

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Ivan T. Berend

19. YÜZYIL AVRUPA İKTİSAT TARİHİ

Çeviren: İsmail Ferhat Çekem

TÜRKİYE BANKASI

Kültür Yayınları

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Genel Yayın: 5977

ÇEVİREN: İSMAIL FERHAT ÇEKEM

(1973). ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü'nü bitirdi. Üniversitede başladığı çeviri uğraşına iş hayatında aralıklarla devam etti. 2018 yılından bu yana tam zamanlı olarak politika, ekonomi, sosyal bilimler ve edebiyat alanlarında İngilizceden çeviri yapmaktadır. En büyük desteği eşi ve çeviri yaparken kucakından inmeyen kedisidir.

Yayınevimizden çıkmış diğer çevirisi: Wilkie Collins, *Beyazlı Kadın* (2023).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İKTİSAT TARİHİ

IVAN T. BEREND

19. YÜZYIL AVRUPA İKTİSAT TARİHİ
ÇEŞİTLİLİK VE SANAYİLEŞME

ÖZGÜN ADI

AN ECONOMIC HISTORY OF NINETEENTH-CENTURY EUROPE
DIVERSITY AND INDUSTRIALIZATION

COPYRIGHT © IVAN T. BEREND, 2013

CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS İE İMZALANMIŞ SÖZLEŞMEYE DAYANILARAK
YAYINLANMIŞTIR.

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN

İSMAİL FERHAT ÇEKEM

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2018

Sertifika No: 40077

EDİTÖR

ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN

BİROL BAYRAM

DÜZELTİ-DİZİN

NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: KASIM 2023, İSTANBUL

ISBN 978-625-429-626-0

BASKI

MATSİS MATBAA HİZMETLERİ SAN. VE TİC. LTD. ŞTİ.

SEFAKÖY TEVFIKBEY MAH. DR. ALİ DEMİR CAD. NO: 51 GİRİŞ DEPO BÖLÜMÜ

34295 KÜÇÜKÇEKMECE/İSTANBUL

Tel. (0212) 624 21 11

Sertifika No: 40421

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.

Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek
metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz,
yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL

Tel. (0212) 252 39 91

Faks (0212) 252 39 95

e-posta: info@iskultur.com.tr

www.iskultur.com.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Ivan T. Berend

19. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi

çeşitlilik ve sanayileşme

Çeviren: İsmail Ferhat Çekem

TÜRKİYE BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Kutular	VIII
Şekiller	IX
Haritalar	XI
Tablolar	XII
Önsöz ve Teşekkür	XVII

Giriş	1
Kitabın İçeriği ve Karşılaştırmalı Yöntem: Avrupa'nın Bütünündeki Bağlantılar, Önemli Bölgesel Farklar	2
Bağlantılı Avrupa: Modern İktisadi Dönüşüme Çıkan Dört Ayrı Yol	6
Tartışmalar ve Farklılıklar	9
19. Yüzyıl Hangi Dönemi Kapsamaktadır?	15
Nasıl Bir İktisat Tarihi?	16

I AŞAMALI DEVRİM

1	
Kuzeybatı Avrupa'da Ticaret Kapitalizminden Sanayi Kapitalizmine Geçiş	21
Küresel Ortam: Avrupa, İslam Dünyası ve Çin	21
Kuzeybatı Avrupa'da Ticaret Kapitalizmi ve Sömürgecilik	23
Yeni Bilim ve Değerler Sistemi	40
Nüfus Yapısı, Tarım ve Sanayi	51
Sanayi Devrimi	60
Sonuç	74

II BATI'NIN SANAYİ DÖNÜŞÜMÜNÜ BAŞARIYLA TAMAMLAMASI

2	
Bilgi ve Müteşebbis Devlet	79
Yeni <i>Zeitgeist</i> 'in Yaygınlaşması	79
Bilimin, Eğitimin Parçası Haline Gelmesi	92
Ticareti ve Sanayiye Teşvik Eden Müteşebbis Devlet	95

3	
Tarım, Ulaşım ve İletişim	105
Tarım Devrimi	105
Modern İktisadi Dönüşümde Tarımın Rolü	114

Ulaşım ve Taşımacılık: Kanallar ve Yollar	116
Demiryolları	123
İletişim ve Posta Hizmetleri	128
4	
İş Hayatı ve Finansın Örgütlenmesi	131
Bankacılıkta Birbirini İzleyen Üç Devrim	131
Sigortacılık Sektörü	142
İş Hayatının Örgütlenmesi, Anonim Şirketler ve Borsa	143
5	
Başarılı Sanayileşmenin Üç Yöntemi	151
Uzun Soluklu Proto-Sanayi	151
Britanya'nın Sanayileşmesini Tamamlaması	157
Britanya 1870'ten Sonra Geride mi Kalmaya Başladı?	159
Britanya'nın İzinde	166
Tarımda İhtisaslaşma ile Gıda İşlemenin Birleşmesi	177
II. Sanayi Devrimi	183
6	
Bilginin ve Devlet Müdahalesinin Yarattığı Mucize: İskandinavya	199
Periferideki Ülkelerde Ekonomik Durum:	
1870'lere Kadar İskandinavya	199
Gelişmiş Bir Ekonominin Olmadığı Modern Toplum	200
Hızlı Modernleşme ve Sanayileşme	204
7	
Nüfus Yapısındaki Devrim, Hayatın Baştan Aşağı Değişmesi ve Yaşam Standardı	217
Nüfus Yapısındaki Devrim	217
Nüfus Patlamasının Sebepleri	221
Aile İçi İşbölümünün Değişmesi ve Kadın Emeği	226
Kentleşme	227
Yaşam Standardı ve Beslenme Devrimi	229
8	
Avrupa'nın Avrupalılaşması	239
Küreselleşen Dünyada Sömürgeci Batı Avrupa	239
Avrupa Fikri ve Ulusal Bütünleşme	243
İktisadi Bütünleşmenin Kurumsallaşması ve Ticaret	250
Finansman Kaynağı Olarak Batı: Avrupa'ya Sermaye Girişi	256
Avrupa Geneline İktisadi Bir Döngü Var mıydı?	261

III

PERİFERİLER: MODERN DÖNÜŞÜMÜN YARI YARIYA BAŞARILI OLMASI YA DA BAŞARISIZLIĞA UĞRAMASI

9	
“Uyuyan” Periferiler, Geleneksel Kurumlar ve Değerler.....	267
Zamanın Durduğu Yer.....	267
Gösteriş Etkisi: Batı’nın Model Alınması.....	282
Nüfus Patlaması ve Dış Göçler.....	290
10	
Modernleşme Fitilini Tutuşturan Batılı Kıvılcımlar.....	299
Periferiye Sermaye Akışı.....	299
Güçlü ve Modern Bankacılık Sistemlerinin Ortaya Çıkışı.....	307
Modern Ulaşım ve Taşımacılık Sistemlerinin İnşa Edilmesi.....	309
Kara ve Denizyolu Ulaşımı ile Taşımacılığı.....	310
Demiryollarının Geliştiği Geri Kalmış Ülkeler.....	312
11	
Bağımlılığın Getirdiği Avantaj: Orta Avrupa, Baltık Ülkeleri, Finlandiya ve İrlanda.....	319
İmparatorluk Pazarları ve Tarımda Modernleşme.....	321
Sanayileşmenin Başlaması.....	329
12	
Yabancı Yatırımlardan İstifade: Akdeniz Ülkeleri ve Rusya.....	339
Yabancı Yatırımlar ve Tarım.....	341
Rusya’da Geleneksel Tahıl Ekonomisinin Büyümesi.....	346
1870’lerdeki Tahıl Krizinin Etkisi.....	354
Sanayinin Geliştiği Cepler ve Baskın Proto-Sanayi.....	355
13	
Köylü Toplumlardaki Çapulcu Leviathan: Balkanlar ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun Sınır Bölgeleri.....	371
Modern Dönem Öncesi Tarım – Tahıl Ekonomisine Dönüş.....	371
Sanayileşmenin Olmayışı.....	381
Yolsuzluk ve Yabancı Yatırımcıların Gönülsüz Davranması.....	388
14	
Sonsöz: İktisadi Eşitsizlik ve I. Dünya Savaşı’ndan Sonra Ortaya Çıkan İktisadi Rejim Alternatifleri.....	393
Notlar.....	401
Kaynakça.....	451
Dizin.....	483

Kutular

1.1	Adam Smith: Modern İktisadın Doğuşu.....	45
1.2	James Watt ve Bütün İcatların Anası: Buharlı Motor.....	65
2.1	1851 Londra, Crystal Palace Sergisi.....	103
5.1	Sanayi Çağının Mimarı: Gustave Eiffel.....	184
5.2	Sanayi Devrimi ve Savaşın Bir Sanayi Haline Gelmesi: Almanya'dan Krupp Ailesi.....	191
6.1	“Dışarının Kaybettirdiği İçeride Kazanılmalıdır”: Danimarka Kooperatif Hareketi.....	206
7.1	“Avrupa Genelinde” Aşının İcadı.....	223
7.2	İşçi Sınıfının Sefaleti ve Refah Devleti Kurumlarının Doğuşu.....	231
7.3	Bon Marché: Büyük Mağazacılık ve Perakende Ticaret Devrimi.....	235
8.1	Korumacılığın Peygamberi: Friedrich List.....	257
9.1	Manfred Weiss: Macaristan'da Bir Yahudi Sanayicinin Yükselişi.....	277
9.2	Rusya'da Mujiklerin Kapitalizme Uymayan Davranışları.....	280
9.3	Sergey Vitte: Rusya'da Demiryolları ve Sanayileşme.....	285
13.1	Geri Kalmışlık ve Cehalet: Balkanlar ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Sınır Bölgeleri.....	373

Şekiller

1.1	Ticaret filolarının taşıma kapasitesi, 1570-1780 (Maddison, 2001, 77).....	33
1.2	Britanya deniz taşımacılığı kapasitesi ile dünya genelinin karşılaştırılması, 1670-1913 (Maddison, 2001, 95).....	34
1.3	Batı Avrupa'da nüfus artışı, 1500-1820 (Maddison, 2001, 232).....	54
1.4	Akdeniz ülkeleri ve Kuzey Avrupa'da kişi başına GSYH, 1500-1820	59
1.5	Britanya'daki istihdam yapısı, 1700-1840 (Crafts, 1994, 45; Allen, 1994, 107).....	72
3.1	Dünya mamul mal ihracatında Avrupa'nın payı, 1876/80-1913 (Lamartine-Yates, 1959, 226-32).....	117
3.2	Azalan taşıma maliyetleri, 1820-1910 (Bairoch, 1976, 36).....	118
3.3	Batı Avrupa'da demiryollarının uzunluğu, 1830-1910 (Wojtinsky, 1927, 34-5).....	130
5.1	Batı Avrupa'da kömür üretimindeki artış, 1825/9-1910/13 (Mitchell, 1973).....	174
5.2	Batı Avrupa'da pik demir üretimindeki artış, 1825/9-1910/13 (Mitchell, 1973).....	176
5.3	Batı Avrupa'nın Britanya'ya yetişmesi: Britanya ile Batı Avrupa'daki (Kıta Avrupası) kişi başına GSYH'nin karşılaştırılması, 1820-1913 (Maddison, 2001-85).....	197
6.1	Kereste, kâğıt hamuru ve kâğıt ihracatının İsveç'in toplam ihracatındaki payları, 1881/5-1911/13 (Fridlitzius, 1963).....	213
7.1	Avrupa'da doğum ve ölüm oranlarında görülen değişim, 1800-1913 (Glass ve Grebenik, 1965, 83, 97).....	221
8.1	Dünya genelinde birincil ürünlerin ithalatında Avrupa'nın payı, 1876-1880 (Lamartine-Yates, 1959, 226-32).....	253
8.2	Dünya genelinde sermaye ihraçları, 1825-1913 (Kuznets, 1966, 324).....	259
8.3	1870 ile 1913 arasında dış yatırım çeken ülkeler (Kenwood ve Lougheed, 1971, 43; Woodruff, 1982, 253).....	260
9.1	Avrupa'da bölgelere göre nüfus artışı, 1820-1913 (Maddison, 1995).....	292
10.1	Avrupa içine yapılan sermaye yatırımlarının brüt nominal değeri, 1914 (Maddison, 2001, 99).....	300
10.2	Avrupa dışına yapılan sermaye yatırımlarının brüt nominal değeri, 1914 (Maddison, 2001, 99).....	300
10.3	Avrupa'nın periferi bölgelerinde demiryolu ağlarının gelişmişlik seviyesi, 1911 (Berend ve Ránki, 1982, 100).....	316

x

10.4	Dünya demiryolu ağları, 1900 (Woodruff, 1982, 253).....	317
11.1	Finlandiya, Macaristan ve Habsburg İmparatorluğu'nun sınır bölgelerinde istihdam yapısı, 1910 (Hjerpe, 1982; Berend-Ránki, 1982).....	335
12.1	Rusya'da tahıl üretimi ve ihracatındaki artış, 1860-1900 (Khromov, 1950, 163, 408).....	352
12.2	Avrupa demiryolu ağının gelişmesi, 1830-1910 (Wojtinsky, 1927, 34-5).....	364
12.3	Rusya ve Akdeniz ülkelerinin toplam kişi başına GSYH'sinin Batı ile karşılaştırılması, 1820-1910 (Maddison, 1995, 200).....	369
14.1	Dünya GSYH'sinden Avrupa'nın aldığı pay, 1700-1913 (Maddison, 2001, 263).....	395

Haritalar

I.1	Dört ana iktisadi kalkınma türü (bölgesi) (McEvedy, 2002, 37).....	10
1.1	Avrupa'nın Katolik, Protestan ve Rum Ortodoks bölgeleri (nüfusun çoğunluğunu oluşturan gruplara göre, 1870) (McEvedy, 2002, 47).....	27
3.1	Belçika'daki su yolları tüm ülkeyi kapsayan bir ağ oluşturmaktadır (Kunz ve Armstrong, 1995, 37).....	121
3.2	İsveç'in orta bölgelerinde yerel önem taşıyan su yolları (Kunz ve Armstrong, 1995, 91).....	122
10.1	Balkanlar'daki demiryolları (Kunz ve Armstrong, 1995, 107).....	314

Tablolar

1.1	Batı Avrupa, Britanya ve Hollanda'nın nüfusu, 1500-1820	54
1.2	1500 ile 1820 arasında kişi başına GSYH'nin gelişimi	59
3.1	Fransız ve Alman ekonomilerinde tarımın rolü	113
3.2	Sabit fiyatlar üzerinden taşıma maliyetleri	119
3.3	Avrupa'da demiryollarının gelişimi	128
3.4	Batı Avrupa'da demiryolu ağının gelişmişlik seviyesi, 1911	129
5.1	Britanya tekstil endüstrisinin 1830 ile 1913 arasındaki gelişimi	159
5.2	İmalat sanayisinin toplam üretiminde yeni teknoloji kullanan sanayilerin payı	163
5.3	Karşılaştırmalı işgücü verimliliği, 1869-1870 ile 1909-1911	164
5.4	Hizmet sektörünün toplam istihdamdaki payı	166
5.5	Batı Avrupa'da kömür üretimi, 1820'ler-1910'lar	172
5.6	Batı Avrupa'da pik demir üretimi, 1820'ler-1910'lar	172
5.7	Batı Avrupa'da ham pamuk tüketimi, 1825-1834 döneminden 1905-1913 dönemine	173
5.8	Demir ve tekstil endüstrilerinde gelişmişlik göstergeleri	173
5.9	Batı Avrupa'da şekerpancarı üretimi, 1865-1874 döneminden 1905-1914 dönemine	182
5.10	Batı Avrupa'da çelik üretimi, 1870'ler-1910'lar	189
5.11	Batı Avrupa'nın (Kıta Avrupası) Britanya ile arayı kapatması	198
6.1	İskandinavya nüfusu	205
6.2	İskandinavya'da demiryolu ağının gelişmişlik seviyesi, 1911	211
6.3	İskandinavya'da kişi başına sanayileşme endeksi, 1800-1913	215
6.4	İskandinavya'nın arayı kapatması	215
6.5	Batı Avrupa'daki on iki ülke ve İskandinavya'nın GSYH'si	216
7.1	Batı Avrupa nüfusu, 1700-1820	219
8.1	Dünya ihracat rakamları	252
8.2	Avrupa'nın dünya ticaretindeki payı, 1876/80-1913	252
8.3	Avrupa'nın ihrac ettiği sermaye tutarı, 1825-1913	261
8.4	İhraççı ülkelerin sermaye ihracatına katkıları, 1914	261
9.1	Bölgelere göre Avrupa'daki nüfus artışı, 1820-1913	292
10.1	Avrupa'daki demiryolu ağının 1911 yılındaki gelişmişlik seviyesi	315
11.1	Polonya ve Macaristan'da sanayinin gelişimi, 1860-1913	331
11.2	Finlandiya ve Macaristan'daki istihdam yapısı, 1870-1910	334
11.3	Batı Avrupa ile karşılaştırmalı olarak Finlandiya, İrlanda ve Macaristan'ın yarı modern ekonomilerindeki GSYH'nin gelişimi, 1820-1913	337
12.1	Rusya'da 1860'lar ile 1910'lar arasında tahıl üretimi ve ihracatı	354

12.2	İber Yarımadası ve Rusya'da demiryolları, 1911	365
12.3	1800-1913 döneminde İber Yarımadası ve Rusya'da görülen kişi başına sanayileşme seviyeleri ile Batı ve Avrupa ortalamalarının karşılaştırılması	367
12.4	Önde gelen ülkelerde demir ve tekstil sanayilerinin gelişim endeksi, 1830-1910	368
12.5	İber Yarımadası ve Rusya'da kişi başına GSYH'nin gelişimi, 1820-1913	368
13.1	Balkanlar'da doğum ve ölüm oranları, 1901-1910	375
13.2	Balkanlar'da nüfus ve nüfus yoğunluğu, 1800-1910	376
13.3	En önemli ihraç kaleminin toplam ihracat içindeki payı, 1886-1911	380
13.4	Sırbistan'da domuz yetiştiriciliği, 1859-1912	380
13.5	Balkanlar'daki çiftçi nüfusunun kişi başına üretimi, 1910'daki frank karşılığı	382
13.6	Balkanlar'daki çiftçi nüfusunun kişi başına çiftlik hayvanı üretimi, 1910'daki frank karşılığı	382
13.7	Balkanlar'da büyük ölçekli sanayi göstergeleri, 1910	385
13.8	Balkanlar'daki kişi başına sanayileşmişlik seviyesinin Avrupa ile karşılaştırılması	385
13.9	Habsburg İmparatorluğu'nun sınır bölgeleri ve Balkanlar'da kişi başına milli hasıla, 1910	391
13.10	Balkan ekonomilerinin yapısı (Berend ve Ránki, 1987, 641)	391
14.1	Kişi başına GSYH'nin gelişiminde bölgesel farklılıklar, 1820-1913	394

Bu eseri, kariyerim boyunca fikir alışverişinde bulunduğum, tanıştığım, arkadaşlık ettiğim ve her şeyden önemlisi bilgilerinden muazzam ölçülerde istifade ettiğim savaş sonrası nesillerden iktisat tarihçilerine adıyorum:

György Ránki; ortaklaşa kitap yazdığımız bir ömürlük dostum.

Derek Aldcroft, Paul Bairoch, Theo Barker, Luben Berov, Knut Borchardt, Jean Bouvier, V.I. Bovikin, Fernand Braudel, Rondo Cameron, Alfred Chandler, Carlo Cipolla, Nicholas Crafts, François Crouzet, Barry Eichengreen, Michael Flinn, Alexander Gerschenkron, Max Hartwell, Rita Hjerpe, Eric Hobsbawm, Michael Kaser, Arnošt Klima, Jürgen Kocka, Zbigniew Landau, David Landes, Angus Maddison, Peter Mathias, Herbert Matis, Alan Milward, Joel Mokyr, Giorgio Mori, Douglas North, Patrick O'Brien, Zsigmond Pál Pach, Michael Palairat, Sidney Pollard, Michael Postan, Barry Supple, Alice Teichova, Jerzy Tomaszewski, Gianni Toniolo, Gabriel Tortella, Clive Trebilcock, Jan de Vries, Herman Van der Wee, Anthony Wrigley ve Vera Zamani.

Önsöz ve Teşekkür

Cambridge University Press, 2006 yılında, *An Economic History of Twentieth-Century Europe: Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization* adlı kitabımı yayımladı.* Kitap beklenmedik bir ilgi gördü ve on üç dile tercüme edildi. Kitaba gösterilen ilginin bu kadar fazla olması, bana, çağdaş Avrupa ekonomisinin derinlerine inip köklerini keşfetmek için geçmişe, Avrupa tarihindeki en dramatik kopuşun yaşandığı döneme, 19. yüzyıla, dönme cesareti verdi. Bu dönem hakkında bilgi sahibi olmadığım söylenemez. Periferi bölgeler hakkında yaklaşık yirmi yıl araştırma yaptım; artık aramızda olmayan meslektaşım ve arkadaşım György Ránki ile birlikte 1970'li ve 1980'li yıllarda çeşitli çalışmalar yayımladım (Berend ve Ránki, 1974, 1982, 1987). Yirmi beş yıl aradan sonra bu konuya tekrar eğiliyorum.

Bütün bir kıtanın iktisadi tarihini hem de uzun bir zaman dilimini kapsayacak şekilde yazmak, tek bir kişinin başa çıkamayacağı, muazzam zorluklar barındıran bir iştir. Buna karşılık, çalışmaları elinizdeki kitapta genel olarak alıntılanan yüzlerce Amerikalı ve Avrupalı meslektaşımın kapsamlı araştırmalarından ve yayınlarından kendi çalışmamda fazlasıyla faydalandım. Los Angeles California Üniversitesi (UCLA) bünyesindeki seçkin Charles Young Araştırma Kütüphanesi'nde söz konusu eserlerin çoğu mevcuttu.

Bu çalışmanın müsveddesi üzerinde yaptıkları kritik tespit ve önerilerle bana yardımcı olan Cambridge University Press bünyesindeki isimsiz eleştirmenlere son derece müteşekkirim. On yıldan uzun bir süre boyunca birlikte olağanüstü keyifli bir mesaiyi paylaştığım ve üç kitabı hazırlayıp yayımladığımız editörüm Michael Watson'a teşekkür borçluyum.

Entelektüel yuvam, Los Angeles California Üniversitesi Tarih Bölümü, çalışmalarım için ahenkli ve ilham verici bir ortam sağladı. Her zaman olduğu gibi, en fazla teşekkürü eşim Katı'ye borçluyum: Uzun çalışma saatleriyle dolu yıllarımda kendisi çok ağır bir yükün altına girdi ve kitabın konusuna

20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi, çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

XVIII 19. YÜZYIL AVRUPA İKTİSAT TARİHİ

tam da uyacak şekilde, erken kapitalizm dönemindeki mesai günlerinin neye benzediğini hatırlattı. Paha biçilmez eleştirel yaklaşımı ve editörlük becerisiyle müsveddelerin son haline getirilmesinde ve kütüphane araştırmalarımın yürütülmesinde bana büyük katkıda bulundu.

Giriş

19. yüzyıl iktisat tarihinin yıldızı bir kez daha parlamaktadır. Yeni nesil tarihçiler ve iktisatçılar, sırlarını keşfetmek için bu yüzyıla tekrar bakmaya başlamıştır. Benedetto Croce'nin bir defasında belirttiği gibi ([1921] 1960), tarihçilerin en çok bugünden etkilenmesi her tarihi çağdaş tarih haline getirdiğinden,¹ Avrupa'nın devam eden bütünleşme serüveni ve son yirmi-otuz yılda artan küreselleşme, geçmişte yaşanmış benzer süreçlerin tarihsel kökenlerini bulmak ve sonuçlarını öğrenmek gerektiğine dikkat çekmiştir. Her ne kadar “geçmişte olup bitmiş her şeyi bilemeyecek olsak da” ve “bilinmezliğin oluşturduğu devasa buzdağının görünmeyen kısmı sonsuza kadar gizli kalacak olsa da” (Ged, 2004, 246), bugün konu üzerinde çalışan iktisat tarihçileri, nesil olarak, yeni hesaplamalar yapmış; diğer sosyal bilimlere, özellikle iktisat bilimine ait yeni teorileri tarih çalışmalarına uygulamış; derinlemesine araştırmalarıyla yeni kaynakları gün yüzüne çıkarmış ve kendilerinden bir iki nesil önceki iktisatçılara kıyasla, 19. yüzyıl hakkında çok daha fazla bilgi keşfetmiştir. Buna ilaveten, tarih çalışmalarında üzerinde durulan alanlar da önemli ölçüde genişletilmiştir. Sosyal bilimlerin kendilerine özgü alt alanlarının neredeyse tamamı tarih çalışmalarının bir parçası haline getirilmiş ve böyle olmaya da devam ettirilmiştir; bu nedenle, toplum, davranış kalıpları, psikolojik tepkiler, siyasi tercihler ve iktisat yasalarının etkileri gibi alanların hepsini göz önünde bulundurmak ve çalışmalara dahil etmek gerekmektedir. Önceki dönemlerde yapılmış çeşitli tarih yorumlarına dair tartışmanın özü ve söz konusu yorumlara kuvvetle meydan okunmasının da sebebi, budur.

Bu çalışmada söz konusu tartışmaların derinlerine inilmektedir. İktisadi geri kalmışlık ve periferi ekonomileri üzerine tüm hayatım boyunca yaptığım araştırmalara, tarihçilerin nesiller boyunca ürettiği ve biriktirdiği muazzam bilgiye ve kanıtlara dayanarak hazırlanan bu kitapta, eldeki tarihsel malzeme temel bir hipotez çerçevesinde derlenmekte ve açıklanmaktadır.

Kitabın İçeriği ve Karşılaştırmalı Yöntem: Avrupa'nın Bütünündeki Bağlantılar, Önemli Bölgesel Farklar

Elinizdeki kitabın anafikri, Avrupa ekonomisinin, ülkeler ile bölgelerin bir-biriyle yakın ilişkiler kurduğu bir ortamda geliştiği ve söz konusu bağlantılar dikkate alınmadan tek bir ülkenin ya da bölgenin iktisadi bakımdan nasıl geliştiğinin anlaşılmasının mümkün olmayacağıdır. Diğer taraftan, Avrupa'daki gelişmenin bölgeler arası ilişkilere bağlı olması, kıta genelini bir bütün olarak benzer bir ekonomik seviyeye çıkarmadı. Bölgeler arasındaki devasa farklılıklar, gelişmelere damga vurmaya devam etti. Kimi bölgelerin yüksek seviyede sanayileştiği ve ilerlediği görülürken, diğerleri geri kalmışlıklarını değişen seviyelerde de olsa muhafaza etti.

Avrupa bağımsız ulus-devletlerden oluşan bir kıtaydı; bunun sonucu olarak, geçmiş dönemde kaleme alınan ve Avrupa iktisat tarihini konu alan çeşitli kitaplar da dahil olmak üzere pek çok iktisat tarihi kitabı, iktisadi gelişmeyi ülke ülke ele alma yöntemini özenle ve sıkı sıkıya benimsemiştir.² Bununla birlikte, iktisat tarihine bu şekilde yaklaşma geleneği, geçtiğimiz on yıllarda şiddetle sorgulanmıştır. Hiç şüphe yok ki, 19. yüzyıldaki iktisadi kalkınmanın itici gücü olan sanayileşme, bunun yanı sıra modern ulaşım, taşımacılık ve bankacılık sistemlerinin doğuşu, hep uluslar üstü gelişmelerdi. Bazı ülkelerin kalkınması diğer ülkeleri çoğu zaman olumlu etkiledi. Britanya ile yaptıkları ticaret, Britanya'nın daha az sanayileşmiş komşularına avantajlar sağladı, onların da sanayileşmesini teşvik etti. Sidney Pollard'ın kuvvetle savunduğu üzere, Britanya, “sanayileşme sürecinin aktarılmasındaki... ve rakiplerinin teçhiz edilmesindeki... esas kanallardan biriydi... Britanya bağlantısının Almanya'ya fayda sağladığı büyük ölçüde kabul görüyordu” (Pollard, 1981, 183-4).

İrlanda ya da Danimarka'nın Britanya ile; Macaristan'ın Avusturya ve Çek toprakları ile; Polonya, Finlandiya ve Baltık ülkelerinin Rus İmparatorluğu ile kurduğu bağlar, söz konusu ülkelerin kalkınması üzerinde hep muazzam etkiler yarattı. Britanya'nın, Fransa'nın ve Almanya'nın yaptığı doğrudan yatırımlar ile bahsedilen ülkelerin sağladığı (ve ihraç edilen tüm malların yaklaşık yüzde 70'ini satın alan) devasa pazarlar, İspanya, Portekiz ve İtalya'nın ekonomilerini şekillendirmede bu üç ülkenin ulusal hükümetlerinin uyguladıkları politikalarından ve gümrük tarifelerinden çoğu zaman daha önemli rol oynadı. Daha gelişmiş komşuların, sınırın öbür tarafındaki daha az gelişmiş bölgeleri ekonomik bakımdan olumsuz etkilemiş olması da aynı derecede ihtimal dahilindeydi. Portekiz, Romanya, Avusturya-Macaristan'ın sınır bölgeleri ve bütün Balkan coğrafyası, bu ikinci durumun inkâr edilemeyecek kadar güçlü örnekleri arasındadır. Üstelik, ulus-devletlere atfedilen kutsiyet 19. yüzyılda artmış olmakla birlikte, sınırların çoğu zaman dramatik değişimlere maruz kaldığı o dönemde ulusal yapıların sınırlarını koruma ve savunma göreviyle karşılaştırmaya açıldı.³

O dönemi son derece iyi yansıtan teknolojik gelişme ve inovasyon ulusal sınırlar içinde tutulamamakta ve sınırların öte tarafına da geçmektedir. Joseph Schumpeter'in yetmiş yıldan uzun bir süre önce belirttiği gibi: "Demiryolu yapımı ya da elektrifikasyon gibi bir süreç, münferit ülke sınırlarını aşmaktadır" (Schumpeter, 1939, 666). Schumpeter'den kırk yıl sonra S. Pollard da aynı sonuca vardı: "İleri teknoloji hep dışarıya yönelmiş... böylece... Avrupa'nın bütünü ilerletmiştir" (Pollard, 1981b, 38).

Ekonomik kabuller ve bu kabullerin üzerine inşa edilen kurumlar da kıta geneline yayıldı. Büyük Britanya'da Adam Smith ve David Ricardo'nun teorileri, çoğu Avrupa ülkesinin kullandığı ekonomik sistemin temelinde yer aldı.⁴ Almanyalı Friedrich List, Avrupa'nın daha az gelişmiş bölgelerinde korumacılığın peygamberi mertebesine ulaştı. Serbest ticaret sistemi, altın standardı, modern mülkiyet hakları ve bir dizi yeni kurum daha tüm kıtayı sarıp fethetti. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, Avrupa'nın tüm ülkelerinde benzer iktisadi kurumlar ve hukuk sistemleri vardı. Hepsinde bir ölçüde bankacılık yapıyordu ve hepsinde benzer işlevleri üstlenen merkez bankaları mevcuttu. Avrupa "Avrupalılaştı."

Akıl dolu iki metafor, bu durumu gayet iyi betimlemektedir. François Crouzet, Avrupa'daki sanayileşmeyi "ulusal sınırları pek de umursamayan, diğer tarafa kolaylıkla geçen bir salgına" benzetmektedir (Crouzet, 2001, 120). Carlo Cipolla ise Avrupa'ya dışarıdan bakmak gerektiğine işaret etmekte; farazi bir "Asyalı tarihçinin", Avrupa'nın 19. yüzyıldaki "uzun" tarihini sona erdiren I. Dünya Savaşı'nı "Avrupa İç Savaşı" olarak göreceğini öne sürmektedir (Cipolla, 1994, 278).

Elinizdeki kitabın savunduğu hipotezin temelinde *karşılaştırmalı yöntem* yer almaktadır. Diğer taraftan, burada sorulması gereken, mukayesenin nasıl yapılması gerektiğidir. Hans-Gerhard Haupt ve Jürgen Kocka, karşılaştırmalı yöntemin temelde iki farklı şekilde uygulanabileceğini, bunlardan birinin "mukayese edilebilir vakalar arasındaki zıtlıkların... [ve] farklılıkların ölçülüp tartışılması", diğerinin ise "genellemelere ve böylece genel kalıpların anlaşılmasına... yoğunlaşılması" olduğunu belirtmiştir (Haupt ve Kocka, 2009, 2).⁵ Bu kitap, çeşitli kalkınma modelleri arasındaki farklılıkları ve iktisadi ilerlemenin bölgeden bölgeye nasıl değiştiğini göstermek suretiyle ikinci yöntemin kullanıldığı bir analiz sunmaktadır.

Karşılaştırma yöntemi, ülkeler, bölgeler veya kıtalar arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları karşılaştırdığı için yeni bilginin üretilmesinde önemli bir kaynaktır. Söz konusu yöntem, iktisadi büyümeye etki eden çeşitli unsurların neden sadece bazı bölgelerde önem taşıyıp etkili olduğunu, neden diğerlerinde bu unsurlara rastlanmadığını karşılaştırmakta, bu sayede de söz konusu unsurların bu süreçte ne ölçüde rol oynadığını görme imkânı tanımaktadır. Neden belirli unsurlar bazı ülkelerde iktisadi kalkınmaya yardımcı olurken diğer bazı ülkelerde aynı etkiyi gösteremedi? Bir ülkede etkili olan bir kurum neden başka bir

yerde etkisiz kaldı? Neden bazı bölgeler ekonomik kalkınmalarını tamamlamak için diğerlerinden farklı yolları takip etti? Avrupa'nın genel iktisat tarihini konu alan kimi yeni kitaplar halihazırda yayımlanmıştır.⁶ Elinizdeki kitap, öte yandan, farklı bir karşılaştırmalı genelleştirme yöntemini temsil etmekte, Avrupa genelindeki tutarlı bir ekonomik çevre içerisinde kuvvetli ampirik bilgiye dayanan çeşitli modern ekonomik dönüşüm yollarını tartışmaya açmaktadır. Ayrıca, Batı Avrupa temelli “İngiliz” Sanayi Devrimi öncesinde ve esnasında, Batı Avrupa'nın ekonomik dönüşüme yaptığı etkiye de dikkat çekmektedir. Ortaya koyduğum bulgular, Kuzeybatı Avrupa Aydınlanması'nın ve teknolojik gelişmenin ağır bastığını, bunların zaman içinde Avrupa'nın geneline nüfuz ettiğini, Avrupa'nın bütünleşmesinin kıtanın dört bir tarafında dönüşümün itici gücü haline geldiğini ancak her bölgede aynı sonuca yol açmadığını göstermektedir. Bu, aynı zamanda, bağımsız ulus-devletlerin başarıyı ya da başarısızlığı tek başına belirleyen unsurlar olmadığı gerçeğini de açıklığa kavuşturmaktadır. Kimi bağımsız ulus-devletler başarısızlığa uğrarken, işgal edilmiş, siyasi baskı altına alınmış ve çokuluslu imparatorlukların parçası haline getirilmiş devletlerin (hepsi olmasa da) bazıları, aslında, kendilerinden daha çok –ama aynı zamanda daha az– gelişmiş imparatorlukların eklentisi olma halinden çıkar sağlamıştı.

Bu kitabın temel amacı, seçilen iktisadi yolların ve bu yolların seçilmiş olmasının, karşılıklı ilişkilerin devam ettiği Avrupa kıtasında 19. yüzyıl boyunca yarattığı sonuçların özelliklerini belirleyen münferit *bölgesel farklılıkları* göstermektir. Söz konusu farklılıkların kanıtlara dayalı olarak tarif edilmesine ilaveten, bunların sebepleri hakkında da çok yönlü açıklamalar getirilecektir. Lev Tolstoy'un, *Savaş ve Barış*'taki hayrete düşüren tarih tartışmasında tasdik ettiği üzere, “Bir şeyi diğerlerinden ayrı olarak ele almak... kendi içinde hatalıdır.”⁷ Bu tavsiyeye uyarak, konuya, literatürde çokça karşılaşılan basite indirgenmiş, kimi zaman tek bir sebebi ön plana çıkaran tartışmalardaki gibi yaklaşmayı reddediyorum. Söz konusu tartışmalar bir ya da iki “temel” sebebi –ara ara doğal zenginliklerle birleştirilen jeopolitik unsurlar, maliyetsiz işgücü ve sermayenin mevcut olması, belirli kurumların oynadığı merkezi rol, bazı “meziyetlerin” ve değerlerin ağır basması ya da hiç olmaması gibi– gereğinden fazla vurgulamaktadır. Elinizdeki kitapta, bahsedilen bu yaklaşımın aksine, tüm bu sebeplerin *karmaşıklığını* ve *hangi kombinasyonlarda bir araya geldiğini* açıklamaya çalışacağım.

Kalkınma sürecine başlarken seçilen yöntemin, süreç içindeki diğer kararların nasıl alındığını etkilediğine inanmakla birlikte, bu yöntemlerin sadece ve tamamen geçmiş tarafından belirlendiğine inanmıyorum. Çeşitli bölgeler arasında geçmişte kurulmuş dikey bağlantıların yanı sıra, bunlar arasındaki karşılıklı yatay ilişkiler de ilave önemli sonuçlar ve etkiler doğurmaktadır. Ekonomik kalkınma için seçilen ve daha çok başarılı olan yöntemler, ispatlanmışlık etkisiyle, diğer bölgeleri de o yöntemleri uygulamaya itmiştir. Başarılı yöntemler ayrıca bölgeler arasında doğrudan ilişki kurulmasına da önyak olma-

ta; pazara erişim imkânlarını, sermaye yatırımlarını, teknoloji aktarımlarını, hammaddeleri ve gıda kaynaklarını sunarak uzun vadede diğer bölgelerdeki değişimin de yolunu hazırlamaktadır.

Bir ülkeden ya da bölgeden diğerine yayılan *bilgiye* bu kitapta özellikle önem verilmektedir. Bilginin oynadığı rol, tarih literatüründe son zamanlarda muazzam ilgi çekmiştir.⁸ Bu yeni bir keşif değildir. Britanya mucizesini ortaya çıkarken gözlemleyen 18. yüzyıl sonu yazarları bile bilginin taşıdığı merkezi önemi fark etmişti. Alman yazar Johann Gottfried Herder, *Journal Meiner Reise im Jahr 1769*⁹ adlı eserinde, İngiltere'nin “kendine has bazı avantajlara sahip olduğunu”, bunlar arasında “denizcilikteki konumunun, kurumlarının, özgürlüğünün, *kafa (düşünce)* yapısının” yer aldığını kabul etmişti. Emma Rothschild, “Bu yabancı gözlemcilere göre, İngiltere'nin kaderini büyük ölçüde *İngiliz kafasının* belirlediğini... bunun insanların düşünce yapısından... doğan bir devrim olduğunu” belirtmişti (Rothschild, 2002, 31-3; italikler bana ait).

Bilimin açığa çıkardığı bilgi eğitime uygulanmakta, eğitim modern devletler tarafından kurumsallaştırılmakta ve yeni nesillere geçmektedir. Bilgi, geçmişin mirasına meydan okuyabilecek ve değişim ile tarihsel sürecin kesintiye uğramasına yol açabilecektir. Elinizdeki kitabın önemli amaçlarından biri, varlığını 19. yüzyılın çok öncesinden bu yana koruyan karmaşık sosyo-politik ve iktisadi gelişmeler ile 19. yüzyıl Avrupa'sında hüküm süren durum arasındaki karşılıklı bağlantıları sunmaktır; bu sayede, bölgeler arasında karşılıklı bağlantıların olduğu bir Avrupa'da, farklı bölgelerin seçtiği ve onların karakteristik özelliği haline gelmiş çeşitli kalkınma yöntemleri arasındaki karşılıklı ilişkileri göstermektir. Tarihsel-sosyal, siyasi, kurumsal ve kültürel ortamın geniş bir yelpazeye yayılan özelliklerini bu kitabın ayrı kısım ve bölümlerinde ele alacak, çeşitli bölgelerin seçtiği ekonomik yöntemi tanıtacak ve tarif edeceğim. Tarihsel süreçlerin, anlaşılması neredeyse imkânsız bir karmaşıklık taşıdığını belirtmekte fayda vardır. Toplumsal, siyasi, iktisadi ve kültürel alanlar, söz konusu alanların kurumlarda nasıl vücut bulduğu birbirleriyle yakından ve ayrılmaz biçimde bağlantılıdır; birbirlerini yeniden üretir ve etkilerler.

Geç Ortaçağ'da ve erken modern dönemde Kuzeybatı Avrupa'da serflik kurumunun kıtanın geri kalanına göre daha erken tarihlerde çözülmesi ya da hiç mevcut olmaması yerleşik şehir hayatının ve özyönetimin gelişmesini sağladı; bu toplumları kökten dinci akımların boyunduruğundan kurtardı; Avrupa'nın diğer bölgelerine göre çok daha erken dönemlerde ortaya çıkan Rönesans, Reform, bilimsel ilerleme, yenilik ve eğitimin temellerini attı. Piyasa ekonomisinin ve modern şirketlerin gelişmesini kolaylaştıran kurumlar burada ortaya çıktı. Bunun sonucu olarak, insanların benimsedikleri değerler, çalışmaya ve iş hayatına yönelik tutumları kademe kademe değişti. İnsanlar daha çok emek sarf etti ve piyasaların işleyişine daha çok güvendi. *Zamanın ruhu (Zeitgeist)* ticaret

kapitalizmini ve ticaret imparatorluklarını yaratırken, bunlar da sonrasında sanayi kapitalizminin temellerini attı. Söz konusu özelliklerin en baskın olduğu bölgeler dönüşüme öncülük ederken, benzer özellikleri paylaşan ancak bunları geliştirip öne çıkarmakta daha çekingen davranan bölgeler ise nispeten kısa sayılabilecek bir süreden sonra onları takip eder hale geldi.

Buna karşılık, serflik kurumunun ayakta kaldığı, aristokrasinin iktidarının devam ettiği, modası geçmiş kurumların muhafaza edildiği, toplumsal mobilitenin son derece dar bir çerçeveye hapsedildiği ve çoğunluğu okuryazar olmayan köylü yığınlarının toplumdan dışlandığı bölgelerde sanayi kapitalizminin kök salması kolay olmadı. Benzer bir şekilde, sanayileşme, komünal hayata devam eden bir köylü toplumunun varlığını koruduğu ve eşitlikçi değerlerin baskın olduğu bölgelere de nüfuz edemedi. Bu nedenle, bir toplumun modern ekonomik dönüşümünü tamamlamasını ya da tamamlayamamasını sağlayan tarihsel şartları, sosyo-politik ve iktisadi kurumsal yapılar ile hâkim kültürel değerler yarattı.

Bağlantılı Avrupa: Modern İktisadi Dönüşüme Çıkan Dört Ayrı Yol

9,9 milyon kilometrekare gibi nispeten küçük bir alanı kaplayan ve iç içe geçmiş ilişkilerin yoğunlaştığı, “Asya’nın uzantısı”⁹ Avrupa’ya yekpare bir iktisadi birim denemezdi. Merkez ile periferi arasında erken modern dönemde ortaya çıkmış ve uzun süredir varlığını devam ettirmiş ilişkiler göz önüne alındığında,⁹ Avrupa içinde belirgin ölçüde *farklılaşmış bölgeleri* sarıh bir biçimde ayırt etmek mümkündü. Yine de bu basit gerçeğin vasıflarını bir parça belirginleştirmek gerekmektedir. “Bölge” ile kastedilen nedir? Bu konuda çok tartışma yapılmaktadır; çünkü bir bölgenin gerçekte ne içerdiğini açıklamakta rekabet eden kavramlar mevcuttur.

Bazı yazarlar, örneğin Anthony Wrigley ve Sidney Pollard, *Avrupa tarihi-nin mikro-bölgelerin tarihi olarak ele alınması yaklaşımını* tercih etmektedir.¹⁰

Orijinal metinde geçen “... *European ‘cape of Asia’...*” ifadesi ile Paul Valéry’nin “Avrupa, Asya’nın küçük bir uzantısıdır” sözüne gönderme yapılmaktadır. 1919 yılında yayımlanan *Crise de l’esprit* [Ruhun Krizi] isimli eserinde Valéry tarafından kullanılan bu ifade, iki dünya savaşı arasındaki dönemde Avrupa’ya hâkim olan ruh halini özetlemekteydi. 1914 yılına kadar hiç kimse Avrupa’yı Asya’nın bir uzantısı olarak düşünmemişti; aksine, Asya, Avrupalılar tarafından modern medeniyetin, yani Batı medeniyetinin ışığının götürüldüğü, geri kalmış, fethedilmesi, yönetilmesi ve sömürülmesi gereken bir bölge, Avrupa’nın arka bahçesi olarak görülmekteydi. Asya, dünyanın duraklama dönemine girmiş, geri kalmış bir parçası olarak kabul edilmekle birlikte, Avrupalı düşünürler bir yandan dünyanın ilk büyük medeniyetlerinin bir zamanlar, çok eskiden, orada da inkişaf etmiş olduğunu fark etmişti. Medeniyetlerin kade-rinde doğmak, genişlemek ve çökmek vardı: Asya’nın kadim medeniyetlerinden sonra çökme sırası Avrupa’ya gelmişti [Henk Wesselink, *A Cape of Asia. Essays on European History*, Leiden University Press, 2012].

Bu yaklaşım tamamen meşrudur; çünkü tek bir ülkedeki mikro-bölgeler arasında farklılık görülmesi yaygın ve önemli bir olgudur. Üstelik, söz konusu farklılıklar kimi zaman merkez ile periferi arasındaki makro-bölgesel farklar kadar önemlidir. Diğer taraftan, bir makro-bölge içinde yüzlerce mikro-bölgesel farklılığın ayırt edilmesi ve tartışılması gerekeceğinden, elinizdeki kitapta bu iki yaklaşımı birleştirmeye çalışmayacağım. Öte yandan, aynı ülke sınırları içerisinde yer alan geri kalmış ve kalkınmış bölgelerin bir diğerinden ayrılmayacağını belirgin bir biçimde ortaya koyan yeni iktisadi coğrafyayı da ele alacağım. Şehirlerdeki sanayi, şehri yaşatan “geri kalmış” tarım bölgeleri sayesinde ilerleyebilmiştir.

Elinizdeki kitapta biraz daha farklı ve tutarlı bir *makro-bölgesel yaklaşım* benimsenmektedir. Bu çalışmanın getirdiği en önemli yeniliklerden biri budur. Birçok yazar makro-bölgeler yaklaşımını kullanmış olmakla birlikte, söz konusu yazarlar arasında bölgelerin nasıl oluşturulacağına ilişkin önemli farklar mevcuttur. György Ránki ile birlikte kaleme aldığımız *The European Periphery and Industrialization 1780-1914* [Avrupa'nın Periferisi ve Sanayileşme 1780-1914] isimli kitapta, uzun süren 19. yüzyılda üç periferi bölgesinin –İskandinavya, Akdeniz ülkeleri ve Doğu Avrupa'nın– kendilerine has özelliklerini tartışmıştık (Berend ve Ránki, 1982). Sidney Pollard, *Peaceful Conquest* [Barışçıl Fetih] isimli kitabında, kronolojik olarak tanımlanmış dört bölge ayırt eder: “Sanayileşmesini ilk tamamlayan” Britanya; “sanayileşmesini erken tamamlayan, kıtanın kalkınmış batı yarısı”; sanayileşmesini tamamlayan üçüncü dalga, “İç Avrupa”; ve son olarak, İskandinavya, Akdeniz ülkeleri, Habsburg İmparatorluğu'nun tamamı, Balkanlar ve Rusya gibi sanayileşmesini dördüncü dalgada tamamlayan periferi ülkeleri (Pollard, 1981). Ronald Findlay ve Kevin O'Rourke, alanında çığır açan *Power and Plenty* adlı eserlerinde, dünya genelinde yedi bölge tespit etmiş olup bunlardan sadece ikisi Avrupa'da yer almaktadır: “Romen Katolik Batı Avrupa” ve “Ortodoks Doğu Avrupa” bölgeleri. Bu bölümlerde, Akdeniz Avrupa'sı, Polonya, Macaristan ve Hırvatistan hep Batı Avrupa'da yer almaktadır (Findlay ve O'Rourke, 2007).

The Cambridge Economic History of Modern Europe [Modern Avrupa'nın İktisadi Tarihi], kalkınmış ve daha az gelişmiş bölgeler veya ülkeler arasında ayırım yapmakla birlikte, sınırları hiç değişmeyen bölgesel ayrımlar yapmak yerine, birleşik bir Avrupa'yı “farklılıkları göstererek” açıklama yöntemini kullanmaktadır. Bahsedilen eserde, Britanya, Norveç ve Finlandiya başta olmak üzere kuzeydeki ülkelerin toplandığı Kuzeybatı Avrupa; Fransa, İtalya, İspanya, Yunanistan ve Portekiz'in bir araya getirildiği Güney Avrupa; İsviçre, Almanya, Avusturya-Macaristan, Romanya, Sırbistan ve Bulgaristan'ın aynı gruba alındığı Orta-Doğu Avrupa gibi kategoriler yaratılmış ve çeşitli tablolarla kullanılmıştır (örneğin, bkz. Broadberry ve O'Rourke, II, 2007, 70). Buna

karşılık, söz konusu bölgeler, sınırları nispeten sabit kalan ekonomik bölgelerden ziyade coğrafi birimleri temsil etmektedir.

Bu kitaptaki bölgesel yaklaşım yeni bir karşılaştırmalı analiz tipi sunmaktadır. Gelişmiş, sanayileşmiş Batı Avrupa bölgesi için, sanayileşme süreci üç temel değişkenin farklılaştırılması suretiyle tartışmaya açılmaktadır: Britanya'nın istisnai durumu ve onu takip eden diğer bazı ülkeler; tarıma ve gıda işlemeye dayalı sanayileşme; 19. yüzyılın son dönemlerindeki kimya ve elektrik sanayilerinin başı çektiği II. Sanayi Devrimi'ni esas alan sanayileşme. Bu ayırım, "belirgin tiplerin" mevcudiyetinden söz etmek çok zor olsa da, bölgelerin kendi içlerindeki önemli farklılıklara ışık tutmaktadır.

Kitabın ayrı kısım ve bölümlerinde tartışılan makro-bölgeler, nispeten benzer ekonomik performanslar sergilemiş ve incelemeye konu dönemin sonunda nispeten benzer ekonomik gelişmişlik seviyesine erişmiş ülkelere ya da bazı ülkelerin bu tanıma uyan belirli bölgelerinden oluşmaktadır. 1. Bölüm'de, Kuzeybatı Avrupa'nın kıtanın geri kalanına öncülük eden erken modern kalkınmasının nasıl başladığı anlatılmakta; 2. Bölüm'de, periferideki İskandinavya'nın başarıyla katıldığı Batı Avrupa "merkezi" üzerinde tartışılmakta; 3. Bölüm'de ise sanayileşme tipleri ve görece geri kalmışlık seviyeleri üçe ayrılacak periferi ülkelerine odaklanılmaktadır. Bu spektrumun iki ucuna bakıldığında, sanayileşme seviyesi en düşük bölgelerdeki kişi başına gelirin, 1913'e gelindiğinde, en çok sanayileşmiş olanlardakinin sadece üçte biri ile yarısından azı kadar olduğu görülmektedir. Modern dönüşüme giden yollardan en başarılısını seçmiş olan bölgelerde, I. Dünya Savaşı öncesinde, aktif nüfusun yüzde 35 ile 40'luk bölümü sanayide, yüzde 25 ile 30'luk kısmı tarımda çalışmaktaydı. Çıkamaz bir yolda saplanıp kalmış olan diğer bölgelerde, nüfusun yüzde 75 ile 80'i tarımda istihdam edilirken sadece yüzde 7 ile 10'luk bölümü sanayide istihdam altına alınmıştı. Sanayi istihdamının ağırlıklı olduğu bölgelerde ortalama insan ömrü elli yıla çıkarken, tarımsal istihdamın ağır bastığı bölgelerde bundan on beş yıl daha düşüktü. Sanayileşmiş bölgelerde okuma yazma bilmeyen kalmamışken, diğerlerinde nüfusun ancak yüzde 25 ile 30'u okuryardı.¹¹

Kalkınma çabalarında farklı yöntemler izleyen ülkeler ve bölgeler, farklı ekonomik kalkınmışlık seviyelerine ulaştı. Bu kitapta, Avrupa'nın "uzun" 19. yüzyıldaki iktisadi kalkınma süreci içerisinde, *yol açtığı kalkınmışlık seviyesi birbirinden ayırt edilebilecek derecede farklı bölgesel tipler yaratmış dört ana kalkınma yöntemi* arasında bir ayırma gidiyorum (bkz. Harita I.1). Her bir yöntem ve tip belirli bir coğrafi bölgede baskın olmakla birlikte, hiçbirisi homojen coğrafi birimlere karşılık gelmemektedir.

Batı Avrupa'nın büyük bölümü *başarılı modernleşmeye ve sanayileşmeye giden yolda* ilerledi ancak bu ilerleme de kesin çizgilerle ayrılacak üç farklı şekilde gerçekleşti. "Batı Avrupa", bu anlamda, Büyük Britanya'nın bir parçası olan İrlanda'yı ve birleşmesini tamamlamış Almanya'nın doğu bölgelerini içine almazken, birleşmesini tamamlamış İtalya'nın kuzey kısımları ile Habsburg İm-

paratorluğu'nun batısındaki Avusturya-Bohemya bölgesi gerçekten bu tanıma dahildi. Her yönüyle homojen İskandinavya bölgesi, periferideki geri kalmış ekonomik yapının özelliklerini 1870'lere kadar sergiledi; o tarihten itibaren, periferiye değil de merkeze ait sosyo-politik-kurumsal yapıları sayesinde Batı ile aynı kalkınma yöntemini izlemeyi ve sanayileşmesini tamamlamayı başardı.

Buna karşılık, pek çok büyük bölge, başarılı sanayileşme yolunda ilerlemeye muvaffak olamadı ve geride kaldı. Bunlardan bazıları *-ikinci yöntemi seçenler-* belirli bir ölçüde modernleşmeyi başarmış olsalar da tarıma dayalı sanayi yapılarının gelişmiş olmasına ve Avrupa'nın geri kalanıyla karşılaştırıldığında orta gelir seviyesine ulaşmış olmalarına rağmen sanayileşmedi. Söz konusu kalkınma biçimi Orta Avrupa ve Baltık ülkelerine has bir özellik olmakla birlikte Finlandiya ve İrlanda da bu yolda ilerledi.

Bazı bölgeler modern dönüşümlerini tamamlamada yavaş davrandı ve 20. yüzyıla girilirken *üçüncü bir yöntemi* seçti. Bu dönüşümlerde hem çok geç kaldı hem de bütünüyle dönüşmemenin getirdiği sancılar yaşandı. Modern dönüşümleri I. Dünya Savaşı'ndan önceki yirmi yılda başlamış olmakla birlikte, bu bölgeler, sanayileşme öncesi döneme ait ekonomilerini tamamen ortadan kaldırmayı başaramadı. Bu üçüncü yöntemi izleyen bölgelerde ekonominin neredeyse tamamen tarıma dayalı olma özelliği aynı kaldı, modernleşme sadece kısmen gerçekleştirilebildi, geleneksel kurumlar muhafaza edildi, okuryazarlık oranları artırılmadı, kültür seviyesi yükseltilemedi. Yine de modern ekonomiye uygun hareket eden küçük cepler ortaya çıktı ve ileriki tarihlerde görülecek kalkınmanın temelleri bu ceplerde atıldı. Rusya, İber Yarımadası ve İtalya'nın güneyi, bu kalkınma yolunun en tipik özelliklerinin sergilendiği bölgelerdi.

Dördüncü yöntem ise tam anlamıyla bir çıkmaz sokaktı. Bu yola saplanıp kalan bölgelerde sanayileşme hiç mi hiç yoktu; elde olan sadece ekonominin diğer sektörlerinde modernleşmeyi andıran gelişmelerdi. Avrupa'da gelir seviyesi en az olan, en geleneksel nüfus yapılarına ve en düşük okuma yazma oranlarına sahip bu bölgeler bir yüzyıl geride kaldı. Balkanlar'da, Habsburg İmparatorluğu'nun en doğu ve en güney bölgelerinde ağırlıklı olarak bu yolun seçildiği görülmektedir.

Farklı tarihsel güzergâhlar ve sonuçlarıyla çeşitli kalkınmışlık seviyeleri, geçmişteki gelişmeler ve 19. yüzyılın şartları, bilginin, kültürün, davranış kalıplarının seviyesi ve rolü, sosyo-politik sistemlerin temel özellikleri, devletlerin faaliyetleri ve kurumsal yapının nasıl inşa edildiği bağlamında açıklanmaktadır.

Tartışmalar ve Farklılıklar

Bütün bir kıtanın iktisadi tarihini bir yüzyıldan uzun bir zaman dilimini kapsayacak şekilde yazarken çok sayıda görüş ve kavramla doğaldır ki karşı karşıya geliyorum. Bunların çoğuyla hemfikir olmakla birlikte bir o kadarına da karşı çıkıyorum. Elinizdeki kitap bu yüzden hem örtülü hem de açık tar-

tışmaları içermektedir. Daha geniş bir okuyucu kitlesine hitap edebilmek için yazdığım, kitapta ele alınmış konuların çoğu hakkında yaşanmış kapsamlı ve çoğu zaman da çözülmemiş tartışmaların hepsini bir arada sunma niyetinde değilim. Mevcut araştırma yöntemleriyle, tek ve basit bir sorunun bile cevabı üç veya dört farklı şekilde verilebilmektedir.¹² Benim tercih ettiğim anlatıda, geçmiş araştırmalarla elde edilmiş sağlam sonuçları çoğu durumda içeren bir bakış açısıyla olaylar sunulup, konu hakkındaki tartışmaların sadece bazılarına yer verilmektedir. Bununla birlikte, giriş bölümünde, tartışmaya açık bazı önemli kavramsal sorunları gözden geçirmeyi de faydalı görüyorum.

Farklı yöntemlerin seçilmiş olması ve bölgesel farklılıklar, ülkelerin ve bölgelerin 19. yüzyılda gösterdiği ekonomik performansı etkilemiş ve bazılarının iktisadi açıdan geri kalmasını sebep olmuştur. Bu, çok tartışılan bir tarihsel

meseledir. Yaklaşık yarım yüzyıl önce kaleme aldığı ve alanında yeni ufuklar açan kitabında, Alexander Gerschenkron, batıdan doğuya ve güneye gidildikçe, karşılaşılan her Avrupa ülkesinin bir öncekinden biraz daha az kalkınmış olduğunu öne sürmektedir.

Almanya'nın Fransa'dan daha geri kaldığına, Avusturya'nın Almanya'dan daha geri kaldığına, İtalya'nın ise her iki ülkeden de geri kaldığına çok az kişi itiraz edecektir. Benzer bir şekilde, İngiltere'nin zamanın en gelişmiş ülkesi olduğunu pek az insan inkâr edecektir. (Gerschenkron, 1962, 44)

Gerschenkron'un ileri sürdüğü ve son derece geri kalmış ülkelerin ortak özelliğinin devlet müdahalesi olduğu teorisinden hareketle, Sidney Pollard *Peaceful Conquest* kitabında (1981b), periferideki ülkelerin münferit hikâyelerini, onları birer örnek, birer model haline getirmeden tartışmaya açmaktadır. Lev Tolstoy'un *Anna Karenina* romanının meşhur giriş cümlesinden ("Tüm mutlu aileler birbirlerine benzerler; her mutsuz ailenin mutsuzluğu ise kendine özgüdür") ilham alan Joel Mokyr de aynı görüşü paylaşmaktadır: "Tüm zengin ve başarılı ekonomiler birbirlerine benzerler; her başarısız ekonominin başarısızlığı ise kendine özgüdür" (Mokyr, 2006, 12). Başka bir deyişle, iktisadi başarısızlıklara genel bir açıklama getirilmemeli, her vaka ayrı ayrı tartışılmalıdır. Ben bu hususta farklı düşünüyorum. Nasıl ki başarılı ekonomiler belirli genel davranış kalıpları sergilemiş ve başarıya ulaşmak için belirli yollardan geçmiş ise iktisadi başarısızlıklar da belirli tipik yollardan ve kalıplardan geçmiştir. Yukarıda kısaca ele aldığımız üzere, benim yaptığım bölgeselleştirme, bu yüzden biraz farklılık arz etmektedir: Birbiriyle uyumlu sosyoekonomik kalkınma seviyelerini esas almak suretiyle, geri kalmış bölgeleri *üç farklı tipe* ayırıyorum. Birkaç Orta Avrupa ülkesi, Baltık bölgesi, Finlandiya ve İrlanda tarıma dayalı sanayi yapılarına geçip Avrupa içinde orta gelir seviyesine ulaştıkları için yarı yarıya başarılıdır; Rusya, İspanya, Portekiz ve İtalya'nın güneyi sanayileşme öncesi dönemde kalmış olmakla birlikte bu bölgelerde modernleşmenin görüldüğü cepler de vardır; Balkanlar ise, Habsburg İmparatorluğu'nun sınır bölgeleriyle birlikte, modernleşmeyi veya sanayileşmeyi başaramamıştır.

Daha da ötesi, İskandinavya, Kuzey İtalya ve Habsburg İmparatorluğu'nun Avusturya-Çek vilayetleri Batı'nın kalkınmışlık seviyelerine I. Dünya Savaşı'ndan önce yaklaşmıştı; (Pollard'a göre) periferide olduğu kabul edilen bu bölgeler, bu nedenle, benim yaptığım tasnifte periferiye değil Batı Avrupa makro-bölgesine dahildir. Bunun sonucu olarak, bu kitapta, geri kalmışlığın farklı tiplerini ve seviyelerini sergileyeceğim. Fakat şu "geri kalmışlık" ile ne kastedildiğini de tartışmak gerekmektedir.

Geri kalmışlık göreceli bir kavramdır ve farklı ülkelerin ya da bölgelerin iktisadi performansını karşılaştırmak suretiyle belirlenir. Ülkelerin ve bölgelerin karşılaştırmalı geri kalmışlık seviyesi çoğunlukla gelir seviyesinin veya gayri safi yurtiçi hasılanın (GSYİH) ya da kişi başına düşen gelirinin ya da daha yaygın

bir uygulamayla satınalma gücü paritesi cinsinden (SAGP) hesaplanmasıyla ölçülmektedir.¹³ Buna karşılık, gelir seviyesi, önemli sosyal ve kültürel faktörleri tek başına doğrudan yansıtamaz. Bu mülahaza, “insani gelişme endeksi” adı verilen ve gelir seviyesine ilaveten okuryazarlık oranını, her seviyedeki eğitim kurumlarına kayıtlı öğrenci sayısını ve ortalama insan ömrünü de dikkate alan, böylece söz konusu ülkenin eğitim kalitesini ve sağlık koşullarını ölçen bir yöntemin getirilmesine yol açmıştır.¹⁴ Göreceli geri kalmışlığı ele alırken, çeşitli bölgelerin ekonomilerinde görülen diğer bazı yapısal ve nitel unsurları da tartışmaya dahil edeceğim.¹⁵ Bu karşılaştırmalı iktisat tarihini aktarırken, toplumsal, eğitimsel ve siyasi koşullar ile yeni teknolojinin özümsemesini sağlayan “toplumsal yetkinlik” gibi geri kalmışlığa etki eden, iktisat harici çeşitli unsurları da sergileyeceğim. Bu nedenle, elinizdeki kitapta *farklı geri kalmışlık tipleri* anlatılmakta, örneğin Güney İtalya’nın geri kalmışlığını “sorunlu modernleşme” diye tanımlayan ve bu durumu kültürel bir özellik olarak göstermekten öteye gitmeyen (Moe, 2002) örtmecelerden de kaçınılmaktadır. Benim yaklaşımım, yargıda bulunmayı reddedip sosyo-kültürel farklılıklardan bahsetmeyi tercih eden ve örneğin Balkanlar’daki geri kalmışlık gerçeğini ifade etmek yerine, iyimser bir tabirle, “farklı bir medeniyet” diyen postmodern tarih yazımına da karşı çıkmaktadır.¹⁶

Geri kalmışlık acı bir gerçektir; taraf tutulması nedeniyle ya da kültürel önyargılarla yaratılmış soyut bir kavram değildir. Sadece tüketim alışkanlıklarının farklı olduğunu göstermez, aynı zamanda hayat kalitesi ve standartları arasında derin farklılıklar olduğunu da açıkça söyler. Geri kalmışlığın anlamı yiyecek yemeğin, giyecek kıyafetin daha az olmasıdır; barınma ihtiyacının kötü koşullardaki ya da inşaat kalitesi düşük evlerle karşılanmasıdır; sağlık ve eğitim hizmetlerine daha az ulaşılabilmesi ya da ulaşılanın düşük kalitede olmasıdır; eğlenceye ve kültüre daha az zaman ayrılmasıdır. Gelişmiş ülke ve bölgelerde insanların erişebildiği mal ve hizmetlerin geri kalmış ülke ve bölgelere kıyasla iki ila üç kat fazla olması sadece “durumun nasıl algılandığı” ile açıklanamaz. “Farklı kültürler” deyip geçmekle, ortalama insan ömrünün 19. yüzyıl Avrupa’sının gelişmiş bölgelerinde yaşayanlarda elli beş yıla çıkmış iken, geri kalmış bölgelerde sadece otuz beş yılda kalması meşrulaştırılmaz.

İktisadi kalkınmada *kurumların oynadığı rol* hakkında da önemli tartışmalar yapılmaktadır. Kurumsal iktisat ve kurumsal iktisat tarihi çalışmalarında, kurumlar, ekonomik performansın temel belirleyicisi olan aktörler olarak sunulmaktadır. Oynadıkları rolün önemli olduğunu kabul etmekle birlikte, onları ekonomik performansı etkileyen tarihsel unsurlar bütününe yalnızca bir parçası olarak görmekteyim. Kuralların ve kurumların karışık tek bir bütün haline gelmesi tarihsel mirasın bir parçasıdır. Tarih, kurumların nasıl inşa edildiğini belirleyen davranış kültürünü ve baskın değer sistemlerini, zaman içinde, değiştirdi. Bu giriftlik, neden bazı yöntemlerin iktisadi kalkınmaya çıktığını anlatmak için kullanılacaktır.

Bunlara ilaveten, kurumların çoğunlukla devlet tarafından inşa edildiğini de belirtmek gerekmektedir. Diğer taraftan, *devletin oynadığı rol*, “oyunun” yasal ve kurumsal “kurallarını” oluşturanın çok ötesine geçmektedir. Devletin modern finans ve para politikalarını nasıl belirlediği, altyapıyı nasıl inşa ettiği, gümrük tarifelerini ve ticaret politikalarını nasıl oluşturduğu, sanayiye dayalı kalkınmada oynadığı aktif rol hep aynı derecede önemli unsurlardır. Müteşebbis devletler nasıl ekonomik gelişmede hayati önemi haiz oyuncular ise baskıcı, kleptokratik, yozlaşmış uygulamalarıyla çapulcu devletler de aksi-ne iktisadi ilerlemenin önündeki temel engeldir. Bu nedenle, belirli bölgelerde iyi işlemiş bir kurum diğer bölgelerde yeterli faydayı sağlamadı. Belirli kurumların eksikliği bazı ülkelerde ilerlemeyi ve büyümeyi engellemezken diğerlerinde bu etkiyi fazlasıyla yaptı.¹⁷

Rusya’nın elindeki doğal kaynaklar son derece boldu; bazı yönlerden Britanya ile Rusya benzer durumdaydı; ancak bu durum Rusya’nın kalkınmasına yol açmadı. 18. yüzyılda uyguladığı korumacı gümrük tarifeleri Britanya’yı diğerlerinden ayırıp en üste çıkardı, fakat Rusya ve İspanya bir yüzyıl sonra aynı politikaları uyguladığında aynı sonuca ulaşmadı. Merkezi devlet yapısı, Britanya’nın faydalandığı avantajlardan biriydi ama bu yapı Rusya’nın işine yaramadı. Parlamentonun 1688’den sonra oynadığı belirleyici rolün Britanya’daki iktisadi gelişme için büyük bir avantaj sağladığı kabul edilmekle birlikte, Polonya’daki parlamento kaosa ve geri kalmışlığa yol açtı. Patent sistemi bazı Batılı ülkelerde inovasyonu teşvik etti ama bu sistemin uzun süre kurulmayışı İsviçre’nin gelişmesini engellemedi. “Güç”, özellikle de deniz gücü, Britanya’nın ekonomik başarısına ve “bolluğu” biriktirmesine önemli katkılarda bulunan bir unsurdu ama askeri gücün ve genişleme politikasının başarıya ulaşmasının Rusya’ya bolluk getirdiği hiç söylenemezdi.

İktisadi gelişmenin ya da gelişmemenin üzerinde coğrafyanın ve iklimin etkili olduğu da dikkate alınmak durumundadır. Söz konusu unsurlar doğal kaynaklardan insanların davranışlarına ve hayat tarzlarına kadar pek çok şeyi hiç şüphesiz etkiledi. Kuzeydeki ve güneydeki davranış kalıpları birbirinden biraz farklıdır ve ekonomik faaliyetleri etkilemektedir; bu yüzden coğrafi-iklimsel bir yaklaşım yeni bakış açıları kazandırabilir. Diğer taraftan, bu yaklaşım çok farklı analizlerin yapılmasını pek çok bakımdan gerektireceğinden bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

İktisadi kalkınmada devrim yaşanıp yaşanmadığı hakkındaki tartışmalar da devam etmektedir. İktisat tarihinde “tarım devrimi”, “sanayi devrimi”, “nüfus devrimi”, “bankacılık devrimi”, “ulaşım ve taşımacılık devrimi” terimleri (ve pek çok benzeri terim) geniş bir kullanım alanı bulmuş olmakla birlikte,¹⁸ bu terimler şimdilerde sıkı bir sorgudan geçmektedir. Geçtiğimiz birkaç on yılda, bazı akademisyenler iktisadi kalkınmada devrimin var olup olmadığını bile sorgulamıştır. Bu terime karşı çıkmalarının sebebi, Wrigley’nin Cambridge Üniversitesi’nde Ellen McArthur Fonu’nun davetlisi olarak verdiği derslerde

vurguladığı üzere, “devrim kelimesinin... hızlı değişimi işaret etmeye meyilli olmasıdır” (Wrigley, 1988, 11). Nicholas Crafts, *British Economic Growth during the Industrial Revolution* [Sanayi Devrimi Sırasında Britanya’daki İktisadi Büyüme] (1985) isimli kitabında, Britanya ekonomisinin büyüme oranının Sanayi Devrimi olarak adlandırılan dönemin öncesindeki on yıllar boyunca sürekli arttığını, bu dönemin ardından da Britanya’nın bütün sanayisinin hemen dönüştüğünün de görülmeyişini öne sürmektedir. Crafts bu yüzden, kendi hesaplamalarına dayanarak, devrim kavramını reddetti.

Gregory Clark da benzer bir şekilde “tarım devrimi” kavramını reddedip, bunun yerine, verimliliğin yavaş ve düzenli bir biçimde arttığını ileri sürdü (Clark, 1993). Diğer akademisyenler “tarımda geçiş dönemi” terimini tercih etmektedir. Steven Shapin, *The Scientific Revolution* kitabında, ortalığı kızdırmak istercesine, “Bilimsel Devrim diye bir şey yoktu; bu kitap bunun hakkındadır” demektedir (1996, 1). Bundan on yıl sonra, prestijli *Cambridge History of Science*, “Bilimsel Devrim” terimini kullanmaktan bilinçli olarak imtina etti. Bilimsel Devrim’in varlığını reddetmenin temel dayanağı, gelişmenin “ani ve kökten bir değişimin” değil, daha zamana yayılmış bir değişimin sonucu olmasıydı.¹⁹

Bu kitaptan ben devrim terimini kullanıyorum. Benim yaklaşımım Thomas S. Kuhn’un *paradigma değişimi* kavramına dayanmaktadır. Kuhn, bilimin ilerlemesine dair teorisini, meşhur eseri *The Structure of Scientific Revolutions*’un²⁰ (1962) içinde oturtmuştu. Bilimsel ilerleme, Kuhn’a göre, birikimli bir süreç değildir. Yeni bilimsel keşifler mevcut paradigmaların içine sığmaz. Bilimsel devrimin özünü oluşturan, değişimlerin ne kadar sürede gerçekleştiğinden *bağımsız olarak*, temeldeki kavramsal değişiklik ya da paradigma değişimidir (Kuhn, 1962).

Bu açıdan bakıldığında, 19. yüzyıl tabii ki dramatik ve devrimci paradigma değişikliklerinin yaşandığı bir dönemdi. 19. yüzyıl tarımda, sanayide, nüfus yapısında ve bilimsel kültürde hayati önem taşıyan (ancak beklenmedik denemeyecek) dönüşümlerin zamanı ve mekânıydı; bu yüzden de Avrupa tarihinde büyük ve devrim niteliği taşıyan bir kesintiye temsil etmektedir. Uzun 19. yüzyıl sona erdiğinde, Avrupa nüfusu hizmetlerden ve servislerden, yiyecekten, içecekten, barınma imkânlarından, okullardan, sağlıktan ve eğlenceden, yüzyılın başına kıyasla, iki ila üç kat fazla faydalanabiliyordu (ama tabii ki bunların nüfusa eşit dağıldığını söylemek pek mümkün değildi); nüfusun daha iyi eğitim alan kısmının ortalama ömrü çoğunlukla on ila on beş yıl uzamıştı. Bütün bunların sonucu olarak, “devrim” teriminin gereğinden fazla kullanıldığına ya da istismar edildiğine ben katılmıyorum (Mokyr, 2002).

Yukarıda belirtildiği üzere, bu kitap 19. yüzyıl Avrupa’sının karşılaştırmalı iktisat tarihi üzerine yazılmış bir kitaptır. Bu basit cümle, beraberinde iki soru-

¹⁹ *Bilimsel Devrim*, çev. Ayşegül Yurdaçalı, İzdüşüm Yayınları, 2000 – ç.n.

²⁰ *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev. Fikret Kaya, Kitap Kurumu, 2021 – ç.n.

derinliklerine sıkı sıkıya gömülmüş olsa da, o yüzyılın “yaşandığı dönem” 18. yüzyıl sonlarında başladı, 19. yüzyılın tamamını içine aldı ve I. Dünya Savaşı’na kadar devam etti (Bloch, [1941] 1992). Elinizdeki kitap bu dönemi anlatmaktadır. Bununla birlikte, uzun 19. yüzyılda meydana gelmiş dramatik değişikliklerin birinci derecede sebebi olan 17. ve 18. yüzyıldaki gelişmeler de 1. Bölüm’de özetlenmektedir.

Nasıl Bir İktisat Tarihi?

Bu haklı bir sorudur çünkü geçtiğimiz son yirmi-otuz yılda iktisat tarihi en az iki farklı ekole ayrılmıştır. Öncelikle kliometri²¹ gibi yeni bir akım ortaya çıktı; bu akım daha sonra yeni bir disipline evrildi: *Tarihsel iktisat*. *İktisat tarihi* ampirik bir disiplindir, muazzam büyüklükteki tarihsel malzemenin anlatıya dönüştürülmesine dayanır. Sonsuz miktarda kaynak toplayan iktisat tarihi ele aldığı iktisadi süreçleri, tarihin karmaşık yapısının sosyal, siyasi ve kültürel gelişmelerden ayrılmaz bir parçası olarak yorumlar. Bu disiplinler arası yaklaşım, iktisadi gelişmenin karmaşıklığının daha iyi anlaşılmasına yol açabilecektir.²²

İktisat tarihindeki diğer ekol, yeni *tarihsel iktisat*, uygulamalı iktisatın bir türüdür; belirli tarihsel süreçleri iktisat kavramları ve modelleri kullanarak açıklayan, cephaneliğindeki nicel analiz silahlarını cömertçe kullanan formel iktisat metodolojisinin tarihsel sorulara uygulanmasıdır. Bu yeni yöntemin uygulayıcılarını “motive eden, tarihçilerin belirlediği gündemleri izlemekten ziyade, akademik dünyadaki iktisatçılar ile politika yapımcılar arasındaki güncel tartışmalardır” (Hatton ve diğ., 2007, 1, 2). Söz konusu uygulayıcılar iktisat biliminin matematiksel biçimciliğini kullanmakta ve geleneksel iktisat tarihinin anlatıya dayalı yaklaşımını reddetmektedir. Bu ekolün temsilcileri bazen “iktisat tarihinin sonunu” ilan edecek kadar ileri gidebilmektedir; onlara göre iktisat tarihi artık iktisatın “ayrılmaz bir parçası” haline gelmiştir (Romer, 1994). Bazı iktisat tarihçileri, iktisat tarihinin “kendi benliğini kaybetme riskiyle karşı karşıya olduğu” görüşünü paylaşmaktadır (Toniolo, 2004, 92).

İktisat tarihi ve tarihsel iktisat birbirinden zaman içinde ayrıldı. Klasik ekolün temsilcileri, uygulamalı ekonomik modellerin ve tarih araştırmalarının matematiksel formüllere dönüştürülmesinin kısıtlarına işaret etmektedir. Onlara göre, her şeyden önce, tarih çalışmalarında sayısallaştırma yöntemlerinin kullanılmasının ve ekonomik modellerin tarihe uygulanmasının meselelerin gereğinden fazla basitleştirilmesine yol açtığı açıktır.²³ Birçok vakada ekonomik olgular açıklanırken –fiyatlar, karşılaştırmalı üstünlükler, mali ve parasal kurumlar, emek ve sermaye arzı vb.– diğer ekonomik olgular kullanılmaktadır (Mokyr, 2005, 287). Albert Einstein’a atfedilen efsanevi örneğe göre, Einstein, Princeton’daki ofisinde karatahtaya şöyle yazar: “Önemli olan her şey sayılamayabilir, sayılabilenlerin hepsi de önemli değildir.” Ya da kısaca: “Önemli olan sayılamaz.”²⁴

Sosyo-politik ve kültürel unsurların, nicelleştirilmesi ya da bir ekonomik modelin birkaç parametresinden biri haline getirilmesi mümkün olmayan diğer bütün kavramların önemi, tarihsel iktisat çalışmalarında açıkça azaltılmakta ya da bunlar analizdeki kenar süsleri olmaktan öteye gidememektedir. Buna karşılık, iktisadi büyümeyi en derinden etkileyen unsurlar tam da o nitel özelliklerdir, o bilgidir, o sosyo-kültürel kalıplardır, o davranış biçimleridir ve tarih içinde şekillenen o özelliklerdir. Üstelik, çoğu vakada, belirli bir sonuç, çeşitli sebeplerle ortaya çıkmış olabilir. Tarihsel iktisatın içinde barındırdığı bir diğer kısıt da tarihsel sayıları ve istatistikleri hesaplamadaki güçlüklerdir: Ne kadar eskiye gidilirse sayılar o kadar fiktif karaktere bürünmektedir. Gelişigüzel toplanmış gerçeklere bakarak genellemelere varmak büyük yorum hatalarına yol açabilecektir.²⁵ Nobel ödüllü iktisatçı Robert Solow, şüphelerini şöyle ifade etmektedir:

İktisat tarihindeki güncel çalışmaları kontrol ettikçe, bunların birçoğunun aynı iktisadi analizden çıktığı hissi içime oturuyor... aynı integraller, aynı regresyonlar... 18. yüzyıldan kalan az sayıda veriye uygulandığında inandırıcı olmayan bir şeye, 20. yüzyıldaki bol veriye uygulandığında niye inanayım? (Solow, 2006, 243)

Bu kitapta sunulduğu üzere, iktisat tarihi, “tarihçilerin belirlediği gündemi takip eden”²⁶ bağımsız bir ampirik *tarih* disiplini dir.²⁷ Yine de yeni ekollerin önemli bulgularını ve katkılarını açıkça kabul ediyor ve önemsiyorum. Bunlar bazı eski yorumlara meydan okumuş ve zihin açıcı tartışmaların başlamasını sağlamıştır. Uygulamalı iktisat teorileri, hesaplamalar ve kantitatif analizler, ekonomik büyümeyle, nüfus yapısıyla ve insani gelişimle ilgili yeni veritabanlarının yaratılması, bunun yanı sıra söz konusu ekolün sayısız diğer alandaki başarıları, geçmişe dair bilgilerimizi zenginleştirmektedir.

Şanslıyız ki, farklı ekoller arasındaki işbirliğinin ve çalışmaların birbirini tamamlamasının ön plana çıktığı yeni bir akıma tanık oluyoruz. Nobel ödüllü Kenneth Arrow dahil olmak üzere, önde gelen iktisatçılar, bu alanda yapılan çalışmaları, adıyla çok şey anlatan *History Matters: Essays on Economic Growth, Technology, and Demographic Change* [Tarih Önemlidir: İktisadi Büyüme, Teknoloji ve Demografik Değişim] kitabında bir araya getirmiştir. Bu iktisatçıların söylediği şudur: “İktisat disiplini geçmişin etkisini dikkate almaya daha hazır hale gelmiştir... Geçmişe bağımlılık, sistemin uzun vadede nasıl davranacağını o sistemin tarihine kritik ölçüde bağlı olduğu süreçleri tarif etmektedir.” Söz konusu yazarlar, “tarihsel ‘kazaların’” dahi “göz ardı edilemeyeceğini” ve “tarihteki küçük olayların... uzun vadede büyük ve kalıcı sonuçlar doğurabileceğini” ilave etmektedir (Guinnane ve diğ., 2004, 1, 2, 4). Sadece tek bir yöntemin kullanılmasının “geçmiş gizlemiş sisi yarıp geçebileceğinden, iktisadi geçmişimizi bir kerede ve sonsuza dek aydınlatılabileceğinden” şüpheli olduğunu ifade edenler de olmuştur: “Geleneksel yöntemler de dahil olmak üzere... hiçbir diğer teknik büyüme yavaşlatıcı ya da yavaşlatıcı olmayan birçok

yaklaşım[a ihtiyacımız var]” (Hohenberg, 2008, 342). Kurumsal iktisat tarihçileri, yeni davranış biçimlerine ve yeni kurumların inşasına yol açan tarihsel arka planı çalışmalarına eklelemek suretiyle, kurumları incelerken benimsedikleri tek taraflı yaklaşımı değiştirip “genişletmiştir.”²⁸ Sanayi Devrimi’ni, devrime yol açan tarihsel sebepler ile kültürel eğilimleri bir arada ve sahip oldukları karmaşıklığı da kabul ederek yorumlayacak çalışmaları sunmak için büyük çabalar harcanmıştır (Mokyr, 1999, 2002). Tüm bunlar, yeni bir işbirliği sürecinin olumlu işaretleridir. Gianni Toniolo söz konusu işbirliğine duyulan ihtiyacın altını şöyle çizmişti:

İktisat tarihinin iyisi sofistike kliometri çalışmalarıyla yazılabileceği gibi kişisel tanıklıkların damıtılmış hikâyelerle aktarılması şeklinde de karşımıza çıkabilir... En gelişmiş uygulamalı iktisat yöntemlerinin kullanılması ile arşiv araştırmalarının, geçmişteki iktisadi olayların en derinden anlaşılmasına imkân sağlayan kapsamlı tarih bilgisinin birleşimi iktisat tarihinin iyisini yaratır. (Toniolo, 2004, 292)

Mokyr ve Voth, tarihsel iktisatçıların ürettiği eserlerin en önemlilerinden birinde bu çağırışı destekler: “Genel yasaları kavramak isteyenlerle tarihsel gerçekler ve veriler üzerinde ayrıntılı çalışma yapmış olanların dirsek temasına geçmesinin getirisi çok yüksek olabilir” (Mokyr ve Voth, 2010, 42). Kitabımda, tarihsel iktisatın bulguları ile yüzleşmeye, bunlar ile benim bilgiye ve veriye dayalı olarak yaptığım tarih incelemesi arasında eşgüdüm sağlamaya ve bu ikisini birleştirmeye çalışacağım.

I AŞAMALI DEVRİM

Kuzeybatı Avrupa’da Ticaret Kapitalizminden Sanayi Kapitalizmine Geçiş

Küresel Ortam: Avrupa, İslam Dünyası ve Çin

Modern ekonomik gelişme–sanayi kapitalizminin yükselişi– Avrupa’ya has bir olguydu ancak bu olgu Avrupa’nın “genlerine” kodlanmış değildi. Bir önceki binyılda, dünyanın merkezinde Avrupa yoktu. Verimli tarımda, bilimde ve uluslararası ticarete İslam dünyası ve Çin aslında Avrupa’dan ilerideydi. Buna karşılık İslam dünyası, 16. ve 17. yüzyıllarda etkinliğini kaybetmeye başladı ve 18. yüzyıla girilirken nihai çöküş aşamasına geldi. 16. yüzyılın ortalarından itibaren dünya sahnesine üç “barut imparatorluğu” –Osmanlılar, Safeviler ve Babürlüler– çıktı; söz konusu imparatorluklar Hindistan’dan Kuzey Afrika’ya ve Balkanlar’a kadar uzanan çok geniş toprakları yönetti. Bu imparatorluklar, ilk dönemlerindeki “altın çağlarının” ardından, dünya pazarlarına erişemeyen, tarımsal askeri vesayet devletlerine dönüştüler ve önde gelen ticaret devletleri arasındaki yerlerini kaybettiler.

Yakın tarihlerde yapılan çalışmalar Asya’daki duraklamaya ilişkin geleneksel görüşü reddetmiş, bu bölge ile Avrupa arasında temel konularda 1800’lü yıllara kadar benzerlikler görüldüğünü ileri sürmüştür. Bin R. Wong, “Çin ile Avrupa’nın, sanayileşme öncesi dönemdeki ekonomik büyüme açısından kıyaslandıklarında, Smith’çi dinamiklere dayalı önemli benzerlikler taşıdıkları” görüşündedir (Wong, 1998, 278). Kenneth Pomeranz’ın o çok tartışılan eserinde,* Avrasya’nın batısı ile doğusu arasındaki hakiki farkların kayda değer

Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton University Press, 2000. Bu kitap henüz Türkçeye çevrilmemiş olmakla birlikte, atıfta bulunulan yerlerde kitaptan “Büyük Ayrışma” ismiyle bahsedilecektir – ç.n.

olmadığı belirtilmektedir. Çin'deki Aşağı Yangzi Deltası, ülkeyi Avrupa'dakine benzer bir modern sanayileşme evresine çıkartabilecek potansiyele sahipti. Kuzeybatı Avrupa'yla karşılaştırıldığında tarım daha gelişmişti; daha fazla emek-yoğun ve toprak-yoğundu. Kıyı denizciliği ve ülkenin iç bölgelerindeki etkin kanal ile su yolu sistemi sayesinde taşımacılık imkânları da Kuzeybatı Avrupa'yla kıyaslanabilecek seviyedeydi. Pirinç ve endüstriyel bitki tarımının yoğun bir şekilde yapılmasına ilaveten, özellikle pamuk, ipek, çömlekçilik ve tütünde proto-sanayi gelişmişti ve yaygındı. Çin, Britanya Sanayi Devrimi öncesindeki dönemin daha merkantilist Avrupa'sına nazaran, ticarete devlet tarafından daha az müdahale edildiği ve piyasa ekonomisinin daha güçlü olduğu bir yerdi. Bu nedenle, Çin ile Avrupa, 1500 ile 1800 yılları arasında şaşırtıcı benzerlikler sergilemekteydi. Buna karşılık Asya, 19. yüzyılın başlarında, ormanların yok edilmesi gibi ekolojik sınırlarla ve marjinal işgücü verimliliğinin azalması ile karşı karşıya kaldı. Çin, Britanya'nın "kömür ve sömürgeler" avantajı ile rekabet edemedi. O noktada, Asya ve Avrupa'daki gelişme çizgisi birbirinden kesin olarak ayrıştı.

Her ne kadar bu yeni yaklaşım muazzam ilgi görmüşse de, arkasındaki araştırmanın ve argümantasyonun sağlamlığına ilişkin sorular çok geçmeden sorulmaya başlandı. Daha geniş ölçekte yapılan karşılaştırmalar, Asya ile Avrupa arasında hakiki farklılıklar bulunduğunu ve Kuzey Avrupa'nın 1500'lerden itibaren Asya'ya kıyasla önemli avantajlara sahip olduğunu ispatladı. P. Vries'in öne sürdüğü gibi, Avrupa'daki müteşebbis ve yaratıcı ekonomi kültürü ile devletin oynadığı pozitif rol, Asya'daki yekpare tarım imparatorluğu ile karşılaştırıldığında, belirleyici rol oynadı. "Kömür ve sömürgeler"den ziyade, son tahlilde Avrupa'yı Çin'den ayıran (kökleri Ortaçağ'ın sonlarına uzanan) bilimsel devrimdi; (rasyonel düşüncenin, doğaya duyulan ve giderek artan merakın, gözleme dayalı deneyin yuvaları vazifesi gören) üniversitelerin kurulmasıydı; bunların sonucunda ortaya çıkan Reform ve Aydınlanma'ydı. Toplumsal düzen Çin'de değişmeyecek ölçüde donmuş iken Kuzeybatı Avrupa'da kökten modernize edilmişti; bu modernizasyon Avrupa'ya ilave önemli avantajlar sağladı (Vries, 2001).

18. yüzyılda Çinli ve Güney Hindistanlı köylülerin gelirleri İngiltere'de tarım kesiminde çalışanların ücretlerine eşit olmakla birlikte, S. Broadberry ve B. Gupta'nın (2006) nicel analizi, gümüş ve tahıl cinsinden ücretler arasındaki farkın bu denklemi tamamen değiştirdiğini ortaya koydu. Tahıl cinsinden ücretler açısından bakıldığında bu iki bölge birbiriyle karşılaştırılabilir olmakla birlikte, gümüş cinsinden ücretler Kuzeybatı Avrupa'da önemli ölçüde daha yüksekti; bu gerçek, ticarete yönelik sektörlerdeki yüksek verimliliği yansıtmaktaydı. Tahıl cinsinden ücretlerin yüksek, gümüş cinsinden ücretlerin düşük olması, daha az gelişmiş bölgelerin karakteristik özelliğiydi. Bu durumun aynı, şehirleşme seviyesinin düşük olmasının yanı sıra Asya'nın tarımsal özelliklerini de sergileyen, Avrupa'nın periferi bölgelerinde de mevcuttu. Broadberry

ve Gupta, Asya'nın müreffeh bölgelerinin Avrupa'nın kuzeybatısından ziyade ekonominin durgunluk içinde olduğu güney, orta ve doğu kısımlarını andırdığı sonucuna vardı. "Büyük Ayrışma", 1800'den önceki yüzyıllarda çoktan başlamıştı (Broadberry ve Gupta, 2006, 2, 3, 5).¹

Tüm bunlar birlikte değerlendirildiğinde, modernitenin ilk yüzyıllarında Avrupa ile Asya arasındaki değiş tokuş üzerine yazdığı kitapta şu ifadeleri kullanan Geoffrey C. Gunn ile hemfikirim: "Avrupa ile Çin arasında moderniteye giden yolda görülen ayrışmanın kökleri... ilk keşiflere, Kolomb takasına,* basılı medyanın yükselişine, Kopernik devrimine ve genel olarak Aydınlanma'ya uzanmaktadır" (Gunn, 2003, 278).

Kuzeybatı Avrupa'da Ticaret Kapitalizmi ve Sömürgecilik

Geç Ortaçağ'da Akdeniz Avrupa'sı yaşlı kıtanın güç merkeziydi. Avrupa'nın en zengin ve en ilerlemiş bölgeleri arasında İtalya'nın kuzeyi, Flandre ve belli bir ölçüde İspanya ön plana çıkmaktaydı; İspanya, 16. ve 17. yüzyıllarda kıtaya taşınan 16 bin tondan fazla gümüş ve yaklaşık 181 ton altından en fazla faydalanan ülkeydi. Kuzey İtalya ve Flandre uzun mesafeli ticaretin, erken dönem bankacılığın ve zanaatkârlığın merkezindeydi; bu bölgeler Avrupa'nın yaşadığı ilk dışa açılma dalgasını yaratan temel güçler haline geldi. Buna karşılık, Akdeniz havzasındaki büyük tarım arazilerinin "Küçük Buz Devri" olarak bilinen ve 13. yüzyılın başı ile 15. yüzyılın ortaları arasında etkili olan coğrafi-tarihi felakette su baskınlarıyla uğradığı tahribat (Tabak, 2008) ve bunun yanı sıra bir dizi yıkıcı savaş nedeniyle, 1600'lere gelindiğinde, Venedik, Cennova ve Flandre'in ekonomik gücü neredeyse yok oldu. Kuzeybatı Avrupa'da yeni bir güç merkezi ortaya çıkmaya başladı.

Yeni Dünya'nın ve diğer kıtaların Avrupalılar tarafından sömürgeleştirilmesi, cesur denizcilerin, acımasız fatihlerin ve korkusuz yerleşimcilerin tehlikeli maceraları ile başlayan yeni bir çağın habercisiydi. Portekizliler ve İspanyollar 15. yüzyılda Atlas Okyanusu'nu, 16. yüzyılda Hint Okyanusu'nu aştı. Hollandalılar ve İngilizler 17. yüzyılda okyanusların hâkimiyetini ele geçirirken, onlara 18. yüzyılda Fransızlar, İsveçliler ve Danimarkalılar katıldı. Avrupa'nın zaferinin temelinde, Fernand Braudel'in (1979) ortaya koyduğu üzere, gemilerin, limanların ve tersanelerin sayısının çok olması yatmaktaydı. Carlo Cipolla da bu tespite şöyle bir ekleme yapmaktadır: "Atlantik Avrupa'sının 15., 16. ve 17. yüzyıllarda geliştirdiği, silahlarla teçhiz edilmiş, okyanusu aşabilen yelkenli gemiler Avrupa destanını mümkün kılmıştı" (Cipolla, 1994a, 212).²

Kolomb Takası (*the Columbian exchange*), Kristof Kolomb'un 1492'deki seferinin ardından, 15. ve 16. yüzyıllarda Avrupa ile Amerika arasında görülen bitki ve hayvan türleri, kültür, nüfus, teknoloji ve fikir değiş tokuşuna verilen isimdir. <https://www.britannica.com/science/Columbian-exchange>

18. yüzyıl bittiğinde büyük denizaşırı merkezlerin çoğu kurulmuş; Avrupalıların kurduğu yerleşimlere, diğer adıyla “beyaz sömürgelere” yerleşilmiş ve bunları yeni yükselen güçler yönetmeye başlamıştı. Birbiriyle bağlantılı “Anglo dünyası”, başka bir deyişle, hemen hemen diğer tüm kıtalara yayılmış Avrupa kolonileri, Avrupa’nın genişlemesine yardım etti (Belich, 2009, 9, 23). Avrupa, 1500 yılında dünyadaki kara parçalarının yüzde 7’sini kontrol ederken 1800’de yüzde 35’ini kontrol eder hale geldi. Sadece Afrika’nın içleri ve Avustralya’nın çölleri henüz keşfedilmemişti. 18. yüzyılın sonunda, İspanyol Amerika’sının nüfusu Anglo-Amerika nüfusunun beş katıydı; ancak Anglo-Amerika uzun 19. yüzyıl boyunca büyüyerek İspanyol Amerika’sının iki katına çıktı. Hollanda’ya ve İngiltere’ye ait Kuzeybatı Avrupa ticaret imparatorlukları ticari büyümenin, bu ülkelerin kolonileştirdikleri bölgelerdeki kaynakları sömürmesiyle bağlantılı ve piyasa odaklı bir “Smith’çi” genişlemenin temelini oluşturdu. Bunun sonucu olarak, “Kuzeybatı kıyı kordonu, uzun süren ekonomik durgunluktan kaçmayı başaran tek bölge oldu” (Ormrod, 2003, 335, 339, 343, 345, 350).

Sömürgelerden elde edilen gelir üzerine yapılan ve kimi zaman “imparatorluk kurmanın kendi masrafını bile kurtarmadığı” sonucuna götüren bir dizi hesaplamalar dahil olmak üzere, imparatorlukların ve sömürgeleştirmenin çok tartışılan rolü, başlı başına bir çalışma alanıdır. Eric Hobsbawm’dan Ronald Findlay ve Kevin O’Rourke’a kadar açılan bir yelpazede, kolonyal ve enformel imparatorluğun oynadığı merkezi rol üzerine yoğunlaşan bir dizi uzun araştırma yapılmıştır:

“Batı’nın Yükselişi” hakkında oluşturulan, Batılı kurumları, kültürel özellikleri veya yetenekleri öne çıkaran, sadece iç kurguya yönelik değerlendirmeler iflah olmaz bir yetersizlik içindedirler, çünkü Batı Avrupa ile dünyanın geri kalanı arasında kurulmuş... ve Batı’yı modern ekonomik gelişmeye taşıyan sıçrama noktasını oluşturmada hayati önem taşımış devasa ilişkiler ağını göz ardı etmektedirler. (Findlay ve O’Rourke, 2007, xx)

Modern ekonomik gelişmeye geçişte coğrafya da ayrı bir rol oynadı. Hem Aşağı Ülkeler hem de Britanya, Atlantik ticaret rotasına kolayca erişmenin rahatlığını yaşadı; iki ülkenin de hiçbir bölgesi okyanusa çok uzak değildi. Bu ülkelerin ikisi de söz konusu avantajdan (çoğunlukla 17. ve 18. yüzyılda) kanal inşa ederek ve dünya üzerindeki en kapsamlı su taşımacılığı sistemlerini yaratarak sonuna kadar faydalandı. 18. yüzyılda, Hollanda’da deniz taşıtlarının seyrine elverişli nehir ve kanalların her bir kilometresi yedi kilometrekarelik toprağa hizmet ediyordu. Ülkenin herhangi bir tarafından gemiyle okyanuslara ulaşmak veya Germen bölgesine mal taşımak kolaydı. Deniz taşımacılığı ağındaki bu yoğunluk demiryolu ağına bile yoktu.

Uluslararası ticaret rotalarının ortasındaki bir adanın parçası olan, her bölgesi okyanustan en fazla yetmiş mil uzakta kalan İngiltere de deniz taşıtlarının seyrine elverişli devasa bir nehir ve kanal ağına sahipti. Yapımıyla kanal inşaatı

alanında çığır açılan Exeter Kanalı (1564) bu amaca hizmet eden kanalların sadece ilkiydi; 1825'e gelindiğinde, yaklaşık 7.000 kilometrelik kanal ve seyrelverişli nehir ağının her bir kilometresi en fazla otuz üç kilometrekare toprağa hizmet ediyordu (Mathias, 1969, 110-12). 19. yüzyılın başlarında, Avrupa'nın kuzeybatı bölgesinde su taşımacılığının maliyeti kara taşımacılığının maliyetinin dörtte birine düştü. Toplu taşımacılığın böylesine ucuz olması bölgeye diğerlerinde olmayan bir avantaj sağladı.

Kuzeybatı Avrupa'nın daha başka ve daha büyük avantajları da bulunmaktaydı. Geç Ortaçağ'daki yavaş ancak aşamalı gelişme Avrupa'nın bu kısmını şüphe götürmez bir şekilde dönüştürmüştü. Aşağı Ülkeler'de feodal yapılar ya hiç yoktu ya da çok erken bir dönemde, Flandre ve Brabant'da 13. yüzyıldan itibaren kaldırılmıştı. "Serflik, eğer var idiyse de... 'denizcilikle uğraşan eyaletlerde'... 1500'lere gelindiğinde ortadan kalkmıştı. Aslında temelde özgür [bir] köylü sınıfı... görece bireycileşmiş bir toplumda işlevini yerine getiriyordu" (Vries, 2001, 75).³ 1500'lü yılların başlarında, Aşağı Ülkeler'de dikkat çekici modernlikte bir toplum ve ekonomi bulunmaktaydı. Ücretli istihdam kıtanın diğer taraflarında nadiren görülürken bu bölgede hâkim uygulama halini almıştı.

Şehirleşme bu bölgeye özgü olarak erken tarihlerde, Aşağı Ülkeler'in güney eyaletlerinde 11. yüzyılda ve kuzey eyaletlerinde 13. yüzyılda başladı. 1300 ve 1500 yılları arasında benzersiz dönüşümler yaşandı. Aşağı Ülkeler'in kuzey eyaletleri, periferide yer almanın getirdiği tipik olumsuz şartlardan mustarıptı; yerleşim ve tarımın önünde önemli engeller mevcuttu. Araziyi ıslah etmeye, turba çıkarmaya, toprağı işlemeye hazır yeni yerleşimcileri bölgeye çekmek isteyen yetkililer, mülkiyet rejimini değiştirip özel mülkiyete izin verdi; bu uygulama, köylülere ait toprakların en az üçte ikisini etkiledi. 14. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, toprağı işlemek en baskın uğraş haline geldi. Şehirlerde yaşayanlar 14. yüzyılda zaten nüfusun dörtte birini oluşturunırken 1500'e gelindiğinde Birleşik Eyaletler'de bu oran yüzde 45'e yükseldi. Şehirli seçkinler altı eyalet başkentinde (*hoofdsteden*) ve daha az nüfuslu on iki şehirde siyasi ağırlık kazandı; 1572'de yeni Birleşik Felemenk Cumhuriyeti Meclisi, şehirlerin temsili için on sekiz oy hakkı ayırırken aristokrasiye sadece bir oy hakkı verdi. Daha etkin kurumlar yaratıldı. Belirli bölgelerdeki şehirli seçkinler toprak satın almayaya başladı ve çok geçmeden toprağın üçte birine sahip oldu. "Şehirli burjuva sınıfına ait bir pratiğin ülke geneline uyarlanmak suretiyle daha büyük ölçekli bir teritoryal devlet pratiği haline getirilmesinin, Hollanda'nın icat ettiği kilit önemde bir uygulama olduğu sıklıkla kabul edilmektedir" (Vries, 2001, 109).

15. yüzyılda, nüfusun dörtte birinden azı tarımda çalışmakta olup bölgenin gelirinin beşte birinden azını bu kesim üretmekteydi. Sanayide çalışan nüfus yüzde 38'e ulaşırken, bu kesimin gayri safi yurtiçi hasılaya (GSYH) katkısı yüzde 39 seviyesindeydi. Nüfusun yüzde 22'si ticaret ve taşımacılık sektöründe istihdam edilmekte ve GSYH'nin yüzde 30'luk bölümünü üretmekteydi. Avrupa'nın birçok bölgesinde, böylesine yüksek bir sosyoekonomik seviyeye ulaşılması için birkaç yüzyıldan daha geçmesi gerekirdi (Van Zanden, 2002, 634).

Feodal düzenin getirdiği engellerin kalıntılarını ortadan kaldırarak toplumsal-kurumsal dönüşümlerin önünü açan “burjuva devriminin” Avrupa’daki ilk örneğine bu bölgenin tanık olması işte bu yüzden hiç şaşırtıcı gelmemektedir. Hollanda, bağımsızlığını İspanya’ya karşı verdiği Seksen Yıl Savaşı’nın (1568-1648) ardından kazandı; savaş güney eyaletlerini yıkıma uğrattı ancak 16. yüzyılın sonundan itibaren fiilen, 1648’den sonra da hukuken bağımsız bir devlet olan Birleşik Felemenk Cumhuriyeti’nin de kurulmasına yol açtı. Felemenk İsyanı, anayasanın üstünlüğü, toprak ve işgücünün serbestçe pazarlanabilmesi, modern mülkiyet hakları ve görece dini özgürlük gibi kavramların getirilmesi suretiyle toplumdaki dönüşümün daha da ileriye taşındığı burjuva devriminin erken örneklerinden biriydi.⁴

Birleşik Felemenk Cumhuriyeti’nin tarihsel gelişimi, toplumsal ilişkiler ile mülkiyet ilişkilerini Avrupa’nın diğer bölgelerindekinden çok farklı bir düzleme oturttu. Mülkiyet haklarına ilişkin düzenlemeler makul hale getirildi; vergiler gelirler üzerinden değil giderler üzerinden tahakkuk ettirilmeye başlandı; söz konusu değişiklikler modern tutumluluk ve yatırım davranışlarını güçlendirdi. Toplumsal dönüşümler, Protestanlıkta tam vücut bulmuş yeni bir değerler sisteminin temellerini attı. Habsburg’lu ve İspanyol düşmanlarının benimsediği dogmatik Katolikliğin aksine, Birleşik Felemenk Cumhuriyeti, kendi kimliğini Protestanlığa dayandırdı.⁵ Kilise ve devletin birbirinden ayrılması gerektiğini savunan köktenci bir Anabaptist miras, bu dünyadaki başarının öbür dünyadaki kurtuluşun işareti olduğunu kabul eden bir kader inancından kaynaklanan Kalvinci endişelerle birleşti ve çok çalışmanın, öz disiplinin, tutumluluğun yüceltildiği, lüks yaşamın günah kabul edilerek reddedildiği bir değerler sisteminin yaratılmasına katkıda bulundu. Püriten Kalvinci düşünce, temelden yeni bir düşünce tarzı ve yeni bir hayat tarzı yarattı (bkz. Harita 1.1).⁶

Protestan Reformu’nun Hollanda’nın refah seviyesi üzerinde ilave bir etkisi daha oldu: Reform, Aşağı Ülkeler’in kuzeyine devasa bir göçmen nüfusu bahşetti. Aşağı Ülkeler’in güneyindeki nüfusun yüzde 10’undan fazlası –çoğu elinde zanaatı olan işçilerden, tacirlerden ve İspanyol-Katolik baskısından kaçan Yahudilerden oluşan en az 125.000 insan– kuzeye göç etti. İnsan sermayesinin bu bölgeye akması, refah seviyesinin yükselmesinde önemli rol oynadı: Göçmenler Amsterdam nüfusunun yarısını oluşturmaktaydı.

Aşağı Ülkeler, bir anayasaya dayanan ve anayasa ile yönetilen, Avrupa’nın en demokratik ve hoşgörülü bölgesine dönüştü. Flandre ve Brabant eyaletlerinde, halkın sahip olduğu hak ve özgürlükleri düzenleyen şartlar 14. yüzyıldan itibaren mevcuttu ve yönetici sınıfın bunlara uyması gerekmektedir. Britanya, az sayıda İsviçre kantonu ve Almanya’daki özerk şehirler ile birlikte (Birleşik Felemenk Cumhuriyeti de dahil olmak üzere) Aşağı Ülkeler, kıtanın diğer bölgelerinden kökten farklı olan yeni bir toplumsal düzen geliştirdi: Tüccar ve finansçılar prestij ve özerklik kazanırken, ekonomik ve teknolojik yeniliklerin önü tamamen açıldı.

Harita 1.1 Avrupa'nın Katolik, Protestan ve Rum Ortodoks bölgeleri (nüfusun yoğunluğunu oluşturan gruplara göre, 1870) (McEvedy, 2002, 47)

Bu modern sosyo-politik çerçeve ve vergi sistemi, daha erken dönemde görülen İtalyan finans devriminin bir uzantısı olan ve Aşağı Ülkeler'de 14. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan vergilendirme ve finansman sağlama usullerine dayanıyordu. Arazi ve evlerden alınan gayrimenkul vergisi, ekspertiz değerinin sabit bir yüzdesi olarak belirlenmişti. (Daha önceleri "şehir vergisi" olarak bilinen) Şarap, bira, et, tahıl, sabun, kumaş ve sonraları diğer bazı tüketim malzemelerinden de alınan tüketim vergisi, devletin vergi gelirinin üçte ikisini oluşturmaktaydı. Veraset ve intikal vergisi ile damga vergileri; kanalların, köprülerin, limanların ve yolların kullanımından alınan geçiş ücretleri, devlete ilave gelir sağlamaktaydı. 1720'lerden başlamak üzere, Aşağı Ülkeler'de servet vergisi de toplanmaya başlandı. Vergi sisteminin bazı unsurları Avrupa'daki

şehirlerde daha önce de mevcuttu ancak Birleşik Felemenk Cumhuriyeti tektip bir vergi politikası yaratmak suretiyle eyaletlerde kullanılan eski sistemi “milleştirdi” ve böylelikle modern devleti dönüştürdü.

Neredeyse süreklilik arz eden bir savaşta olma haline para yetiştirme ihtiyacı, devlet harcamalarını finanse edecek bir kamu borçlanması sisteminin yürürlüğe sokulmasına yol açtı. Venedik ve Floransa’da daha önceki dönemlerde, daha sonra da Flandre ve Brabant’da 13. yüzyıldan itibaren örnekleri görülen uygulamaları esas almak suretiyle, Birleşik Eyaletler, kısa vadeli emre yazılı senetlerle (*obligation*) kamunun borcunu konsolide etti ve alıcısına düzenli aralıklarda ödeme yapan uzun vadeli (*lijfrenten*) bonolar ihraç etti. Tasarrufların artması, devletin çok büyük bir borç yükünü taşımasına imkân sağladı: 17. yüzyıla girilirken Amsterdam’lı tacirler tasarruflarını her yıl yaklaşık yüzde 13 oranında çoğaltmaktaydı. Hollanda’nın kamu borcu stoku 18. yüzyılın ilk başlarında gayri safi yurtiçi hasılanın iki katından fazlaydı ve söz konusu stok, pahalı ve kısa vadeli kredilerin ucuz ve uzun vadeli borçla değiştirilmesi suretiyle, ekonomik büyümenin temelini oluşturdu. Borçlanma oranı 17. yüzyıla gelindiğinde yüzde 8,3’ten yüzde 6,25’e düştü ve aynı yüzyılın ilk yarısında Hollanda’nın borç stoku beş kattan fazla arttı (Vries, 2001, 105-6, 109-11; Gelderblom ve Jonker, 2011, 1, 7, 10).

Böylesine benzersiz bir yolda ilerleyen Aşağı Ülkeler, ekonomide ihtisaslaşmaya erken başladı. Fransa’dan tahıl ithal edilmesi Felemenklerin 13. veya 14. yüzyılda tereyağı ve peynir üretmeye başlamasına imkân tanıdı. Birleşik Felemenk Cumhuriyeti’ndeki drenajı yapılmış, bataklık kömürü dolu topraklarda tahıl üretmek neredeyse imkânsızdı; bu yüzden, 14. yüzyılın ortaları ile 15. yüzyılın ortaları arasındaki dönemde, tahıl üretimi yerine tahıl ithalatı yapıldı ve yüksek seviyede uzmanlık isteyen, pazara dönük iç tarıma geçildi. Rüzgâr değirmenlerinin yapımına 1407 yılında başlandı ve 15. yüzyılın ortalarına gelindiğinde bunların sayısı arttı. 16. yüzyılın başında en az iki yüz değirmen faaliyettedir; bu değirmenler, on binlerce hektarlık arazinin drenajını yaparken ihtiyaç duyulan enerjiyi sağlamak suretiyle su yönetiminde önemli bir vazife üstleniyordu. Süt çiftliği ile endüstriyel bitkilerin üretimi 16. yüzyılda hızlandı ve 17. yüzyılda küçük çiftliklerin neredeyse tamamı bu işlerle uğraşır hale geldi. Buna ilaveten, Hollanda Altın Çağı’nda, kendini değişen ihtiyaçlara uyarlayabilen bir tacir sınıfı oluştu. Birleşik Eyaletler, yılda bin geminin üretildiği gelişmiş gemi inşa sanayisiyle bir ticaret ve gemi taşımacılığı ülkesi olarak ön plana çıktı ve dünyanın en güçlü donanması ile ticaret filosunu yarattı: Ürettikleri (*fluyt* adı verilen) gemiler dünyanın en iyi tasarımı yük gemileriydi. 20.000 gemilik Hollanda filosu en yakın rakibi olan İngiltere’ninkinden dört kat, Fransa’ninkinden de otuz kat büyüktü. Hollanda, dünyanın en güçlü deniz kuvvetlerine sahip ülkesi haline geldi. 17. yüzyılın sonlarında, Hollanda ticaret filosunun 568.000 metrik tonluk taşıma kapasitesi Britanya, Fransa, İspanya, Portekiz ve İtalya ticaret filolarının toplam kapasitesine neredeyse eşitti.

1602 yılında, Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası kuruldu⁷ ve bu kumpanya Asya'daki sömürgelerle yürütülen ticareti tekeline aldı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde ise 150 ticaret gemisi, 50.000 çalışanı, 40 savaş gemisi ve 10.000 askerlik özel ordusuyla dünyadaki en varlıklı şirket haline geldi.

Hollandalı komisyoncular Baltık Denizi'nde, Rusya'da ve uzak deniz aşırı bölgelerde yürütülen ticareti ellerinde tutuyordu. Gemicilik ve uzun mesafeli ticaret ülke içindeki tarımın ve el sanatlarına dayalı sanayinin gelişmesini teşvik etti. Brugge, 14. ve 15. yüzyıllarda transit ticaretin ana merkezlerinden biri haline geldi; 17. yüzyılda bu role Amsterdam el koydu. Kumaş boyama ve gıda işleme işlerinin esas merkezi çok eski zamanlardan beri Aşağı Ülkeler'in güney bölgeleri olmakla birlikte, Hollandalı zanaatkarlar kısa sürede, ithal edilen çeşitli malları –ham ipekten dokunmuş kumaşlar, rafine edilmiş şeker, kesilip sarılmış tütün– işlemeye ve işlenmiş malları satmaya başladı. Amsterdam ve Rotterdam'daki dökümhaneler, ithal bakırdan silah döküyordu.⁸ Mayalama, tuzun rafine edilmesi, damıtım, ağartma, tekstil boyama ve baskı, tuğla ve seramik yapımı gibi yüksek ısı gerektiren işlemlerin kullanıldığı sanayi kolları 14. yüzyılda bir anda çoğaldı. Bu dönemde peynir ve ringa balığı ihraç edilmeye başlanırken, bira üretiminin yarısı ve tekstil üretiminin yüzde 30'u ihracata ayrılıyordu. 14. yüzyıl Hollanda'sının bir diğer özelliği de ücretlerin yüksek olmasıydı. Gümüş cinsinden ücretler 15. yüzyıla kadar Flandre, Londra, Floransa ve Paris'teki ücretin yüzde 20 ila yüzde 50 üzerindeydi. Toprak işlemeye getirilen yasaklar köylüleri kırsal sanayiye geçmeye teşvik etti; şehirli tüccarlar büyük miktarda arazi satın aldıkça bu eğilim daha da arttı. Evde imalat yapılması, Quirijn van Brekelenkam'ın *İplik Eğiren Kadın* ve Nicolaes Maes'in *Dantel İşleyen Kadın* tablolarında görülebileceği üzere, 17. yüzyıl Hollanda resim geleneğinde sıklıkla işlenen bir konuydu.

“Hollanda ekonomisinin geç Ortaçağ döneminde şahlanması, erken Ortaçağ döneminde atılan temellerin sağlam olmasından kaynaklanıyordu ve... kalkınmanın başlangıçta seçilen yönetime bağlılığının açık bir örneği idi” (Van Bavel ve Van Zanden, 2004, 505, 509, 518-21, 528-9). Üstelik, Aşağı Ülkeler'in kuzeyinde yaşanan beklenmedik refah artışı, özünde, geç Ortaçağ döneminde Kuzey İtalya'da ve Flaman bölgesinde başlamış iktisadi kalkınma sürecinde zirveye ulaşıldığı andı. Hollanda, zenginliğinin büyük bölümünü ticaret ve hizmet sektöründe aracılık yaparak kazandı; geç Ortaçağ dönemindeki iktisadi rolünün bir devamıydı bu (Van der Wee, 1999). E.A. Wrigley, Hollanda ekonomisinin, sanayileşme öncesi dönemin özelliklerini en belirgin biçimde taşıyan bir “organik kaynaklara bağımlı ve kalkınmış bir ekonomi” olduğunu vurgulamaktadır (Wrigley, 1988, 18, 34).⁹

Cottage industry: Proto-sanayileşme döneminde kırsal bölgelerde hane içinde veya yanında kurulu küçük tezgâhlarla yürütülen imalat faaliyetlerini kapsayan bu üretim tipi, çeşitli kaynaklarda ev sanayisi, *üretimsel ev* olarak da Türkçeye çevrilebilir – ç.n.

François Crouzet, bu kavramı şöyle özetlemekteydi: “Hollanda, bir zamanlar Venedik’in olduğu gibi, bir ticaret merkeziydi... dönüşümden çok taklitten ve aktarımdan ibaretti... 18. yüzyıl [Hollanda’sı] yeni bir dönemin doğuşundan çok eski rejime ait ekonomik yapının doruk noktasıydı” (Crouzet, 2001, 74, 97).¹⁰

Sömürge kurmak için yapılan fetihler “17. yüzyılın ikinci yarısında ve 18. yüzyılın ilk çeyreğinde zirveye” ulaştı (Israel, 1995, 936) ve uluslararası ticaret hacmini muazzam bir seviyeye çıkarttı. Birleşik Felemenk Cumhuriyeti, ilk başlarda, birim değeri yüksek malları parça başı ithal etmekle uğraşırken, 17. yüzyıla gelindiğinde, Baltık bölgesinden ve Kuzey Denizi’nden yapılan toptan tahıl ve ringa balığı ticaretini çoktan kontrolüne almıştı. İlk önce Anvers ve daha sonra Amsterdam, piyasa fiyatlarının düzenli olarak belirlenip dayatılabildiği uluslararası ticaret merkezleri halini aldı; ilk borsalara da bu şehirler ev sahipliği yaptı.¹¹ Hollanda Altın Çağı, modern Avrupa dönüşümünün beşiği haline geldi ve Hollanda, “Batı Avrupa’da Malthus Kapanı’ndan kaçabilen ilk bölgeydi... Sürdürülebilir iktisadi büyümeyi başaran ilk ülkeydi” (North ve Thomas, 1973, 132, 145).

Ticaret kapitalizmi Britanya’da da oluşmaya başladı ancak iki ülke arasındaki benzerlik sınırlıydı. Britanya, 16. ve 17. yüzyıllardaki Hollanda Altın Çağı boyunca Birleşik Felemenk Cumhuriyeti’nin çok gerisindeydi; toplumsal mülkiyet ilişkileri açısından da iki ülke arasında gözle görülür bir fark mevcuttu. Britanya her ne kadar iktisadi kalkınmada Hollanda ile aynı yöntemi seçmiş olsa da, geçmiş ile yeni bir dönemin doğuşu arasındaki kopuşa dünyanın gerçekten tanıklık ettiği yer Britanya’ydı. Britanyalılar, 18. yüzyılın ilk yarısında, İspanyol Amerika’sıyla köle ticareti yapma hakkını Hollanda ve Fransa’nın elinden aldı; 1780’lere gelindiğinde ise “Avrupa dışındaki kaynakların ve pazarların aslan payını kontrol etmeye epey yaklaştı” (Esteban, 2004, 47). Britanya, köle ticaretinden sağladığı kârın üçte bir ile yarısı kadarını yurtiçi sanayiye yatırırdı; imparatorluk genelinde elde ettiği gelir ile yurtiçi sabit sermaye yatırımının yarısından fazlasını karşılar hale geldi. Hindistan’ın sömürülmesi ve yağmalanmasıyla ulaşılan zenginlik, Britanya’nın dış borçlarının azaltılmasını sağladı. 1700 ile 1770 yılları arasında, Britanya’daki ilave sanayi üretiminin yarım ila dörtte üçlük bölümü ihraç ediliyordu. Britanya’nın 18. yüzyıldaki büyümesi ihracata dayalıydı (Esteban, 2004, 58-64).

Britanya’nın kendine özgü birkaç avantajı vardı ve onu dış saldırılardan koruyan coğrafi konumu bunlardan biriydi. Arazinin etrafını çevirerek özel mülk haline getirme, çitleme (*enclosure*) sisteminin erken bir tarihte başlaması, tarımsal¹² ve toplumsal şartların Hollanda’dakinden çok farklı yönde gelişmesine sebep oldu: Söz konusu sistem, hızla kapitalistleşen büyük mülklerin ağır bastığı 18. yüzyılın ortalarında, köylü aile ekonomisinin ülkenin yarısında ortadan kalkmasına yol açtı. 1790’a gelindiğinde, toprakların sadece yüzde 20’sini toprak sahibi köylüler ekip biçerken, modernleşme sürecindeki kapitalist büyük toprak sahipleri yüzde 80’ini kontrol eder hale geldi.

Çitleme sistemi, arazi büyüklüklerinin topraktan alınan verimi daha çok artıracak biçimde ayarlanabilmesine yol açtı: 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Britanya'daki büyük mülkler ortalamada Fransa'dakinin üç katından fazlasına çıkıp yaklaşık 405 dönüme ulaştı. İşlenebilir arazi miktarındaki artışa ürün rotasyonu eşlik etti: Flamanlardan alınan, nadasa bırakma ihtiyacını ortadan kaldırmış “yoğun (entansif) besleme” metodu ile Hollandalılardan alınan, çok büyük arazilerin mera olarak muhafaza edilmesini sağlamış “kısıtlı (ekstansif) besleme” metodu dönüşümlü kullanılıyordu. 18. yüzyılın ilk üçte ikilik bölümünde, daha önceleri küçük araziler halinde işlenen toprakların büyük bölümüne el konuldu ve bunlar yeni ortaya çıkan büyük mülklerin mera alanı yapıldı. Tarım tekniklerinde görülen bu ilerlemenin bedeli toplumsal çöküş ve yoksullaşmaydı. Küçük arazi sahipleri topraklarını kaybetti, milyonlarca insan yerinden edildi ve tarım işçilerinin koşulları kötüleşti. Kırsal kesimin büyük bölümünde nüfus azaldı.

Diğer taraftan, tarımdaki verimlilik 1700 ile 1850 yılları arasında üç kat arttı. Tarım, ekonominin en büyük sektörüydü ve 1840'a kadar bu konumunu muhafaza ettiğinden, Britanya ekonomisinin ardındaki gerçek itici güç, tarımsal üretimdeki bu büyümeydi. “Britanya ekonomisinin temel özelliği, tarımda kapitalistleşmenin (neredeyse) tamamlanmış olmasıydı” (Crafts ve Harley, 2004, 104, 107).¹³ Aynı zamanda, geçinme imkânı olmayan ve tarımsal üretime uzaklaştırılmış halk yığınlarının büyüyen şehir merkezlerine göç etmesi, sanayiye sınırsız insan kaynağı temin edilmesini beraberinde getirdi.

Nüfusu 5.000 ila 10.000 olan küçük kasabaların sayısı Britanya'da 1600 ile 1750 yılları arasında iki katına çıkarken, Kıta Avrupası'nda bu sayı azaldı. (Avrupa'daki en büyük şehir olan) Londra'ya ilaveten, 1800 yılı civarında, Manchester, Liverpool, Birmingham, Leeds ile Sheffield gibi yeni şehirler oluştu ve bunların bazıları ülkenin en büyük şehirleri haline geldi. 18. yüzyıl boyunca, Avrupa'daki kentsel büyümenin yüzde 70'i Britanya'da gerçekleşti (Wrigley, 1988, 13, 15).

Modernleşmenin ilk yüzyıllarında, Britanya'da, eski serflik kurumlarının yerini aşamalı olarak serbest işgücü almaktaydı. Serfliğin ortadan kaldırılması, bunun yanı sıra 14. yüzyılda yünlü mamul üretimi ve ticaretinin hızla gelişmesi, sanayiye dayalı kalkınmanın kademe kademe ilerlemesine yol açtı. Stroud, Chipping Camden, Colchester, Coventry, Norwich ve diğer kasabalarda yün sanayisi gelişmeye başladı. İhraç edilen yünlü kumaş miktarı, 15. yüzyılın ortaları gibi erken bir tarihte bile ham yün ihracatını geride bırakıyordu. Bundan bir yüzyıl sonrasında, yünlü mamul ihracatı Britanya'nın toplam ihracatının yüzde 80'ine karşılık gelirken, ham yün ihracatı sadece yüzde 6'da kaldı. 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde, işlenmiş yün ihracatının Britanya'nın toplam ihracatı içindeki payı yarıdan azdı.

Britanya'daki gerçek sanayileşme atılımı demir, kurşun ve diğer imalat sektörlerinin gelişmesiyle 16. yüzyılın ortalarında başladı. Yüksek fırınlarda üre-

tilen yıllık demir miktarı 1550 yılında 5.000 ton iken bu rakam sadece yarım yüzyıl sonra 18.000 tona fırladı. 1790 yılında kişi başına demir üretimi 15 kilograma çıkmışken, Avrupa'nın bu seviyelerde üretim yapmak için 1870'leri beklemesi gerekecekti. Pamuk tüketimi de benzersiz bir seviyedeydi; kişi başına 2 kilogramlık tüketime Kıta Avrupası'nda ancak 1885 yılında ulaşılabilirdi. İngiltere, yeni bir enerji kaynağının öncülüğünü yapıyordu: "Tüm İngiliz sanayisinin ruhu olan" kömür.¹⁴ Britanya'da madenlerden çıkartılan kömür miktarı 1550 yılındaki 210.000 tonluk seviyesinden 1630'da 1,5 milyon tona, 1700'de de 2,5-3 milyon ton civarına çıktı. Bu miktarın sağladığı ısıtma kapasitesi, Hollanda'da turbadan sağlananın üç ila üç buçuk kat üzerindeydi. 1800'e gelindiğinde, Britanya'da üretilen kömür miktarı yıllık 15 milyon tonun altında değildi. "Sanayi Devrimi'nden... çok çok önce, İngiliz ekonomisinin organik hammaddeye bağımlılığı önemli ölçüde azaltılmış olduğundan kalkınmanın eli kolu o kadar bağlı değildi" (Wrigley, 1988, 55, 57). Wrigley'nin teşhis ettiği üzere, Britanya'nın tükenmeyecek gibi duran kömür rezervlerine sahip olması ve bu rezervlerin erken bir tarihte çıkartılmaya başlanması, ülkenin seviye atlayıp organik kaynaklara üst düzeyde bağımlı bir ekonomiden minerallere dayalı bir ekonomiye geçmesine imkân tanıdı.¹⁵ Britanya, ekonomisinin organik kaynaklara bağlı olmasından kaynaklanan engelleri, ekonomik yapısını değiştirmek suretiyle aşmıştı. Gelir seviyesi Britanya'ninkinden yüzde 50 daha yüksek olan ve daha gelişmiş Hollanda ekonomisi, 17. yüzyılın sonlarında sanayileşme çağına girmeyi başaramadı. 18. yüzyılda sanayileşmenin öncülüğünü yapacak olan Britanya'ydı.

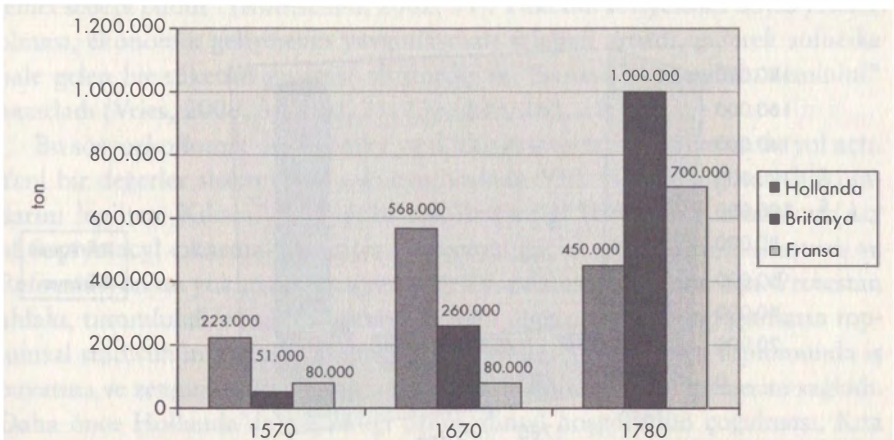
Britanya, böylesine güçlü bir merkezi devleti idare etmek için Hollanda'nın modern mali sistemini taklit edip kendisine uyarlayarak yeniden icat etti. Parlamento, 1688'de, İç Savaş'tan bu yana aşama aşama modernleştirilmekte olan devletin gelir ve giderlerini kontrolü altına aldı. Tüketim vergileri ve dolaysız vergiler (kelle vergisi, emlak vergisi) devlet için muazzam bir gelir kapısıydı. William Pitt 1799'da ilk gelir vergisi uygulamasını başlattı.¹⁶ Giriştiği bir dizi savaşı finanse etmek isteyen Britanya, Hollanda'daki kamu borç yönetimi sistemini de kendisine uyarladı. III. William, 1689'da İngiliz tahtına çıktığında, Felemenk Cumhuriyeti'nde "işe yaradığı sınanmış finansal teknikleri uygulamaya aldı." Bu uygulama, 1660'larda alım satımı başlayan ve ödenmesi parlamento tarafından garanti altına alınan menkul kıymetlerin (Hazine Emirleri) ihracıyla bağlantılıydı. İngiltere Merkez Bankası'nın [Bank of England] kurulması önemli bir dönüm noktasıydı ve kamu borçlarının finanse edilmesi ihtiyacı Napoléon Savaşları sırasında zirve yaptı. Kamu borcu 1690 yılında GSYH'nin sadece yüzde 6'sına karşılık gelirken, 1815'e gelindiğinde bu oran yüzde 220'ye çıktı. Maliye bakanı, 1667'de, uzun vadeli ilk yatırım aracı olarak anüiteleri çıkarttı. 17. yüzyılın sonundan itibaren Merkez Bankası'ndan uzun vadeli borçlanma yapılması –dönemine göre büyük bir yeniliktir– borçların finanse edilmesini sağladı. Vergi gelirleri 17. yüzyılın ortalarında GSYH'nin

yüzde 4'ünden azını karşılarken 1739'a gelindiğinde yaklaşık yüzde 11'ini ve 1815 yılında yüzde 18'inden fazlasını karşılamaya başladı. Hollanda'nın aksine, İngiltere, kamu borcunun finansmanında kullanılan kâğıtların ticareti için oluşturduğu hareketli ikincil piyasayla likiditeyi hızla artırdı. Şanlı Devrim'in ardından, İngiltere'nin borcunu ödeme taahhüdünü inandırıcı hale getiren, devletin sağlam bir merkezîyetçilikle yönetilmesi ve bunun yanı sıra devletin harcamalarının parlamentonun kontrolünde olmasıydı. Merkezi yönetimin kurulamadığı ve mutlakîyetçi yönetimin devam ettiği devletler İngiltere'nin yaptığını yapamadı. Diğer taraftan, finansal merkezleşme, yüz yıldır devam eden ve Napoléon Savaşları'yla tamamlanan bir süreçti (Capie, 2001, 26, 28, 38; Gelderblom ve Jonker, 2004, 642; Stasavage, 2003; Dincecco, 2009, 70-80). Ekonomik büyüklüğün önemli ön şartlarından biri finansal devrimdi. Richard Sylla'ya göre, "geçmiş dönemde ve günümüzde kalkınmada görülen farklılıklar... modern finansal sistemlerin... yaygınlaşmasıyla açıklanabilecektir" (Sylla, 2002, 280).

Britanya'nın denizlerdeki üstünlüğünün temelinde sağlam bir finansal sistemin yattığına hiç şüphe yoktur. İmparatorluğun kârlı ticaret ağını Kraliyet Donanması korumaktaydı. Donanmanın güçlendirilmesi için belirlenen yeni stratejiye göre barışta ve savaşta muvazafalık sisteminin kurulması (silahlı bir kuvvetin sürekli görev başında olması), buna ilaveten 18. yüzyılın başlarında Cebelitarık, Maó Limanı, Jamaika ve Antigua gibi yerlerde donanma üslerinin kurulması, devlet bütçesinden çok büyük harcamalar yapılmasını gerektirmekteydi (Baugh, 2004, 245, 255).

Şekil 1.1

Ticaret filolarının taşıma kapasitesi, 1570-1780 (ton) (Maddison, 2001, 77)

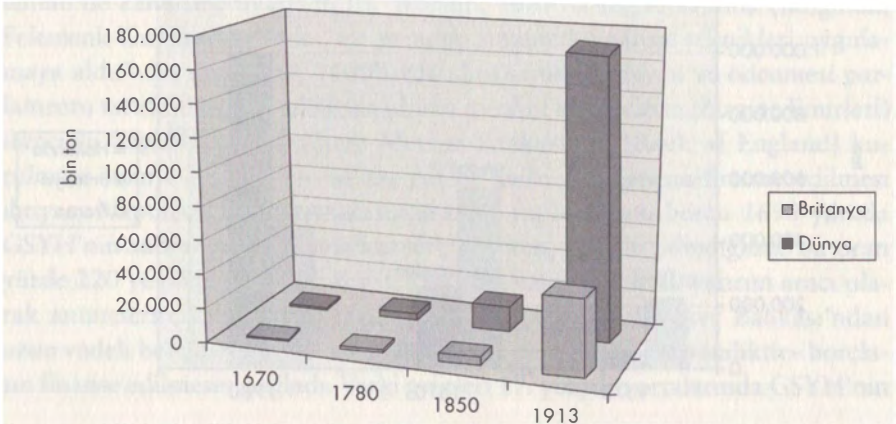
Hollanda’da görüldüğü üzere, İngiltere’de de modern bir toplum ve gerçek bir pazar ekonomisi gelişti; İngiltere de evrimini tamamlayıp ticarete ve denizlerde güç sahibi bir ülke haline geldi. Yine Hollanda’ya benzer bir şekilde, İngiltere de yeni oluşmakta olan “modern ticarete” hâkim oldu. Her iki ülke ekonomisi de başlangıçta modern işbölümüne göre yapılandırılmıştı; üretilen malları satın alabilecek piyasaların sürekli genişlemesi nedeniyle ekonominin yönü değiştirilip ticari mal üretimine ağırlık verildi. İngiliz tüccarlar, toplu tüketim mallarından çok büyük miktarlarda taşıyordu. Üç köşeli bir Atlantik ticareti oluştu: Tüccarlar tekstil ürünlerini ve diğer mamulleri gemilerle Avrupa’dan Afrika’ya taşıyor; Afrika’dan satın aldıkları köleleri denizaşırı kolonilere götürüyor; buradan satın aldıkları şeker, rom, kahve, pamuk, çivit ve diğer malzemeleri gemilerine yükleyip tekrar Avrupa’ya dönüyordu. “Britanya imalat sanayisi, Amerika’daki tarım ve Afrika’daki köle ticareti birbiriyle derinden ilişkiliydi” (Findlay ve O’Rourke, 2007, 342).

1780’e gelindiğinde, milyon tonluk kapasitesiyle Britanya ticaret filosu Hollanda ticaret filosunun iki katından daha büyük hale gelirken İspanya, Portekiz, İtalya, Norveç, İsveç ve Danimarka ticaret filolarının toplamına neredeyse eşitlendi. 1850’ye gelindiğinde, Britanya filosunun taşıma kapasitesi 4 milyon tonu aştı ve dünya ticaret filolarının toplam taşıma kapasitesinin neredeyse üçte birine ulaştı (bkz. Şekil 1.1 ve 1.2).

Kuzeybatı Avrupa’nın yükselişi, Avrupa’daki gelişme içinde hem sürekliliğe hem de kopuşa örnek gösterilebilir. Flandre’nın geç Ortaçağ döneminde kalkınma için seçtiği yöntem Hollanda tarafından mufahaza edilip güçlendirilirken, Aşağı Ülkeler’in getirdiği iktisadi yenilikler Britanya tarafından benimseniyor

Şekil 1.2

Britanya deniz taşımacılığı kapasitesi ile dünya genelinin karşılaştırılması, 1670-1913 (bin ton) (Maddison, 2001, 95)

ve daha etkili işlemleri sağlanıyordu. Amsterdam nasıl Anvers'i yerinden ettiyse şimdi de Londra Amsterdam'ı yerinden etmişti. Britanya, Felemenklerin ve Hollandalıların başlattığı tarım devrimini devam ettirip geliştirdi.¹⁷ Bu mirasa sırtını dayayan ve sanayinin göz kamaştırıcı yükselişinden destek alan Britanya'nın kalkınması, iktisat tarihinde dramatik bir kopuşa sebep olurken yeni de bir bölüm açıyordu.

Erken modern dönemdeki kademeli ama devrim niteliğindeki sosyoekonomik dönüşümlerin hepsi, Kuzeybatı Avrupa'da yeni yeni ortaya çıkan toplumların âdetlerini ve alışkanlıklarını etkiledi. Refah seviyesi giderek artan üst ve orta sınıflar, proto-sanayi işletmelerinde çalışan ve yukarı doğru hareket eden köylü aileler ve hatta daha alt tabakadaki ücretli işçiler bile daha önce hiç görmedikleri kadar tüketme imkânına sahip oldu. Proto-sanayi işletmelerinde çalışan köylüler, gelirlerini ve tüketimlerini daha da artırmak için aile işletmelerinde kadınları ve çocukları çalıştırarak işgücünü artırdı. Japonların "çalışkan devrim" kavramını benimseyen Jan de Vries, üretime ayırdıkları kaynakların dağılımını yeniden belirlemiş, piyasada hem arzı hem talebi artırmış "hanehalklarının yapısındaki ve davranışındaki" değişikliklerin etkisini belgeledi. "Paris" modası geleneksel giyim tarzını dönüştürdü;¹⁸ kahve, çay, şeker, kakao ve damıtılmış içkiler gibi sömürgelerden gelen lüks tüketim mallarının hızla yayılması bu gelişmelerin etkisini artırdı. Avrupa'da yılda üretilen saat sayısı birkaç bini geçmezken 17. yüzyılın sonlarına doğru yılda 400.000'e fırladı ve üretilen saatlerin tam yüzde 38'i daha yoksul ailelere satıldı. Pahalı mobilyalar, goblenler, seramikler giderek daha fazla evi süslemeye başladı; 1660'larda Hollanda'daki evlerin duvarlarında yaklaşık 700 ila 800 ressamın ürettiği 3 milyon resim asılıydı.

18. yüzyılın sonlarına doğru, Hollanda'daki tüketim Avrupa ortalamasının iki ila dört kat üzerindeydi; Britanya'daki tüketim onu bile kat be kat aşıyordu. Papaz G. Raynal 1770'de durumu şöyle tarif ediyordu: "Lüksten ve tüketimden alınan keyif çalışma aşkını tetiklemiştir, bugün devletlerin gücünün temel sebebi budur" (Rothschild, 2002, 31). Tüketim seviyesinin böyle yüksek olması, ekonomik gelişmenin yaygınlaşması talebini artırdı, giderek sofistike hale gelen bir tüketim piyasası oluşturdu ve "Sanayi Devrimi'nin zeminini" hazırladı (Vries, 2008, 3, 9, 10, 71, 134, 139, 161, 180).

Bu sosyoekonomik dönüşümler yeni fikirlerin ortaya çıkmasına da yol açtı. Yeni bir değerler sistemi kök salmaya başladı. VIII. Henry, İngiltere hükümdarını İngiltere Kilisesi'nin başı olarak ilan ettiği Üstünlük Kanunu'nu [Act of Supremacy] çıkarmak suretiyle bu sistemi güçlendirdi, kurumsallaştırdı ve Reformasyon'un yukarıdan aşağıya doğru yapılmasının yolunu açtı. Protestan ahlakı, tutumluluk ve sıkı çalışmaya verilen önem, ticaretle uğraşanların toplumsal statüsünün yükselmiş olmasıyla da birleşince, Britanya toplumunda iş hayatına ve zenginleşmeye bakışın giderek daha olumlu hale gelmesini sağladı. Daha önce Hollanda'da yaşadığı üzere, dinsel hoşgörünün çoğalması, Kıta

Avrupalı'ndan Britanya'ya göç edenlerin artmasına yol açtı. 1550'lerin başında Aşağı Ülkeler'den ilk göç dalgası Britanya'ya ulaştı; ikinci dalgada ise Nantes Fermanı'nın 1685 yılında ilga edilmesinin ardından Fransız Huguenot'ları geldi. Sandwich ve Norwich'te nüfusun yaklaşık yüzde 40'ı göçmenlerden oluşuyor; bu göçmenler İngiltere'nin doğusundaki kumaş, deri, mobilya ve demir sanayileri ile pazara yönelik bahçeciliğin gelişmesine katkıda bulunuyordu (Goose ve Lun, 2005).

Hollanda ve Britanya dışında, dünyada hiçbir ülkede böylesine özgür ve örgütlü bir toplum mevcut değildi. Kalabalıklar bir araya gelip sanatsal, akademik, teknolojik ve iktisadi ilerlemeyi bir dizi ödüller ve para yardımlarıyla teşvik edecek kulüpler ve topluluklar kuruyor; böylece, gündemdeki bilimsel soruların ve bunların gündelik hayata nasıl uygulanacağını açıkça tartışılabildiği meclisler oluşuyordu. Söz konusu sosyo-politik dönüşüm, eğitim imkânlarının dönemin Avrupa'sında benzeri olmayan bir ölçüde çoğalmasını sağladı. Rönesans dönemi Floransa'sına kadar örneği verilebilecek ticaret toplumlarında, tacir sınıflara mensup kişilerin oğulları matematik öğrenimi görüyordu. "Temel matematik becerileri, okuma yazma becerisinden daha hızlı yaygınlaşıyordu. Batı Avrupa'da bu oran 17. yüzyılın ortalarında yüzde 70'e, 1800'e gelindiğinde ise yüzde 80 ila yüzde 90'a çıktı. Kapitalizmin gelişmeye başladığı dönemde, hesap becerisi temel beşeri sermaye unsurlarından biriydi" (A'Hearn ve diğ., 2009, 785, 804). 17. yüzyılın sonlarında, üst ve orta sınıfların yüzde 75 ila yüzde 85'lik kısmı aynı zamanda okuryazarlık becerisine de sahipti; işçi sınıfında ise bu oran yüzde 35 ila yüzde 40 seviyesindeydi. 18. yüzyılın sonunda, yeni evli çiftlerin yüzde 54'ü okuma yazma biliyordu. Okuma yazma bilgisini gösteren raporlardan ve evlilik kayıtlarından kesin olarak anlaşılabildiği üzere, 1839'da damatların en az yüzde 68'i ve gelinlerin en az yüzde 52'si okuma yazma bilmekteydi (Hartwell, 1971, 237-9).¹⁹ Temel hesap becerileri ve okuryazarlık, Kuzeybatı Avrupa ülkeleri lehine istisnai bir avantaj sağladı. Örneğin Macaristan'da, temel hesap becerilerine sahip nüfusun oranı 17. yüzyılın ortalarında sadece yüzde 30 ve 18. yüzyılın ortalarında sadece yüzde 65 seviyesindeydi; Sırbistan'da bu oran 1800 yılında yüzde 55'ti; Doğu Avrupa'da ise 19. yüzyılın başlarında nüfusun sadece yüzde 10'u okuma yazma biliyordu.

Yüzlerce yıl boyunca aşama aşama meydana gelen dönüşümler, dünya üzerindeki ilk parlamenter sisteme ve anayasal monarşiye yol açan 1688'deki Şanlı Devrim'in tarihsel temelini oluşturdu. Mülkiyet haklarını garanti altına alan modern ve ticaret yanlısı bir hukuk sistemi getirildi. Max Hartwell, İngiliz hukukunun merkezi ve benzersiz rolünün altını şöyle çizmekteydi: "İngiltere'yi 18. yüzyılda Kıta Avrupası ülkelerinden ayıran en belirgin ve özgün ulusal karakteristik... İngiliz hukukuydu" (Hartwell, 1971, 252).²⁰ Ülkenin modern iktisadi dönüşümünü şekillendirmede hükümet kurumları hiç kuşkusuz önemli bir rol oynamaktaydı. Diğer taraftan, alanında çığır açan çalışmalarında Douglas North ve Barry Weingast'ın öne sürdüğü üzere, Şanlı Devrim'in ve getirdiği

anayasal yükümlülüklerin, bilhassa da mülkiyet haklarıyla ilgili olanların, Sanayi Devrimi'nin fitilini *gerçekten* ateşleyen kıvılcımlar olduğu yönünde hiç kanıt bulunmamaktadır. Kurumlar “oyunun kurallarıdır... insanlar arasındaki etkileşimi biçimlendiren ve insanlar tarafından geliştirilmiş kısıtlardır” (North ve Weingast, 1989; North, 1990, 3). Kurumlar bir toplumda hariçten gelip bir anda var olmaz, sosyoekonomik gelişmelerle şekillenir. North, başlangıçta savunduğu fikirleri daha sonra gözden geçirmiş ve kurumların “insanlığın evrimi” ve “kümülatif öğrenmesi”, yani kültürü tarafından biçimlendirildiğini ifade etmiştir (North, 2005).²¹

Birleşik Felemenk Cumhuriyeti, en gelişmiş dönemini 1650 ve 1660'lı yıllarda yaşadı ancak bu tarihten itibaren çöküşe geçti. Bir yüzyıldan daha uzun bir süre sonra, Hollandalıların üstünlüğünün temel kaynağı ve sembolü olan Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası iflas etti. Ülkedeki gıda işleme ve gemi inşa sanayileri zayıfladı, doğal afetler yüzünden tarım zarar gördü ve salgın hastalıklar nedeniyle çiftlik hayvanlarının büyük kısmı yok oldu. 1720'den sonra kentlerde de çürüme başladı. Hollanda'da organik kaynaklara dayalı gelişmiş ekonomi o dönem için potansiyelini tüketti ve bir sonraki aşamaya geçmeyi veya Britanya'nın minerallere dayalı genişleyen, yenilikçi ekonomisi ile rekabet etmeyi başaramadı.

Rekabet halindeki büyük güçler, Britanya ile Fransa, bu durumdan çok iyi faydalandı ve Hollanda'nın iktisadi büyümesini engellemek için ellerinden geleni yaptı. Hollanda'nın 16. yüzyıldan itibaren sağladığı iktisadi gelişmelerde askeri güç önemli rol oynamaktaydı. Diğer taraftan, 17. ve 18. yüzyıl boyunca Hollanda birkaç savaşta yenilgiye uğradı. Aynı zamanda, Britanya'nın İspanya'ya, Birleşik Felemenk Cumhuriyeti'ne ve Fransa'ya karşı girişip başarıyla sonuçlandığı bir dizi savaş, Britanya'nın yükselişe geçmesine katkıda bulundu. 1588'de efsanevi İspanyol Armadası'nın mağlup edilmesi ve 1670'lerin ortalarına kadar İngiltere ile Hollanda arasında çıkan üç ayrı savaş, Hollanda'nın denizlerdeki kontrolünü yok ederken, Britanya'nın dünyanın en büyük deniz gücü olduğunu kabul ettirdi. 1780-1783 yılları arasındaki Dördüncü İngiltere-Hollanda Savaşı, Britanya'nın ezici bir askeri güce sahip olduğunu gösterdi. 1670 ile 1810 yılları arasındaki bir buçuk yüzyıllık dönemde, Britanya donanması üç kat büyürken Britanya kuvvetlerinin sayısı 15.000'den 250.000'e fırladı. Hollanda'nın zaten sendeleyici deniz gücü, kendisinden neredeyse sekiz kat daha büyük Britanya donanması ile giriştiği son çarpışmada tamamen yok edildi. Birleşik Felemenk Cumhuriyeti ticaret filolarını ve sömürgelerini savunmaktan acizdi; ticaret filolarının üçte birini, Güney ve Güneydoğu Asya'daki ticaret tekellerini Britanya'ya kaybetti.

17. yüzyılın sonlarından 18. yüzyılın başlarına kadar geçen dönemde Fransa ile birkaç defa savaşa giren Britanya, bu savaşlardan hiç tartışmasız dünyanın hâkim süper gücü olarak çıkmıştı. İki yüz yıllık bir zaman dilimi içerisinde Britanya'nın savaş alanlarında kazandığı zaferler esas rakiplerini ortadan

kaldırmış ve onu dünya lideri haline getirmişti. Denizlerdeki hâkimiyetinin ve askeri gücünün genişlemesi, modernleşme yolundaki Britanya'nın gerçek karşılaştırmalı üstünlüğünü sergilemekteydi.

Diğer taraftan, 17. ve 18. yüzyıllarda mutlakiyetçi devletin örneğini teşkil etmiş olan Fransa da güçlü bir Avrupa ülkesi olarak tarih sahnesindeki yerini aldı. Fransa'nın nüfusu 1715 yılında 19,3 milyon iken 1788 yılında 26,6 milyona ulaştı ve Britanya'nın nüfusunu, sırasıyla 2,7 ve 2,8 kat aştı. Fransa'da kişi başına milli gelir Britanya'da olduğundan daha yüksekti ve 17. yüzyılda Fransa daha güçlüydü. Fransa, *Güneş Kral* XIV. Louis'nin yetmiş iki yıllık hükümdarlığı sırasında, en güçlü orduya sahipti ve sömürge toprakları en geniş ülkelerden biri haline geldi. 1618 ile 1648 yılları arasındaki Otuz Yıl Savaşları, 1672 ile 1678 yılları arasında Birleşik Eyaletler'e karşı giriştiği ve zaferle çıktığı savaş, Fransa'yı Kıta Avrupası'nın en güçlü ülkesi konumuna yükseltti.

Britanya ile birlikte Fransa, modern sömürgeciliğin ve dinamik yayılmacı siyasetin öncü ülkesiydi. Hindistan'la ticareti geliştirmek için 1664 yılında Fransız Doğu Hindistan Kumpanyası'nın kurulması, Pondicherry ve Chandernagore'de 1671 ve 1688 yıllarında ticaret merkezleri oluşturulması bu gelişmenin habercisiydi. 18. yüzyılın ilk yarısı boyunca, pamuk, yün ve şeker gibi Fransa'nın kırsal bölgelerindeki sanayi kollarına dayalı Fransız sömürge ticareti dört katına çıktı. Fransa'nın Hindistan'la ticareti on kat artarken bu ticaretten elde edilen kâr yüzde 25 seviyesindeydi.

Fransa, dünya ticaretinde üstün olma iddiasıyla ortaya çıkan üçüncü Avrupalı gücü ve 18. yüzyılda bu konumunu önemli ölçüde pekiştirdi. 1715 yılında, Fransa'nın dünya ticareti içindeki payı Britanya'nın yarısı kadar bile değilken, 1780'lerin ortalarına gelindiğinde Fransız ticaret hacmi Britanya'nınkini geçmişti.

Mutlakiyetçi rejimle yönetilen Fransa, ekonomisini devletin katı müdahaleciliği üzerine kurmuş ve Britanya ile birlikte merkantilizmin öncülerinden biri haline gelmişti. XIV. Louis'nin kudretli bakanı Jean-Baptiste Colbert yönetiminde ekonomiye devlet tarafından katı düzenlemeler getirildi. Hükümet bir dizi dış ticaret şirketi yönetiyor, limanların ve yolların inşa edilmesini gözetip denetliyor, özel sektörde rakibi olmayan, kamuya ait üretim şirketleri kuruyordu. 18. yüzyılda Kıta Avrupası'nın en büyük şehirlerinden biri olan Lyon, ipek sanayisinin merkezi haline geldi. Aynı dönemde, kalabalık nüfusu ve büyüyen pazarlarıyla Paris de el işçiliğinin en önde gelen merkezlerinden biri oldu: 1790'lı yılların başlarında, en az 350.000 Parisli el sanatlarıyla uğraşmaktaydı.

18. yüzyılın başlarında, Languedoc şehri dünyanın tekstil merkezi oldu; Fransa'nın hâkim olduğu Akdeniz ticaret rotalarında satılan iyi kalite ve pahalı çuhalar burada üretiliyordu. Kömür üretimi yine bu yüzyılda sekiz kat artarak neredeyse 500.000 tona ulaştı. Büyük mülklerde kurulu yüksek fırınlarda eski odunkömürü teknolojisini kullanan Fransız demir sanayisi, Britanya'dakinden daha fazla demir üretti: 1790'lı yıllarda yıllık üretim 132.000 tondur. Loi-

re Vadisi'ndeki kraliyet top fabrikası demir sanayisinin önemli oyuncularından biriydi ve burada yapılan üretim, 18. yüzyılın ikinci yarısında üç kattan fazla artmıştı. Britanya'da kokkömürü eritme yönteminin icadından elli yıl sonra, Fransız Ignace Wendel dünyanın en modern yüksek fırını Le Creusot bölgesinde inşa etti. Bu gelişme, Britanya ve Fransa'nın sanayileşmesindeki durumu genel hatlarıyla yansıtmaktaydı. Fransızlar tarafından getirilen özgün yenilikler de görülmekle birlikte, Alan S. Milward ve S.B. Saul'un aktardığı üzere, "tekstil üretiminde Britanyalıların yaptığı yeniliklerin çoğu, on yıldan çok kısa bir süre içinde Fransa'da da benimsenmişti" (Milward ve Saul, 1973, 97). Ortalamaya vurulduğunda, Fransa'daki sanayi üretimi 18. yüzyıl boyunca yılda yüzde 1 artmaktaydı.

Buna karşılık, Fransa, feodaliteden kalma kurumlarını ve toprak sahipliğini 18. yüzyılın sonuna kadar muhafaza etti. Mutlakiyetçi devlette siyasi ve iktisadi özgürlükler keskin bir biçimde budanmakta ve soylular kapitalizme karşı geliştirdikleri önyargıları inatla korumaktaydı. Devrimden önceki rejim, *Eski Rejim*, ülkedeki gelir dağılımında görülen muazzam eşitsizliğin de devam etmesine yol açmaktaydı. Fransız Devrimi'nden önce, nüfusun en tepedeki yüzde 10'u gelirin yüzde 50'sini elde ederken, alttaki yüzde 70 sadece yüzde 25'ini kazanıyordu. Jean-Laurent Rosenthal'ün ortaya koyduğu üzere, Fransa'da mülkiyet haklarının gelişigüzel tanımlanmış olmasının maliyeti çok yüksekti; çünkü bu gelişigüzellik yatırımlardan verim elde edilmesini engellemekteydi. Hollanda ve Britanya'daki tarım uygulamalarıyla taban tabana zıt bir biçimde, Fransa'da tarım artık iflah olmayacak kadar geride kalmıştı. Fransa'daki çiftliklerde drenajla toprak kazanıldığı, sulama sistemi kurulduğu ve kanal inşa edildiği nadiren görülmekteydi. Rosenthal'e göre, "1650 ile 1789 yılları arasında" Fransa'da "çok az şey yapıldı."²²

Fransa'daki çiftliklerde ürün hasatı yapılırken çoğunlukla izlenen yöntem, Ortaçağ'dan kalma üç parçalı nadas sistemiydi. Büyük arazi parçaları nadasa bırakılmakta, toprak sabanla işlenirken derine (yüzey toprağının aşağısına) inilmemekte ve tahıl orakla biçilmekteydi. Toprakta alınan mahsul genelde düşüktü; toprağın ve havanın durumuna göre tohum-mahsul oranı 1'e 3 ile 1'e 7 arasında gidip geliyordu. Verimlilik durmuştu. Köylülerin gelirinin kabaca üçte biri, Katolik Kilisesi'ne yapılan ödemeler de dahil olmak üzere, feodal döneme ait kiralara gidiyordu. Nüfus artışı durmuş ve Ortaçağ standartlarına dönmüştü: Devrim'den hemen önce binde 30 ila 35'e çıkan ölüm oranı, binde 25 ila 36 arasında seyreden doğum oranını fazlasıyla tersine çevirmişti. Sahillerinin uzunluğu nispeten az olan Fransa, son yüz yılda ülkenin yollarla kaplanmasına rağmen, Hollanda ve Britanya'nın temel özelliği olan yoğun su-yolu sistemlerine ve taşımacılık kapasitesine sahip değildi. Ucuz ve hızlı kitlesel taşımacılığın olmayışı da modernleşmenin önündeki asli engellerden biriydi.

Fransa'da feodaliteden kalma kurumlar, devlet maliyesinin modern yöntemlere göre düzenlenmesinde mesafe kazanılmasını engelledi. Nüfusunun ve

gelirinin çok daha büyük olmasına karşın, Fransa, Aşağı Ülkeler’de ve Britanya’da görülen modern vergilendirme ve borç finansmanı sistemlerine sahip değildi. Kişilere ve bölgelere tanınmış ayrıcalıkların vergi sistemini yamalı bohçaya çevirmesi ve vergi tahsilatının ulusal bir merkezden yapılmaması nedeniyle vergi gelirleri giderek azalmaktaydı. 18. yüzyılın başlarında Fransa’da vergi gelirlerinin GSYH’ye oranı yüzde 9,4 seviyesindeyken 1788’de yüzde 6,8’e düştü; bu seviye, Britanya’dakinin yarısından çok az fazlaydı. 1715 yılında Fransa’da ticari malların üretiminden alınan vergilerin payı toplam vergi gelirleri içinde yüzde 11 iken bu oran Britanya’da yüzde 17’ydi; 1785’e gelindiğinde Fransa’da bu oran yüzde 10’a inerken Britanya’da yüzde 22’ye çıktı. “Ayrıcalıkların biçimlendirdiği” toplumu ve miadını doldurmuş kurumsal sistemiyle Fransa, devletin gelirlerini daha fazla artırma imkânına sahip değildi ve ülkede etkin bir borç finansmanı sistemi yoktu. “İhtiyaç duyulan geliri sağlamakdan aciz makroekonomik kurumlar ve politikalar Fransa’nın ayağına pranga vurmaya devam ediyordu” (White, 2001, 96).

Kraliyet ailesinin cömert desteğiyle, Fransa’nın bilim ve kültürde gelişmeye devam ettiği doğrudur. Buna karşılık Fransızlar, askeri alandaki üstünlüklerini Yedi Yıl Savaşı’yla (1756-1763) Britanya’ya kaptırdı. Mutlakiyetçi devlet, artık *Eski Rejim* içinde düzelmeyecek kadar kalıplaşmıştı; bu yüzden, “sadece Devrim, Fransa’yı modern dünyaya taşıyabilirdi” (Rosenthal, 1992, 173). Devrimle birlikte feodal vergilerin ve imtiyaz beratlarıyla kurulmuş tekellerin hepsi kaldırıldı; teşebbüs hürriyeti ve modern bir hukuk sistemi getirildi. Napoléon Kanunları, mülkiyeti kutsal hale getirdi. Aşamalı olarak mesafe kazanmış toplumsal dönüşümler artık kurumsallaştırılıyordu. Hollandalılar, Britanyalılar ve Fransızlar tarafından ekonomik üstünlük için –aslında Avrupa’nın geneli için– girilen rekabet Kuzeybatı Avrupa’nın kalkınmasına çok büyük katkıda bulundu; ancak bu mücadeleden Britanya’nın galip çıktığı da açıkça ortadaydı.

Yeni Bilim ve Değerler Sistemi

Kuzeybatı Avrupa’nın 17. ve 18. yüzyıllardaki yükselişinin ardında bir de bilim ve felsefede yaşanan ve *zamanın ruhunu* (*Zeitgeist*) dönüştüren bir devrim bulunmaktaydı. İzleri en azından Rönesans’a kadar sürülebilecek bu gelişmenin kökleri Hollanda, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya ve İsviçre gibi Batı Avrupa ülkelerindeydi. Üniversiteler rasyonel düşüncenin, matematiğin ve felsefenin yuvası haline geldi. Fikirler, çok az saygı duydukları ulusal sınırları kolaylıkla aşıyordu. Toplumun ve evrenin yeni bir şekilde algılanması, yeni bir değerler sistemi ve yeni bir düşünce yöntemi Batı Avrupa’ya yayılmaya başladı. Mantık ve tecrübenin doğa kanunlarının anlaşılmasını sağlayabileceği, toplumun yeniden ve hakkaniyet esas alınarak düzenlenebileceği inancı kendisine giderek daha çok taraftar buldu. Seküler bilim ve siyaset teorisi dinin yerini aldı ve böylece modern dünyanın zihinsel dönüşümünün en temel unsuru ha-

line geldi. Kilise ile devlet arasındaki ilişkiler çözüldü: Bu çözümler, devletin artık en kutsal kurum kabul edildiği Vestfalya Antlaşması'nın (1648) imzalanmasıyla sonuçlandı.

Düşünme biçimlerinin kökten değiştiği bu süreç ve onunla birlikte Avrupa'nın Ortaçağ'daki merkezlerinde zaman içinde ortaya çıkan ticaret ruhunun yaygınlaşması, Rönesans ile yakından ilişkiliydi. Kadim sanatların ve bilginin yeniden kabul görmesi, Ortaçağ'daki dinsel bağınazlığa üstü kapalı biçimde meydan okunması demekti. İnsanlar Tanrı'yı bulmak için kendi içlerine dönüp bakmaya başladı; insan vücudunun nasıl işlediğini incelemek herkesi büyü-lüyordu; maddeci ve rasyonalist yeni bir toplum inşa edilmeye başlandı. Rönesans'ın getirdiği bireysellik ve *yaşam sevinci* (*joie de vivre*) ileride Reformasyon'u doğuracak fikirlerin içinde mayalanmaya başladığı yeni bir düşünce tarzı yarattı (Parker, 1984).

16. yüzyıldaki Reformasyon, "Hristiyan dünyasındaki geleneksel toplumsal ahlaka galebe çalan ticaret ruhunu" temsil etmekteydi. "Ticaret ve hoşgörü bir arada serpilip gelişti" (Tawney, 1954, 17, 75). Reformasyon, bilimsel devrime giden yolu hazırladı: Herbert Butterfield'a göre bu, "bilimsel kavramsal-laştırma ve gerçeklere dayalı keşiften oluşan ikiz bir ilerlemeydi" (Shea, 2007, 459). 16. yüzyılın ortaları ile 17. yüzyıl arasındaki dönemde görülen bu bilimsel ve ideolojik tufanla çığır açan dev isimler –Kopernik, Pascal, Galileo, Descartes ve Newton– insan bilincini gerçekten kökten değiştirdi. Astronomide, fizikte ve anatomide baştan aşağı yeni bir anlayış ortaya çıktı. Teleskop ve mikroskop gibi yeni aletlerin icat edilmesi doğanın daha derinden anlaşılmasını sağladı. Britanya Kraliyet Bilimler Akademisi [Royal Society], Fransa Kraliyet Bilimler Akademisi [Académie Royale des Sciences] ve diğerleri gibi, 1660'lı yıllarda kraliyet ailelerinin hamiliği ile kurulan bilim topluluklarının yaygınlaşması, "öğrenme alanında abidevi bir değişimi", "doğal dünyanın anlaşılma biçiminde deprem etkisi yaratan" ve "modern dünyanın oluşumunda hayati önem taşıyan dönüşüme" yol açan "zemin kaymasını" meydana getirdi (Harrison, 2007, 446, 450).

Rönesans, Almanya, İsviçre, Hollanda ve Britanya'da Protestan Reformasyonu'nun zeminini hazırlamış; Reformasyon, bilimsel devrime yol göstermiş; bilimsel devrim de Aydınlanma'ya giden kapıları açmıştı. Protestanlığa güçlü bir biçimde kapılan bu dört ülkenin ortak noktası değişime ve modernleşmeye olan bağlılıklarıydı. Yüzyıllardır devam eden bu sürecin başladığı yer gerçekten Batı Avrupa'ydı. Söz konusu yeni eğilimin öncüleri arasında Leiden (Leuven) ve Anvers'te klasik metinlerden yaptığı çevirilerle Avrupa'ya o dönemde hâkim dünya görüşünü kökten değiştiren Joost Lips (Justus Lipsius) ve 1637'de yayımlanan *Discours de la méthode* eserinde matematik kanunlarına göre işleyen modern evren kavramını ilk defa ileri süren René Descar-

tes vardı. Descartes ve öğrencisi Benedict (Baruch) Spinoza, rasyonalizmi ve doğa kanunlarını savunan filozoflar olarak ön plana çıktı. Spinoza, toplumsal sözleşme, çoğunluğun iktidarı, bireysel özgürlük kavramlarını geliştirdi ve doğanın bilinmeyen güçlerinden duyulan korkunun ürünü olarak gördüğü dini reddetti. Bernard Picard ile Jean-Frédéric Bernard'ın 1723 ila 1743 yılları arasında yayımlanan ve alanında çığır açan on ciltlik eseri, dünya dinlerinin aslında aynı derecede tuhaf olduğunu ve birbirlerinden üstün olmadığını tafsilatlı bir biçimde göstermek suretiyle dinsel hoşgörünün artmasını teşvik etti (Hunt ve diğ., 2010).²³

Hollanda'daki Aydınlanma felsefesi, Britanya'daki düşünce devriminin yolunu açtı. Okuma yazma bilmeyen bir İngiliz çiftçisinin oğlu olan Isaac Newton, 1687 yılında Londra'da, "16. ve 17. yüzyıldaki Bilimsel Devrim'i taçlandıran ve... yayımlanmış en büyük bilimsel eser olduğu çoğu zaman söylenen" *Philosophiae naturalis principia mathematica* eserini yayımladı (Dobbs ve Jacob, 1995, 10). Bu eserinde ve 18. yüzyılın başlarında verdiği izleyen üç eserinde, Newton, fiziksel dünyanın tabi olduğu kanunları açıklamak için sıkı deneysel çalışmalara ve bilimsel metodolojiye başvurdu. Newton, "evrene ilişkin bütün anlatıları birleştiren büyük bir vizyon" ortaya koydu "ve makinelelerin yeryüzündeki çalışma prensiplerini rasyonel mekanik kurallarla açıkladı" (Dobbs ve Jacob, 1995, 38, 44).

Newton'cu evren kavramı, evrenin anomalilere izin vermeyen ve harmonik bir sistem olduğunu, beşeri ilerlemeyi başlatanın ardındaki asli kuvvetin bilim olduğunu öne sürüyordu. Voltaire'in çalışmaları da dahil olmak üzere, çok geniş bir yelpazeye yayılan dersler ve yayınlar Newton'un teorilerini popülerleştirdi, uygulamalı mekanik ve makine yapımı alanında bir dizi çalışmanın hayata geçmesini sağladı. Newton'cu bilimsel *dünya görüşü* (*Weltanschauung*), insanların doğa ve toplumu düşünme biçimlerini dönüştürdü. Bu dönüşüm sadece Aydınlanma dönemindeki bilimsel çalışmaların değil, aynı zamanda ordu dışındaki mühendislik çalışmalarının da temeliydi.

Bilimsel devrimin en önemli katkısı, insanların ilgisini metafizik konulardan fiziksel meselelere ve bilimin uygulamaya dönüşmesiyle doğacak fırsatlardan fayda elde etmeye çekmesi oldu. Tanınmış felsefeci-bilim insanları ile kendi halinde alet-edevat yapan ustalar arasında önemli bağlantılar kuruldu. A.E. Musson ve Eric Robinson, 17. yüzyılın başlarında matematiğin zanaatkârların elinde uygulamaya dönüştüğünü göstermiştir. Matematiğin ilerlemesinde esnafın, tüccarın, denizcilerin ve marangozların katkısı akademisyenlerin katkısından daha fazlaydı. Ucuz ders kitapları yaygınlaşınca insanların matematiğe erişimi daha da arttı. Londra'daki Gresham Koleji, akademisyenler ile zanaatkârlar arasındaki işbirliğini teşvik etti. Yeni kurulmuş Britanya Kraliyet Bilimler Akademisi, "doğa felsefesinin gündelik hayata uyarlanmasıyla bilfiil

ilgilenmekteydi” ve üyeleri inşaat, metal eşya üretimi, gemi yapımı ve tarım gibi “mekanik sanatları” geliştirmeye çalışıyordu. Anvers’te 16. yüzyıldan bu yana, ucuza basılan Hollandaca, Fransızca, İngilizce ve Almanca ders kitaplarını bulmak mümkündü. Pek çok zanaatkâr Francis Walkinghame’nin (daha sonra 18. yüzyılda basılan ve) çok satan *The Tutor’s Assistant* [Öğretmenin El Kitabı] isimli ders kitabını aldı: Kitap, her biri 5.000 ila 10.000 adetlik on sekiz baskı yapmıştı (Musson ve Robinson, 1969, 12-25). *Dictionnaire universel des arts et des sciences* [Genel Sanat ve Bilimler Sözlüğü] ilk olarak 1690 yılında, *Lexicon technicum* [Teknik Sözlük] ise 1704’te yayımlandı. Diderot’nun çıkardığı *Encyclopédie*’de* vücut bulan bir ansiklopedi kültürü gelişti. Bu ansiklopedide yer alan 72.000 başlık içinde, sanayinin gündelik hayata nasıl uygulanacağını eksiksiz teknolojik tariflerle anlatan çok sayıda madde bulunmaktaydı: Taş ustalığına 33 sayfa, cam ustalığına 44 sayfa, kâğıt yapımına 25 sayfa ayrılmıştı (Mokyr, 2002, 68-9).²⁴ Yeni *dünya görüşü* binlerce müteşebbisin kolayca erişebileceği ve nirengi noktası kabul edebileceği bir hal aldı.

Newton’un yanı sıra, avam tabakadan çıkan ilk İngiliz filozofu ve modern siyasi felsefenin kurucusu olan Thomas Hobbes da 17. yüzyıldaki düşünce dünyasının öncüleri arasında önem taşımaktadır. Hobbes, *Leviathan*’da** (1651) egemenlere sadakatle bağlanması gibi temel feodal kavramlara meydan okudu ve onları bireysellik kavramıyla değiştirdi: “İnsanın durumu... herkesin birbiriyle savaş halinde olduğu bir durumdur... herkesi kendi mantığı yönetir ve herkesin... istediği her şeyi yapmaya hakkı vardır” (Hobbes, [1651] 1956, 122-3).

17. yüzyıl sonlarının (Britanya’daki “Şanlı Devrim” çağının) en popüler filozofu John Locke bu iddiayı daha da ileri taşıdı. Locke, *Two Treatises of Government*’ta,** kanunların temel rolünün “özgürlükleri garanti altına almak” olduğunu öne sürdü ve krallarla halk arasında hükümetin iradesini kısıtlayacak ve bunu yasalaştıracak bir toplumsal sözleşme imzalanması çağrısında bulundu: “Bütün insanlar tabiatları gereği eşittir... [ve]... Doğa kanunlarının sağladığı bütün hak ve ayrıcalıklardan özgürce istifade etme hakkıyla... doğarlar... Mutlak monarşinin... sivil topluma uygun olmadığı ve asla bir yönetim şekli olamayacağı aşîkârdır” (Locke, [1690] 1947, 801). Yasama ve yürütme erklerinin birbirinden ayrılmasını da savunan Locke, modern *hukuk devleti* ve parlamenter sistemin en etkili savunucularından biri haline geldi.

İngiliz Aydınlanması’nın dev isimleri arasında Francis Bacon’ı ayrı bir yere koymak gerekmektedir. Bu devlet adamı ve akademisyen, “Süleyman’ın Evi” olarak adlandırdığı, temel ve uygulamalı bilimler alanlarında araştırma imkânı sağlayacak bir üniversitenin açılmasını hayal etmiş, Bilim ve Teknoloji

Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü, çev. Selahattin Hilav, Yapı Kredi Yayınları, 1996 – ç.n.

Leviathan, çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, 1993 – ç.n.

*** *Yönetim Üzerine İki İnceleme*, çev. Ömer Saruhanlıoğlu, Litera Yayıncılık, 2020 – ç.n.

Bakanlığı kurulması çağrısında bulunmuştu. *Meditations* adlı eserinde “bilgi güçtür” sloganını ilk defa kullanan Bacon, gözlem yapma, kategorizasyon, sınıflandırma, ölçme ve en önemlisi deney yapmayı savunmak suretiyle “bilimsel yöntemin kurucusu” oldu. Joel Mokyr (2002), Aydınlanma’nın bu bilimsel dalını “endüstriyel Aydınlanma” olarak adlandırdı. Söz konusu bilimsel dal, gündelik sorunları ele almada kullanılacak deneysel bir yöntem, bilimin uygulamaya dökülmesini teşvik eden bilimsel bir zihin yapısı ve kültür, “ticaret ve üretimin çıkarlarına hizmet edecek” faydacı bir yaklaşım yarattı.

Sanayi Devrimi’nde bilimin doğrudan rol oynamadığı iyi bilinmektedir. Mokyr, “faydalı bilginin, insanların fiziksel çevreleri hakkında sahip olduğu inançların” yaygınlaşmasının ve bilimsel yöntemlerin, başka bir deyişle “endüstriyel Aydınlanma”nın, “Bilimsel Devrim ile Sanayi Devrimi arasındaki köprüyü oluşturan” belirleyici zihinsel ilerleme olduğunu tespit etti. Faydalı bilginin “dünyayı diğer tüm toplumsal ve siyasi değişikliklerin toplamından daha fazla etkilediğini” öne sürmek biraz abartıya kaçmak demek olsa da, bunun 19. yüzyılda dünyayı dönüştüren toplumsal, zihinsel, kültürel, siyasi ve ekonomik unsurların bileşiminden oluşan çok yönlü bir paketin organik bir parçası olduğuna da hiç şüphe yoktur (Mokyr, 2002, 35-7, 39, 297; 2005, 287, 290).

François Quesnay, Richard Cantillon, Anne Robert Jacques Turgot, Sir James Stuart ve Adam Smith’in eserleriyle 18. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış modern siyasi iktisat üzerinde de dikkatle durulması gerekmektedir. Bu alan ideoloji, bilimsel teori ve uygulamaya dönük siyaset önerilerinin bileşiminden oluşmaktaydı.²⁵ Turgot ve Smith, bu alanı bilhassa etkilemiş iki isimdi. L’Aulne Baronu Anne Robert Jacques Turgot, 1761 yılında Limoges bölgesinin yöneticisi oldu.* Zenginliğin tek gerçek kaynağının tarım olduğuna inanan fizyokratların bir takipçisi ve fakir bir bölgenin idarecisi olan Turgot, modern iktisadın öncülerinden biri oldu. 1759 yılında yayımladığı (ve akıl hocası Gournay’ye ithaf ettiği) *Éloge de Gournay* [Gournay’ye Övgü] isimli eserinde, Turgot, sanayinin merkantilist kurallara göre düzenlenmesine sert eleştiriler getirdi ve ticari işlemlerin doğası gereği karşılıklı olduğunu savundu: Aynı zamanda alış yapmadan satış yapmaya çalışmanın mantıksız olduğunda ısrar etti. Turgot çeşitli yazılarında²⁶ serbest ticareti kuvvetle savundu. Ona göre, alıcının alma ve satıcının satma hakkı doğal bir haktır ve hükümet bu hakkı her zaman korumalıydı. İşbölümünün önemini, tasarrufun ve sermaye birikiminin gerekliliğini, arz ve talebin fiyatları düzenlemedeki rolünü kabul ediyordu. Turgot, piyasayı harekete geçiren esas unsurun kişisel çıkar olduğunu kabul etti ve serbest piyasadaki bireysel çıkarların toplumun genel çıkarlarıyla her zaman örtüşmesi gerektiğini vurguladı.

intendant de généralité (Fr.): Kral tarafından atanıp görevden alınan, idari açıdan maliye bakanına bağlı olan ve bölgelerinde (*généralité*) adalet, güvenlik ve maliye işlerinin merkezi otorite adına yürütülmesini sağlayan yönetici – ç.n.

Kutu 1.1 Adam Smith: Modern İktisadın Doğuşu

Tek bir deha, 19. yüzyıldaki iktisadi gelişmede muazzam bir rol oynamış, daha önce örneğine rastlanmamış bir akademik disiplini yaratmış değildi. Söz konusu gelişmenin kökleri, meydana gelmesi iki-üç yüzyıllık bir döneme yayılmış bilimsel devrime dayanan, yeni bir *Zeitgeist*'in yükselmesinde yatıyordu. Astronomi, fizik ve biyoloji; doğada, evrenin düzeninde, insan vücudunun ahenkle kendini yenileyebilmesinde ve Newton'cu fizik yasalarının keşfinden ahenk içinde işleyen doğa kanunlarını sergilemekteydi. Dünya bir kez yaratıldıktan sonra, Newton'a göre, dışarıdan ilave bir müdahaleye gerek kalmaksızın kendi kuralları çerçevesinde bütünleşik bir uyum içinde iş görebiliyordu. Evrenin doğal ahenginden, insan biyolojisinden ve insanlığın dünyevi işlerinden Tanrı'yı hariç tutmaya bir adım kalmıştı.

Aydınlanma döneminin Britanyalı ve Fransız filozofları bu adımı attı: Bilime dayalı dünya görüşünü insan toplumuna uyguladı; ahengin ve ideal toplumun insanlar tarafından yaratılabileceğini savundu. Tarih, onların yürüttüğü mantığa göre, ilerleme demektir.

Ahengi sağlamanın koşulları doğada olmakla birlikte, ona ulaşmanın tek yolu doğanın kanunlarını anlamak ve onlarla uyumlu çalışmaktır. Cahillik ve kandırmaca insanın elini kolunu binlerce yıldır bağlamıştır. İnsan ancak şimdi, doğa kanunlarını bilmesi sayesinde kendisini özgür kılacaktır. (Heimann, 1964, 50)

Bu fikirler kısa süre içinde insan toplumunun ekonomik becerilerine uygulanmaya başlandı. İktisat, Zeus'un alnından tepeden tırnağa silahlanmış olarak fırlayan Pallas Athena gibi doğmadı.* İktisadın gelişiminde ilk önemli adımlar Fransız fizyokratları tarafından atıldı. Bu fizyokratlar, yaşadıkları döneme hâkim olan merkantilizme sırtlarını çevirdi ve zenginliğin ticaretle, (devlet müdahalesi ve gümrük vergileri vasıtasıyla) ithal edilenden daha fazlasının ihraç edilmesi ve böylece altın biriktirilebilmesi sayesinde yaratıldığı düşüncesini reddetti. Doğa kanunlarını uygulayan fizyokratlar, insan emeğiyle dönüştürülen doğanın, toprağın ve doğal kaynakların zenginliğin kaynakları olduğunu savundu. İktisadi toplum, ahenkli döngüler içerisinde üretmek

Yunan mitolojisinde Athena zekâ, sanat, strateji, ilham ve barış tanrıçasıdır. Tanrı Zeus ile Tanrıça Metis'in kızıdır. Tanrıça Metis hamile kaldığında, Zeus doğacak çocuğun kendisini devirmesini engellemek için tanrıçayı hamile iken yutar. Zeus'un kafasında bir yumru şeklinde büyüyen Athena oradan kalkarı ve zırhıyla çıkar – ç.n.

ve değiş tokuş yapmak suretiyle zenginliği yeniden yaratmaktadır. Aydınlanma'nın savunucularından, 18. yüzyıl Fransız fizikçisi François Quesnay, dışarıdan müdahale ve zorlama olmadan, tarım yapılarak zenginliğin nasıl yaratılabileceğini, bu sürecin nasıl kendini sürekli yenileyebileceğini meşhur *Tableau économique* [İktisadi Tablo] (1758) eseri ile gösteren ilk iktisatçılardan biri oldu. Fizyokratlar okuluyla ilişkilendirilen Fransız devlet adamı Anne Robert Jacques Turgot, ülke içinde uygulanan gümrük tarifeleri de dahil olmak üzere merkantilist politikaları yürürlükten kaldırdı ve görevde kaldığı kısa süre içinde, 1760'larda, serbest ticareti başlattı.

İskoçya'daki Kirkcaldy kasabasında görevli bir gümrük kontrolörünün oğlu olan Adam Smith, on dört yaşında Glasgow Üniversitesi'ne girdi, hevesle matematik ve doğa felsefesi (bilim) çalıştı. 1751 yılında Glasgow Üniversitesi Mantık ve Retorik Bölümü Başkanı olarak atandı ve bir yıl sonra da Ahlak Felsefesi Profesörü oldu. Bu konuyu öğretiyor olması, 1759 yılında *Theory of Moral Sentiments** eserini yayımlamasına yol açtı. Söz konusu eser, edebiyatı, teoriyi, hukuk tarihini ve yönetimi içerecek şekilde planlanmış kapsamlı bir incelemenin ilk bölümüydü. Sonraki bölümlerde iktisadi meseleler de ele alınacaktı.

Smith 1764 yılında görevinden istifa etti ve genç Buccleuch Dükü'nün hocası olması için Fransa'dan gelen daveti kabul etti. Fransa'da kaldığı dönemde, *Tableau* [İktisadi Tablo] isimli eserinin yeni versiyonu üzerinde çalışan Quesnay ve *Reflections* [Düşünceler] isimli kitabını yazmakta olan Turgot ile tanıştı. Smith ayrıca çağdaşı olan Britanyalı düşünürlerle, örneğin David Hume'la, tanıştı; buna ilaveten, Petty'nin geliştirdiği ve malların değerini toprak ile emeğin birlikte yarattığını öne süren iktisat teorilerine de aşinaydı. Fransa'da yaşayan, alanında çığır açmış İrlandalı iktisat teorisyeni Richard Cantillon, İngilizceye 1750'li yıllarda çevrilen *Essai sur la nature du commerce en général* (1732) [Genel Olarak Ticaretin Doğası Üzerine Denemeler] isimli eserinde fiyat, üretim ve gelirlerin artırılması konularını ele alan yeni bir teori sundu. Mercier de la Rivière'nin ve Fernando Galiani'nin kuramsal çalışmaları ve gümrük karşıtı tartışmaları da elinin altındaydı.

Bütün bunlara karşılık, iktisat çalışmalarını bağımsız bir disiplin olarak kabul ettiren Smith'in eseri oldu: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776).** *Milletlerin Zenginliği*, mevcut iktisadi sistemin tarif edilmesine ve incelenmesine dayanmaktaydı. Skinner'ın belirttiği üzere, "Smith'in ortaya çıkardığı kavramsallaştırılmış gerçeğin bir modeliydi; bu

Ahlaki Duygular Kuramı, çev. Derman Kızılay, Pinhan Yayıncılık, 2018 – ç.n.

Milletlerin Zenginliği, çev. Haldun Derin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016 – ç.n.

model özü itibarıyla betimseldi ve Newton'cu modelin gereksinimlerini karşılayacak şekilde düzenlenmiş analitik bir sistem modeli daha da aydınlığa kavuşturuyordu" (Skinner, 2001, 14193).

Smith, yeni bir disiplin oluşturmak niyetinde değildi, ancak kapsamlı incelemesi sayesinde iktisadın temel problemlerinin çoğunu izah etti. Bin sayfalık abidevi eseri, türünün ilk örneğiydi; bu kitap, diğer teorisyenlerin kitapçık ve makale yayımladığı düşünülüyordu, tamamen farklıydı ve akademik coğrafyayı değiştirdi. Verimliliği artırmanın temelinde işbölümünün yattığını düşünüyordu ve bu düşünceyi esas alarak ilk büyüme teorisini geliştirdi. Smith'e göre, iktisadi büyüme, işbölümünü keskinleştiren ve verimliliğin, kârların, tasarrufların, yatırımların ve ücretlerin artmasına yol açan pazar genişlemesiyle ortaya çıkmaktaydı. Üretim maliyeti, değer ve fiyatlar hakkında geliştirdiği ve alanında yeni ufuklar açan teorileri, iktisadın sağlam bir temele oturmasını sağladı. Smith, toprak, emek ve sermayeyi içeren üretim araçları teorisinin temelini ve getiri, rant, ücret ile kâr kategorilerini oluşturdu. Smith'in bu teorisi laissez-faire iktisadının ideolojisini yarattı; çünkü işbölümünün gelişmesinin ve serbest rekabetin kurulmasının -iyi işleyen bir ekonominin özünün- ön şartı serbest ticaretti. Bireysel faaliyetler için uygun ortam iktisadi özgürlük ortamıydı ve insanların kendi çıkarları doğrultusunda kâr peşinde koşması topluma fayda sağlamaktaydı. Smith'in şu meşhur sözleri, geliştirdiği teorinin özünü ortaya koymaktadır: "Akşam yemeğimizi kasabın, biracının ve fırıncının hayırseverlikleri değil kendi çıkarlarını gözetmeleri sağlar." Kişilerin kendi çıkarları peşinde koşması, serbest piyasanın "görünmez eli" ile düzenlenen ve önceden takdir edilmiş bir iktisadi ahenk içinde tüm toplumun çıkarlarına hizmet etmektedir.

Diğer taraftan, modern neo-liberal iktisat okulu dahil olmak üzere, Smith'in takipçileri, Smith'çi iktisadi çoğu zaman gereğinden fazla basite indirgedi. Kendisi de gerçekçi olan Smith, kişisel çıkarların ve piyasanın getireceği olumsuz etkileri de hesaba kattı. Kişisel çıkar çabalarının kontrol altına alınmaması, Smith'in zararlı ve yıkıcı gördüğü tekellerin oluşmasına yol açmaktadır. Smith, serbest rekabetin garanti edilmesini ancak kontrol altına alınmasını talep etti. Kamusal ve özel çıkarların sadece serbest rekabet ortamı varsa ahenkle hareket ettiğinde ısrarcıydı. Her zaman var olmuş tekelleşme eğilimlerine dışarıdan müdahale edilmesi, Smith'e göre, bu yüzden gerekliydi. Şirketlerin ortak hareket edeceği yönünde uyarıda bulunan Smith, emeğin çıkarının korunması için çalışma koşullarının düzenlenmesi gerektiğini bu sebeple öne sürdü. Piyasaların toplumun arzu etmediği sonuçlar doğurabileceğinin ve bu nedenle harici müdahalelere ihtiyaç duyulduğunun farkındaydı. İzleyen dönemlerde diğerlerinin yaptığı gibi meseleleri gereğinden fazla basi-

te indirgemektense, kamu hizmetlerinin, ulaşımın ve evrensel eğitimin kamu yatırımı gerektirdiğini, özel sermayenin bu alanlarla ilgilenmeyeceğini savundu. "Adam Smith, *laissez-faire* doktrinini körü körüne savunan biri değildi. Hükümetin devreye girebileceği geniş ve esnemeye müsait bir alan olduğunu görüyordu; sorumluluklarının artırılmasını hak ettiğini gösteren bir hükümet olursa da bu alanı büyötmeye hazırdu" (Wood, 1984, 164).

Smith'in iktisada bakışı, yaşadığı dönemde, Sanayi Devrimi'nin başlarında, görölen gelişmelerin bir ürünüydü ve bu bakış, iktisadi sistemde meydana gelecek değişimi öngörebilecek bir durumda değildi. Smith, özel mülkiyete ve yönetime inanmakla birlikte, şirketlere (anonim şirketlere) büyük bir şüpheyle yaklaşıyordu. İktisadi gelişmede teknolojinin rolünü dikkate alamadı. Diğer taraftan, iktisadi kalkınmada kuvvetli bir unsur haline gelen klasik iktisadın doğmasını teşvik etti.

Yararlanılan kaynaklar: Heimann (1964), Skinner (2001) ve Wood (1984).

Kariyerine Britanya'daki ahlak felsefecilerinden biri olarak başlamış olan Adam Smith'in fikirleri, Turgot'nun fikirlerini izliyordu. Smith, 1776'da, "iktisat teorisinin erken dönemdeki gelişmesini taçlandıran", bin sayfalık incelemesi *Milletlerin Zenginliği*'ni yayımladı (Heimann, 1964, 63-4). Smith'e göre, ekonomik yapı doğal dünyanın, iktisat da doğa felsefesinin bir parçasıydı. Newton fiziğinde nasıl ki evren önceden belirlenmiş bir ahenk içinde hareket ediyorsa, arz ve talebin "görünmez elinin" hüküm sürdüğü piyasanın önceden takdir edilmiş ahengi de Smith'in iktisat dünyasını yönetmekteydi. Piyasadaki bu kutsal ahenk kaçınılmaz olarak hem bireysel avantaja hem de toplumun genelinin faydasına hizmet etmekteydi. Smith, insan müdahalesinin (örneğin gümrük tarifelerinin), bu ahengi bozmaktan başka bir işe yaramadığını, zararlı olduğunu öne sürmekteydi; bu nedenle, "bolluğun doğal ilerleyişine" izin vermek, uygulanabilecek tek iyi politikaydı (Schabas, 2005, 3). Ticaret ve değiş tokuş, insanların tabiatında olan özelliklerdi ve piyasa kapitalizmi insan doğasının hakiki bir ürünüydü.²⁷ Smith, fikirleri Britanya'daki deneyime ve çıkarlara dayansa da, serbest ticaret teorisini dünyanın dört bir tarafına uygulanabilecek evrensel bir doğa kanunu olarak formüle etti.

Smith'in kurduğu evrende, rekabetçi koşullardaki fiyat mekanizmasının sunduğu "her derde deva reçete" ve arz-talep yasaları, üretim gelirlerinden artırılan tasarrufların doğal olarak satınalma gücüne dönüştüğü ve kendini düzenleyen bir piyasa yaratmaktaydı. İhtisaslaşma ve işbölümü, hem fabrikada hem de uluslararası alanda verimliliği ve iktisadi büyümeyi artırmanın temel araçlarıdır. Smith, *Milletlerin Zenginliği* eseriyle tüm dünyada ses getirdi. 1776 ile 1810 yılları arasında, dört farklı çeviriyle altı defa basılan Fransızcası da dahil olmak üzere kitabın yirmi altı çevirisi yayımlandı.²⁸

Smith'in iktisat teorisini esas alan David Ricardo, karşılaştırmalı üstünlük teorisini geliştirdi: Ricardo'ya göre, serbest ticaret her iki tarafa da üstünlük sağlamaktadır, çünkü tarafların her biri en verimli biçimde üretebildiği malı satarken bu şekilde üretmediğini de satın almaktadır. Sanayileşmiş ülkeler ile tarım ülkeleri arasındaki ticaret, bu sebeple, bir tarafın kazanıp diğerinin kaybettiği sıfır toplamı bir oyun değildir.

John Stuart Mill, sınırsız özel mülkiyet ile özgürlüklerin ve insan haklarının tek dayanağının serbest piyasa olduğu kavramını getirdi. Mill, *On Liberty*' (1859) adlı eserinde, şöyle diyordu: “Bir zamanlar fiyat tahdidi koymanın ve üretim sürecini düzenlemenin... hükümetlerin görevi olduğu kabul edilirdi. Ancak şimdi görülmektedir ki... üreticileri ve satıcıları tamamen serbest bırakmak çok daha iyidir... Sınırlamalar... kötüdür” (Mill, [1859] 1946, 695, 698). Bu görüş bireysel özgürlük ilkesiyle mükemmel bir biçimde örtüşmekteydi. Bu yolla, *laissez-faire* ekonomisi, kişisel özgürlük ve demokrasi bir diğerinin ön şartı olarak görülmekteydi. “Devletin 18. yüzyılda yaptıklarının neredeyse tamamının... adaletsiz ya da başarısız olduğu, yahut öyle görüldüğü... [ve] zenginliğin, ticaretin ve makineleşmenin serbest ticaretin sonucu olduğu” fikri (Keynes, 1927, 13-14) Avrupa'yı istila etti.

Britanya felsefesindeki bu yenilikler Fransız Aydınlanması üzerinde kuvvetli etkiler yaptı. François-Marie Arquet –1722'den sonraki adıyla Voltaire– İngiltere'ye seyahat etti ve üç yıl orada yaşadı. Britanyalıların tadını çıkardığı entelektüel özgürlüklerden etkilendi, Locke ve Newton'un öğretilerinden ilham aldı. *Lettres Anglaises* [İngiltere'den Mektuplar] (1734) adlı eserinde, Voltaire, Britanya'ya hayranlığını sergilemekte ve Fransa'daki entelektüel çevrenin biraz daha farklı olmasından hayıflanmaktadır. Yazdığı şiirler, romanlar, denemeler ve kitapçıklarla Voltaire, hem “adaleti hissetmemizi sağlayan içgüdünün” yani doğa kanunlarının hem de “tahammülsüzlük saçma ve barbarca olduğu, insandan değil hayvandan beklendiği” için hoşgörünün en güçlü savunucusu haline geldi (Voltaire, 1946, 833, 841). Bu yüzden Voltaire tutkuyla, artık miadını doldurmuş kiliseye ve devlete karşı zihinsel bir devrim yapılması çağrısında bulundu.

Fransız Aydınlanması, çok sayıda yazar ve felsefecinin zekâsını, iğneleyici dilini ve zihin açıklığını sergilemesine vesile oldu. Montesquieu Baronu Charles-Louis de Secondat, Britanya'daki parlamenter sistemi idealize edip mutlak iktidara saldırdı. Siyasi özgürlüğün “yasama ve yürütme erkleri aynı kişide ya da kurumda birleştiği sürece” var olamayacağına, “Yargı erki, yasama ve yürütme erkinden ayrılmadığı sürece özgürlükten asla bahsedilemeyeceğinden” ısrar etti (Montesquieu, [1748] 1946, 936, 938). Devrimci bir toplumsal ve siyasi sistemin tohumlarının filizlendiği artık burada açıkça görülmekteydi. Devrim havası en zarif ifadesini, 18. yüzyılın ortalarında Fransa'ya taşınmış

olan Cenevre doğumlu Jean-Jacques Rousseau'da buluyordu. Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi*'nin ilk cümlesi *Eski Rejim*'e açılmış bir savaşın ilanidir: "İnsan özgür doğar, oysa her yerde zincire vurulmuştur." Rousseau'dan önceki tüm filozoflar elit kesimlere çağrıda bulunmuşken, o, kalabalıklara hitap etti. Rousseau, meşru iktidarı baştan aşağı yeni bir kavramla tanımladı: "Her insan, kendini herkesle birleştirirken, yine de sadece kendini dinleyebilir ve eskisi kadar özgür olabilir... [Sadece] yasalarla... [ve] kamu yararıyla... yönetilen Devlet... meşru hükümete sahiptir" (Rousseau, [1762] 1946, 957, 965).

Özünde Batı Avrupa'ya has bir olgu olan Aydınlanma'nın Alman prensliklerindeki en büyük temsilcilerinden biri, Königsberg Üniversitesi profesörlerinden Immanuel Kant'tı. 1784'te yayımlanan *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* [Aydınlanma Nedir Sorusuna Yanıt] isimli makalesinde, Kant, aydınlanmış insanın kendi kendini maruz bıraktığı hamlıktan sıyrılmaya başladığını ilan etti. Jacob Talmon, "Kant ve takipçilerinin düşünce dünyasında en az Fransız Devrimi kadar önemli bir devrim gerçekleştirdiğinden bahsedildiğini" söyleyecek kadar ileri gitti (Talmon, 1967, 82).

Kant sonrası nesilden çıkan filozoflar arasında en önde geleni ve en tanınmış olan Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Napoléon'dan çok etkilenmişti. Napoléon'un 1806'da Jena'ya girdiği gün, Hegel, mektubunda şevkle şunları yazmıştı: "İmparatoru –dünyanın bu varlık sebebini– istihbarat toplamak için atının üzerinde şehirden çıkarken gördüm."²⁹ Hegel, yeni dünya düzeninin gelişini, "bütün dünyayı hâkimiyeti altına alan" Napoléon'un *Mutlak Ruh*'unda (*Weltseele*) ve "Mantığında" tarihin sonunun vücut bulmuş olmasını hevesle karşıladı (Hegel, [1806] 2005, 13 Ekim, 1806).

İtalyan Cesar Beccaria, İspanyol Gaspar Melchor de Jovellanos, Alman Moses Mendelssohn ve Jacob Mauvillon, Lozanlı Benjamin Constant ve İllüminati Tarikatı'nın kurucusu Adam Weishaupt, Aydınlanma döneminde yaşamış ya da Aydınlanma'ya inanmış kişilerdi. Bu isimlerin benimsedikleri fikirler, Batı Avrupa'da henüz bilinmeyen ya da önemsiz kabul edilen fikirler değildi. Aydınlanma'nın getirdiği yeni ve özgürleştirici değerler tüm Batı Avrupa'da elitlere ve eğitilmiş kesime muazzam derecede cazip gelmekteydi. "Özgürlük dini Avrupa kıtasında kök saldı... İngiltere, Fransa ve Almanya, Avrupa'daki özgürlük dininin evriminin örneğiydi" (Mosse, 1988, 119, 130).

Bu "din", liberalizmi 19. yüzyıla damgasını vuran siyasi akım haline getirdi. Söz konusu din hakikaten kozmopolitti, enternasyonalistti ve bireysel özgürlükleri yasalarla garanti altına alıyordu. Bu seküler dinin öğretileri arasında eşitlik, inanç özgürlüğü, bireysel mülkiyetin dokunulmazlığı ve hem ülke idaresinde hem de sivil toplumda halkın egemenliği vardı. Özgürlük ideali, kilise ile devletin ayrılmasını, Protestan çalışma etiğini ve israfı reddeden yeni bir orta sınıf ahlakını birleştirmekteydi. İnsanın karakterini inşa eden bir unsur

olarak görülen eğitimin önemine duyulan inanç da bu ideale dahildi ve çalışmanın, meslekle bağlantılı uğraşların saygınlık görmesi gerektiği de yine bu ideal tarafından savunuluyordu. Özgürlüğün, bireysel hakların, insanların kardeşliğinin ve değişim için yanıp tutuşmanın en etkili savunucusu ise sanatsal ve entelektüel bir akım olan Romantizm'di. Aydınlanma'nın getirdiği değerler yeni yaratılmış hukuk sistemleri aracılığıyla kurumsallaştırılmıştı; modern toplumun normları artık bu değerlerdi.

Nüfus Yapısı, Tarım ve Sanayi

Kuzeybatı Avrupa bu dönemde tarımda muazzam büyüklükte bir devrim yaşadı. Tavuk ve yumurta sorusundaki gibi, yeni tarım sisteminin bölgedeki iktisadi ve demografik değişikliklerin sebebi mi sonucu mu olduğu sorusu, sonsuz tartışmalara konu edilmektedir. Öte yandan, bu sorunun yanıtı ne olursa olsun Avrupa, 18. yüzyıl bilim insanı ve rahip Thomas Malthus'un *An Essay on the Principles of Population* (1798) kitabında tarif ettiği "kapana" girmeyi gerçekten başardı. Malthus, modernite öncesi toplumlarda gıda üretimi sadece aritmetik oranlarda artarken, nüfus artışının geometrik oranlarda gerçekleştiğini tespit etti. Yüzyıllar boyunca, tarım ürünlerinde yaratılan ve piyasaya sürülebilen (ya da vergilendirilebilen) artık üretim yüzde 20 ile yüzde 25'i geçmemişti ve bu artış tam da toprak beylerinin, kilisenin ve devletin köylüden aldığına eşitti. Üretimi artırmanın tek yolu daha çok araziye tarıma açmaktı; ancak bu da daha kıyıda köşede kalmış, daha az verimli toprakların kullanılmasını gerektirdiğinden üretimi düşürüyordu. İşte bu Malthus Kapanı, nüfustaki artışın ve iktisadi büyümenin, çeşitli dalgalanmalar görülsede uzun vadede durgunlaşmasına yol açtı, çünkü nüfustaki her artış hayat standartlarının kötüleşmesiyle sonuçlanıyor, bu ise nüfus artışını sınırlıyordu.

Bununla birlikte, Kuzeybatı Avrupa, bahsedilen kısır döngüye girmemeyi Hollanda ve Britanya'nın ortak çabaları sayesinde başardı. Malthus Kapanı'na verilecek cevap teknolojiyi iyileştirmektir; çünkü büyüyen bir nüfusu besleyecek şekilde üretimi artırmanın tek yolu buydu. Daha müreffeh ailelerde daha çok çocuğun hayatta kaldığı gerçeği de ortaya konmuştur; bu nedenle, Kuzeybatı Avrupa toplumlarının büyüyen zenginliğinin nüfus artışına katkıda bulunduğu ortadaydı.³⁰

Tarımsal devrimin öncülüğünü yapanlar Aşağı Ülkeler'di. Bu devrimin altında yatan teknoloji ile su kaynaklarının hidrolik prensiplerine göre yönetimi, arazi drenajı ve sulama sistemleri alanlarında önceki dönemlerde kazanılmış ve geniş arazilerin tarıma kazandırılmasını sağlamış tecrübe arasında kısmen bağlantı vardı. Önde gelen hidrolik mühendisleri Hollanda'daki zorlu ortamda becerilerini geliştirdi ve kanallardaki su akışını yel değirmenlerinin çalıştırdığı

pompalarla kontrol etti. Geleneksel tahıl üretim yöntemleri bırakılarak verimli ve ihtisaslaşmış tarıma geçildi. Çiftçiler hayvanlarını meralarda otlatmaya göndermek yerine ahırlarda tutmaya ve ürün rotasyon sisteminin yan ürünleri olan yem bitkileri ile beslemeye başladı. Bu sayede, kış ve bahar aylarında hayvanlarının büyük bölümünü itlaf etmekten, yani sürülerinin çoğalmasını yüzyıllardır engellemiş bir zorunluluktan, kurtuldular. Sonuç olarak, Hollanda ineklerinden alınan süt miktarı 18. yüzyılın ikinci yarısında üç ila dört kat arttı. Çiftçiler et, süt, tereyağı ve peynir gibi ürünlerin birinin üretiminde uzmanlaşmaya başladı. Hollanda tarımı ayrıca hububat üretiminden bahçeciliğe, bitki tarımına ve zaman içinde, şerbetçiotu, kenevir, keten, kökboyası ve çiçek gibi yoğun emek gerektiren endüstriyel ürünlere geçti.

Hollandalılar, toprağı zenginleştirmek için gübre kullanılmasının da öncülüğünü yaptı; bunu mümkün kılan da çiftlik hayvanlarının kapalı bir yerde tutulmasıydı. Buna karşılık, o dönemde Avrupa ülkelerinin çoğu, gübreyi kurutup ısıtma için kullanmaktaydı. Hollanda'da tarım arazilerinin iyileştirilmesi, 16. ve 17. yüzyıllardaki en yüksek ürün rekoltelerinin, Avrupa'nın diğer tüm bölgelerinden iki ila üç kat fazlasının, bu ülkede görülmesine yol açtı. Üstelik, Hollanda "Avrupa'da, o döneme kadar, gerçek bir tarımsal devrim geçirmiş tek bölgeydi" (Israel, 1995, 111-12). Adam Smith'in 1776'daki gözlemi şöyleydi: "Hollanda vilayeti... İngiltere'den daha zengin bir ülkedir."

Britanya'nın tarımda sağladığı ilerleme, Flaman ve Hollandalıların tarımda gerçekleştirdiği devrimin doğrudan sonucuydu. Britanyalılar drenaj ve kanalizasyon gibi toprak kazanma yöntemlerini Hollandalılardan ödünç aldı ve ürün rekoltelerini başarıyla artırmak için Hollandalı hidrolik mühendisi Cornelius Vermuyden'i istihdam etti. O aşamaya gelindiğinde, Britanya, patlama yapmaya çoktan hazırды: Toprak sahipliğinin uzun zamandır feodal esaslar yerine kapitalist ilişkilere göre düzenleniyor olması, serfliğin yerine toprakların tarım için küçük çiftçilere kiralanması, 14. yüzyıl ile 17. yüzyıl arasında gelişmenin artmasını garanti altına aldı. Arazinin etrafını çevirerek özel mülk haline getirme sistemi yeni bir ücretli işçi sınıfı yaratırken, yeni oluşan piyasa sistemi işbölümünün daha da derinleşmesine yol açtı.

Modernleşmenin anahtarı, son aşaması 18. yüzyılda görülen, arazinin etrafını çevirerek özel mülk haline getirme, çitleme sistemiydi.³¹ "Köydeki belli başlı toprak sahipleri parlamentoya bir dilekçe vererek köylerinin etrafını çevirmek istediklerini ilettiler. Kararın oybirliğiyle alınmasına gerek yoktu." Toprak sahiplerinin yüzde 75 ila yüzde 80'i değişikliği destekliorsa yasa geçiyordu (Allen, 1994, 98, 115). 5.200'den fazla yasayla köylerin ortak kullanımında bulunan 27,5 milyon dönüm arazi çitlenerek özel mülk haline getirildi. Bu değişimi toprağın iyileştirilmesi ve genişlemesi takip etti. Tarıma elverişli otlak ve mera alanı 1700'de 85 milyon dönümden 1850'de 148 milyon dönüme çıktı. Bu artışa, herkesin erişebildiği yayınların artmasıyla çoğalan dinamik teknolojik yenilikler eşlik etti.³² Söz konusu yenilikler arasında modern ürün

rotasyonu sistemine ayrı bir yer açmak gerekmektedir. Toprağın fakirleşmesini engellemek için kullanılan eski yöntem, iki ya da üç ürünü dönüşümlü olarak ekmektir; bu yöntemde ekilebilir arazinin yarısı ya da üçte biri sürekli nadasa bırakılmış oluyordu. Modern bilimsel ürün rotasyonu –Townshend dörtlü ürün rotasyonu (buğday, turp, arpa ve yonca) olarak bilinen sistem– nadasa bırakılması gereken arazi miktarında keskin bir düşüş sağladı. Bundan da karmaşık olan Norfolk sisteminde toprağı korumak ve hatta, baklagillerin topraktaki nitrojeni düzenlemesinden faydalanarak, zenginleştirmek için on yedi farklı ürün dönüşümlü olarak ekilmekteydi. Bu yenilik ekilebilir arazi miktarını tek başına en az üçte bir oranında artırdı. 1850'ye gelindiğinde, Britanya'daki buğday üretimi Kıta Avrupası'ndaki üretimin iki katından fazlaydı. Üstelik, söz konusu yüksek verimlilik hem toprakta hem de işgücünde sağlanmıştı.³³ 17. ve 18. yüzyıllarda Britanya çiftçisi ortalamada iki buçuk aileyi besleyebiliyordu. Piyasaya sürülebilecek ürün fazlası artarak hasat edilen miktarın yüzde 20 ile yüzde 25'inden yüzde 40 ile yüzde 50'sine çıktı. 17. yüzyılda sürülerdeki hayvan sayısı katlanarak arttı: Oxfordshire bölgesindeki çiftliklerde koyun sürülerinin ortalama büyüklüğü dört kattan fazla arttı (Jones, 1967). Britanya'daki at nüfusu 1811 yılında kabaca 1,3 milyonken 1901 yılında yaklaşık 3,3 milyona ulaştı. E.A. Wrigley'nin hesaplamalarına göre, 1600 ile 1800 yılları arasında Britanya tarımında işçi başına üretim genel olarak yüzde 60 ile yüzde 100 oranında arttı. İngiltere'nin kendi nüfusunu besleme imkânı bu dönemde iki katına çıktı: Tarımda verimliliğin sadece yüzde 20 oranında arttığı Fransa'yla karşılaştırıldığında arada ciddi bir fark bulunmaktaydı.

Britanya'nın artan nüfusunun büyük bir bölümü artık tarım dışı sektörlerde istihdam edildiğinden tarımda çalışan işgücü belli bir seviyeyi aşamadı: Bu sektörde çalışan sayısı hem 1700 yılında hem 1851 yılında toplam 1,5 milyon kişiydi. Çalışan kadınların ve erkek çocukların sayısının azalıp yetişkin erkeklerin sayısının üçte bir oranında artmasıyla işgücünün kalitesi arttı. İşgücü içindeki yetişkin erkeklerin tarım sektöründe çalışanlarının oranı 1700 yılında yüzde 61,2 iken bu oran 1800 yılında yüzde 40,8'e ve 1840 yılında yüzde 28,6 seviyesine indi. Tarımsal istihdamdaki bu azalışın yerini sanayi istihdamındaki artış aldı: Sanayi sektöründe çalışan işçi sayısı 1700 yılında yüzde 18,5 iken hızla artarak 1840 yılına gelindiğinde yüzde 47,3'e çıktı (Crafts, 1994, 45; Allen, 1994, 107).³⁴ İstihdamdaki artış oranına paralel olarak, sanayi sektörü yatırımları da 1820'ye gelindiğinde tarım sektörüne yapılan yatırım miktarını aştı.

Britanya'daki tarımın benzersiz tarihi, sanayileşmenin yolunu açtı. Gıda kaynaklarının ucuz ve yeterli olması, yerel seviyedeki üretim merkezlerinin hayli erken bir tarihte kurulabilmesine imkân tanıdı ve Britanya'nın 16. ve 18. yüzyıllar arasında hızla şehirleşmesinde kilit rol oynadı: Britanya'daki kasabaların sayısının ikiye katlandığına tanık olunan bu dönemde Kıta Avrupası'ndaki şehirleşme azalmaktaydı.

16. ve 17. yüzyıllarda yaşanan Hollanda Altın Çağı ve daha da önemlisi, Britanya'nın 17. ve 18. yüzyıllarda refah seviyesini ve gücünü artırması, demografik yapıda görülen değişikliklerle eşzamanlı gerçekleşti. Fransız nüfus bilimci Adolphe Landry'nin tabiriyle "demografik devrim" (Landry, 1934), tarihte eşi benzeri görülmemiş bir nüfus artışına yol açtı. Angus Maddison'un hesaplamalarına göre (2001), 1500 ile 1820 yılları arasında Tablo 1.1'de gösterilen demografik değişiklikler meydana geldi.

Tablo 1.1 Batı Avrupa, Britanya ve Hollanda'nın nüfusu, 1500-1820 (bin)^a

	1500	%	1600	%	1700	%	1820	%
Hollanda	950	100	1.500	157	1.900	200	2.355	248
Britanya	3.942	100	6.170	157	8.565	217	21.226	538
Batı Avrupa ^b	52.376	100	66.108	126	70.995	136	109.307	209

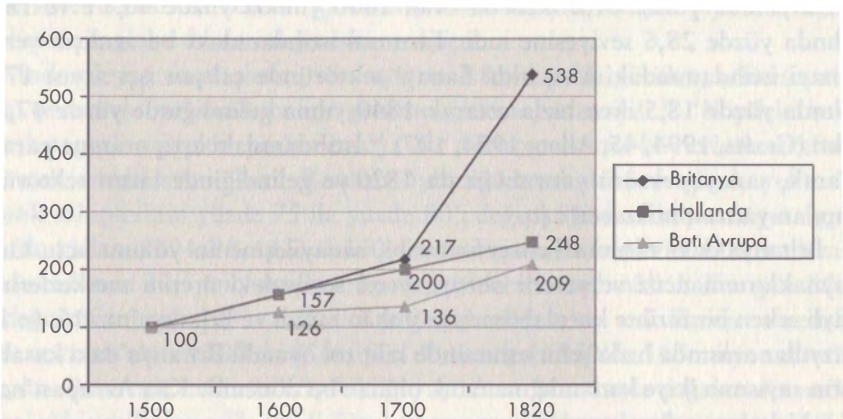
Kaynak: Maddison (2001, 232).

^a Roger Mols'un değerlendirmesine göre, Avrupa'da yaşayan insan sayısı 1500 yılında kabaca 82 milyonken 1600 yılında yaklaşık 105 milyona çıkmış ve 1700'e gelindiğinde 120 milyonu aşmıştır. Diğer taraftan, 18. yüzyıldan itibaren, bilhassa da 1740'lardan sonra, daha önce benzerine hiç rastlanmamış bir nüfus patlaması yaşandı: Nüfus 120 ila 140 milyondan 180 ila 190 milyona çıktı; başka bir deyişle, yarım yüzyıl içinde ikiye katlandı (Mols, 1974).

^b Britanya ve Hollanda hariç Batı Avrupa.

Şekil 1.3

Batı Avrupa'da nüfus artışı, 1500-1820 (milyon) (Maddison, 2001, 232)

16. yüzyıl boyunca Hollanda'nın ve Britanya'nın nüfusu Batı Avrupa'dan biraz daha hızla artarken, nüfus artışındaki fark 1700'e gelindiğinde çok daha belirginleşti: Batı Avrupa'nın nüfusu yüzde 36 artarken Hollanda ve Britanya'nın iki kattan fazla arttı. Hollanda nüfusundaki artış 18. yüzyılda gerçekten durdu ama Britanya'daki durum hiç de böyle değildi: Britanya'nın nüfusu 18. yüzyılda iki buçuk kat artarken Batı Avrupa'daki artış oranı yüzde 54'tü; Britanya, 1500 yılındaki nüfusunu beşe katlamışken Batı Avrupa sadece iki katına çıkarabildi (bkz. Şekil 1.3).

Yüzyıllar boyunca, yüksek doğum oranları hep yüksek ölüm oranları ile dengelendi. Kıtık, savaşlar, (çiçek, veba, kolera gibi) hastalıklar nüfusu düzenli olarak kırıp geçirdi ve büyüme oranlarının yıllık yaklaşık yüzde 0,5 gibi düşük bir oranda kalmasını sağladı.³⁵ Nüfusun yavaş büyümesine neden olan bir diğer unsur ise bebek ölümleri oranının son derece yüksek olmasıydı. 18. yüzyıla gelene kadar, yeni doğanların her yıl yaklaşık yarısı hayatını kaybediyordu. Aynı yüzyılın ilk yarısında dahi, İngiltere'de yeni doğan her beş bebekten neredeyse biri yaşını doldurmadan ölüyordu.

Esasen gıda arzındaki önemli artışa bağlı olarak, Hollanda ve Britanya'da bu durum keskin bir değişiklik gösterdi. Buna ilaveten, gelişmiş Avrupa ülkelerinde pek çok bulaşıcı hastalığın yayılması yavaş yavaş kontrol altına alınmaya başlandı. Gloucestershire, Berkeley'deki Britanyalı aile hekimi Edward Jenner, 1796 yılında çiçek hastalığına karşı bir aşı geliştirdi ve çiçek salgınının sebep olduğu dehşetten toplumu kurtardı: Bu hastalık, yüzyıllardır, bulaştığı insanların üçte birini korkunç bir ölüme mahkûm ediyordu. Halk sağlığını iyileştirmek ve aşı geliştirmek için sivil toplum inisiyatifleri başlatıldı; bu inisiyatifler, 1808 yılında National Vaccination Establishment [Ulusal Aşı Kurumu] ile kurumsal hale getirildi.

Bununla birlikte, Britanya'daki nüfus artışında 1750'den sonra en önemli rolü oynayan etmen, doğurganlık oranlarında daha önce karşılaşılmamış bir artış yaşanmasıydı. Fransa ve İsveç'teki nüfus artışı ölüm oranlarındaki düşüşün doğrudan sonucu olmakla birlikte, Britanya'daki artış doğurganlık oranlarındaki yükselişi yansıtmaktaydı: 17. yüzyılın son yirmi yılında kadın başına 1,9 ile 2,2 arasında seyreden bu oran, 1800'e yaklaşıldığında 2,8 ile 3,0 seviyesine çıktı. Söz konusu artışa getirilen açıklamalardan biri kadınların daha genç yaşta evlenmeye başlamış olmasıdır.³⁶ Bu dönemde, Britanya'daki ölüm oranlarında yavaş bir iyileşme görülmekteydi: 18. yüzyılın ortasında İngiltere ve Galler'in toplamında ölüm oranı binde otuzken doğum oranı binde otuz beşti. 1830'da bile, ortalama insan ömrü kırk bir yılı biraz geçmekteydi ve 1700 yılındaki seviyesine göre sadece dört yıl uzamıştı. Diğer taraftan, gıda kaynaklarında görülen iyileşme ve gelir seviyesindeki artış doğum oranlarını olumlu etkiledi ve ülke genelinde nüfus artışı hızlanmaya başladı. Bu nüfus artışı yeni işler yaratılmasını ve daha çok insanın tarım sektörü dışında istihdam edilmesini gerektirdi; dinamizmi giderek artan bir ekonomi için daha kalabalık bir işgücü kaynağı yaratılması da böyle sağlandı.³⁷

Bu dönemde proto-sanayileşme³⁸ de gelişmeye başladı. Yüzyıllar boyunca, endüstriyel faaliyetlerin belli başlıları ya köylülerin evinde ya da kuralları çok sıkı düzenlenmiş loncalarda yürütülmekteydi. Kırsal sanayide köylü kendi kendine yetebiliyor ve kıyafetten araç gerece varana değin ailenin ihtiyaç duyduğu her şey üretiliyordu. Buna karşılık, söz konusu sanayi 15. yüzyıldan itibaren, bilhassa tarımsal üretim imkânları sınırlı ve/veya toprak kalitesi düşük bölgelerde, piyasaya yönelik üretim için bir sıçrama tahtası vazifesini görmeye başladı. Proto-sanayide sadece yerel pazar için değil, yığın halinde üretilmiş ve özelleştirilmiş ürünlere ihtiyaç duyan dünya pazarı için de üretim yapılıyordu. Bu üretim önemli bir ilave gelir kaynağı haline geldi. J.L. Van Zanden, Hollanda'da kırsal bölge yapısına bakıldığında “temel özelliğin genellikle bir evi geçindiremeyecek kadar küçük toprak sahipliği olduğu... Kırsalın büyük bölümlerinde tarımın sadece tali önem taşıdığı” sonucuna varmaktadır. Daha ziyade, ringa balıkçılığı, turba çıkarma, iplik eğirme ve kumaşçılığın çoğu zaman “en önemli geçim kaynakları” olduğuna dikkat çekmektedir (Van Zanden, 1993, 33; 2002, 88).

Erken modern yüzyıllarda proto-sanayi farklı biçimlerde gelişti. Bunlardan bir tanesi, kendi kendilerini yetiştirmiş köylü zanaatkârların kendi arazilerinden elde ettikleri hammaddeyi yine kendi araç gereçleriyle işlediği *Kaufsystem*, *satın alma sistemi* idi. Lonca sisteminin bulunmadığı ya da zayıf olduğu yerlerde, zanaatkârlığı geliştiren bağımsız şehirli el işi ustalarıydı. Bu zanaatkârlar, düşük kaliteli mallarını kendi çevresine, çoğu zaman da yerel pazardaki tacirlere satmaktaydı.³⁹

Proto-sanayinin sipariş üzerine imalat sistemi ya da *Verlag* denilen başka bir biçimi daha çok önem kazandı ve yaygınlaştı.⁴⁰ Geçmiş 14. yüzyıldaki Flandre ve Brabant'a kadar dayanan ve şehirli bir olgu olan bu sistem, 18. yüzyılda kırsal bölgelere de yayıldı. Bu sistemde köylü hanehalkı ve geleneksel kırsal sanayi üreticisi, hammaddeyi satın alan ve köylülere dağıtan bir tacir-sanayicinin başını çektiği daha büyük bir organizasyonun parçası haline getiriliyordu. Aile fertleri, çoğu durumda kadınlar ve çocuklar, yarı mamulü ya da mamulün bir kısmını işliyor veya üretiyor, yine kırsal sanayi türünde üretim yapan diğer yerlere gönderiyor, işlem orada tamamlanıyordu. İplik eğirenlerin bıraktığı yerden dokumacılar işi alıyor, onların işi bitince de boyamacılar devreye giriyordu. Sipariş üzerine imalat sisteminin anahtar figürü olan tacir-sanayici parça başı işler için ödeme yapıyor, sıklıkla üretimi kendi fabrikasında tamamlattırıyor ve ürünü satıyordu. Müteşebbisler düzenli olarak yüzlerce, hatta binlerce köylüyü organize ediyor, aralarında bir şekilde işbölümü sağlıyor, onlara hammadde temin ediyor, ürünleri topluyor ve çoğunlukla dış pazarlara satıyordu.

Franklin Mendels, sipariş üzerine imalat sisteminin “sanayileşmenin ilk evresi” olduğunu öne sürmekteydi. Bu sistem sanayi işçilerinden kurulu bir ordu meydana getiriyor, kimi durumda fabrika sahibi de olan ve “sanayide söz sahibi kişiler” haline gelen tacir-sanayiciye sermaye sağlıyordu. Buna kar-

şılık, kırsal sanayi çoğu durumda bu rolü üstlenmedi; çünkü bu üretim tipinde mevsimsellik ağır basmakta, kullanılabilecek işgücü tarımda yapılması gereken işlere göre dalgalanmakta, sürdürülebilir bir düzenli üretim sağlanamamaktaydı. Üstelik, köylülerin yaptığı bu faaliyet, pazara dönük olmayan ve geçimlik üretim yapan hanehalklarının geleneksel özelliklerini sergiliyordu: Tarımdan kazanamadıkları dönemlerde sanayideki işler için kendilerini dur durak bilmeden harap eden köylüler, hasatın iyi olduğu ve fiyatların yükseldiği dönemlerde daha fazla ücret karşılığı ilave iş almaktan imtina ediyordu. Başka bir deyişle, sipariş üzerine imalat sistemi, sanayileşmenin daha yüksek bir aşamasının kapısını açacak bir anahtar değildi. Sanayi Devrimi, proto-sanayiye çok büyük ölçüde ortadan kaldırdı (Schlumbohm, 1983; Medick, 1976; Jeannin, 1980). Yine de proto-sanayi hanehalkı gelirini ve tüketimini gerçekten artırdı; temsilcisi olduğu “sıkı çalışma devrimi”, daha ileri seviyedeki endüstriyel gelişmenin ihtiyaç duyduğu pazarı yarattı ve talebin teşvik edilmesini sağladı.

Tacirlerin başı çektiği sipariş üzerine imalat sistemi (*Verlag*), endüstriyel faaliyetlerin çok büyük ölçüde artmasını tetikleyerek Britanya'nın 18. yüzyıldaki önemli icatlarından fabrika sisteminin doğmasına yol açtı. Sipariş üzerine imalat sisteminde, bazen üretimin son aşaması yüzlerce hatta binlerce işçinin tek bir çatı altında çalıştığı bir fabrikada gerçekleşmekteydi. 18. yüzyıldan önce, birkaç yüz işçinin çalıştığı fabrikalar çoktan faaliyete geçmişti.⁴¹

Diğer taraftan, fabrika sadece daha kalabalık bir işyeri değildi; aynı zamanda yeni bir örgütlenme biçimiydi: Her bir işçi, işin sadece bir kısmını yapıyordu. Bir grup işçi bazı parçaları, diğer bir grup işçi de diğer parçaları üretirken, üçüncü işçi grubu montajı yaparak bitmiş ürünü ortaya çıkarıyordu. Adam Smith'in hevesle dikkat çektiği üzere, sanayideki işbölümü verimliliği artırmıştı. Söz konusu işbölümü aynı zamanda vasıfsız işçilerin meslek içi eğitimden geçmesine de imkân tanıyordu.

19. yüzyılın başında, fabrikalar çok sayıda düşük ücretli, vasıfsız kadın ve çocuk işçi istihdam etmekteydi. Bu dönemde fabrika işçileri gün doğumundan gün batımına kadar standartın altı koşullarda ve katı gözetim altında çalıştırılıyordu; 1840'a gelindiğinde ortalama haftalık çalışma saati 60 ila 76'ydı. Çalışanlara ve de bilhassa çocuk işçilere yapılan kötü muamele toplumda infial yarattı ve pek çok resmi soruşturma açılmasına yol açtı.⁴²

Fabrikaların kurulması, işçilerin kontrol edilmesine ve sonrasında da modern yönetim ile kalite kontrol tekniklerinin getirilmesine imkân tanıdı. Fabrika sistemi ile birleştirilen başarılı bir proto-sanayi, Britanya'yı 18. yüzyılda “dünya sanayisinin atölyesi” haline getirdi. Fabrika sisteminin sunduğu diğer bir önemli avantaj, yerleştirilmesi için geniş bir alana ihtiyaç duyulan, bir merkezde toplanması gereken modern makineleri içine alabilmesi ve aynı güç kaynağının birden fazla makine için kullanılabileceiydi.

Sanayiciler, ücretlerin yüksekliğini telafi etmek için işgücünden tasarruf sağlayan yatırımları yaparken büyük fabrikaların sağladığı avantajı sonuna kadar

kullandı. “İngiltere, işçilere verilen ücretin görece yüksekliği ile dünyanın geri kalanından ayrılıyordu” (Allen, 2009a, 904). Londra’daki nominal ücretler 1575 ile 1825 yılları arasında yaklaşık beş kat artarken Anvers, Viyana ve Kuzey İtalya’da aynı kaldı. Avrupa’nın ya da diğer bölgelerin periferisindeki yerlerde ücretler geçimlik seviyeye yakın kalmışken, Londra’daki ücret geçimlik sınırın beş altı kat üzerindeydi. Ücretlerin sermaye maliyetine oranı 1730 yılında Fransa’da 0,8 iken İngiltere’de 1,3’tü; 1830’a gelindiğinde aradaki fark önemli ölçüde artacaktı. İngiltere’deki reel ücretler Sanayi Devrimi’nin hemen öncesinde Avrupa’nın herhangi bir yerindekinden kabaca yüzde 50 daha yüksekti. Fransa’daki ve de özellikle Hindistan’daki büyük tekstil sanayilerinde işgücünün ucuz olması, fabrika sahiplerinin makine yatırımdan imtina etmesinin bir sebebiydi. Buna karşılık, “Sanayi Devrimi”, Robert Allen’in doğru bir şekilde işaret ettiği üzere, Britanya’daki “yüksek ücret ekonomisinin bir sonucuydu” (Allen, 2009a, 911, 923; 2004, 19-20).

Britanya, proto-sanayi dönemini başarılı geçirmiş olması sayesinde, zaman içerisinde dünyanın bir numaralı endüstriyel ürün ihracatçısı konumuna geldi. Cotswolds, Oxfordshire, Doğu İngiltere ve diğer bölgelerdeki yünlülük sanayisi, Britanya ekonomisinde benzersiz ve önemli bir rol oynamayı, diğer bölgelere kıyasla, daha erken başardı. Daha 1700 yılında, Britanya’daki ihracat mallarının yüzde 80’inden fazlası mamul mallardı. 18. yüzyılın ortasında, Britanya’nın ithal ettiği malların yüzde 85’ini hammadde ve gıda maddeleri oluşturuyordu (Crafts, 1985: 62, 143). 1700 ile 1750 yılları arasında, Britanya’nın deniz aşırı bölgelere yaptığı ihracatın değeri iki katına çıktı. Aynı zamanda, Hollandalıların geliştirdiği, dahilde işleme tabi tutulan ithal mallarının yeniden ihracat edilmesi uygulamasını Britanya da aynen devam ettirdi. Kuzey Amerika, Asya ve Afrika’daki sömürgelerinden ithal edilmiş olan şeker, tütün, pamuk ve çivit Britanya’da işleniyor ve yeniden ihracat ediliyordu. 1750’de, Britanya’nın deniz aşırı bölgelere yaptığı ihracatın üçte biri bu şekilde yeniden ihracat edilen mallardan oluşmaktaydı ve bu ihracatın kabaca yüzde 80’i Kıta Avrupası’na gönderiliyordu. 1770’li yılların başlangıcına kadar, Britanya’nın en önemli ihracat kalemleri (toplam ihracattan 1700’de yüzde 57 ve 1772’de hâlâ yüzde 42’den fazla pay alan) yünlülük mamulleri, diğer tekstil ürünleri (1700’de yüzde 3 ve 1772’de yüzde 13) ve demirdir (1700’de yüzde 2’den az ancak 1772’de yüzde 8) (Mathias, 1969, 96-7).

Bu esnada, Avrupa’nın geri kalanının neredeyse tamamı sürekli bir durgunluk içerisindeydi. Avrupa’daki kişi başına gelir 1500 ile 1800 yılları arasında sadece yıllık yüzde 0,04 ile yüzde 0,08 artış gösterdi.⁴³ Halbuki Kuzeybatı Avrupa çok daha dinamikti. Britanya tarımındaki işgücü verimliliği 1600 ile 1800 yılları arasında iki buçuk kat artarken, tarımsal üretim 18. yüzyılda yüzde 70 ile 75 fazlalaştı. Sanayinin aşama aşama büyümesi, verimlilik artışına da katkıda bulundu.

Tablo 1.2, erken modern dönemde Kuzeybatı Avrupa’da görülen iktisadi dinamizmi açıkça ortaya koymaktadır. İtalya, İspanya ve Portekiz’deki kişi ba-

şına GSYH seviyesi 1500 yılında Kuzeybatı Avrupa'dakinden daha yüksekti. Gelirini neredeyse üç katı kadar artırmayı (yüzde 267) başaran Hollandalılar, 16. ve 17. yüzyıllara hâkim oldu. (Kişi başına GSYH'sini yüzde 184 yükselten) Britanya, Hollanda kadar yüksek bir artış oranı kaydetmeyi başaramamakla birlikte, diğer tüm Avrupa ülkelerinden çok daha iyi performans sergiledi. Britanya'nın dinamizmi 18. yüzyılda arttı. Hollanda'daki gelir seviyesi 1700 yılına kıyasla yüzde 9 azalırken, Britanya'nın gelir seviyesi yüzde 50'den fazla artarak Fransa'dakinin iki katına çıktı. Aynı dönemde, Akdeniz ülkelerindeki durgunluk ise devam etmekteydi (kişi başına GSYH yüzde 10 arttı) (bkz. Şekil 1.4).

Tablo 1.2 1500 ile 1820 arasında kişi başına GSYH'nin gelişimi (1990 Geary Khamis doları cinsinden)

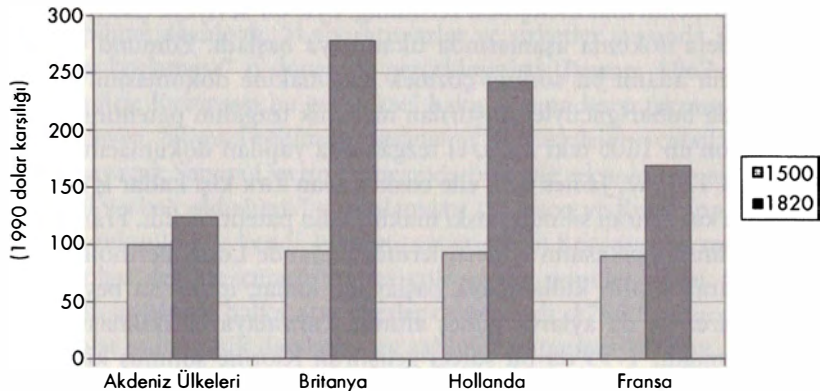
Ülke	1500	1700	1820	1820 (1500'e göre % değişim)	1820 (1700'e göre % değişim)
Hollanda	754	2.010	1.821	242	91
Britanya	762	1.405	2.121	278	151
Fransa	727	986	1.230	169	125
Akdeniz Ülkeleri ^a	810	951	1.047	124	110

Kaynak: Maddison (2001, 90).

Not:^a İspanya, İtalya ve Portekiz Akdeniz Ülkeleri grubuna dahil edilmiştir.

Şekil 1.4

Akdeniz ülkeleri ve Kuzey Avrupa'da kişi başına GSYH, 1500-1820 (1990 dolar karşılığı) (Maddison, 2001, 90)

Britanya'nın dünya ticaretine hâkim oluşu, sömürgecilikteki tekelinin muazzam boyutlara ulaşmış olması, proto-sanayileşmede ve fabrika sisteminde kaydettiği ilerleme, nüfustaki dikkate değer artış ve ücretlerindeki yükselme, Britanya Sanayi Devrimi olarak adlandırılmalı devrim niteliğinde bir dönüşümün kapılarını araladı. 1770'ler ve 1780'lerde başlayan ve 1820'ler boyunca devam etmiş olan süreç, modern tarihteki en büyük kopuşa yol açtı.

Sanayi Devrimi

18. yüzyılın son dönemlerinde Britanya'da, yukarıda bahsedilen tüm bu gelişmelerden sonra, "birdenbire" ve birbirinin peşi sıra bir yığın teknolojik yenilik görülmeye başlandı. 1733 yılında John Kay tarafından atkı mekiğinin icat edilmesi, dokumacılıktaki verimi yüzde 30 ila 50 yükselten ve iplik talebini artıran bir dizi yenilikten sadece biriydi. Kraliyet Sanat Akademisi [Society of Arts], 1760 yılında, daha verimli bir iplik eğirme makinesi üretene ödül vereceğini duyurdu. Bundan dört yıl sonra, birkaç başarısız denemenin ardından, dokumacı ve marangoz James Hargreaves verimi sekiz ila on kat artıran sekiz akslı iplik eğirme makinesini icat etti. Artık tek bir işçi geleneksel bir ev atölyesinde iki makineye elle kumanda edebiliyordu. Birkaç yıl sonra (1769'da), berber Richard Arkwright, yüz aksı su gücüyle hareket ettiren bir iplik tezgâhının patentini aldı. Arkwright ayrıca, pamuğun kendi makinesine daha hazır gelmesini sağlamak için, patenti 1742 yılında Lewis Paul tarafından alınmış olan çırcır makinesini geliştirdi. Samuel Crompton, 1785'te, Hargreaves'in iplik eğirme makinesi ile Arkwright'ın tezgâhını birleştirmek suretiyle, daha ince iplik üreten ve buharlı motorla çalıştırılabilen bir iplik eğirme ve bükme makinesi icat etti. Richard Roberts'ın geliştirdiği otomatik iplik eğirme ve bükme makinesi (1830'da yenilediği versiyonu), alanında çığır açan bu teknolojinin getirdiği bir diğer yenilikti. Bu yenilikler sonucunda verimlilik bir anda çok hızlı artış gösterdi: 45 kilogram pamuğu eğirmek için daha önce 50.000 saat harcanırken, otomatik makinelerle artık bu süre 135 saate indi (Chapman, 1972; Mokyr, 1990: 99).

İplik eğirmenin makineleşmesi verimliliği öyle bir seviyeye çıkarttı ki üretim süreci bu defa dokuma aşamasında tıkanmaya başladı. Edmund Cartwright isimli bir din adamı bu sorunu çözmek için makine dokumasını icat etti ve 1787 yılında buhar gücüyle çalıştırılan mekanik tezgâhın patentini aldı. Thomas Johnson'un 1805'teki icadı, el tezgâhında yapılan dokumacılığı daha da hızlandırdı. 1783'te, James Bell, elle baskı yapan kırk kişi kadar iş çıkartan ve verimi kırk kat artıran silindirik baskı makinesinin patentini aldı. Fransız kimyacı ve Gobelins fabrikasının müfettişlerinden Claude Louis Berthollet, 1784'te ağartıcı olarak klorin kullanmaya başlayana kadar, ipliklerin beyazlatılması için haftalarca ya da aylarca güneş altında kurumaya bırakılması gerekirdi. Charles Tennant, 1799'da bu süreci geliştirdi: Klorine sönmüş kireç ekleyip

kireç kaymağı üretti ve ağartma sürecini sadece birkaç saate indirdi. Bakır silindirlerin kullanılması sayesinde, Thomas Bell tarafından 1783'te icat edilen, renkli desenlerin silindir baskı ile basılması süreci mekanize edildi. Pamuk ipliğinin üretimine harcanan iş saati, Hindistan'da elle iplik eğirme için gerekenin yüzde 6'sına indi. Bunun sonucunda, 1841'e gelindiğinde pamuğun parça başı fiyatı üçte birine düştü.

Pamuk ağartma tekniklerine ilaveten, tekstil devrimine Fransızların yaptığı katkılar arasında özellikle ipekli, yünlü ve keten kumaş sanayilerini mekanize etmek vardı. İpekli ya da (taranmış yünden) kamgarn kumaş dokuma sürecinin mekanize edilmesinin fikir babası, 1801'de kendi tezgâhındaki desenleri kontrol etmek için renklere göre kodlanmış delikli kartlar kullanan Jean-Marie Jacquard'dı. Misket tüfeği üretiminde kullanılan parçaların birbirinin yerine geçebilecek şekilde tasarlanması, şekerin rafine edilmesi ve diğer alanlardaki yenilikler Fransa'da bulunuyor ve Britanya'da uygulamaya konulup geliştiriliyordu. Phillipe de Girard'ın 1810'da icat ettiği ve keten eğirmenin mekanize edilmesine imkân tanıyan yaş çekim yöntemi; N.L. Robert'ın icadı olan kontinü (kesintisiz) tabaka kâğıt makinesi; N. Appert'ın gıdaların konserveleşmesi sürecine getirdiği önemli yenilikler bunun örneklerindendi. Fransız Josué Heilmann'ın 1845'te patentini aldığı yün tarama makinesi, tekstil sanayisinin en az maki-neleşmiş alanının mekanize edilmesinde çığır açtı. Christine MacLeod, Britanya'daki pamuk sanayisinin Batı Avrupa'daki teknolojik gelişmenin bir uzantısı olduğunu bile belirtmektedir; çünkü "Britanya, bütün Avrupa'nın biriktirdiği teknolojiye erişip depodan çekebiliyordu... Britanya Sanayi Devrimi nihayetinde Avrupa'nın başarısıydı." MacLeod'a göre, gerçekten Britanya icadı olan tek şey kömür sanayisindeki gelişmeydi (MacLeod, 2004, 115, 120, 126).

Önemli mucitlerin çoğunun mühendis değil de amatör olması, bazı araştırmacılara Sanayi Devrimi'nde bilim ile sanayi arasında aslında bir bağlantı olmadığını düşündürmüştür. Teknolojik yeniliklerin çoğu zaman eğitimsiz de-neycilerden çıktığına dikkat çekilmiştir. Birçok yazar, endüstriyel gelişmenin bu aşamasında eğitimin önemli olmadığını öne sürmüştür.⁴⁴ Geleneksel bakış açısına göre, ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan, çelik endüstrisinde devrim yaratılıp modern kimyanın ve elektriğin icat edildiği II. Sanayi Devrimi gerçekten bilime dayalıydı. "Laboratuvarlar ve şirketler arasında düzenli fikir alışverişinin başlaması" o dönemde gerçekleşmişti (Postan, 1967, 154). A.E. Musson ve Eric Robinson bu geleneksel bakış açısına karşı çıkmış ve "okuma yazma bilmeyen, bilimsel eğitimden geçmemiş zanaatkarların çabalarından ibaret sayılamayacak Sanayi Devrimi esnasında bilim ile teknoloji arasındaki işbirliğinin nasıl verimli olduğunu" vurgulamıştır (Musson ve Robinson, 1969, 7).

Kişinin teknolojiye kendi kendini yetiştirmesi Britanya'da nadiren rast-lanan bir olgu değildi; çünkü etrafta çok sayıda popüler yayın olduğu gibi Londra'daki kafelerde halka açık dersler de verilirdi. 1780'li yıllarda, Chapter Coffee House matematik derslerine ev sahipliği yaparken Marine, Button's ve

Bedford kafelerinde “deneysel felsefe” üzerine konuşmalar düzenlenirdi. James Watt ve Josiah Wedgwood gibi Sanayi Devrimi’nin dev isimleri bu derslere düzenli olarak iştirak ederdi. Fiziği o dönemki adıyla “doğa felsefesi”nin gündelik hayatta nasıl uygulanabileceği Royal Society üyelerinin bile merakını uyandırmaktaydı. “Zekâyâ dayalı deneysellik ile uygulamalı bilimi” birbirinden ayırmak mümkün değildi. Güncel araştırmalar, bilimin ve Newton fiziğinin gündelik, pratik deneyleri nasıl etkilediği hakkında çok kapsamlı ve derin bilgileri ortaya çıkarmıştır (Jacob ve Stewart, 2004).

Dublin Society [Royal Dublin Society, Dublin Cemiyeti], Manchester Literary and Philosophical Society [Manchester Edebiyat ve Felsefe Cemiyeti], Birmingham Lunar Society [Birmingham Ay Cemiyeti] ve Kraliyet Sanat Akademisi [Society of Arts] gibi birçok özel sanat ve bilim cemiyeti, sanayide karşılaşılan uygulama sorunlarına getirilecek yenilikçi teknolojik çözümleri ödüllendireceğini ilan etti. Tabaklama usullerindeki iyileştirmeler, kimya ve ziraat alanındaki yenilikler ödüllendirildi. Zanaatkârlar, esnaflar ve alet edevat yapan insanların, üyelerine kitaplarını ve hava pompası, teleskop, mikroskop gibi aletleri ödünç veren London Mathematical Society [Londra Matematik Cemiyeti] üyesi haline getirilmesiyle artık pek sık karşılaşılmaktaydı (Musson ve Robinson, 1969, 31, 53-4, 58-9). Söz konusu cemiyetlerin çoğu, düzenli tartışmalarda fikir alışverişinde bulunan bilim insanlarının, mühendislerin, makine ustalarının bir araya geldiği yerlerdi. Joel Mokyr “teknolojik araştırmalara ‘bilimsel yöntemin’ nüfuz etmesinin” rolünü vurgulamaktadır: “Doğru ölçüm, kontrollü deney, çalışmanın tekrarlanabilir olmasında ısrar, kullanılan malzeme ve metodun sistematik biçimde raporlanması... makine mühendisliğine... matematiğin uygulanması... Matematiğe ölçüm yaparken, inşaat mühendisliğinde, balistikte, optikte, navigasyonda ve hidrolik sistemlerde ihtiyaç duyulmaktaydı” (Mokyr, 1994, 36; 1990, 75). Akademisyenler, mühendisler, teknikerler, kalifiye işçiler ve konuyla ilgilenen amatörler, teknolojiye son gelişmelerden faydalanmak için akın akın bu cemiyetlere gidiyordu.

Britanya, sanayideki ilerlemesini çok uzun süredir devam ettiriyor olması nedeniyle, Sanayi Devrimi’nden önce de kalifiye işgücüne sahipti ve bunun getirdiği büyük avantajı kullandı. Gelişmiş ve ülkenin dört bir tarafına dağılmış kırsal sanayi, kalabalık bir ücretli emekçi ordusunun “eğitildiği kamplardan” biriydi. Yüz binlerce son derece kalifiye işçinin yetiştirildiği loncalar, Britanya’nın sahip olduğu diğer ana kaynaktı. 18. yüzyılın başında kabaca 300.000 ila 460.000 çırak metalurji, tekstil, madencilik, alet ve cam yapımı konularındaki en ileri tekniklerin eğitimini alıyor ve o bilgiyi ülkenin dört bir tarafında uygulamaya dönüştürüyordu (Epstein, 2008, 161-5).⁴⁵ İrlanda’dan gelen ve çoğunluğu vasıfsız işçiler, 1841’de 6,8 milyon kişiye ulaşan işgücünün yaklaşık yüzde 9’una tekabül eden devasa bir tamamlayıcı kaynaktı.

Britanya’nın en ileri teknolojiyi kullanan saatçilik ve gemi yapımı sanayile-ri; son derece gelişmiş denizcilik ekipmanı üretimi; bilim insanları, mühendis-

ler ve iş insanları arasındaki işbirliğinin devam etmesi, teknolojik ve endüstriyel ilerleme için ziyadesiyle müsait bir ortamın Britanya'da mevcut olduğuna işaret etmekteydi. Britanya'nın sahip olduğu teknolojik üstünlüğün yeni teknolojileri icat etmek değil, mevcudu geliştirmek olduğuna o dönemde sıklıkla dikkat çekilmişti.⁴⁶

Bu gerçek, Sanayi Devrimi'nin Avrupa'nın geneline tam anlamıyla yayıldığını göstermektedir: Devrimin tarihsel gelişimi ve Avrupa'da beslendiği kaynakların ne kadar geniş bir çevreye yayıldığı, teorik icatların pratik yeniliklere yol açmasının bir kalıp haline geldiği dikkate alındığında durum bilhassa böyledir.⁴⁷ Britanya Sanayi Devrimi'ne damga vuran icadın, buharlı motorun tarihçesi bu kalıbı çok iyi ortaya koymaktadır. Atmosfer basıncı ya da boşluk bilinmeden de buharlı motor icat edilmiş olabilirdi; çünkü havanın bir ağırlığı olmadığı yüzyıllardır bilinmekteydi. Fakat İtalyan Evangelista Toricelli aslında aksinin doğru olduğunu buldu ve 1643 yılında bir barometre yardımıyla atmosfer basıncını ölçtü. Bundan birkaç yıl sonra, 1657'de, daha sonra Magdeburg'un belediye başkanlığını yapacak olan Alman Otto von Guericke, hava pompası vasıtasıyla vakum yaratarak boşluğun gerçek bir fiziksel olgu olduğunu ispatladı. Vakumun tekrar tekrar yaratılabileceği gerçeği, onun bir güç kaynağı olarak kullanılabileceğinin anlaşılmasına yol açtı. 1679'da, Paris'te Christiaan Huygens ve Gottfried Leibniz ile birlikte çalışan Fransız Huguenot'su Denis Papin, buhar salma kapağı olan bir buharlı kazan (yüksek basınçlı pişirici) icat etti. Papin'in 1691'de geliştirdiği prototip makine, piston ve silindirli buharlı motor için bir model teşkil etti. Kral III. William ve Britanya Kraliyet Bilimler Akademisi için Hampton Sarayı'nda deneyler yapan askeri mühendis Thomas Savery bu modeli esas almak suretiyle, 1698'de yangın pompasını, ilk buharlı motoru yapıp patentini aldı. 18. yüzyılın başlarında, demirci Thomas Newcomen, vakumu yoğunlaşma ile yaratmayı ve bunu tekrarlamayı başarak Savery'nin buharlı motorunu geliştirdi. Savery'nin icadının aksine, Newcomen'in motoru güvenliydi. İlk buharlı motorlar ile madenlerden su çekilebiliyor ancak bu motorları sürekli çalıştırmak mümkün olmuyordu. James Watt kondansatör ile piston silindirini birbirinden ayırıp silindirin sürekli sıcak kalmasını sağladığında bu sorun çözüldü. Birkaç ilave geliştirmenin ardından, Watt, verimli buharlı motoru yarattı. Watt'ın aldığı patentin sona ermesinin ardından, 1802'de başka bir İngiliz, Richard Trevithick, yüksek basınçlı kademeli motoru yaptı; birkaç geliştirmenin ardından bu motor, Watt'ın motoruna kıyasla yakıt sarfiyatı açısından iki kat daha verimli hale geldi. Modern buharlı motorun tam anlamıyla faaliyete geçmesi 17. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl başlarına kadar sürdü ve İtalyan, Alman, Fransız ile İngiliz öncülerin birbirinin peşi sıra katkıda bulunması gerekti.

Fransa'daki bilimsel çalışmalarda teoriye daha fazla önem verilmiş olmakla birlikte, pratik uygulamalar da Napoléon döneminde teşvik edilmeye başlandı. Fransa ilk yüksek mühendislik kurumunu, École des Ponts et Chaussées'yi

[Köprü ve Yol İnşaatı Okulu] 1847 yılında açtı; bu okulu ileri seviyede bilim ve teknoloji eğitiminin verildiği bir dizi enstitü takip etti. Fransız Devrimi ve Napoléon döneminde bütün eğitim sistemi yeniden düzenlendi ve yeni kurumlar faaliyete geçirildi.⁴⁸ Condorcet, 1792 yılında Kamu Eğitimi Komisyonu'na sunduğu raporda matematik ve fizik eğitiminin gerekliliğini savundu: Ona göre, bilim öğrencileri “geliştirdikleri uygulamaların sağladığı pratik faydaların tahmin edilenin çok üstüne çıkacağı bir çağın geldiğini görecek” (Cameron, 1966, 38). 1794'te, Kamu Eğitimi Komisyonu, Kıta Avrupası'nın tamamının model aldığı École Centrale des Travaux Publics [Merkezi Bayındırlık Okulu; ismi bir sonraki yıl École Polytechnique olarak değiştirilmişti] kurdu. Bu teknik okullarda Avrupa'nın dört bir tarafından gelen öğrenciler eğitim görüyordu; öğrenciler arasında, II. Sanayi Devrimi'nde kilit rol oynayacak olan Alman Alexander Humboldt ve Justus Liebig de vardı. École Centrale öğrencilerinin dörtte biri Fransa dışındaki Avrupa ülkelerinden geliyordu. 1825 ile 1875 arasında, École des Ponts et Chaussées üç yüzden fazla yabancı öğrenci barındırıyordu.

İpek tezgâhının mucidi Joseph M. Jacquard, Creusot fabrikası müdürü Joseph-Eugène Schneider, önde gelen araba fabrikalarından birinin kurucusu olan Jacques Peugeot: Üçünün de gündelik uygulamaları vurgulayan, uzmanlık alanına dönük bilimsel eğitimler almış öğrenciler olması, teknoloji eğitimi ile Sanayi Devrimi arasındaki doğrudan bağlantının iyi bir göstergesidir. 1828-29'da kurulmuş École Centrale des Arts et Manufactures'ün [Merkezi Sanat ve İmalat Okulu] broşüründe özellikle belirtildiği üzere, okulun görevi “ordu dışındaki mühendislerin, fabrika müdürlerinin, sanayicilerin eğitilmesiydi.”

Fransa'daki bilim eğitimi gerçekten de 19. yüzyılın başlarında dünyanın en iyisiydi. Bir diğer Fransız icadı olan bilimsel uzmanlık dergileri sayesinde, örneğin *Annales de chimie* (1789), *Journal des mines* (1794) ve *Journal de l'École Polytechnique* (1795), Fransa'daki bilimsel ve teknik iş bilgisi Kıta Avrupası'na hızla yayıldı. Fransız ders kitapları tercüme edilerek Avrupa'nın dört bir tarafındaki eğitim kurumlarında kullanıldı. Justus Liebig 1826 yılında Fransa'dan Almanya'ya döndüğünde, Almanya'nın ilk modern laboratuvarını (Giessen kasabasında) kurdu. Belçika, Fransa'yı model alarak kendi okullarını açtı: Corps des Ponts et Chaussées [Köprü ve Yol İnşaatı Okulu] ve École des Mines de Liège [Liège Maden Okulu]. Paris Polytechnique [Paris Politeknik Okulu], Prag'da 1806'da, Viyana'da 1815'te ve Stockholm'de 1825'te açılan benzer kurumlara modellik etti.⁴⁹ Bu okullardan hemen sonra Danimarka'da 1829'da, Liège ve Gent'te 1835'te okullar açıldı. 1820 ve 1830'lu yıllarda Almanya'da bir dizi Technische Hochschulen [Teknik Üniversite] kurulurken, Zürih'teki Eidgenössische Technische Hochschule [ETH; İsviçre Federal Teknik Üniversitesi] kapılarını 1848'de açtı (Cameron, 1966, 37-45).

İcatlar yeni ihtiyaçları ortaya çıkarıyor, icatların birbirini takip etmesi de bütün çağın karakterini değiştiriyordu. Teknik atılımlar pamuk sanayisinde devrimsel yeniliklere yol açtı; ülkelere, kendi fabrikalarını yenilikten vazgeçirebilecek kadar pahalı yatırımlar yapmadan da mekanize etme imkânı sağladı.⁵⁰

Kutu 1.2 James Watt ve Bütün İcatların Anası: Buharlı Motor

Efsaneye göre, o büyük fikir James Watt'ın aklına, küçük bir çocukken annesinin mutfağında oturup çaydanlıktan çıkan buharın yükselip havaya karışmasını izlerken gelmiş. Tam da böyle olmamış aslında. Buharlı motorun tarihi çok daha geriye gitmektedir. Denis Papin'in icadı olan yüksek basınçlı pişiriciden [düdüklü tencere] etkilendiği belirtilen, son derece eğitimli askeri mühendis Thomas Savery, "Madencinin Dostu" adı verilen ilk yangın pompasının patentini 1698'de aldı. Hampton Sarayı'nda Kral III. William'ın huzurunda sergilendiği sırada motorun patladığına dair hikâyeler de mevcuttur. Savery motoru, madenlerdeki suyu dışarı pompalamak için tasarlanmıştı. Ondan on dört yıl sonra, 1712'de, demirci Thomas Newcomen, yangın makinesinin patentini tescil ettirdi. Watt daha o zamanlar doğmamıştı bile. Newcomen'in makinesinin geliştirilmiş bir versiyonu yine de bir motorlu pompaydı; sürekli çalıştırılması mümkün değildi, çok büyük miktarlarda buhar kaybı olduğu ve bu nedenle de çok fazla kömürle çalıştığı için son derece verimsizdi. Her şeye rağmen, onun geliştirdiği motorlar altmış yıl boyunca madenlerde kullanıldı. 1775'e gelindiğinde, Britanya'da faaliyette olan yaklaşık 130 Newcomen motoru vardı.

James Watt, o halde, buharlı motorun olmasa da ilk modern, verimli buharlı motorun –Sanayi Devrimi'nin ve 19. yüzyıl ekonomisinin yeni güç kaynağının– mucidiydi. Modern iktisadın ilerlemesine katkıda bulunmuş diğer birçok önde gelen şahsiyet gibi, Watt bir İskoçyalıydı ve Sanayi Devrimi'nin başlarında, 1736'da dünyaya gelmişti. Genç James, gemi yapımında çalışan marangoz babasından alet edevat ve makineler hakkında çok şey öğrendi ve alet imalatını öğrenmeye karar verdi. On sekiz yaşında Glasgow'a giden James'e, çıraklık yapıp mesleği öğrenmesi için Londra'ya gitmesi tavsiye edildi. Onu çıraklığa kabul eden John Morgan, Watt'ın yeteneğini fark etti ve yedi yıllık resmi çıraklık süresi yerine her şeyi ona bir yılda öğretti. Watt, 1756'da Glasgow'a geri döndü ve "Üniversite'nin Matematiksel Alet Yapımcısı" olarak üniversitede kendisine bir atölye açtı.

1763 yılında, Profesör John Anderson, üniversitede kullanılan Newcomen modelinin neden ciddi miktarda buhar kaybettiğini ve yüksek miktarda kömür tükettiğini incelemesi için Watt'ı görevlendirdi. Watt bu sorun üzerinde çalışmaya başladı, makinenin nasıl çalıştığını en ince ayrıntısına kadar inceledi ve yirmi dokuz yaşındayken, (kendi anlattığına göre) 1765 yılının güneşli bir cumartesi öğleden sonrasında Glasgow çayırılarında yürüdüğü sırada çözümü buluverdi. Pazartesi günü hemen dükkânına koştu ve ilk modern buharlı motorun mode-

lini yapmaya başladı. Enerji kaybının esas kaynağının Newcomen motorundaki silindirin sırayla ısıtılıp soğutulması olduğunu fark etmişti. Soğutulmuş silindirin tekrar ısıtılması gerekiyordu; bu, motorun sürekli çalışmasını engellediği gibi muazzam miktarda enerji kaybına yol açıyordu. Watt'ın aklındaki, buharın yoğunlaşmasını soğuk tutulan bir kondansatör kapta ayrıca sağlamak, silindiri sürekli sıcak tutmak, soğutma ve ısıtma döngüsüne girmekten kaçınmaktı. Bir vakum silindiri aşağı doğru bastırırken, kapaklar buharın ayrı bir kondansatöre gitmesini sağlıyordu. Watt, ayrı kondansatör odacığının patentini 1769 yılında tescil ettirdi.

Diğer taraftan, Watt'ın bu devrimci fikri tek başına yeterli değildi. Makinenin ilk modelini yapması Watt'ın altı ayını alırken, çalışan bir makinenin yapılması ise on bir yıl sürecekti. Motor buhar kaçırdığı için ilk iki deney başarısızlıkla sonuçlandı. Buharlı motorun tarihini kaleme alan ilk isimlerden Andrew Carnegie'nin gözlemlemiş olduğu üzere, Watt'ın mucit yönü kadar makine ustası yönü de önemliydi (Carnegie, 1905). Silindirin usulüne uygun olarak yalıtılması, yağlanması gibi düzinelerce "küçük" sorunun çözülmesi gerekiyordu. 1775'te, Watt, motoru çalışır hale getirdi. Bu motor Newcomen motorundan çok daha iyiydi fakat Watt sonuçtan henüz memnun değildi. Araştırmalarına devam etti. Watt motorunun gerçekten hazır olması için bir on beş yıl daha geçmesi gerekecekti. Watt, karşılıklı motor hareketinin yerine önce 1781'de dönel hareketi, 1782'de de çift etkili motor hareketini koydu. (Bir tekerleğin diğeri etrafında döndüğü) Ve "güneş ve ay hareketi" adı verilen dönel motor, buharı silindirin her iki ucuna dönüşümlü olarak verdiği için motorun etkinliğini artırdı. Watt, 1788'de, motorun hızını otomatik olarak düzenleyen santrifüjlü regülatörü, aslında (daha sonra makineleşme için hayati önem taşıyacak olan) otomatik aktarım ilkesini icat etti.

Dahiliği tartışma götürmeyen mucit ve makine ustası James Watt, bu mucizevi makinenin duyulmasını hâlâ sağlayamamıştı. Bunun için iş insanı Watt'a da ihtiyaç vardı. Watt bu yüzden büyük sermayedar müteşebbislerle birlikte iş yapma imkânlarını da araştırıyordu. İlk önce maden sahibi John Roebuck'la, daha sonra da Birmingham'da makine-teçhizat üreten bir fabrikası bulunan yatırımcı Matthew Boulton'la temasa geçti. Boulton, Watt'ın buharlı motor-daki tekel hakkını uzatmak isteyince Watt bu patentin 1800 yılına kadar uzatılmasını sağladı. Boulton ve Watt Şirketi [Boulton & Watt Co.] en sonunda buharlı motor üretmeye başladı. Nihayetinde, 1800 yılından önce Britanya'da faal durumda bulunan bütün buharlı motorları bu şirket üretti. O yıl, toplam kapasitesi 5.210 beygirgücüne ulaşan 321 motor kullanımdaydı. Bunların çoğu pamuk gibi yeni sanayilerdeydi: Pamuk sanayisinde 1.382 beygirgücünde elli dört motor kullanılıyordu.

Buharlı motorun kapasitesini beygirgücü cinsinden ölçmek de Watt'ın ıca-
dıydı. 1782 yılında bir hızarhane, Boulton ve Watt Şirketi'ne, on iki atın yerine
gececek kapasitede motor siparişı verdi. Değirmenin sağladığı kesin verilere
göre bir at 15 tonu bir dakikada 0,3 metre kaldırılabiliyordu. Watt, buharlı mo-
torun kapasitesini buna göre hesapladı ve bu birime beygirgücü adını verdi.

Bir yüzyıl boyunca, James Watt'ın buharlı motoru sanayinin ve taşımacılığın
makineleşmesinin motoru ve asli enerji kaynağı vazifesi gördü. Bu icat, 19.
yüzyıl boyunca Avrupa'daki sanayileşmenin anası haline geldi.

Yararlanılan kaynaklar: Carnegie (1905), Marsden (2004) ve Hills (1993).

Ticaret kapitalizminin lideri Britanya'da, sanayileşmenin getirdiği sermayenin
çok büyük bölümü en zengin ailelerin ceplerini doldurdu. Sanayi Devrimi bo-
yunca, ilk yüzde 10'luk gelir diliminde bulunanlar, ülke gelirinin yüzde 45'ini
elde ediyordu. Bu, birçoklarının yüklü miktarda tasarruf edebilmesini ve ha-
yati önem taşıyan yatırımları yapabilmesini sağladı: Yatırımın Gayri Safi Milli
Hasıla'ya (GSMH) oranı 1700 yılında sadece yüzde 4 iken 1801 yılında iki
katına ve 1831 yılında üç katına çıktı (Crafts, 1985, 73-4). Hammadde alımı
ve işçilerin çalıştırılması dahil olmak üzere yatırım, esasen ailelerin birikimiyle
mümkündü. Söz konusu yatırımlar çoğu zaman kredilerle ve geniş aileye men-
sup fertlerin yatırımlarıyla desteklenmekteydi. Buna ilave olarak, (4. Bölüm'de
ele alınan) erken dönem Britanya bankacılık sistemi, bol miktarda kredi imkânı
sağlıyordu. Mevduat toplayıp kredi veren kurumlar olmanın ötesine geçen
birçok banka, 18. yüzyılın son döneminde "girişim sermayesi" gibi hareket
etmeye başlayarak –çoğu bankayla yakın ilişkide bulunan, içeriden kişilere hiz-
met veren– "varlıklı insanların yatırım aracı" haline geldi. Ortalama maaşın
iki yüz elli katı kadar kredi alındığına bir hayli sık rastlanıyordu. Üstelik, 19.
yüzyılın başlarında, "yerel bankaların bazıları yeni spekülâtif teknolojilere ag-
resif ölçülerde yatırım yapmaktaydı" (Brunt, 2006, 75, 86, 98).⁵¹

Larry Neal'ın ikna edici biçimde savunduğu üzere, uluslararası sermaye
hareketlerinde "tam da Napoléon Savaşları sırasında ve bu savaşlar yüzün-
den meydana gelmiş" dramatik değişikliklerden Britanya kâr etti. Uluslararası
sermaye piyasası, Britanya Sanayi Devrimi'nin finanse edilmesinde daha önce
düşünüldüğünden çok daha büyük rol oynadı. O yıllarda, açıkğöz tacirler ve
rantyeciler Kıta Avrupası'ndaki varlıklarını tasfiye ederek "Britanya'nın gü-
venli ve likit tahvillerine" çevirdi. Neal "Fransız Devrimi ile Britanya Sanayi
Devrimi arasındaki iktisaden mantıklı gelen bağlantıyı" nokta atışıyla tespit
etti (Neal, 1990, 218, 222).

Söz konusu "mantıklı bağlantı", öte yandan, sadece finansal bağlantılardan
ibaret değildi. Kıta Avrupası'nın çeyrek yüzyıl boyunca Fransız Devrimi ve
Napoléon Savaşları'yla meşgul olması, Sanayi Devrimi sırasında Britanya'nın
neredeyse rakipsiz kalmasına yol açtı ve ona benzersiz bir avantaj sağladı.

Britanya Sanayi Devrimi'ni en iyi temsil eden, ülkenin pamuklu tekstil sanayisiydi. Britanya 1760 yılında 1.134 ton ham pamuk ithal etti; 1787'ye gelindiğinde bu rakam 9.979 tona ve 1840'larda 166.014 tona çıktı. O dönemde ham pamuk ithalatı Britanya'nın toplam ithalatının yaklaşık beşte birine karşılık geliyordu. Kısa süre içinde bu da değişecekti. 1845 yılında, Britanya tekstil sanayisinde faaliyette olan 17,5 milyon iş ve 250.000 mekanize dokuma tezgâhı vardı. Pamuk sanayisi, Sanayi Devrimi'nin merkezindeydi ve ekonominin en dinamik sektörüydü. 18. yüzyılın ilk yarısında pamuk sanayisi her yıl yüzde 1,37 büyüyü; öte yandan, 1770 ile 1780 yılları arasında yıllık büyüme yüzde 6,2'ye ve 1780'lerde yüzde 12,76'ya fırladı. Her ne kadar söz konusu büyüme oranı 1790 ile 1830 arasındaki dönemde azalıp yüzde 5 ile yüzde 6'da dengelenmiş olsa da, pamuk sanayisinin Britanya ekonomisindeki etkisi yadsınamazdı. İhracat zirve yaptı. 1700 ile 1800 arasında, Britanya'nın ihraç mallarının değeri altı kat arttı ve 1830'a gelindiğinde bu ihracatın yüzde 50'si pamuktu. Britanya ekonomisinin tek bir mala bağımlılığını daha iyi gösteren hiçbir şey yoktu.⁵²

Tekstil fabrikalarında makineleşmenin tamamlanması üretilen malların fiyatlarında da dramatik düşürlere yol açtı. Pamuk ipliğinin 0,45 kilogramı 1784'te 10,11 şilinken 1832'de 0,11 şiline inerek makineleşme öncesindeki fiyatının yirmide birine geriledi. Britanya tüm dünyaya pamuk ürünü temin ediyordu ve ihraç ettiği pamuk miktarı, ülke içinde tüketilenden 1,3 kat fazlaydı.

Bununla birlikte, yeni teknolojinin alametifarikası buharlı motordur. Kırk sal sanayide yüzyıllardır kullanılan güç kaynağı rüzgâr ve suydur; 18. yüzyılda Britanya'daki fabrikalarda da bunların kullanılmasına devam edildi. Diğer taraftan, söz konusu güç kaynaklarına her yerde hemen ulaşmak mümkün değildi. Bu durum, en müteşebbis İngilizleri ülkede bol miktarda bulunan kömür rezervlerinden enerji elde etmenin bir yolunu bulmaya itti. 1698 yılında Saver-y'nin icat ettiği "yangın pompasından" başlayıp 1765'te Watt'ın buharlı motoruna kadar hep ileriye doğru atılan adımlar bu sürecin iyi bir göstergesidir. Buna karşılık, buharlı motorun öyküsü 1765'te bitmedi.⁵³ Boulton ve Watt'ın kurduğu buharlı motor fabrikası muazzam bir başarıydı ve motorun patentindeki tekel hakkı 1800'e kadar devam etti. Fabrika o tarihe kadar 2.500 adet buharlı motor üretmişti bile. Watt'ın motoru bir beygirgücü/saatte 3,4 kilogram kömür yakıyordu; 19. yüzyıla gelindiğinde 1,12 kilograma düşen bu tüketim, Newcomen'in motorunun harcadığı 13,5 kilogramın onda biriydi. David Landes'in hesaplamalarına göre, 1800 yılında Britanya'da 496 fabrika ve maden yaklaşık 10.000 beygirgücü kapasitesinde buharlı motor kullanıyordu. Bu kapasite 1815'e gelindiğinde 210.000'e, 1850'ye gelindiğinde ise toplam sabit ve hareketli buharlı motorlarda 1,3 milyona çıktı.

Buharlı motorun geliştirilmesi tekstil sanayisinin modernleştirilmesini hızlandırırken demir sanayisinin dönüşümü için de hayati önem taşıyordu. Demirin dökülüp rafine edilmesi Britanya'da tekstil kadar önemli bir sanayi olmamakla birlikte yine de bir dizi teknolojik yeniliğe yol açtı. İlk önce An-

tık Çin'de üretilmiş olan demir daha sonra da Ortaçağ Avrupa'sında üretilmişti. Dökümcülerin ve demircilerin kullandığı geleneksel malzeme önceleri odunkömürü, sonra da madenkömürüydü; ancak bu ustalar metalin saf halini üretebilecek teknolojiye sahip değildi. 17. yüzyılda birkaç farklı sanayi kolu kokkömürü kullanmıştı; fakat demir sanayisi bu malzemeyi kullanmanın bir yolunu bulamıyordu. Abraham Darby'nin yüksek fırında odunkömürü yerine madenkömürü kullandığı 1709 yılında işler değişecekti. Öte yandan, sürecin iyileştirilmesi için birkaç on yıl geçmesi daha gerekti.

Bu gelişmeyi hemen önemli yenilikler takip etti: 1760'lı yıllarda dökme demirden körük silindirin icat edilmesi, bu silindirin 1776'da dönel buharlı motor ile birlikte kullanılması, hepsinin birden 1826'da James Beaumont Neilson tarafından keşfedilen önceden ısıtılmış hava ile birleştirilmesi. Söz konusu iyileştirmeler madenkömürü ve kokkömürü sarfiyatını mevcudun üçte ikisine kadar iyileştirip fırınların verimini artırdı. Odunkömürü ile ısıtılan fırınların yapımının artık sona erdiği 1780'lerde Britanya'da odunkömürünün yerini kokkömürü aldı. 1788'de, kokkömürü ile ısıtılan 53 fırın ülkedeki demirin yüzde 79'unu üretirken, 1806'ya gelindiğinde 195 fırın yüzde 97'sini üretiyordu.

1780'lerde demir sanayisinde önemli bir atılım daha gerçekleşti. 1775'te, Henry Cort isimli bir demirci, Portsmouth limanına demir döküm atölyesi kurdu. Cort'un patentini aldığı iki icadı, 1783'te demirin buhar gücüyle çekilmesi süreci ve 1784'te dökme demir eritme fırını, demir yapım sürecini kökten değiştirdi. Demire son şeklini vermek için yavaş ve yoğun emekle yapılan çekiçleme yerine oluklu role kullanılması, pik demiri karbondan arındırmak ve dövülmüş demiri bir defada üretmek için eritme ile role yöntemlerine birlikte başvurulması ve bunları yaparken de madenkömürü kullanılması, kömür sarfiyatını ham demirin tonu başına üçte bire düşürdü. 1820'ye gelindiğinde, Cort'un fırınlarından 8.200 tanesi çoktan faaliyete geçmişti. 1830'larda, demir tavlayıcılığı yapan Joseph Hall, kum yerine patentini aldığı közlenmiş cürufu, "buldok", kullanarak atık miktarını mevcudun yüzde 8'ine indirdi. Hall, Tipton'da kendi demir atölyesini kurdu. 1830'lu yıllarda geliştirilen maliyet azaltıcı çeşitli yöntemler sayesinde üretim maliyeti üçte iki azaldı. 1839 yılında, mühendis James Nasmyth, buharlı çekici icat etti ve kendi dökümhanesini kurdu. Britanya'daki modern demir sanayisini kuran, Sanayi Devrimi sırasında icatların birbirini takip etmesi oldu.

Buharlı motordaki iyileştirmeler ve modern demir teknolojisi kömür talebini artırdı. Britanya'da kömür havzalarının varlığı 15. yüzyıldan itibaren bilinmekte, kömürün ısınmada kullanılmasına, odun arzı böylesine yetersiz bir ülkede, sıklıkla rastlanmaktaydı. Kömürü topraktan çıkartmak nispeten kolaydı çünkü Leicestershire'daki rezervler yerin hemen 30 metre altındaydı. Geleneksel kömür madenciliği teknolojisi kullanılarak Britanya'da çıkartılan kömür miktarı 1760'ta 3 milyon ton ve 1800'de 15 milyon ton iken 1850 yı-

linda sıçrama yapıp 44 milyon tona ulaştı; o dönemde Britanya, dünya kömür üretiminin kabaca yüzde 80'ini karşılıyordu. Anthony Wrigley, Britanya tarihindeki en mühim dönüşümün kömüre dayalı ekonominin yükselişi olduğunu, organik kaynaklara dayalı bin yıllık ekonominin yerini bir enerji devriminin aldığını düşünmekte haklıdır (Wrigley, 1988).

David Landes'in *The Unbound Prometheus* [Zincirlerinden Kurtulmuş Prometheus] kitabında müşahade ettiği üzere, birbirini güçlendiren uzun icatlar dizisini,

üç ilke altında toplamak mümkündür: İnsan becerisi ve emeğinin çabuk, düzenli, hassas, yorulmayan makinelerle ikame edilmesi; canlı (organik) güç kaynaklarının yerini cansız kaynakların alması, özellikle de ısıyı işe dönüştüren ve böylece insana yeni ve neredeyse sınırsız bir enerji kaynağı sunan motorların geliştirilmesi: Yeni hammaddelerin kullanımı, bilhassa bitkisel veya hayvansal kaynaklar yerine mineral (maden bazlı) kaynakların geçirilmesi. Sanayi Devrimi bu gelişmelerden teşkil edilmiştir. (Landes, [1969] 1995, 42)

Modern tekstil ve demir sanayilerinin doğuşu, kömür üretimindeki devasa artışla da birleşince, Britanya'da yeni makineleşen sanayilerde çok büyük bir genişlemeye yol açtı. Sanayi üretimi 19. yüzyılın ilk on yılında yüzde 23, ikincisinde yaklaşık yüzde 39 ve 1830'larda yüzde 47 arttı. Yeni bir sanayi kapitalizmi çağı başlamıştı.

Britanya'daki iktisadi büyüme hakkında yakın dönemde yapılan hesaplamalar, Sanayi Devrimi öncesinde de sanayideki büyüme oranlarının görece yüksek olduğunu ve teknolojik değişimin Britanya sanayisinin tamamını bir gecede dönüştürmediğini göstermektedir. Bazı iktisat tarihçileri, bu yeni hesaplamalardan çıkan sayılara bakarak, geçmişten bir anda kopulmuş olduğu, ya da olan biteni tarif ederken Walt W. Rostow'un kullandığı metaforla "kalıkışa geçildiği", düşüncesine karşı çıkmıştır. Kimilerine göre, "devrim" kelimesi bile tartışmalıdır. "Hiç şüphesiz, 'Sanayi Devrimi' ifadesi son derece yanıltıcı olabilecektir... 18. yüzyılın sonlarındaki iktisadi değişimin 'anı ve şiddetli bir değişim' olarak yorumlanması uygun değildir" (Crafts, 1985, 6).

Phyllis Dean ve W.A. Cole'un çalışması (1962), Britanya'daki yıllık reel sanayi üretiminin 1760 ile 1780 arasında yüzde 0,6 artmışken 1780-1801 döneminde yüzde 3,4'e ve 1801-1831 döneminde yüzde 4,4'e fırladığını savunmaktadır. Nicholas Crafts'ın (1995) daha yakın tarihlerde yaptığı hesaplamalara göre, yıllık sanayi üretimi 1760'tan 1780'e yüzde 1,5 artmış, daha sonra ivme kazanarak 1780-1801 döneminde yüzde 2,1'e ve 1801-1831 döneminde yüzde 3,0'a çıkmıştır. Yeni hesaplamalar ayrıca endüstrileşme öncesi dönemler ile Sanayi Devrimi dönemi arasındaki farkları da azaltmıştır; 1780-1801 dönemindeki yıllık büyüme yüzde 2,1 değil, aslında sadece yüzde 1,3'tü; 1801-1831 dönemindeki yıllık büyüme de yüzde 3,1 değildi, yüzde 2,0'nin altındaydı. Bu sebeple, geçmişten kopuşun şiddeti, tarihçilerin daha önce düşündüğünden çok

daha azdı. Mal üretimi ve GSMH rakamlarında yıllık yüzde 2,0'yi aşan istikrarlı bir büyümeye ancak 1820'de rastlanacaktı. Bu yüzden, modern iktisadi büyüme daha uzun bir zaman dilimine yayıldı.

Sürecin uzunluğu ve yarattığı büyüme oranının benzersiz olup olmadığı bir tarafa, 1770'ler ile 1830'lar arasındaki dönemin sonuçlarının devrim niteliğinde olduğu su götürmez bir gerçektir. Genel ortalama iktisadi büyüme ile Sanayi Devrimi'nin öncü sektörlerindeki büyüme oranları karşılaştırıldığında, geçmişle bağın koptuğu açıkça ortadadır: Devrime öncülük eden pamuk, tekstil, demir ve kömür sanayileri, sırasıyla yıllık yüzde 7, yüzde 3 ve yüzde 2,5 gibi aşırı hızlı büyüme oranlarına tanıklık etmiştir. Ülkenin ortalama büyüme oranı daha yavaştı çünkü yeni sektörler görece küçük çaptaydı ve sanayinin diğer kolları eski teknolojiye yapışıp kalmıştı.⁵⁴

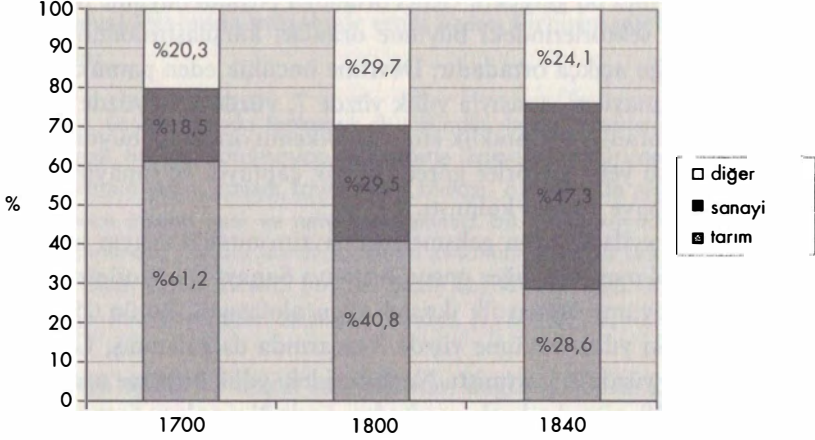
Bu dönemde meydana gelen gelişmelerin devrim niteliği taşıyıp taşımadığında belirleyici rol oynayan diğer unsur, Britanya Sanayi Devrimi'nin, tarihte kalıcı, istikrarlı büyüme üreten ilk iktisadi olgu olmasıydı. Bütün 19. yüzyıl boyunca sanayideki yıllık büyüme yüzde 3 civarında dalgalanmış, GSYH de yıllık yüzde 2,0 ile yüzde 2,5 artmıştı. Ne sanayideki yıllık büyüme oranı ne de GSYH'deki artış, 20. yüzyılın başlarına kadar yüzde 2'nin altına inmedi. Daha da önemlisi, teknoloji devrimi o tarihten sonra hiç durmadı.

Britanya sanayisinde sadece az sayıda sektörde köklü değişiklik görüldü: Tekstil, demir ve kömür. Buna karşılık, söz konusu dinamik sektörler sanayi üretiminin yalnızca yüzde 10 ila 13'üne karşılık gelirken, kalan yüzde 86 birkaç on yıl daha endüstrileşme öncesi dönemin koşullarına takıldı. Buharlı motor kullanımı ve sanayinin buhar gücüyle makineleşmesi pamuk, demir ve son derece az sayıda diğer sanayi kolu ile sınırlı kaldı. 1851'de, Britanya sanayisinin yüzde 80'inden fazlasında, çalıştırılan işçi sayısı ya sıfırdı ya da beşten azdı. "Çoğu sanayi kolunda, 19. yüzyılda, 1850 yılından önce bir teknik devrim görülmedi... buhar gücüyle makineleşme ve fabrika sistemi çok yaygınlaşmamıştı" (Musson, 1982, 252-3).

Başka bir deyişle, Britanya'daki sanayi kollarının çoğunda 19. yüzyılın ortalarına kadar geleneksel yöntemlerin uygulanmasına devam edildi; küçük ölçekli, reel üretim artışı sağlamayan makineleşmemiş atölyeler, endüstrideki işgücünün kabaca yüzde 60'ını istihdam etmekteydi. Üstelik, 1841 yılına ait istatistik kayıtları aktif nüfusun büyük bir bölümünün, 3,4 milyon insanın, hâlâ tarım sektöründe çalıştığını göstermekteydi. Geleneksel inşaat ve giyim sanayilerinde yaklaşık 1,3 milyon kişi istihdam edilirken, tekstil sanayisinde çalışanların sayısı 1,5 milyonu; kömür madenciliğinde istihdam edilenlerin sayısı çok gerideydi, yalnızca 200.000 işçi bu sektördeydi ve demir sanayisindeki çalışan sayısı dikkate değer ölçüde düşüktü. Yine de Sanayi Devrimi Britanya'da tarihsel önem taşıyan benzersiz bir yapısal değişiklik yarattı; 1760'ta işgücündeki erkek nüfusun yüzde 53'ü tarım sektöründe istihdam edilmekteyken bu rakam 1841 yılında yüzde 29'a düştü (bkz. Şekil 1.5).

Şekil 1.5

Britanya'daki istihdam yapısı, 1700-1840 (sanayi, tarım ve diğer sektörlerde istihdam yüzdesi) (Crafts, 1994, 45; Allen, 1994, 107)

Üstelik, Britanya'daki teknolojik atılımların farklı zaman dilimlerinde bir diğ erinden kopuk halde gerçekleşmediğini belirtmek önemlidir. Mini sanayi devrimleri olarak adlandırılan gelişmelere önceki yüzyıllarda birkaç defa rastlandı, ancak bunlar değişimi ileriye taşıyacak ivmeyi yaratmayı başaramadı. Buna karşılık, Britanya'da 1750'den sonra gerçekleşen belli başlı yenilikleri, sürecin devam etmesini sağlayan bir dizi ikincil ve üçüncül mikro yenilik takip etti. "Nihayetinde önemli olan, olayların tersine çevrilip çevrilemeyeceğidir" (Mokyr, 1999, 127). 18. yüzyılın ortalarına kadar genel bir atılım yaşanmamış olsa da, diğer sanayi kolları da kendilerini modernleşmeye götürecek hamleleri atmaya başladı. Nicolas Leblanc'ın 1787'de soda yapımını icat etmesi, önceki paragraflarda bahsedilen klorin ağartma prosesi, modern bir kimya sanayisinin ilk adımlarıydı. 1798'de, gazın kontrollü yakılması, uluslararası bir teşebbüs halini alan havagazı kullanımını yarattı.⁵⁵ Havagazı kullanımı, caddelerde, fabrikalarda ve 1820'lere gelindiğinde evlerde bile kullanılan ilk "şebeke teknolojisiydi." Makine-teçhizat yapımı da artık rüştünü ispatlamış ve sanayinin makineleşmesinde merkezi bir rol oynamıştı. Hollanda'daki Delft kalaylı emayeleri ve Alman Meissen porselenleriyle seramik sanayisinde önemli sıçramalar yaşandı. 1759 yılında, Josiah Wedgwood Britanya'da bir seramik fabrikası kurdu. Kıta Avrupası'nda cam ve kâğıt sanayisinde önemli atılımlar gerçekleştirildi.

Geçmişle kopuşun yaşandığı bir diğer alan, endüstrileşme öncesi topluma hâkim olan Malthus Kapanı'na Britanya'da düşülmemiş olmasıydı. 1751 yılında 5,9 milyon olan nüfusun muazzam bir artış kaydederek 1841 yılında 14,9 milyona çıkması hayat standartının yerle bir olmasına değil, sadece eşitlenmesine yol açtı. 1878 ile 1882 arasındaki reel ücret seviyesi 100 kabul edilirse bu

seviye 1770 ile 1772 yılları arasında 95, 18. yüzyılın başında 103 ve 1818 ile 1822 arasında 111'di (Mokyr, 1999 tarafından Feinstein 1972, 120, hesaplamaları alıntılanmıştır). Üstelik tarihte ilk defa, nüfus artışıyla birlikte hayat standartları da izleyen dönemde, bilhassa 1840'tan sonra, en azından yüzde 50-80 oranında iyileşti.

Benzer bir şekilde, sermaye birikiminin çoğalması da hızlı olmadı. Yatırımların milli gelire oranı 1770 ile 1810 yılları arasında neredeyse değişmeden yüzde 8 civarında seyretti ve 1810'lardan 1850'lere kadar olan dönemde artarak kabaca yüzde 10'a ulaştı. Sermaye stoku ve toplam faktör verimliliği, 19. yüzyılın ilk otuz yıllık döneminde, sırasıyla yıllık yüzde 1,5 ve yüzde 0,7 oranında büyüyerek ikinci otuz yıllık dönemde yüzde 2 ve yüzde 1 seviyelerine yükseldi. "Bu nedenle, Sanayi Devrimi'nde iktisadi büyümede mütevazı bir ivmelenme görülürken, kalkınma sürecinde tarımsal verimlilikteki ilerleme önemli bir rol oynadı" (Crafts ve diğ., 1991, 141).

Britanya'da mekanize ağır sanayinin kurulması için 19. yüzyılın sonlarını, demiryollarının inşa edilmesini ve sıklıkla adlandırıldığı gibi, II. Sanayi Devrimi Sanayi Devrimi'ni beklemek gerekecekti. "Devrimi yaşamış sanayi", 1841'de, işgücünün sadece yüzde 19'unu istihdam ederken tarım sektörü yüzde 28,5'lik kısmını, küçük ölçekli imalat sektörü de yaklaşık yüzde 34'ünü çalıştırmaktaydı. 1870 yılında bile, sanayide kullanılan buhar gücünün neredeyse üçte birini tekstil sanayisi sarf etmekteydi. 1780 ile 1831 yılları arasında, pamuk sanayisindeki yıllık büyüme yüzde 7,3 ve demir sanayisindeki yüzde 4,8 seviyelerine geldi; ancak yün (yüzde 1,4), bakır (yüzde 1,5), deri (yüzde 0,8) ve kâğıt (yüzde 2,8) gibi diğer birçok sanayi kolu çok geride kaldı. 1700 ile 1760 yılları arasında yıllık yüzde 0,69 büyüme göstermiş ve 1760 ile 1780 arasında durağanlaşmış gayri safi milli hasıla, 1780 ile 1801 yılları arasında ortalama yıllık yüzde 1,32 ve 1801 ile 1831 arasında yıllık yüzde 1,97 büyümüştü. Kişi başına hesabı yapıldığında, sadece 1801 ile 1831 yılları arasında reel büyüme farkı görülmekteydi (yıllık yüzde 0,52); öte yandan, 18. yüzyılın son kırk yılındaki reel büyüme 19. yüzyılın ilk altmış yılına kıyasla ya daha yavaştı ya da aşağı yukarı aynıydı (Crafts, 1985, 23, 45).

Sanayi Devrimi, 1760 ile 1831 arasındaki yetmiş yılda Britanya'daki sanayi kollarının çoğunu etkilemedi; ancak bu yıllar hem sanayide hem de insanlık tarihinde büyük bir kopuşa tanıklık etti. Sanayideki atılımlar pek çok bakımdan evrimsel bir süreç içinde ilerliyor; öte yandan, bahsedilen yıllarda başı çeken az sayıda sanayi kolu diğer tüm sektörleri ve ekonominin genelini belirleyen bir rol oynuyordu. Söz konusu sınırlı dönüşüm, öncül ve ardıl bağlantılarıyla, nihayetinde gerçek bir devrimle sonuçlandı. 19. yüzyıla girildikten sonra hiçbir şey aynı kalmadı. Britanya'nın bir bölgesindeki dönüşüm kaçınılmaz olarak ülkenin diğer yerlerine ve sonunda da Avrupa'nın tümüne nüfuz etti. Hollanda, Fransa ve bilhassa Britanya'dan gelen yenilikler Kuzeybatı Avrupa'ya ve biraz gecikmeyle, kıtanın geri kalanına yayıldı.

Sonuç

Britanya Sanayi Devrimi'nin ardındaki sebepler son derece karmaşıktır. Konu hakkındaki klasik iktisat tarihleri –örneğin Toynbee, Ashton, Mantoux, Dean, Cole, Mathias, hatta Allen'ın yakın tarihli çalışması– devrimi içeriden açıklamakta, Britanyalı bakış açısıyla sunmaktadır. Sanayi Devrimi çok uzun bir süre, ilk önce Batı Avrupa ve ardından bütün dünya tarafından taklit edilecek bir model vazifesi gören ani bir felaket ve Britanya'ya has bir olgu olarak görüldü. Buna karşılık, Britanya Sanayi Devrimi *birdenbire ortaya çıkan ve gidişatı değiştiren olay (deus ex machina)* olmaktan ziyade, Avrupa'da altı yüzyıl süren aşamalı bir ilerlemenin ve değişimin, özellikle de Kuzeybatı Avrupa'da erken modern dönemde yaşanan iki ila üç yüzyıllık kalkınmanın sonucuydu. Sanayileşme, karmaşık bir medenileşme süreci, “insan evriminin... belirli bir kültürel, ekonomik, toplumsal seviyeye ulaşması halinde ancak var olan bir olgudur” (Zamorski, 1998, 36). Sosyoekonomik ve kültürel gelişmeler birbirinden fazlasıyla beslenerek meydana gelmekte, bir diğerine ilham ve destek vermektedir.

Kültürel-kurumsal dönüşümler arasında en hayati önem taşıyanlar, Avrupa geneline yayılmış süreçlerdi: Bunlar Rönesans, Reformasyon, bilimsel devrim, Aydınlanma ve Romantizm'in temsil ettiği entelektüel devrimler zincirinin örsünde dövülmüş yeni bir seküler değerler sisteminin doğmasına, doğa ve çevre hakkında kapsamlı bilgi biriktirilmesine yol açmıştı. Bunların hepsi Kuzey İtalya'da, Aşağı Ülkeler'de, Britanya'da ve Fransa'da doğan; Almanya, İsviçre ve İskandinavya'nın derinlerine kök salan ve bu ülkeleri etkisi altına alan, Avrupa'ya yayılan gelişmelerdi. 18. yüzyılın sonlarından itibaren ve 19. yüzyıl boyunca, *Batı Avrupa'da Zeitgeist ortak hale geldi*. Rousseau'nun “société des peuples de l'Europe” [“Avrupa halkları topluluğu”] fikri, Batı Avrupa'da görülen ve birbirini tamamlayan ticaret, anane, medeni kanunlar, din, edebiyat ve karşılıklı güç dengesi üzerine kuruluydu. Voltaire'in “la société d'esprit” [“zihin toplumu”] kavramı, topluma nüfuz etmiş Batılı fikirlerin benzerliğini vurguluyordu. Auguste Comte'un “Grande République Occidentale” [“Büyük Batı Cumhuriyeti”] fikri, Fransa, İtalya, Almanya, Britanya ve İspanya arasında işbirliği yapılmasını öngörüyordu. Guiseppe Mazzini'nin 19. yüzyılın ortasında başlattığı “Giovane Europa” [“Genç Avrupa”] hareketi, onun “Europa dei popoli” [“Halkların Avrupası”], yani ulusları ve insanlığı birleştiren bir *Avrupa* halkı kavramına dayanıyordu (Bettin Lattes ve Recchi, 2005, 42-6). Bu, uzun vadeye yayılmış aşamalı bir devrimdi. “İktisat dışı kurumlar ve toplumsal davranışlar, hiç şüphe yok ki harici unsurlar değildir; bunlar çoğu zaman daha önceki sosyoekonomik değişimlerle biriken, düşünce ve davranışlardaki değişimin fitilini ateşleyen sonuçlardır” (Supple, 2007).

1770 ve 1780'li yıllarda şaşırtıcı sayıda teknik yenilik Britanya'daki ana sanayi kollarını dönüştürmeye başladı. O dönemde yaşayanlardan bazıları, başlamış olan bu süreci çoktan Sanayi Devrimi olarak adlandırmıştı. Devrimin

yaşadığı yer Britanya olmakla birlikte, devrime çıkan yol esasen, orta ve geç Ortaçağ'dan erken modern döneme ve oradan da 18. yüzyılın sonuna uzanan, yüzlerce yıl süren ve Batı Avrupa'ya özgü bir yoldu. Bu yol menziline varana kadar, kapitalizmin nüvesinin oluştuğu, ilk ticaret ve bankacılık faaliyetlerinin ekonomiyi sürüklediği İtalya'nın kuzeyindeki şehir devletlerinden, gelişen Flandre ve Brabant'dan geçecekti.

Yeni bir sistemin henüz ilk zamanlarında boy veren bu sürgünler tutmamış olsa da, değişimin tohumları bütün kıtaya yayıldı ve Kuzeybatı Avrupa'da ekildi. Zirveye ulaştıkları yer ise Hollanda'ydı. Hollanda'nın ticaret imparatorluğuna karakterini veren, dinsel ve siyasal özgürlüklerden, kentleşmeden, tarımsal devrimden, yaygın proto-sanayiden modern bankacılığa ve kamu finansmanına kadar uzanan, daha önce hiç duyulmamış toplumsal ve ekonomik yeniliklerdi. Öte yandan, Hollanda'nın bu ihtişamı uzun sürmeyecekti çünkü kalkınma biçimi ve organik kaynaklara dayalı ekonomisi ülkeyi kısıtlıyordu. Fransız ve Britanyalı rakipleri tarafından savaşlarda yenilgiye uğratılan Hollanda, Rubicon'u aşmış modern sanayileşmeye geçemedi.

Yine de tarihin yürüyüşü devam etti. İngiltere, erken modern dönemdeki kalkınmasında Hollanda Cumhuriyeti'yle paylaştığı pek çok özellik olduğunu zaten göstermişti. Donanması ve askeri gücüyle rakiplerine üstünlük sağladı, verimliliği en üst seviyeye çıkarmak ve işgücünün büyük bölümünü tarımdan kurtarmak için tarım sektörünü modernize etti, dünyaya hâkim olan bir ticaret ve sömürge imparatorluğu kurdu. İngiltere, Kıta Avrupası'nın neresinde önemli bir yenilik gerçekleşirse –Venedik'te, Anvers'te, Amsterdam'da– benimsedi ve onları Londra'da, Manchester'da ve Liverpool'da geliştirip mükemmelleştirdi.

Kentleşmenin, serbest-ücretli emeğin, verimli tarımın, özgür düşüncenin ve sanayi faaliyetlerinin yaygınlaşması, mevcut tüm üretim düzenlemelerini karmaşaya atacak şekilde ülkenin tüketim alışkanlıklarını temelden değiştirdi. Ülke içinde ve sömürgelerle yapılan ticaret, ülkenin ve imparatorluğun muazzam kaynakları, tacirlerin ve çalışan nüfusun belirli kesimlerinin elinde, yüksek ücretler sayesinde, biriken sermaye, Britanya ekonomisini modernleştirmeye götürecek bir arz ve talep dengesini başarıyla yarattı.

Bu temeller üzerinde yükselen, merkezi jeopolitik konumu, ucuz taşımacılık imkânları ve yeni enerji kaynaklarıyla istisnai bir konumda bulunan Britanya, sanayinin toplu çalışma yapılan yerlerde, yani fabrikalarda makineleşmesi sayesinde, en azından ekonominin belirli sektörlerinde dramatik değişiklikler yapabildi. Dünyanın en güçlü donanmasına sahip olan, güvenli bir adada kendisini sağlama alan Britanya, birbirine entegre olmuş dünya ekonomisinde kendi çıkarlarını savunabiliyordu. Önceki dönemlerde Kıta Avrupası'nda başarıya ulaşan değişiklikleri benimseyen ve sayısız yeni icat geliştiren Britanya, 19. yüzyıla girildiğinde Avrupa ve dünya ekonomisinin merkezi olarak sahnedeki yerini aldı.

II

BATI'NIN SANAYİ DÖNÜŞÜMÜNÜ BAŞARIYLA TAMAMLAMASI

Bilgi ve Müteşebbis Devlet

Yeni *Zeitgeist*'ın Yaygınlaşması

Kıta Avrupası'nın büyük bölümünde, yeni *Zeitgeist*'in yaygınlaşmasının önünde önemli engeller mevcuttu: *Eski Rejim* 18. yüzyıldan sağ çıkmayı ve 19. yüzyılın ilk yarısında yerini muhafaza etmeyi başarmıştı. Napoléon'un yenilgiye uğratılması, yeni *Zeitgeist*'in da mağlup olmasına sebep oldu. Fransa'ya sınır komşusu olan ve Napoléon'un işgal edip yeniden şekillendirdiği/modernize ettiği ülkelerde, söz konusu yeni fikirler ve kurumlar "Fransa'ya özgü" görülüyor, dolayısıyla da yabancı kabul ediliyordu. Modernleşme yabancı bir ordunun süngülerinin ucunda dayatıldığından, Napoléon sonrası dönemde işbaşına gelen rejimlerin hepsi bu değişikliklere direnç gösterdi ve yapılanları da yıkmaya başladı. Bu duruma verilebilecek bilhassa ilginç bir örnek, Napoléon'un getirdiği zorunlu genel aşı politikasının, Fransa'dan bağımsızlığını ilan etmesinin ardından İtalya tarafından uygulamadan kaldırılmasıydı.

Bourbon Restorasyonu, Fransa'da Devrim'den ve Napoléon döneminden geriye kalmış ne varsa aliecele yıkmaya girişti. Yine de Viyana Kongresi'ni (1815) takip eden dönemde, her ne kadar bu döneme muhafazakâr ve monarşi yanlısı Kutsal İttifak damgasını vurmuş ve *Eski Rejim*'in kimi önemli unsurları bu dönemde yeniden ayağa kaldırılmış olsa da, Devrim'in etkilerinin silinmesi mümkün olmadı. İdari yapının ve kurumsallığın süreklilik arz ettiği, İtalya'daki pek çok devlette görülmekteydi. Parma Düklüğü, Napoléon'cu geleneği muhafaza ediyordu. Piemonte'de "Fransa'dan esinlenmiş kurumlar" ayakta kalmaya devam etti ve üstelik, İtalya'nın ulusal birliğini sağlamasından sonra, bu gibi kurumlar "tüm ülkeye yayıldı" (Cohen ve Federico, 2001, 70). Habsburg Hanedanı, yeniden işgal edilen Lombardiya-Venedik bölgesindeki idari yapıları olduğu gibi korudu ve hatta Papalık Devleti'ni yeniden ayağa kaldırdı. Napoli Krallığı'nda, "Fransız On Yılı" boyunca hayata geçirilen toplumsal ve iktisadi

reformlara neredeyse hiç dokunulmadı. Prusya da Napoléon'un getirdiği yenilikleri, özellikle de Papalık Devleti ile yaptığı ve devletin kiliseyi kontrol altına almasını sağlayan 1801 Antlaşması'nı ödünç alarak "Almanya'nın güneyinde ve batısında köklü kalıcı değişiklikler" gerçekleştirdi (John, 2000, 85).

Napoleon's Legacy [Napoléon'un Mirası] kitabının editörleri Laven ve Riall şu sonuca varmaktadır: "1820 ve 1830 devrimleri açıkça göstermektedir ki eski düzene öylece geri dönebilmek mümkün değildi" (Laven ve Riall, 2000, 15). Devrimci Fransa'nın Kıta Avrupası'nı birkaç yıl yönetmiş olması bile uzun vadede olumlu etkiler yarattı; çünkü devrimle kurulan bu devletin oluşturduğu kurumlar yasal çerçeveye kavuşturulmuş oldu. Napoléon Kanunları sayesinde Batı Avrupa ekonomisinde ve toplumunda "oyunun kurallarını" belirleyen kapsamlı modern hukuk düzenlemeleri¹ ilk defa kanunlaştırılmış oldu. Yasayla güvence altına alınan mülkiyet hakkı kutsal kabul edildi ve mülk sahibi olmak serbest bırakıldı; iş hayatı devletin müdahalesinden azade kılındı. Fransız Devrimi'nin getirdiği fikirlerin ve kurumların doğrudan reddedildiği bir dönem ilk başlarda yaşanmış olmakla birlikte, Napoléon Kanunları, Avrupa genelinde 19. yüzyıl hukukunun temelini oluşturdu. Devrim'in ve Napoléon'un bıraktığı önemli miraslardan biri olan seküler devletin Batı Avrupa toplumuna gerçekten nüfuz etmesi için ise 19. yüzyılın tamamlanması gerekecekti.

Aydınlanma'nın muazzam cazibesi Avrupa'nın genelini etkisi altına aldı; getirdiği idealler sınırları kolayca aştı ve elit kesim ile eğitilmiş sınıfların büyük bölümlerini rahatlıkla kendi safına çekti. Bu değişimin önemli sonuçlarından biri mutlakîyetin yerini pek çok ülkede meşruti ya da parlamenter rejimlerin alması oldu. Temsilci meclisler seçildi, gönüllülük esasına dayalı ordular, milis kuvvetleri oluşturuldu; bürokrasideki mesleki kadrolarla desteklenen güçlü merkezi yürütme erkleri kuruldu; modern müteşebbis devleti oluşturmak üzere en ince ayrıntısına kadar tasarlanmış kurumsal yapılar aşama aşama tesis edildi. Aydınlanma'nın getirdiği idealler ve değerler, imparatorluklarını demir yumrukle yönetmiş, *Eski Rejim*'i hedef alan en ufak devrimci muhalefeti bile bastırmış dönemin despotlarını ve mutlakîyetçi hükümdarlarını dahi etkiledi. Halklarının bir şey yapmasına izin vermemekle birlikte, söz konusu ataerkil diktatörler, halkları adına bir şey yapma arzusunda idi. Prusya ile Avusturya'nın aydınlanmış mutlakîyetçi hükümdarları, Büyük Friedrich ile Maria Theresa ve oğlu II. Joseph, bu yeni liberal fikirler doğrultusunda imparatorluklarını modernize etmeye başladı. Friedrich ve hatta Rusya'da Büyük Yekaterina, Voltaire ile sık sık yazışıyordu. Büyük Yekaterina ayrıca Montesquieu'yü okumuş, Diderot'yu Rusya'ya davet etmişti. Böylece, Avrupa'yı kasıp kavuran yeni *Zeitgeist*, Prusya ve Avusturya'da da önemli reformların gerçekleştirilip belli başlı kurumların oluşturulmasına yol açtı.

Prusya kralı, modern bir dönüşüm yapılmadığı ve serflere hürriyetleri verilmemesi takdirde ülkenin ordusunun tehlikede olduğunu fark etmişti. Prusya ordusunun Fransa'ya yenilmesi aslında kalk borusuydu: Yönetimde söz sahibi ve modernleşme savunucusu iki isim –Baron Heinrich F.K. Stein ile Prens Karl

August Hardenberg– 1807’de serfliği ilga etti ve 1811’de köylülerin toprak sahibi olmasını düzenleyen yeni yasalar çıkarttı. Onlarla aynı dönemde, Maria Theresa ve II. Joseph de Habsburg İmparatorluğu’nda önemli reformları hayata geçirdi. Bunların içinde, 1770 yılında imparatorluğun batı vilayetlerini oluşturan Miras Topraklar’ arasında –Almanya’daki gümrük birliğinden (*Zollverein*) altmış yıl erken davranarak– bir gümrük birliğinin oluşturulması vardı. İmparatorluk sınırları içindeki tüm dahili gümrükler kaldırıldı. Ülkedeki sanayi kollarının çoğunda (örneğin pamuk sanayisinde 1773 yılında) şirket kurmak serbest bırakıldı. İmparatoriçe, 1774 yılında, “gençlerin eğitilmesinin ulusun refahının hakiki temeli olduğunu” ilan etti. Zorunlu eğitim uygulamasını yürürlüğe soktu ve modern bir eğitim sisteminin temelini oluşturmak için her köyde okul inşa edilmesini emretti.

II. Joseph serfleri hürriyetlerine kavuşturdu ve onlara seyahat etme, evlenme, ticaretle uğraşma özgürlüğü verdi. Soylulara ait topraklardan vergi alınmaya başlandı; köylüler feodal vergileri nakden ödemek zorundaydı, ancak bu, yapılan üretimin yaklaşık yüzde 17’sini geçemeyecekti. 1781’de çıkartılan Hoşgörü Fermanı ile Katolik Kilisesi’nin gücü sınırlandı, manastırları kapatıldı ve Protestanlar neredeyse eşit statüde kabul edildi. Bu kararın olumlu etkileri başka alanlara da taşdı. “Fikirlerin serbest pazarı” bu fermanla kuruldu ve ateizm kabul gördü (Chadwick, 1975, 21, 27). Bunu 1836’daki ilave reformlar takip etti: Feodal vergilerden bazıları kaldırıldı, köylülerin toprakları miras yoluyla edinmesi ve satması serbest bırakıldı. Öte yandan, serfliğin ve soylulara tanınan ayrıcalıkların nihai olarak kaldırılması ancak Avrupa’da 1848 yılında görülen yeni devrim dalgasıyla gerçekleşti. Tüm bu reformlar, kurumsal değişiklikler emeğin ve sermayenin daha serbest dolaşımını mümkün hale getirerek iktisadi genişlemenin önünü açtı.

19. yüzyıl başlarındaki idealler, Avrupa genelini etkileme gücüne sahip merkezlere nüfuz etti. Şehirli, burjuva ve orta sınıfa mensup yeni elit kesimler yavaş yavaş ortaya çıktı. Bu yeni toplumsal tabakayı tacirler, sanayiciler, bankerler, şirket yöneticileri, meslek sahipleri, öğretmenler, tıp doktorları, mühendisler, serbest çalışanlar, sanatçılar ve yazarlar oluşturdu. Aralarında, özel şirketlerin ve devlet bürokrasisinin beyaz yakalı üst düzey çalışanları da vardı. (Almanların Eğitimli Sınıflar, *Bildungsbürgertum* adını verdiği) Yükseköğrenimden geçmiş olmaları nedeniyle toplumsal statüleri yükselen bu tabaka, yeni elit kesimin önemli bir parçası haline geldi. 19. yüzyıl ortalarında, bu kesim Batı Avrupa toplumlarının yaklaşık yüzde 5 ila yüzde 15’ine karşılık geliyordu (Kocka ve Breuilly, 1988, 13). Heterojen özellikler sergilemekle birlikte, bu kesimin paylaştığı çıkarlar ve davranış biçimleri de mevcuttu. Kâr güdüsüyle hareket eden bencil müteşebbisliğin etik olduğunu, çünkü bütün topluma hizmet ettiğini idealize eden Smith’çi düşünce, orta sınıfın seve seve içselleştirdiği ve

geniş kesimlerce kabul gören bir fikir halini aldı. *Eski Rejim* ve onun toplumsal dayanaklarına karşı verilen savaşı yeni elit kesim de aynı şekilde devam ettirdi. Söz konusu kesim özünde şehirliydi, aristokrasi ile mutlakiyetçiliğe şiddetle karşıydı ve kendi içinde benzer kültürel özellikler sergiliyordu. “Avrupa’da yeni bir ticaret ve sanayi toplumu oluştu” ve bu toplum, ilerlemeyi engelleyen modası geçmiş yasaların değiştirilebileceğine kanaat getirdi (Chadwick, 1975, 26). Mobilitesi ve şehirliliği giderek artan bu toplumun ortaya çıkışı 18. yüzyılın sonlarında başlayıp 19. yüzyılın başlarında önemli bir ivme kazandı. Buna karşılık, modern burjuva toplumu özellikle Batı Avrupa’da 1840 ile 1870 yılları arasında gelişti ve söz konusu dönemde liberalizmin savunucusu oldu. Sadece en geri kalmış toplumlarda hüküm sürmeye devam eden aristokratik değerler Batı’da miadını doldurmuş kabul edilip yerlerine çalışma, iş ve tutumluluk kültü getirildi. Başarısızlık, kişisel yetersizlik olarak görülüyordu. Kapitalizme özgü değerler ve inançlar sistemi, kapitalizm teriminin kendisi Avrupa’nın genelinde kullanılır hale gelmeden yaygınlaştı.

Eğitilmiş elit kesim, meslek sahiplerinin çoğu, yeni ortaya çıkan modern burjuvazi ve orta sınıf, siyasi liderlerin büyük bir bölümü liberalizmin getirdiği yeni idealleri hep benimsedi. Fransız cumhuriyetçi siyasetçi Léon Gambetta’nın savunduğu üzere, “yeni toplumsal tabaka liberal, cumhuriyetçi ve kilise karşıtıdır; yeni düzenin temeli budur” (McLeod, 2000, 94, 101). 1848 devrimlerinin ardından Fransa ve Almanya’da kiliseye devam edenlerin sayısında keskin bir düşüş yaşandı. Almanya’da, Protestan rahiplerin Protestan nüfusa oranı 1800 yılında 3.000’de 1 iken, 1890 yılında 9.593’te 1’e indi. Friedrich Nietzsche, 1886’da, “orta sınıf mensubu Alman Protestanların, özellikle de sanayileşmiş ticaret merkezlerinde yaşayanların, çalışkan akademisyenlerin ve tüm üniversite nüfusunun” dine kayıtsız kaldığına dikkat çekti (McLeod, 2000, 100-1’de alıntılanmıştır).

Bu değişimin karmaşık sebepleri vardı.² Şehirli ve modern iktisadi kalkınmanın zaman içinde ilerlemesi önemli bir unsurdu. Ulusal coşku ve ateşli milliyetçilik dinin yerini aldı ve dinsel ritüellere katılımı azalttı. Modern maddeci bilim de önemli bir rol oynadı. Herschel ve Laplace, gezegenlerin ve yıldızların kökenlerine dair teoriler geliştirdi. Liebig ve diğerleri tarafından kimya alanında; Volta, Galvani ve Maxwell tarafından elektrik alanında yapılan yeni keşifler, doğaya dair bilginin bir anda katlanarak artmasına yol açtı. Paleontologlar yerkürenin kökenlerini keşfetti. Fransız biyolog Lamarck’ın sözleri dikkat çekiciydi: “Dünyanın altı bin küsur yıldır var olduğunu öne sürenler ne kadar da küçük düşünüyor” (Stromberg, 1990, 118). Dünyanın dört bir köşesine yapılan keşif seferleri ile bilimsel bilginin çok farklı alanlarında görülen atılımlar dinsel inançların zayıflatılmasına, bazı yönlerden de ikame edilmesine yardımcı oldu.

Bu açıdan bakıldığında, en önemli rolü Darwin oynadı. 1859 yılında yayımlanan ve dönüm noktası kabul edilen çalışması *On the Origin of Species*,

“yüzyılın en önemli kitabı” oldu. Bu kitapla Darwin, “İnsan medeniyetinin bütün düşünce yapısını değiştirmiş olan... Galileo ve Newton gibilerinin yanında yer[ini] aldı” (Stromberg, 1990. 123). Darwin ve yol açtığı bilimsel ilerleme, felsefe üzerinde de kuvvetli bir etki yaptı. 20. yüzyılın önde gelen biyologlarından Julian Huxley’nin tespit ettiği üzere, “Newton’un, yerçekimi kurallarını herkesin anlayacağı hale getiren büyük çalışması... yıldızları Tanrı’nın hareket ettirdiği fikrinin bir kenara atılmasını gerekli kıldı... Darwin’in doğal seçilimi herkesin anlamasını sağlayan ve bir o kadar büyük çalışması da... hayatın evrimini Tanrı’nın yönettiği fikrinin bir kenara atılmasını lüzumlu hale getirdi (Stromberg, 1990, 127’de alıntılanmıştır).

Siyasi ve toplumsal düşünce, iktisat teorisi, modern felsefe yeni bir düşünce biçimini açığa çıkardı ve yaygınlaştırdı. Aydınlanma’nın ve Fransız Devrimi’nin sancaktarı siyasi liberalizm *Eski Rejim*’e ve muhafazakârlığa cephe aldığı anda, bunların en önemli temsilcisi olan kiliseye karşı da cephe almış oldu. *Eski Rejim*’deki devletin bir resmi dini vardı ve din, özel ve kamusal hayatı yönetirdi. *Eski Rejim*’e, rejimin kalıntılarına ya da yeniden tesis edilmesine karşı verilen mücadele de aslında kiliseye karşı verilen mücadeleydi.

1848 ile 1870 yılları arasındaki döneme hâkim olan liberal politikalar³ Liberal *olmayan* Almanya bile, ülkenin birleşmesinin ardından, Katolik Kilisesi’nin en büyük düşmanlarından biri haline geldi. “Avrupa genelinde, anayasal ve demokratik ulus-devletlerin ortaya çıkmasına, Katolikler ile kilise karşıtı güçler arasında dinin modern yönetim şekillerindeki yeri yüzünden çıkan şiddetli çatışmalar eşlik etmekteydi” (Clark ve Kaiser, 2003, 59, 1). Devletin sekülerleştirilmesi çabaları, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Batı Avrupa’da yaygınlaştı. Birleşik Almanya, Katolisizmi siyasi bir güç olmaktan çıkaracak bir dizi yasayı yürürlüğe soktu. Sekülerleşme, toplumsal hayatın ve kamusal alanın neredeyse her yerine nüfuz etti.

Katolik Kilisesi, Avrupa’daki toplumsal ve siyasi hayatta yerini muhafaza etmeye hatta güçlendirmeye çalışınca çatışmalar şiddetlendi. Din adamlarının ve kilisenin güçlü bir merkezi otorite altına toplanması ya da “Roma Katolik Kilisesi’ne benzetilmesi” sürecine Almanya, Belçika ve diğer Batı Avrupa ülkelerinde siyasi hayatta merkezi rol oynayan Katolik siyasi partilerin kurulması eşlik etti. Papalık, geçmiş dönemdeki üstünlüğünü tekrar ele geçirebilmek için amansız bir savaş verdi: 1848’deki Roma devrimine karşı kanlı bir misillemeye girişti ve İtalya’nın birleşmesine karşı mücadele etti. Papalığın 1870’te papanın yanılmazlığını ilan ederek ortalığı kışkırtması, Avrupa’nın tamamında sert tepkileri üzerine çekmesine sebep oldu.

Otto von Bismarck yönetimindeki hoşgörüsüz Alman devleti, Hans-Ulrich Wehler’in “Vatikan’ın irrasyonelliği”, Katolik Kilisesi’nin “geleneksel katı reaksiyonerliği” olarak tanımladığı politikaya karşı *Kültür Savaşı*’nı (*Kulturkampf*) başlattı. Aslında bu, bir “kültürel savaş” değil, sekülerleşme kampanyasıydı. Diğer taraftan, Wehler, 1843 ile 1846 arasında XIII. Leo, VIII. Pius ve

XVI. Gregorius'un "papalık diktatörlüğü" rejimini yeniden tesis etme çabalarına karşı koymak adına Prusya devletinin yürürlüğe soktuğu katı yasakların görüldüğü 1830'lardan "ilk Kültür Savaşı" olarak bahsetmektedir. Liberal Temmuz Devrimi'ne karşı Papalığın giriştiği saldırılar da benzer bir şekilde püskürtüldü (Wehler, c. II, 1995-2005, 471, 473).

Bismarck, 1872 ile 1876 yılları arasında, biraz kendi otoriter yönetim tarzıyla biraz da kendi kabinesinde eğitim bakanlığı yapan Albert Falk gibi Alman liberallerinin desteğiyle bir dizi yasayı ve kurumsal değişikliği hayata geçirdi. Söz konusu katı önlemler, Wehler'e göre, "kısmen devletçi, kısmen liberal fikirlerden esinlenmişti." Bu dönemde, Kültür Bakanlığı'ndaki Katolik Dairesi, *Katholische Abteilung*, kapatıldı; okullar kilisenin yetki alanından çıkartıldı; nikâh ve cenaze işlemleri resmi usullerle yapıldığında tasdik edildi; hatta Katolik vakıfları "devletleştirildi." Almanya üniversitelerindeki ilahiyat fakülteleri devlet tarafından düzenlenmeye başlandı ve din adamları devlet memuru haline getirildi. Sonuçta, Bismarck'ın "karizmatik yönetim sistemi", Katolik Kilisesi'nin Almanya'daki gücünü kırdı (Wehler, c. III, 1995-2005, 893-7).

Avrupa'daki diğer devletlerin çoğunda, aslında "Avrupa'daki ortak siyasi-kültürel zeminin" tamamında (Clark ve Kaiser, 2003, 3), 1860-1880 döneminde bir Kültür Savaşı başlatıldı. 1869 yılında *Klostersturm*'a, Moabit'teki Dominiken manastırına yapılan saldırıya, binlerce Alman işçi katıldı. Aynı yıl Viyana'da düzenlenen Gazeteciler Kongresi'nde, bütün Katolik tarikatların kapatılması ve Cizvitlerin kovulması talep edildi. Belçika'da 1879-1884 yılları arasında Kültür Savaşı'na verilen isim "okul savaşıydı"; Hollanda'da şiddetli çatışmalar çıktı ve İspanya'da 1878'de gösteriler düzenlendi. İtalya'daki protesto hareketinde kilisenin kurbanları için kampanya başlatıldı ve Giordano Bruno'nun heykeli, 1600 yılında papanın huzurunda yakıldığı yer olan Campo di Fiori'ye dikildi. Avrupa'daki Kültür Savaşları'nın en şiddetlilerinden birini İsviçre, özellikle de Bern Jura ve Cenevre kantonları başlattı. 1867 ve 1868'de Bern Kantonu dinsel bayramların sayısını çok büyük ölçüde azaltıp tarikatları okullardan kovdu. 1872 yılında Solothurn Kantonu'nda bir Katolik piskopos, papanın yanılmazlığına karşı çıkan bir rahibi huzurundan kovup aforoz ettiğinde, kanton yönetimi piskoposun bu kararını geçersiz saydı.⁴ Solothurn Kantonu daha sonra kendi "kanton rahiplerini" atadı ve bu kararı kabul etmeyen tüm yerel kilise yönetimlerini dağıttı (Clark ve Kaiser, 2003, 103, 109-13, 124, 130-1, 255-67).

Batı Avrupa'da hüküm süren sekülerleşme kampanyalarına üniversitelerde başlayıp basına ve halka yayılan entelektüel hareketler eşlik etmekteydi. Aydınlanma'nın getirdiği ve başlangıçta sadece küçük bir azınlığın inandığı fikirlere artık toplumun büyük bölümü inanmaktaydı. "Kilise ile devletin birbirinden ayrılması" olarak başlayan "[ve] daha sonra dini toplumdan ayıran" sekülerleşme süreci bir anda olup bitivermedi, zamana yayıldı (Rémond, 1999, 127). Sekülerleşmenin son aşamasında, örneğin Fransa'da 1905 yılında, par-

lamentoda çıkartılan bir yasa ile Cumhuriyet'in kiliseleri tanımayacağı gibi rahiplerin maaşını da ödemeyeceği ilan edildi; ayrılma tamamlanmıştı ve din artık tamamen bireysel meseleydi.

Halkın zihniyetinin değişmesinde sivil toplum örgütleri önemli rol oynadı. Kitap okuma ve münazara kulüpleri, şan ve edebiyat cemiyetleri gibi örgütler Batı Avrupa geneline yayılmıştı, sayıları çoktu ve farklı alanlarda faaliyet gösteriyorlardı. Hollanda'da, Kamu Refahı Cemiyeti ülke geneline yayılmış, şubeleriyle yerel seviyede örgütlenmiş bir cemiyetti. Almanya ve Avusturya'da, şehirlerde kurulan cemiyetler çeşitli kültürel faaliyetler ve boş zaman değerlendirmeye yönelik etkinlikler düzenliyor, sivil siyasi örgütler kuruyordu. 1856 yılında sadece Avusturya'da 2.234 dernek faaliyet gösteriyordu ve bu sayı 1910 yılında 85.000'in üzerine çıkmıştı. Söz konusu sivil toplum örgütleri çoğu zaman yeni fikirlerin ve değerlerin taşınıp aktarılacağı ana arterler olarak kabul ediliyordu. Örneğin Masonluk, elit kesimin büyük bir bölümünü kendisine çekti.⁵ Bu hareket Avrupa geneline yayılarak İsviçre'ye, Almanya'ya, İtalya'ya ve hatta periferideki ülkelerin baskıcı rejimlerine kadar ulaştı. Aydınlanma'nın eşitlik ve seçimle gelen kendini yönetme hakkı ideallerini temel almak suretiyle bir mikro-toplum oluşturan hareket, böylece bütün toplum için geçerli olacak bir norm tesis etti. Mason locaları 19. yüzyılda kiliseye ve dine şiddetle karşıydı. Belçika ve Fransa'daki Masonlar, iç tüzüklerinde "Evrenin Yüce Mimarı'na" yapılan bütün göndermeleri 1870'li yıllarda kaldırdı. Localar, seküler toplumu destekleyenlerin bir araya toplandığı ve seçim kampanyalarının organize edildiği mekânlar haline geldi. Papa IX. Pius'un bu locaları kilisenin düşmanı addedip şiddetle eleştirmesi ve "Şeytanın Sinagogu" adını vermesi tesadüf değildi.⁶

Fikirlerin sahip olduğu güç muazzamdı. Isaiah Berlin'in çok yerinde bir şekilde dikkat çektiği üzere, "bir profesörün çalışma odasının sükûnetinde yeşeren felsefi kavramlar bir medeniyeti yok edebilirdi" (Berlin, 2000, ix). Bahsedilen bu çalışma odalarına erişmek Almanya'da giderek kolaylaşıyor, Göttingen ve Königsberg gibi üniversiteler yeni düşünce tarzının beşikleri haline geliyordu. Aydınlanma Hareketi başladığı andan itibaren cin şişeden çıkmıştı ve 19. yüzyıl Avrupa'sında kim ne yaparsa yapsın artık cini tekrar şişeye hapsedmek mümkün değildi. Eğitimli insanlar Diderot'nun *Ansiklopedi*'sini keşfedip okudu. Yeni fikirleri ve düşünce tarzlarını yaymada mektuplar çok etkiliydi. Yalnızca Voltaire bine yakın mektup yazmıştı.

Daha da önemlisi, dergilerin yayımlanması, yayınevlerinin kitap basıp satması bu dönemde gerçekleşti. 1812'de rotatif silindirin (ve hemen arkasından rotatif baskı makinesinin) icadından 1830'larda buhar gücüyle çalışan mekanik matbaaya, 1880'lerde geliştirilen linotip ve monotip makinelere kadar uzanan matbaacılıktaki yenilikler baskı maliyetlerinin bir anda büyük ölçüde azalmasına yol açtı. 1810'dan önce, Fransa'da her yıl yaklaşık 1.000 kitap (nüsha değil) basılırken bu sayı 1815'e gelindiğinde 3.300'ün, 1830'da 6.700'ün üstüne çıktı ve 1875 yılında 14.000'i buldu.⁷ İnsanların okuma alışkanlıkları da

değişim geçirdi. Az sayıda kitabı tekrar tekrar okumak yerine, eğitilmiş insanlar aynı anda birden fazla kitabı okumaya başladı ve sürekli yeni kitapları arar hale geldi. Evlerde aile fertlerinin ve kafelerde diğer insanların da duyabilmesi için kitapların yüksek sesle okunması yaygın bir pratik halini aldı. Avrupa'nın her yerinde kitap okuma ve ödünç alma imkânı sunan kütüphaneler açıldı.⁸

Kıta Avrupası gazete ve dergiye boğuldu. Bu gazete ve dergilerin sayıları 18. yüzyılda hızla artmaya başladı. Fransız *Revue encyclopédique*'e göre, 1828 yılında gazete ve dergi sayısı Britanya'da 483'e, Fransa'da 490'a, Alman devletlerinde 593'e, Aşağı Ülkeler'de 150'ye, Danimarka ve Avusturya'da 80'e ve İsviçre'de 30'a ulaştı. 18. yüzyılın son çeyreğinde, kitlelere yönelik basın yayın organlarının ve postayla sipariş edilen dergilerin tirajı Batı Avrupa'da yüzbinlere çıktı (Sassoon, 2006, 321, 709). Okumak moda oldu, salonların ve orta sınıfın bir araya geldiği mekânların etkisiyle canlandı; yeni *Zeitgeist* da bu sayede yaygınlaştı.

Söz konusu fikirlerin yaygınlaşmasında en önemli rolü oynayan araçlardan biri, Avrupa'yı kasıp kavuran yeni ve son derece popüler bir devrimci ideolojik ve artistik dalga olan Romantizm akımıydı. Fransız Devrimi'nden neredeyse yarım yüzyıl önce Britanya'da ve Fransa'da başlayan bu akım Kıta Avrupası'nda, özellikle de Almanya'da, 19. yüzyılda yeniden ivme kazandı. "İnsanlar kendilerini ifade etmek, kaderlerine yön vermek ve içinde yaşamak istedikleri türde bir düzeni yaratmak için dinsel geleneklerin, siyasi mutlakiyetçiliğin ve hiyerarşik toplumsal sistemin dayattığı kısıtlamalardan azade olmak istiyordu" (Talmon, 1967, 136). Isaiah Berlin'e göre, Romantizm, dönemin en önemli tarihi olayları kadar büyüktü: Berlin, Romantizm'in Britanya'daki Endüstriyel Devrim'den ve Fransız Devrimi'nden "aşağı kalır yanı olmadığı"nı altını çiziyordu (Berlin, 1999, xiii). Romantizm, insanın kendi değerlerini yaratacak özgürlüğe sahip olması gerektiğini tutkuyla savunuyordu (Berlin, 2000, 9-10). Romantizm'in bu çağrısı şairler, yazarlar, besteciler ve ressamlar tarafından halka ulaştırılıyordu. 1804'te, 34 yaşındaki Ludwig van Beethoven, epik bir yeni çağın doğduğunu hem içgüdüleri hem de entelektüel kapasitesiyle hissedebiliyordu: Son derece duygusal ve devrimci eseriyle, ilk başta "Bonapart Senfonisi" adını vermeyi planladığı Üçüncü Senfoni, "Eroica" ile bu yeni çağın gelişinin kendisine ne hissettirdiğini notalara döktü.

Romantizm döneminin sanatçıları sadece az sayıdaki eğitilmiş elit kesime değil, ulusun tamamına ve insanlığın geneline hitap ediyordu. Yüzyılın sanatı Avrupa geneline yayıldı. Sanayi Devrimi sırasında, Britanya'nın önde gelen ressamlarından Joshua Reynolds, verdiği derslerin birinde Avrupa'daki çeşitli resim ekollerinin "insan hayatına dair genel bir bakış açısı verdiğinden" bahsetmekteydi. Reynolds, "bir ulusun çeşitli bakımlardan insanlığın genelinden farklılaşmasına yol açan ufak tefek özelliklerini" eleştiriyordu (Reynolds, [1771] 1987, 17, 23).⁹ Tomasso Minardi 1834'te yeni ortaya çıkan uluslararası bir tarzı teşhis ediyordu (Minardi, [1834] 1987, 175). Théophile Thoré,

19. yüzyılın ortalarında “yeni bir toplumu ifade eden yeni, gerçekten insani bir sanattan” bahsediyordu. Romantizm’in zaferini kutsuyor ve bunun “eski... batıl inançların sonu olduğunu” söylüyordu: “Sadece bir ırk ve bir halk var: Yalnızca bir din ve tek bir sembol: Hümanite!” (Thoré, [1857] 1987, 360)

Yaşlı Johann Wolfgang Goethe, dünya şiiri ve edebiyatının insanlığın ortak malı olduğunu, ulusal edebiyatın artık anlamını yitirdiğini ileri sürerek 1827 yılında *Dünya Edebiyatı* (*Weltliteratur*) terimini ortaya attı (Eckermann, [1835] 2006). Hakikaten de 19. yüzyılda Kıta Avrupası’nda sanat, özünde tüm Avrupa’ya hitap etmeye başladı.¹⁰ Avrupa sanat camiası, kitleleri mobilize etmeye, onları yeni değerlerle ve ideallerle doldurmaya muktedirdi. 19. yüzyıl romanları, operaları, senfonileri, edebi ve felsefi mesajlar içeren senfonik şiirler ve program müziği gibi yeni icat edilmiş Romantik müzik janrları, yeni *Zeitgeist*’i aktarmada etkin vasıtalar idi.

Napoléon’un yenilgiye uğratılması, 1815’teki Viyana Kongresi ve *Eski Rejim*’in restorasyonu, bu yeni değişikliklerin Avrupa’ya yayılmasını sadece geçici bir süreliğine durdurabilirdi. 1815 ile 1848 yılları arasındaki dönem, sert baskıya, sansüre, Metternich’in polis devletinin zaptına rağmen ayaklanmaların, isyanların ve liberalizmin çağıydı. Eric Hobsbawm’dan alıntı yapacak olursak, 18. yüzyılın sonundan 19. yüzyılın ortasına kadar geçen dönemde, Avrupa bir “devrimler çağı” yaşadı. *Eski Rejim*’in restorasyonuna yönelik politikalar Fransa’da 1830 yılında tamamen çöktü ve 1848 yılında yaşanan “Ulusların Baharı”nda devrim dalgaları bütün Avrupa’yı kapladı.¹¹ Bazıları ordu sayesinde bastırılmış olsa da günün sonunda bu ayaklanmalar *eski rejimleri* Batı Avrupa’dan söküp atmada başarılı oldu.

Aydınlanma’nın ve Fransız Devrimi’nin temel fikirlerini içinde barındıran liberalizm, dönemin hâkim ideolojik ve siyasi tercihi oldu. Bu muzaffer ideoloji devlet politikasını, kurumların nasıl inşa edildiğini, bireysel davranış biçimlerini ve iş fırsatlarını etkiledi. William Parker, haklı bir biçimde, “bir iktisat tarihçisinin ‘ideolojiyi’ yine merkeze koyması gerektiğini” öne sürmüştür (Parker, 1991, 86). 1793’te kabul edilen Fransa Anayasası’nın ve “İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’nin” özünü oluşturan değerler, Batı Avrupa’nın ortak değerleri haline geldi. Medeni haklar, kurumsal güvence altına alınmış mülkiyet hakkı, hoşgörü, yasalar karşısında eşitlik, serbest piyasa, hükümetin yetkilerinin sınırlandırılması ve seküler devlet yeni değerler sisteminde vücut buluyordu. Yeni *Zeitgeist*, Batı Avrupa’nın ortak kültürel alanını her yönden etkiledi. Burjuva orta sınıf zaman içinde hâkim toplumsal ve siyasi güç oldu. Söz konusu yeni kültürel-toplumsal-kurumsal gelişme, Kuzeybatı Avrupa’nın seçtiği kalkınma yöntemini temel alan bir iktisadi dönüşümün öncülüğünü yaptı. 1848 yılının aynı zamanda Karl Marx ve Friedrich Engels’in *Komünist Manifesto*’yu yayımladığı yıl olması, sembolizmin ötesinde bir anlam taşımaktadır. Muhafazakârlar ve liberaller arasındaki eski çatışmalar büyük ölçüde çözülmüş, artık yeni kamplaşmalara ve yeni ayaklanmalara yol vermeye başlamıştı.

Erken modern dönemde Kuzeybatı Avrupa’da yaşanan toplumsal ve iktisadi dönüşümler artık kıtanın geneline yayılmaya başlamıştı. Geç Ortaçağ ve erken modernite döneminde iktisadi kalkınmanın öncülüğünü yapan Aşağı Ülkeler’in güneyi (şimdiki Belçika), yeniden önem kazandı. Daha sonraları İsviçre’yi oluşturacak dağlık bölgelerde, Avusturya’nın Vorarlberg bölgesinde ve İskandinavya’nın bazı bölgelerinde serflik kurumu ya hiç oluşmamış ya da çok kısa sürede ortadan kalkmıştı. Geleneksel proto-sanayinin görüldüğü Flandre, Kuzey İtalya, birkaç Alman şehir devleti ve diğer bazı bölgeler, geç Ortaçağ döneminde başlamış erken ticaret kapitalizminin beşiği oldu ve modern dönüşümün yolunu hazırladı.

19. yüzyıldaki iktisadi dönüşümün köklerinin Batı Avrupa tarihinin derinliklerinde olduğuna inanıyorum; Batı Avrupa ülkelerinin, Kuzeybatı Avrupa’daki dönüşümü görece daha kolay tekrarlamalarının sebebi buydu. Mükemmel bir biçimde ifade edilen şu fikre de katılmıyorum: “*Kapitalizm*, insanlık tarihine İngilizce konuşarak girmiştir... Bu yüzden, anadili İngilizce olmayanlar, dolayısıyla da kapitalistliği doğuştan gelmeyenler piyasa ekonomisine bir parça yabancı kalmıştır” (Appleby, 2010, 21; italikler bana ait).

Birçok Batı Avrupa ülkesinde kapitalizmin geçmişi eskiye dayanmaktaydı. Diğer taraftan, Britanya’daki sanayileşme hiç şüphesiz muazzam bir etki yarattı. Britanya’daki kurumları ve hukuk sistemini kendi ülkelerinde hayata geçirmek, iktisadi başarıyla eşanlamli hale geldi. Diğer ülkeler, 18. ve bilhassa 19. yüzyıl Britanya’sını saygıyla izledikleri gibi, Britanya’nın ekonomik üstünlüğünden ve büyüyen askeri gücünden korkuyordu. Bu ülkelerin hepsi İngiliz paradigmasını bire bir taklit etmenin peşindeydi. Buna karşılık, Britanya’yı taklit etmeyi istemek tek başına yeterli değildi; söz konusu ülkede kurumları yeniden yapılandıracak *toplumsal yetkinliğin* olması, kapitalizmin ülke halkı nezdinde kabul görmesi de gerekiyordu. Bahsedilen toplumsal ve kültürel unsurlar, iktisadi değişimin ön şartlarıydı. Kurumlar ve ideolojiler, bir ölçüde, ülke ekonomisine içkin olmayan unsurlar olmakla birlikte, öncü ülkelerde toplumsal dokunun bir parçası haline geldi.

Fransız Devrimi, Avrupa kıtasının batısını, önceki dönemlerde Flaman bölgesinde, Hollanda’da ve Britanya’da görülenlere benzer dramatik bir dönüşüme uğrattı. Batı Avrupa, kuzeybatıda başlamış olan dönüşümü taklit etmeye gerçekten hevesliydi. Bu bölgenin iktisadi dönüşüme başarıyla uyum sağlamanın ardında, kıtanın batısında dikkat çekecek ölçüde birbirine benzeyen toplumsal, kültürel ve kurumsal sistemler vardı.

Batı Avrupa’nın büyük bölümünde, feodal sistem 18. yüzyılın sonuna kadar muhafaza edildi. Buna karşılık, toplumsal değişimler yavaş yavaş modern dönüşüme zemin hazırlıyordu. Fransa’da toprak soyluların elindeydi. Bireysel olarak özgür *censitaire* köylüler soylulara kira ödüyorlardı ve toprağın yasal

Censitaire (Fr.): 18. ve 19. yüzyıl Fransa’sında feodal düzendeki serflikten kurtulup hürriyetini kazanmış ancak feodal lordlara yıllık kira (*cens*) ödemeye devam eden köylüler – ç.n.

değilse de itibari sahipleri haline geldiler. Soyluların mülkiyetinde bulunan topraklar ülkenin bazı kesimlerinde toplamın sadece yüzde 9'una karşılık gelirken diğer kesimlerde bu oran yüzde 99'a kadar yükseliyordu. Kilisenin mülkiyetindeki toprakların oranı ise yüzde 1 ile yüzde 20 arasında değişmekteydi. Bazı hesaplamalara göre, Fransa taşrasının yüzde 22 ila yüzde 70'i köylülere kiralanmıştı. Köylülerin gelirlerinin kabaca yüzde 30 ila yüzde 40'ı feodal vergilere gidiyordu. Alexis de Tocqueville durumu doğru tespit etmişti; feodal sistem siyasi bir kurum olarak varlığını sürdürmese de Fransız ekonomisinin temeli olmaya devam etmekteydi.

Feodal rejim zaman içinde zayıflamakla birlikte, bu rejimin tekrar geri gelmeyecek şekilde ortadan kaldırılması için 1789'daki Fransız Devrimi'ni beklemek gerekcekti. Modernleştirilmiş devlet artık ekonominin en önemli oyuncusuydu: Soylulara tanınmış bütün ayrıcalıklarla birlikte *Eski Rejim*'deki feodal hukuk sisteminin tüm kalıntıları kaldırıldı, modern bir dönüşümün toplumsal ve siyasi temelleri atıldı. Ülke içindeki gümrüklerin kaldırılması, ulusal pazarın konsolide edilmesi, soylulara ait toprakların büyük bölümünün millileştirilip satılması, özel mülkiyet ve bireysel özgürlük gibi modern kurumların hayata geçmesi, sosyo-politik zemini kökünden değiştirdi.

Fransız Devrimi, dramatik ve romantize edilmiş cesaret gösterileriyle, kökten değişim arayanların her zaman uygulamaya çalıştığı model oldu. Başlangıçta hayli olumsuz etkiye yol açan devrim, ekonominin önemli ölçüde bozulmasına neden oldu. "Sadece Fransa değil, bütün kıta savaşı kaybetti" (Crouzet, 2001, 122). Buna karşılık, feodal kurumların Devrim'le ortadan kaldırılması, komşu bölgelere de örnek oldu: Almanya-Fransa sınırında (Clive Trebilcock'un Ruhr ve Renanya bölgelerine verdiği isimle) "Fransızlaşmış" bölgeler; daha sonra Belçika'yı oluşturacak olan Aşağı Ülkeler'in güney kesimleri. Napoléon'un fetihleri İspanya'da, Aşağı Ülkeler'in güneyinde ve Almanya'nın bir kısmında, feodal kurumların yok edilmesine ve yerlerine devrimci kurumların inşa edilmesine yol açtı.

19. yüzyılda, önceki dönemlerin anayasal monarşisinin gelişimini model almış olan *Rechtsstaat* ("hukuk devleti") sisteminin yükselişine tanık olundu: Bu hukuk ve siyaset sisteminde bireylerin iktidarının yerini, yasalardan gelen ve yasalar tarafından sınırlandırılan hükümetin gücü alıyordu. Demokratik siyasi sistemlerin ortaya çıkması da uzun sürmedi. Alexis de Tocqueville'in tespit ettiği üzere, "demokrasinin Avrupa'ya gelmesi kaçınılmaz bir gelişmeydi" (Winks ve Kaiser, 2004, 182).

Dinsel hoşgörü, devletin sekülerleşmesi ve aşamalı demokratikleşme, dini azınlıkların özgürleşmesine yol açtı: Protestan ülkelerdeki Katolikler, Katolik ülkelerdeki Protestanlar, Batı ve Orta Avrupa'nın tamamındaki Yahudiler. Dine dayalı düşmanlık, Huguenot'ların ve Yahudilerin kovulması, önceki yüzyıllarda doğal karşılanan yan etkilerdi. Şimdi artık azınlıkların topluma yavaş yavaş dahil edildiği görülmüyordu. Gerçi 1787 tarihli Hoşgörü Fermanı'yla Fransa'da

Protestanlar Katoliklerle eşit statüde kabul edilmişti. Buna karşılık, insanların özgürleşmesinde gerçek dönüm noktası, vatandaşlığın ve eşit hakların herkese tanındığı Fransız Devrimi'di.

Özgürleşmenin sağladığı kazanımlar Avrupa'da aşama aşama yayıldı. Britanya, Yahudi dinini resmi olarak tanıımıyordu; 1847 yılına kadar, sinagoglar kanun önünde yasadışı binalar olarak kabul ediliyordu; ancak 1858'de, Yahudilere parlamento üyesi olma hakkı tanındı. Bundan on beş yıl sonra, Britanya, Avrupa'nın ilk ve uzun zaman için tek Yahudi başbakanını, Benjamin Disraeli'yi seçti. Karl August Hardenberg, Prusya'daki Yahudileri 1812 Mart'ında hürriyetlerine kavuşturdu ancak Almanya'daki diğer devletler Prusya'nın izinden gitmedi; en sonunda, özgürleştirme süreci, 1871'deki Alman birleşmesi ile tamamlandı. Benzer bir şekilde, İtalya'daki Yahudi halkı 1797 yılında işgalci Fransa tarafından özgürleştirildi; diğer taraftan, bu sorunun nihai olarak çözülmesi ancak İtalya'nın 1870'lerdeki birleşmesinin ardından gerçekleşti (Liedtke ve Wendehorst, 1999). Çeşitli dini azınlıkların özgürleştirilmesi, toplumun ticarete en yatkın unsurlarına eşit fırsat tanıdı: Azınlık olmalarından ötürü, bu kesimler yüzyıllardır sadece iş dünyasında ilerleyebiliyordu ve bu yüzden de yaşadıkları ülkedeki yerel halklara nazaran mobiliteleri daha yüksekti ve daha müteşebbislerdi.

Bununla birlikte, demokrasi artık hallolmuş bir mesele değildi. Demokrasi yolunu hemen ya da kolaylıkla açan bir hamle yoktu. Hollanda'da, oy veren nüfus 1887 yılında ve bir kez de 1896'da ikiye katlanmıştı ancak oy verme hakkı hâlâ sadece 700.000 erkeğe aitti. Belçika, erkeklere genel oy verme hakkını ilk defa 1893 yılında tanıdı. 1913 yılında gerçek genel oy verme hakkını tanımay, oy verme hakkının kadınlara ve erkeklere birlikte vermeyi planlayan Belçika, bu hakkı ancak I. Dünya Savaşı'nın ardından verdi. Birleşik İtalya anayasal monarşi ile yönetilmekle birlikte, nüfusun sadece yüzde 2'sinin oy kullanma hakkı bulunuyordu. 1880 yılında bu hak bir parça genişletildi ama erkeklere yönelik genel oy verme hakkı ancak 1912 yılında tanındı. Britanya'da Lordlar Kamarası, parlamento üzerindeki veto haklarını 1911'e kadar muhafaza etti. Alman Şansölyesi parlamentoya karşı değil, monarşinin başındaki hükümdara karşı sorumluydu. Eski aristokrasi Britanya'da hâlâ muazzam bir güce sahipti; modern Almanya ile Avusturya'ya hâkim olmayı da sürdürüyordu.¹²

Fransız Devrimi Avrupa'nın birçok ülkesinde yönetimdeki elit kesimi zorladı; ya ilave reformların habercisi ya da daha doğrusu, bu reformlardan kaçınma uyarısı vazifesi gördü. Almanya'da geçmiş yerinden edilirken, Fransa'ya nazaran, şiddete daha az başvuruldu, değişim daha kontrollü gerçekleşti ve bitmek bilmeyen tartışmalara daha çok rastlandı. 350 Alman devleti, prensliği ve bağımsız şehirden oluşan gevşek ittifak tüm ülkenin ortak bir pazar haline getirilmesini zorlaştırıyordu. Bahsedilen ittifakın 39 egemen Alman devleti olarak yeniden teşkil edildiği 1815'teki Viyana Kongresi'nin ardından durum bir nebze iyileşti. Bir sonraki adım, Alman ortak pazarının aşama aşama kurulma-

siydi: İlk önce 1818’de Prusya içindeki dahili gümrükler kaldırıldı; daha sonra, bazı devletlerin gümrük birliğine katıldığı 1821 ile 1833 yılları arasında diğer Alman devletleri ile yapılan bir dizi anlaşma hayata geçirildi.¹³ *Zollverein*, genel gümrük birliği, bu süreci 1834’te nihayete erdirdi ve Almanya’nın 1871’deki siyasi birleşmesinin yolunu hazırladı. Almanya ayrıca Montesquieu’nün erkler ayrılığı ilkesini benimseyerek yasama, yürütme ve yargı erklerini birbirinden ayırdı. Diğer taraftan, hükümetin üç kolu da, ordu ile birlikte, Prusyalı soyluların, Junker’lerin* kontrolünde kalmaya devam etti.

Feodal kurumların ortadan kaldırılması da yavaş yavaş ve aşamalı olarak gerçekleşirken Alman devletleri arasında önemli bölgesel farklılıklar görülmektedir. Fransa’ya sınırı olan ve çeşitli yönlerden ona benzeyen batıdaki Alman devletlerinde serfler daha 1790’lı yıllarda hürriyetlerine kavuşmuştu. Prusya ise reforma ihtiyaç duyduğunu ancak 1806’da Napoléon karşısında Jena ve Auerstädt’ta aldığı yenilgilerden sonra kabul etti. Almanya’daki diğer devletlerden daha geniş bir alana yayılmış olan ve 10,3 milyonluk nüfusuyla diğer eyaletlerin toplam nüfusunun sadece 2,3 milyon gerisinde kalan Prusya, Almanya’nın önde gelen devleti konumundaydı. Prusya’da bir yandan serfler hürriyetlerine kavuşturulurken diğer yandan da köylülerin toprakları müsadere ediliyordu: Prusya’daki *Bauernlegen*, köylülere toprak sahibi olma hakkını tanıırken, köylülere ait bir milyon hektarlık toprağı da toprak beylerinin büyük mülklerine kattı.¹⁴ 19. yüzyılın ilk birkaç on yılında, köylülerin büyük bölümü hürriyetlerini kazandı ama topraklarını tamamen kaybetti. 1867’ye gelindiğinde, köylülerin kabaca yarısının hiç toprağı yoktu. Bu esnada, büyük mülklerin sahibi aristokratlar arazilerini daha da büyüttü; ücretli emekçileri kiralamalarını ve makine-teçhizat satın almalarını sağlayacak sermayeyi daha da çok biriktirdi. Prusya’daki reform bu yüzden geçmiş dönemde soylulara ait olan büyük mülklerin modern kapitalist dönüşümden geçmesinde hayati rol oynadı. Almanya, *Eski Rejim*’in ağır yükünü taşımaya devam etti ancak öte yandan reformlar modern dönüşümün gerektirdiği kurumların çoğunu da yarattı. Britanya’nın yolunu izlemek artık mümkündü.

Habsburg İmparatorluğu’nun batısındaki Miras Topraklar’da, modernleşme için gereken sosyal, siyasi, kurumsal önkoşullar yine tepeden inme reformlar tarafından, daha yavaş ve daha aşamalı olsa da, yerine getirildi: Hazırlıkların tamamlanması 1770’lerden 1848’e kadar yetmiş beş yıldan uzun bir zaman aldı. Buna karşılık çok partili serbest seçimler yaygınlaştı ve erkeklere oy kullanma hakkı kademeli olarak verildi.¹⁵ Avrupa’nın bu bölgesinde yasama, yürütme ve yargı erklerinin birbirinden ayrıldığı ve hukukun üstünlüğünün kabul edildiği de görüldü. Diğer taraftan, feodalitenin yol açtığı eşitsizliklerin kalıntıları uzun zaman varlığını sürdürdü. Köylüler toplumun siyasette temsil

Prusya’da ve Almanya’nın doğusunda yaşayan ve Alman İmparatorluğu (1871-1918) ile Weimar Cumhuriyeti (1919-1933) dönemlerinde önemli siyasi güce sahip olan toprak sahibi sınıf – ç.n.

edilmeyen, eşit davranılmayan ve etkisi hissedilmeyen bir kesimi olarak kalmaya devam ederken önceki dönemin elit soyluları üstünlüğünü büyük ölçüde muhafaza etti. Yine de demokrasi yavaş yavaş Batı Avrupa'da norm haline gelmekteydi.

Bilimin, Eğitimin Parçası Haline Gelmesi

Batı Avrupa'nın yaşadığı sosyo-politik dönüşüm aynı zamanda eğitimde de tarihi bir atılıma yol açtı. Batı'nın yükselişinde en çok önem taşıyan unsurlardan biri muhtemelen buydu. Reformasyon ve Aydınlanma'dan bu yana, yeni *Zeitgeist*'i savunanlar eğitime özel bir ilgi gösterdi. 19. yüzyılda ortaya çıkan sosyal ve ekonomik sistem, eğer modern sanayinin temel teknik gereksinimlerinin kalabalıklar tarafından karşılanması isteniyorsa, asgari bir genel öğretim ve eğitim seviyesini gerekli kılmaktaydı. Aynı zamanda, yeterli sayıda bilim insanının, mühendisin, tıp doktorunun, bunların yanı sıra idarecinin ve becerikli iş insanlarının da yetiştirilmesi şarttı. Diğer taraftan, modern eğitimin Sanayi Devrimi'nin zorluklarıyla başa çıkabilmek için verilmiş bir tepkiden ibaret olduğunu düşünmek de hatalı olacaktır. Aslında bu eğitim ihtiyacı Sanayi Devrimi'nden önce de mevcuttu, hatta bir ölçüde devrimin önkoşuluydu. Avrupa'nın kuzeybatı bölgesinin modern dönüşümün öncülüğünü yapmasının sebeplerinden biri, diğer bölgelerin değil de bu bölgenin sanayileşme döneminden çok önce daha yüksek bir eğitim seviyesine kavuşmuş olmasıydı.

16. yüzyılın ortası ile 17. yüzyılın ortası arasındaki dönemde Britanya'da meydana gelen önemli bir pedagojik atılım ülkenin eğitim seviyesini yükseltti. 1660'a gelindiğinde, genç nüfusun yarısı zaten okuma yazma biliyor, ilgili yaş grubundakilerin onda biri ile sekizde biri ortaokula devam ediyordu. (Modernitenin ilk yüzyıllarında temel matematik bilgisi çok daha yüksekti.) On sekiz ile yirmi dört yaş arasındakilerin yüzde 2,5'i üniversiteye gidiyordu. Yine de Britanya, garip bir şekilde modern eğitimin öncülüğünü yapmamıştı. Britanya'da sanayide çalıştırılan çocuk işçi sayısına kısıtlama getirildi ve işçi sınıfına mensup çocukların okullara kaydedilmesi ancak 1830 ve 1840'lardaki fabrika yasaları ile mümkün kılındı. Parasız ve zorunlu eğitim ancak 1870'teki eğitim yasasının ardından genele yaygınlaştırıldı.¹⁶ Aynı zamanda, ortaöğretim, ücretleri yüksek kurumların ya da vakıfların tekelinde olmaya devam ediyordu. Ortaöğretim sisteminin en tepesinde "devlet" okulları, aslında iyi eğitilmiş, zengin ve toplumda kabul görmüş sınıfların oluşturduğu bir azınlığa hizmet veren pahalı özel yatılı okullar vardı. 1900 yılında bile, ortaokul çağındaki yetmiş çocuktan sadece biri okula devam etmekteydi. Yerel makamların on dört yaşından küçük tüm çocukları ortaöğretime göndermesini ve teknik eğitim aldırmasını şart koşan 1902'deki Balfour Yasası bu durumu sadece bir nebze iyileştirdi.

Avrupa'daki eğitim sisteminde gerçek dönüm noktası 19. yüzyılın başlarıydı. Aydınlanma'nın ve Romantizm'in iki temel figürü, Fransız Jean-Jacques

Rousseau ve Alman Johann Gottlieb Herder, kitlesel eğitim fikrini yaygınlaştırdı. Ulusal endoktrinasyonda eğitim kilit rol oynadığı için, ulusların ve milliyetçiliğin yükselişte olduğu bu dönemde, söz konusu iki ismin belirleyici bir etkisi oldu. Napoléon, ülke idaresini modernleştirirken ulusal okul sistemini merkeziyeleştirdi. Johann Pestalozzi'nin İsviçre, Yverdon'da açtığı okul gibi, diğerlerine model teşkil edecek enstitüler kuruldu. Rousseau'nun üzerinde önemle durduğu erken eğitim, Friedrich Froebel'in açtığı anaokuluyla gerçekleşti. Eğitim artık yeni ve dönüştürücü etkisi kabul edilen bir yaklaşımla ele alınmaya başlanmıştı.

Protestanlık, Hollanda ve Britanya'dan Almanya ve İskandinavya'ya kadar, okuryazarlığın teşvik edilmesinde temel rol oynayan bir unsurdur. Tanrı ile aracısız iletişim kurulması gerektiğini savunan Protestanlar, yerel dilleri kiliseye soktu, İncil'in okunmasını teşvik etti ve kutsal metinleri yerel lehçelere çevirdi. Kapitalizmin yükselişini, dini âdetlerin getirdiği eğitim ihtiyacı kolaylaştırdı. Eğitimdeki gelişmelerde uluslar arasındaki rekabetin ve ulusal liderlerin de payı vardı. Söz konusu rekabete verilebilecek iyi örneklerden biri, rakibi olan Prusya kralını taklit eden koyu Katolik Habsburg Kraliçesi Maria Theresa'nın 1774 yılında zorunlu temel eğitimi getirmek için yayınladığı buyruktur (*Ratio educationis*). Diğer taraftan, Alman Wilhelm von Humboldt siyasi liderlikte zekânın en uç örneğiydi.

19. yüzyıldaki eğitim, Lutherci Almanya'da devrim niteliğinde değişikliklerden geçti ve birkaç Avrupa ülkesine örnek teşkil etti. Luthercilik, Martin Luther'in ortaya koyduğu eğitim hedeflerine ulaşmaya çalışan 17. yüzyıl Almanya'sında devletin resmi dini olarak benimsendi. Prusya'da 1763 yılında hayata geçirilen eğitim düzenlemesi, halka açık temel eğitimi sanayileşmeden bir yüzyıl önce başlattı. Bu alandaki gerçek atılım, Almanya'nın eğitimde yaptığı devrimlerle diğer tüm ülkeleri geride bıraktığı Napoléon Savaşları döneminde meydana geldi.¹⁷ 18. yüzyılın ortalarında, Almanlar arasında okuma yazma bilmeyenlerin oranı yüzde 20'ye düştü ve bunlar toplumun en yaşlı kesimiydi. Hans-Ulrich Wehler'in dikkat çektiği üzere, İngiltere'de liberal siyasi kültür belirgin bir ağırlık taşımakla birlikte, Almanya'ya kıyasla, bu ülkede eğitim sistemi demokratik değil iken ve temel eğitim göz önünde bulundurulduğunda okul sistemi gelişmemiş iken, muhafazakâr ve otoriter Almanya'nın hem Fransızların hem Britanyalıların aynı seviyede imrendiği açık, demokratik ve kapsamlı bir okul sisteminin temsilcisi olması fazlasıyla ilginçti (Wehler, c. II, 1995-2005, 478).

Dönemin en büyük bilim insanlarından, liberal devlet adamı Wilhelm von Humboldt, 1809-10 arasında kısa süre yaptığı eğitim bakanlığı görevinde, eğitim alanında çığır açan reformları uygulamaya koydu. En iyi ortaöğretim sistemi olan sekiz yıllık liseyi başlattı. Humboldt yönetimindeki Alman idareciler, Fransa'nın 18. yüzyılda uyguladığı École Polytechnique ve diğer yükseköğrenim kurumları modelini esas almak suretiyle, bir dizi *politeknik okulun* kurulmasını teşvik etti; bunlar, yüksek teknoloji eğitimi verilen benzersiz ku-

rumlardı. 1820 ile 1830 yılları arasında Dresden, Stuttgart, Münih, Darmstadt ve Hanover'de açılan *politeknik okullarında* madencilik, veterinerlik, mühendislik ve diğer alanlarda eğitim verildi (Wehler, c. II, 1995-2005, 485-91, 499).

Humboldt üniversite eğitimini kökten değiştirdi ve öğretimle araştırmayı birleştiren yepyeni bir eğitim tarzı getirdi; bu sistem, 18. yüzyılın sonlarında Göttingen Üniversitesi'nde kendiliğinden ortaya çıktı. Göttingen modelini kopyalayan Humboldt, 1810 yılında Berlin Üniversitesi'ni modern bir araştırma üniversitesi olarak kurdu. Prusya hükümetinin dur durak bilmeden teşvik ettiği bu yeni sistem tüm ülkeye yayıldı. İzleyen yıllarda Breslau ve Halle'de yeni üniversiteler kuruldu; bu sisteme göre açılan yirmi üniversite, kısa süre içinde, kurdukları araştırma laboratuvarı ve özel enstitülerle Almanya'daki yükseköğrenimi temelden dönüştürdü (Wehler, c. II, 1995-2005, 505-6).¹⁸

1795 yılında Paris Politeknik Okulu'nun [École Polytechnique de Paris] kurulması, Avrupa genelinde benzer okullara model oldu: Christian Willenberg'in Prag'da 1707'de kurduğu mühendislik yüksekokulu yeniden yapılandırılarak 1806 yılında Prag Politeknik Okulu'na çevrildi; Viyana (1815), Karlsruhe (1825) ve Londra'da da politeknik okulları açıldı. Buna karşılık, diğer ülkeler Almanya'daki okul sistemini örnek aldı.

Fransa'da okullar bütün ülkeye yayıldı: 1835 yılında, Fransız ordusuna alınanların yüzde 50'si imzasını haç şeklinde atarken, kırk yıl sonra bu oran sadece yüzde 20'ye indi. 1837 ile 1877'de, Fransa'daki okul ve öğretmen sayısı, sırasıyla yüzde 36 ve yüzde 85 artarken, 2,7 milyon olan öğrenci sayısı ikiye katlanarak 4,6 milyona yükseldi. Yaşları beş ile on beş arasındaki Fransız çocuklarının yüzde 74'ü bu 4,6 milyonun içindeydi. Diğer taraftan, ücretsiz ve zorunlu temel eğitim Fransa'da ancak 1881 yılında uygulamaya kondu. İtalya zorunlu eğitimi 1859 yılında kabul etmekle birlikte bu zorunluluk katı bir biçimde uygulanmıyordu; ayrıca bir dizi teknik yüksekokul açan ve bu alanda Almanya'nın ardından ikinci sıraya yerleşen İtalya, GSYH'sinin yüzde 0,5 ile yüzde 2'sini eğitime harcıyordu. 1913'te, on beş ile altmış dört yaş arasındaki ortalama bir Fransız ömrünün 7 yılını okulda geçirmişti; bu süre Almanya'da 8,4 yıl, Britanya'da 8,8 yıl ve Hollanda'da 6,4 yıldır. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, okuma yazma bilmeyenlerin oranı Prusya'da yüzde 20'ye, İskoçya'da yüzde 20'ye, Hollanda ve İsviçre'de yüzde 30'un altına ve Britanya'da (çoğu yaşlılar olmak üzere) yüzde 30 ile yüzde 33'e düşerken, Fransa, Belçika ve Habsburg İmparatorluğu'nun Avusturya-Bohemya bölümünde kabaca yüzde 40 ile yüzde 45 seviyesinde kalmıştı. Yüzyılın sonunda nüfusun neredeyse tamamı okuma yazma biliyordu: Bilmeyenlerin oranı Batı Avrupa'da ve İskandinavya'da yüzde 1 ile yüzde 3'e inmişti. Bu ortalama rakamlar, öte yandan, o dönemki çalışan nüfusun en önemli bölümünü oluşturan erkeklerin okula daha fazla gönderildiği gerçeğini gizlemektedir. Eğitimin her seviyesinde kızların aleyhine ayrımcılık yapılması, yüzyılın sonuna kadar Avrupa'nın büyük bölümünün ortak özelliği olmaya devam etti.

Yeni eğitim sistemleri, dergilerin ve günlük yayınların hızla çoğalması ve 19. yüzyılın serpilten edebiyatı bir araya geldiğinde modern bilgi ve kültürün yaygınlaşması kolaylaştı. Bilimin ve seküler aydınlanmanın yüzyıllardır devam eden gelişimi okullara nüfuz ederek insanların bilime dayalı pratik bilgiye kolay ulaşmasını sağladı ve gündelik hayatlarını etkiledi. Devrim niteliğindeki bu iktisadi dönüşümün tarihin akışı içerisinde yarattığı kopuşu açıklamaya çalışan iktisat tarihçileri, aradıkları cevabı sıklıkla ülkelerin doğal zenginliklerinde, karşılaştırmaları üstünlük sağlayan jeopolitik konumlarında, hukuk sistemlerinde ve kurumsal yapılarında buldu. Söz konusu gelişmeleri iktisat yasaları ve modelleri ile açıklamaya çalışanlar dahi kültürün ve bilginin rolünü giderek daha fazla kabul etmeye başladı. Joel Mokyr, faydalı bilginin “dünyayı diğer tüm toplumsal ve siyasi değişikliklerin toplamından daha fazla etkilediğini” belirttiğinde muhtemelen biraz ileri gitti (Mokyr, 2002, 297). Yine de hiç şüphe yok ki, Avrupa’yı dönüştüren, nihayetinde, tarihsel olarak gelişmiş bir kültür ortamında (başlangıçta teoride kalan, sonrasında pratiğe aktarılan) bilginin yayılması ve bunun yanı sıra yaşanan toplumsal ve siyasi değişim oldu.

Ticareti ve Sanayiye Teşvik Eden Müteşebbis Devlet

Güçlerini artıran modern, seküler ve çoğunlukla liberal ulus-devletler yeni toplumları etkin bir biçimde temsil etmeye başladı. Bu ulus-devletler, ülkele-
rinin kurulmasında, daha sonra modernize edilmesinde ve sanayileşmesinde hayati önem taşımaktaydı. Aşağı Ülkeler’in ve Britanya’nın gerçekleştirdiği, Batı Avrupa için artık uzak bir mucize değildi. Başka hiçbir sebepten değilse bile, Batı Avrupa ülkelerinin neredeyse tamamının dahil olduğu savaşların çıkması, daha gelişmiş ve daha fazla sanayileşmiş rakiplerine ayak uydurabilmek için modernleşmeleri gerektiğini bu ülkelerin anlamasını sağladı. Avrupa’nın dönüşümünün başladığı o kritik dönemin, 1650 ile 1815 arasında geçen bir buçuk yüzyıldan uzun zamanın yüzde 60’ı savaşla geçti. Britanya’nın dünyanın hâkimi haline gelmesinden alınacak ders, “güçlü bir devlet için büyük ve başarılı bir donanma ile orduya, dış ticaretin ve deniz taşımacılığının büyük bir coğrafyada kontrol altına alınmış olmasına” ihtiyaç olduğuydu (Engerman, 2004, 269). Britanya devleti, donanmasını nasıl etkin bir biçimde kullandığını dünyanın dört bir yanında, Cebelitarık’ta, Malta’da, Aden’de ve Singapur’da donanma üsleri kurmak suretiyle gösterdi.

Savaş halinin neredeyse sürekli olması, iktidarın merkezileşmesini ve müdahale kapasitesine sahip olmayı gerektiriyordu. Bu dönemden çıkartılacak diğer bir önemli ders, İngiltere ile Hollanda arasında yaşanan ve sonuçta Hollanda’nın çöküşüne yol açan rekabetti. Hollanda’nın güçten düşmesinin temel sebeplerinden biri, Felemenk Cumhuriyeti’nin merkezi bir iktidara sahip olmaması ve nihayetinde İngiltere’ye ve Fransa’ya muazzam avantaj sağlayan bir “anti-devlet” özelliği taşımasıydı (Ormrod, 2003, 351). Askeri gücünü ar-

tırmaya çalışan her devlet, iktisadi kalkınmaya fiilen katkı sağlayacak müdahaleleri yapabilen bir devlet haline gelmek zorundaydı.

Alexander Gerschenkron'un etkili eseri sayesinde, ekonomiye devletin müdahalesinin sadece geri kalmış ülkelere özgü olduğunu 1950 ve 1960'lı yıllarda tarihçiler genellikle kabul etmekteydi;¹⁹ çünkü sanayileşme için yapılması gereken gereken hazırlıkları, bilhassa sermaye birikimini ikame etmesi gereken sadece bu devletlerdi. 19. yüzyıl ortasındaki Almanya ve Batı Avrupa (Kıta Avrupası) gibi "biraz geri kalmış" ülkeler, ihtiyaç duyulan sermaye birikimini bankalarına yarattırmıştı. Daha da çok geri kalmış ülkelerde (Rusya ve Balkan ülkelerinde), sanayileşme için ihtiyaç duyulanların ikame edilmesi daha zorlu bir süreçte gerçekleşti; bu ülkelerde devlet kilit bir rol oynadı.

Kıta Avrupası'nda sanayi yatırımlarının bankalar tarafından finanse edilmesi genel bir uygulama iken az gelişmiş ülkelerde bu özel bir sanayileşme yöntemi idi... Rusya'nın sanayileşmesi sürecinde devletin oynadığı rol, bu sürecin Almanya ve Avusturya'daki benzerlerinden açıkça ayırt edilmesini sağlamaktadır. (Gerschenkron, 1962, 14, 19)

Az gelişmiş bölgelerdeki geri kalmışlık seviyesi, ikamelerin doğasını belirleyen en baskın unsurdur. (Gerschenkron, 1970, 103)

Bu teori tartışmaya çok açıktır.²⁰ Devletin kararlı müdahalelerde bulunup bulunmayacağını tek başına belirleyen geri kalmışlık ya da sermaye ikamesi değildi. 19. yüzyıl boyunca Batı Avrupa'daki devletlerin, Britanya da dahil olmak üzere, oynadığı rol hayati önemdeydi. Bilhassa, devletin kudreti, donanmalar ve ordular, uluslararası gücün, sömürgeciliğin ve ticaretin genişlemesinin habercisiydi. Eric Hobsbawm'ın *Industry and Empire* eserinde gösterdiği üzere, Sanayi Devrimi'nin doğuşunda Britanya devleti önemli bir rol oynamaktaydı. "Britanyalı üreticilerin çıkarına savaşa girmeye ve sömürgeleştirmeye istekliydi... tüm dış siyasetini ekonomik çıkarların emrine vermeye hazırlıklıydı" (Hobsbawm, 1969, 49). Patrick O'Brien, "uluslararası ticarette ve ticaretten elde edilen kârda Britanya'nın büyüyen payını koruyan... rakipleri yok edip küçük düşüren" Kraliyet Donanması'nın rolünü vurgulamıştır (O'Brien, 2000, 7). R. Findlay ve K. O'Rourke, ticaretin ve zenginliğin ("bolluğun") belirleyicileri olarak savaş ve "kudret" fikrini ikna edici biçimde yeniden gündeme getirmiştir. Britanya, Findlay ve O'Rourke'a göre, "Bolluğu temin etmek için Kudreti" başarıyla kullandı (Findlay ve O'Rourke, 2007, 351).

Savaş, devletin finansman yapısının son derece sağlam, gelirlerinin ise muazzam seviyede olmasını gerektiriyordu. "Avrupa'daki en güçlü devletler... büyük düzenli ordu ya da donanma ve bazen de her ikisini birden... kurdu. Bunu vergilerle, savaş zamanı alınan borçlarla ve giderek büyüyen kamu borçlarıyla yaptı" (Bogart ve diğ., 2010, 77). Eski rejimde kamu finansmanı

kaotikti ve özelliği, büyük açıklar verilmesiyle gelirin yetersiz olmasıydı; devlet çoğu zaman yükümlülüklerini yerine getiremez, bunun sonucunda borcunu ödeyeceğine dair inandırıcılığını kaybettiği için sermayenin maliyeti artar ve ülkenin kaynaklarını tükettirdi. Felemenk Cumhuriyeti ve Britanya modern *kamu finansmanı sistemini* sanayileşme öncesi dönemde icat etti. 19. yüzyılda bu ikisini neredeyse tüm Batı Avrupa ülkeleri takip etti. Temel çözüm, mali politika ve bütçe üzerinde anayasal kontroller kuran ve böylece devletin inandırıcılığını sağlayan parlamenter, çok partili sistemin kurulmasıydı. Bu çözüm borçlanmayı kolaylaştırdı, ucuzlaştırdı ve devletin altyapıya yatırım yapmasına imkân tanıdı (Stasavage, 2003). Mali disiplini savunanlar, gayrimenkullerin ve gelirlerin doğrudan vergilendirmesine yol açan modern yöntemleri uygulamaya koydu: Bu vergiler 1870 yılında GSYH'nin kabaca yüzde 10'una ve devlet gelirlerinin yüzde 20 ila yüzde 40'ına karşılık gelmekteydi (Bogart ve diğ., 2010, 82). Küçük hükümetin ve vergilerin düşüklüğünün modern Britanya'yı yarattığı fikri çok sık duyulmakla birlikte efsaneden öteye gitmemektedir: Askeri harcamalar hükümet harcamalarının yüzde 83'üne ve GSYH'nin yüzde 16'sına karşılık gelmekte olup özel sermaye birikimini aşmaktadır. Britanya'daki vergiler, mutlakıyetçi rejimlerle yönetilen Fransa ve İspanya da dahil olmak üzere, Kıta Avrupası'ndaki çoğu ülkeden iki kat fazlaydı. Britanya'nın vergi gelirleri milli gelirin beşte birini oluştururken Kıta Avrupası'ndaki mutlakıyetçi devletlerde bu oran yüzde 10 ile yüzde 13 arasındaydı (O'Brien, 2002).

Sağlıklı finansman yapısına kavuşmak isteyen bir ülkenin vergi yükünü eşit dağıtan ve feodal düzenden gelen ayrıcalıkları kaldırmış modern bir vergi sistemine, harcamalarını kontrol etmeye ve gelirleri ile harcamalarını dengelemeye ihtiyacı vardı. Finansal istikrar ve devletin yatırımları bir araya gelince, gümrük vergilerinin esas alındığı sistemin yerine serbest ticarete dayalı sistemi geçirmek mümkün oldu. Mali istikrar bu sayede ihracatın artmasına katkıda bulundu. Üstelik bu istikrar, özel sektör için de uygun bir ortam yarattı. Almanya'daki devletlerde, 1820 ile 1840 arasındaki dönemde, kamu finansmanının modernleştirilmesine faiz oranlarındaki düşüş de eşlik etti. Devletin dayatmasıyla sağlanan finansal istikrar "özel sermaye arzının artmasına yol açtı... kapitalistlere reel aktiflere daha fazla yatırım yapma cesareti verdi ve bu sayede ekonomik büyümeyi teşvik etti" (Pierenkemper ve Tilly, 2004, 38). Üçüncü Kısım'da öne süreceğim üzere, istikrarlı bir kamu finansmanı sisteminin eksikliği ve büyük bütçe açıklarının kalıcılık arz etmesi, eğer sorunlar çok büyürse devletleri iflasa kadar götürmüş olmakla birlikte, periferideki birkaç ülkeyi adeta felce uğratmıştı.

Devletin temel fonksiyonlarından biri, eski düzeni yıkacak müdahaleleri dolaylı yoldan yapmaktı; başka bir deyişle, modern bir ekonominin ihtiyaç duyduğu kurumsal sınırları feodal düzenin kurumlarını ilga edip sanayileşme için gereken hukuki ve kurumsal zemini tesis ederek çizmekti.²¹ Devletin rolü,

bu yüzden, sadece geri kalmışlıkla bağlantılı değildi; en çok gelişmiş ülkelerin elde ettiği iktisadi başarıda da devlet önemli bir unsurdur. “The State and the Industrial Revolution” [Devlet ve Sanayi Devrimi] çalışmasında Barry Supple (1973), Avrupa *genelinde* görülen devlet müdahalelerinin oynadığı rolü açıkça teslim etmektedir. Silahlı kuvvetlerin, savaşların ve sömürgeciliğin payının yanı sıra,²² Supple, *yasaların ve kurumların* yaratılmasında devletin dolaylı faaliyetlerinin öneminin altını çizmektedir. Bütün modern hukuk ve kurumsal sistem, devletin yaptıkları sayesinde ortaya çıkmıştı.

Yeni kurumların inşası bahsedilen dönüşümün bir parçasıydı. Siyasi, sosyal ve iktisadi kurumlar, ekonomik performansın yaratılmasında önemli rol oynadı. Son yıllarda, iktisatçılar ve iktisat tarihçileri, iktisat tarihini kurumlar üzerinden yorumlama yaklaşımını benimsemiştir.²³ Kurumlar “bir toplumdaki oyunun kurallarıdır... insanlar tarafından icat edilen ve insan faaliyetlerini şekillendiren kısıtlardır” (North, 1990, 3). “Kurumlar, neden bazı ülkelerin zengin ve diğerlerinin fakir olduğu sorusuna ışık tutmaktadır” (Greif, 2006, 3-4). Yakın bir geçmişte yayımlanan *Cambridge Economic History of Modern Europe* kitabının “State and Private Institutions” [Devlet ve Özel Kurumlar] bölümünün ilk cümlesi bu gerçeği cesaretle ortaya koymaktadır: “İktisadi büyüme kurumlara (insan davranışlarını sınırlandıran kurallara ve yaptırım mekanizmalarına) bağlıdır” (Bogart ve diğ., 2010, 71). D. North ve B. Weingast’a göre, 1688 Şanlı Devrim’i ve devrim sonrasında yaratılan kurumsal sistem, özellikle de mülkiyet haklarının düzenlenmesi, Britanya’nın ekonomik başarısını yarattı (North ve Weingast, 1989). Diğer taraftan, bu kavram “kronolojiyi yuvarladığı, derine inmediği ve olayların bağlantısını dikkate almadığı” gerekçesiyle şiddetle eleştirilmiştir (O’Brien, 2002, 245). O’Brien’e göre Şanlı Devrim, “özel mülkiyetin gelişiminde... serbest piyasanın yaygınlaşması ve entegrasyonunda bir kopuşa karşılık gelen” temel dönüm noktası değildi. Bu gelişmelerin tarihi, Şanlı Devrim’den ziyade çok daha eskilere dayanmaktaydı ve modern devlet finansmanı uygulamalarının aşama aşama ortaya çıktığı İç Savaş sonrası dönemle bağlantılıydı.

İktisat tarihinin kurumlar üzerinden yorumlanması ve bunun en önemli unsur kabul edilmesi tek taraflı ve basitlikten kurtulamayacak bir yaklaşımdır.²⁴ Yüzyıllar boyu devam etmiş tarihsel gelişimin ürünü olan, bir dizi kültürel ve ideolojik unsurdan etkilenmiş olan güçlü müteşebbis devlet, “oyunun kurallarının” yeniden yazılmasına yol açan aşamalı bir sosyoekonomik dönüşümden geçti. Bu yüzden, sorulması en meşru soru şudur: “Kurumları oluşturan neydi?” (Ogilvie, 2007, 651)

Kalkınmada seçilen yönetime bağımlı olan ve içinde bulundukları kültürden etkilenen kurumlar, ya da böyle kurumların olmayışı, ekonomik performansta (başarıda ya da başarısızlıkta) hiç şüphesiz önemli rol oynamıştı; diğer taraftan, sadece bu kurumların süreçte rol oynadığını savunmak, hele ki onları ekonomik kalkınmanın *asli* belirleyicileri olarak göstermek doğru değildir. Kurumlar

çoğu zaman toplumun tamamına değil belirli bir tabakanın çıkarlarına hizmet etmektedir; aynı kurum farklı sosyo-kültürel çevrelerde farklı etkiler yaratabilir, çünkü kurumun kendisi ve diğer unsurlar arasında karşılıklı bağımlılık ilişkisi vardır. Belirli bir sosyo-kültürel ortamda en iyi şekilde faaliyet gösteren kurumlar kayırmacı ya da yozlaşmış toplumlarda sıklıkla işlememektedir. Ekonomik kalkınmasını başarıyla tamamlamış toplumlarda etkili kurumlar olduğu kadar etkisiz kurumlar da mevcuttur; üstelik, kurumların etkinliğini ölçmek çoğu zaman hayli öznel bir değerlendirme gerektirmektedir; çünkü sosyal, kültürel ve siyasi unsurlar arasında kurulmuş sonsuz sayıdaki bağlantıyı dikkate almadan, başarılı ülkelerdeki kurumları ideal kabul etme eğilimine de rastlanmaktadır. Bunun sonucu, kurumların kültürel-ideolojik-davranışsal unsurlardan oluşan daha büyük bir bütünün, devletin daha geniş alana yayılan ekonomik müdahalelerinin sadece bir parçası olmalarıdır.²⁵ Jean-Laurent Rosenthal, bu tartışmaya önemli bir eleştirel değerlendirmeye katkıda bulunmuştur: Formel kurumlar enformel kurumlardan her zaman daha iyi ve daha etkin değildir; toplumsal geleneklere ve sözleşmelere dayanan enformel kurumlar –Çin’de görüldüğü üzere– en az Avrupa’daki formel kurumlar kadar iyi işlemiş ve hatta onların yerini tamamen almıştır (Rosenthal ve Wong, 2011).

Modern kurumların bir işlevi ekonomik performansın daha iyi olmasını sağlamak ve devletin gelirlerini artırmaktır. Bunu sağlamak için gelir kaynağının bol olması gerekiyordu; çünkü devlet, ekonominin gelişmesini ve vergilendirilebilecek ticaretin devasa büyüklüğe ulaşmasını “zorunlu” tutmuştu. Güçlü bir gemicilik, inşaat, haberleşme ve silah sanayisi olmadan 18. ve 19. yüzyıldaki savaşlarda galip gelmek mümkün değildi. Kurumların inşa edilmesinin yanı sıra, müteşebbis devletin başarıya ulaşmasındaki nihai belirleyici, altyapı inşasında, özel şahısların ihracat faaliyetlerinin ve sanayileşmesinin desteklenmesinde devlet gelirlerinin nasıl kullanıldığıydı.

Üstelik, altyapının inşa edilmesi hem devletin hem de yönetimdeki elit kesimin işine gelmekteydi; bu, hem düzgün çalışan kurumlara sahip olmak hem de ekonomi üzerinde, bilerek ya da bilmeyerek, büyük etki yapan çeşitli politikalar uygulamak kadar önemliydi. *Merkantilizm*, Batı Avrupa’daki devlet politikalarını 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın önemli bir bölümünde hâkimiyeti altına aldı. Merkantilist düşünce yapısına göre, bir ulusun zenginliği, ihracat karşılığı ülkeye giren altından geliyordu. Bu sebeple, bir ülke kendi pazarlarını ithal mallara karşı her zaman korumalı, ülkeden altın çıkışını durdurmalı ve ihracatı artırmak için her şeyi yapmalıydı. Korumacı gümrük tarifelerinin yüksek tutulması bu hedeflere ulaşılmasına yardım ediyordu. İktisat tarihi yazınında, Fransa’nın kalkınmasında Colbert’in uyguladığı merkantilist politikalara ve Avusturya’nın kalkınmasında Maria Theresa’nın benimsediği “kameralizm”

Kameralizm (İng. *Cameralism*; Alm. *Kameralismus*): Devletin ekonomiye müdahalesini savunan, merkantalizm düşüncesi ve merkantalizm akımının bir uzantısı olarak öne çıkan yönetim sistemi – ç.n.

politikalarına sıklıkla rastlanmaktadır. Korumacı gümrük tarifelerine ilave olarak, hem Colbert hem Maria Theresa, devletin sanayiye yatırım yapmasını sağladı. Colbert'in müdahaleci önlemleri arasında şeker rafinerileri kurmak varken, Habsburg kraliçesinin kocası kendi sanayi şirketlerine sahipti.

Diğer taraftan, korumacılıkta Britanya'nın Fransa'dan aşağı kalır yanı yoktu. 1651 tarihinde çıkartılan ve 1660 yılında gözden geçirilen Navigation Act ile yabancı bandıralı gemilerin Britanya limanlarına demirlemesi yasaklanmıştı; 17. yüzyılda alınmış bu gibi önlemler, devletin ekonomik ilişkilere müdahale etmede kullandığı esas silahlardan biriydi. Staple Act ile Britanya sömürgelerine Avrupa'dan yapılacak ihracatta yabancı bandıralı gemilerin kullanılmasına kısıtlama getirildi. İlk defa 1804'te yürürlüğe konulan ve 1815 ile 1846 yılları arasında çeşitli değişikliklerle güçlendirilen Mısır Yasası ile ithal mısıra vergi konuldu. "Tacirler ve iş insanları yeni pazarların açılmasında, yerel tekellerin dağıtılmasında devletin yardımını bekliyordu; ticaretlerini yürütürken donanmanın ve ordunun desteğine de ihtiyaç duyuyorlardı" (Morgan, 2002, 165). Korumacı önlemler, ülkenin ekonomik gücünü artırdı. Devlet ayrıca ihraç mallarının kalitesini kontrol etmek, ihracata sübvansiyon vermek ve ihracat malı üretimini destekleyecek malların ithalinde vergileri düşürmek suretiyle ihracat faaliyetlerini teşvik etti.

Büyük Friedrich yönetimindeki Prusya'da devlet müdahaleciliğinin en belirgin örneklerinden birini görmek mümkündü. Devlet tarafından 18. yüzyılın ortalarında başlatılıp yüzyılın sonlarına kadar devam ettirilen sanayileşme ve devlete ait sanayi kuruluşları Prusya ordusunun çıkarlarına hizmet etti; Almanya'nın Silezya bölgesindeki sanayileşmesinin kökeni buydu. Prusya devleti müteşebbis ve idareci rolünü doğrudan üstlenmekteydi. Göçmenlere ücretsiz dokuma tezgâhları vermek suretiyle Silezya'daki sipariş üzerine imalat yapılan tekstil sanayisini yarattı; kamgarn dokuma yapacak ilk mekanize atölyeyi kuran yine Prusya devletiydi.²⁶ Prusya devleti ayrıca kanal, yol ve demiryolu inşaatlarına sübvansiyon verilmesi, kamu hizmetleri, eğitim sistemi ve sağlık hizmetlerinin kurulması gibi işleri de üstlenmek suretiyle, özel yatırımcılara cazip gelmeyen, kârı düşük alanlara da yatırım yapıyordu.

Avrupa genelinde devlet, iktisadi dönüşümde önemli bir rol oynadı ve bunu mali istikrarı sağlayarak, gerekli yasaları çıkartarak, kurumları ve modern alt yapıyı inşa ederek, iç pazarı savunarak, stratejik sektörleri kuvvetlendirerek yaptı. Bunlara ilaveten, para biriminin değeriyle oynanması, vergi ve gümrük politikaları, ticareti artıran uluslararası anlaşmaların imzalanması, devletin önemli fonksiyonlarındandı. İtalya'nın sanayileşmesinde devletin mühim rol oynadığı genel kabul görmüştür. Zamagni, gelişmiş ülkeler içindeki en müdahaleci devletler arasında Japonya ve Almanya kadar İtalya'nın da bulunduğunu savunmaktadır (Zamagni, 1993). Kimi İtalyan tarihçiler "korumacılık, üretilen malların satın alınması, zora düşen şirketlerin ara ara kurtarılması" gibi önlemlerle "sanayiye destekleyen devlet kapitalizminden" ve "siyasi ka-

pitalizmden” bahsetmektedir (Cohen ve Federico, 2001, 63-4). “Sanayileşme sürecinde devletin oynadığı çeşitli rolleri benzersiz ulusal tarihlerin bir ürünü olarak değil, *Avrupa genelinde görülen bir olgu* olarak değerlendirmek uygun olacaktır” (Supple, 1973, 353; italikler bana ait).

Fransız Turgot, Adam Smith²⁷ ve John Stuart Mill gibi *laissez-faire* ideologları merkantilist devletin ekonomiye müdahalesini kınadığından bu yana, bu müdahaleler iktisat ve iktisat tarihi yazınında olumsuz değerlendirilmiştir. Zenginliğin kaynağının altının istiflenmesi olduğunu öne süren merkantilist teorisinin bariz bir şekilde hatalı olduğu doğrudur. Yine de bu hedefe ulaşmak isteyen merkantilistlerin uyguladıkları politikalar ekonomik kalkınma ve sanayileşmede en faydalı rolü oynadı. Üstelik, son dönemdeki iktisat tarihi literatürü merkantilizme itibarını iade etmiştir. “Güçler dengesini Londra lehine bozan ve Londra’nın nüfuz kazanmasını sağlayan hiç şüphesiz merkantilist devletti... Felemenk devleti, komşularından gelen sert merkantilist rekabete uygun bir şekilde karşı koyacak durumda değildi” (Ormrod, 2003, 337, 350). Başka bir deyişle, en büyük güçler tarafından 19. yüzyılın ortalarında başlatılan *laissez-faire* ve *serbest ticaret politikaları*, gariptir ki, *devletin müdahaleciliğinin sonucuydu*.

Fransa, Prusya ve Avusturya’nın benimsediği merkantilist ve kameralist politikalarda 19. yüzyılın başlarında Aşağı Ülkeler’in güneyinde tersanelerin açılması ve Silezya’da Prusya devletine ait dökümhanelerin kurulması gibi devletin sanayiye yatırım yaptığı örnekler de dahil olmak üzere her türlü devlet müdahalesine yer vardı. Kuzey İtalya’daki “askeri-endüstriyel kompleksin” genişlemesi “hükümet desteğinin... doğrudan sonucuydu” (Cohen ve Federico, 2001, 23). En önemlisi, devletin ekonomiye güçlü bir biçimde müdahale etmesi bütün Avrupa’da hayati önem taşıyan altyapı yatırımlarının –ulusal ulaşım ve taşımacılık ağları, yollar, kanallar ve demiryolları– tamamlanmasını sağladı. Belçika ve Prusya örneklerinde yatırımların sahibi devletken, Fransa gibi diğer bazı örneklerde kamu ve özel teşebbüs birlikte hareket etti. Devlet genellikle arazi bağışlayıp köprüleri, tünelleri vb. inşa etmek suretiyle demiryolu altyapısının sorumluluğunu üstlendi. Bazı devletler, demiryolu yatırımlarını cazip kılmak için yatırımcılara yüzde 4 ila yüzde 5 getiri garantisi verdi.

19. yüzyıl “serbest ticaret döneminin” beşiğiydi; Karl Polanyi (1964) bu dönemi kısa ömürlü sistem olarak adlandırdı, ancak devlet, iç pazarın koruyucusu ve savunucusu olarak neredeyse bütün yüzyıl boyunca hâkimiyetini korudu. Serbest ticaretin olgunlaşmış bir iktisat teorisi olarak üstünlüğü ele alması için John Stuart Mill’in 1848 yılında yayımlanan *Principles of Political Economy* [Siyasi İktisatın İlkeleri] eserini, teorisinin pratiğe dönüşmesi için de 1860 yılında Fransa ile İngiltere arasında imzalanan ve temel serbest ticaret sistemini yürürlüğe koyan anlaşmayı beklemek gerektiği düşünüldüğünde, serbest ticaretin 19. yüzyıl içinde kısa bir dönem olmaktan öteye gitmediği açıkça görülmektedir. 1870’li yıllardan itibaren birçok devlet korumacı ön-

lemlere tekrar başvurdu: 1879 ve 1902’de Almanya, 1880, 1892 ve 1910’da Fransa, 1888 ve 1892’de İsveç, 1906’da Avusturya, 1878 ve 1887’de İtalya.²⁸ Paul Bairoch’un öne sürdüğü üzere, korumacılık 19. yüzyılın sonlarında ekonomik büyümeye destek oldu (Bairoch, 1989). Kevin O’Rourke’ın yeni hesaplamaları da göstermektedir ki “19. yüzyılın sonlarında büyümeyi artıran unsurun gümrük tarifeleri olduğu hipotezi verilerle çok daha kolay desteklenebilmektedir” (O’Rourke, 2000, 468).²⁹ Britanya haricinde, sadece bazı küçük ve ihracata yönelik üretimi kuvvetli ülkeler –Hollanda, Danimarka, Belçika ve daha dar bir kapsamda İsviçre– aşağı yukarı liberal politikalar uygulamaya devam etti. 1870’lerde başlayıp 1900’lerin başına kadar süren dönemde, yalnızca dört yahut beş Avrupa ülkesinde serbest ticaret ya da düşük gümrük tarifeleri uygulanmaktaydı. Devlet gücü, çeşitli yöntem ve biçimlerinde, Avrupa’nın modern iktisadi dönüşümünde ve sanayileşmesinde gerçek bir silah olarak kullanılmıştı.

Batı Avrupa’nın modernleşmesi ve sanayileşmesinde 19. yüzyılın ortası bir dönüm noktasıydı. 1851 Büyük Londra Sergisi ve 1855 yılında Paris’te düzenlenen Paris Evrensel Sergisi dönemi sembolize etmekteydi. Hyde Park’ta demir ve camdan inşa edilen 563 metreye 138 metrelik Crystal Palace içinde düzenlenen Büyük Londra Sergisi’nde dönemin en modern teknolojileri sergilenmekteydi: Buharlı motorlar, buhar gücüyle çalışan traktörler, harman makineleri ve lokomotifler. 116 sayfalık bir katalogda listelenen teşhir ürünlerinin sayısı 13.000’e ulaşırken ziyaretçi sayısı 6,2 milyondur. Dünya çapında heyecan yaratan bu fuardan her yerde övgüyle bahsedilmekteydi (bkz. Kutu 2.1). Bundan dört yıl sonra, Paris’te düzenlenen Paris Evrensel Sergisi’nde endüstriyel, kültürel ve toplumsal ilerlemenin en uç noktasındaki ürünler sergilendi. Sergi kapsamında, otuz dört ülkeden gelen ürünler Sanayi Sarayı [Palais de l’Industrie] içinde teşhir edildi. Bu sergi, “tüketim mallarının ve o malları üreten makinelerin teşhir edildiği devasa bir fuardı” (Eisenman, 1994, 221). Serginin diğer pavyonlarında Romantizm sonrası dönemi temsil eden ve yeni gerçekçi moderniteyi yansıtan güzel sanatlar sergileri vardı: Jean-François Millet’in (“The Sower”), Gustave Courbet’in (“The Stonebreakers”) ve Honoré Daumier’in (“The Third Class”) eserleri çalışmanın getirdiği zorluğu ve erdemi, yoksulluğun asaletini açığa çıkartmaktaydı. Bu gerçekten de yeni bir çağın başlangıcına işaret ediyordu.

Kutu 2.1 1851 Londra, Crystal Palace Sergisi

1 Mayıs 1851’de, Kraliçe Victoria yüzyılın sergisini açtı. Açılışta Handel’in Messiah eserinden “Hallelujah Chorus” icra edildi ve Canterbury Başpiskoposu serginin başarısı için dua etti. Bu uluslararası olaya ev sahipliği yapması için Hyde Park’a yapılan demir ve camdan abidevi bina moderniteyi ve modern siyasi şeffaflığı sembolize ediyordu. Dünyanın lideri Britanya yeni bir sanayi çağına giriyordu.

1770 ile 1830 arasındaki yarım yüzyılda, Fransa, Britanya Sanayi Devrimi’ne bilimsel teorilerle katkıda bulundu. Bir sanayi fuarı düzenleme fikri de aslında Fransızlara aitti. 1798’in Eylül’ü gibi erken bir tarihte dahi, Paris’teki Champs de Mars’da aynı dönemlerde geçici olarak inşa edilmiş “Temple de l’Industrie” [Sanayi Tapınağı] binasında, Paris bölgesinden gelen 110 katılımcının iştirak ettiği ve devletin sponsorluğunda düzenlenen bir fuar açıldı. Açılışı yapan Bakan François de Neufchâteau, konuşmasında bu fuardan “sadece İngiliz sanayisine karşı verilen mücadelede yeni bir dönem olarak değil, aynı zamanda yalnızca zamanın boy ölçüşebileceği heybetli bir binanın ilk taşı” olarak övünçle bahsetti. Paris, 1801 yılında ikinci ulusal sanayi fuarına ev sahipliği yaptı; 1849 yılındaki on birinci sanayi fuarı ise 4.500’den fazla katılımcısıyla Fransa’nın ekonomik ilerlemesini kutluyordu. Fransa’dan örnek alınan sanayi fuarları, çoğunlukla 1820’li yıllarda, İsveç’te, İspanya’da ve hatta Rusya’da da görüldü.

Diğer taraftan, modern mekanize sanayinin doğum yeri olan Britanya’nın sergi fikrine ısınması zaman aldı. British Museum 1753’te, National Gallery 1824’te, Londra Hayvanat Bahçesi ise, Zooloji Cemiyeti’nin himayesinde, 1828 yılında kuruldu. 1832’de kurulan Adelaide Galerisi’nde, işleyen makineler ve makine modelleri sergilenmekteydi. Society of Arts [Kraliyet Sanat Akademisi], 1761 yılında bir sanayi sergisi düzenlediğinde ve 1844’ün Aralık ayında kendi binasında ikinci bir sergi açtığında, gerek sergide ürünlerini sergileyen katılımcıların sayısının az olması gerekse sadece 150 kişinin sergiyi ziyaret etmesi, bu fikre karşı elle tutulur bir ilgisizlik olduğunun işaretiydi. Buna karşılık, Fransızların açtıkları sergilerle Britanya’ya meydan okuması, dünyada ilk örneği olacak uluslararası bir sergi düzenlemek için bir Kraliyet Komisyonu oluşturulmasına yol açtı. O dönemde Londra, 2,4 milyonluk nüfusuyla dünyanın en kalabalık şehriydi.

Prens Albert’in başkanlığındaki ilk planlama toplantısı, 1849 yılının Haziran ayında Buckingham Sarayı’nda düzenlendi. 18. yüzyılın sonlarına değin kraliyet

ailesinin geyik avı için ayrılmış bir park olan Hyde Park, serginin düzenleneceği yer olarak seçildi. Sergi binası için düzenlenen uluslararası yarışmaya 245 teklif geldi. Yarışma sonucunda, Joseph Paxton'un çığır açan "iç alanı sekiz hektar olacak, demir ve camdan yarı saydam bir bina" teklifi kabul edildi. 293.655 cam paneli, 330 tektip demir kolonu ve 250.000 çerçeve çitasıyla 274.320 metrekarelik devasa bir alana yayılan, inşaatında 3.800 ton dökme demir, 700 ton ferforje demir kullanılan, 40 kilometrelik yağmur oluğu bulunan sera dokuz ayda tamamlandı. Mizah dergisi *Punch*'ta çıkan bir yazıda seraya Crystal Palace lakabı takıldı. Muazzam büyüklükteki zemin alanının yarısı Britanya'dan ve sömürgelerden gelen katılımcılara, diğer yarısı ise denizasırlı ülkelerden gelen 6.500'ün üzerindeki katılımcıya ayrılmıştı. Fransızlara 15.240, Amerikalılara 12.192, Belçikalılara 4.572 metrekare teşhir alanı verilmişti.

Yirmi sekiz ülkenin sergilediği yüz bin ürün yeni bir çağın doğuşunu gösterdiği kadar Britanya'nın kudretini, sömürge imparatorluğunun şanlı genişlemesini ve sanayideki hegemonyasını simgelemekteydi. Hammaddeler, makine-teçhizat, sıradan ev aletlerinin de dahil olduğu sanayi ürünleri, sanayileşmenin açılış çağını temsil ediyordu. Sergi binasının yan tarafında, süvari barakalarının olduğu alanda, işçi sınıfı aileleri için yapılmış model evler sanayileşmenin, hayat kalitesini nasıl iyileştirdiğini gösteriyordu. Bu sergi müthiş bir uluslararası başarıydı. Londra'nın yarısı Crystal Palace'ı ziyaret etti. "Şilin günleri" denilen indirim günlerinde işçi sınıfı bile sergiyi ziyaret edebildi. 141 günlük sergi boyunca aralarında 27.000 Fransızın, 12.000 Almanın, 5.000 Amerikalının ve 3.800 Belçikalının bulunduğu 6 milyondan fazla ziyaretçi sanayinin yarattığı mucizeleriyle büyüldü.

Sergi boyunca "tutkulu bir milli gurur", imparatorluğun ve Victoria çağının büyüklüğü sergilenirken, bazı yorumcular bu serginin "sınıflar arasında toplumsal münasebet kurma ve uzlaşma aracı", "toplumsal anlaşma adası" olduğunu öne sürüyordu. Prens Albert, açılış konuşmasında "sanayideki ilerleme sayesinde barış ve ahengin sağlanması" fikrini ele aldı. Her şeyden önemlisi, Eric Hobsbawm'ın (1996, 32-3) dikkat çektiği üzere, bu sergi "kapitalist dünyanın zafer kazandığını" müjdeliyordu. "Kapitalizmin küresel zafer dönemi başladı ve devasa büyüklükteki yeni kutlama ritüelleriyle sağlamlaştırıldı... [Crystal Palace], zenginlik ve teknik ilerlemeye adanmış görkemli bir anıttı..."

Yararlanılan kaynak: Gold ve Gold (2005, 49-70).

Tarım, Ulaşım ve İletişim

Tarım Devrimi

Uzun 19. yüzyıl boyunca, pek çok Avrupa ülkesi, Kuzeybatı Avrupa’da önceki dönemde görülen toplumsal ve tarımsal dönüşümü farklı seviyelerde taklit etti. 19. yüzyılın başlarında, Hollanda ve Britanya’da belli başlı dört tahıl türünden elde edilen rekolte, Kıta Avrupası’nın batısındakinden iki kat fazlaydı.¹

Kuzeybatı Avrupa’dakine benzer bir şekilde, devrim niteliğindeki reformlar Kıta Avrupası’nda da feodal kurumların yerine modern kurumları geçirdi. Serflerin emeğinin yerini hür çiftçiler ve/veya hareket özgürlüğüne sahip ücretli emek aldı. Aşağı Ülkeler’in güneyinde (şimdiki Belçika’da), 1793 yılında senyörlüklere ait bütün hak iddiaları ve yükümlülükleri bedelsiz kaldırıldı. Bu bölge 1795 yılında Fransa’nın bir parçası haline geldiğinde hükümet kilise arazilerini kamulaştırdı ve özel çiftçilere sattı. Daha da ötesi, Devrim, Fransa’da bir mülk sahibi-müteşebbis çiftçi ekonomisi yarattı: Ülkedeki 3,8 milyon köylünün yüzde 68’i, 1851 yılına gelindiğinde hürriyetini kazanmıştı. Fransızlar daha önce işlenmeyen arazileri, örneğin bataklıkları, tarıma kazandırdı; nehir vadileri ve sahil bölgelerindeki geniş toprakları ekilebilir hale getirecek drenaj sistemleri inşa etti.

Napoléon döneminde Kuzey İtalya’nın Fransızlar tarafından işgal edilmesi, feodal düzenden kalan hakların son kalıntılarını da kaldırdı; ortak kullanıma bırakılmış arazilerle kilise topraklarının satılması, kendi mülküne sahip çiftçilerin sayısını kimi bölgelerde yüzde 20 oranında artırdı. (Daha önce Belçika ve Hollanda’da görüldüğü üzere) Geçmiş dönemlerden aldığı etkin sulama sistemi ve uzmanlaşmış tarımsal üretim, Lombardiya bölgesini benzersiz bir konuma taşıdı. Gelişmiş agronomi “nesiller boyu verilen emeğin bir ürünüydü... ve... coğrafyaya ve iklime... aşama aşama uyum sağlandığını gösteriyordu” (Greenfield, 1965, 32).² Benzer bir şekilde, ovanın toprağının bereketli olması, ekile-

bilir ince bir toprak tabakası oluşturmak ve suların toprağı aşındırmadan akıp gitmesini sağlayacak biçimde toprağı “eğilendirmek” için nesiller boyunca harcanan işgücünün sonucuydu. Alpler bölgesinin daha yüksek kesimlerinde, hayvan otlatacak zengin ve verimli toprakların bolluğı, hayvan besiciliğinin gelişmesine yol açtı. Çiftçiler daha aşağı kesimlerdeki tepelerde dut, üzüm ve buğday yetiştirirken “bereketi bol” ovalarda yem bitkileri, pirinç, keten ve tahıl ekiyordu.

İlk dönemlerde kullanılan ürün rotasyonu sistemi toprağın verimli kalmasını sağlıyordu. Çiftçiler, pirincin de ekildiğı rotasyonda dokuz yıllık bir çevrimde altı defa, ekilmediğı durumda ise altı yıllık bir çevrimde dört defa gübrelemek suretiyle toprağı ıslah ediyordu (Greenfield, 1965, 21). Tarımda ihtisaslaşma gıdanın işlenmesi, özellikle de peynir üretimiyle desteklenmekteydi. Parmesan peyniri üretimi, 18. yüzyıl ortasından 1830'lara gelindiğinde üç katına çıktı. Büyük dut ağacı plantasyonları, gelişmekte olan ipek sanayisi için sağlam bir temel oluşturdu.

Kuzey İtalya'daki tarım, 1880'lerin ikinci yarısıyla I. Dünya Savaşı arasındaki dönemde daha da modernleştirildi. Bu modernleşme sonucunda Po Ovası'ndaki tarımsal üretim yıllık bazda yüzde 1,4 oranında arttı. Yeni hesaplamalara göre, İtalya'daki tarım üretimi, I. Dünya Savaşı'ndan önceki elli yılda neredeyse iki katına çıktı. 1910 yılında, Po Ovası, İtalya'daki ekilebilir arazilerin sadece yüzde 13'ünü barındırmakla birlikte ülkedeki tarımsal üretimin yüzde 31'ini sağlıyordu, çünkü buradaki verimlilik ülkenin geri kalanından üç kat fazlaydı.

Nadasa bırakılan toprakların ekilmesi, Amerika kıtasından getirilmiş olan patates ve mısır üretimini de artırdı.³ Mısır ve patatesten arazi birimi başına elde edilen kalori, tahıldan elde edilenden fazlaydı. Fernand Braudel (1979), buğdayın fiyatı mısırın fiyatının iki katı olduğu için çiftçilerin yetiştirdikleri mısırı yiyip buğdayı sattığından bahsetmekteydi. Patates ise mısırdan bile daha önemli hale geldi. Aynı miktar topraktan elde edilen patates, buğdaya kıyasla, iki kat daha fazla sayıda insanın karnını doyurabiliyordu. Bu nedenle, patatesin daha yoksul kesimlerde, örneğin Fransa'nın belirli bölgelerinde, vazgeçilmez bir gıda maddesi olmasına şaşırılmamak gerekmektedir. Flandre'da, buğday tüketiminin yüzde 40'ı yerini patates tüketimine bıraktı.

Hem köylülerin ekip biçtiğı çiftliklerde hem de kapitalist tarzda üretim yapılan büyük mülklerde, geleneksel üç yıllık ürün rotasyonu yerine modern rotasyon sistemleri kullanılmaya başlandı; bu sistemlerde tahılla dönüşümlü olarak bakla, şalgam ve yonca ekildiğı için nadasa bırakılması gereken toprak miktarı da çok büyük ölçüde azaldı. Söz konusu yöntemlerle toprak, nadasa bırakılmadan ıslah edilebiliyordu. Kıta genelindeki ekili arazi miktarı, 1800 ile 1910 arasındaki dönemde 110 milyondan 151,8 milyon hektara çıkarak yüzde 38 arttı. 1900 yılına gelindiğinde bu arazilerin 3,5 milyon hektarlık bölümünde sulama yapılıyordu. Yeni ürün rotasyonu sistemi ile hayvan yemi de üretil-

diğinden, hayvanların otlatılması yerine kapalı barınaklarda beslenmesine de geçilebildi. Hayvanlar artık kışı ve baharın ilk dönemlerini atlatabiliyordu; bu yönleme geçilmeden önce, otlaklar sınırlı olduğundan sürünün büyük bölümünün telef edilmesi gerekiyordu. Bu yeni uygulamaların sonucu olarak, büyükbaş hayvan ve domuz sayısı 19. yüzyılın ikinci yarısında kabaca ikiye katlandı.

Bu dönemde ayrıca çoğunlukla bilimsel çalışmalara dayalı çeşitli yenilikler de görüldü. Bunlardan biri hayvan yetiştiriciliği idi. İngiliz hayvan yetiştiricisi Robert Blakewell, “en iyiyi en iyiyle çiftleştirerek” 18. yüzyılın sonlarında hayvan yetiştiriciliği bilimini kurdu. Avusturyalı keşiş Gregor Johann Mendel, Charles Darwin’in evrim teorisini esas alıp yeni ve gelişmiş tarımın ve hayvan besiciliğinin bilimsel temellerini attı. Çiftlik hayvanlarında seçilmiş soyların yetiştirilmesi ve kırma soyların yaratılması muazzam ölçülerde iyileşme sağladı. 1780 yılında, suni döllenme yönteminin geliştirilmesi hayvan mevcudunun hem sayısının artmasına hem de kalitesinin yükselmesine yol açtı. Yeni büyükbaş hayvan türlerinden elde edilen süt ve etin hem kalitesi hem miktarı arttı. Islah edilmiş domuzlardan daha yumuşak et (pastırma ve salam) elde edilmeye başlandı. 19. yüzyılın ikinci yarısında bir dizi dernek ve araştırma enstitüsü modern hayvan besiciliğini teşvik etti.⁴ Aynı dönemde, uygulamalı bir akademik bilim haline gelmiş olan bitki yetiştiriciliği de ürün rekoltesinin artmasına katkıda bulundu (Wieland, 2006).

19. yüzyılı simgeleyen yeni icatların –dökme demirden bıçaklı pulluklar, atların çektiği mibzerler, çapalama makinesi, tahıl ve çim biçme makineleri gibi gelişmiş aletlerin– ortaya çıkması, işgücü verimliliğini beş ila on kat artırdı. 1870’lerde süt sağma makinesi, 1900’lerde mısır toplama makinesi kullanılmaya başlandı. Bununla birlikte, mekanizasyonun tamamlandığını gösteren tek bir tarımsal faaliyet vardı: Buhar gücüyle çalışan harman makinesinin kullanılması. Bu makineler 19. yüzyılın ilk dönemlerinde kullanılmaya başlanmış olmakla birlikte, yüzyılın ikinci yarısında taşınabilir modellerin çıkması makinelerin hızla benimsenmesine imkân sağladı. Yine de 19. yüzyıldaki asli güç kaynağı, buharlı motor, tarımda yaygın olarak kullanılmıyordu.⁵ Yeni mekanizasyon dalgası ancak içten yanmalı motorun icadıyla güç kazandı. Devrim niteliğindeki traktör, 20. yüzyıla girilirken verimliliği ve üretimi artırdı; fakat bu icadın Avrupa genelinde kullanılmaya başlanması için I. Dünya Savaşı’nın bitmesi gerekecekti.

Hayvan besiciliğindeki yeni yöntemler üretimin artırılmasına yardımcı oldu. Hayvanların kapalı barınaklarda tutulması gübrenin toplanmasını ve toprağın kalitesini iyileştirmek için, ortalamada, en geç her dört yılda bir kullanılması mümkün kıldı. Daha gelişmiş ülkeler Şili’den nitrat ve Peru’dan guano ithal etmeye başladı; Britanya ve Almanya’daki tarımın gelişmesinde bu ürünlerin ithali çok önemliydi. Diğer taraftan, en devrimci yenilikler, modern bilime dayalı kimya sanayisi sayesinde ortaya çıktı. Alman Justus von Liebig 1830’larda organik kimyayı kurdu; 1840 yılında yayımladığı eseri *Die*

organische Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie [Organik Kimyanın Tarımda ve Fizyolojideki Uygulamaları] bilimsel tarımın temelini oluşturdu.

Laboratuvar ve fabrikalarda von Liebig'in keşifleri esas alınarak organik madde üretimine başlandı. Fosfatın ticari amaçla üretimi 1840 yılında hız kazanırken onu potasyum, suni azotlu gübre ve amonyum sülfat takip etti. Batı Avrupa tarımında suni gübrelerin kullanımı 1880 yılı civarında başladı ve 1913'e gelindiğinde beş kattan fazla arttı. 19. yüzyılın ilk yarısında kullanılmaya başlanan kimyasal böcek ilaçları, (yapraklara zarar veren) peronospora gibi sarmaşık parazitleriyle mücadelede hayati önem taşıyordu.

Tarım devriminin getirdiği bir diğer yenilik, ihtisaslaşmanın artmasıyla birlikte münferit büyük mülklerde ya da küçük arazilerin her birinde her çeşit ürünün yetiştirilmesine son verilmesi oldu. Tarımda ve hayvan besiciliğinde ihtisaslaşmanın, verimliliğin artmasının gıda işleme sürecindeki iyileşmeler ile bir araya gelmesi, birçok ülkede sanayileşmenin başlangıç noktasını tesis eden bir tarım devrimine yol açtı.

Diğer taraftan, birbiriyle bu kadar bağlantılı unsurlardan oluşan bir tarım devrimi ancak en gelişmiş bölgelerde yaşanmıştı. Zirai sistemin modern kapitalist büyük mülklere dayandığı Britanya ve Avusturya-Bohemya'daki toprak mülkiyeti yapısı,⁶ köylülerin ekip biçtiği çiftliklerin ağır bastığı Batı Avrupa'dakinden (Kıta Avrupası) farklıydı. Yine de tarımın modernleştirilmesine kıtanın tüm batı yarısında sıklıkla rastlanıyordu.⁷ Toprak mülkiyeti ve çiftçilik biçimleri farklı olsa da, bunların hepsinin devrim niteliğindeki değişimlerden ziyadesiyle geçmiş modern tarımla sonuçlandığını gerçekler açıkça göstermektedir.

Kıta Avrupası'nda, köylülere ait bazı topraklar sadece geçimlik tarımda kullanılabiliyordu; bu köylüler ürünlerini pazara ulaştırılamıyordu. Buna karşılık, birkaç bölgede, çok küçük çiftliklerde dahi ihtisaslaşma vardı ve pazara dönük üretim yapılmaktaydı. Belirli bölgelerde tarımsal üretim gıda işlemeyle birleşmiş iken bazı bölgelerde tamamen ayrıydı. Batı Avrupa tarımı çeşitli yöntem ve biçimlerde devrim yaşadı; verimliliğin arttığını ve tarıma ayrılan işgücünün büyük bölümünün serbest kaldığını gördü. Bu dönüşüm, sanayileşme için sağlam bir temel oluşturdu.

Tarım devrimi Flaman, Hollanda ve daha sonra da Britanya tarımını geç Ortaçağ'dan itibaren dönüştürmeye başlayıp, etkisini bilhassa 18. yüzyıl boyunca hissettirdi. Flaman ve Hollandalıların başarılarını alıp üzerine koyarak devam eden Britanya 18. yüzyıldaki tarım devriminin beşiği haline geldi, ancak tarımsal üretimde kendine yeterlilik iddiasından yavaş yavaş, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında feragat etti. Ülkedeki ekili alan miktarı azaldı: 1867 yılında Britanya topraklarının yüzde 54'ü otlak ve mera olarak tasnif edilirken 1913 yılında bu oran yüzde 69'a çıktı. Bununla birlikte, 19. yüzyılın ikinci yarısında (pastırma ve salam dahil olmak üzere) et, tereyağı, yumurta ve süt bile çoğunlukla ithal edilmekteydi.

Britanya sanayileşmede son aşamaya geçip iç pazarını ithal gıdaya aşama aşama açarken tüketimini ithal malların payını çok büyük hızda ve oranda artırmak suretiyle karşılıyordu. 1781-1790 ile 1905-1914 arasındaki dönemde Britanya'nın nüfusu kabaca dörde katlanmakla birlikte tarımsal üretimi, sabit fiyatlar üzerinden yapılan hesaplamalara göre, sadece yüzde 56 oranında arttı. Gıda ithalatını teşvik etmek için atılan en önemli adım Mısır Yasası'nın 1846'da kaldırılıp mısır ithalatından alınan gümrük vergisinin sıfırlanmasıydı. Parlamento ayrıca Denizcilik Yasası'yla konulan sınırlamaları kaldırdı ve ülkeye yabancı gemilerle mal getirilmesini serbest bıraktı.

Bunların sonucunda, 19. yüzyıl Britanya'sında buğday ve buğday unu ithalatları elli, arpa ve yulaf ithalatı yirmi iki kat arttı. Et ithalatı yirmi kat artarken şeker, tütün, kahve ve çay ithalatı iki katına çıktı. 1855-1859 ile 1900-1909 arasındaki dönemde Britanya'nın ithalatı yüzde 337 oranında artarken tekstil ve diğer sanayi hammaddeleri ile mamullerinin ithalattaki payı yüzde 40'a indi. 1800 yılında, ülke nüfusunun yarısı tarımda istihdam edilmekteydi; 1841'e gelindiğinde bu oran yüzde 35'e indi ve 1914 yılında daha önce hiç görülmemiş bir seviyeye gelerek yüzde 9'a düştü.

Tarım devrimini başlatan Hollanda, 19. yüzyılda ekilebilir arazi miktarını artırmak suretiyle iktisadi kalkınmasını devam ettirdi. 1833 ile 1911 yılları arasında kanal kazmaları için devlet tarafından kurulan şirketler, daha önce tarıma elverişsiz olan 370.000 hektar büyüklüğünde bataklık alanı geri kazandı; buna ilaveten, okyanusun doldurulmasıyla 100.000 hektarlık alan daha kurtarıldı. Devlet, yeni kazanılan bu toprakları parsellere ayırırken nispeten hakkaniyetli davrandı. Britanya'nın aksine, Hollanda'da büyük mülkler yoktu: Üstelik, 1 ila 5 hektarlık mini çiftliklerle 5 ila 10 hektarlık küçük çiftliklerin kapladığı alan, sırasıyla 75.000 ve 34.000 hektar arttı. Bu mini çiftliklerin tarımda ihtisaslaşması ve pazara dönük üretim yapması, Hollanda'ya özgü bir durumdu. Tarımda çalışanların oranı 1846 ile 1906 yılları arasında yüzde 45'ten yüzde 28'e düşmüş olmakla birlikte, 19. yüzyılın son altmış yılında ülke nüfusu ikiye katlanarak 3,1 milyondan 6,2 milyona çıktığından, sayıları mutlak bir artış göstererek 394.000'den 528.000'e yükseldi.

Hollanda'nın tarımla ulaştığı bu yeni refahın ardında Britanya'nın kendi gümrük politikasında yaptığı değişiklikler ve serbest ticaret sistemine geçmesi vardı. Hollanda'nın ihraç malları için Britanya kapısı açılır açılmaz Hollandalı çiftçiler yeni fırsatlara hızla uyum sağladı. Hayvan besiciliğinde uzmanlaşan çiftçilerin sayısı arttı ve yoğun (entansif) besleme teknikleri geliştirildi. Büyükbaş hayvan ve domuz sayıları sırasıyla yüzde 50 ve yüzde 448 oranında arttı. Daha da önemlisi, hayvan besiciliği ile gıda işlemeciliği yeni metotlarla birleştirildi (5. Bölüm'de daha ayrıntılı tartışılacaktır).

Her ne kadar Kıta Avrupası'ndaki ülkelerin hiçbiri Hollanda'nın gelişmişlik seviyesine çıkamamış olsa da, Batı'daki bazı ülkeler tarımda ihtisaslaşmaya gerçekten geçti: Danimarka, İsviçre, Kuzey İtalya ve Habsburg İmparatorlu-

ğu'nun batı vilayetleri. Avrupa'nın bu bölgeleri, ziyadesiyle uzmanlaşmış tarımsal üretimleri ve bunu gıda işleme süreçleriyle birleştirmeleri nedeniyle, Hollanda'yla önemli benzerlikler sergilemekteydi. İsviçre ve Batı Avrupa bölgesinin en doğusundaki Avusturya-Bohemya da ekonomilerini modernleştirmeye tarımda uzmanlaşarak başladı.⁸ Geleneksel olarak İsviçre'deki tarımsal üretim, 19. yüzyıla kadar, hem yerel hem bölgesel seviyede kendi kendine yetecek seviyedeydi.⁹ Buna karşılık 19. yüzyıl, İsviçre tarımını kökten değiştirdi. Devlet, 1860 ve 1870'lerde, ekonomik gelişmeyi kısıtlayan cemiyet yapılarını ve parsel sistemini lağvetti, otlak ve meraları özelleştirdi. Geçimlik tarımın yerini piyayasa ve ticarete dönük bir ekonomi aldı. Modern ürün rotasyonu sistemi tercih edilerek üçlü ürün rotasyonu sisteminden vazgeçildi; diğer taraftan tahıl ekonomisi kısa süre içinde önemli ölçüde bozuldu ve yerini hayvan yemi, kök bitki, patates üretiminde uzmanlaşmayla birlikte büyükbaş hayvan ve süt ekonomisi aldı. Tahıl ekilen alan 1850 ile 1913 arasındaki dönemde üçte birine indi. Buna karşılık, 1866 ile 1911 arasında büyükbaş hayvan mevcudu yaklaşık yüzde 50 oranında artarken süt üretimi iki katına çıktı. 19. yüzyılın ortalarına kadar gıda üretiminde kendi kendine yetmeyi başaran İsviçre çeşitli gıdaları ithal etmeye başladı: Kalori cinsinden hesaplandığında, I. Dünya Savaşı'ndan hemen önceki dönemde İsviçre'deki gıda tüketiminin sadece yarısı iç tarımla karşılanıyordu (Walter, 1991, 92-4). Ülkenin ihtisaslaşmış büyükbaş hayvan ve süt ekonomisi, diğer taraftan, yenilikçi ve ziyadesiyle gelişmiş bir gıda işleme sanayisi ile ihracat sanayisine hizmet ediyordu.

Hollanda ve Britanya'nın aksine, her zaman varlığını korumuş serfligi, soylulara tanınan ayrıcalıkları, büyük mülk sahipleri ve feodal kurumlarıyla Fransa ile Almanya'daki toplumsal ve siyasi ortam, bu ülkelerdeki tarımın Ortaçağ'daki halinde donup kalmasına ve uzun süre çözülmemesine yol açtı. Ülkenin geleneksel özelliklerinin aksine, Fransa'daki feodal vergiler çoğunlukla hizmet olarak değil para olarak ödeniyordu. Fransa'da, bölgeler arasında farklılık olmakla birlikte, tüm köylü nüfusunun yüzde 22 ile yüzde 70'ini oluşturan *censitaire* köylüler, soylulara ait topraklarda kiracı haline gelmişti. Kilise, büyük toprak sahiplerinden biriydi ve belirli bölgelerde toprakların yüzde 20'si ona aitti; kimi bölgelerde ise bu oran sadece yüzde 1 seviyesindeydi. Feodal bağların zayıflaması köylüleri felç eden feodal yükümlülükleri hafifletmiyordu. Köylüler gelirlerinin yüzde 30 ile yüzde 40'ını toprak beylerine, kiliseye ve devlete ödüyordu. Toprağı işleme yöntemleri geriye; ikili ya da üçlü ürün rotasyonu sistemleri yoğun olarak kullanıldığı için toprakların büyük bölümünün nadasa bırakılması gerekiyordu. Tarımdaki temel ürün hâlâ tahıldı ve tohum başına beş ila altı kat ürün alınıyordu. Tahıl dışında tek önemli faaliyet üzüm bağlarıydı; üzerinde ihtisaslaşmış başka bir endüstriyel bitki ya da bahçe bitkisi üretimi yoktu.

Feodal vergilerin Devrim'le birlikte kaldırılması, modern mülkiyet haklarının yasalaşması, soylulara ait arazilerin önemli bölümünün millileştirilip

parsellere ayrılması gerçek bir dönüm noktasıydı. Küçük toprak sahibi bağımsız köylüler Fransız köyünün temel unsuru ve modernleşmenin vasıtası haline geldi. Miras sistemi ve taşradan şehre göçün çok düşük seviyelerde kalması, 1815 ile 1881 arasındaki dönemde köylü nüfusunu önemli ölçüde artırarak 9 milyondan 15 milyona çıkarttı. Bunun sonucunda köylülere ait topraklar bölündü ve küçüldü. Fernand Braudel ve Ernest Labrousse, köylülere ait toprakların ortalama 3,5 hektar büyüklüğünde olduğunu tespit etmiştir. 1860'lara gelindiğinde, küçük köylülere ait çiftliklerden 1 ila 10 hektar büyüklüğünde olanlar toplam arazinin yüzde 28'ine, 10 ila 40 hektar büyüklüğünde olanlar ise yüzde 32'sine karşılık gelmekteydi. Durumu daha iyi olan ve 40 hektardan fazla toprağı bulunan köylüler toplam arazinin kabaca yüzde 40'ına sahipti. Yeni araştırmalar, kırsal bölgelerin yapısı ve pazara dönük üretim söz konusu olduğunda Fransa ile Britanya'nın geçmişten beri kabul edilenden daha fazla benzerlik arz ettiğini öne sürmektedir (Broad, 2009).

Buna karşılık, modern ürün rotasyonu sisteminin geleneksel ekim yöntemlerinin yerini alması yavaş ve aşamalı oldu. Bu geçiş süreci, Fransız Devrimi'nden sonra varlığını sürdüren ve yeniliğin, değişimin karşısında ciddi bir engel teşkil eden *métayage* ya da ortakçılık sisteminin çökmesi ve yok olmasıyla birlikte ilerledi. Bahsedilen sistemin ortadan kalkmasıyla, nadasa bırakılan toprakların toplam araziye oranı 19. yüzyılın ilk yarısında üçte birden dörtte bire düştü ve yüzyılın sonlarında neredeyse sıfırlandı. 19. yüzyılın ortalarında, ekili arazinin dörtte üçü tahıl üretimine ayrılmıştı. Tahıl rekoltesi izleyen otuz yıllık dönemin ilk yarısında yüzde 30, sonraki on yılında da üçte bir oranında arttı. Fransa tarımının mekanizasyonunda ilerleme kaydedilmekteydi.¹⁰

Tarımda uzmanlaşmayı sağlama ve tahıl ekonomisini küçültme yolundaki en önemli ilerleme, üzüm üretiminin ve şarap ekonomisinin geliştirilmesiydi. J.C. Toutain'in (1961) layığıyla belirttiği üzere, Fransa'nın 19. yüzyılı "üzümlerin yüzyılı" idi. Gelişmesini zaten 18. yüzyılda tamamlamış olan Bordeaux şarap bölgesine ilaveten, Bourgogne ve Champagne üzüm bağları 19. yüzyılda ön plana çıktı. Şarap üretimi 1780'ler ile 1870'ler arasındaki dönemde 25 milyon hektolitreden 60 milyon hektolitreye¹¹ yükseldi. Şarap, tütün, meyve ve kenevir üretiminden hektar başına elde edilen değerin tahılınkinden iki ila üç kat yüksek olduğu yoğun nüfuslu (kilometrekareye yetmiş kişi) Alsace-Lorraine bölgesi de tarımda ihtisaslaşmasıyla dikkat çekmekteydi. Tarımsal üretim, gıda işleme süreci ile de birlikte ilerliyordu. 1820 ile 1860 arasındaki dönemde, Fransa tarımı yıllık yüzde 2,3 gibi etkileyici bir büyüme oranına ulaştı (Lévy-Leboyer, 1968).

Bahsedilen gelişmelere rağmen, 19. yüzyıl ortalarında külleme (küf) ve mantar gibi bir dizi salgın hastalık şarap ekonomisini vurmaya başladı. 1860'lar ve 1870'lerdeki on beş yıllık bir dönemde, esrarengiz bir salgın hastalık Rhone Vadisi'ni kırıp geçirdi; hastalık kademeli olarak yayıldı ve Fransa'daki üzüm bağlarının yüzde 40'ını yok etti. Suçlu, asma köklerine saldıran ve üzüm mantarı ya da asma biti denen hastalıktı. Şarap üretimi yarıya düştü ve 1885-1894

döneminde 30,7 milyon hektolitreye indi. 20. yüzyıla girilirken Amerika Birleşik Devletleri'nden hastalığa bağışık üzüm cinslerinin ithal edilmesiyle ancak hastalığın ökü alınıp iyileşme sağlanabildi. Rekolte yavaş yavaş, fakat eski seviyelerini tamamen yakalayamadan, artmaya başladı ve 1905-1914 döneminde 52,8 milyon hektolitreye ulaştı.

Tarımda uzmanlaşmanın görüldüğü bir diğer alan şeker ekonomisinin kurulmasıydı. Şekerpancarı üretimi 1835-1844 ile 1875-1884 arasında yaklaşık beş kat artıp daha sonra durağanlaşırken, şeker üretimi 1835-1844 ile 1905-1914 arasında 26.000 tondan 706.000 tona¹² çıktı. Aktif nüfusun yüzde 40'ından fazlasını istihdam eden tarım, Fransız ekonomisinin önemli bir sektörü olmaya devam etti.¹³

Birleşmesini tamamlamış Almanya İmparatorluğu'nda¹⁴ çok farklı tarım sistemleri mevcuttu.¹⁵ Almanya'nın batı bölgeleri, sanayileşme yolunda başarıyla ilerleyen Batı Avrupa ile benzerlikler sergilemekteydi. Serflere hürriyetleri 1790'lı yıllarda verildi; Prusya ise –Jena'da Napoléon'a yenilmesinin ardından– reformları tepeden inme biçimde gerçekleştirdi ve köylülere hürriyetlerini 19. yüzyılın başlarında tanıdı. Bavyera bölgesindeki serflere bu hakkın verilmesi için ise neredeyse yarım yüzyıl daha geçmesi gerekecekti. Ülkenin batı bölgelerinde –Hannover, Vestfalya, Schleswig-Holstein, Baden, Hessen ve Württemberg'de– arazinin yüzde 92'si köylülerin ekip biçtiği çiftliklerdeydi.

Tarımda modernleşmede 19. yüzyılın ilk yarısında güçlü bir ivme yakalandı. İngiltere'deki model uygulanmak suretiyle, modern ekim yöntemlerini öğreten kitapları bastıran çeşitli tarım cemiyetleri kuruldu. Örneğin Caspar Voght'un Hamburg yakınlarındaki ve Albrecht Thaer'in Möglin'deki büyük mülklerinde çok sayıda model çiftlik kuruldu. Geleneksel üçlü ürün rotasyonunun yerini modern altılı, dokuzlu ve on ikili ürün rotasyonu sistemleri aldı; nadasa bırakılan topraklar yüzyılın ortalarında ekilebilir arazinin yüzde 40'ından yüzde 7'sine inmişken Alman devletlerindeki ekili arazi miktarı neredeyse iki katına çıktı. Her ne kadar bu toprağın yüzde 60'ında tahıl üretiliyor olsa da dönemin en önemli yeni gelişmesi daha yoğun (entansif) bitki kültürlerinin tarımına başlanmasıydı. Patates ve şekerpancarı üretimi çoğaldı. Patates çoğunlukla, verimli üretimin mümkün olduğu köylü çiftliklerinde üretilmekteydi. 1800 ile 1850 arasındaki dönemde, patates tarımı için tahsis edilen alan 0,3 milyon hektardan 1,4 milyon hektara yükseldi. Şekerpancarı üretimi ise büyük mülklerdeki fabrika arazilerinde yapılmaktaydı.

Fransa ve Almanya'nın 19. yüzyıldaki iktisadi modernleşmesinde tarım önemli rolünü muhafaza etti. Tarımsal üretimin değeri hızla artarken, beklenildiği biçimde, milli gelirin içindeki payında da keskin bir düşüş yaşandı (bkz. Tablo 3.1).

Habsburg İmparatorluğu'nun batı yarısı, Avusturya ve Çek toprakları, daha önce bahsedilen dönüşümlerin yaşandığı bölgelere bazı hususlarda benziyordu ancak arada önemli bir ölçek farkı da mevcuttu. Bu bölgeler Batı ile Doğu ara-

sındaki geçişi temsil etmekteydi. Köylülerin hürriyetlerine kavuştuğu en batıdaki Vorarlberg bölgesinde yapılan Alp tipi hayvan besiciliği İsviçre’de yapılabildi. Yine de Avusturya ve Çek topraklarında feodal kurumların baskısı 19. yüzyılın ilk yarısı bitene kadar kırılmamış, bu kurumlar ancak 1848 devrimiyle lağvedilebilmişti. Buna karşılık, aristokraziye ait muazzam büyüklükteki araziler varlığını korudu; durum bu yönüyle Doğu Avrupa’dakinden farklı değildi. Schwarzenberg ve Lichtenstein prensleri, Stahremberg, Windischgrätz, Esterházy ve Lobkowitz ailelerinin hepsi, *eski rejimin* sembolleri olarak varlığını sürdüren muazzam büyüklükte mülklere sahipti. Avusturya-Çek topraklarının en az yüzde 30-40’lık bölümü hâlâ aristokrasinin elindeydi.

Tablo 3.1 Fransız ve Alman ekonomilerinde tarımın rolü

Yıllar	Fransa		Almanya	
	Tarımsal Üretim (sabit fiyatlarla)	Tarımsal Üretim GSMH’deki payı (%)	Tarımsal Üretim (sabit fiyatlarla)	Tarımsal Üretim GSMH’deki payı (%)
1781-1790	4.411	50		
1845-1854	7.212		4.402	32 ^a
1875-1884	7.705	42	7	

Kaynak: Mitchell (1973, 766, 811).

Not:^a 1861-5 içinde.

Diğer yandan, serflerin önemli bir bölümü toprak verilmeden ya da çok küçük bir toprak parçası verilmek suretiyle hürriyetine kavuştu. 19. yüzyılın ikinci yarısında, tarımdaki nüfusun Avusturya’da yüzde 30’u ve Çek bölgesinde yüzde 36’sı ücretli emekçi haline geldi. Hürriyetine kavuşmuş bu köylüler, ayakta kalmayı başarmış büyük mülklerin sahiplerine tazminat ödemek zorundaydı: Bu ödemelerin toplamı 450 milyon altın krona ulaştı. İpotekli konut kredisi de yeni oluşmaya başlayan modern bankacılık sisteminin 1850’lerden itibaren sunduğu bir üründü; kredi hacminde görülen altı kattan fazla artış, modernizasyona muazzam bir destek verdi.

Modern kapitalist yöntemlerle idare edilen büyük mülkler yavaş yavaş ortaya çıkıyordu. Bu mülklerdeki mekanizasyon 19. yüzyılın ortalarında başladı. 1902’ye gelindiğinde, Çek bölgesindeki büyük mülklerin yarısında tarımda makine kullanılıyordu. Modern bir ürün rotasyonu sistemi de hızla yaygınlaştı: 1848 yılında Çek bölgesindeki toprakların yüzde 22’si nadase bı-

rakılmaktayken 1908'e gelindiğinde bu oran sadece yüzde 1'di. Yukarı Avusturya'da, nadasa bırakılan toprakların oranı yüzde 14'ten yüzde 9'a düştü. Avusturya-Bohemya bölgesinde fosforlu gübre kullanımı Almanya'nın sadece üçte biri ve Britanya'nın yalnızca beşte biri olmasına karşılık, Macaristan'ın üç katına çıktı. Habsburg İmparatorluğu'nun batı bölgelerinde, Miras Topraklar'da, 1789 ile 1913 arasında iki katına çıkan tahıl üretimi, aynı dönemde kişi başına üretimin sadece yüzde 10 arttığı da düşünüldüğünde, nüfus artışını ancak karşılamaktaydı. Tarımsal üretimdeki verimlilik Avusturya ve Çek topraklarında sadece yüzde 50 artarken Almanya'da üç katına çıktı. Bu sebeple, imparatorluğun batı bölgeleri doğusuna kıyasla daha ilerideyken Batı Avrupa'ya kıyasla daha az gelişmiş yerlerdi. Habsburg topraklarındaki işbölümü Avusturya-Bohemya bölgesinin tarımda bir nebze ihtisaslaşmasına yol açarken, Macaristan'a düşen, imparatorluğun batı bölgelerinin tahılını temin etmek oldu.

19. yüzyılın ikinci yarısında, ekilebilir arazi miktarı dört Batı Avrupa ülkesinde neredeyse yüzde 20 artarken Britanya ve Fransa'da azaldı. Tarımda kullanılan işgücü genellikle azaldı. Gerçekte farkı yaratan ise işgücünün verimliliğindeki etkileyici artışı. Yüzyılın ikinci yarısında daha da yoğun (entansif) tarım yapılmaya başlandı.¹⁶ Teknolojinin gelişmesi sayesinde tarımdaki verimlilik, başka bir deyişle tarım işçisi başına düşen üretimin değeri, yüzyılın son üçte birinde yüzde 50 yükseldi (North, 2000, 135, 216-220).

On Avrupa ülkesinin toplam faktör verimliliği 1870 ile 1913 arasındaki dönemde yüzde 30 ila yüzde 40'lık bir sıçrama yaptı (yani yılda yüzde 0,7 arttı); bunun bir sebebi pazarların birbirine entegre olması ve teknik iyileştirmelerdi. 1870 ile I. Dünya Savaşı arasında, Batı Avrupa tarımının büyüme hızı bir nebze yavaşlayarak yıllık yüzde 0,9 seviyesine geriledi ancak Almanya, Danimarka ve İtalya gibi bazı ülkeler yüzde 1 ila yüzde 1,5 büyüme oranını yakaladı (Broadberry ve diğ., 2010, 65-67). Avrupa'da büyük bir tahıl krizinin yaşandığı bir dönemde bu nispeten iyi bir performanstı ve Batılı ülkelerin daha etkin sektörlere geçiş yapmak, daha rekabetçi fiyatlarda üretim yapmak gibi önlemlerle tarım sektörlerini yeniden yapılandırabildiğini ve değişikliklere uyarlayabildiğini göstermekteydi.

Modern İktisadi Dönüşümde Tarımın Rolü

İktisat tarihi yazınında, sanayileşmenin temelini etkin bir tarım sektörünün oluşturduğu genel kabul görmüş bir yaklaşımdır. Simon Kuznets, tarımın ürün vermedeki katkısının, gıda maddesi ve hammadde sağlamasının altını çizmektedir. Tarım, işlenecek hammaddeleri her zaman üretir ve bazı durumlarda, gıda işlemenin sanayi gelişimindeki baskın rolü aracılığıyla, sanayileşmenin temeli haline gelir. Ülke nüfusunu doyurmanın ve belirli sanayi kollarına hammadde sağlamasına ilaveten, sanayileşmeye geç katılan, takipçi denilen ülkeler-

de tarımın oynadığı bir diğer önemli rol ihracat mallarını üretmektir. Kuznets, “tarımın ihracata yaptığı katkının stratejik önem taşıdığına ve takipçi ülkelerin daha gelişmiş ülkelerle ticaret yapmasında son derece mühim olduğuna” dikkat çekmektedir (Kuznets, 1963, 39-61).

Tarım, gerek tüketim gerekse yatırım amacıyla üretilmiş sanayi ürünlerinin kullanıldığı geniş bir pazar olmakla da önemli bir rol üstlenmiştir. Demiryolu çağından önce Britanya’da demir üretiminin artması, tarım sektöründeki talebin sonucuydu. Sanayi Devrimi’nin önemli bir kolu olan demir sanayisine tarım bu şekilde önemli bir teşvik sağlamış oldu. Toplumun tarımla uğraşan ve daha müreffeh kesimleri, tekstil gibi endüstriyel tüketim mallarına pazar oluşturmada.¹⁷ Sanayi ürünlerine ve bunlara pazar oluşturulmasına yaptığı katkının yanı sıra, tarım, sanayide kullanılan diğer üretim faktörlerine, yani sermaye ve işgücüne de destek vermiştir. Tarım ne kadar etkin yapılırsa sermaye birikimine katkıda bulunma potansiyeli o kadar büyük olmakta; bu potansiyel de diğer sektörlerde yapılan yatırımla ve/veya banka hesaplarına yatırılan parayla gerçeğe dönüşmektedir. Britanya’da sanayileşmenin yeni başladığı dönemde, sanayi sermaye yatırımlarına çok az ihtiyaç duymaktaydı. 19. yüzyıla girilirken, tarım sektöründe işçi başına sermaye ihtiyacı sanayidekinden dokuz kat fazlaydı. Paul Bairoch’a göre, tek bir işçisi olan bir çiftliğin satılmasıyla sanayide sekiz işçiyi çalıştırmaya yetecek sermaye elde edilebiliyordu. Tarım sektörü bu sebeple sanayileşmenin ilk döneminde “sermaye ve müteşebbis ihtiyacının büyük bölümünü” de sağlamıştır (Bairoch, 1973, 480-98).

Son olarak belirtilmesi gereken, tarımsal üretimde verimlilik artışı olması halinde tarımda çalışan işgücünün büyük bölümünün serbest kalacağı, bunların da şehirlere göç ederek sanayi ve inşaat sektörlerinde işçi olarak çalışmaya başlayacağıdır. İktisat tarihi yazınında, Britanya’nın sanayileşmedeki öncü rolü, sanayide çalışacak işgücünü açığa çıkaran çitleme sisteminin ilk evreleriy-le de ilişkilendirilmektedir.

Giovanni Federico, 19. yüzyıldaki iktisadi büyümede tarımın “üçlü rolünden”, birazcık da şüpheli, bahsetmektedir. Federico, tarımın rolünün sorgulanmaya ziyadesiyle açık olduğunu, ancak şimdiye kadar alternatif bir teorik çerçevenin çizilmediğini de teslim etmektedir.¹⁸

Ekonomiyi oluşturan sektörler arasındaki ilişkiler sanayileşmenin ötesine geçmektedir. Tarım ürünlerinin pazarlanması ve ihracatı için yürütülen faaliyetler modern taşımacılık sistemlerinin kurulmasını teşvik etmek suretiyle altyapının gelişmesine de katkıda bulunmaktadır. 19. yüzyıldan çoğu zaman ve haklı olarak sanayileşmenin yüzyılı olarak bahsedilmektedir; ancak tarım, Avrupa’daki modern dönüşümü başlatan temel unsurlardan biri olmaya, farklı ülke ve bölgeler üzerindeki etkisi değişmekle birlikte, devam etti. Tarımdaki verimlilik seviyeleri ve tarım sektöründeki büyüme sanayileşme döneminden önce ve bu dönemde de yüksekti; tarım sektörünün ekonomik büyümeye yaptığı katkı Britanya’da bile önemini korumayı sürdürdü.

Eric Thorbecke, tarım ve sanayinin birbirine bağımlı olduğunu altını çizmiştir: Her iki sektör de bir diğerine bağımlı olduğunu bilerek faaliyet göstermeli, ne koşmalı ne de geride kalmalıdır (Thorbecke, 1969, 4). A.J. Coale ve E.M. Hoover, geri kalmış bir tarımsal sistemin ekonomik kalkınmadaki “engelleiyici” ya da sınırlayıcı rolünün, tarımın taşıdığı önemin dolaylı bir kanıtı olduğuna dikkat çekmiştir: “Eğer bir sektör diğerinin büyümesini sınırlıyorsa, tarım sektörünün tarım-dışı sektörlere sekte vurması daha muhtemeldir” (Coale ve Hoover, 1958, 139). Batı Avrupa, Kuzey Avrupa tarafından başlatılan tarım devrimini taklit etmeyi başardı. Tarımın modernize edilmesi ve verimlilik seviyesinin artırılması, Batı Avrupa’daki (Kıta Avrupası) sanayi atılımının daha geniş bir tabana oturmasını sağladı.

Ulaşım ve Taşımacılık: Kanallar ve Yollar

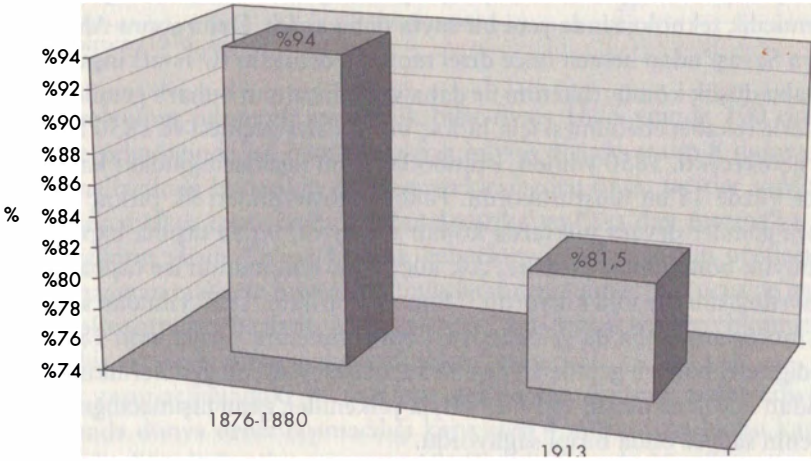
Kuzeybatı Avrupa’daki muhteşem yükseliş ve pazarların birbirine entegre edilmesi, Batı Avrupa’ya gelişmiş ülkeleri taklit etme ve modern ulaşım sistemleri kurma ilhamı verdi. Fransa’da 18. ve 19. yüzyıllarda hummalı bir biçimde devam ettirilen karayolu inşaatları yetersiz kalmaktaydı. Bazı hesaplamalara göre, Fransa’nın kanal ve yol inşaatlarına yaptığı yatırım 1800 ile 1850 arasındaki dönemde dörde katlanmıştı; 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, ülkede 35.000 kilometrelik karayolu ağı vardı. Buna rağmen, ulaşım ve taşımacılık hâlâ yavaş ve pahalıydı. En basit çözüm kanal inşaatı gibi duruyordu; ancak, geniş bir coğrafyaya yayılmış ülke ve bölgelerde bu iş ne kolaydı ne de yeterliydi.

Alexander Gerschenkron’un belirttiği üzere, Kuzeybatı Avrupa’daki avantajlara sahip olmayan bazı ülke ve bölgelerde bunları ikame edebilecek unsurlara ihtiyaç vardı. Suyolu ve karayolu inşaatı 1830-1840’lara kadar artarak devam etti. Diğer taraftan, denizle bağlantısı olmayan büyük ülkelerde bunlar da gerçek çözüm değildi. Kıtanın batı yarısı, 19. yüzyılın ikinci üçte birinden itibaren, modern bir ulaşım ve iletişim sistemi kurabilmek için yaygın demiryolu ağı inşaatına ağırlık vermeye başladı.

Donanmaların ve ticaret filolarının sağladığı üstünlük, Kuzeybatı Avrupa’nın erken modern yüzyıllardaki yükselişinde çok önemli rol oynadı. Avrupa’daki ilerlemede önemli rol oynayan ticaret ve deniz taşımacılığı,¹⁹ 19. yüzyılda çok daha mühim hale geldi. 1800 yılından önce Kıta Avrupası içindeki ticaret yıllık yüzde 1 gibi düşük bir oranda büyürken, Napoléon Savaşları’nın ardından bu oran yüzde 3,5’e çıktı. Britanya’nın ticari mal ihracatının değeri 1820 ile 1913 arasındaki dönemde otuz beş katına çıkarken, Fransa’ninkiler yirmi üç kat, İsviçre ve Belçika’ninkiler elli beş kat arttı.²⁰ 1870 ile 1914 arasındaki neredeyse yarım yüzyıllık dönemde, Batı Avrupa’nın ticari mal ihracatının değeri yaklaşık dört kat arttı. Avrupa’daki ticaret, 1870 ve 1913 yıllarında dünya ihracatının, sırasıyla yüzde 68’ine ve yüzde 64’üne karşılık gelmekteydi (Maddison, 2001, 361-362’ye göre hesaplanmıştır; bkz. Şekil 3.1). Kıta Av-

Şekil 3.1

Dünya mamul mal ihracatında Avrupa'nın payı, 1876/80-1913 (yüzde) (Lamartine-Yates, 1959, 226-32)

rupası'ndaki ticaret 1800 yılında 4 milyon ton iken 1873 yılında 27 milyona, 1900 yılında ise 63 milyona çıktı. 1914'e gelindiğinde, gemilerle taşınan malların hacmi yirmi ile yirmi beş kat arttı (Woodruff, 1973, 696-697).

Uluslararası ticaretteki bu genişleme, Batı Avrupa'nın modernleşmesinde muazzam derecede önemli rol oynadı. Ucuz ve hacimli malların denizasırlı bölgelere, hammaddelerin ise sömürgelerden Avrupa'ya okyanus üzerinden ucuza taşınması hızlı ekonomik büyüme için hayati önemdeydi. Sanayi Devrimi'yle, özellikle de buharlı motor ve buharlı geminin icadıyla, su taşımacılığında devrim yapıldı. Söz konusu teknoloji 1770 ile 1820 arasındaki dönemde aşama aşama ilerlemiş olmakla birlikte,²¹ bu alanda çığır açan esas yenilik Robert Fulton'un 1807'de geliştirdiği buharlı gemiydi. Tahrik sistemi 1808-1809'da keşfedilirken,²² Fransız fizikçi Augustin Fresnel tarafından 1822 yılında modern deniz feneri teknolojisinin icat edilmesi deniz taşımacılığının daha güvenli hale gelmesini sağladı.²³ Atlas Okyanusu'nu boydan boya geçen ilk istimbót 1819 yılında *Savannah* oldu. Bu dönemde bir sürü icat yapıldı: Gemi uskurunun patentinin alınması ile deniz taşımacılığında yeni bir sayfa açıldı ancak bu teknolojiyi taşıyan ilk geminin, *Archimedes*'in sefere çıkması için 1840 yılını beklemek gerekecekti. Yeni teknolojik iyileştirmeler –türbinli gemi, gemi çarkı, uskur pervane ve çift pervaneli gemi gibi– 19. yüzyılın son birkaç on yılında deniz taşımacılığını modernleştirdi. Aynı zamanda, önce demir sonra da çelik, gemi yapımında ahşabın yerini aldı. Demirden yapılan ilk buharlı gemi Thames Nehri'nde 1821 yılında sefere çıktı. Kısa süre içinde dev gemiler okyanus-

larda mekik dokumaya başladı: 1838 yılında denize indirilen *Great Western*'i (1.340 ton) 1854-1857'deki *Great Eastern* (yaklaşık 19.000 ton) takip etti. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde gemilerin toplam beygircü 28.000'e çıkarken gemi motorları da önceki dönemlere kıyasla çok büyüdü.

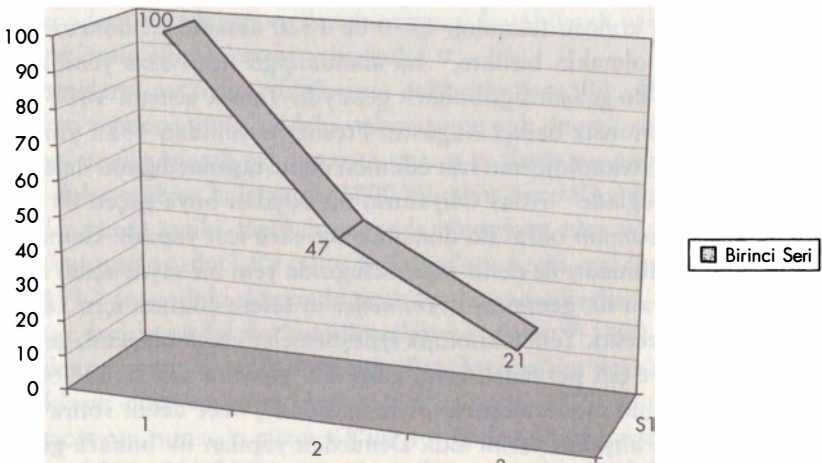
1912 yılında Kopenhag'daki Burmeister & Wain Tersanesi tarafından dünyanın içten yanmalı dizel motoruyla çalışan ilk gemisi, *Selandia*, inşa edildiğinde gemicilik teknolojisinde yeni bir sayfa daha açıldı. Daha sonra Almanya, I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce dizel motorlu denizaltı (U-boat) inşa etti.

Daha düşük kömür tüketimi ile daha verimli çalışan buharlı gemilerin diğer gemilerle rekabet edebilmesi için birkaç on yıl daha geçmesi ve 1850'lere gelmesi gerekcekti. 1850 yılında, istimbotlar gemi taşımacılığındaki kapasitenin sadece yüzde 15'ini oluştuyordu. Faaliyet gösterdikleri ilk birkaç on yılda, buharlı gemiler devasa miktarda kömür tüketiyor, bu da taşıma kapasitesinin çok büyük bölümünün kömüre, çok küçük bir bölümünün ise taşınacak mallara ayrılmasını zorunlu kılıyordu.²⁴ Bununla birlikte, 1850 yılından sonra, buharlı motorların daha da gelişmesiyle kömür tüketimi yarıya indi. 1880 yılına gelindiğinde, buharlı gemilerin taşıma kapasitesi yelkenli gemilerinkinin yüzde 40'ından fazlasına ulaştı; 1914 itibarıyla yelkenliler, gemi taşımacılığındaki kapasitenin sadece onda birini sağlıyordu.

Modern teknoloji su taşımacılığının maliyetini çok büyük ölçüde düşürdü (bkz. Şekil 3.2). Hindistan'dan Britanya'ya pamuk taşımının maliyeti üçte bir azaldı. Avrupa'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne denizyoluyla seyahat ede-

Şekil 3.2

Azalan taşıma maliyetleri, 1820-1910 (Bairoch, 1976, 36)

Tablo 3.2 Sabit fiyatlar üzerinden taşıma maliyetleri

Yıl	1820=100
1820	100
1860	46
1910	21

Kaynak: Bairoch (1976, 36).

cek bir yolcunun ödeyeceği en düşük bilet fiyatı 1825 yılında 100 dolardı; 1880'lere gelindiğinde ise bilet fiyatı çok büyük ölçüde azalıp 8 dolara indi. Ulaşım maliyetinde bu keskin düşüş gerçekleşmeden önce, tacirler sadece değeri yüksek malları taşıtıyordu; bunlar Amerika ve Asya'dan Avrupa'ya ihraç edilen malların yüzde 58'ine karşılık gelmekteydi. 19. yüzyılın ortalarından itibaren, taşınan malların büyük bölümünü tahıl ve kömür gibi ucuz ve hacimli ürünler oluşturmaya başladı. Maliyetlerdeki bu değişiklik gerçekleşmeseydi, modern bir ekonomi ortaya çıkmazdı (bkz. Tablo 3.2).

Deniz taşımacılığındaki bu büyüme gerçek bir devrime işaret ediyordu. 1800 yılında dünya deniz taşımacılığı kapasitesi 4 milyon tondur; bu kapasite 1840'a gelindiğinde 9 milyon tona ve 1914'e gelindiğinde 33 milyon tona çıktı. Gemi inşa sanayisi Britanya'nın tekelindeydi ve 19. yüzyılın son üçte birlik bölümünde inşa edilen deniz taşıtlarının üçte ikisini Britanya üretmekteydi. Britanya'nın deniz taşımacılığı kapasitesi 1780 yılında 1 milyon ton iken I. Dünya Savaşı'ndan önceki dönemde 11 milyon tona yükseldi; bu rakam, dünyadaki toplam kapasitenin üçte birine karşılık geliyordu. Deniz taşımacılığı Avrupa'ya has bir ayrıcalıktı ve öyle de kaldı. 19. yüzyılın ortalarında, dünya deniz taşımacılığı kapasitesinin yüzde 54'ü Avrupa'daydı; I. Dünya Savaşı'nda bu oran yüzde 79'a çıktı.²⁵

Belli başlı uluslararası *kanalların inşa edilmesi* ve işe yarayan bir haberleşme sisteminin yaratılması, su taşımacılığının etkinliğini destekledi. Kanal inşaatı kıtaları birleştiren su yollarını çarpıcı ölçüde kısaltıp denize kıyısı olmayan bölgeleri denizlere bağladı. Fransız müteahhit Ferdinand Lesseps tarafından 1869 yılında inşa edilen 163 kilometrelik Süveyş Kanalı, Hindistan'a olan mesafeyi yaklaşık üçte bir kısalttı. Bu girişimin başarısı, diğerlerini de kanal inşa etmeye teşvik etti. Macar István Türr tarafından 1893 yılında tamamlanan Korint Kanalı, Akdeniz'den geçen rotayı 400 kilometre kısalttı. Atlas Okyanusu ile Pasifik Okyanusu'nu birbirine bağlamak, çok eski dönemlerden beri görülen bir rüyaydı.²⁶ Pek çok başarısız denemenin ve zorlu diplomatik düzenlemenin ardından, 77 kilometrelik Panama Kanalı 1914 yılında hizmete girdi.

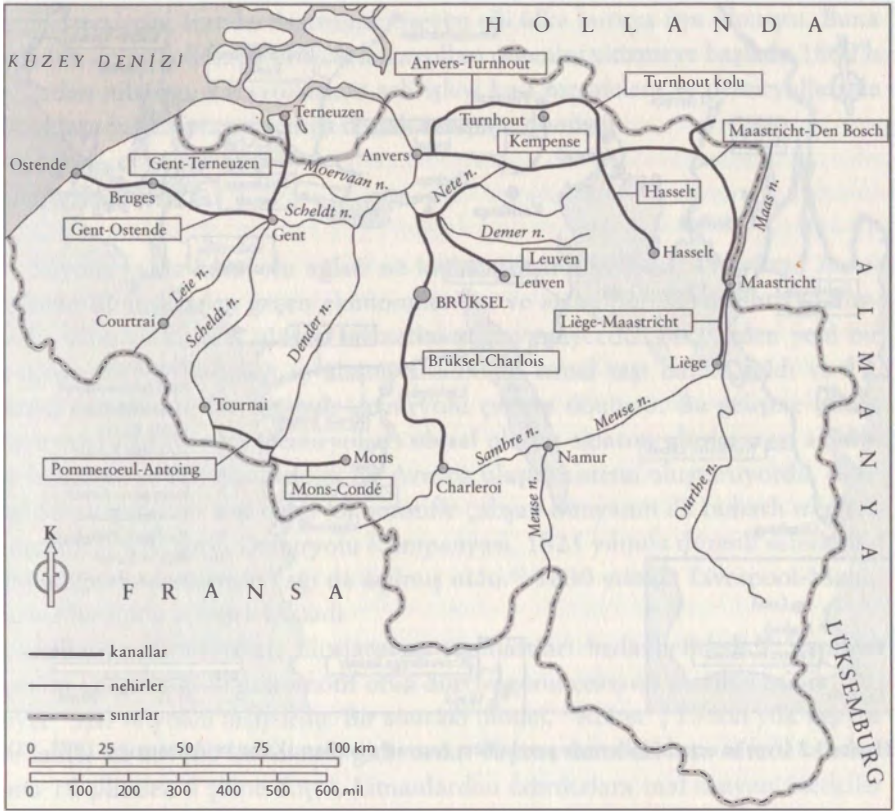
Yine de eğer karadaki dağıtım sistemlerinde malların limanlara *karayoluyla* ve ucuza ulaştırılmasını sağlayan bir devrim yaşanmamış olsaydı, okyanus taşımacılığı bu kadar dramatik bir biçimde büyüyemezdi. 17. ve 18. yüzyıllarda Kuzeybatı Avrupa'da yoğun bir su taşımacılığı ağı kuruldu. Bölgedeki her ülke

kendi bölgesindeki doğal su yollarını kullanmaya, eğer gerekiyorsa ıslah etmeye ve nehirlerini seyrüsefere uygun hale getirmeye çaba gösterdi. Avrupa'daki bazı nehirler zaten bu imkânı ya veriyor ya da aşılamayacak engeller çıkartmıyordu;²⁷ ancak çoğu nehirde nehir kıyılarının yeniden düzenlenmesi, nehir yataklarının derinleştirilmesi ve dip kayalarının temizlenmesi gerekti. Nehirlerin ıslah edilmesi çoğu zaman kanal inşaatının hazırlığıydı. Batı Avrupa'da kanal inşaatında görülen büyük artış, erken modern yüzyılların ve 19. yüzyılın ayırt edici özelliğiydi. Örneğin Belçika, Avrupa'da Hollanda'dan sonraki en gelişmiş su yolu sistemini inşa etti;²⁸ su yolunun her bir kilometresi 14 kilometrekarelik araziye hizmet veriyordu. Hollanda'dakinden iki kat fazla olan bu oran Britanya'dakinin yarısından azdı. Kanal inşaatının yaygınlaşması kıtayı diğer bölgelerden ayırıyordu.²⁹

Bununla birlikte, kanallar, işin doğası gereği, genellikle yerel ya da bölgesel önem taşıyor, ulusal veya uluslararası ölçeğe çıkınca önemini yitiriyordu. Muhtemelen sadece Britanya, Hollanda ve Belçika'da ulusal bir kanal ve seyrüsefere açık nehir ağı mevcuttu (Harita 3.1). Genelde, Avrupa'daki kanallarda yapılan taşımacılık, 15 ila 30 kilometreyi aşmayan kısa mesafeli dağıtımları kapsıyordu (Turnbull 1987, 537-560). Bu durumun tek istisnası, iç su yollarının denize açıldığı ve sahil boyunca yapılan taşımacılığa bağlandığı örneklerdi. İç su yolları ve sahil taşımacılığı, "kanallardan ve nehirlerden" oluşan entegre bir sistem yarattığı takdirde "gerçekten ulusal ve hatta uluslararası bir taşımacılık sisteminin parçası haline geliyordu" (Armstrong, 1995, 310). İç su yollarının okyanusla bağlandığı bu sistemler Kuzeybatı Avrupa ülkelerinde mevcuttu. Avrupa'nın diğer pek çok ülkesinde, örneğin İsveç'in orta bölgesinde, Fransa'nın kuzeyinde, Almanya'nın batısında ve İtalya'nın kuzeyinde, su yolları yerel veya bölgesel önem taşıyordu (Harita 3.2).

Bununla birlikte, su taşımacılığı sistemi, yer üstündeki yoğun ulaşım ağının yerine geçmiyordu, ona bağımlıydı. Geleneksel karayolu taşımacılığı, özellikle göreceli olarak karada sıkışıp kalmış, denize kıyısı olmayan ülkelerde, kanallara erişmek için elzemdi. Parlamantonun paralı yol sistemini inşa edecek tröstlerin kurulmasını düzenleyen yasayı çıkarttığı 1705 yılında, Britanya maliyetli bir karayolu inşaatı programı başlattı. İzleyen otuz yıl boyunca, yıllık 1,5 milyon sterlin yatırım yapılan yoğun ve yaygın inşaat çalışmaları gerçekleştirildi. İngiltere ve Galler'deki şehirleri bağlayan paralı yolların uzunluğu 1770 yılında 24.000 kilometreydi ve 1835 yılında 35.000 kilometreye ulaştı. 20. yüzyılın hemen başlarında, 370.000 kilometre uzunluğundaki birinci kalite yol çoktan hizmete geçmişti.³⁰

Britanya'da özel sektörün yaptığı paralı yol sisteminin aksine, Fransa, bu işleri yönetmesi için 1716 yılında merkezi bir sivil idare –Corps des Ponts et Chaussées [Köprü ve Yol İdaresi]– kurdu. Fransa, karayolu ve köprü mühendislerinin yetiştirilmesi için 1747 yılında özel bir okul açtı;³¹ 1830 ve 1840'lı yıllarda 130 asma köprü inşa etti. O dönemde, Fransa Avrupa'daki en ge-

Harita 3.1 Belçika'daki su yolları tüm ülkeyi kapsayan bir ağ oluşturmaktadır (Kunz ve Armstrong, 1995, 37)

niş karayolu ağına sahip olmakla övünebilirdi: 33.000 kilometrelik *kraliyet yolları*, 1824'te tamamlanmıştı. Yerel ve bölgesel karayolları da aşağı yukarı aynı uzunlukta idi ve karayolu ağının yoğunluğunu önemli ölçüde artırıyordu. Artık çok daha hızlı seyahat edilebiliyordu: Paris'ten Lyon'a 1816 yılında dört beş gün süren yolculuk, 1848 yılında sadece iki güne indi.

18. yüzyılın sonlarına doğru yeni yol yapım teknikleri kullanılmaya başlandı. Fransız mühendis Pierre Trésaguet, alt temeli taştan, üzeri çakılla kaplanıp düzleştirilmiş ve yanlarına drenaj için derin kanallar açılmış modern yollar inşa etti. Britanya'da Thomas Telford ve John McAdam, Trésaguet'nin tekniğini taklit edip daha da geliştirdi.³² 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Avrupa'daki yolların çoğu "makadam" tekniğiyle inşa edilmişti. Öte yandan, 1830'lu yıllara kadar yalnızca Fransa'da ve Hollanda'da gerçek bir karayolu ağı mevcut iken onlara daha sonra Almanya'nın Ren bölgesi katıldı. Zamanla tüm Avrupa'da benzer bir karayolu ağı kullanılmaya başlandı.³³ "Genele bakıldığında, karayolu sisteminin beklentiyi en fazla karşıladığı yerler sanayileş-

kım sistemlerini standartlaştırmak isteyen elli ülke buraya üye olmuştu. Buna karşılık, demiryolları ile birlikte karayolları önemini yitirmeye başladı. 1860'lı yıllardan itibaren, karayollarının aslı işlevi kısa mesafelere ve demiryolları ile limanlara yapılan taşımacılığa destek vermeye dönüştü.

Demiryolları

Suyolu ya da karayolu ağları ne kadar gelişirse gelişsin, 19. yüzyıl Avrupa'sının dönüşümden geçen ekonomilerinin ve artan nüfusunun ihtiyaç duyduğu ucuz ve kitlesel ulaşım hizmetini sağlayamıyordu. Bu yüzden yeni bir icat, demiryolu, modern iç ulaşım sisteminin temel taşı haline geldi ve 19. yüzyıl tartışmasız bir biçimde demiryolu çağına dönüştü. Bu gelişme bütün Avrupa'yı kapsıyordu: Demiryolları ulusal ulaşım ağlarını uluslararası ağlarla birleştiriyor ve böylece birleşik bir Avrupa ulaşım sistemi oluşturunuyordu. George Stephenson'un icat ettiği lokomotifle çalışan dünyanın ilk buharlı trenleri, Stockton-Darlington Demiryolu Kumpanyası, 1825 yılında düzenli seferlerine başladığında demiryolu çağı da açılmış oldu.³⁵ 1830 yılında Liverpool-Manchester hattında seferler başladı.

Britanya demiryolları uluslararası standartları hızla belirledi.³⁶ Stephenson'un geliştirdiği ilk lokomotif otuz dört vagonu çekiyor, saatte 4 millik "hızıyla" mal ve yolcu taşıyordu. Bir sonraki model, "Roket", 13 ton yük taşıyor ve saatte 12 mil (20 kilometre) gidiyordu. Taşıma ücretleri kısa sürede ton başına 18 şilinden 8 şiline düştü. Limanlardan fabrikalara mal taşıyan üreticiler ilk altı ayda 20.000 sterlin kâr etti. Demiryolu çığnılığı artık hüküm sürmeye başlamıştı. Britanya Parlamentosu 1830 ile 1841 yılları arasında 2.000 kilometreden fazla demiryolu hattının inşasını onayladı.³⁷ 1830 ile 1850 arasındaki dönemde, Britanya'da yaklaşık 10.000 kilometre demiryolu inşa edildi. Aynı dönemde, daha hızlı ve daha emniyetli hizmet verebilmesi için buharlı lokomotiflerde de sürekli iyileştirmeler yapıldı. Bunlar arasında patenti 1832'de alınan demiryolu makası ve 1845 yılında Paris-Rouen hattında çekilen Mors telgraf telleri vardı. 1870 yılına gelindiğinde, Britanya'da faaliyette olan demiryollarının uzunluğu 21.558 kilometreyi buldu; Avrupa'daki en büyük demiryolu ağı açık arayla Britanya'daydı. 1910'a gelindiğinde, Britanya'daki demiryolları 32.182 kilometreye ulaştı.

Yeni ulaşım ağı Avrupalıların günlük hayatını dönüştürdü. 1870 yılında, trenle seyahat eden yolcu sayısı 336 milyon, taşınan mal miktarı 235 milyon tondur; 1912 yılına gelindiğinde bu sayılar 1,3 milyara ve 520 milyon tona fırladı. İç ulaşımın maliyeti 1820 ile 1860 arasında yarıya indi. İngiltere'de 1865'te madenleri demiryoluyla taşımanın maliyeti (ton başına), su kanallarıyla taşımanın yüzde 16'sı ve karayoluyla taşımanın yüzde 2'siydi. 1910 yılına gelindiğinde, genel ulaşım maliyetleri bir kez daha yarıya indi ve yüz yıl önceki seviyesinin sadece beşte birine kadar düştü.

1830'lu yıllar boyunca, demiryolu, modernitenin ve Kıta Avrupası'nın tamamında görülen hızlı büyümenin sembolü haline geldi. Dönemin en iyi resamları demiryolu resmi yapıyordu: 1844 yılında, Joseph Turner'ın *Rain, Steam and Speed: The Great Western Railway* tablosunda küçük ama sağlam lokomotifin muhteşem manzaralı bir köprüden hızla geçmesi, modernitenin temsilcisi olarak kutlanıyordu. Claude Monet'nin *L'Arrivée du train de Normandie: Gare Saint-Lazare* tablosu, lokomotifin 19. yüzyıl nesillerinde bıraktığı derin etkiyi yansıtıyordu. Yavan demiryolu romantik şairlere de ilham kaynağı oldu.³⁸ İtalyan Camillo Cavour ve Macar István Széchenyi gibi siyasetçiler ülkelerindeki demiryolu ağlarının taslak planlarını hazırladı. Krallar demiryollarını iktidarlarının simgesi olarak gördü. Napoli ve Rusya gibi en geri kalmış krallıklar bile demiryollarını geliştirmenin yollarını aradı. Dünyanın ilk demiryolunun hizmete girmesinden beş yıl sonra Napoli ile Portici arasında, bundan altı yıl sonra St. Petersburg ve Tsarskoye Selo arasında lokomotifler gidip gelmeye başladı. Her iki hat da hükümdarların kışlık ve yazlık saraylarını birbirine bağlıyordu.

İktisat tarihi yazınında 20. yüzyılın ilk dönemlerini ve ortasını işleyen çalışmalar, demiryollarının ulusal pazarları birleştirdiğini, öncül ve ardıl bağlantılarıyla sanayileşmeyi başlattığını, madencilik, makine ile inşaat sanayilerinin gelişmesine katkıda bulunduğunu ve köylülerin ücretli işçiye dönüşmesine yardım ettiğini öne sürmüştür. Alexander Gerschenkron, İtalya'daki demiryollarını incelediğinde bu görüşe karşı çıktı: Demiryollarının İtalya'daki pazarları birleştirmede rol oynamadığı, ülke içindeki sanayi üretimini etkilemeyecek kadar erken bir tarihte inşa edildiği sonucuna vardı (Gerschenkron, 1962).

Öte yandan, genel kabul gören bu yaklaşıma gerçekten meydan okuyan 1964 yılında Robert Fogel'di. Fogel, yaptığı karşı olgusal analizle, demiryollarının Amerika Birleşik Devletleri'ndeki sosyal tasarrufta* sınırlı bir artış sağladığı sonucuna vardı: Bu artış, 19. yüzyılın sonuna kadar her yıl GSYH'nin sadece yüzde 4'ü kadardı (Fogel, 1964). Patrick O'Brien da demiryollarının İngiltere'deki sosyal tasarrufa etkisinin genelde düşünüldüğünden daha az olduğunu vurgulamıştır. 1860'ların ortasındaki İngiltere'de demiryollarının sağladığı tasarruf milli gelirin yaklaşık yüzde 4'ü seviyesindeydi; 1890 yılında bu oran yüzde 11'e çıkmıştı çünkü demiryolu teknolojisi ilerlediği gibi demiryolu ağı da genişlemişti. Diğer ülkelerdeki tasarruflar da GSYH'nin yaklaşık yüzde 4 ile yüzde 5'i kadardı (O'Brien, 1983, 10).³⁹

Demiryollarının oynadığı rolü sosyal tasarrufa bakarak ölçmenin pek de uygun olmadığını söylemeliyim. Her yıl GSYH'nin yüzde 4 ile yüzde 5'i kadar tasarruf sağlamanın hiç de önemsiz olmadığı, hele ki bu oranın yüzyılın sonunda çok daha büyüdüğünü düşününce, doğrudur. Bununla birlikte, milli

Geçmiş dönemlerdeki yeni teknolojilerin, örneğin demiryollarının, iktisadi büyümeye etkisini, söz konusu teknolojinin icat edilmemiş olduğu ve yerine mevcut en iyi teknolojinin kullanıldığı varsayımına göre hesaplama yöntemidir. 1950 yılında Amerikalı iktisat tarihçisi ve bilim insanı Robert Fogel tarafından geliştirilen bu yöntemde, yeni teknolojinin maliyet azaltıcı etkisi mevcut en iyi alternatifle karşılaştırılarak hesaplanmaktadır – ç.n.

tasarruflar, demiryollarının iktisadi kalkınmaya yaptığı etkinin sadece bir parçasıydı. Sayılarla ölçülemeyen etkileri muhtemelen çok daha önemliydi. Ucuz kitlesel ulaşım sağlamasının yanı sıra, demiryolları, ekonominin tamamını dönüştürdü. Demiryolları öncelikle sermaye piyasalarını ve kurumsal örgütlenme sistemini değiştirdi. Demiryolu inşaatı son derece sermaye-yoğun bir işti;⁴⁰ Britanya'nın eski finansal mekanizmaları bu işlere finansman sağlayabilecek durumda değildi. Yeni şirket türlerine ihtiyaç vardı ve (1843 yılında) 200 demiryolu şirketinin hisseleri borsanın "baş kadın oyuncusu" oldu (Dyos ve Aldcroft, 1974, 202). Avrupa'yı saran demiryolu ağları, anonim şirket türünün hukuki bir çerçeveye oturtulmasına ve geliştirilmesine çok büyük katkı sağladı.

Buna ilaveten, demiryollarının inşaatı ve işletmesi devasa bir işgücü pazarı yaratıyordu. 1860'larda yapılan bazı hesaplamalara göre, demiryollarının inşaatında yaklaşık 2 milyon kişi çalışırken on binlerce kişi de işletmesinde istihdam ediliyordu (Schram, 1997, 154). Demiryolu inşaatı, yüz binlerce işçi için tarımda çalışan köylü olmaktan sanayide çalışan kentli olmaya geçişi temsil etmekteydi. Demiryolu inşaatlarının öncül ve ardıl bağlantılarıyla yarattığı etki, iktisat tarihi yazınında çok iyi bilinmekte ve sıklıkla konu edilmektedir. Demiryolları madencilik (kömür ve demir cevheri), demir, çelik, makine ile inşaat sanayileri için çok geniş pazarlar yarattı ve bol teşvik sağladı. Batı Avrupa'da demiryolları çoğu zaman sanayileşmeyi başlattı. 19. yüzyıl ortalarında, kömür üretiminin yüzde 2 ila yüzde 4'ü, demir ve çelik üretiminin yüzde 15 ila yüzde 25'i, makine sanayisindeki üretimin beşte biri demiryolu inşaatlarına gidiyordu. Kuzey İtalya gibi bazı örneklerde, 1910'lu yıllarda çelik üretiminin üçte biri demiryolu inşaatına gitmekteydi.

Bahsedilen hususlar bir tarafa, demiryollarının çok daha geniş ve farklı alanlarda ekonomiye etkisi oldu. Demiryolları ülkelerin iç bölgelerini suyollarına bağladı ve büyük su yolu ağına sahip olmayan, karada sıkışmış ülkeleri böylece devrim niteliğindeki değişikliklerle tanıştırdı. Demiryolları, Kıta Avrupası'ndaki tüm ülkeleri birbirine bağlayan ilk ulaşım sistemi idi. Alpler'i ve diğer yüksek dağ silsilelerini demiryollarıyla aşmak mümkündü; başka türlü yalıtılmış bölgeleri Avrupa ağına bağlayan demiryollarıydı. Avrupa'nın tek bir pazar haline demiryolları sayesinde getirildiğini, örneğin İtalya'daki ipek üreticileri ile Fransa'daki ipek sanayisinin, Macar tarım ekonomisi ile Avusturya-Bohemya'daki sanayi bölgelerinin demiryolları sayesinde birbirine bağlandığını da belirtmek gerekmektedir. Demiryolları, hızla sanayileşen Batı'yı sanayileşmeye geç katılan, daha az gelişmiş periferi bölgeleriyle bağlamak suretiyle, birincil malların ihracatını teşvik etti ve bu bölgelerin modernizasyonunu kolaylaştırdı. Avrupa'nın "Avrupalılaştırılmasında" da demiryolları güç sahibiydi. Son olarak, demiryolları, savaş yöntemlerinin modernleştirilmesinde önemli bir siyasi⁴¹ rol oynadı; aslında birçok hükümetin demiryolu inşaatına girişmesinin temel sebebi buydu.⁴² Demiryollarının olmayışı, Rusya'nın Kırım Savaşı'nda utanç verici bir yenilgiye uğramasına yol açtı.

Gerek taşıdıkları stratejik önem gerekse muazzam yatırıma ihtiyaç duymaları, 1879 yılında Almanya'da ve 1905 yılında İtalya'da görüldüğü üzere, demiryollarının çoğunlukla devlete ait olması ya da millileştirilmesi sonucunu doğurdu. Bu kuralın katı bir istisnasını Britanya'da görmek mümkündü. Bazı örneklerde, özel girişimlere ait demiryolları, devlete ait demiryolları ile birlikte karma bir sistemde işletilmekteydi. Devletin demiryollarına destek vermesi ve yasal düzenlemeler yapması, Kıta Avrupası'nın tamamında görülen uygulamalardı. Devletin teşvik vermesi, faiz getirisine garanti vermesi ve demiryolu şirketlerinin orduyu aratmayacak kadar hiyerarşik örgüt yapılarına sahip olması, demiryolu işletmelerinin ortak özellikleriydi. Demiryolu inşaatı 19. yüzyılın ortalarında tüm kıtayı saran ateşli bir hastalığa dönüştü. Fransa'daki buharlı lokomotifin kullanıldığı ilk demiryolu, 1831 yılında St. Étienne ile Lyon arasında faaliyete geçti. Bundan altı yıl sonra, Saint-Lazare Garı'nın şenlikli açılışı, Fransa'nın demiryolu çağının gerçekten başladığına işaret ediyordu. 1842'de çıkartılan demiryolu yasası ile devletin demiryollarına müdahalesi başladı; çünkü devlet, demiryollarını işleten özel şirketlere kiralanan rayları ürettiği gibi rayların döşendiği toprağın da sahibiydi. Söz konusu yasa ile 1857 yılına kadar 6.320 kilometrelik demiryolu hattının döşenmesi öngörüldü.⁴³

Devletin faiz getirisine garanti vermesi, riski ortadan kaldırıp sabit kâr imkânı sunması nedeniyle demiryolları inşaatlarının çok büyük bir hızla artmasına yol açtı. Ulaşımına 5 milyar frank para ayrılan 1878 tarihli Freycinet Planı, yerel demiryolu hatlarının açılması için ilave teşvikler de sunmaktaydı.⁴⁴ 1890 yılına gelindiğinde, Fransa'nın elinde ülkedeki kargonun üçte ikisini taşıyan ve 33.000 kilometreden uzun bir demiryolu ağı mevcuttu; I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde bu ağ 40.484 kilometreye çıkmıştı. Fransa'nın 1880 ile 1913 yılları arasında demiryollarına yapmış olduğu yatırım 3,7 milyon franktan fazlaydı.

Demiryolu devrimi Almanya'da daha da başarılı oldu. Ülkenin demiryolu altyapısını geliştirme sorumluluğunu devlet üstlendi ve bu doğrultudaki ilk planları 1830'larda geliştirdi. Prusya, demiryolu inşaatına yapılacak sermaye yatırımları için devlet garantili faiz getirisi sistemini 1842'de yürürlüğe soktu. Nurnberg ile Fürth'ü birbirine bağlayan ilk demiryolu hattı, Ludwigsbahn, 1834 yılında açıldı. 1837 ile 1839 yılları arasında inşa edilen ilk uzun mesafeli demiryolu hattıyla Leipzig ve Dresden birbirine bağlandı. 1840'larda devlet toplam 5.856 kilometre demiryolu inşa etti. 1850 yılına kadar, demiryolu yatırımının yarısı ilgili devlet tarafından finanse edilmekteydi. Faiz getirisine devlet garantisi verilmesi sistemi yeni demiryolu inşaatlarına büyük bir hız kazandırdı ve inşaatların ülkenin dört bir tarafına yayılmasını sağladı. 1870'e gelindiğinde 18.876 kilometrelik bir demiryolu ağı zaten faaliyete girmişti ve bu ağ 1879 yılında devletleştirildi.

Almanya'nın 1871 yılında birleşmesini tamamlamasının ardından, daha önce eşi benzeri görülmemiş bir demiryolu inşaatı seferberliği her on yılda 10.000 kilometrelik ray döşenmesiyle sonuçlandı. 1870 ile 1913 yılları arasın-

da 48.000 kilometreden fazla ray döşenirken demiryolu ağının toplam uzunluğu nihayetinde 63.378 kilometreye ulaştı. Demiryolları yatırımların yüzde 15 ila yüzde 25'ini kendisine çekiyordu; Almanya'daki iktisadi kalkınmanın itici gücü 1870'lerden itibaren demiryollarıydı. Kuzeyde Berlin ve Batı'da Köln, önde gelen demiryolu merkezlerine dönüştü. Demiryoluyla taşınan malların hacmi 1860 yılında 3 milyon ton iken 1910 yılında 63 milyon tona çıktı, taşıma maliyeti ise yüzde 80 azaldı.

Batı Avrupa'daki en gelişmiş demiryolu sistemi Belçika'da inşa edilmişti. Ülke, siyasi bağımsızlığını kazanmasının ardından, 334 kilometrelik demiryolu hattını işletmeye açtı. Öte yandan 1910'a gelindiğinde, demiryollarının uzunluğu 4.679 kilometreye çıktı. Her bir kilometre demiryolu yalnızca 6,3 kilometrekarelik alana hizmet ediyordu; Avrupa'daki en yoğun demiryolu ağı Belçika'daydı. Kuzey İtalya da Batı Avrupa'yı başarıyla taklit etti. Demiryolu inşaatları o bölgede 1840'larda başladı. Milano-Monza, Padova-Mestre ve Torino-Trofarello hatlarını Semmering Hattı (1854) ile Brenner Hattı (1867) gibi Alp Dağları'nı aşan hatlar takip etti.⁴⁵ İtalya birleşmesini tamamlamadan önce, sadece Piemonte'de gelişmiş bir demiryolu ağı mevcuttu. Habsburg İmparatorluğu döneminde Lombardiya ve Venedik'te 1.800 kilometrelik demiryolu hattı faaliyeteydi. Birleşmenin ardından, Kuzey İtalya'da yoğun bir demiryolu ağı inşa edildi: 1912'ye gelindiğinde, 102.000 kilometrekarelik bir alanda 7.225 kilometre demiryolu döşendi. Ana demiryolu hatlarının bazıları, ülkenin güney kısmına da bağlanıyordu. Tüm ülkedeki demiryolları dikkate alındığında 19.000 kilometreye ulaşan bu ağ ülkenin ulaşım sistemlerini modernize etti; İtalya'daki ulaşım sisteminin yoğunluğu Belçika, Fransa ve Batı Avrupa'dakinin yarısından biraz fazlaydı.⁴⁶

Demiryolları söz konusu olduğunda Habsburg Monarşisi entegre bir sisteme sahip olmakla övünebilirdi. Her ikisi de Batı tipi demiryolu ağına ve yoğunluğuna sahip olan sanayinin tarıma dayalı olduğu Macaristan ile Monarşi'nin sanayileşmiş batı yarısı bu açıdan birbirine eşitti.⁴⁷ Modern ulaşım imkânı sunan demiryolu ağının uzunluğu 1867 yılında 6.430 kilometre iken 1873 yılında 15.597 kilometreye ulaştı. 1880 yılında başlatılan köklü millileştirme politikası ile devlet demiryolu sistemi oluşturuldu. I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce, imparatorluğu Almanya, İsviçre, Romanya ve Rusya demiryollarına bağlayan 44.748 kilometrelik demiryolu hattı faaliyete geçmişti. Her bir kilometre demiryolu hattı 13,5 kilometrekarelik alana hizmet veriyordu; bu yoğunluk, demiryolu ağının neredeyse Avrupa'nın batısı kadar gelişmiş olduğunu göstermekteydi.

Dünyanın en yoğun demiryolu ağı Batı Avrupa'da inşa edilmişti. 1860 yılında 38.000 kilometre demiryolu hattı zaten mevcuttu ve 1870 yılına kadar yaklaşık 62.000 kilometre daha hat inşa edildi. Diğer taraftan en verimli demiryolu inşaatı seferberliği, hat uzunluğunun mevcudun neredeyse üç katına çıktığı I. Dünya Savaşı'ndan hemen önceki yarım yüzyılda gerçekleşti. Batı Avrupa'daki demiryolu yoğunluğu arttı: Her bir kilometre demiryolu 10,14 kilometrekareye

hizmet verirken 100.000 kişi başına 90,2 kilometre demiryolu düşüyordu. Demiryollarında her yıl 100.000 kişi başına 8,18 ton mal taşınır hale geldi ve kişi başına ortalama yıllık seyahat sayısı yirmi ikiye çıktı (bkz. Tablo 3.3 ve 3.4).

Yoğun demiryolu ağları inşa etmek suretiyle, Batı Avrupa'nın yüzölçümü büyük ve kısmen karada sıkışıp kalmış ülkeleri, bilhassa Fransa ve Almanya, modern iktisadi dönüşümün gerektirdiği hızlı ve ucuz ulaşım imkânlarını emniyete aldı. Demiryolları olmamış olsaydı, Avrupa'nın hiçbir bölgesi Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirmeye çalışamazdı. Sanayileşmeye giden yol demiryollarıyla döşendi (bkz. Şekil 3.3).

Buharlı motor teknolojisine dayanan demiryolu, Sanayi Devrimi'nin ürünüydü. I. Dünya Savaşı'na kadar buharlı lokomotiflerin ezici bir üstünlüğü vardı. Buna karşılık, II. Sanayi Devrimi sayesinde, demiryolu teknolojisi de 20. yüzyıla girilirken dönüşmeye başladı. Alanında çığır açan iki icat, elektrik mühendisliği ile birlikte elektriğin güç kaynağı olarak kullanılması ve içten yanmalı motor, Avrupa'daki demiryollarında dönüşümü başlattı. İlk elektrikli tren 1879 yılında Berlin Fuarı'nda sergilendi; iki yıl sonra, Almanya'daki ilk elektrikli demiryolu hattı faaliyet geçti. I. Dünya Savaşı öncesinde, Alman Rudolf Diesel çağ açan bir diğer teknolojik dönüşüme imza attı: Dizelle çalışan ilk lokomotif 1913 yılında İsveç'te hizmete girdi. Yeni demiryolu çağının şafağı söküyordu.

İletişim ve Posta Hizmetleri

Kıtadan kıtaya işleyen uluslararası trafiği ve her bölgesi iç içe geçmiş Avrupa'sı ile birbiriyle bağlantısı giderek artan bir dünyada, uluslararası ölçekte düzenlenen bir haberleşme sistemine sahip olmak hayati önem taşımaya başladı. 1793 yılında Fransa'da kurulan optik telgraf sistemi 1842 yılında 3.000 millik bir ağa hizmet veriyordu.⁴⁸ Kıtalar ve yarım-küreler arası mesaj gönderebilen ilk teknoloji olması nedeniyle, elektrikli telgraf sayesinde ilk uluslararası haberleşme ağı yaratıldı.⁴⁹ 1850'de, Anglo-French Telegraph Company [İngiltere-Fransa

Tablo 3.3 Avrupa'da demiryollarının gelişimi

Yıl	Avrupa (hat uzunluğu [km])	% (1910=100)	Batı Avrupa (hat uzunluğu [km])	Batı Avrupa'nın payı (%) (1910=100)	Batı'nın Avrupa toplamındaki payı (%)
1830	165	0,0005	165	0,001	100
1870	104.900	29	90.000°	61	86
1910	362.700	100	147.000	100	41

Kaynak: Wojtinsky (1927, 34-35).

Not:^a 1880.

Tablo 3.4 Batı Avrupa’da demiryolu ağının gelişmişlik seviyesi, 1911

Ülke	Km başına hizmet verilen alan (km ²)	100.000 kişi başına düşen demiryolu uzunluğu (km ²)	100.000 kişi başına taşınan yük (ton)	Kişi başına demiryolu seyahati sayısı
Britanya	10,14	71,3	11,62	28,6
Almanya	8,72	95,5	9,50	25,3
Fransa	13,20	103,7	3,09	12,6
Belçika	6,30	63,0	10,89	26,8
Hollanda	10,34	54,5	2,63	7,7
İsviçre	9,12	120,8	4,84	31,0
Batı Avrupa	10,14	90,2	8,18	21,9
ortalaması				

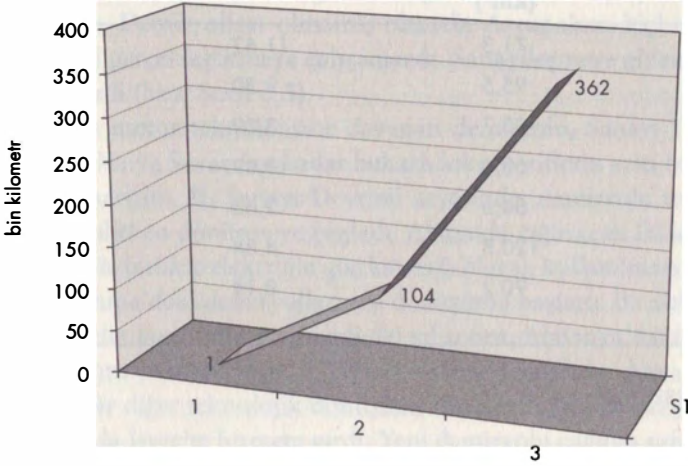
Kaynak: Berend ve Ránki (1982, 100).

Telgraf Şirketi] Manş Denizi’nin altına ilk kabloyu döşedi;⁵⁰ 1914 yılına gelindiğinde, 516.000 kilometrelik kablo sistemi kıtaları birbirine bağlıyordu. Telgraf ağları haberleşmeyi karasal iç bölgelerde de hızlandırdı. Örneğin kendi telgraf ağını kurmaya 1844’te başlamış olan Fransa, 1855 yılında ülkedeki tüm bölgeleri 10.000 kilometrelik bir ağına parçası haline getirmeyi başardı. 1881’e gelindiğinde, bu ağı uzunluğu 88.000 kilometreyi buldu. 1913’te, Batı Avrupa’da çekilen telgraf mesajı sayısı 256 milyondur. Heinrich Hertz’in elektromanyetik radyasyon, başka bir deyişle radyo dalgaları keşfini geliştiren İtalyan Guglielmo Marconi, açık deniz üzerindeki ilk telsiz telgraf sinyali 1897 yılında gönderdi. O andan itibaren, hem okyanuslarda seyahat eden gemiler hem de kıtalar arası işleyen trenler arasında telgraf bağlantısı kurulmuş oldu.

Edinburgh doğumlu Alexander Graham Bell, Amerika Birleşik Devletleri’nde telgrafi geliştirmeye çalışırken, 1876 yılında devrim niteliğindeki o aleti, telefonu, icat etti. Avrupa’daki ilk telefon santrali, 1879 yazında Londra’da kuruldu. 1880 yılındaki ilk telefon rehberinde, Londra’daki üç santrale kayıtlı 250 abone mevcuttu. 1880 ile 1883 yılları arasında, Batı Avrupa’daki bütün büyük şehirlerde telefon santrali kuruldu; 1885 yılında 260.000 telefon kullanımdaydı.⁵¹ Bu yeni haberleşme sistemi I. Dünya Savaşı’na kadar hâlâ daha ilkel nitelikteydi; öte yandan otomatik devre değiştiriciler (1886) ve otomatik telefon santrali (1891) gibi yenilikler sistemi geliştirmeye devam ediyordu. 1910 yılında gelindiğinde, Batı Avrupa’da her 1.000 kişiden 2 ila 10’u telefon sahibiydi ve dünyadaki telefonların dörtte biri Avrupa’daydı (Calvo, 2006). 1914’te her 100 kişiden İskandinavya’da dördünün, Britanya ve Fransa’da yaklaşık ikisinin telefonu vardı (Wallsten, 2005, 706). 1913 yılında,

Şekil 3.3

Batı Avrupa'da demiryollarının uzunluğu, 1830-1910 (bin kilometre) (Wojtinsky, 1917, 34-5)

sadece Avrupa'da 5 milyardan fazla telefon görüşmesi yapılmıştı (Broadberry ve O'Rourke, 2010, 80 tarafından alıntılanmış haliyle Foreman-Peck ve Millward, 1994, 109'dan yararlanılmıştır).

Telefon kadar önemli olan bir diğer gelişme de uluslararası *posta hizmetinin* doğuşuydu. Fransa ve Britanya'da, sırasıyla 1477 ve 1516 yılında faaliyete geçen kraliyet posta hizmetleri gibi bazı uygulamalara çok eskiden beri rastlamak mümkündü. Öte yandan bunlar halka hizmet etmiyordu. Özel posta hizmetleri Fransa ve Britanya'da 17. yüzyılda yasallaştı.⁵² Posta hizmeti Fransa ile Prusya'da devletin tekelindeydi ve pek çok Avrupa ülkesi de bu yöntemi benimsedi. Modern, uluslararası posta hizmetinin öncülüğünü yapan ise Britanya'ydı.⁵³ 1830'ların ortalarında, Rowland Hill, posta gönderilerinden alınacak ücretin mesafeye göre değil gönderinin ağırlığına göre belirlenmesini ve gönderen tarafından ödenmesini önerdi. Hill ayrıca posta pulunu da "icat etti." Bu reformlar Britanya'da 1840 yılında ortaya çıktı ve uluslararası standardı belirledi: İsviçre 1843'te, Fransa, Belçika ve Bavyera ise 1849'da bu standardı benimsedi. 1850 yılından itibaren bölgesel posta servisleri kuruldu. 1863 yılında bir uluslararası posta hizmetinin örgütlenmesine yönelik çalışmalar başladı; yirmi iki Avrupa ülkesi, Amerika Birleşik Devletleri ile Mısır bu örgütün kurulmasına yönelik antlaşmayı 1874 yılında imzaladı ve General Postal Union (daha sonra Universal Postal Union) 1875 yılında faaliyete geçti. Bundan üç yıl sonra, bir uluslararası para havalesi hizmeti devreye girdi ve 1885 yılında on dokuz ülke paket postası anlaşmasına imza koydu. 1870'li yıllardan itibaren, Avrupa genelinde, telgraf ve telefon hizmetleri posta hizmetleri çatısı altına alındı.

İş Hayatı ve Finansın Örgütlenmesi

Bankacılıkta Birbirini İzleyen Üç Devrim

Hollanda ve Britanya'daki iktisadi dönüşümün finansmanı, ağırlıklı olarak, proto-sanayiden, ticaret faaliyetlerinden ve sömürgelerdeki ekonomik girişimlerden elde edilen muazzam aile servetleriyle sağlandı. Ekonomideki ölçek ve kullanılan teknoloji nedeniyle yatırım talebi nispeten mütevazıydı. Sanayileşme döneminin başlarında sabit kıymetlere görece düşük miktarlarda yapılan yatırımın çoğu (bazı hesaplamalara göre yedide altısı ya da sekizde yedisi) hammadde stoklarına gitmişti. İlave finansman ihtiyacı doğduğu takdirde, akrabalık ilişkileri ya da iş ortaklıkları aracılığıyla bunu temin etmek sıklıkla yeterli oluyordu. Anonim şirket halinde kurulmuş büyük girişimler henüz var olmadığından, kısa vadeli kredi ya da hammadde alımıyla işçilerin ücretlerini karşılayacak kadar işletme sermayesinin temini, sanayicilerin ihtiyacını çoğu zaman görmekteydi.

İskoçya ve İngiltere'de 18. yüzyılda modern bir bankacılık sistemi ortaya çıktı. Bu *ilk Britanya bankacılık devrimi* Ortaçağ ve erken modern dönemdeki finans yöntemlerini, ki bu yöntemlerin bir parçası da tefecilikti, modern bankacılığa dönüştürdü. Diğer taraftan, bu mühim değişimin birkaç hazırlık aşamasından geçtiğini de belirtmek gerekmektedir.¹ Avrupa'da erken modern dönemde Ortaçağ'daki ikrazın yerini modern finansman yöntemleri aşamalı olarak almakla birlikte, modern bankacılık Britanya'da ortaya çıktı. Britanya bankaları zengin tarım bölgelerini sanayileşmekte olan şehirlere bağladı ve tasarruf sahipleri ile yatırımcılar arasındaki ilişkiyi kurdu. Bankacılığın modern kurumsal çerçevesini çizen yasalar modern bankacılık sisteminin oluşmasına büyük katkı sağladı. Britanya bu sürecin öncülüğünü yaptı. 1714 yılında çıkartılan ve 1832 yılına kadar yürürlükte kalan Tefeciliğe Karşı Yasa [Usury Act of 1714], tefecilerin uygulayabileceği faiz oranını yüzde 5 ile sınırlayarak

Ortaçağ'dan kalma tefeciliği ortadan kaldırdı. 1826, 1833 ve 1844 yıllarında, anonim şirketlere önceki dönemlerde getirilen yasakların kaldırılması, 1858 ve 1862 yıllarında sınırlı sorumlu şirketlerin kurulmasına izin verilmesi, büyük ölçekli bankacılık yapılmasının önünü açtı.

Bu yeni sistemin en temel oyuncusu merkez bankasıydı. 1694 yılında kurulan İngiltere Merkez Bankası, devlet tahvili satan, devletin takas odası vazifesi gören ve Londra'daki bankaların bankacılığını yapan bir modern merkez bankasına aşama aşama dönüştü. Milli bankaların esas faaliyetleri yasalarla düzenlendi. 1844 tarihli British Banking Act [Britanya Bankacılık Yasası] o dönemde hâlâ özel bir banka olan İngiltere Merkez Bankası'nın organizasyonunu değiştirerek bankayı iki bölüme ayırdı: Bunlardan biri para basacak, diğeri de bankacılık faaliyetlerini yürütecekti. İskoçya Merkez Bankası [Bank of Scotland] 1695 yılında, Royal Bank of Scotland 1727 yılında bankacılık lisansı aldı. Önceki dönemlerde, bankaların asli kredi verme aracı, bastıkları paraydı. Buna karşılık, merkez bankalarının kurulmasından itibaren, diğer bankaların para basması devlet tarafından yasaklandı. 19. yüzyılda, para basma görevini merkez bankaları tamamen üstlendi. 1826 yılına kadar Londra'daki bankalardan biri olan İngiltere Merkez Bankası, o tarihten sonra, ilki Manchester'da olmak üzere diğer şehirlerde de şube açmaya başladı. Merkez bankalarının bilançolarındaki aktifler muazzam büyüklükteydi ve Batı Avrupa'daki tüm bankaların aktiflerinin dörtte biri ile yarısına ulaşıyordu.

İngiltere Merkez Bankası, daha önceki dönemlerde bankacılığa hâkim olan (1609 yılında kurulmuş) Exchange Bank of Amsterdam [Amsterdam Takas Bankası] tarafından sunulmamış bir dizi hizmeti de vermeye başladı. Hesaplar arasında para transferi yapılmasına ilave olarak, senetlerin vadeden önce iskonto edilmesi, sermaye piyasası işlemlerine yardımcı oldu. Senetlerin uluslararası ödemelerde kullanılması ve çok taraflı takas hizmetleri dış ticareti kolaylaştırdı. Napoléon Savaşları sırasında, işgal altındaki Avrupa'dan kaçan devasa sermaye Londra'ya yerleşti ve (Amsterdam yerine) burayı kalıcı olarak Avrupa'nın yeni finans başkenti haline getirdi (Grafe ve diğ., 2010, 190-4).

19. yüzyıla girilirken yaşanan ilk bankacılık devrimi, Avrupa'da banknotları yaygınlaştırdı. 18. yüzyılın ortalarına kadar, ağırlıklı olarak altın ve gümüş para kullanıldı. Banknotlar sadece yerelde ve nadiren kullanılırdı. 18. yüzyılın ikinci yarısında ve 19. yüzyılda, modern bankalar banknot çıkarmak (para basmak) suretiyle para yarattı.² Londra'da altın ticareti yapan bankalar, ibrazında ödenmesi gereken ve bu yüzden paraya benzer değer taşıyan depozito makbuzları kullanmaktaydı. Günlük işlemlerde kâğıt para kullanımı İskoçya'daki bankalarda yaygınlaştı ve İngiltere'nin kırsal bölgelerindeki bankalar da onları takip etti. Bu dönemdeki önemli yeniliklerden biri küçük 1 sterlinlik banknotların dolaşıma çıkarılmasıydı. Para basmanın daha katı kurallara tabi ve tekelleşmiş olduğu Kıta Avrupası'na bu sistem kısa sürede yayıldı (Cameron, 1967, 314-315).

Merkez bankasından sonra, finansal kurumlar arasında ikinci derecede önem taşıyan grup, Londra'daki birkaç özel bankaydı. Özel bankacılık, erken modern dönemdeki finans sisteminin orijinal iş yapış tarzıydı ve Britanya'daki bankacılık devriminin ilk aşamasının özelliği idi.³ Londra'da, kambiyo senetlerini iskonto eden ve kısa vadeli kredi veren özel bankaların sayısı 1750 yılında otuzu geçmezken 1800 yılında yetmişe çıktı. Finans sisteminin üçüncü ayağı taşra bankalarıydı; bunlardan ilki 1716 yılında Bristol'da kurulmuş, 1810 yılına kadar ülke genelinde yaklaşık 650 banka daha açılmıştı.⁴ Taşra bankaları, İngiltere Merkez Bankası ve Londra bankaları ile irtibatla kalabilmek için Londra'da temsilcilikler açtı. Aşamalı olarak modern bir merkez bankasına dönüşen ve devasa altın rezerviyle bankaların bankacısı haline gelen İngiltere Merkez Bankası, Londra'daki özel bankalar ve taşradaki bankalar ile devasa büyüklükte ancak çok katı kurallara dayanmayan bir bankacılık ağı kurdu (Mathias, 1969, 167-73). İngiltere'deki bazı taşra bankaları, mevduat kabul edip kredi vermek yerine, yüksek riskli girişim sermayesi şirketleri gibi hareket etti ve "spekülatif yeni teknolojilere yüklü miktarda yatırım yaptı. İngiltere'deki finansal piyasa daha önce düşündüğümüzden çok daha gelişkindi" (Brunt, 2006, 76, 98-99).⁵

Rothschild ailesi, Avrupa'daki bankacılıkta yeni bir dönem başlattı. Mayer Amschel Rothschild, 1811 yılında Frankfurt'ta döneminin en önemli bankacısı olarak ön plana çıktı.⁶ Rothschild ailesinin oğul Nathan Mayer tarafından yönetilen Londra kolu, Britanya bankacılık sisteminin temel direklerinden biri haline geldi. Napoléon Savaşları sırasında, Britanya hükümeti, Kıta Avrupası'ndaki müttefiklere yapılacak ödemeleri yönetme görevini Rothschild'lere emanet etti. Rothschild'ler bu sayede Avrupa'daki hükümdarların hemen hepsiyle ilişki kurdu. Mayer Amschel diğer oğullarını da belli başlı Avrupa başkentlerine –Jacob'u Paris'e, Solomon'u Viyana'ya ve Karl'ı Napoli'ye– yerleştirdi ve Rothschild markası ağını genişletti. Rothschild'ler böylelikle Avrupa geneline yayılmış en nüfuzlu bankacılık ağını oluşturdu ve Britanya bankacılığının temel özelliklerini Kıta Avrupası'na "ihraç" etti. Rothschild bankacılık imparatorluğunun yükselişi kendine has özellikler taşıyan bir olguydu; diğer taraftan, modern bankacılığın erken dönemlerinde benzer bir duruma defalarca rastlanmıştır.⁷

Yerlerinden edilmiş ve ticaretle uğraşan elit kesimin, Avrupa'nın tamamına yayılan bir bankacılık ağına temelini atılmasında oynadığı rol kilit önemdeydi. Söz konusu elit kesimin yerlerinden edilmelerinin ve kaçmak zorunda kalmalarının hikâyesi çok uzun bir geçmişe dayanmaktadır.⁸ Çeşitli diasporalara mensup, uluslararası ölçekte iş yapan tacirlerin kurduğu ağlar, 17. ve 18. yüzyılda, zaten yeterince sağlamlaşmıştı. Shikarpur ve Haydarabad bölgesinden gelen Hintli tacirler ve bankacılar 18. ve 19. yüzyılda dünyayı saran bir ticaret ağı oluştururken. Karadeniz'den gelen Rumlar da Livorno'ya, Marsilya'ya ve Londra'ya kadar uzanan güzergâhlarda ticaret yapıyordu (Marcovits, 2000;

Kardasis, 2001). Akrabalık ilişkisine dayalı Culfa'lı Ermeni ve Multan'lı Hintli ağları, bunlardan daha esnek yapıdaki Sefarad Yahudi ağı, Hint Okyanusu'ndan Akdeniz'e ve Kuzeybatı Avrupa'ya kadar uzanmaktaydı. "Ermeni tacirler... Britanya, Hollanda, Portekiz, Fransız ve İspanyol [imparatorluklarının] yanı sıra... üç... Müslüman imparatorluğunda da yerleşim [kurmuştu]... Toplumsal özellikleriyle birbirine bağlı bu ticaret cemaat[leri], aynı adabımuâşeret kurallarına ve ticaret yasalarına tabiydi." Sefarad Yahudilerinin kurduğu ağ, Lizbon, Amsterdam, Livorno, Hamburg, Londra ve İstanbul gibi çeşitli merkezlerle iş yapıyordu (Aslanian, 2011, 234, 225). Ticaret ile bankacılık arasındaki yakın ilişkiler göz önüne alındığında, yeni oluşan Avrupa bankacılık sisteminde bu ilişki ağlarının önemli bir rol oynaması kaçınılmazdı. "Bu kozmopolit müteşebbisler... Batı Avrupa'daki... uluslararası finans ve ticaret ağlarıyla doğrudan temas halindeydi" (Baghdiantz McCabe ve diğ., 2005, 162-3). "VIII. Henry zamanından bu yana... anavatanlarında zulme uğramış bu dini azınlıkların en becerikli ve yatkın olanlarının kalabalıklar halinde gelmesinden İngiltere fayda sağlamıştır" (Neal, 1990, 10-12). Almanya'da ticaret bankacılığını ilk başlatanlar Hollanda, İtalya ve Portekiz'den göç eden tacirlerdi. 17. yüzyılın başlarında, Köln ve Hamburg'da ticaret bankacılığı yapan ailelerin en büyük yirmisi Hollandalıydı. Aynı dönemde, Britanya-Fransa finans hattını tekeline alanlar Huguenot'lardı.

Başlangıcından itibaren, bankacılık hep uluslar üstü bir iş olmuştur. Hareketli, kozmopolit azınlıklar bankacılığın o ilk aşamasında hakiki avantajlara sahipti. Daniel Chiro, uluslar üstü ilişki ağlarında başarı sağlamalarının temelinde, bu azınlıkların kendi kimlikleri ve kültürleri olduğunu öne sürmektedir: "Onların 'Yunanlıkları', 'Yahudilikleri', 'Ermenilikleri'... uluslararası iş ağlarına giriş bileti anlamına gelmekteydi; çünkü diasporadaki müteşebbisler uluslararası sermayeye, içinde yaşadıkları millete nazaran, her zaman daha sadık kalmıştı" (Chiro, 1997, 13).

Bankacılıktaki en yaratıcı uygulamalara İskoçya'da rastlanmaktaydı. 19. yüzyılın başlarında İskoçya'da para basan on sekiz banka vardı ve bunlar geride çok büyük bir rezerv olmaksızın ekonomiye yeni para akıtmaktaydı. Bunların haricindeki kırk bağımsız banka da yoğun bir finansal kurumlar ağı oluşturmuştu; ülke nüfusuna hizmet veren dört yüz şube vardı; bunun anlamı, her 7.200 kişiye bir şubenin düşmesiydi ki bu İngiltere'deki ortalamanın iki katıydı. Kredi kooperatifleri ve ipotek kredisinde uzmanlaşmış bankaların yanı sıra, bankacılıkta yapılan önemli bir yenilik de mevduat bankacılığının başlatılmasıydı.⁹ Banka yoğunluğu, başka bir deyişle kişi başına düşen banka şubesi sayısı, Britanya'da oldukça yüksekti.¹⁰

İskoçya'daki bankacılığın getirdiği yeniliği, yeni ve modern bir kredi sisteminin uygulamaya konmasında da görmek mümkündü. Geleneksel İngiliz ve Hollanda bankacılığında kredi doksan günlüğüne verilir ve karşılığında ticari mallar teminata alınırdı. Buna karşılık, İskoç bankaları, karşılığında hiçbir

maddi teminat almadan ve vade bitimi belirlemeden kredi vermeye başladı. İskoçya Merkez Bankası tarafından icat edilen ve adına “açık hesap şeklinde işleyen kredi” denen bu kredi ile borçlunun ve iki kefilin imzası karşılığında kredi veriliyordu. İskoçya Merkez Bankası, 10 sterlinlik küçük tasarrufları da mevduata kabul edip bunlara altı aylık yüzde 5 (daha sonra yüzde 3’e düşürüldü) faiz vermek suretiyle yaygın bir mevduat toplama operasyonu da başlattı. Kişiye özel ya da miras yoluyla devredilebilen tahviller, özel teşebbüslerin kısıtlı imkânlarla kurulmasına imkân tanıdı.¹¹ 1820’li yıllarda bankacılıkta görülen gelişmelerin en önemlisi, *anonim şirket türünde kurulmuş bankaların* ortaya çıkışıydı. Bu tür bankalar İskoçya’da önceki dönemlerde de faaliyet göstermişti; ancak bu dönemde yasal çerçeveye oturtuldu ve zaman içinde İngiltere tarafından da tamamen kabul edildi. Britanya’da 1820’lerin ortaları ile 1830’ların ortaları arasındaki dönemde en az yüz tane anonim şirket şeklinde banka kuruldu ve mevduat bankacılığı bu şekilde yaygınlaştı. Bu yeni gelişme, modern dönemden önceki finansman yapısını sona erdirdi. Önde gelen bazı özel bankalar, örneğin 1862’de Barclays ve 1865’te Lloyds, anonim şirketlere dönüştürüldü.

19. yüzyıla girilirken, İskoçya ve İngiltere’de bankacılıkta devrim niteliğinden bir dönüşüm yaşandı ve bu dönüşüm modern finans sistemine öncülük etti. Diğer taraftan Britanya bankacılığı, çoğunlukla geleneksel bankacılık işlemlerinden ibaret kaldı. “Kısa vadeli ihtiyaçların karşılanması için çok istikrarlı, çok etkili bir enstrüman sunarken, yatırımların finansmanı söz konusu olduğunda aynı önemi taşıymıyordu” (Mathias, 1969, 353). 19. yüzyıla yaklaşıırken *ilk bankacılık devrimi* böylece başlamış oldu: Ortaçağ’dan kalan ikraz ve sarayın finanse edilmesi yöntemlerinin, Medici’lerin, Fugger’lerin ve saraya yakın Yahudilerin yerini yavaş yavaş modern ticaret bankacılığı aldı.¹² Yine de “saraya yakın Yahudiler, I. Dünya Savaşı ile birlikte Avrupa monarşileri yok olana değin onların maiyetinin tamamen dışında kalmadı” (Chapman, 2006, 37).¹³ Diaspora bankacılarının rolü, buna karşılık, 1880’den sonra azalmaya başladı; çünkü onların eski tarzda yürüttüğü aracılık işlemleri, kişisel ilişkileri ve yozlaşmış iş alışkanlıkları, hızla dönüşen bir Avrupa için kadük kalmıştı (Pepelasis Minoglou, 2002).

Ticaret bankacılığı yapanların çoğu bankacılıkta uzmanlaşmaktan ziyade ticaret ve bankacılık usullerini birleştirmişti. Bu aynı zamanda geçmişin bir kalıntısıydı ve gayet doğal bir durumdu: Çünkü ticaret krediye dayanıyordu. Çoğunluğu ticari hayatı ilgilendiren en önemli bankacılık faaliyetleri aracılık ve takas işlemleri, başka bir deyişle, ticari mal ve kıymet alım satımı ve müşteri namına ödemelerin yapılmasıydı. Önde gelen tacirler 1825 yılı civarında “*accepting houses*”¹⁴ kurdu ve vadesi üç ila altı aylık kredilere garanti vermeye başladı. Bunlar kredi riskini üstlenen aracılardı. Söz konusu ticari bankalar çek

Kambiyo senetlerine bankalar tarafından aval ve kabul verilmesi işlemlerinin yapıldığı yer – ç.n.

takası da yapıyordu; bu takas imkânı sayesinde diğer banka ve ülke müşterilerinin çek yazması ve bozdurması mümkün hale geldi.

Öte yandan, bahsedilen özel ticaret bankalarının bir kısmı, belirli faaliyetlerde uzmanlaşmaya başladı. Rotschild nakit para, senet, tahvil ve (altın/gümüş) külçe dışında işlem yapmayarak bu alanda öncü oldu. 19. yüzyılın ortalarına kadar, Paris finans piyasasına hâkim olan, *maisons de Haute Banque* olarak da bilinen, özel ticaret bankalarıydı. Bu bankaların bazıları, örneğin Mallet (1723), Delessert (1776) ve Périer (1792), 18. yüzyılda kuruldu. 19. yüzyılın ilk yirmi yılında Lefebvre, Carrette ve diğer yeni bankalar faaliyete girdi; bunlardan bazıları devletle yakın ilişkisi bulunan eski vergi mültezim-leriydi.¹⁴

Rouen (1817), Nantes (1818) ve Bordeaux'daki (1818) bazı bankalar, yerleşik oldukları bölgelerde geçerli banknot çıkardı. Banknot çıkarma yetkisinin münhasıran Fransa Merkez Bankası'na [Banque de France] tanındığı 1830'lardan itibaren bu uygulama sınırlandırıldı. Sonuçta, Fransa Merkez Bankası, bölgesel bankaları zaman içinde bünyesine kattı ve kendi şube ağını kurdu. Modern kredi sistemi taşrada hâlâ mevcut değildi; özel şahıslar tarafından tefecilikle borç verme usulleri taşrada ağırlığını koruyordu. 1848 devriminin ardından, Fransa'daki bütün önemli şehirlerin neredeyse tamamında *iskonto işlemi yapan* bir banka kuruldu. Anonim şirket şeklinde kurulmuş bankalara 1850 yılına kadar hâlâ nadiren rastlanmaktaydı. İngiliz modelinin esas alındığı Fransız bankacılık sisteminde, kısa vadeli kredilerde ve müşteri portföylerinin yönetilmesinde uzmanlaşan (ticari) mevduat bankaları ile sanayiye ve ticarete kredi sağlayan ticaret bankaları arasında kesin bir ayrıma gidildi (Caron, 1979, 53).

Öte yandan, Fransız bankacılığında benimsenen ve Britanya bankacılığında olmayan bir ara çözüm, onları modern bankacılığa biraz daha yaklaştırdı. Bu çözüm, 1830'lu yıllardan itibaren, komandit şirketleri Fransa'daki en yaygın şirket türü haline getirdi. [Fransız] Ticaret Kanunu'na göre işletmeler üç farklı şekilde örgütlenebiliyordu: Adi ortaklıklar ile anonim şirketler arasında komandit şirketler sıkıştırılmıştı. Bunlar, icracı ortakların sınırsız sorumluluk üstlendiği, diğer ortakların şirkete koyduğu sermaye kadar sorumlu olduğu ve kurulması için devletten izin alınması gerekmeyen şirketlerdi. Adi ortaklık olarak kurulacak bir şirket bankacılık ve demiryolu işletmeciliği gibi büyük ticari faaliyetleri kaldıramazdı; anonim şirketlerin kuruluşu için ise devletten izin almak gerekiyordu ancak devlet bu izni sadece sigortacılık, kanal inşaatı ve karayolu inşaatı yapan şirketlerle sınırlamıştı. (1826 ile 1837 yılları arasında sadece 137 anonim şirkete devlet tarafından izin verilmişti.) Komandit şirketler, yasal çerçeveye kavuşturulması çok sonraları bulan anonim şirketlere geçişte bu yüzden mükemmel bir ara çözümdü; böylece, sayısı 1.100'ü bulan komandit şirketler, 1830'lu yıllardan itibaren Fransa'da en yaygın şirket türü haline geldi.¹⁵

Anonim şirketlerin yasal statüsü İngiltere’de 19. yüzyıldan önce belirlenmişti ve bu tür şirketlerin kurulması için tescil edilmeleri yeterliydi, devletten izin alınmasına gerek yoktu. Bu yöneme Fransa 1863 ve 1867’de, Kuzey Almanya Federasyonu 1870’te, Belçika 1863’te, İtalya 1883’te ve İsveç 1895’te geçti (Cameron, 1966, 26-8). 1820-1821 yıllarında Prusya’da 330 özel banka faaliyet gösterirken 1861 yılında bunların sayısı 642’ye ulaştı.¹⁶ Aradan geçen kırk yılda, banka başına düşen kişi sayısı 33.000’den 29.000’e indi ve banka yoğunluğu arttı. 1848 yılında, Köln’deki Schaffhausensche Bankverein ile en büyük ticaret bankası (*Kreditbank*) kurulmuş oldu; 1853’te kurulan Bank für Handel und Industrie zu Darmstadt [Darmstadt Ticaret ve Sanayi Bankası] gibi, Prusya dışındaki yerlerde de 1850’li yıllarda yeni bankalar kuruldu. Prusya’nın anonim şirketlerin kurulmasını yasaklamaya devam etmesi nedeniyle, Fransa’daki komandit şirketlere benzer yapıda *Kommandit-gesellschaft auf Aktien* adı verilen bankalar kuruldu. Bunların ilk örneklerinden biri, 1851 yılında kurulan Disconto-Gesellschaft idi. 1850’ler boyunca sekiz *Kommandit* banka faaliyete geçti. Diğer taraftan, 1860’ların ortalarında, devlet, bankaların anonim şirket olarak kurulmasına getirdiği yasağı kaldırdı ve böylece Alman bankacılığına yeni fırsatlar yarattı (Tilly, 1967).¹⁷

Sanayileşmenin 19. yüzyılın ortası ile sonları arasında hız kazanmaya başladığı Batı Avrupa’da (Kıta Avrupası), aile servetleri ve kısa vadeli krediler ekonominin finansmanına güçlüklerle yetmekteydi. Yoğun sermaye gerektiren demir, çelik, kimya ve elektrik sanayilerinin büyümesi ve demiryollarının yaygınlaşması nedeniyle, 19. yüzyılın ortalarından itibaren teknolojik gelişmeler muazzam yatırım gereksinimini de beraberinde getirdi. Sanayiciler bu girişimler için uzun vadeli krediye;¹⁸ Batı Avrupa ülkeleri de sanayileşmeye finansman sağlamak için yeni ve etkin sermaye kaynaklarına ihtiyaç duymaktaydı. Britanya’daki bankaları bu ihtiyaçları karşılayacak kadar güçlü değildi.

Demiryolu çağı ile birlikte –bu defa kıtanın batı yarısında– *ikinci bankacılık devrimi* yaşandı. Belçika’da yeni bir bankacılık türü icat edildi. 1822 yılında, Hollanda Birleşik Krallığı Kralı I. Willem’in çıkarttığı kararnameyle Société Générale kuruldu. Kararnamenin başlığında da açıkça yazıldığı üzere, bu bankanın, Algemene Nederlandsche Maatschappij ter Begunstiging van de Volkswiljt, amacı “ticareti ve sanayiye teşvik etmektir.” Banka, kaynaklarını arttırmak için, başlangıçta, hisse senedi çıkardı, kraldan aldığı kraliyet topraklarını sattı ve mevduat topladı. Bu bankanın Brüksel ve Gent’teki mevduat bankalarını bünyesine katmasının ardından mevduat toplama işi giderek daha fazla sürdürülebilir hale geldi. Ağırlıklı olarak Belçika’nın bağımsızlığını kazandığı 1830 yılından sonra yeni ve yaratıcı bir bankacılık politikası başlatıldı. 1830 ile 1840 yılları arasında sanayi kesimine verilen krediler ve bankanın sanayi yatırımları zaman içinde arttı; bu iki yöntem, “Société Générale bankasını, dünyanın ilk başarılı modern yatırım bankasına dönüşmesini sağlayan çok yaratıcı yollardan geçirdi” (Van der Wee ve Verbreyt, 1997, 43).

Bankanın yetenekli ve cesaretli guvernörü Ferdinand de Meeûs, demiryolu inşaatlarında çok büyük artış yaşanacağını tahmin etti ve ağırlığı Charleroi, Centre, Borinage ve Liège bölgelerinde olmak üzere ulaşım, kömür, demir ve makine sanayilerine büyük yatırım yapmaya başladı.¹⁹ Bu yatırımların başarılı olmasını garanti altına almak amacıyla, Société Générale, ailelere ait sanayi şirketlerinin anonim şirketlere dönüştürülmesinde ısrar etti. Bu, modern bankacılıkta tarihi bir dönüm noktasıydı. Geleneksel bankacılık hizmetlerine devam etmekle birlikte, bu yeni sistem, özel hesaplardaki fon kaynaklarını kullanıma açtı; hisse senedi çıkartılıp satılması suretiyle yatırımlara muazzam kaynak sağladı, sanayi şirketleri kurdu ve uzun vadeli sanayi yatırımları kredileri verdi.

Bu yeni tip bankacılık, bankacılık ve sanayinin birleşmesini savunan Saint-Simon'cu görüşün büyük tesiri altında kalmış Emile ve Isaac Péreire tarafından 1852 yılında Fransa'da Société Générale du Crédit Mobilier bankasının kurulmasıyla Kıta Avrupası'nda görülmeye başlandı ve süreç içinde tüm Fransız bankacılık sistemini dönüştürdü. Anonim şirket şeklinde kurulmuş bankaların çok büyük aktifleri vardı ve bu bankalar demiryollarına ve demir sanayisine yatırım yaptı. Péreire kardeşler, yatırım bankacılığı ile demiryolu inşaatı arasındaki bağlantının vücut bulmuş haliydi.²⁰ Özel ticaret bankaları Avrupa genelinde zaten hizmet vermekteydi, ancak Crédit Mobilier tipi banka, klasik anlamda tamamen Avrupalı, kıtanın her tarafında yatırımları bulunan bir bankaydı.

Yine 1850'li yıllarda, Fransa'da üç önemli bankacılık kurumu daha faaliyete geçti: Crédit Industriel Commercial, Société Générale ve Crédit Lyonnais. Rothschild'ler ile diğer bazı özel bankaların birleşmesiyle Banque de Paris et des Pays-Bas, diğer adıyla Paribas, kuruldu (1872); bu banka bir *banque d'affaires*, uzmanlaşmış yatırım bankasıydı. Büyük bankalar şube ağlarını hızla genişletmeye başladı: 1870 yılında çeşitli şehirlerde ve kasabalarda 64 şube zaten faaliyetliydi ama 1912'ye gelindiğinde şube sayısı 1.519'a çıktı.²¹

Modern Fransız bankacılık kurumları muazzam miktarlarda para topladı. Bankalara yatırılan paraların toplamı 1875 yılında 550 milyon frank iken I. Dünya Savaşı'nda 5.681 milyon franka yükseldi. Banknotlarla mevduat hesaplarında ve vadesiz hesaplarda tutulan likit fonların toplamı 25 milyar franka, GSYH'nin yüzde 65'ine ulaştı ve iktisadi kalkınmada belirleyici bir unsur haline geldi. Bankacılık faaliyeti sermaye bolluğu yarattı ve yatırımları önemli ölçüde artırdı. Bankacılık sektöründeki aktiflerin kabaca yüzde 20-25'i yurtdışına yatırılmıştı.²²

Bu yeni bankacılık türü eski özel ticaret bankalarını ortadan kaldırmadı. Özel ticaret bankaları yeni gereksinimlere uyum sağladı ve Crédit Mobilier türü bankalarla birlikte çalıştı. Hatta Londra'daki özel bankaların sayısı arttı: 1885 yılında toplam 93 olan özel banka sayısı 1914 yılında 139'a çıktı. Bunların üçte biri ila yarısı ticaret bankasıydı; ancak en önemlileri anonim şirketlere dönüştürüldü ve geleneksel kısa vadeli kredi bankacılığının çok ötesine geçti. Rothschild, Erlanger, Bleichröder ve Bethmann aileleri demiryolu ve sanayi

yatırımlarına girdi. 1820 yılına kadar sadece kamu kesimine verilen krediler ile uğraşan Frankfurt Borsası da zaman içinde şirket hisselerinin alım satımına aracılık etmeye başladı.²³

1860 ve 1870'lerden itibaren, bu defa Almanya'da, *bankacılık devriminin üçüncü dalgası* görüldü. Alexander Gerschenkron'un klasik "ikame" teorisi, geri kalmışlığın orta seviyede olduğu durumlarda, ikinci Sanayileşme Devrimi'ndeki sanayileşme için mütevazı sermaye birikiminin artık yeterli olmadığını savunmaktadır. Bankalar, gerçek sermaye birikimini ikame etmek için sanayi işletmelerinin kurulmasında ve idare edilmesinde önemli bir rol oynadı. Belçika ve Fransa'da ortaya çıkan Crédit Mobilier türü bankalar bu rolü zaten üstlenmişti, ancak Alman bankaları bu rolü çok daha ileriye taşıdı ve modern bankacılıkta yeni bir sayfa açtı.²⁴ Crédit Mobilier türü bankaların aksine, Almanya'daki karma bankalar geleneksel bankacılık faaliyetleri ile sanayi yatırımlarını birleştirdi; sanayiye yatırım yapmakla kalmayıp portföylerine sanayi kuruluşlarının hisselerini de aldı. Société Générale ve Crédit Mobilier türü bankalar sanayi şirketlerine uzun vadeli kredi vermekle yetinmedi; bu şirketleri kendileri kurdu. Bankanın sanayi yatırımlarından elde ettiği kâr, firmanın hisselerinin kuruluş aşamasındaki değeri ile birkaç yıl sonrasında ziyadesiyle değerlenmiş aktifleri arasındaki farktan ileri geliyordu. Banka o zaman hisselerini satıyor ve aradaki farkı cebine atıyordu.

Almanya'daki genel maksatlı bankalar, ilk önce sermayesi hisselerle bölünmüş Schaffhausensche Bankverein (1848) ve daha sonra the Darmstädter Bank für Handel und Gewerbe [Darmstadt Ticaret ve Sanayi Bankası] (1853), Berliner Handelsgesellschaft [Berlin Ticaret Derneği] ve Disconto-Gesellschaft (her ikisi de 1856), sanayi girişimlerine yoğunlaştı. 1870'li yıllarda Deutsche Bank ve Dresdner Bank da aynı yolu izledi. Dört dev karma "Alman bankası", Crédit Mobilier türü bankaların aksine, firma hisselerinin kuruluş ile satış arasında kazanacağı değerden kâr elde etmeyi beklemiyor, bu firmaların hisselerini portföylerinde tutuyor ve devasa sanayi imparatorlukları kuruyordu.

Bu yeni tip bankacılık 1870'ten itibaren sektöre hâkim oldu. Bunun bir sebebi, anonim şirketlerin kuruluşuna dair önceki dönemlerde konulmuş tüm yasakların kaldırılmış olması iken diğer bir sebebi de 1873 finansal krizinin çok sayıda özel bankayı ve hatta anonim şirket olarak kurulmuş bazı bankaları mahvetmiş ve yeni kurumların önünü açmış olmasıydı. Almanya'da 1886 yılında 2.100 anonim şirket faaliyet gösterirken bu sayı 1912 yılında 5.400'e yükseldi, şirketlerin sermaye değeri de üçe katlanarak 18 milyar marka ulaştı. Bankaların yöneticileri, önde gelen sanayi şirketlerinin yönetim kurulu üyeliğini yapıyordu. 20. yüzyılın başlarında, en büyük on altı Alman bankasının üst düzey yöneticileri 437 sanayi şirketinin de yönetim kurulu üyesiydi; bu sayede aslında sanayi politikasını bankaların dikte ettirmesi sağlanıyordu. Alman tipi bankalar, Batı Avrupa'daki diğer ülkelerde ve İskandinavya bölgesinde de çok benzer şekilde çalışmaktaydı.²⁵

Alman tipi bu yeni bankaların gözetiminde kömür ve demir sanayileri birleşti; sanayi faaliyetleri, ulaşım ve pazarlama kontrol altında tutuldu. Bankalar kendilerine ait kömür madenleri ve demirhaneler arasındaki öncül ve ardıl bağlantıları organize etti ve çok geniş bir yelpazede faaliyet gösteren sanayi, hizmet ve ulaşım şirketlerini idare etti. Bu duruma imkân veren, sanayi şirketlerinin büyük bir kısmının sahibinin bankalar olmasıydı.²⁶ Devasa ölçekte ve sürekli büyüyen bir sanayi sektörü bankalarla birleşti ve bu birleşimde finansal gücü daha fazla olan bankalardı: Bankaların değeri sanayi şirketlerinin değerinden yüzde 20 fazlaydı. 1860 ile 1913 arasındaki dönemde, tarım, sanayi, ulaşım ve taşımacılık ve inşaat sektörlerinin toplam aktif büyüklüğü 1.260 milyon mark iken Alman finansal kurumlarının aktifleri bunun neredeyse üç katıydı; 1913'e gelindiğinde, tarıma dayalı sanayi ve ilişkili sektörlerin aktif büyüklüğü 8.170 milyon marka ulaşmıştı ancak finansal sektör bunun kabaca on katıydı (Tilly, 1991b, 91).

Rudolf Hilferding, bankacılık ile sanayi sermayesinin (tekellerin) bu yeni birleşmesine *finanskapital* adını verdi. Hilferding'in etkili eseri *Das Finanzkapital* (1910), sosyal demokratik reformların temelini oluşturdu. Finanskapital, Hilferding'e göre, sanayi, ticaret ve bankacılık sermayesi arasındaki ayrımı sona erdiriyor; bunlar arasındaki rekabetin yerini, toplumsal üretimi sıkı sıkıya kontrol altına alan tekeller alıyordu. "Finanskapital" yani bankacılıktaki ve sanayideki sermayenin füzyonu (biri içinde erimesi) "iktisadi ve siyasi erkin kapitalist oligarşinin ellerinde temerküz etmesinin en üst aşamasıdır" (Hilferding, [1910] 1981, 370).²⁷

Alman bankaları yeni elektrik sanayisinin yaratılmasında da kendilerine has bir kararlılıkla ilerledi. Berliner Handelsgesellschaft, Carl Fürstenberg ve Emil Rathenau ile birlikte, Edison Gesellschaft für angewandte Elektricität şirketini ve bu şirketin yeniden yapılandırılmış hali olan Allgemeine Elektricitäts Gesellschaft (AEG) şirketini kurdu. Darmstadt Ticaret ve Sanayi Bankası ile Dresdner Bankası, Union Elektricitäts Gesellschaft şirketini kurdu. Deutsche Bank ile Siemens Şirketi arasındaki bağlantıları şekillendiren de kişisel ilişkilerdi, çünkü Georg Siemens bankanın kurucularından biriydi. 20. yüzyılın başlarında, Deutsche Bank'ın yönetim kurulu üyelerinden on dördü, Berliner Handelsgesellschaft şirketinin on direktörü, Darmstadt Ticaret ve Sanayi Bankası'nın sekiz direktörü, Disconto-Gesellschaft ve Dresdner Bankası'nın altı direktörü elektrik şirketlerinin yönetim kurullarında görev yapmaktaydı. Üstelik, 1897 ile 1902 arasında bu görevi üstlenen banka direktörlerinin sayısı 105'ten az olmayacaktı (Broder, 1991, 475, 477-8).²⁸ Buna karşılık, bankacılık ve sanayi sermayesinin birleşmesi tek yönlü bir ilişki değildi. Sanayi imparatorluklarının sahipleri de büyük bankaların yönetiminde yer aldı ve bu suretle bankacılık ve sanayinin tam bir holding haline gelmesi sağlandı.²⁹

Britanya, Belçika, Fransa ve Almanya'daki bankacılık devrimleri Avrupa genelinde modern bankacılık sisteminin yaratılmasına yol açtı.³⁰ 19. yüzyılın ikinci yarısı, aynı zamanda milli bankalar olarak da adlandırılan modern *merkez bankalarının* kıta genelinde görüldüğü dönemdi. Merkez bankalarının öncüllerine 17. yüzyılın sonlarında bile rastlamak mümkün olmakla birlikte, bunlar o dönemde faaliyet gösteren pek çok bankacılık kurumundan sadece biriydi. 1844 yılında çıkarılan Britanya Bankacılık Yasası [British Banking Act] ile birlikte, öte yandan, Avrupa genelinde modern merkez bankaları kuruldu. Söz konusu merkez bankaları çoğu zaman özel bankalardı; bankalar genelde ne yapıyorsa bunlar da onu yapıyordu; ancak bazı özel görevler de üstlenmişlerdi. Zaman içinde, devlet bankaları banknot basma işini tekellerine aldıkça, yine bu bankalar ulusal paranın konvertibilitesini yönetmek ve enflasyonu kontrol altında tutmak amacıyla finansal istikrar sorumluluğunu üstlendikçe bahsedilen görevler de somutlaştı. Merkez bankaları, sistemdeki en büyük finansal kurum olma özelliklerini 19. yüzyılın sonlarına kadar sürdürdüğünden, bir finansal kriz durumunda son çare olarak başvurulacak bankalar haline geldi: Ticari bankaların bankacısı ve mikro-kriz yönetiminden sorumlu bankalar.³¹ Öte yandan merkez bankaları sadece *benzerleri arasında birinciydi* [*primus inter pares*]: 20. yüzyılda savaş sonrası dönemde ağırlıklı faaliyetleri haline gelecek denetleme ve düzenleme fonksiyonlarını üstlenmiş değillerdi.

Bu güçlere sahip merkez bankaları 19. yüzyılın ikinci yarısında bankacılık sisteminin asli oyuncularına haline geldi. 17. yüzyıldan kalma geleneksel kurumlar, örneğin İngiltere ve Fransa merkez bankaları, söz konusu yetkilere 19. yüzyılın ortalarında kavuştu. Fransa Merkez Bankası'nın epey ilginç bir hikâyesi vardır.³² (1906 yılında kurulan) İsviçre Merkez Bankası gibi yeni faaliyete geçmiş bir dizi merkez bankasının, böylesine önemli bir rolü kuruluşlarından itibaren üstlenmeleri tasarlanmıştı. Merkez bankalarının önderliğinde, Avrupa geneline yayılan bir modern bankacılık sistemi kuruldu. İsviçre bankacılık sistemi³³ ancak 1850 ile 1870 yılları arasındaki dönemde, 1856'da Zürih'te kurulan Schweizerische Credit Anstalt'ın da [İsviçre Kredi Kurumu] aralarında bulunduğu 248 yeni bankanın faaliyete geçmesiyle güçlenebildi. Yine bu sistem, tasarruf oranlarının geleneksel olarak yüksek seyrettiği bir ülkede geniş bir kanton bankası ağının kurulmasıyla, 19. yüzyılın ikinci yarısında, tam anlamıyla oturmuş oldu. Yasa uyarınca, kanton bankasının bir kısmı –en az üçte biri– kanton yönetiminin sahipliğinde olmalıydı.

Habsburg İmparatorluğu'nun Avusturya-Çek vilayetlerinde bankacılık sistemi 19. yüzyılın başlarında ortaya çıktı. Fransız sisteminin model alındığı Österreichische National Bank [Avusturya Merkez Bankası] 1816 yılında banknot basan bir merkez bankası olarak kuruldu.³⁴ Crédit Mobilier tipi yeni bankaların kurulması, Rothschild ailesinin Avusturya kolunu modern bankacılığa girmeye itti. Avusturya hükümeti, özellikle de Maliye Bakanı Karl Ludwig Bruck, bu girişimi şiddetle teşvik etti. Sonuçta, Rothschild ailesi tarafın-

dan, 1855 yılında yeni çevik ve genel hizmet sunan (evrensel) bankaların* prototipi olarak konumlandırılan Österreichische Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe [Avusturya Ticaret ve Sanayi Kredi Kurumu] kuruldu.³⁵ Viyana'da 1866 yılında, anonim şirket olarak kurulmuş 19 banka faaliyet göstermekteydi ve 1873'e gelindiğinde bu sayı 72'ye çıktı. I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce, anonim şirket olarak kurulmuş 780 bankanın iştirak ettiği, aktif büyüklüğü toplamı 19.946 milyon krona ulaşan ve Avusturya-Çek bölgesinde faaliyet gösteren modern bir sermaye piyasası kuruldu.³⁶

Avusturya'daki bankacılık sistemi Alman ekolünü yakından taklit etti ve büyük sanayi imparatorlukları kurdu. Crédit Mobilier ile bağlantıları bulunan Credit-Anstalt ve Wiener Bankverein, kendi portföylerine Avusturya-Çek bölgesindeki kömür, demir, çelik, makine, kâğıt, tekstil, kimya ve cam sanayilerinin şirketlerin hisselerinden büyük miktarlarda aldı. Vienna Länder Bank ve Anglo Österreichische Bank, yeni gelişmekte olan kimya ve elektrik sanayilerinde öncü rol oynadı.

18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın sonları arasında yaşanan üç bankacılık devrimi, sadece kredi vermekle kalmayan, aynı zamanda yatırımlara aktarılabilecek, modern ekonominin büyük bölümünü oluşturan sektörleri satın alacak, Batı Avrupa ve İskandinavya'nın sanayileşmesini tamamlayacak sermayeyi yaratan modern bankacılığı kurdu. Bankalar, Avrupa'daki iktisadi modernizasyonda merkezi rol oynadıkları bir konuma yükselmişti.

Sigortacılık Sektörü

Modern bankacılıktaki devrimin sigortacılık endüstrisini etkilemesi uzun sürmedi. Bankacılar diğerlerinin likit varlıklarını kontrol altına almanın yolunu arıyordu ve bunu yapmanın en iyi yolunun sigorta satmak olduğunu tespit etti. Modern sigortacılık endüstrisi 19. yüzyılda, bankacılık ile aynı zamanda, sahneye çıktı.³⁷ Diğer bazı işkollarındaki gibi, Britanya sigortacılığın da öncülüğünü yaptı.³⁸ Sigortacılık endüstrisi ilk başta sadece yangın, denizcilik ve canlı hayvan risklerine karşı poliçe düzenlerken iş alanını genişletip hayat, hırsızlık, sorumluluk ve kaza sigortası poliçeleri de sunmaya başladı. Fransız matematikçi Blaise Pascal'ın 17. yüzyılın ortalarında olasılık hesaplamasını keşfetmesi ve 19. yüzyılda istatistiksel analiz çalışmalarının hızla gelişmesi, sigortacılığın sağlam matematiksel temeller üzerine oturmasını sağladı. 18. yüzyılın ortası ile 19. yüzyılın ortası arasındaki dönemde Batı Avrupa'nın her tarafında sigorta şirketleri kuruldu.³⁹

Sigortacılık endüstrisinin yanı sıra *reasürans* işlemleri de 19. yüzyılın ortalarında Avrupa'da giderek yaygınlaşmaya başladı.⁴⁰ Bu gelişme, sigortacılık

Müşterilerine tüm bankacılık hizmetlerini (bireysel, ticari, yatırım, sigorta vb.) sunan banka – ç.n.

endüstrisinin yere daha sağlam basmasına imkân tanıdı; riskleri azaltıp kayıpları telafi etmek suretiyle Batı Avrupa ve İskandinavya halklarının sosyal refahını güçlendirdi.

İş Hayatının Örgütlenmesi, Anonim Şirketler ve Borsa

Demiryolu inşaatlarının yaygınlaşması ve bankacılık devrimi ile aynı dönemde, sanayi sektörünü dönüştüren bir diğer ani ve büyük gelişme de organizasyonel ve kurumsal yeniliklerdi. Sanayi Devrimi'ni yaşayan özel şirketler, 1830'lu ve 1840'lı yıllara kadar, gerçekten küçük ölçekli ve ailelerin mülkiyetindeki işletmelerdi. Ekonomideki modern dönüşüme bu şirketlerin ayak uydurması mümkün değildi. Organizasyonel yapının yeniden düzenlenmesine, yeni idari yetkinliklere acilen ihtiyaç duyulmaktaydı ve kısa süre içinde bu ihtiyaç karşılanacaktı. 18. yüzyıl sonuna hâkim düşünce yapısında loncaların ve el sanatlarıyla iştigal edenlerin bakış açısı korunmuş ve bu yüzden eğitilmiş idarecilerin şirketlerde istihdam edilmesi reddedilmişti. “İdare, şirket sahibinin işlere doğrudan müdahale ederek yerine getireceği bir fonksiyondur... [ve] idarecilere... güvenilmeyeceği için büyük ölçekli işlerin idarecilere bırakılmasından her koşulda kaçınılmalıydı” (Pollard, 1965, 23, 111). Bu tavır, bir şirketin idaresinin o şirketin sahibi dışında birine verilmesinin kabul edilemeyeceğinde ısrar eden Adam Smith tarafından da tamamen paylaşılmaktaydı.⁴¹

Bu inanış, öte yandan, Sanayi Devrimi'nin çığır açtığı yarım yüzyılda değişmeye başladı. Bankacılıkla, madencilikle ve demiryollarıyla iştigal eden büyük şirketler, sanayi teşebbüslerinin giderek artan ölçeği organizasyonel ve idari uzmanlık gerektiriyordu. Faaliyet alanlarını genişleten şirketlerin sahipleri ücretli personel ve profesyonel yönetici istihdam etmeye başladı. Modern iş yapma ve idare biçimleri aşama aşama ortaya çıkmaya başladı. Anonim şirketlerin ve borsaların yaygınlaşıp çoğalması, 19. yüzyılın sonlarında modern iş hayatının kurumsal altyapısını dönüştürdü. Daha önce belirtildiği üzere, anonim şirketlere erken modern yüzyıllarda da zaten rastlanmaktaydı.⁴² Buna karşılık, British South Sea Company'nin 1720 yılında çökmesinin ardından, Britanya Parlamentosu şirket hisselerinin satışını yasaklamıştı. Söz konusu yasak uzun süre devam edecekti. Spekülasyona ve vurgunculuğa dair ortodoks görüşler Sanayi Devrimi'ne ve hatta sonrasına kadar hâkimiyetini koruyacaktı. “Hisse senedi alıp satmanın... bireyin ahlakını bozacak tehlikelerle yüklü bir faaliyet olarak görülmesine çok sık rastlanırdı... Spekülasyon, tanrıyı yok sayan bir faaliyet olarak kabul edilmekteydi” (Taylor, 2006, 57-8). Öte yandan, belirli sanayi kollarında aile şirketlerinin toparlayabileceğinden çok daha fazla sermayeye ihtiyaç duyulduğu yavaş yavaş anlaşılabildi. Parlamento, 1720 tarihli yasayı (South Sea Bubble Act) bir yüzyıl sonra ilga etti ve 1824 ile 1844 yılları arasında, anonim şirketlerin tekrar kurulmasını düzenleyen bir dizi yasa çıkardı.

Britanya’da şirketlerin nasıl kurulacağına ilişkin düzenlemeler 1844 yılına kadar hayli katıydı. Bu katı düzenlemeler, çoğunluğu geleneksel değerlere ve aile hiyerarşilerine göre kalıba sokulmuş aile şirketleri olan erken dönem şirketlerde sermaye ihtiyacının az olmasından kaynaklanıyordu. Ağırlığı kanal inşaatı, bankacılık, deniz sigortacılığı ve kömür sanayisinde olmak üzere, 17. ve 18. yüzyıllarda ortaklık şeklinde kurulan şirketler yaygınlaştı. Bağımsız olmayan tüzel kişiliklerce kurulan şirketler örfi hukuk çerçevesinde düzenlenmekteydi. Kıta Avrupası’nda, Napoléon’un getirdiği Ticaret Kanunu ile yasal düzenlemeye konu edilen sınırlı ortaklıklar, şirketin günlük işleyişinde rol oynamayan sessiz yatırımcıların da şirkete ortak olmasını mümkün kılmıştı. Bu düzenleme bilhassa aristokrat kesimin belirli işlere yatırım yapmasına olanak sağladı. Buna karşılık, kimi sermaye-yoğun sektörler, örfi hukuk çerçevesi dışında kalmaya devam etti. Hisseleri serbestçe devredilebilen armatörlük ve madencilik şirketlerinin hükümet müdahalesi olmadan faaliyet göstermesine izin veriliyor; bunlar sicile işlenmemiş şirketler muamelesi görmüyordu.

Yine de iş hayatının gerçekleri, anonim şirketlerin taşıdığı avantajları kısa sürede talep ettirdi. 1779 yılında, English Linen Company, İsviçre’de ve diğer ülkelerde bu şirket türünün halihazırda var olduğunu gerekçe göstererek parlamentoya dilekçe verdi ve kendisine kuruluş berati verilmesini talep etti.⁴³ Britanya’da 1844 ile 1856 yılları arasında çıkartılan yasalar devletin belirli şartlarda tanıdığı ayrıcalıkların herkesin faydalanabileceği bir hak olmasını sağladı. Söz konusu değişiklikler 1855-1856 yıllarında sınırlı sorumlu şirketlerin kurulmasıyla sonuçlandı (Taylor, 2006, 135). Şirket kuruluş biçimlerinin daha ileri bir seviyeye taşınması şirketleri bağımsız yasal kurumlar haline getirdi, faiz gelirlerinin serbestçe devredilebilmesine imkân tanıdı, ortakların sorumluluğunu sınırladı ve hiyerarşik bir idari yapı kurdu. Sanayileşmenin sonuna doğru bu şirket biçimi ağır basmaya başladı, çünkü anonim şirket sisteminin sunduğu hukuki avantajlar ile getirdiği finansal faydalar iç içe geçti: Hisse satışıyla para toplama imkânı ve kârın hissedarlara dağıtılması. Ortaçağ’dan kalma hukuki sınırlamaların iş hayatına giydirdiği deli gömleği çıkartılıp atıldı.

Söz konusu hukuki ve kurumsal değişiklik sanayi kapitalizminin yükselişini temelden etkileyecek kadar önemliydi. Harris, bu değişikliklerin önemini buharlı motorun icadıyla bir tutmaktaydı (Harris, 2000, 23). 1844 yılında Gladstone’un Şirketler Yasası’nın yürürlüğe girmesinin ve 1856’daki yeni düzenlemelerle yasanın güçlendirilmesinin ardından, sermayesi hisselerle bölünmüş şirketlerin kurulması rutin bir işleme dönüştü. Buna karşılık, demiryolu inşaatlarındaki büyüme ve modern bankacılığın doğuşu modern iş hayatının daha gelişmiş bir şirket yapısını gerektirdiğini mutlak surette ortaya koyana kadar Britanya bu şirket türünü gerçekten benimsemedi. 1810 yılında Britanya’da 60 anonim şirket vardı; 1834 yılına gelindiğinde bu sayı 216’ya çıktı ve bu şirketlerin çoğunluğu deniz taşımacılığı ve kanal, paralı yol, demiryolu inşaatıyla uğraşıyordu. 1845 yılında üç aylık bir dönemde en az 1.000 adet anonim şirket

tescil edildi. 1844 ile 1854 yılları arasında, 4.400 adet anonim şirket aniden veya tedricen tescil edildi. Önceki dönemlerde ağırlığını hissettiren dini ve ahlaki tabular yerlerini iş hayatının getirdiği seküler mülâhazalara bıraktı. “Bir zamanlar yozlaşma ve çürümeyle ilişkilendirilen... spekülasyon, artık milletin iktisadi sağlığının özü olarak sunuluyordu” (Taylor, 2006, 158).⁴⁴

Geçmişte Avrupa’nın büyük bölümünde yasaklanmış olan anonim şirketler, 1860-1870’li yıllardan itibaren, yasalarla düzenlenmiş kurumların başını çeker hale geldi. O dönemde, iş hayatına getirilen modern düzenlemelerin temel direği, *şirket muhasebesi sistemi*, zaten kullanılmaktaydı: Napoléon’un çıkardığı Ticaret Kanunu, uluslararası kabul görmüş bu şirket muhasebesi biçimini 1809 yılında yaratmıştı. Bu kanunla şirketlerin bilanço çıkarması, kâr-zarar muhasebesi yapması ve daha sonra da, 1860’larda, yılda iki defa hesap özeti hazırlaması zorunlu tutuldu. Diğer bazı ülkeler de Fransa’dakine benzer ticaret kanunları çıkarttı: Hollanda 1811’de, İsveç 1848’de ve İtalya 1882’de. Prusya kendi ticaret kanununu zaten 1794 yılında çıkartmıştı. Modern yasalar, Batı Avrupa’daki hukuki-kurumsal yapıyı büyük ölçüde benimsedi.⁴⁵

Anonim şirketlerin yaygınlaşmasına paralel olarak hisselerin alınıp satılabileceği bir pazaryeri, *borsalar* da ortaya çıkmaktaydı. Borsaların geçmişi de çok eskiye dayanıyordu. Aşağı Ülkeler’deki ticaret kapitalizmi, hisseler ile değil ama bono ve senetlerle işlem yapılabilecek bir kurumu zaten gerektirmişti. Bu ihtiyaç 1531 yılında Amsterdam Borsası’nın selefının açılmasına yol açtı. Londra Borsası Sanayi Devrimi’nin ilk yıllarında, 1773’te, açıldı ve kısa süre içinde menkul kıymet, tahvil, hisse senedi, borç senedi ve hazine bonosu gibi araçların toplandığı model kurum haline geldi. Bunu takiben neredeyse bütün Avrupa ülkeleri kendi borsalarını faaliyete geçirdi. Modern Frankfurt Borsası,⁴⁶ 1896 tarihli Borsa Yasası’nı [Stock Exchange Act] takiben yirmi dokuz Alman borsasının birleştirilmesiyle kuruldu (Taylor, 2006; Harris, 2000).

Sanayi şirketlerindeki organizasyonun modern şartlara göre değişmesi teknolojik gelişmelere verilen otomatik bir tepkiydi ve bunun ilk adımı, Alfred Chandler’a göre, şirketlerin büyümesiydi. Büyük şirketlerin maliyetleri asgariye indirmek ve diğer şirketlere bağımlılığı azaltmak için dikey entegrasyona ihtiyacı vardı. Hammaddeyi işleyen pek çok büyük firma, mal akışının emniyetli ve kesintisiz bir şekilde sürdürülebilmesi için, hammadde teminini aynı çatı altında toplamayı sağlayacak bir “ardıl” entegrasyonu tercih ediyordu. Dağıtım süreçlerinin henüz oturmadığı çeşitli yeni sanayi kollarında, pazarlamayı teşvik etmek için yeni kredi düzenlemeleri geliştirildi. Üreticilerin faaliyetleri arasına zamanla montaj, servis ve nihayetinde bakım da girdi. Bu gelişmeler ulaşım ve dağıtım ağlarının, perakende zincirlerinin ve hizmet sunulan noktaların “öncül” entegrasyonuna yol açtı. Modern sanayi teşebbüsü seri üretim ile seri dağıtımı “tek bir şirket çatısı altında” birleştirdi. Bu entegrasyon çoğunlukla mevcut şirketlerin birleşmesi şeklinde devam etti. 1890’lı yıllarda Amerika Birleşik Devletleri’nde başlayan bir “şirket birleşmesi çılgın-

lığı” ekonomiye nüfuz etti ve şirket büyüklüklerinde göz alıcı bir artışa sebep oldu (Chandler, 1977, 285).

Şirketlerin bu şekilde büyümesi idari yapıda da değişikliklere yol açtı. Daha karmaşık hale gelen şirketleri aileler artık yönetemiyordu. Şirketin her seviyesinde istihdam edilen ücretli yöneticiler, profesyonel yöneticiler tarafından idare edilen şirketin doğuşuna işaret etmekteydi. Chandler bu gelişmeden “üç koldan yatırım” olarak bahsetmektedir: İlk önce ölçek ve kapsam avantajını istismar etmek için üretim tesislerine; daha sonra seri üretime ayak uydurabilmek için pazarlama ve dağıtım ağlarına; ve son olarak da genişlemiş, karmaşıklaşmış iş girişimlerini idare etmek için yönetime yatırım (Chandler, 1990, 8). Profesyonel yöneticiler tarafından idare edilen şirket, seri üretimin gereksinimlerine şirket prosedürlerini uydurabilmek için yeni ve bilimsel yönetim metotları kullanıyordu. Amerika’dan çıkan ve alanlarından çıkış açan iki yenilik modern sanayiye dönüştürdü: Henry Ford’un montaj hattı ve Frederick W. Taylor’un bilimsel yönetimi.⁴⁷

Chandler’a göre, profesyonel yöneticiler tarafından idare edilen şirketin yükselişi “üretim ve dağıtım süreçlerinin temelden değişmesine verilen” genel bir “organizasyonel tepkiydi” (Chandler, 1977, 376). Chandler’ın geliştirdiği “aşama teorisinde”, “müteşebbis şirket” aile şirketine kıyasla daha üst bir aşamayı temsil ederken, çokuluslu bir şirketin uluslararası ölçeğine ulaşabilecek “profesyonel yönetici şirketi”, şirket gelişmesindeki en üst aşamadır (Chandler, 1977, 498). Bu kavramsal yapıyı temel alan Chandler, Amerika Birleşik Devletleri gibi üç koldan yatırımı benimsemediği için Britanya ve Batı Avrupa’yı hatalı bulmaktadır.

Durum aslında tam da böyle değildi. Amerika’nın iş idaresine 20. yüzyıla girilirken getirdiği yaklaşım Avrupa tarafından genellikle takip edilmedi ama Avrupa da teknolojik gelişmelere karşı kendi tepkisini geliştirdi (Berend, 2006a). Piyasa güçlerinin, siyasi mülahazaların ve kültüre dayalı geleneklerin farklı biçimde gelişmesi, yüzyılın getirdiği teknolojik zorlamalara organizasyonel yapı ve şirket idaresi bakımından farklı tepkiler verilmesine yol açtı (Wilson, 1995; Alford, 1977; Hannah, 1991; Scranton, 1991).⁴⁸

Avrupa’da coğrafi bakımdan nispeten küçük ülkelerde, önceki dönemlerin ticaret kapitalizminden miras kalan dağıtım ağları ziyadesiyle gelişmişti. Büyük şirketlerin doğuşundan önce yoğun bir ticaret ağının olduğu Fransa’da, müteşebbislere üretim ve pazarlamayı entegre etmeye teşvik edecek çok unsur yoktu (Fridenson, 1997, 214).

Diğer bazı ülkelerde, bilhassa İtalya ve Fransa’da, küçük şirketler köklü bir geleneğin parçalarıydı ve modern ekonomide önemli rol oynuyordu. Bu yaklaşımı “geri kalmışlık” olarak değerlendirmek doğru olmayabilir.⁴⁹ Gerçekte, pazarların daha küçük, gelir dağılımının daha bozuk olması, şirket birleştirme fırsatlarını ve ihtiyacını azalttı. Britanya, şirketlerin ağırlıklı olarak (yüzde 77) özel mülkiyette olduğu yapısını 1914 yılına kadar korudu. Ülkenin organizas-

yonel yapıda ve şirket idaresinde modernleşmeye gitmeye, müteşebbis şirket ve profesyonel yöneticili şirket kurmaya ihtiyacı yoktu. İmparatorluğun devasa pazarlarının varlığı ve ihracatın ağır basması bu değişikliği gereksiz kılıyordu. Britanya, sanayi üretiminin yaklaşık yüzde 45'ini ithal ediyordu ve yaygın bir dış temsilcilik ağı da dahil olmak üzere “hem ülke içinde hem denizasırlı bölgelerde ziyadesiyle gelişmiş bir dağıtım ve ticaret ağına” sahipti (Wilson, 1995, 88, 120). Britanya şirketlerinin denizasırlı bölgelerde şubeleri vardı; Mira Wilkins (1998) çokuluslu şirketlerin bu erken örneklerine “müstakil işletmeler” –*free-standing companies*– adını vermişti.⁵⁰

Avrupa'daki gelenek ve uygulamalar, 19. yüzyılın sonlarından itibaren, şirketlerin farklı bir tarzda örgütlenmesine, ekonominin *kartelleşmesine*, yol açtı. Almanya, İsviçre ve Avusturya-Macaristan'da ekonomiye karteller hâkimdi. 20. yüzyılın başlarındaki Marksist literatürde “tekelci kapitalizm” olarak adlandırılan durum, başka bir deyişle sanayi kollarının tamamını idare eden kartel ve tröstlerin yaygınlaşıp büyümesi, çeşitli sanayi teşebbüslerini devasa bir şirkette birleştirmeden üretimi ve dağıtımı düzenlemenin etkin bir yoluydu. Avrupa'da, bazı örneklerde soylular-bürokrasi-ordudan oluşan geleneksel elitlerle ittifak kuran güçlü müteşebbis sınıf, hükümet politikalarını belirleme gücüne sahipti.⁵¹ I. Dünya Savaşı'na kadar Avrupa'da kartel karşıtı yasalar yürürlüğe girmede.

1905 yılında Almanya'da 305'ten fazla kartel faaliyet gösteriyor; üretimi ve pazarı koordine ediyor; kömür, çelik ve kimya sanayilerinde çoğu zaman ortak pazarlama ağları kuruyordu. Kömür karteli iş dalındaki üretimin yüzde 74'ünü, demir ve çimento karteli yüzde 50'sini, kâğıt karteli yüzde 90'ını kontrol ediyordu. Bu karteller, ihracat pazarları ve hammadde kaynakları da dahil olmak üzere, pazarları üye şirketlere paylaştırıyor, fiyatları sabitliyor ve rekabeti sıkı sıkıya engelliyordu.⁵² “Kartelleşme... üretimi tek bir merkezde toplamak için şirketlerin birleştirilmesini engelliyordu; bunun sebeplerinin başında, kartel olmanın getirdiği güven ve emniyetin rakipleri satın alma saikini büyük ölçüde ortadan kaldırması geliyordu” (Wilson, 1995, 72).

19. yüzyıl Avrupa ekonomisi nasıl gerçekten Avrupa'ya dönük bir ekonomi idiyse, karteller de kaçınılmaz olarak o duruma geldi. Belçika'daki Solvay, Hollanda'daki AKU ve Britanya'daki kimya firmaları kartelleşmişti. Hollanda'daki Philips şirketinin liderliğinde kurulan Alman-İngiliz-Norveçli uluslararası nitrojen karteli, Phoebus uluslararası elektrik ampülü karteli özünde Avrupa geneline yayılmış kartellerdi (Schröter, 1997, 193). Uluslararası ampul karteli 1903 yılında ortak bir pazarlama ofisi, Verkaufsstelle der Vereinigten Glühlampenfabriken, kurmuştu.

Amerika'daki çok bölümlü profesyonel yönetici şirketi, Avrupa'nın sunduğu bu nevi şahsına münhasır alternatif, önceki paragraflarda bahsettiğim gibi, Kıta Avrupası'na özgü bankacılık sistemi ile de bağlantılıdır. Orta ve Kuzey İtalya'da, Alman tipi bankalar ekonomik işbirliğini kolaylaştırmada temel bir

rol oynadı. 19. yüzyılın sonlarında bankaların ve sanayi tekellerinin birleşmesi, “finanskapitalin” oluşması, Amerika tipi ardıl ve öncül bağlantıların ve çok bölümlü karmaşık şirketlerin kurulmasını gereksiz hale getirdi. Hiç şüphesiz bu duruma en fazla, bankaların sanayiye yatırım yapan asli unsurlar olduğu Almanya’da rastlanıyordu.⁵³ Knut Borchardt’ın dikkat çektiği gibi, büyük Alman bankaları Alman ekonomisinde kararların verildiği ve organizasyonel yapının belirlendiği merkezlerdi (Borchardt, 1973, 183).

Avrupa’daki sanayi şirketlerine bilimsel yönetim usullerinin ve rasyonel süreçlerin girmesini ve anlamlı bir değişiklik yaratmasını kültürel unsurlar da aksattı. Avrupa’daki pek çok ülkede, Taylor’culuğun insanlık dışı ve verimliliği azaltıcı olduğu kabul ediliyordu. Feodal paternalizm geleneği kapitalist sanayi sistemine nüfuz ederek işçilerin refahından yöneticilerin sorumlu olduğu algısını muhafaza etti. Şirket sahipleri, istihdam ettikleri işgücünün sadakatini bu şekilde kazanmaya çalıştı. Bu tavır, Sanayi Devrimi ve sanayi tesislerinin şehirlerden çıkarılması esnasında Britanya’daki politikaları canlandırdı. Yeni kurulan fabrika şehirleri, müteşebbislerin başlattığı cemiyet inşası faaliyetlerine sahne oldu. Şirketler işçilerine düzenli olarak barınma ve okul imkânı sunuyor, bazıları işçilere gıda satışını toptan fiyatı üzerinden yapıyordu. Mona Mine gibi fabrika şehirleri, istikrarlı iş imkânı sunuyordu.⁵⁴

Manchester ve New Lanark’ta yöneticilik yaptığı dönemde Robert Owen’ın yürüttüğü refah odaklı emek politikası kesinlikle benzersizdi; diğer taraftan, yaptıkları o kadar etkileyiciydi ki, New Lanark, Britanya’ya gelen turistler için meşhur bir cazibe merkezine dönüştü. Söz konusu politika, işçilerin işbirliğini kazanmaya değer veren bir görünüm oluşturulmasına yardım etti. Owen’dan yarım yüzyıl sonra, Londra’daki gaz sanayisi benzer bir tavırla hareket etti: Sendikalarla yaşanan bir anlaşmazlığı çözmek için, 1880’lerin sonunda, onlara kârı paylaşmayı teklif etti. Büyük gaz şirketleri, kibrit üreticileri ve limanlardaki nakliye şirketleri, 19. yüzyılın sonunda, işçilerine emekli maaşı, hastalık nedeniyle devamsızlık halinde ücret ödemeye devam edilmesi, kaza yardımı, dinlenme tesisleri ve spor imkânları sunan ilk şirketlerdi. Britanya’daki şekerleme sektöründe, Quaker şirketinin işverenleri, “refah devleti uygulamalarının” alameti olan bir yaklaşım sergileyerek, idare ile işçiler arasındaki işbirliğini teşvik eden politikalar uyguladı. Britanyalı müteşebbisler, bu gibi önlemlerin sadakati çoğalttığına ve çıkartılan işin kalitesini yükselttiğine inanıyordu.

Almanya’da da 19. yüzyılın sonlarında benzer önlemler yürürlüğe konuldu. Sosyal demokrat partiler ile sendika örgütlerinin temsil ettiği sosyalist fikirler, Avrupa’daki yeni değerler sisteminin de parçası haline geldi. Bu fikirler, I. Dünya Savaşı’ndan önce hükümet politikalarını doğrudan etkileme imkânı bulamamış olmakla birlikte, dolaylı yoldan önemli etkiler yarattı. Sosyalist harekete karşı savaşan Almanya Şansölyesi Bismarck, belli başlı toplumcu programları, örneğin 1883 yılında zorunlu ulusal sağlık sigortasını, 1884 yılında iş kazası sigortasını, 1889 yılında da yaş haddinden ve malulen emeklilik sigortalarını,

yürürlüğe koymak suretiyle, sosyalistlerin hızını kesmeye çalıştı. Almanya'daki toplumsal uygulamalar İskandinav ülkeleri tarafından da hemen taklit edildi.⁵⁵

Batı Avrupa, Amerika'daki iş modelini takip etmedi ve uyguladığı ekonomik sistemle refah devletine yönelmenin ilk adımlarını attı. Öte yandan, Batı Avrupa'daki işgücü verimliliği, Amerika'dakinin giderek altında kalmaya başladı. Yedi Batı Avrupa ülkesinde, bir işçinin bir saatte ürettiği GSYH 1870 yılında 1,88 dolarken 1913 yılında ise 3,51 dolar oldu. Bu değişim yüzde 87'lik artışa karşılık gelmekle birlikte, Amerika'daki verimlilikte görülün yüzde 127'lik artışın hâlâ gerisindeydi. 1879 yılında, Batı Avrupa, Amerika'daki bir işçinin bir saatte ürettiği 2,26 dolarlık GSYH'nin yüzde 80'ine ulaşmıştı; ancak 1913'e gelindiğinde, Amerika'da 5,12 dolar seviyesine gelen verimlilik, Avrupa'dakinden yüzde 46 daha yüksekti (Maddison, 1995, 249'a göre).

Her halükârda, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki çok bölümlü, profesyonel yöneticilerin idare ettiği entegre dev şirketler Avrupa'da 20. yüzyıla girilirken faaliyet göstermeye başladı. Birçok Avrupa şirketi, çokuluslu operasyonlara neredeyse kurulur kurulmaz başladı. Coğrafi açıdan küçük bazı Kıta Avrupası ülkelerindeki, örneğin Hollanda, Belçika, İsviçre, İsveç, Norveç ve Danimarka'daki modern entegre dev firmalar, kendi ülkelerinde yeterince büyük bir pazar bulamadı. Bu şirketler büyüdükçe uluslararası ölçekte faaliyet göstermek zorunda kaldı.⁵⁶ Büyük, çok bölümlü profesyonel yöneticili şirketler Fransa'da 20. yüzyıla girilirken ortaya çıktı.⁵⁷ Toplamda, öte yandan, sadece çok az firma "gerçekten profesyonel yönetime geçiş yapmıştı" (Fridenson, 1997, 213). Britanya'da I. Dünya Savaşı'ndan önceki şirket birleşmeleri yaklaşık iki bin firmayı yuttu ve Metropolitan-Vickers Electrical şirketi ve diğerleri gibi az sayıda devin doğmasına yol açtı. 1919 yılında, on bir sanayi kolunun her birindeki en büyük on firma, sanayi üretiminin yüzde 43'ünden fazlasını karşılıyordu (Wilson, 1995, 144-5, 167).

Almanya'daki en büyük yüz sanayi kuruluşunun yaklaşık yüzde 88'inde, 20. yüzyılın başlarında, dikey entegrasyon, öncül ya da ardıl, vardı. Yurtdışında büyük yatırımları bulunan ve bazı en yeni sanayi kollarında başı çeken Almanya, 1914 yılında, sadece kimya sanayisinde olmak üzere, dış ülkelerde kurduğu 153 iştirak şirketiyle üretim yapıyordu. Toplamda 336 Alman firması yurtdışında faaliyet gösteriyordu; bunların yarısı üretim birimiyken, kabaca yüzde 12'si de bankacılık ve sigortacılık şirketi idi. Pek çok Alman şirketi, I. Dünya Savaşı'ndan önce zaten küresel oyuncu seviyesine gelmişti.⁵⁸ Modern işkollarında, uluslararası pazarlarda faaliyet göstermek Avrupa'nın neredeyse tamamı için hayati önem taşımaktaydı.

Başarılı Sanayileşmenin Üç Yöntemi

Uzun Soluklu Proto-Sanayi

Batı Avrupa her ne kadar Kuzeybatı Avrupa ile bazı sosyo-politik ve kültürel özellikleri paylaşmış olsa da, sosyo-politik reformların, devlet destekli altyapı inşaatının Batı Avrupa'nın kendi sanayi dönüşümüne giden yolu hazırlaması zaman alacaktı. Sanayi Devrimi, çoğu sanayi kolunun 19. yüzyılın ortasına kadar sanayi-öncesi devrim aşamasında kaldığı Britanya'da bile iktisadi değişimi bir anda yaratamadı. Dönüm noktası teşkil eden buharlı motorun icadının ardından, Britanya gibi öncü bir ülkede yeni enerji kaynaklarının yaygınlaşması elli ila yetmiş yıl sürecekti. 1870 gibi ileri bir tarihte dahi, buhar gücü kapasitesinin yüzde 29'u hâlâ tekstil sektöründe temerküz etmişti. Geleneksel el sanatları diğer pek çok sektördeki hâkimiyetini 19. yüzyılın ortalarına kadar sürdürdü. "19. yüzyılın ortasında tipik Britanyalı işçi fabrikadaki makine operatörü değildi, hâlâ geleneksel zanaatkâr ya da işçiydi" (Musson 1978, 252-3, 141'den Crafts, 1985 tarafından alıntılanmıştır). 1841'de, Britanya'daki işgücünün büyük bölümünün ilk defa sanayide istihdam edildiği tarihte, "sanayi devriminden geçmiş" işkolları, ülkedeki işçilerin yalnızca yüzde 19'unu istihdam etmekteydi.¹

Batı Avrupa (Kıta Avrupası) ise çok daha geriden geliyordu. Fransa'daki geleneksel demir, silah ve goblen üretimi henüz mekanize edilmemişti. Fransa'daki geleneksel kırsal sanayiye sırtını dayamış olan sipariş üzerine üretim sistemi (Verlag), tekstil ve ipek sanayileriyle meşhur Alsace ve Lyon bölgeleri de dahil olmak üzere, taşradaki hâkimiyetini koruyordu. 1856 yılında, Alsace bölgesindeki iğlerin sadece yüzde 10'u modern kendinden tahrikli iğdi; Lyon'daki ipek sanayide kullanılan el dokuması makinelerinin sayısı (110.000), 19. yüzyılın üçüncü çeyreğine gelen kadar, o bölgedeki modern dokuma makinesi sayısının iki katıydı. Sanayileşme öncesi Fransa'da ve muhtemelen 17. ve 18. yüzyıllar-

da Kıta Avrupası'nın tamamında tekstil üretiminin en fazla yoğunlaştığı yer olan Languedoc bölgesindeki proto-sanayi kompleksinde,² *Kauf* (satın alma) ve *Verlag* (sipariş üzerine imalat) sistemlerine göre üretim yapılmaktaydı. Buna ilaveten, şehirlerdeki tacirlere fason iş yapan yüzlerce bağımsız zanaatkâr vardı. Öte yandan, Britanya'da Sanayi Devrimi'nin başlaması, bölgenin önemini sona erdirdi; Fransa'daki proto-sanayi çıkmaz sokağa girmişti. "Fransa'daki tekstil sanayisinde Languedoc bölgesinin üstünlüğü, 18. yüzyıla girilirken kesin olarak kaybedilmişti ve 1810 yılına gelindiğinde, Languedoc'daki... kalıcı çöküş başla[mıştı]" (Thomson, 1983, 88-9). Hatta bu eski tekstil bölgesi, 19. yüzyılda Paris'e şarap tedarik etmeye başladı. Proto-sanayinin önemli bölümü modern mekanize sanayiye dönüştürülmedi; Sanayi Devrimi'nin yaşandığı yıllarda kendi kaderine bırakıldı. Buna karşılık Fransa'da, el sanatları ülkenin endüstriyel gelişiminin aşama aşama ilerlemesinde önemli rol oynadı: "Zanaatkarların üretimi... fabrika sistemi... olmaksızın kişi başına üretimin düzenli olarak artmasına imkân sağladı" (Berg ve diğ., 1983, 34).

Öte yandan, modern buharlı motorlar Fransa'ya yavaş yavaş giriyordu. 1830 yılından önce, Fransa'da faal durumdaki buharlı motor sayısı sadece 625 adetti ve 1845'te bile, ülkenin su gücü kapasitesi buhar gücü kapasitesinden iki buçuk kat fazlaydı. Demir sanayisinde, 1815 yılına kadar, 18. yüzyıl teknolojisi ve odun ısıtması kullanılıyordu; diğer taraftan, 421 demirhanenin odunkömürü ve sadece 41 tanesinin madenkömürü kullandığı 1840 yılında odunkömürü ısıtması madenkömürü ısıtmasından hâlâ dört kat daha yaygındı. Britanya Sanayi Devrimi'nin kazanımları Fransız topraklarında görülmeye başlamıştı fakat 19. yüzyılın ortalarına kadar bu kazanımlar dağınık ve tutarsız kaldı. O dönemden itibaren, demiryolu inşaatları ve *Crédit Mobilier* tipi bankalar sanayileşmeyi teşvik etti.

Yeni araştırmalar, Almanya'nın batı bölgelerinde sanayileşmenin Sanayi Devrimi'nden önce başladığını öne sürmektedir. Krefeld, Elberfeld, Barmen, Zwickau ve Aachen-Stollberger gibi kırsal bölgelerde ihracata yönelik üretim yapılan tekstil ve demir sanayilerinde önemli ilerlemeler kaydedilmişti. 1800 yılında, Almanya'daki sipariş üzerine imalat sisteminde sözleşmesi bulunan yaklaşık 900.000 kırsal sanayi işçisi mevcuttu.³ Bu kırsal sanayi, Huguenot göçmenleri tarafından inşa edilmiş ilkel, mekanize olmayan fabrikalarla birlikte yürüyordu: Eski imparatorluk topraklarında aşağı yukarı 100.000 işçinin çalıştığı yaklaşık 1.000 fabrika faaliyet gösteriyor ve porselen, goblen, cam ile şeker gibi tipik lüks tüketim mallarıyla yünlü, ipekli ve pamuklu mallar üretiyordu. İpek sanayisinde, kırsal sanayiye dayanan fabrikalar ülke üretiminin yüzde 90'ını karşılıyordu. Öte yandan, bu çok gelişmiş proto-sanayi, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde, mekanize edilmiş sanayi kollarının koyu rekabetiyle karşılaştı. Yeni demiryolları, modern ithal yığın ürünleri ülkenin birçok bölgesine taşıyordu; bu gelişme, Almanya'daki proto-sanayinin çöküşüne yol açtı (North, 2000, 147-9, 223).

Aşağı Ülkeler'in güneyi (Belçika) haricinde ve Fransa'da ya da diğer birkaç ülkede atılmış ilk adımlara rağmen, Kıta Avrupası'nın büyük bölümü Britanya mucizesini hasetle izliyor ama 18. yüzyıla girildiği o dönemde bu mucizeyi kopyalamaya muvaffak olamıyordu. Bu ülkelerin kendi içlerinde karşılaştığı engeller de Fransız Devrimi ve Napoléon dönemindeki savaşlarda aslında arttı. Kıta Avrupası'nın ablukaya alınmış olması, yeni teknolojinin yayılmasını 1815 yılına kadar genellikle engelledi. Britanya ayrıca, yeni makine ve teçhizatın ihracını yasaklayıp vasıflı işçilerin göçünü sınırlandırmak suretiyle kendi tekeldi konumunu muhafaza etmeye çalıştı. Göç sınırlaması 1825 yılında kaldırılırken makine ve teçhizat ihracına getirilmiş olan yasak 1842 yılına kadar korundu. Kıta Avrupası'nın büyük bölümü, kendi kalkınma süreçlerinin ilk aşamasında donup kaldı. Başka bir deyişle, proto-sanayi çağı en azından 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca aşılamadı. Sanayi bir şekilde ilerledi fakat özünde, geleneksel bir sipariş üzerine imalat sisteminin, proto-sanayinin sınırları içerisinde varlığını sürdürdü.

İsviçre, kırsal sanayi geleneğinin en çok kök saldı ve en uzun sürdüğü ülkelerden biriydi.⁴ Buna karşılık, yeni sanayi çağının getirdiği uluslararası rekabet nedeniyle, 1820'ler civarında keten, dantel üretimi ve patiska baskısı işkollarının hepsi çöktü. Yine de İsviçre'deki pamuk sanayisi, Napoléon Savaşları'nın ve Britanya'dan gelen rekabetin sanayinin büyük bölümünü yok etmesinin ardından, kendisini dönüştürmeyi başardı. 1820 yılında, elle yapılan üretim ile mekanize üretim birbirini dengeliyordu ama her birinde 4.000 mekanize iş bulunan 150 büyük fabrika o dönemde zaten faaliyetliydi. 1840 ile 1870 yılları arasında söz konusu fabrikalar büyümeye devam etti ve üretimleri iki katına çıktı. 19. yüzyılın son üçte birlik dilimine kadar, İsviçre'nin alame-tifarıkası ihracata dönük saatçilik sanayisi, sipariş üzerine üretim yapılan bir kırsal sanayi olmaya devam etti.⁵ Saatçilik sektöründe 1870 yılında 35.000 kişi istihdam edilmekle birlikte bunların dörtte üçü evden çalışmaya devam ediyordu. İsviçre'deki saatçilik sektörünün modern fabrikalarda üretim yapılan bir sanayi kolu haline gelmesi ancak 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde gerçekleşti. 1905 yılına gelindiğinde fabrikalarda yaklaşık 39.000 işçi saat yapımıyla uğraşırken sadece 13.000'ü evde çalışıyordu.

Geleneksel İsviçre ipek sanayisi 18. yüzyılda zaten gelişmiş olmakla birlikte, Seidenhöfe, Muralt an der Siehl ve Schwarzenbach grubu gibi büyük üreticiler sipariş üzerine üretim sisteminde iş yapıyordu. İsviçre'deki güçlü tekstil sanayisinde, 1800 yılında sadece 1.000 işçi fabrikalarda istihdam edilmişken 158.000'i kırsal sanayide çalışıyordu. Tamamen mekanize edilmiş ilk tekstil fabrikası 1830 yılında Wil'de açıldı. 1850 yılında, 130.000 işçi kırsal sanayide ve 143.000 işçi küçük ölçekli işletmelerde çalışırken yalnızca 42.000 işçi mekanize fabrikalarda istihdam edilmekteydi.

Kuzey İtalya erken modern yüzyıllarda ekonomik bir dinamoydu.⁶ Öte yandan, geçmişte Avrupa'yı etkisi altına almış İtalya'daki ipekli kumaş sanayisi, Fransız ve Britanyalı rakiplere karşı sürekli mevzi kaybediyordu; sonunda, İtal-

ya, Fransa'ya bükme ipek tedarik eden bir ülke seviyesine düştü. 19. yüzyılın ilk yarısında, Lombardiya ve Venedik'teki ipek üretimi üç kat arttı. Bazı hesaplamalara göre, 19. yüzyılın ortalarında Avrupa'daki en büyük ham ipek üreticisi Kuzey İtalya'ydı. Üstelik yün, pamuk, keten ve kenevir gibi tekstil sanayisinin diğer kolları da ülkede mevcuttu. Yeni kurulan pamuk sanayisinde, 1840'lı yıllarda yirmi iki büyük bükümhane faaliyet gösteriyordu. Dokumacılık ve eğirmecilik Kuzey İtalya'nın geleneksel sanayilerinden olduğu için o dönemde bunlar kırsal sanayide yapılmaya devam etti. Bununla birlikte, sanayi üretiminin bir bölümü, yüzlerce işçinin istihdam edildiği büyük fabrikalarda toplanmıştı.

Gıda işleme sanayisi de İtalya'da kökü geçmişe dayanan sanayi kollarından biriydi. Lombardiya'da üretilen tereyağı, parmesan, gorgonzola peyniri ve krema 1830'lu yıllarda bile ihraç ediliyordu. Ülkenin sanayide en güçlü olduğu yer, gelişmekte olan tarım sektörüydü.⁷ Bir kısmını, topraklarını kiralayıp kira gelirlerini çeşitli yatırımlarda değerlendirmek suretiyle büyük miktarlarda sermaye biriktirmiş olan toprak sahibi burjuvazinin oluşturduğu Kuzey İtalya'daki güçlü orta sınıf, sanayideki yeni gelişme dalgası ile yakından ilişkiliydi. İtalya Yarımadası'nın geri kalanının aksine, Piemonte, Lombardiya ve Ligurya'daki sanayi bölgeleri, Batı Avrupa'daki gelişmiş bölgelere ayak uydurabiliyordu.

Britanya Sanayi Devrimi sırasında proto-sanayinin nasıl geliştiğine verilebilecek ilginç örneklerden biri, Habsburg İmparatorluğu'nun batı vilayetleri Avusturya-Bohemya bölgesindeki sanayinin nispeten hızla büyümesidir. İhracata dönük tekstil sanayisi 19. yüzyıla girilirken faaliyete geçmişti ve bu sektörde 1798 yılında 579.000 kişi istihdam edilmekteydi. Pamuk sanayisinde 1828 yılında 435.000 iş kullanılırken bu sayı 1841 yılında bir milyona çıktı. Tekstil makineleri başlangıçta yer yer kullanılmakla birlikte, elle iplik eğirme Habsburg İmparatorluğu'ndaki ağırlığını 1840'lı yıllara kadar korudu.⁸

Çek topraklarında, Almanya'nın doğu topraklarında, Macaristan'da ve Rusya'da büyük mülklere sahip toprak beyleri sanayinin gelişmesinde önemli rol oynadı. Madencilik, kereste ve demir sanayisi, malikâne sistemindeki proto-sanayinin önemli unsurlarıydı; toprak beylerinin arazilerindeki hammaddeler feodal serfler tarafından çıkartılıp işleniyor, kalifiye işçilere ise ücret ödeniyordu. Malikâne sistemindeki proto-sanayinin temelinde, köylülerin çalıştığı kırsal sanayi vardı ve sipariş üzerine imalat sistemi ile merkezi fabrikalarda yapılan işler birleştirilmişti.⁹ Avusturyalı tacirler, Bohemya'daki kırsal sanayiden devşirilen birkaç tekstil fabrikası kurdu; örneğin Linz'deki tekstil fabrikasında, evlerinde çalışan 16.000 ip eğirici istihdam ediliyordu. Arnoşt Klíma'ya göre, Bohemya'daki köylülerin dörtte biri ile yarısı sipariş üzerine imalat sistemiyle çalışıyordu ve bunların da yüzde 80'i kuzeydeki dağlık bölgelerdeydi.¹⁰ 1830'lu yıllara kadar, proto-sanayinin başarıyla uygulandığı tek bölge Çek topraklarıydı. 1840'lı yıllarda, Çek keten sanayisinde makineleşme başladı. Proto-sanayi aşamasındaki tekstil ve demir sanayileri ta 1880 yılına kadar Çek sanayi üretiminin, sırasıyla yüzde 33'ünü ve yüzde 13'ünü karşılı-

yordu; bu tarihte, mekanizasyonunu tamamlamış tekstil, demir ve diğer sanayi kolları ilk defa ağır basmaya başladı. Tekstil sanayisindeki işgücünün neredeyse yüzde 40'ını, 20. yüzyılın başlarında dahi, “evden çalışanların” oluşturmaması, proto-sanayinin varlığını uzun süre devam ettirdiğini göstermektedir. Batı Avrupa’da, proto-sanayi 19. yüzyılın ortalarına kadar mevcudiyetini korudu.

Frank Mendels, proto-sanayinin sanayileşmedeki lineer gelişmenin ilk aşamasını oluşturduğunu, “ileride karşılaşılabilecek fabrika üretimi ve ücretli emeğin yolunu açtığını... Gerçek anlamıyla sanayileşme için gereken koşulları yaratanın ve... sanayileşme sürecinin ilk aşamasını oluşturanın... bu kırsal sanayi olduğunu” düşünmektedir (Mendels, 1972, 241; Berg ve diğ., 1983, 16-17). Aslında, öte yandan, proto-sanayi, Sanayi Devrimi’nin bekleme odası değildi. Çoğu örnekte, mekanizasyonu tamamlanmış sanayi kollarının getirdiği rekabet karşısında önemini kaybetti ve nihayetinde yok oldu.

Batı Avrupa’da bazı bölgeler, Britanya’yı takip etme yolundaki ilk adımlarını Britanya Sanayi Devrimi ile neredeyse aynı zamanda attı, fakat bu adımlar ancak 19. yüzyılın ortalarından itibaren, bazı örneklerde ise 1860 ve 1870’li yıllarda hız kazandı. Avusturya-Macaristan’ın batı vilayetleri ve Kuzey İtalya dahil olmak üzere, Batı Avrupa’nın kendi sanayileşme sürecini başarıyla tamamlaması I. Dünya Savaşı’na kadar sürdü.

İktisat tarihi yazınının büyük bölümünde, Britanya Sanayi Devrimi’nin Kıta Avrupası’ndaki ülkeler tarafından kopyalandığı görüşü mevcuttur. Sidney Pollard’a göre:

Süreç Britanya’da başladı ve Avrupa’nın sanayileşmesinde Britanya modeli esas alındı; Kıta Avrupası’ndaki bu süreç... tamamen ve bilerek taklide dayalıydı. Teknolojik ve organizasyonel yeniliklerin artık daha çok diğer gelişmiş ülkelere gelmeye başladığı 1860’lardan sonra dahi... [sanayileşme] Britanya modeline dayanan bir gelişmeydi. (Pollard, 1981b, v)

Pollard’dan yirmi yıl sonra, François Crouzet de aynı fikri vurguladı:

Britanya’da... devrim niteliğindeki süreç başlamıştı... Batı Avrupa’nın geri kalanı... kısa bir gecikmenin ardından Britanya’yı takip etmeye hazırıldı... Kıta Avrupası’ndaki sanayileşme, öncü ülkenin yarattığı yeni teknolojiyi ve organizasyon biçimlerini iş insanlarının, bazen de hükümetlerin, taklit ettiği bir süreçti. (Crouzet, 2001, 97, 116)

Öte yandan, Kıta Avrupası’ndaki sanayileşmenin “taklitçi” karakter taşıdığı teorisi, hikâyenin sadece çok küçük bir kısmını açıklamaktadır. Kıta Avrupası’ndaki belirli ülkelere Britanya’nın ilham verdiğine hiç şüphe yoktur; az sayıda ülke Britanya’nın kalkınmasını yakından izledi, birkaç ülke de Britanya modelinin belli başlı unsurlarını yeniden üretti. Bununla birlikte, Britanya Sanayi Devrimi’nin taklit edilmesi, Kıta Avrupası’ndaki sanayileşmede görülen

birtakım varyantlardan sadece biriydi. Kıta Avrupası nihayet sanayileşmeye başladığında, yeni nesil icatlar teknolojiadaki devrimi daha da ilerletti ve yeni sanayi kolları yarattı. *II. Sanayi Devrimi* adı verilen bu süreç, bilime dayalı çelik, kimya, elektrik ve otomotiv sanayilerinin öncülüğünde yaşandı. Bu sebeple, Kıta Avrupası'ndaki sanayileşme Britanya'daki modelin gecikmiş bir taklidinden ibaret kalmadı; aynı zamanda yeni bir teknolojik ve endüstriyel değişim rüzgârını da tetikledi. Nihai ürün, yani modern sanayi kapitalizmi ve hayat standardının yükselmesi, her yerde aynı olmakla birlikte, Batı Avrupa'daki sanayileşme, bu yüzden, farklı kalıplar ile paradigmalara sahipti ve tek bir taklitçi yoldan ilerlemedi.

Batı Avrupa'daki sanayileşmenin birbirinden ayırt edilebilen ancak çoğu zaman iç içe geçmiş üç varyantı arasındaki farkları vurgulamak önemlidir. Bunlardan *ilki*, Britanya'daki modelin neredeyse bire bir ölçülerde ve nispeten erken bir tarihte taklit edilmesi; başka bir deyişle, Britanya'daki teknolojiyi uygulamak suretiyle tekstil, kömür ve demir sanayilerinin mekanize edilmesi idi. Bu varyantın en belirgin olduğu yer, modern sanayinin kömüre, demire ve kısmen de tekstil ürünlerine dayandığı, Kıta Avrupası'ndaki ilk sanayileşmiş ulus olan Belçika'ydı. Benzer bir şekilde, dönüşümde tekstilin başı çektiği Fransa ve İsviçre'deki sanayileşmenin ilk aşamalarında da bu varyant fark ediliyordu. Avusturya-Bohemya'nın sanayileşme sürecinde, ihracata dönük tekstil malları üretiminin sanayinin en önemli kolu haline geldiği 1880 yılından sonra, yine bu varyantın kısmi etkileri görülebilecektir.

Sanayileşmenin *ikinci varyantını* başlatan II. Sanayi Devrimi'ydi. Bu varyantın en tipik örnekleri Almanya'nın batı vilayetleri olmakla birlikte, Fransa'daki, İsviçre'deki ve Kuzey İtalya'daki sanayileşme yolculuğunun sonraki aşamalarında da söz konusu varyanta rastlamak mümkündür. Öte yandan, 1860'lı ve 1870'li yılların ardından Batı Avrupa'nın tamamı, Britanya ve Belçika da dahil olmak üzere, II. Sanayi Devrimi ile yeni teknolojiler yaratıldığında bu tarz bir sanayileşmenin örneklerini sergiledi. İskandinavya da bu kategoriye 1870'li yılların ardından girdi.

Üçüncü varyant, ihracata dönük gıda işleme sanayisiyle doğal olarak entegre edilen ve verimliliğin en üst seviyede olduğu, ihtisaslaşmış tarım sektörüne dayanan ziyadesiyle modernleşmiş, gelişmiş ekonomiye giden alternatif bir yolu temsil etmekteydi. Bu varyant daha sonra, 20. yüzyıla girilirken, iç pazara dönük üretim yapan tüketim malları sanayisini kurmayı ve ithal malların yerini almayı hedefleyen ithal ikameci sanayileşme modeli ile birleştirildi. Bu tarz bir modernizasyonun yaşandığı ülkelerde, bilime dayalı sanayilerin bazı unsurları da 20. yüzyılın başlarında ortaya çıktı. Söz konusu modelin klasik örnekleri Hollanda ve Danimarka olmakla birlikte, sanayinin mekanize edilmesinin ve dönüştürülmesinin ilk aşamasının yaşandığı 1840 ile 1880 yılları arasında İsviçre ile Avusturya-Bohemya'da da bu modelin bazı unsurları ortaya çıktı. Sanayileşmenin üç varyantı arasında ayrıma gitmek, öte yandan, zihinsel egzersizden ibarettir, çünkü tamamen "saf varyantlar" mevcut değil-

di; bu yüzden, bölgenin büyük kısmında *karma* sanayileşme süreçleri tecrübe edildi. Bu aşamada kronolojik bir vurgu yapmak gerekmektedir: Kimi ülkeler, sanayi dönüşümlerinin erken dönemlerinde belirli bir varyantı izledi, dönüşümün ikinci aşamasına girdiklerinde ise diğer bir varyanta geçti.

Kıta Avrupası'nda sanayinin gelişmesi nispeten aşamalı gerçekleşti; bu gelişme esnasında çoğu örnekte dramatik dönüşler yaşanmadı.¹¹ Sanayi Devrimi'nden önceki, devrim esnasındaki ve devrim sonrasındaki büyüme oranları eşit derecede yüksek olan ve 19. yüzyılın ikinci yarısında sanayi dönüşümünü tamamlayan Britanya için bile durum böyleydi (Crafts ve diğ., 1988). Almanya, 1840 yılından sonra epey istikrarlı büyüdü. 1840'lı yıllarda demiryolu inşaatı yıllık yüzde 20 büyürken, demir ve kömür üretimi, sırasıyla yıllık yüzde 4,0 ve yüzde 4,5 arttı. 1850'li yıllarda, kömür üretimi yüzde 9 ve demir üretimi yüzde 30 yıllık büyüme sergiledi (Tilly, 1991a, 106). Sanayideki gelişme devam etti ve *Gründerzeit* denenen dönemin bitmesinin ardından da yavaşlamadı.

Avusturya-Bohemya'daki sanayileşmenin özelliği aşamalı olarak ilerlemesiydi. Sanayileşmenin bir anda mı başladığı yoksa "kalkışa mı hazırlandığı" tartışmaları hayli öğreticidir.¹²

Fransa'daki sanayileşme üzerine yapılan çalışmalar, ülkede bir kalkışa hazırlanma dönemi yaşandığını geçmişten bugüne reddetmiştir. Üstelik, 1826 ile 1846 ve 190 ile 1913 yılları arasında Fransız sanayisindeki yıllık büyüme oranlarında, önemli bir dalgalanma ya da ani kesinti görülmemektedir. Büyüme oranları onar yıllık dönemlerde yüzde 1,3 ile yüzde 1,8 ve yüzde 2,0 ile yüzde 2,6 arasında değişti; yatırım oranları GSYH'nin yüzde 6'sı ile yüzde 8'i arasında istikrarını korudu; GSYH'deki yıllık büyüme yüzde 1,6 ile yüzde 2,0 arasında sabit kaldı, sadece 1840'ların ortasında ve 1880'lerde, sırasıyla yüzde 0,8'e ve yüzde 1,3'e düştü. François Crouzet, Fransa'daki sanayileşme sürecinin özelliğinin "birbiriyle bağlantılı bir dizi çıkış ve iniş" olduğunu öne sürmekteydi (Crouzet, 2001, 73). Pek çok ülke, sanayileşmedeki dur-kalkları daha uzun süreler boyunca ve daha aşamalı olarak tecrübe etti. Öte yandan sonuç birçok açıdan benzerdi. Batı Avrupa sanayileşmesini ziyadesiyle üst seviyelere taşıdı: Fransa, uzun 19. yüzyıl boyunca sanayi üretimini on kat artırdı; Almanya bu üretimi daha sonra yakaladı ama bunu yapması da sadece altmış yıl kadar sürdü.

Britanya'nın Sanayileşmesini Tamamlaması

Sanayi Devrimi iktisadi kalkınmada tamamen yeni bir yol haritası çizdi. Britanya'daki tekstil, kömür ve demir sanayileri 19. yüzyıla yaklaşırlarken yeni bir döneme girdi. Sanayi Devrimi'nden sonraki on yıllarda, sanayileşmede ön almış sektörler dikkat çekici ilerlemelerine devam etti. Tekstil sektörü geliş-

Alman İmparatorluğu'nun 1871'de kuruluşundan sonraki yirmi yılı; Almanya'nın altın çağı olarak anılan dönem – ç.n.

mişlik çitasını sürekli daha yükseğe taşıdı ve rakipsiz tekel konumunu 1870 ve 1880'lere kadar muhafaza etti. Pamuk tüketimi sekiz kattan fazla artarken yünlü mal üretimi beş kat arttı. Pamuk sanayisindeki iş sayısı 1815 ile 1824 ve 1865 ile 1874 yılları arasında üç buçuk kat çoğaldı. Sanayi Devrimi sonrasında tamamında, 1830 ile 1913 yılları arasında, pamuk işi sayısı beş buçuk kat artarken pamuk ipliği ve pamuklu mal üretimi on kat arttı. Buna karşılık, ihraç edilen sanayi ürünleri içinde tekstil ürünlerinin payı 1830 yılında yüzde 67 iken 20. yüzyıla yaklaştığında yüzde 44'e düştü. Diğer taraftan tekstil en önemli ihracat kalemi olmaya devam etti; ihraç edilen mal miktarı da geçmişe kıyasla çok daha fazlaydı (bkz. Tablo 5.1).

Sanayi Devrimi'nde başı çeken diğer sektörlerin, kömür ve demir sanayilerinin, üretim miktarları da katlandı; bunun sebepleri arasında yaygın demiryolu inşaatı ve gemi taşımacılığındaki devasa artış da vardı. Britanya, demiryolu çağıının öncüsü haline geldi. 1830 yılında Liverpool-Manchester hattının açılmasının ardından, faaliyette olan demiryolu hatlarının uzunluğu 1850 yılında aşağı yukarı 10.000 kilometreye ve 1912 yılında 23.441 kilometreye (İrlanda da katılırsa 38.000 kilometreye) ulaştı; bu hatlarda yılda 520 milyon ton mal taşınıyor, 1,3 milyon yolcuya hizmet veriliyordu. Aynı dönemde, deniz taşımacılığının da muazzam ölçülerde büyüdüğü görüldü. 1820'li yıllarda, yeni inşa edilmiş, ilk tescilli yapılmış buharlı gemilerin kapasitesi yıllık 3.000 tondur. 20. yüzyıla girilirken bu kapasite seksen altı kat artarak 258.600 tona ulaştı.

Kömür ve demir tüketimi havai fişek gibi birden fırladı. Sanayi Devrimi'nin son yıllarında, Britanya'daki yıllık kömür tüketimi 22 ila 23 milyon tona ulaştı. 1860'ların sonunda dörde katlanan bu rakam 1910'ların başında 275,4 milyon tona yükseldi. 1870 yılında, Britanya, Avrupa'daki toplam kömür üretiminin yüzde 68'inden fazlasını karşılıyordu; 1913 yılında Avrupa'daki payı hâlâ yüzde 50 olan Britanya, dünya üretiminin dörtte birini sağlıyordu. 1830'lu yılların başı ile 1910-1913 dönemi arasında pik demir üretimi on dört kat arttı.

Ulaşım ve taşımacılık devrimi çağı böylece Britanya sanayisi üzerinde belirleyici bir etki yarattı. 19. yüzyılın ortasında, demiryolları, kömür üretiminin sadece yüzde 2'sini tüketirken demir üretiminin dörtte birini harcıyordu; ülkedeki makine sanayisi üretiminin beşte biri demiryolları için yapılıyordu. Kıta Avrupası'ndaki demiryolu seferberliği, özellikle ilk birkaç on yılda, Britanya'da kömür, demir ve makine sanayileri için de devasa bir pazarın açılması anlamına geliyordu. Hepsi birlikte değerlendirildiğinde, Sanayi Devrimi'nde başı çeken sektörlerin 1830'lardan sonra muhteşem gelişmelerine devam ettikleri görülmektedir. Kömür, demir, çelik ve yünlü mamüllerin Britanya'nın toplam ihracatından 1851 yılında yüzde 65 ve 1913 yılında yüzde 51 pay aldığı gerçeği, geleneksel sanayi kollarının hâkim konumunu açıkça göstermektedir.

18. yüzyılın sonunda Britanya'daki toplam sanayi üretiminin yüzde 86'sından fazlasını oluşturan ve sanayi devriminden geçmemiş sektörler de yeni bir ivme kazandı ve hızla makineleşmeye başladı. 1791 ile 1800 yılları arasında

Tablo 5.1 Britanya tekstil endüstrisinin 1830 ile 1913 arasındaki gelişimi

Yıl	İğ sayısı (1913=100)	Pamuk ipliği (1913=100)	Pamuklu mallar (1913=100)	Yünlü mallar (1913=100)
1830	18 ^a	11	9	23
1860	56	50 ^b	45 ^b	48 ^b
1913	100	100	100	100

Kaynaklar: Mitchell (1975, 306) ile Hoffman (1955) esas alınmıştır.

Notlar:

^a 1834.

^b 1870.

yıllık 2,75 milyon sterline ulaşmış olan yurtiçi sabit sermaye birikimi, 1821 ile 1830 yılları arasında 11,50 milyon sterline yükseldi ve 1851 ile 1860 yılları arasında neredeyse ikiye katlanarak 20,7 milyon sterline çıktı. 1760 ile 1830 yılları arasındaki sanayi büyümesi, ortalamada, yüzde 2,2'ydi ve 1830 ile 1873 arasındaki dönemde her yıl yüzde 3,1 arttı. 19. yüzyılın son çeyreğinde, ekonomik büyüme 1800 ile 1830 yılları arasındaki hızına kavuştu. Söz konusu büyüme oranı sadece I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesindeki on beş yıllık dönemde Sanayi Devrimi dönemindeki seviyesine düştü.

Sanayileşme süreci Sanayi Devrimi'nden sonraki onar yıllık dönemlerde böylece sonuçlandı. Britanya sanayisinin tamamı makineleşti; 1840 ile 1900 yılları arasında sanayi makinelerinin kapasitesi 620.000 beygirgücünden 13,7 milyon beygirgücüne yükseldi. Sanayi istihdamı üç katına çıkarken aynı dönemde üretim beş kat arttı. Sanayi Devrimi sonrasında ihraç mallarının değeri, devrimin yaşandığı döneme kıyasla iki kat hızlı arttı. 1800 ile 1913 yılları arasında, ihraç mallarının değeri 30 kat artarak GSYH'nin yüzde 10'undan yüzde 40'ına yükseldi.¹³

19. yüzyılın ikinci yarısında, Britanya sanayisindeki gelişmeyi hızlandıran yeni bir unsur daha ortaya çıktı: II. Sanayi Devrimi'nin etkisi. Gelişmenin yeni itici gücü sadece Sanayi Devrimi'nin önde gelen sanayi kollarının genişlemesi ya da yalnızca ekonomideki diğer sektörlerin buhar enerjisi sayesinde makineleşmesi değil, aynı zamanda yeni teknolojinin benimsenmesi ve yeni sanayi kollarının oluşmasıydı. Söz konusu yeni trendi bu bölümde daha sonra tartışmaya açacağım.

Britanya 1870'ten Sonra Geride mi Kalmaya Başladı?

Sanayileşmenin öncüsü Britanya, 1780-1790 ile 1905-1913 dönemi arasında sanayisinde çarpıcı bir büyüme yakalamayı başardı; Britanya'nın sanayi üretiminin değeri yirmi beş kattan fazla arttı. 1870'li yıllarda Britanya tek

başına dünya sanayi üretiminin üçte birini karşılıyordu. Britanya'daki sanayi üretimi hızla artmaya devam etti; 1873 ile 1899 arasındaki dönemde yıllık yüzde 2,2 ve 1899 ile 1913 arasındaki dönemde yıllık yüzde 1,4 ile yüzde 1,6 arttı. Diğer taraftan, başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere, diğer Batılı ülkeler de beşinci vites geçti. Bunun sonucunda, Britanya sanayideki tekeli aşama aşama kaybetti. 1913 yılında Britanya dünya sanayi üretiminin sadece yedide birini sağlarken Amerika Birleşik Devletleri üçte birini karşılıyordu.

İktisat tarihi yazınının bir kısmında, geç Victoria dönemi ile Edward dönemi Britanya'sının, 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde başlamış göreceli çöküşe sahne olan bir ekonomik başarısızlık olduğu öne sürülmektedir. Bu meseleye dair tartışmalar 20. yüzyıl boyunca, bilhassa da 1960'lı yıllardan itibaren, devam etti. Çöküşü savunanlar ilk başta çok bilinen bir sosyo-psikolojik argümanı kullandı. "Güdülerini ve dinamiklerini" yitirmiş, "muhafazakârlığa" ve "kayıtsızlığa" saplanıp kalmış ve değişen koşulların yarattığı zorluklara cevap vermekten aciz Britanyalı müteşebbisleri suçladı. "19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Britanyalı müteşebbislerin, genel olarak değerlendirildiklerinde, yurtdışındaki muadillerine ya da yurtiçindeki atalarına kıyasla dinamizminin, uyum yeteneğinin ve etkinliğinin azaldığı artık herkes tarafından kabul edilmektedir" (Aldcroft ve Richardson, 1969, 113). David Landes daha genel bir yaklaşımı benimsedi ve suçu, Britanya üst orta sınıfının refah içinde büyümüş ve çöküşü yaşarken küçülmüş, "eğleneceği yerde çalışan, çalışacağı yerde eğlenen" şımarık "*üçüncü nesline*" attı (Landes, [1969] 1995, 336).¹⁴ 20. yüzyıl başlarında Avrupa'da sesi duyulan isimler bu meşhur "üçüncü nesil sendromunu" şevkle tartışmıştır. Güçlü ve enerjik kurucuların oluşturduğu ilk nesli onların mirasını devam ettiren ikinci nesil takip eder; fakat üçüncü nesil, müreffeh bir ortamda şımarıkça büyüdüğü için, kendisine miras kalan işi ihmal eder ve hatta mahveder, kendini sanata vererek servetini çar çur eder. Nobel ödüllü iki yazar bu sendromu eserlerinde harikulade biçimde konu etmiştir.¹⁵

Üçüncü nesil sendromu aynı zamanda Toynbee ya da Spengler tarzında bir "medeniyetlerin yükselişi ve çöküşü" destanına da uyarlanmıştır. James Foreman-Peck, tarihçileri Britanya'nın 1980'li yıllardaki başarısızlıklarının tarihsel kökenlerini aramaya itmiş olan dönemin atmosferini betimledi. Tarihçiler, söz konusu başarısızlıkların sebeplerini ararken, "Britanya'da yüzyıllık kesintisiz ekonomik çöküşün öyküsünü Roma İmparatorluğu'nun bin yıllık çürüme hikâyesiyle" anlatan ve "pek de yerinde olmayan" bir analogi kuruyorlardı (Foreman-Peck, 1999, 135).

Öte yandan pek çok tarihçi, bu çöküşün göreceli bir kavram olduğunu savunmuştur: Kıta Avrupası'nın (bilhassa da Amerika Birleşik Devletleri'nin) yükselişi, Britanya'nın ihracat tekeli ortadan kaldıran güçlü bir rekabet doğurmuştu. Britanya'nın Avrupa'ya yaptığı ihracat 1850'ler ile 1910'lar arasında iki kattan fazla artmış olmakla birlikte, Avrupa'dan yaptığı ithalat da aşağı yukarı on kat artmıştı.¹⁶

Bu göreceli çöküşün çok bahsedilen bir diğer sebebi de çok büyük miktarlardaki sermaye ihracıydı. Britanya, 1870'li yıllardan itibaren, ülke içine yaptığı yatırımın çok daha fazlasını yurtdışına yaptı. Yurtdışı yatırımlar 1850'ler ile 1870'ler arasındaki dönemde Britanya'daki sermaye birikiminin aşağı yukarı yüzde 30'unu tüketiyordu ancak bu birikimin yarısından çoğu 1880'ler ile 1910'lar arasındaki dönemde harcandı. I. Dünya Savaşı'ndan önce sermaye birikiminin sadece yüzde 9'unu yurtdışı yatırımlara harcayan rakip Almanya ile karşılaştırıldığında, yabancı yatırımların sermaye birikimindeki payı birkaç kat fazlaydı.

Buna ilaveten, Britanya'nın üstünlüğünü kurmasını sağlamış olan ilk Sanayi Devrimi'ndeki eski öncü sektörlerin gücü ve o dönemden kalan teknolojinin yenilikleri dışlayacak kadar oturmuş olması da çoğu zaman kesintisiz dinamik büyümenin önündeki engel ve azalan verimliliğin sebebi olarak gösterilmekteydi. İlk başta avantaj sağlayan unsurlar artık handikap oluşturuyordu ve bu da en modern teknolojilere esnek bir geçiş yapılmasını engelliyordu. Nicolas Crafts, Britanya'nın eski sektörlerdeki karşılaştırmalı üstünlüğünden aslında I. Dünya Savaşı'na kadar istifade ettiğini gözlemleyen C.K. Harley ve D.N. McCloskey'ye hak vermekte ancak şunları da eklemektedir:

Erken başlamanın bıraktığı miras, ekonominin "doğal sınırlarını zorlamış olması" ve... kaynakların yeni sanayilere [istenilen hızda] kaydırılamamasıydı... Erken başlamak, yapısal değişikliği geciktiren bir müteşebbis ruhunu ve kurumsal yapıyı üretmişti... Britanya'nın sanayileşmeye erken başlaması, daha sonraki dönemde sergilediği büyüme performansını olumsuz etkiledi. (Crafts, 1985, 157-8)

Sonuçta, 18. yüzyılın son dönemi ile 19. yüzyılın başlarında teknoloji lideri olan Britanya, yüzyılın ikinci yarısında uluslararası teknoloji yarışını kaybetti.

David Landes, James Foreman-Peck ve diğerleri, Britanya'nın kimya, elektrik ve otomotiv sanayilerinde diğer ülkelere tabi oluşunu etraflıca tartışmaktadır. Bu en modern teknoloji dallarında, Britanya teknoloji transferine başvurdu, "Amerika Birleşik Devletleri'nin ve Almanya'nın bir sömürgesi", "sanayileşmeye geç katılan" bir ülke konumuna düştü (Foreman-Peck, 1999, 120).

Bazı yazarlar söz konusu çöküşü, Amerika Birleşik Devletleri ve Kıta Avrupası'ndaki, bilhassa Almanya'daki ziyadesiyle modern sistemlerin yavaş yavaş gerisine düşen Britanya'daki eğitim sisteminin nispeten geri kalmışlığına bağlamıştır. II. Sanayi Devrimi'nden itibaren, üst düzey teknik eğitim veren okulları ve araştırma üniversiteleri bulunan ülkeler Britanya'yı liderlikten indirdi. 1900 ile 1915 yılları arasında Britanyalı bilim insanları Nobel ödüllerinin yüzde 8'ini kazanırken Almanya'nın yüzde 29'unu kazanması iki ülke arasındaki farkı ortaya koymaktaydı. Öte yandan, 1913 yılında ortalama okula devam etme süresinin en yüksek olduğu ülke, hâlâ Almanya (6,94 yıl) ve Amerika Birleşik Devletleri'nin (6,93 yıl) önünde olan Britanya'ydı (7,28 yıl) (Crafts, 1997, 15-20, 30-5).

Gerekçeleri ne olursa olsun, eski sanayi kollarına bağlı kalmanın, daha önceki döneme ait teknolojileri ve o dönemde başı çeken sektörleri kadük hale getiren yeni teknoloji devriminde Britanya'nın önüne engel çıkardığı ortadaydı. Britanya, değişime kayıtsız kalmış görünen bu eski sanayi kollarının getirdiği karşılaştırmalı üstünlüğün tadını çıkarırken, geçmişe hiç bağlı kalmamış olan rakipleri kendi sanayilerini söz konusu yeni teknolojilere yoğunlaşarak kurmaktaydı. Bazı akademisyenlere göre, bu durum birçok açıdan "kurumların esnekliğini yitirmesinin" bir sonucuydu. Modası geçmiş yasal düzenlemeler, kötü şöhretli "Red Flag Act" otomotiv çağını nasıl geciktirdiyse, yeni teknolojilerin gelişimini kimi zaman sınırlayacaktır.

Mancur Olson'un 1982 tarihli eseri *The Rise and Decline of Nations* [Milletlerin Yükselişi ve Çöküşü], bu tartışmaya yeni bir açıdan bakılmasını sağladı. Olson, Britanya'daki uzun soluklu siyasi istikrarın ülkenin ekonomik büyümesinde olumsuz etki yarattığını çünkü bu istikrar döneminin toplumsal yapıyı katılaştırdığını, belirli çıkar gruplarının pozisyonunu tahkim ettiğini ve çeşitli üretici lobilerinin dayatmalarına izin vererek sermaye dağılımındaki eşitsizliklerin azaltılmasını engellediğini öne sürmektedir. Kurumların esnekliğini yitirmesi teknolojik ilerlemeyi yavaşlatıp verimsizlik yaratmıştı (Olson, 1982). Birçokları için, Britanya, kurumların esnekliğini yitirmesinin en öğretici örneğini teşkil etmektedir.¹⁷

Bu argümanların tümünde gerçeklik payı bulunmaktadır. 20. yüzyıla girilirken yeni öncülerin ortaya çıktığını kimse inkâr edemez. Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya, II. Sanayi Devrimi'nin yaşandığı on yıllarda başı çekiyordu. Öte yandan, Britanya'nın hata yaptığı ve çöküş yaşadığı düşüncesini reddeden tarihçiler haklı olarak ülkenin finansal kudretine, bilhassa da yurtdışı pazarlardan ve yatırımlardan elde ettiği olağanüstü yüksek gelirlere dikkat çekmektedir. Teknolojide liderlik ederken sahip olduğu tekel konumunu kaybetmiş olan Britanya yine de güçlü bir rakip olmaya devam etti. 19. yüzyılın ilk yarısında, Britanya, elli iki büyük teknolojik yeniliğe imza atarken Kıta Avrupası'nın kalanı sadece yirmi dokuz yenilikte kalmıştı. Kıta Avrupası'nın geliştirdiği teknoloji sayısı 19. yüzyılın ikinci yarısında neredeyse iki katına çıkıp kırk yediye ulaşmış olmakla birlikte, Britanya hâlâ otuz bir büyük yeni teknoloji geliştirmiş olmanın gururunu taşıyordu.

Britanya'nın teknoloji tekelinin sonsuza değin sürmesi Tanrı'nın emri değildir. Yine de Britanya, önemli bir oyuncu olmaya devam etti ve yeni sanayileri, teknolojileri geliştirerek hayli dirençli olduğunu gösterdi. I. Dünya Savaşı'ndan önce Britanya, yüksek teknoloji ürünlerinde yaptığı ticarete devasa bir

Motorlu taşıtların Britanya'daki otopanlarda nasıl seyredeceğini düzenlemek için 19. yüzyılın son bölümünde Birleşik Krallık Parlamentosu tarafından çıkarılan bir dizi yasaya "The Locomotive Acts (veya Red Flag Acts)" denmektedir. Bu kapsamda 1865 yılında çıkarılan yasada, birden fazla yük vagonu çeken karayolu taşıtlarının önünde, elinde kırmızı bayrak taşıyan bir adamın yürümesi şart koşulmuştu – ç.n.

ihracat fazlası veriyordu. Britanya'nın ihracatı ithalatını elektrikli römork ve makine-teçhizatı 1,7 kat; elektrikli ürünlerin toplamında 3,4 kat ve ilaç dahil kimya ürünlerinde 1,7 kat geçiyordu. Britanya, ithal ettiği imalat aletlerinden neredeyse üç kat fazlasını ihraç ediyordu. Ticaret dengesi sadece daktilo, saat ve otomobillerde ithalat lehineydi (Foreman-Peck, 1999, 117). Dünya mamul mal ihracatında Britanya'nın payı 1913'te neredeyse yüzde 31'di ve bu oran Almanya'ninkinden (yüzde 27), Amerika Birleşik Devletleri'ninkinden (yüzde 13) ve Fransa'ninkinden (yüzde 12) yüksekti. Gelişmiş Batılı ülkelerle karşılaştırıldığında, yeni teknolojiye dayanan sanayilerde Britanya'nın payı, I. Dünya Savaşı öncesinde, çok yüksek kalmaya, Batı ortalamasının dikkat çekecek kadar üzerinde olmaya devam etti (bkz. Tablo 5.2).

Dış ülkelere verilen kredilerden ve yapılan yatırımlardan elde edilen kârın Britanya'yı "asalak haline getirip" yapısını bozduğu da gündeme çok getirilen argümanlardan biridir. Diğer taraftan, Britanya'da, çalışma hayatındaki nüfusun genele oranının yüzde 44 olduğu ve bu oranı çok az ülkenin geride bırakabildiği düşünüldüğünde, söz konusu argümanın sorgulanması gerektiği de ortaya çıkmaktadır. Kişi başına düşen yıllık çalışma süresi, 1870 ile 1913 yılları arasında yüzde 10 azalmış olmakla birlikte, hâlâ 2.624 saattir ve dünyanın en uzun çalışma süresiydi: Amerika Birleşik Devletleri'nden, Almanya'dakinden yüksekti ve sadece İsviçre Britanya ile aynı seviyedeydi. Britanya, I. Dünya Savaşı'ndan önceki dönemde asalaklaşmadı.

Britanya'nın sanayi üretimini artırmaya devam ettirdiği gerçeği de bunun ilave kanıtıdır: Ülkedeki saat başı üretim 1870 ile 1913 yılları arasında yüzde 60 artarak 4,4 dolara (1990 doları cinsinden) yükseldi. Bu rakam Avrupa'daki en yüksek işgücü verimliliğine işaret ediyordu: Fransa'dakinden yüzde 54, İsviçre'dekinden yüzde 36 ve Hollanda'dakinden yüzde 11 yüksekti. Yeni hesaplamalara göre, Almanya'da sanayideki verimlilik 1907 yılında Britanya'dakinden yalnızca yüzde 4,7 yüksekti; bu yüzden "imalat sektöründeki işgücü verimliliği Britanya ve Almanya'da genel hatlarıyla eşitti" (Broadberry ve Burhop, 2008, 932, 934).¹⁸ Sadece Amerika Birleşik Devletleri ve Avustralya'daki verimlilik oranları Britanya'dakinden yüksekti. Britanya ayrıca tarım sektö-

Tablo 5.2 İmalat sanayisinin toplam üretiminde yeni teknoloji kullanan sanayilerin payı (yüzde)

Yıl	Britanya	Diğerleri	Toplam
1800	6-10	0	
1860	60-70	18-24	29-36
1900	68-78	49-57	52-61
1913	72-80	55-65	60-65

ründe ve genel işgücü verimliliğinde Avrupa’da başı çekiyordu, ancak Amerika Birleşik Devletleri’nin gerisinde kalmıştı (bkz. Tablo 5.3).

Farklı istatistiki veriler farklı sonuçlar çıkarılmasına yol açacaktır. Britanya’daki reel gelirin uzun dönemleri kapsayan kıymet takdirleri yerine dolaysız verilerle hesaplanması, baktığımız resmi epey değiştirmektedir. Angus Maddison’un (1995) uzun dönemli hesaplamaları Britanya’daki GSYH’nin ABD’deki ile karşılaştırıldığında kesintisiz bir düşüş içinde olduğunu göstermekteydi: 1872 yılında Britanya GSYH’si ABD’nin GSYH’sinin yüzde 128’i iken 1891 yılında yüzde 111’ine, 1905 yılında da yüzde 95’ine düştü. Britanya’da işçi başı üretim 1872 yılında ABD’dekinin yüzde 96’sı iken 1905 yılında sadece yüzde 86’sıydı. Öte yandan, yakın tarihte yapılan dolaysız hesaplamalar, veriler arasında daha istikrarlı ilişkilerin olduğunu açığa çıkarmaktadır: Britanya GSYH’si 1872’de ABD’dekinin yüzde 85’iyken 1891’de yüzde 82’si ve 1905’te yine yüzde 82’si seviyesinde gerçekleşti. Dolaysız hesaplama, üstelik, Britanya’daki GSYH verilerinde iyileşme olduğunu da işaret etmektedir: 1872 yılında ABD’deki GSYH’nin yüzde 63’üyken 1905 yılında yüzde 75’ine yükselmiştir. Britanya, Amerika Birleşik Devletleri’nin gerisinde kalmadı. “Kanıtlar bu şekilde okunduğunda, Birleşik Krallık, Victoria çağında güçlü performans sergilemişti” (Ward ve Devereux, 2003, 840, 842).

Üstelik, Britanya’daki kişi başına GSYH, I. Dünya Savaşı’ndan önce, Amerika Birleşik Devletleri’ndekinden sadece yüzde 5 düşük ve Batı Avrupa ülkelerindekinden en az yüzde 20 ila yüzde 30 yüksekti. Britanya’nın gelir seviyesi açık arayla en yükseğiydi, gemileri dünya ticaretinin büyük bölümünü taşı-maktaydı ve dış ülkelerdeki yatırımları diğer tüm önde gelen ülkelerin toplam yatırımından fazlaydı (Floud, 1994, 1).¹⁹ Tüm bu gerçekler dikkate alındığında, göreceli olarak bile, “başarısızlık” ve çöküşten bahsetmek garip olacaktır.

Öte yandan Batı Avrupa, muazzam bir ilerleme kaydetti ve sanayideki üstünlüğü gerileyen Britanya’yı yakalamaya başladı; modern sanayi sektörlerinde, Almanya Britanya’yı kesinlikle geçti. 1870 ile 1913 arasındaki dönemde konut dışı yatırımlar Britanya’da GSYH’nin yüzde 7’sinden azına karşılık gelirken Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri’nde yüzde 10’unu aştı, Alman-

Tablo 5.3 Karşılaştırmalı işgücü verimliliği, 1869-1870 ile 1909-1911 (Britanya=100)

	1869-1870			1909-1911		
	Britanya	Almanya	ABD	Britanya	Almanya	ABD
Tarım	100	55,7	86,9	100	67,3	103,2
Sanayi	100	91,7	153,6	100	127,7	193,2
Hizmet	100	62,8	85,9	100	73,4	107,4
Toplam	100	59,5	89,8	100	75,5	117,7

ya'da ise neredeyse yüzde 13'üne ulaştı. 1883'te, Britanya tarafından alınan patent sayısı Fransa ve Almanya tarafından alınanların toplamına aşağı yukarı eşitti; buna karşılık 1913 yılında, bu iki ülkede alınmış patentlerin toplamı Britanya'dakilerin neredeyse iki katına çıktı. Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri hiç şüphesiz sanayi alanında daha üstün performans sergilemekteydi.

Bununla birlikte, incelenen pek çok parametrede, Avrupa kıtası dışındaki ülkelerin pek azı 1870 ile 1913 yılları arasındaki dönemde Britanya'yı geçebildi. Kişi başına reel GSYH'de 1870 yılında sadece Avustralya'nın gerisinde kalmış olan Britanya, 1913 yılına gelindiğinde Avustralya, Amerika Birleşik Devletleri ve Yeni Zelanda'nın ardından dördüncü sıradaydı. Britanya, İnsani Gelişim Endeksi'nde²⁰ de ikinci sıradan dördüncü sıraya indi ve Avustralya, Yeni Zelanda ve Amerika Birleşik Devletleri'nin ardında kaldı.

Sidney Pollard gibi "Britanya'nın çöküşü" teorisini reddedenler, belirli alanlardaki başarısızlığa rağmen, Britanya'nın sergilediği performansın "hizmet ve tüketim malları sektörleri ile... daha eski işkollarında çok daha iyi olduğuna" dikkat çekmektedir (Pollard, 1994, 89). Donald McCloskey ise Britanya'nın ekonomik olgunluk seviyesine diğer tüm ülkelerden daha önce eriştiğini belirtmiştir (McCloskey, 1972). Bu görüşler önemli bir hususu vurgulamaktadır. Benim görüşüm, sanayide göreceli çöküş diye bir şeyden bahsetmenin bilhassa yanıltıcı olduğudur. Britanya, daha erken başladığı sanayileşme sürecini başarıyla tamamladığı için, yapısal yenilenmenin daha üst bir aşamasına da rakiplerinin hepsinden daha önce girmişti. Batı Avrupa'nın sanayileşme sürecini yaşadığı on yıllarda Britanya'daki ekonomik faaliyetler *hizmet sektörüne* kaydı: Gelişmiş dünya ülkeleri bu seviyeye ancak yarım yüzyıl sonra gelebilecekti. Tartışmalarda bu husus, ilginçtir ki, ihmal edilmiştir. 1860 ile 1911 yılları arasındaki dönemde, Britanya ekonomisinde en hızlı büyüyen işkolları, sanayideki yıllık büyümeyi üç ila beşe katlayan bankacılık ve sigortacılıktı. 1860 yılından sonra sanayideki işgücü büyümesi asgari seviyede, çoğunlukla yıllık yüzde 0,8 ile yüzde 1,2 arasında, kalırken, finansal hizmetler sektöründe yüzde 3 ila yüzde 5'ti. Ulaşım ile taşımacılık, haberleşme, dağıtım ve mesleki faaliyetler sektörlerinde de işgücü sayısı sanayiye kıyasla daha hızlı artıyordu; üstelik Britanya deniz taşımacılığı hizmetlerinde dünya lideriydi (Feinstein, 1972, 50, 53). 19. yüzyılın ikinci yarısında altyapı yatırımları yüzde 36'dan yüzde 44'e yükseldi ve Britanya milli gelirindeki büyümenin yarısı hizmet sektöründeki büyümeden gelmekteydi (Lee, 1994, 143). Britanya'da hizmet sektöründe istihdam edilenlerin sayısı dikkat çekici seviyede arttı ve rekabet içinde olduğu gelişmiş ülkeler arasında ilk sıraya ulaştı (bkz. Tablo 5.4).

Hizmet sektörünü sanayileşme öncesi dönemin geri kalmışlığıyla özdeşleştirmiş bir entelektüel ortamda yetiştirilen ve Adam Smith'in verimli sanayi ile verimli olmayan hizmet sektörü arasında yaptığı ayrımı²¹ kabul eden dönemin gözlemcileri, Britanya'nın sanayiden hizmet sektörüne kaymasını muhtemelen çöküş olarak gördü. II. Dünya Savaşı sonrası dönemin iktisatçıları ise "hizmet

Tablo 5.4 Hizmet sektörünün (ulaşım, haberleşme, dağıtım, finans ve diğer) toplam istihdamdaki payı (%)

Ülke	1870	1910
Britanya	30,4	40,0
Almanya	17,9	23,3
ABD	22,9	34,3

Kaynak: Broadberry (2006, 42).

sektörü devrimini”, hizmet sektörüne dramatik geçişi sağlayan yapısal değişikliği, iktisadi kalkınmadaki en modern eğilim olarak değerlendirdi. Britanya bu dönüşüme tabii ki diğer tüm ülkelerden daha erken başladı. Britanya’daki bu yeni ve en modern gelişme, son derece göreceli bir kavram olan sanayide “çöküşü” tamamen farklı bir bağlama oturttu. Sanayi sektörlerinin nispeten daralması ve hizmet sektörünün sürekli genişleyip büyümesi, Batı’nın 20. yüzyılda benimseyeceği ekonomik sektörel dağılım modelini önceden haber vermekteydi.

Britanya’nın İzinde

Batı Avrupa’nın (Kıta Avrupası) sanayileşme sürecini başarıyla tamamlamasının ilk adımları, Britanya Sanayi Devrimi’nde elde edilen başarıların bu ülkelerde uygulanmasıyla atıldı. Modern, makineleşmiş tekstil ve demir sanayileri, buharlı motor ve demiryolları, sanayi dönüşümünün başlangıcındaki Batı Avrupa’da Britanya etkisinin hemen görüldüğü alanlardı. Britanya’yı ilk takip eden Aşağı Ülkeler’in güney kesimiydi (daha sonraki Belçika). Liège bölgesindeki zengin kömür ve demir yatakları, dünyanın en iyileri arasında yer alan ihracata yönelik kırsal sanayisi, vasıflı işçi ordusu ve son derece gelişmiş (Britanya ile aşık atabilecek) su taşımacılığı sistemi, Belçika’nın Britanya Sanayi Devrimi’ni aynen tekrarlamasına hizmet eden mükemmel bir zemin oluşturdu. Bölgenin sorunlu geçmişi, 16. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar devam eden yıkıcı Seksen Yıl Savaşı, bölgenin sırasıyla İspanya, Avusturya, Fransa ve Hollanda’nın yönetimi altına girmesi, şaşırtıcıdır ki, bazı olumlu sonuçlar da doğurdu. Aşağı Ülkeler’in güney kesimi çok büyük imparatorlukların parçası haline geldi ve devasa sömürge pazarlarına bağlandı; bölgenin toparlanmasına katkıda bulunan yoğun ihracat faaliyetleri bu sayede başlatılabildi. Devrimci Fransız ordusu, miadı dolmuş Ortaçağ kurumlarını ve toplumsal engelleri de söküp attı. Uzun vadede, bu gelişmelerin hepsi, Britanya Sanayi Devrimi’ne en önce bu bölgenin katılmasına yardımcı oldu.

Erken modern dönemde Avrupa’daki en fazla gelişen yünlü ve keten proto-sanayileri Flandre’daydı. Yünlü proto-sanayi, daha 18. yüzyılda bile, Ver-

viere'de apre işlemlerinin yapılacağı mekanize fabrikaların açılmasının altyapısını hazırladı. Kırsal kesimlerdeki keten sanayisi 19. yüzyılın ortalarında çöküşe geçmiş olmakla birlikte, Gent ve civarındaki pamuk sanayisi aynı yüzyılın ilk yıllarında aşama aşama makineleşmeye geçmekteydi. Başkent Flandre'nin nüfusu 18. yüzyılın sonunda sadece 55.000'di. O bölgede nesillerdir sepicilik yapan bir aileden gelen ve şehrin geleneksel el sanatlarına dayalı sanayisinden beslenen Liévin Bauwens, ilk modern tekstil patronlarından biri oldu.²² 1815'e gelindiğinde, üç mühendislik şirketi otuzdan fazla tekstil fabrikası için tekstil makineleri ürettiyordu. Napoléon İngiltere'den tekstil ithalatını yasakladığında, Gent'teki tekstil sanayisi iplik eğirme, dokuma, ağartma ve baskı süreçlerini hızla entegre ederek boşluğu hemen doldurdu (Dhondt, [1955] 1969, 19-27). Tekstil, Belçika'nın erken dönem sanayileşmesini hareketlendiren sektörlerden biri oldu.

William Cockerill isimli bir Britanya göçmeni, oğullarından ikisiyle birlikte, otuz iki yaşında Liège bölgesine yerleşti ve Belçika sanayisinin kurucularından biri oldu. Verviers'li bir müteşebbis olan Jean-François Simonis ile birlikte, Cockerill, 1790'lı yıllarda beş mekanize yün eğirme fabrikası kurdu. 1830 ile 1913 arasındaki dönemde yıllık büyüme oranı yüzde 3'te seyreden tekstil, I. Dünya Savaşı'na kadar hızla büyüyen bir sanayi olmaya devam etti.²³ Tekstil ve giyim sanayilerinde, ülkenin sanayi işgücünün yaklaşık yüzde 25'i istihdam edildi. Buna karşılık, I. Dünya Savaşı'ndan önce kişi başına pamuk tüketimi, Britanya'da 16 kilogramken, Belçika'da sadece 6,6 kilogramdı. Anvers, sömürgelerden ithal edilen malların ve tahılın işlendiği, ayrıca tersanelerde gemi yapım ve bakım işlerinin geliştiği bir merkez olarak ön plana çıktı.

Öte yandan, Belçika'nın sanayileşmesinde başı çeken sektör tekstil değildi. 18. yüzyılın ortalarından itibaren, kömür ve demir sanayileri ağırlığını koydu. Borinage bölgesindeki kömür üretimi 18. yüzyılın ortalarında yalnızca birkaç tonken 1806 yılında 750.000 tona yükseldi. Napoléon Savaşları'nın sonunda, 400 kömür madeninde yılda bir milyon ton kömür çıkartılıyordu ve ülkenin makine kapasitesinin aşağı yukarı üçte biri kömür madenciliği sektöründe toplanmıştı. 1720 yılında, Kıta Avrupası'ndaki ilk Newcomen buharlı motorunun üretimi, Liège bölgesinde başladı. Charleroi bölgesindeki madenler 1727 yılında Newcomen motorunu kullanmaya başladı. 1846'ya gelindiğinde, sadece Borinage bölgesinde 2 milyon ton kömür çıkartılıyordu. İzleyen on yıllar içinde kömür üretimi çok büyük bir hızla artarak 1910 yılı itibarıyla 25,5 milyon tona çıktı ve 100.000 işçiyi istihdam eder hale geldi.

Aynı dönemde, demir sanayisi de önemini artırmaya başladı; bunun bir sebebi, kokkötürü haline getirilmeye elverişli yüksek kalite madenkötürünün büyük miktarlarda çıkarılmasıydı. Geleneksel Belçika demir sanayisi Britanya'daki dönüşümü 18. yüzyılda aynen gerçekleştirdi; Belçikalı üreticiler odun yerine kömür ve odunkötürü kullanmaya başladı. Belçika, Kıta Avrupası'ndaki ilk modern yüksek fırını daha 1803-1804'te inşa etti; 1831 itibarıyla, Britan-

ya teknolojisini kullanan dokuz modern yüksek fırın faaliyettedir. Belçika, Britanya'ya yakın olmasının avantajını kullandı. Britanyalı birkaç teknisyen gelip Belçika'ya yerleşti: Londra'dan, Canterbury'den ve Dublin'den gelen Bonehill, Roger, Bridger, Weller ve Thomas, Charleroi merkez olmak üzere Belçika'da modern demir sanayisinin gelişmesine katkıda bulundu. Paul Huart-Chapel, 1824 yılında modern demir tavlama teknolojisini ve kokkömürü ısıtmasını Belçika'ya getiren öncülerden biriydi. Onun inşa ettiği dev demirhane, sekiz yüksek fırını ile, Kıta Avrupası'ndaki en büyük demir üreticisi haline geldi.

1799 yılında tekstil sektörüne girerek işe başlayan William Cockerill 1807-1808 yıllarında makine-teçhizat imal eden bir fabrika kurarak tekstil makineleri yapmaya başladı ve Kıta Avrupası'nın ilk yün taraklama ve eğirme makinelerini üretti. İlk buharlı motorlar, oğlu John tarafından 1813'te yapıldı. John kısa süre içinde kömür madenciliği ve tavlama ile pik demir işleme işlerine girdi; ilk modern yüksek fırını, ilk demir zırhlı gemileri ve lokomotifleri inşa etti. Belçika, bu makine ve teçhizatı ihracat amacıyla imal etmeye başladı.

Belçika'daki demir sanayisi, 1850 yılı itibarıyla, 200.000 tondan fazla üretilimiyle Kıta Avrupası'ndaki en gelişmiş demir sanayisi haline geldi. Üstelik, 1870 ile 1874 yılları arasında demir üretimi yaklaşık üç katına çıktı. 1865 yılında Liège yakınlarında çelik üretimi başladı. 1910 ile 1913 yılları arasında 2,2 milyon ton demir ve 2,3 milyon ton çelik üretimi yapan Belçika, ziyadesiyle ihracata yönelik bu sanayi kolunda önde gelen üreticilerden biri oldu. Belçika sanayisi ilk Sanayi Devrimi'nin uygulamalarını muhafaza etti, ikinci devrimin öncülerinden biri olmadı.

Britanya'nın izinden giden ilk ülkelerden biri de Fransa'ydı. François Crouzet'nin tespiti şuydu: "Devrim niteliğindeki değişimin ilk tahriki dışarıdan, Britanya'dan, geldi." Fransa'daki Sanayi Devrimi bu yüzden "ülke dışından 'nakledilmişti', bir taklitti" (Crouzet, 1996, 37). 18. yüzyıldaki gelişen kırsal sanayi ve sipariş üzerine imalat sanayileriyle Fransa, sanayisini mekanize etmeye ilk başlayan ülkelerdendi. Merkezi devletin elinde, Britanya'nın sanayi bölgelerinde yeni metot ve makineleri keşfedip Fransa'ya kaçırarak iyi örgütlenmiş bir sanayi casusluğu aygıtı vardı. Devlet ayrıca, yaklaşık iki yüzü Fransa'ya yerleşmiş olan Britanyalı teknisyenlere ve meslek erbablarına sübvansiyon veriyor, maaşlarını ve konaklama ücretlerini ödüyordu (Harris, 1998). *Eski rejimin* son yıllarında Fransa'ya göç etmiş olan Britanyalı teknisyenler ve müteşebbisler, yeni teknolojinin Kıta Avrupası'ndaki misyonerliğini yaptı.²⁴

Bazı akademisyenlere göre, Fransa, sanayileşmedeki atılımı 1760 ile 1790 yılları arasında çabuk ve canlı bir biçimde hazırlandı. Buna karşılık, 1790 ile 1815 yılları arasında savaş ve devrimle geçen çeyrek yüzyılda, sanayileşme süreci önemli ölçüde yavaşladı. Napoléon Savaşları'nın ardından, Fransa, Britanya'da olduğu üzere tekstil sanayisinin önderliğinde, yavaş yavaş eski dinamizmine kavuştu. Ülkedeki ilk tekstil merkezi olan Normandiya, makineleşmesini 19. yüzyılın başlarında tamamladı. Aynı yüzyılın ortalarında, iş mevcudunu 1818 ile

1828 yılları arasında 70.000'den 500.000'e çıkartan Alsace, Normandiya'nın tekstildeki yerini alacaktı. Bölgenin en büyük fabrikalarından bazılarında en az 50.000 iş faaliyetliydi. Üçüncü bir tekstil merkezi, kuzeydeki Lille ile Roubaix bölgeleri civarında ortaya çıkacaktı. 1860'lı yılların ortasında, tekstil merkezleri ülkenin kuzeyinde yoğunlaştı: Waterloo'da sanayide istihdam edilen nüfusun yüzde 80'i, Roubaix'dekinin yüzde 65'i ve Marçq'takinin yüzde 50'si tekstil sektöründe çalışıyordu. 1845 yılı itibarıyla, Fransa'daki iş sayısı Kıta Avrupası'ndaki diğer ülkelerin toplamına eşitti. Yine de Fransa'daki tekstil sanayisi hiçbir zaman Britanya'daki gibi merkezi bir rol oynamadı. 1845 ile 1854 yılları arasında, Fransa'daki pamuk tüketimi Britanya'nın sadece yüzde 22'si, faal iş sayısı ise yalnızca yüzde 21'i oranındaydı; kişi başına vurulduğunda, Fransa'nın tüketimi Britanya'nın üçte biri kadardı. Fransa'nın ihraç ettiği pamuklu mallar, Britanya tarafından ihraç edilenlerin sadece yüzde 7'sine eşitti.

Britanya, pamuk ipliği ve pik demir gibi yarı mamul mal üreten temel sanayi kollarında çok büyük bir avantaja sahipti. Bu alanlarda Britanya'yla rekabet etmesi mümkün olmayan Fransa, emek-yoğun tüketim mallarında ve ipekli lüks ürünlerde uzmanlaşmaya başladı. İpek sanayisindeki liderliğini muhafaza eden ve hatta güçlendiren Fransa, Avrupa'daki ipek üretiminin yüzde 20'sini karşılıyordu. Lyon, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar en önemli ipek üretimi merkezi olarak kaldı ancak bölgede küçük ölçekli işletmelerin ve el sanatlarının ağırlığı da devam etti. Buna karşılık, mekanize sanayi gelişmeye devam etti: 1860'lı yıllarda şehir nüfusunun yüzde 20'si 110.000 el tezgâhı ve 60.00 makine tezgâhı çalıştırıyordu. O dönemde, Fransa'nın ihracatının yalnızca yüzde 12'si pamuklu mallardan oluşurken yüzde 25'i de ipekli malı. Üstelik, Britanya'nın aksine, yün sanayisi çökmemiş ancak lüks tasarım giyim sanayisiyle birleşmişti. Toplam sanayi üretiminin yüzde 30'unu oluşturan ve üretim değeriyle demir sanayisini beş kat geçen özel tekstil ve giyim sanayisi, 1840 yılına kadar, Fransa'nın önde gelen sanayi kolu olmaya devam etti.

Napoléon Savaşları'nın ardından birkaç bin kalifiye işçi Britanya'dan Fransa'ya taşındı. Mütesebbislerin Fransa'ya göçü de devam etti.²⁵ Aaron Manby ve Daniel Wilson, 1822 yılında Paris yakınlarında demir imal eden ve makine-teçhizat üreten büyük bir şirket kurdu ve 1826 yılında Le Creusot fabrikasını devraldı. Britanya'dan göç eden vasıflı işçiler esasen formenlik yapıp Fransız işçileri eğitti. Bu işçiler Fransa'nın sanayileşme sürecinde belirleyici bir rol oynadı.

Fransa, bilimsel gelişmeler söz konusu olduğunda Kıta Avrupası'nda sağlam temellere sahip nadir ülkelerden biriydi; hatta 18. yüzyıl Britanya'sından da güçlüydü. Bilimsel ve gündelik hayata uygulanabilir yeniliklerde Fransa'nın katkısı, birinci Sanayi Devrimi'nde önemli rol oynadı. Nicolas Leblanc kimya sanayisinin öncülerinden biriydi ve 1791 yılında sodayı üretti. École Polytechnique, École Centrale des Arts et Manufactures ve Écoles des Arts et Métiers [Sanat ve El Sanatları Okulları] gibi okullardan mezun Fransız mucitler ve

mühendisler, 19. yüzyılın ortaları itibarıyla, çeşitli makinelerin üretiminde Fransa'yı kendi kendine yetecek hale getirdi. Constantin ve Auguste Périer, Chaillot'daki demirhanede, Kıta Avrupası'ndaki ilk Watt buharlı motorlarından birini 1781 yılında kullanmaya başladı.²⁶ Bununla birlikte, 18. yüzyıla yaklaşılrken elde edilen tüm bu başarılar sanayileşme sürecinin yalnızca ilk birkaç adımını oluşturuyor ama bir sanayi ekonomisinin temelini de atıyordu. 1820'lerden itibaren yeni bir sanayileşme dalgası büyümeye başladı ve 1850'lerle birlikte sanayileşmede önemli bir atılım yapıldı.

Buharlı motorlar yaygınlaştı: Fransa'da 1850 yılında faal durumda 6.800 buharlı motor vardı ve bu sayı Kıta Avrupası'ndaki diğer ülkelerdekilerin hepsinden yüksekti. 1860'lara gelindiğinde, Fransa sanayisindeki makine kapasitesi yıllık 8.950 beygircücüne ulaştı. Diğer yandan, kömüre ve buharlı motorlara dönüşüm 1860'ların sonuna kadar tamamlanamadı; su gücü, buharlı motorların iki katı kadar enerji sağlamaya o tarihe kadar devam etti. Pamuk sanayisinin makineleşmesindeki gelişmelerin ivme kazanması uzun sürmedi. 1830 ile 1860 yılları arasında iş sayısı yüzde 80 artarken üretim iki katına çıktı. Daha da önemlisi, ipek sanayisi kendi üretimini daha da hızlı artırdı ve Fransız demir sanayisi kısa süre içinde Britanya teknolojisini kullanmaya başladı. Le Creusot'nun yüksek fırını, 1782'de ülkede madenkömürü kullanılan ilk fırın oldu. Dökme demiri rafine etmek için Britanya teknolojisi kullanan ilk dökümhane 1820 yılında Saint-Chamond'da faaliyete geçti. Pétin ve Gaudet, 1841 yılında buharlı çekiç kullanmaya başladı. İzleyen birkaç yılda, İskoçya'da geliştirilen ve havanın buharlı motor gücüyle fırına üflendiği "sıcak hava üfleme" teknolojisi 117 yüksek fırında kullanılmaya başlandı. Demir sanayisinde su gücünden buhar gücüne geçiş 1830 ile 1860 yılları arasında tamamlandı. Fransa'daki pik demir üretimi de önemli seviyelerdeydi: Ülkede Belçika'dan iki kat fazla üretim yapılırken bu miktar Britanya üretiminin sadece dörtte biriydi. 1860 yılına kadar, Fransız demir sanayisinde eski ve yeni teknolojiler birlikte kullanıldı. O yıl bile, odunkömürü kullanılan demirhane sayısı madenkömürü kullanılanların iki katıydı ve odunkömürüyle ısıtılan geleneksel fırınlar demir üretiminin üçte birinden fazlasını karşılıyordu. Fransız demir sanayisi 19. yüzyılın ortalarından itibaren yeniden güç kazanmaya başladı. 1852 ile 1865 yılları arasında 562 adet yeni yüksek fırın inşa edildi ve sanayideki kapasite yaklaşık on kat arttı.

Fransa'daki sanayileşme sürecinin ilk dönemlerde taşıdığı zayıflıklardan biri kömürün kıt olmasıydı. Ülkede zengin kömür yatakları yoktu; olanı da düşük kaliteliydi ve kokkömürüne dönüştürmeye uygun değildi. Buna ilave-ten, kömür çıkartmak zor ve pahalıydı. 1820'lerde, ülkede tüketilen kömürün yalnızca beşte biri yurtiçinde üretilmekteydi.²⁷ 1913'te Avrupa'daki kömür üretiminin sadece yüzde 6,4'ü Fransa'dan gelirken, Britanya ile Almanya bu üretimin toplamda yaklaşık dörtte üçünü karşılıyordu. 1850'li ve 1860'lı yıllar boyunca yurtiçi üretim ülkedeki tüketimin yüzde 40'ını aşmadı. Öte yandan,

1781-1789 ile 1865-1874 arasındaki dönemde sanayi üretimi beş kat arttı. 1870'lere kadar, Fransa, *kendi şartlarının gerektirdiği ince ayarları yapmakla birlikte*, Britanya'nın sanayileşme modelini takip etti ve bu ülkede de tekstil, kömür ve demir sanayisi başı çekti. Genele bakıldığında, Fransa etkileyici bir ekonomik ilerleme kaydetmişti.

Fransa'da tarımla uğraşan nüfus 1820'ye kadar artmaya devam etti ve o yıl ülke nüfusunun yüzde 57'sine ulaştı, ancak 1856-1872 döneminde yüzde 48'e indi. Diğer taraftan, 18. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın başlarına kadar neredeyse donup kalmış olan sanayi, ulaşım ve ticaretteki işgücü oranları, 1790-1820 ile 1856-1872 arasındaki dönemde dikkat çekici ölçüde artarak yüzde 29'dan yüzde 42'ye yükseldi.²⁸ Yine de Fransa Britanya'nın çok gerisinde kaldı ve sanayileşmesini tamamlayamadı. 1870 yılında ülke nüfusunun üçte birinden azı kentsel yerleşim yerlerinde yaşıyor; işgücündeki erkeklerin sadece yüzde 29'u ülke gelirinin yüzde 36'sını, tarım sektöründen biraz daha fazlasını (yüzde 34), üreten sanayi sektöründe çalışıyordu. Fransa, dünyadaki ikinci büyük sanayi ülkesiydi ama sanayileşmesini tamamlamış değildi.

Fransa'nın sanayileşmesinde bu dönemi takip eden aşama, (bu bölümde daha sonra tartışılacak olan) II. Sanayi Devrimi ile bağlantılıdır.

Britanya'daki sanayileşme modelini kopyalamaya dönük adımlar, daha küçük ölçeklerde de olsa, Batı Avrupa'nın diğer bölgelerinde de atıldı (bkz. Tablo 5.5 ile 5.8). Batı Avrupa'da nispeten karma sanayileşme türleri görmek mümkündü. Britanya'daki sanayileşmeye has bazı unsurların araya serpiştirildiği de olmakla birlikte, tarıma dayalı gıda işleme sektörünün sanayileşmede en azından geçici süreliğine önemli bir tamamlayıcı rolü oynadığı İsviçre, Danimarka ve Avusturya-Bohemya'da alternatif bir sanayi yaklaşımının benimsendiği gözlenebilmektedir. Britanya'dan getirilen bir iplik eğirme makinesi, Çek topraklarında ilk defa 1801 yılında Josef Leitenberger'in fabrikasında ve de başlangıçta su gücüyle çalıştırıldı. Britanyalı John Thornton, 1805 yılında Pottendorf'ta içinde 18.000'den fazla iş bulunan ilk modern mekanize tekstil firmasını kurdu.²⁹ Fransa ve Almanya'da (lokomotifler ve buharlı gemi dahil olmak üzere) toplam buharlı motor kapasitesinin, sırasıyla 90.000 ve 40.000 beygirgücüne ulaştığı 1840 yılında, Habsburg İmparatorluğu'ndaki kapasite (en yüksek hesaplamalara göre) sadece 20.000'di.

İsviçre de pek çok bakımdan Britanya modelinin takipçisiydi. İsviçre'de, ülkenin güçlü kırsal sanayi geleneğine yaslanan tekstil sanayisi erken dönemde gelişti ve ülkeyi kıtanın önde gelen tekstil merkezlerinden biri haline getirdi. 1801'de, ilk mekanize iplik fabrikası St. Gallen'de faaliyete geçti.³⁰ İsviçreli-ler 19. yüzyılın ilk yarısında tekstil sektöründe yapılan yeniliklerin neredeyse hepsini alıp ülkelerine getirdi; 1840 yılında İsviçre'nin ihracatının yüzde 72'si tekstil ürünlerinden oluşuyordu. Bu açıdan bakıldığında, İsviçre Britanya modelini taklit ediyordu. Üstelik, 19. yüzyılın sonuna kadar, sanayileşmede başı çeken sektör tekstildi; onun hemen ardından, aşama aşama güçlenerek tekstil

Tablo 5.5 Batı Avrupa'da kömür üretimi, 1820'ler-1910'lar, milyon metrik ton

Yıllar	Almanya	Belçika	Britanya	Fransa	Avusturya	Toplam	1825-1829 toplamındaki
							pay
1825-1829	1,6	2,3	22,3	1,5	0,2	27,9	100
1870-1874	41,4	14,7	123,2	15,4	9,2	203,9	728
1910-1913	247,5	24,8	275,4	39,9	41,1	628,7	2,253

Kaynak: Mitchell (1973, 770).

Tablo 5.6 Batı Avrupa'da pik demir üretimi, 1820'ler-1910'lar, bin ton

Yıllar	Almanya	Belçika	Britanya	Fransa	Avusturya	Toplam	1825-1829 toplamındaki
							pay
1825-1829	90		669	212	73	1.044	100
1870-1874	1.579	594	6.480	1.211	305	10.515°	1.007
1910-1913	14.836	2.171	9.792	4.664	1.655	34.151°	3.271

Kaynak: Mitchell (1973, 773).

Not:° İsveç ve Kuzey İtalya ile birlikte.

sanayisi seviyesine gelen ve onunla birleşen giyim sanayisi geliyordu. Sanayi üretiminde tekstil ile giyimin birbirine oranı 1800 yılında yediye birdi; 1850 yılında üçe bire indi ve 1910 yılında eşitlendi. Yine de ihracatı sürükleyen sektör hâlâ tekstildi: Tekstil üretiminin 1840'ta yüzde 72'si, 1887'de yüzde 58'i ve 1912-1913'te yüzde 45'i ihraç edilmekteydi.

Buna ilaveten, İsviçre'deki makine sanayisi de Britanya'daki modeli andırmayı sürdürüyordu. Tekstil makinesi ve buharlı motor üretimi 1890'lı yıllara kadar ağırlığını korumaya devam etti. Ülkede geçmiş çok eskiye dayanan ve proto-sanayi ölçeğinde işleyen saat yapımı, İsviçre'nin dünya saat pazarını hâkimiyeti altına almasına imkân sağladı. İsviçre'de 1850 yılında, çoğu Cenevre ve Jura bölgelerinde olmak üzere, bir milyon saat üretildi. Saat yapımı endüstrisindeki geleneksel kırsal sanayi özelliği şaşırtıcı bir kalıcılık sergiliyordu. 1880 yılında bile, ülkedeki saat yapımı endüstrisinde 120.000 kırsal sanayi işçisi istihdam edilmekteydi. Öte yandan, 1880 yılı aynı zamanda modern fabrika işçilerinin sayısının (130.000) kırsal sanayi işçilerini sayısını geçtiği ilk seneydi. Saat yapımı endüstrisi ziyadesiyle ihracata dönüktü ve üretiminin yüzde 90'ından fazlasını yurtdışında satıyordu: 19. yüzyılın ortalarında, İsviçre'nin toplam ihracatının yüzde 60'ını, tekstille birlikte, saat yapımı endüstrisi karşılıyordu (Fritzsche, 1991, 136, 139).

Tablo 5.7 Batı Avrupa'da ham pamuk tüketimi, 1825-1834 döneminden 1905-1913 dönemine, bin metrik ton

Yıllar	Avusturya	Fransa	Almanya	İtalya	Britanya	Toplam	1825-1834
							toplamındaki pay
1825-1834	6,8	33,5	3,9		105,6	149,8	100
1870-1884	67,1	99,5	134,3	30,7	475,8	807,4	539
1905-1913	191,4	231,1	435,4	186,0	868,8	1.912,7	1.277

Kaynak: Mitchell (1973, 773).

Tablo 5.8 Demir ve tekstil endüstrilerinde gelişmişlik göstergeleri

Ülkeler	Kişi başına demir üretimi (kg)			Kişi başına pamuk tüketimi (kg)		
	1830	1860	1910	1830	1860	1910
Batı dünyası	6,0	19,9	100,4	0,7	2,5	6,3
Avrupa ortalaması	6,3	22,0	79,5	0,7	2,5	5,4
Britanya	29,0	131,7	212,1	4,7	15,1	19,0
Avusturya ^a	3,1	8,9	40,6	0,2	1,2	3,8
Belçika	24,2	69,4	242,9	0,7	2,9	9,2
Fransa	6,9	25,7	103,3	0,9	2,5	6,0
Almanya	4,0	15,0	198,7	0,1	1,5	6,8
İtalya ^b	0,7	1,1	7,9	0,1	0,4	5,5
Hollanda				0,6	0,8	4,6
İsviçre	2,9	5,6	5,1	1,9	5,6	6,3

Kaynak: Bairoch (1991, 8).

Notlar:

^aAvusturya-Macaristan (Macaristan'ın demirdeki payı çok küçüktü ve pamukta neredeyse hiç payı yoktu).

^bİtalya toplamı: Güneyin demirde payı neredeyse yoktu, pamuktaki payı ise son derece azdı.

Avusturya-Bohemya, 18. yüzyılın son birkaç on yılından başlayarak, tekstil, demir ve çelik sanayilerinin ön plana çıkmasıyla birlikte sanayileşmede Britanya'nın izlediği yolu daha tutarlı biçimde takip etmeye başladı. Buna karşılık İsviçre, II. Sanayi Devrimi'nde başı çekmek üzere diğer Batı Avrupa ülkelerine katıldı.

Alman devletleri her ne kadar 19. yüzyılın ikinci yarısında ağırlıklı tarıma dayalı yapılarını korumuş, 1840'ta aktif nüfusun yaklaşık yüzde 60 ila yüzde 70'i tarımda çalışmaya devam etmiş olsa da, aşama aşama sanayileşmeye

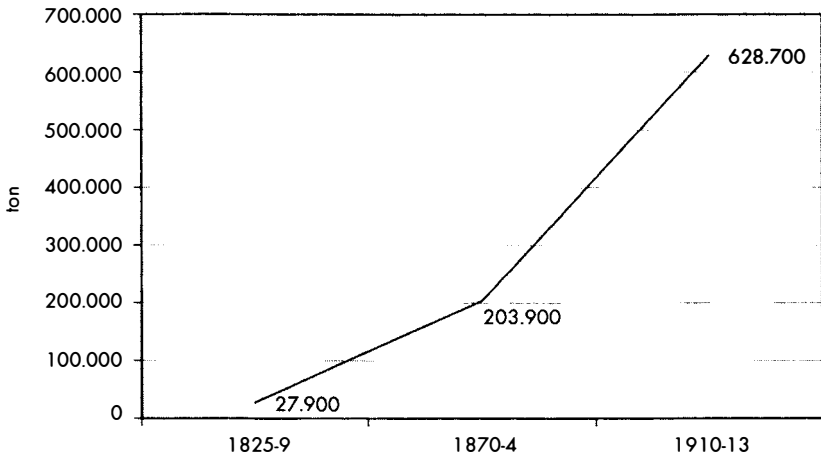
başladı. Bu süreç pek çok açıdan Britanya modelini taklit ediyor, izliyordu. Söz konusu devletlerin en büyük başarılarından biri mekanize bir tekstil sanayisinin geliştirilmesiydi. Saksonya, tekstil üretiminde güçlü bir sipariş üzerine imalat geleneğine sahip olmakla birlikte, 19. yüzyılın başlarında iplik eğirme makinelerini hızla benimsedi.³¹ Öte yandan, tekstil sanayisinin en büyük kolu pamuklu ürünler değildi; 1860 yılına kadar pamuklu ürünlerin toplam üretimdeki payı sadece yüzde 30 iken geleneksel keten sanayisinin payı yüzde 20'den fazlaydı. Yün sanayisi de gücünü muhafaza ediyordu. Britanya'nın ve Batı Avrupa'daki diğer bazı bölgelerin aksine, Almanya'daki sanayileşmenin ilk evresinde tekstil ikincil rol oynadı.

İngiltere ve Belçika ile benzer bir şekilde, ancak Fransa ve İsviçre'nin aksine, Almanya'da yüksek kaliteli kömür ve demirin bol miktarda bulunması, ülkedeki kömür ve demir sanayilerini, sanayileşme sürecinin başında ekonomiyi sürükleyen sektörler haline getirdi. Ruhr bölgesinde Ortaçağ'dan beri devam eden belirli sanayi gelenekleri mevcuttu. 1850 yılına gelindiğinde, 12.000 madenci 1,5 milyon ton kömür çıkartıyordu. Bochum Havzası'nda kokkömürü haline getirilebilecek kömür çıkartılması ve çelik döküm işleri, bölgenin zaman içerisinde güçlü bir sanayi bölgesi olmasını sağladı. Bilakis, Napoléon Savaşları'nın ardından bu bölge Avrupa'nın en modern sanayi bölgesi haline geldi³² (bkz. Şekil 5.1).

Yukarı Silezya bölgesinde ilk yüksek fırının kullanılması, 1753 yılında demir sanayisinin başladığının sinyalini verdi. Prusya'nın Britanya'daki yeni teknolojileri kullanmasının tarihi, devlete ait Kungshütte ve Gleiwitz madenle-

Şekil 5.1

Batı Avrupa'da kömür üretimindeki artış, 1825/9-1910/13, (ton) (Mitchell, 1973)

rinde kokkömürü ısıtma ve buharlı motor kullanımının başladığı 1802 yılına kadar dayanmaktaydı. Britanyalı uzmanların katkılarıyla, Kıta Avrupası'nın en büyük ve en modern demir sanayisi doğmuş oldu.³³

Sanayileşmenin bu ilk döneminde, Almanlar, Prusya ordusundaki ve silah endüstrisindeki gelişmelere uygun olarak, tarımda ve tekstilde de gerektiği için, demir ve kömürü temel alan, nispeten güçlü ve 1850'li yıllarda sanayideki işgücünün yaklaşık yüzde 9'unu istihdam eden bir makine sanayisi kurdu.

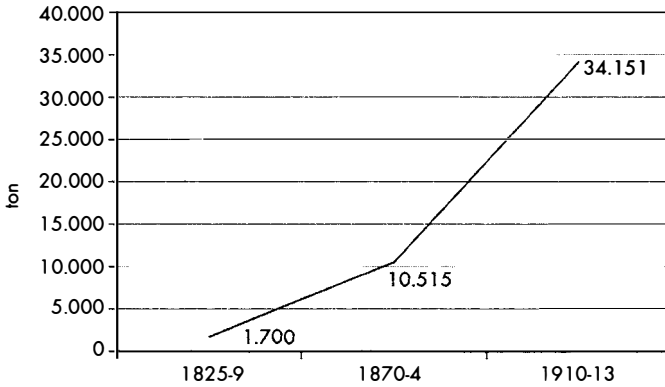
1818 yılında Prusya'dakilerin, 1834 yılında da Alman Gümrük Birliği (Zollverein) ile tüm Alman pazarlarının birleşmesi, 19. yüzyılın ortalarında demir, kömür ve makine sanayilerinin gelişmesinde önemli bir unsurdur. Prusya devleti, demiryolları ağına dayanan ve iyi organize edilmiş bir sanayileşme hamlesi başlattı. Uzunluğu 1850 ile 1870 yılları arasında üç kattan fazla artan Alman demiryolları, sanayileşmenin asli itici gücü haline geldi. O dönemde, kömür üretimi beş kat artarak 26,4 milyon tona yükseldi ve madenlerde kullanılan makinelerin toplam kapasitesi 200.000 beygirgücünün üzerine çıktı. Almanya'daki demir üretimi, öte yandan, Fransa'dakinin sadece yüzde 80'ine ve Britanya'dakinin en fazla beşte birine karşılık gelmekteydi (bkz. Şekil 5.2). Her halükârda, sanayileşme, Almanya'nın siyasi birleşmesinden önceki dönemde düzenli biçimde ilerledi.

Almanya, 1870'lerden itibaren, kendisine özgü bir sanayileşme yolu izlemeye başladı. Bu kendine özgülüğün ardında, II. Sanayi Devrimi'ne büyük katkıda bulunmuş olan Avrupa'nın en ileri teknolojik araştırma imkânları ve eğitim sistemi vardı. Almanya artık Avrupa'da sanayiye dayalı refahın en çok görüldüğü ülkeydi.

1870'li yıllara kadar, Kuzey İtalya'da ve Habsburg İmparatorluğu'nun batısındaki Avusturya-Çek bölgesinde sanayileşme emekleme devresindeydi ve atılan adımlar da tereddütlüyü. Çok eski tarihlere uzanan kentlilik geleneği ve şehir-devletleri, gelişmiş tarımı, iyi durumdaki su ve karayolu ağı, Kuzey İtalya'yı Habsburg İmparatorluğu'ndaki en gelişmiş bölgelerden biri yaptı: Lombardiya bölgesindeki kişi başına yıllık gelir 1836 ile 1857 yılları arasında 346 dolardan 597 dolara yükselmiş ve Avusturya ortalamasını geçmişti (1990 Geary Khamis doları cinsinden). Buna karşılık, ipek üretimi dışında Lombardiya'da sanayileşmenin gerçekten başladığı söylenemezdi. İmparatorluğun ithalat vergilerini üçte bir oranında artırma ve ihracat resimlerini üçte iki oranında azaltma politikası, 1820'lerde ipek üretimini teşvik etti. 19. yüzyılın ilk birkaç on yılında ihracatın yarısını oluşturan ipekli ürünler 1840 ve 1850'lerde yüzde 90'ına çıktı (Pichler, 2001, 36-7, 40-4, 54). Gianni Toniolo, Vera Zamagni ve Nicolas Crafts'ın hesaplamalarına göre, 1870 yılında Lombardiya, Piemonte ve Ligurya bölgelerindeki kişi başına gelir Britanya'dakinin sadece yarısı kadardı; Fransa ya da Almanya'yla karşılaştırıldığında ise o kadar geride değildi ve yalnızca yüzde 10 ila yüzde 15 daha düşüktü.³⁴

Şekil 5.2

Batı Avrupa'da pik demir üretimindeki artış, 1825/9-1910/13 (ton) (Mitchell, 1973)

1870 yılında Avusturya-Çek bölgesindeki kişi başına gelir Kuzey İtalya'da kine aşağı yukarı eşitti. Öte yandan, 19. yüzyılın son üçte birlik bölümünde bu bölgedeki sanayide gerçekleşen ilerlemede Britanya modelinin geleneksel sektörleri daha çok örnek alındı. Avusturya-Çek bölgesinde sanayinin makineleşmesi ve modernizasyonunun ağırlıklı olarak 1880'li yıllarda tamamlanması, Batı Avrupa'nın en doğusunda sanayinin hızla gelişmesine yol açan yeni bir dönemi başlattı. Tekstil, demir, çelik ve makine sanayileri artık ağır basıyordu.³⁵

1880 ile 1913 yılları arasında, Avusturya-Bohemya'daki tekstil üretimi iki kattan (yüzde 230), gıda işleme iki buçuk kattan (yüzde 269), metal imalatı dokuz kattan (yüzde 932) fazla artarken makine yapımı yaklaşık on kat (yüzde 1.981) arttı. Kişi başına düşen ham demir üretimi Almanya toplamının sadece dörtte biri ve Britanya'dakinin yüzde 30'una karşılık geliyordu. İmparatorluğun batısındaki bölgelerde en önemli sanayi üretimi Çek topraklarında yapı-lıyordu: Bu bölge tekstil sanayisindeki iğlerin yüzde 60'ına, şeker üretiminin yüzde 90'ına ve demir üretiminin yüzde 57'sine sahipti. İşgücünün yalnızca üçte biri makine yapımında çalışmasına rağmen, Çek topraklarındaki fabrikalar 20. yüzyılın başlarında sanayideki işgücünün yüzde 52'sinden fazlasını istihdam etmekteydi.

Böylece sanayileşme, birçok ülkede Britanya modelini izledi. Diğer taraftan, Britanya Sanayi Devrimi yalnızca belli bir aşamaya kadar taklit edildi. Kıta Avrupası'ndaki büyük sanayileşme hamlesi 19. yüzyılın ikinci yarısında, bazı örneklerde 1860 ile 1870'li yıllarda, başladı ve bu başlangıcın ardından hepsi kendi bağımsız yolunu çizdi. Söz konusu alternatif modellerden biri ihracata yönelik gıda işleme yöntemlerinin gelişmesiydi.

Tarımda İhtisaslaşma ile Gıda İşlemenin Birleşmesi

Tarım devriminin öncülerinden biri Hollanda'ydı ve bu ülkedeki tarım, son derece ihtisaslaşmak suretiyle erken modern dönemde gelişmişti. Öte yandan, tarıma dayalı bu yeni refahın görülmesi, Britanya'nın gümrük politikalarını gözden geçirip serbest ticaret sistemini uygulamaya koymasına sayesinde, 19. yüzyılın ilk yarısında mümkün oldu. Hollanda, tarım ürünlerini ihraç edebileceği devasa pazarlara erişim sağladı. Fırsatı değerlendiren Hollandalı çiftçiler ihtisaslaşma seviyelerini, özellikle entansif hayvan besiciliğinde, daha da yükseltti. Büyükbaş hayvan mevcudu yüzde 50 artarken domuz mevcudu yüzde 448 arttı. Büyükbaş hayvan ihracatı 1870 ile 1913 yılları arasında 1.000'den 143.000'e; koyun ihracatı ise 19. yüzyılın ortalarındaki yirmi yıllık bir dönemde 42.000'den 261.000'e fırladı. Islah edilmiş hayvan türlerinin ihracatı da 1890 ile 1914 yılları arasındaki dönemde iki katına çıktı.

Son derece gelişmiş ve ihtisaslaşmış tarım sektörü üzerinde yükselen gıda işlemeciliği, Hollanda'daki sanayileşmenin başlangıç çizgisini çekti. Tereyağı, peynir üretimi ve ihracatı olağanüstü hızla büyüdü. Tereyağı ve peynir ihracatı, sadece 1830'lu yıllarda, sırasıyla iki ve üç kat arttı. Tereyağı üretimi 1846 ile 1914 yılları arasındaki dönemde yaklaşık sekiz kat çoğaldı. 20. yüzyıla yaklaşıırken, bu yeni ürünlerin üretildiği altmış üç fabrika mevcuttu. Hollanda, yüzde 70'i modern fabrikalarda üretilmiş 900.000 ton peynir ithal ediyordu ve I. Dünya Savaşı'ndan önce dünyanın en büyük peynir ihracatçısı haline geldi. İhraç ettiği tereyağı ve peynirin yarısı Britanya pazarlarına, kalanın çoğu da Almanya pazarlarına satılmaktaydı.

Süt işleme yöntemleri, geleneksel tereyağı ve peynir üretimini modernize etmenin çok ötesine geçerek koyulaştırılmış ve konserve kutularda muhafaza edilmiş süt ve süt tozu gibi alanlara yayıldı. Bu noktada, icatların öneminin altını özellikle çizmek gerekmektedir. Modern gıda işleme sanayisi, gelişmesini, yüzyılın başına kadar giden bir dizi icata da borçluydu. İlk dönemlerde Fransız mucitler başı çekiyordu. Napoléon'un gıdaların muhafazası için verdiği ödüllü 1810 yılında Nicolas Appert kazandı.³⁶ Fransız bilim insanı Louis Pasteur 1862 yılında ısıtılarak pastörize edilmeleri halinde şarap, bira ve sütün zararlı patojenik mikroorganizmalardan nasıl korunabileceğini göstererek bu alanda çığır açtı. Başta süt, şarap ve bira olmak üzere, çeşitli gıdaların seri üretimi ve taşınması artık mümkün hale geldi.³⁷

Hollanda'daki gıda işleme sanayisi patatesin işlenmesinde öncülük yaptı ve patates unu, glüköz ve patates esansları üretti. Umut vaat eden bir diğer yeni keşif ise çeşitli bitkisel yağlardan margarin üretilmesiydi. Bu keşif yepyeni bir sanayi kolunun doğmasını sağladı: I. Dünya Savaşı'ndan önce yirmi sekiz fabrika margarin üretimi yapıyordu. Gıda işlemesi yapan yeni sektörlerin çoğu Britanya pazarını hedeflemekteydi.

Hollanda’da geleneksel yerel bira mayalama usullerinin yerini 1860’lı yıllarda ithal edilen yeni *lager* bira (“Bavyera birası”) aldı. Bazı Hollandalı müteşebbisler 1870’lerde Alman teknolojisine dayalı modern bira fabrikaları kurdu. 1864’te, 22 yaşındaki Gerard Adrian Heineken Amsterdam’da eski bir bira fabrikası satın aldı. 1869 yılına gelindiğinde eski “işçi” birası, *ale*, üretiminden “beyefendi” birası, *lager*, üretimine geçti ve 1880 ile 1914 arasında üretimi beş kat artırdı. Heineken birası 1889 yılında Paris Evrensel Sergisi’nde altın madalya kazandı ve dünya pazarlarına ihraç edilmeye başlandı.

Hollanda’daki gıda işleme sanayisi, Hollanda’nın sömürgelerinden ithal edilen malları işlemeye devam etti. Cava’dan yapılan şeker kamışı ithalatı 1870 ile 1910’lar arasında yedi kat artarak 1,5 milyon tona çıktı. Amsterdam’daki toplam sanayi üretiminin yarısı şeker rafinerilerinden gelmekteydi. Buna karşılık, 1870’lerden itibaren, Hollanda şeker pancarı kullanmaya başladı ve bu sayede üretimi 1870 ile 1913 arasındaki dönemde 732.000 tondan 1,9 milyon tona çıkarttı. 19. yüzyılın ilk dönemlerinde yirmi yedi fabrika, ithal kakao çekirdeklerinden çikolata üretiyordu; Van Houtten fabrikası kakao tozunu icat ettiğinde fabrika sayısı da arttı. İthal tütün, Hollanda’nın meşhur puro sanayisinin de ihracata dönük üretim yapmasına imkân tanıdı. Hollanda’daki gıda işleme sanayisi, sanayideki toplam işgücünün 19. yüzyıl ortalarında yüzde 11’ini ve 1910 yılında yüzde 16’sını istihdam etmekteydi. 19. yüzyılın ikinci yarısında, kooperatif hareketi de gıda işleme sanayisinde çalıştı.³⁸

I. Dünya Savaşı’ndan önceki elli yılda Hollanda sanayileşmesini tamamladı. Britanya modelini takip etmedi. Tarım ve gıda işleme sanayileri, anılan dönemin sonuna kadar gücünü, hatta baskınlığını korudu. Öte yandan, Hollanda’da 19. yüzyılın son birkaç on yılında, endüstriyel tüketim malzemelerinin ithal malların yerini almak üzere iç pazar için üretilmesine yönelik ithal ikameci politikalar da uygulandı.

1860 yılında, Hollanda’daki toplam işgücünün yüzde 38’i hâlâ tarımda istihdam edilirken yüzde 29’u sanayide çalıştırılmaktaydı. Sanayi istihdamı ağırlıklı olarak küçük ölçekli sanayi kollarındaki istihdamdan oluşuyordu. Bununla birlikte Hollanda, artan iç talebi karşılayabilmek için, 20. yüzyıla girilirken sanayileşmeye hız verdi. Britanya’dan tüketim malı satın alarak ihracat gelirlerini boşa harcamak yerine, bu parayı sadece iç pazara üretim yapan tekstil sanayisine yatırdı. 1910 yılına gelindiğinde, Hollanda, tekstil ithalatının yerine kendi iç üretimini ikame etti.³⁹

19. yüzyılın sonlarına kadar sanayileşme için gereken ve bu süreçte belirleyici rol oynamış olan doğal kaynaklar (kömür ve demir) Hollanda’da yoktu. Buna ilaveten, hidroelektrik güç üretimi için de ülkenin doğası müsait değildi. Geriye kalan tek seçenek, insan kaynağını son derece verimli ve faydalı kullanmaktı. Hollanda en modern sanayi sektörlerini geliştirmeye başladı ve II. Sanayi Devrimi’ne katıldı. İki mühendis, 1891 yılında, Eindhoven şehrinde küçük bir ampul fabrikasını yani Philips Şirketi’ni kurdu. Fabrika yirmi yıl

içinde 2.500 işçiyi istihdam edip 6,4 milyon adet ampul üretir hale geldi ve Avrupa'daki üçüncü en büyük elektrik fabrikası oldu. Hollandalı uzmanlar petrolün önemini erken fark etmiş ve 1884 yılında Sumatra'da sondaj kuyuları açmıştı. Bu kuyularda petrol bulan uzmanlar bir petrol şirketi –Royal Dutch Petroleum Company– kurdu ve 1890'ların başında Avrupa'ya petrol sevkiyatı yapmaya başladı. Royal Dutch ve British Shell şirketleri büyüdü; Uzakdoğu'da, Rusya'da ve Romanya'da petrol rezervleri keşfetti; dünyadaki petrol yataklarının çoğunu kontrol etmeye başladı ve böylelikle dev petrol holdingleri haline geldi. Avrupa'nın petrol ithalatının yüzde 70'i, bu iki şirketin birleşmesiyle oluşan Avrupa'nın en büyük petrol şirketinden geçmekteydi. Yüzölçümünde küçük ancak sermayede zengin o ülke, Hollanda, yeni oluşan ekonomik düzenin en modern sektörlerinde faaliyet gösteren çokuluslu şirketler kurdu.

1880'lerden itibaren Hollanda tersaneciliği de canlandı: Yıllık 4.000 ton olan üretim kapasitesi 1913 itibarıyla 71.000 tona yükseldi. Bu sanayi kolu 1900 yılında Hollanda GSYH'sinin dörtte birini üretirken, Hollanda sanayisinin geneli giyim, tekstil, inşaat malzemelerindeki yurtiçi tüketimin yüzde 70'ini karşıladı.

Hollanda'nın sanayileşme modelini izleyen diğer tek ülke Danimarka olmakla birlikte (bkz. 6. Bölüm), birkaç Avrupa ülkesinin de kendi sanayileşme süreçlerinin belirli aşamalarında bu modelin çeşitli unsurlarını uyguladığı görüldü. 19. yüzyıl İsviçre'si bu ülkelerden biriydi. Ülkenin dağlık kantonlarında feodalizm çoktan yok olmuş, hür köylüler pazara dönük üretim yapmaya başlamıştı. Ülke topraklarının yüzde 70'ini oluşturan dağlık bölgeler, verimli otlaklarıyla, hayvan besiciliğine ve süt ekonomisine bilhassa müsaitti. Yerel koşullar tek ürünün yetiştirildiği bir ekonominin kurulmasını gerçekten ihtimal dışı bırakmış, çiftliklerin büyük bölümünde hayvan besiciliği ile tahıl tarımı birleştirilmişti. Bununla birlikte, tahıl tarımı, kısa süre içinde devre dışı kaldı.

Hollanda ve Britanya gibi İsviçre de modern ürün rotasyonu sistemlerini uygulamaya başladı. 1758 yılında Bern'de kurulan Ökonomische Gesellschaft [İktisat Cemiyeti], hayvan yemi, yonca, eşekotu ve kabayonca üretimine destek vermektedir. Patates, kök sebzeler ve şekerpancarı da rotasyon sisteminin parçası haline geldi.⁴⁰ 1850-1880 dönemine kadar, tarım ve hayvan besiciliği İsviçre ekonomisini sürükleyen sektörler olmaya devam etti: Bu iki sektör GSYH'nin yaklaşık yüzde 40'ını, sanayi sektörüne eşit kısmını üretiyordu. Buna karşılık, 20. yüzyıla girilirken tarım sektörü bu lider konumunu yavaş yavaş kaybetti; 1910 yılına gelindiğinde, tarım sektörünün ürettiği GSYH yüzde 10'dan fazla değildi. Yine de tarıma dayalı girişimlerde gıda işlemeciliği de yapıyordu ve bu iki işkolunun birlikteliği sanayileşmede önemli bir unsur haline geldi. İsviçre'de geleneksel olarak başı çeken sektörlerden biri, varlığını yüzyıllardır sürdürmüş olan süt ve peynir sanayisiydi. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde tahıl fiyatları yüzde 30 düşmüş olmakla birlikte, hayvansal ürünlerin fiyatı yüzde 40 artarken süt fiyatları –ve İsviçre'deki süt üretimi– iki katına çıkmıştı.

Bunun sonucunda, tahıl ekimine ayrılan arazi miktarı 1850 ile 1910 yılları arasında ülkedeki toplam arazinin üçte birine geriledi. İhtisaslaşma da benzer şekilde yaygınlaştı. 1802 ve 1815 yıllarında, İsviçre'deki ilk modern gıda işleme girişimleri olan Talkäserei Hofwil ve Kiesen fabrikaları kuruldu. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, ülkede 2.600 peynir fabrikası faaliyet gösteriyordu.

Yine de süt işlemeciliği tereyağı ve peynir üretimine göre çok daha fazla gelişti. İşletmeciler 1866 yılında Zug'da İngiltere-İsviçre ortaklığıyla ilk ko-yulaştırılmış süt fabrikasını kurdu; 20. yüzyıla girilirken Nestlé ile birleşen bu fabrika ülkedeki en büyük gıda işleme fabrikası haline geldi. 1888'de, tereyağı ve peynir sektöründen bağımsız çalışan on üç süt işleme fabrikası mevcuttu; 1901 yılında bu sayı yirmi ikiye çıktı.

İsviçre gıda sanayisi, alanında dünyanın en yenilikçi sanayisiydi. Son derece iyi eğitilmiş kimyacı ve eczacılar, gıda işlemede bir dizi yeni işkolu yarattı. Birkaç küçük firma ile 1803 yılında üretilmeye başlayan çikolatanın başlangıçtaki kullanım alanı tıbbi deneylerdi; daha sonra Philippe Suchard 1876 yılında Neuchâtel'de ilk modern çikolata fabrikasını açtı. Çikolatacıların yaptığı bir dizi icat, sanayisinin ilerlemesine yol açtı: Charles-Amédée Kohler 1828 yılında kendi fabrikasında fındıklı çikolatayı icat etti ve üretti; François-Louis Cailler 1849 yılında çubuk formunda çikolatayı satışa sundu. Theodor Tobler 1869 yılında Bern'de bir fabrika açtı ve meşhur "Toblerone" çikolatasını üretti. Bununla birlikte, ihracata dönük üretim yapan çikolata sanayisi, eczacı Rudolph Lindt'in çikolatalı yumuşak şekerlemeyi ve Sprüngli ailesine mensup üçüncü kuşak çikolatacı Daniel Peter'in sütlü çikolatayı icat ettiği 1870'li yıllardan itibaren genişlemeye başladı. Lindt ve Sprüngli fabrikaları 1899 yılında birleşti ve çikolata sanayisinin liderlerinden biri oldu. 1901 yılına gelindiğinde, yirmi iki fabrika İsviçre çikolatası üretip ihraç ediyordu ve çikolata ihracatı sekiz katına çıktı.

Çikolata sanayisinin öncülerinden biri Henri Nestlé'ydi.⁴¹ Vevey'deki fabrikasında yaptığı bir dizi başarılı deneyin ardından, Nestlé, sütü toz haline getirip buğday unu ve şeker katarak oluşturduğu, çocuklara yönelik bir formülü üretmeye başladı. 1868'de üretimine başlanan bu formül başarıyı hemen yakaladı. Üretimine ilk yedi yılında, Nestlé, on sekiz farklı ülkede bir milyondan fazla teneke kutu ürün sattı.

Üstelik İsviçre, Maximilian O. Bircher-Benner tarafından 1900 yılında üretilen kahvaltılık gevrek, "Bircher-müsli" ve Albert Wander tarafından 1904 yılında üretilen Ovomaltine gibi yeni ürünlerle gıda sanayisinde yeni işkolları oluşturdu. İsviçreli müteşebbisler buna ilaveten *hazır yiyeceği* de icat etti: Julius Maggi ilk hazır çorbayı Kempthal'daki fabrikasında 1886 yılında üretti; bunu bulyon ya da poşet formunda çeşitli çorba türleri takip etti, hatta 1908 yılında sığır bulyon bile üretildi. Thayingen'deki Knorr fabrikası 1907 yılında et suyu tableti ve çeşitli hazır baharat üretimine başladı. 19. yüzyılın ortalarında İsviçre'nin ihracatından yalnızca yüzde 2 pay alan modern gıda işleme

sanayisi, I. Dünya Savaşı'ndan önce payını yüzde 15'e çıkarttı ve ülkedeki en önemli üçüncü ihracat sektörü oldu (Pffiffer, 1991, 128-30).

Avusturya-Bohemya'daki sanayileşmeyi gerçekten başlatan ihracata yönelik gıda işleme sanayisiydi. 18. yüzyılın sonlarında gelişmeye başlamış olan erken dönem tekstil proto-sanayi ile geleneksel malikâne sistemindeki demir ve cam sanayileri, Batı'daki makineleşmiş sanayilerin rekabetine dayanamayıp önemini yitirdi. Şeker ve bira sanayilerindeki gelişmenin başı çektiği modern sanayileşme 1860 ile 1880 yılları arasında hız kazandığında, bunların yerini makineleşmiş büyük sanayi kolları aldı. Hollanda, Danimarka ve İsviçre'deki gıda işleme sanayilerinin arkasında son derece ihtisaslaşmış tarım, tahıl üretiminin gözle görülür ölçüde düşmüş olması ya da tamamen bir kenara bırakılması ve bunun yerini tahıl ithalatının alması, entansif (yoğun) hayvan besiciliğinin geliştirilmesi vardı. Buna karşılık Habsburg İmparatorluğu ise kendi kendine yeten bir ekonomik birim olmaya devam ediyordu. İmparatorluktaki işbölümü, uluslararası seviyede ya da Avrupa ülkeleri ile imparatorluk arasında kullanılmak üzere tasarlanmamıştı; imparatorluğun kendi içine hizmet etmesi maksadıyla geliştirilmiş bir süreçti. 18. yüzyıldan itibaren, Avusturya-Bohemya imparatorluk sanayisinin merkezi, Macaristan ile doğu ve güneydeki bazı vilayetler imparatorluğun tahıl ambarıydı.⁴² Bu geleneksel işbölümüne bağlı olarak Avusturya hayvan besiciliğine,⁴³ Bohemya-Moravya şekerpancarı ve arpa üretimine geçti: 1870'ler ile I. Dünya Savaşı arasındaki dönemde her iki bölgede de üretim yaklaşık üç katına çıkarak 64 milyon kentale ulaştı. İmparatorluğun batı bölgelerinde yapılan ihtisaslaşmış tarım, gıda işleme sanayisinin temelini oluşturdu.

Şekerpancarının rafine edilmesi, 19. yüzyılda ortaya çıkan, Napoléon Savaşları sırasında gelişen ancak Kıta Avrupası'na uygulanan ablukanın kalkmasının ardından şeker kamışı şekerini ithalatının başlamasıyla çöken bir yenilikti.⁴⁴ Buna karşılık, 1830 ve 1840'lı yıllarda Fransız ve Alman teknolojisinin yayılmasıyla birlikte, şekerpancarı sanayisi de kendini toparladı. İlk şeker fabrikası Çek topraklarındaki Dobrovice'de 1830 yılında üretime başladı. 1837 yılında, Belçikalı Florentin Robert, Çek topraklarına taşındı ve Zidlochovice'de ilk modern, mekanize şeker fabrikasını kurdu. 1860'ların başlarında, Avusturya-Bohemya'da 130 şeker rafinerisi faaliyet gösteriyor ve 80.000 ton ham şeker ürettiyordu. Avusturyalı müteşebbisler Macaristan'da bile bir düzineden fazla şeker fabrikası kurmuştu (bkz. Tablo 5.9).

Hızla büyüyen şeker sanayisi, uluslararası önem taşıyan yeni icatları beraberinde getirdi: Fransız Mathieu de Dombasle, sıkma makinelerinin ve preslerin yerini alarak şeker endüstrisini dönüştüren yeni ve daha etkin bir difüzyon teknolojisi geliştirdi. Bu teknolojiyi ilk kullanan, sanayileşmenin öncülerinden Belçikalı-Çek sanayici Florentin'in oğlu Julius Robert oldu (Baxa ve Bruhns, 1967). Sadece on yıl içinde Çek topraklarında yüz büyük şeker fabrikası kuruldu; bu fabrikalardaki üretim 1848 yılında 80.000 ton iken 1913 yılında 1,8 milyon tona fırladı ve bunun yüzde 60'ı ihraç ediliyordu. I. Dünya Savaşı'na kadar imparatorluktaki şeker sanayisinin yüzde 82'sinin kurulu olduğu Bohem-

Tablo 5.9 Batı Avrupa'da şekerpancarı üretimi, 1865-1874 döneminden 1905-1914 dönemine, milyon kental

Yıllar	Avusturya	Fransa	Almanya	İtalya	Toplam	Toplam içindeki %
1865-1834	21,9	77,4	25,2		124,5	100
1885-1894	45,4	63,0	95,1	0,07	203,6	164
1905-1914	64,3	78,8	160,9	14,6	318,6	256

Kaynak: Mitchell (1973, 256).

ya-Moravya bölgesinde, şeker sanayisi, ihracatta başı çeken sektör olmaya devam etti. İmparatorluk dünyanın en büyük üçüncü şeker üreticisi haline geldi.

Şeker sanayisinin yanı sıra, modern biracılık⁴⁵ da Avusturya-Bohemya bölgesindeki ikinci en önemli sanayi kolu haline geldi. Münihli Gabriel Sedlmayer ve Viyanalı Anton Dreher 1830'larda Alman birası, *lager*, yöntemini uygulamaya başladı. 17. yüzyılın başlarından beri hizmet veren Viyana yakınlarındaki eski Klein-Schwechat birahanesi, artık modern Alman birası (*lager*) üretiminin ilk merkezlerinden biri haline geldi. On yıl içinde, Bavyeralı bira imalatçısı Josef Groll, Bohemya'daki Plzen şehrinde, o yörede yetişmiş arpayı, şerbetçiotunu ve Radbuzza Nehri'nin yumuşak içimli suyunu kullanarak, altın sarısı rengindeki Pilsner birasını üretmeye başladı. Sandstone kayaların içine oyulmuş serin mağaralarda bira üç hafta depolanıyordu. Dünyanın en popüler ve en yaygın Alman birasının (*lager*) üretimine 1842 yılında başlandı. Budweis, yıldızı parlayan Çek bira sanayisinin ikinci merkezi oldu. Aşağı Avusturya ve Bohemya bölgesinde, 1913 yılı itibarıyla, yaklaşık bin büyük modern bira fabrikası 20 milyon hektolitreye bira üretiyordu. Bira ihracatı, şeker ihracatı tutarının yalnızca yüzde 10'una karşılık gelmekle birlikte, Avusturya-Bohemya'nın sanayileşmesinde yine de önemli yer tutuyordu. 1865 yılında sanayi üretiminin yüzde 11'ini karşılayan gıda işleme sanayisi, 1880 yılı itibarıyla bu üretimini üç kat artırdı. Sanayideki işgücünün üçte birini ve mekanize sanayideki beygircü kapasitesinin dörtte birini kullanan gıda işleme sanayisi, Avusturya-Bohemya'nın sanayi üretiminin yüzde 35'ini karşılıyordu.

Hollanda ve Danimarka için ise gıda işleme sanayi ile birleşmiş modern gıda ekonomisi modernleşmeye giden tek yoldu. İsviçre ve Avusturya-Macaristan'ın Avusturya-Çek bölgesi de sanayileşme yoluna bu modelle çıktı ancak sanayileşmede sonraki aşamalara geçtiklerinde başka sanayi kollarına yöneldi ve ihracata yönelik üretim yapan yeni sanayi kollarının gelişmesini sağladı. İsviçre, II. Sanayi Devrimi'nde kazanılan başarıları benimseyerek ülkede modern kimya, makine ve elektrik sanayilerini geliştirdi. Avusturya-Bohemya 1880 yılından sonra Britanya modeline döndü ve tekstil, demir-çelik ve makine sanayilerini geliştirdi.

II. Sanayi Devrimi

Aslında biraz daha önceki bir tarihte başlamış olmakla birlikte, Batı Avrupa'daki (Kıta Avrupası) başarılı sanayileşme süreci, 1860'lardan itibaren görülmeye başlanan bir dizi yeni teknolojik gelişme ile birlikte gerçekten hız kazandı. 1860'lı yıllar ile I. Dünya Savaşı arasındaki dönemde meydana gelen ve II. Sanayi Devrimi adı verilen gelişmeler, muhtemelen “tarihin en dikkat çekici kesintisiydi” ve kendisinden yüz yıl önce gerçekleşmiş olan ilk Sanayi Devrimi'nden çok daha önemliydi. Vaclav Smil, dört temel alandaki ilerlemenin mümkün kıldığı, yeni bir medeniyetin ortaya çıkışından şöyle bahsetmektedir:

1. “Elektrikli sistemlerin kurulması, yayılması ve standartlaştırılması;”
2. “İçten yanmalı motorun icat edilmesi ve benimsenmesi;”
3. “Yeni ve yüksek performanslı malzemeler ile yeni kimyasal sentezlerin kullanılmaya başlanması;”
4. “Yeni bilgi çağının doğuşu” (Smil, 2005, 29).

Çoğunluğu Kıta Avrupası'ndaki farklı ülkelerde yapılan sayısız yenilik, gruplar halinde ortaya çıkıp hayatı değiştirdi. Modern çelik sanayisini kuran bir dizi önemli icat, ilk Sanayi Devrimi'nden II. Sanayi Devrimi'ne geçişin işaretini veriyordu. Çelik daha önceki dönemlerde de kullanılıyordu;⁴⁶ sanayi devrimi öncesinden kalma geleneksel yöntemlerin zanaatkârlar tarafından küçük ölçekte uygulanmasını gerektiren uzun ve son derece pahalı bir sürecin ardından demirden çelik üretilebiliyordu. Bu nedenle, çelik üretimi yaygın değildi. Geleneksel yöntemde, pik demiri rafine etmek için ısı çeperlerden verilirdi. Henri Bessemer ise yeni bir yöntem geliştirdi: Eriyik haldeki metalin içinden fırının dibine doğru sıkıştırılmış hava üfleme yöntemi.⁴⁷ Bu yöntem, eriyik haldeki pik demiri, karbon ve saflığı azaltan diğer maddelerden arındırdı ve 3 ila 5 ton demirin dekarbürasyonunu 10 ila 20 dakikaya indirdi: Önceki yöntemde bu işlemin 24 saat sürdüğü düşünüldüğünde, bu çok çarpıcı bir ilerlemeydi. Üretim maliyetleri dibe vurdu ve çeliğin çok büyük miktarlarda üretilmesi mümkün hale geldi. Çelik, demirin daha üst kalitedeki haliydi; çünkü daha katı olan demire kıyasla, karbon içeriğinin daha düşük olması onun daha kolay işlenebilir ve çok daha zor kırılabilir olmasını sağlıyordu. Öte yandan, Bessemer yöntemi, fosfor içermeyen hematit demir cevherinin kullanılmasını gerektirmekteydi.

Aynı dönemde icat edilen ve alanında çığır açan Siemens-Martin çelik üretimi yöntemi, Fransa ile Almanya'da yapılan iki icadın ürünüydü. Siemens kardeşler, Frederick ve Wilhelm (William), 1850'li yıllarda, oksidasyonla ortaya çıkan atık gazların kullanıldığı ve düşük kalite kömürle çalıştırılabilen yeni bir rejeneratif fırın inşa etti. Diğer taraftan, Fransız iki kardeş, Emille ve Pierre Martin, 1865 yılında dekarbürasyon için hurda demir kullanmaya başlayana kadar Siemens fırını yaygınlaşmadı. Siemens-Martin yöntemi Bessemer sürecinin tamamlayıcısı oldu ve 1870'lerden itibaren standart teknoloji haline geldi.

Kutu 5.1 Sanayi Çağının Mimarı: Gustave Eiffel

19. yüzyıl başlarının doğal kültürel hareketi Romantizm, içerdiği güçlü tarih-sencilik ile birlikte, mimaride "neo" tarzları benimsedi. Neo-klasisizmin, neo-gotizmin, neo-rönesansın ve (çeşitli tarihsel tarzların karışımı olan) eklektizmin yeniden icat edilmesi, yeni yapılan umumi maksatlı binalarla, müzelerle, opera salonlarıyla, kiliselerle ve devlet binalarıyla serpilip gelişen bir şehir mimarisinde baskın hale geldi. Geçmişe dönüş, öte yandan, şimdinin gücünü temsil eden Sanayi Devrimi ile çok geçmeden dengelendi.

İktisadi dönüşümün ürettiği yeni teknolojiler mimaride cesaretli yeni adımlar atılmasına fırsat tanıdı. Yeniliklerin ardında, yeni ve o âna kadar hayal bile edilmemiş yapılarda kullanılan yeni malzemeleri yaratan modern demir ve çelik sanayisi vardı. Çelik, 1870'lerin ortalarından itibaren inşaatların ana malzemesi hale geldi. Taştan ve kiremitten binalar bir anda geçmişe terk edildi; inşaat ustalarının, marangozların ve geleneksel mimarların yerini mühendisler aldı. Putrellerin ve kolonların, yani binaların çelikten iskeletlerinin, hemen ardından güçlendirilmiş beton yapılar ile çelik-beton iskeletler geldi. Yeni mimari, Sanayi Devrimi'nin ürünüydü ve iktisadi dönüşümü destekleyerek daha da ilerilere taşıdı. Demir ve çelik putreller ilk olarak fabrika binalarında ve demiryolu köprülerinde görüldü.

Söz konusu mimari devrimin vücut bulmasının sembolü Eyfel Kulesi'ydi. Genç Gustave Eiffel, meşhur École Polytechnique tarafından geri çevrilmişti; o da École Centrale des Arts et Manufactures'e devam etti ve 1855 yılında oradan mezun oldu. Mimarideki yeni malzemeler, dönemin bazı öncü mimarları tarafından zaten kullanılmaktaydı. Dökme demirden inşa ettiği ve yeni teknolojinin uygulandığı ilk binalardan biri olan Bibliothèque St.-Geneviève [St.-Geneviève Kütüphanesi] ile Henri Labrouste, kalıpları yıkan ilk isimlerden biriydi. Neo-klasik tarzdaki cephesiyle, on altı adet ince dökme demirden kolonun ve yarı-dairesel dökme demir kemerin üzerinde yükselen bu bina, 1850 yılında açıldığında bir anda sansasyona yol açtı. Labrouste, bundan dört yıl sonra bir şaheser daha yarattı ve Bibliothèque Nationale'i [Milli Kütüphane] inşa etti: Dokuz demir kubbesi olan, pencerelerle çevrelenmiş ve rafları demirden bir okuma odası.

Mimaride demir ve çelik kullanımı, kısa süre içinde köprü inşaatlarında da ağır bastı. Robert Stephenson tarafından tasarlanan ve Galler'deki Menai Boğazı'nın iki yakasını birbirine bağlayan 500 metrelik Britannia Köprüsü, 1850 yılında açıldığında döneminin en uzun asma demir köprüsüydü. O dönemden itibaren, hızla genişleyen demiryolu ağlarının ihtiyacını karşılamak üzere yüzlerce demir köprü inşa edildi. Demiryolu gibi demir köprü de Sanayi Devrimi'nin

ürünüydü. Gustave Eiffel, mezun olduktan kısa süre sonra bu alanda çalışmaya başladı ve demiryolu köprüsü inşa eden bir şirkette genç bir proje müdürü olarak işe girdi. 1859 yılında Bordeaux'daki Saint-Jean Köprüsü, 1869 yılında Rouzat Viyadükü ve bilhassa 1883 yılında Thuyère üzerinde iskele kullanılmadan inşa edilen, kemeri 122 metre yüksekliğinde ve uzunluğu 165 metre olan Gara-bit Viyadükü için yaptığı muhteşem tasarım ile "köprücü" olarak adını duyurdu.

1889 yılında düzenlenen Paris Evrensel Sergisi'nin sembolü olacak binanın inşaatı için, yedi yüz başvuru arasından Eiffel'in tasarımının seçilmiş olmasına çok şaşırırmamak gerekmektedir. Bütün 19. yüzyıl boyunca dünyanın en yüksek yapısı olma özelliğini koruyan, yapımından ancak kırk yıl sonra bu unvanını Empire State binasına kaptıran, 320 metrelik yapı, insanı hayrete düşüren bir yenilikti. Kule, 12.000 hazır çelik parçanın 7 milyon perçin çivisiyle birleştirilmesi suretiyle inşa edilmişti. Yapının üzerine oturduğu, her bir kenarı 125 metre olan devasa kare taban, en şiddetli fırtınaları bile atlatabilirdi. Dönemin diğer bir yeniliği olan asansör ile birlikte Eyfel Kulesi, geleceği, gökdelenlerin dolduracağı şehirleri, müjdeliyordu.

Eyfel Kulesi'nin yalnızca sergi boyunca duracak, geçici bir yapı olması planlanmıştır; Parislilerin çoğu onu sevmemişti bile. O dönemin şehir efsanelerinden birine göre, yazar Guy de Maupassant, her akşam, yemeğini kulenin restoranında yemiş, çünkü kulenin kendisini göremediği tek yer orasıymış. Bununla birlikte, "Demir Kule" ayakta kalmayı başardı, Paris'in ve Fransa'nın çok sevilen sembolü haline geldi.

Eiffel'in adı 19. yüzyıldaki devrimsel dönüşümün bir parçası olmaya devam etti. Gustave Eiffel, büyük mağazacılığın ve yeni tüketim kültürünün Paris'teki öncüsü Le Bon Marche binasının çelik iskeletini inşa etti. Dünyanın dört bir tarafında demiryolu istasyonu tasarımı, örneğin Santiago Merkez İstasyonu'nu ve Batı Budapeşte Demiryolu İstasyonu'nu, yaptı.

Yeni yapıları ve malzemeleri en başarılı kullanan Chicago Mimari Okulu oldu. Kalıpları yıkan Rookery (1879), Tacoma (1886) ve Schiller (1890'ların başları) binaları, yeni kent peyzajının müjdecisiydi.

Yararlanılan kaynaklar: Ragon (1988), Blanc ve diğ. (1993).

Demir ve çelik sanayilerindeki devrimsel dönüşüm yine 1870'lerin sonunda başarıyla tamamlandı. İki İngiliz, Sidney G. Thomas⁴⁸ ile kuzeni Sidney Gilchrist, daha önceki dönemlerde çelik yapımında kullanılmaya elverişli olmayan fosforlu demir cevherinin nasıl kullanılacağı sorununu çözdü. Eriyik haldeki demire kireçtaşı eklemek suretiyle, fosforlu cevheri kullanılabilir hale getirdi. Modern çelik sanayisini kuran bu üç icat, 1860'ların ortaları ile 1890'lar arasındaki dönemde, ham çeliğin maliyetini yüzde 80 ila yüzde 90 oranında azalttı.⁴⁹

Yine bu dönemde yapılan bir dizi icat, o güne kadar el atılmamış sanayi kollarını dönüştürdü ve tamamen yenilerini yarattı. Söz konusu icatlar ve yenilikler bilimsel laboratuvarlarda geliştirilmişti; özenli araştırma ve deneylerin ürünüydüler. Yeni sanayilerin hepsi bilime dayalıydı.⁵⁰ Üniversitelerin ve sanayi şirketlerinin laboratuvarlarındaki bilim insanı orduları, kalıpları yıkan araştırmalarla sürekli meşgul oldu. Mutfak masasında çalışan sempatik amatörlerin devri kapanmıştı.

18. yüzyılın sonlarındaki kimya bilgisine ve teorik araştırmalara dayanan bir kimya devrimi, Lavoisier, Scheele ve Priestley gibi öncüler tarafından başlatıldı. Fransa'da Augustin Jean Fresnel 1811 yılında yeni bir amonyak sodası üretme tekniği keşfetti; bu önemli gelişmeden haberi olmayan Belçikalı Ernest Solvay süreci yeniden icat etti ve 1861 yılında Charleroi'da, 1874 yılında da Nancy, Fransa'da fabrikalar kurdu.

1820'li yıllarda mihenktaşı niteliğinde bir dizi keşif yapılması, modern kimya sanayisine giden yolu açtı. Michael Faraday'ın benzen ve klorin gibi sıvılaştıran gazları keşfetmesi; Friedrich Wöhler'in amonyum siyanürü sentetik üreye (ilk organik bileşime) dönüştüren deneyler yapması, bu yolda atılan ilk adımlardı. 1850'li ve 1860'lı yıllarda suni boya maddesi keşfedildi. Her ne kadar kimya alanında nihayetinde Almanlar üstünlüğü ele alacak olsa da, kimya sanayisindeki gelişmeleri yaratan, Batı Avrupa'nın dört bir tarafından verilen katkılardı. Kimya sanayisinin ortaya çıkmasına yol açan icatları Britanyalılar ve Fransızlar yaptı. William Perkins anilin morunu 1856 yılında, Emanuel Verguin de anilin kırmızısını tesadüfen icat etti. Kimya sanayisinde yeni bir çağ açılmıştı ve bu çağın teorik kökleri çok derinlere uzanıyordu. Louis Pasteur, Fransa'nın her alana hâkim dehası, diğer keşiflerinin yanı sıra, karbon bileşenlerde birbirinin aksi olan moleküllerin bulunduğunu keşfetti. Bu keşif, bilhassa Giessen Üniversitesi'nde Justus Liebig'in laboratuvarındakiler olmak üzere, bir sürü kimyacının ilgisini çekti.⁵¹ Kömür katranından ayrıştırılmış yağı analiz eden Liebig, bir hidrojen atomunun yerine bir aminonun bulunduğu benzeni keşfetti. Buna anilin deniyordu ve nitrik asit ile tepkimeye girerek farklı renkte boyalar oluşturabiliyordu. Friedrich August Kekulé,⁵² 1857-1858'de karbon modelini açıkladı ve karbonun herhangi bir uzunlukta zincir oluşturabilecek bağlanma kapasitesine sahip olduğunu ispatladı. Benzenin yapısı hakkında Kekulé'nin geliştirdiği halka teorisi, Almanya'nın dünyaca bilinen kimya sanayisinin kurulmasına katkıda bulundu (Datta, 2005; Schiemenz, 1993). Birbiriyle bağlantılı çok sayıda icadın ardından, klorinin elektrolitik yöntemlerle hazırlanması sağlandı ve 1890'lı yıllarda kostik maddelerin imalatı yaygınlaştı.

Uygulamalı kimya, eski sanayi kollarını dönüştürdü ve yenilerini yarattı. Kimya sanayisindeki yeni başarı hikâyelerinin en büyüklerinden biri, ilaçların münferit doktorlar ve eczacılar tarafından az miktarda yaratılmasının yerini, ilaç şirketleri tarafından seri üretime geçilmesinin alması oldu. Kinin ve morfin gibi tıbbi özütlarin bitkilerden çıkarılıp saf hale getirilmesi, fenol ve brom gibi antiseptik maddelerle kloroform gibi anestezik maddelerin üretilmesi, tıbbın

her alanını değiştirdi. İlaç sanayisi de, kapsamlı araştırmalara dayanarak, tetanoz ve difteri için yeni aşılar geliştirdi; parazitleri, bakterileri ve diğer mikrop-ları seçici olarak öldürebilen sentetik kimyasal maddeler üretti. Pharmaceutical ürünlerin en başarılı olanlarından biri, aspirin adı verilen bir asetilsalisilik asitti.⁵³ Zaman içerisinde sürekli geliştirilen aspirin, tarihteki en başarılı ilaç-lardan biri oldu (Mann ve Plummer, 1991).

Metalürji, kâğıt, çimento, plastik ve diğer bazı sanayi kolları da uygulamalı kimya sayesinde devrim niteliğinde değişiklikler geçirdi. Alüminyum erken tes-pit edilmişti ve Robert Bunsen 1854 yılında onu boksitten (Güney Fransa'daki Les Baux bölgesine ithafen) elektroliz yöntemiyle ayırdı. Amerikalı Charles Martin Hall ve Fransız Paul Héroult, 1886 yılında, eşzamanlı olarak Hall-Héroult alüminyum üretim sürecini icat ederek metalürjinin ve alüminyumun büyük ölçeklerde eritilmesinin önünde yeni kapılar açtı. 1840'larda Alman F.G. Keller, kâğıt hamuru ve kâğıt yapmak için odun kullanan ilk kişi oldu. Kâ-ğıt yapımı büyük ölçüde bir kimyasal sürece dönüştü. 1860'lı yıllardan başla-mak üzere, sodyum karbonat ve kalsiyum oksit kullanılarak silis-soda-kireçten cam üretilmeye başlandı. Kimyasal yöntemlerle ucuz ve modern cam üretimine geçilmesi, kadim cam yapımını 19. yüzyılın sonlarında canlandıracaktı.

Kimyasal devrimin getirdiği ve hayati önem taşıyan ürünler arasında suni gübreler de vardı. 1835 yılında, James Murray, fosfatlı kayaları sülfürik asitle işleme tabi tuttu ve süperfosfatı yarattı. Öte yandan, Justus Liebig tarafından yazılan ve suni gübreler hakkında alanında çığır açan kitabın yayımlandığı 1840 yılına kadar, suni gübre üretimi yeni bir sanayi koluna dönüşmedi. İsveçli Alfred Nobel, 1866 yılında işlenmiş nitrogliserini, en etkili ve kontrol edile-bilen patlayıcıyı, icat etti; bu icat, madencilik ve tünel inşaatındaki süreçleri belirgin şekilde değiştirdi. İlk suni malzemeler olan sentetik plastik (1869) ve bakalit (1907) üretilmesi, kimya sanayisinin önünde yepyeni alanlar açtı.

II. Sanayi Devrimi'nin mihenktaşı niteliğindeki diğer icat, otomotiv sana-yisinin doğmasına yol açan *içten yanmalı motordur*.⁵⁴ Tam on yıllık çalışmanın ardından, Alman Nicolaus August Otto⁵⁵ 1876 yılında ilk pratik dört zamanlı motoru üretti. Gottlieb Daimler, (diğer ortağın Nicolaus Otto olduğu) Deutz Gasmotorfabrik şirketinin teknik işlerden sorumlu direktörü, bir diğer Alman mucitle, Karl Benz'le, birlikte petrole çalışan ilk arabayı yaptığı 1887 yılında otomotiv sanayisinin gidişatını belirleyen adımı attı. 1860'lı yıllardaki bir diğer icat, petrolün rafine edilmesi, motora uygun yakıt üretilmesini sağladı. 1900 yılı civarlarında yapılan birkaç küçük icatla da süreç daha da mükemmelleştirildi.⁵⁶

Rudolf Diesel⁵⁷ 1894 yılında patent başvurusunda bulunduğunda Dizel motorunun tarihi yolculuğu başladı. Diesel içten yanmayı icat etmiş; yakıt ve hava karışımının yüksek basınç ve sıcaklığın etkisiyle kıvılcım olmadan sıkış-tırmayla yakılmasını (yani ateşlenmesini) sağlayan, silindir içi yanmayı bul-muştu. Bu son derece verimli motor arabalarda, gemilerde, lokomotiflerde, elektrik ve hidroelektrik santrallerinde yaygın olarak kullanıldı.

Modern kimya ve otomotiv sanayisinin doğuşu ile eşzamanlı gerçekleşen, sanayiye dönüştüren ve yine mihenktaşı niteliği taşıyan üçüncü icat, elektriğin ulaşım, metalürji, kimya ile diğer sanayilerde ve de şehirlerin uçtan uca aydınlatılmasında yaygın olarak kullanılmasına imkân tanıyan *elektrik üretimi* idi. Bu temel bilimsel keşfin kökleri 19. yüzyılın başlarına kadar gidiyordu.⁵⁸ 1870'lere gelindiğinde, termodinamik, rüştünü çoktan ispat etmiş bir bilim dalıydı. Tamamen yeni bir güç kaynağı, elektrik, kullanılabilir hale geldi ve buharlı motorun devrini yavaş yavaş kapattı. Elektrik temizdi, kullanımı o kadar katı kurallara tabi değildi ve pratik olmaması nedeniyle buharlı motorun bir türlü giremediği alanlarda, örneğin evlerde ve işyerlerinde, makineleşmeyi sağlayabiliyordu.

İlk başlarda, elektriği nakletme sorununa kısa mesafeler için bile çözüm bulunamıyordu, çünkü nakledilen elektriğin gücü kaçınılmaz biçimde azalıp kayboluyordu. Düşük voltajı önce yüksek voltaja ve sonra tekrar düşük voltaja çevirmenin keşfedilmesi, Macaristan'daki Ganz fabrikasında çalışan üç mühendisin başarısıydı: Hırvat-Amerikalı Nikola Tesla ve Alman Siemens kardeşler. Bu keşifle birlikte, 1880'lerden itibaren elektriğin nakledilmesi mümkün hale geldi. Bu nakilde anahtar rolü oynayan bir yanda transformatörler, diğer yanda da küçük voltajlı devrelerde voltajın düşürülmesi suretiyle herhangi bir ölçekte elektriğin taşınabilmesiydi.

Siemens kardeşlerin Britanya'da Godalming santralini inşa etmesiyle Avrupa'da hidroelektrik santrallerin inşasına 1881 yılında başlanmış oldu. Ampul 1880'lerde icat edildi, birkaç küçük icatla iyileştirildi ve daha ucuza satın alınabilir hale geldi; 1900 yılına gelindiğinde, 20 yıl öncekinden iki kat verimli bir ampulün fiyatı, 20 yıl önceki tek bir ampulün fiyatından yüzde 20 daha düşüktü.⁵⁹

1879 yılında, Siemens kardeşler Berlin'deki ilk elektrikli lokomotifi teslim etti; Berlin'deki ilk elektrikli tramvay da 1884 yılında hizmete girdi. Londra tramvay ağı 1906 yılına gelindiğinde 3.533 kilometreye ulaştı; Paris'teki ağ ise 1912 yılı itibarıyla 2.000 kilometre uzunluğundaydı. Paris'teki elektrikli metro ağı 1900 yılında açılırken Londra metrosunun iç hatlarının elektrifikasyonu 1905 yılında tamamlandı.

Enerji açığı bulunan İtalya, Norveç, İsveç ve İsviçre gibi ülkeler, kendilerinde bol miktarda bulunan su kaynaklarından elektrik elde etmek için hemen harekete geçti ve elektrik santralleri kurmaya başladı. 1890 yılında Baden'de kurulan İsviçreli Brown Boveri Şirketi, elektrik üretiminde kullanılan türbinlerin imalatında Avrupa'nın önde gelen şirketi oldu ve tüm Avrupa'da verimli elektrik nakil hatları kurdu. Kömür rezervleri yeterli olmayan ülkeler bir anda elektrik enerjisi zengini oldu.

II. Sanayi Devrimi boyunca, dikkate değer icatlar sanayinin bazı diğer kollarını ve gündelik hayatı dönüştürdü. Gemi yapımı yeni bir aşamaya terfi etti ve pervaneli, demir ve çelik gövdeli büyük gemiler denizlerde mekik dokuma-

ya başladı. Avrupa'daki ordular Hiram Maxim'in icadı olan makineli tüfeği kullanmaya başladı; bu tüfekler, girdikleri sayısız sömürge savaşında onları neredeyse yenilmez hale getirdi. Yeni teknoloji, önceki dönemlerde mekanizasyondan geçmemiş süreçlere de el atılmasını kolaylaştırdı. Dikiş makinesi, ayakkabı dikme makinesi, daktilo, linotip matbaa (1890), fotoğraf makinesi (1826 ile 1889 arasında), sinema filmleri (1894), gramofon (1877), toplama ve listeleme yapan ilk cihaz (1884) ve Hollerith delikli kartı (1889) hemen gündelik hayatın parçası haline geldi.

1870'lerden itibaren, II. Sanayi Devrimi, Batı Avrupa'nın ve İskandinavya'nın neredeyse tamamında sanayileşmeye muazzam güç kattı. Sanayileşmeye geç başlayan ülkeler, örneğin Almanya, İsveç, Norveç ve Kuzey İtalya, yeni teknolojik gelişmeleri esas almak suretiyle sanayileşmelerine başladı ve çelik, kimya, elektrik sanayileri içinden yeni sanayi kolları inşa etti. Britanya modelini takip etmek suretiyle 19. yüzyılın başlarında sanayileşmelerini tamamlamış olan Belçika ve Fransa gibi ülkeler, Britanya'nın da yaptığı gibi, artık yeni teknolojilere ve yeni sanayi kollarına girdi.

Modern çelik sanayisinin ortaya çıkmasıyla birlikte, Britanya, demir ve çelik sektörünü yeniden canlandırdı ve yeni teknoloji geliştirmek suretiyle yeniden ağırlığını koydu. 1858 yılında Bessemer teknolojisini ve 1869 yılında Siemens-Martin teknolojisini kullanan Britanya, çelik üretiminin 1879 yılı itibarıyla yüzde 44'ünü ve 1913 yılı itibarıyla yaklaşık yüzde 80'ini Siemens-Martin fırınlarında gerçekleştiriyordu. Almanya, 1913'te, çelik üretiminin sadece yarısını ve Fransa ise dörtte birinden çok az fazlasını bu teknolojiyle yapıyordu. Britanya, çelik teknolojisindeki son sözü söylemeye devam etti;⁶⁰ Fransa, Belçika ve İsveç'in toplamından daha fazla üretim yapan Britanya, o dönemde dünya çelik üretiminin ise sadece yüzde 12'sini karşılıyordu (bkz. Tablo 5.10).

Buna karşılık, Britanya'nın rakiplerinin sağladığı ilerleme çok daha fazlaydı.⁶¹ Almanya 1880 yılında 0,69 milyon ton üretim yaparken 1913 yılında bunu 17,32 milyon tona çıkarttı ve dünya çelik üretiminin yüzde 23'ünü gerçekleştir hale geldi. O yıl Britanya'nın üretimi Almanya'nın yalnızca yüzde 44'ü kadardı. Britanya'nın çelik sanayisindeki hâkimiyetini kaybetmesi, lite-

Tablo 5.10 Batı Avrupa'da çelik üretimi, 1870'ler-1910'lar, milyon ton

Yıllar	Almanya	Belçika	Britanya	Fransa	Avusturya	Toplam	1875-1879 toplamı içindeki %
1875-1879		0,09	0,90	0,26		1,25	100
1885-1889	1,65	0,21	2,86	0,54	0,34	6,14°	491
1910-1913	16,24	2,28	6,93	4,09	2,45	33,59°	2.687

Kaynak: Mitchell (1973, 256).

Not:° Kuzey İtalya ve İsveç'le birlikte.

ratürde yoğun tartışmalara konu olmuştur. Uzun zaman, bu göreceli çöküşten “sorumlu” olanlar, günah keçileri, arandı.⁶² En iyi eğitim sistemini kurmuş ülkeler, özellikle de en iyi teknoloji eğitimini verenler, avantajı ele geçirdi. Britanya bu ülkelerden biri değildi. Hem Fransa hem de bilhassa Almanya, yükseköğrenim ve bilimde daha üstün bir seviyeye gelmişti.⁶³

Alman sanayisi, nispeten yeni bir şirket türü olan anonim şirket yapısını benimsedi. 1880’lerden itibaren, ülkedeki en büyük sanayi şirketlerinin beşte dördü anonim şirket olarak kuruldu. Devasa sanayi canavarları artık sahneyeydi. Alman sanayisindeki fabrikalar, Avrupa’nın en büyükleriydi. 1880 ile 1913 arasındaki dönemde, Almanya’daki en büyük on üreticinin piyasa payı yüzde 24’ten yüzde 53’e fırladı.⁶⁴ Batı Avrupa (Kıta Avrupası), özellikle de Almanya,⁶⁵ liderliği ele aldı ve Britanya, alametifarıkası olan demir ve kömür sanayilerinde üstünlüğü kaybetti.

Almanya, kömür ve demir sektörlerinde sanayileşmenin tamamlanmasından büyük fayda sağladı. 1913 yılı itibarıyla, ülkedeki demir, çelik ve metal sektörleri, Alman sanayisinin en güçlü kolları haline geldi: Ülkedeki sanayi üretiminin altıda birini [bu sektörlerdeki] yaklaşık 2 milyon işçi karşılıyordu. Almanya’daki kömür rezervi neredeyse sınırsızdı. I. Dünya Savaşı’ndan önce, Almanya’nın kömür üretimi Fransa’ninkinden altı kat daha fazla ve Britanya’ninkinden sadece yüzde 10 düşüktü.⁶⁶ Kömür madenciliği yapan muazzam büyüklükteki şirketler sürekli genişliyor, dikey ve yatay ortak girişimler kuruyordu. Kömür, demir, inşaat, kimya ve elektrik sanayilerindeki şirketler birleştirilip devasa tek şirketler haline getirildi.

1870’li yıllarda, Dortmund, toptan demir üreticilerinden biri haline geldi. August Josef Thyssen gibi dâhi müteşebbisler, Dinslaken ve diğer bölgelerde çelik fabrikaları kurdu ve bunları süratle genişletti. Krupp ailesinin üç nesli, Friedrich, oğlu Alfred ve torunu Fritz, dünyanın en önemli sanayi devlerinden birini yarattı. Duisburg, Gelsenkirchen, Essen, Oberhausen ve diğer birçok bölgede mantar gibi biten sanayi merkezleri kuruldu. Öne çıkan konumu, yaygın demiryolu ağı, benzersiz su taşımacılığı imkânları ile Ruhr bölgesi, Avrupa sanayisinin kalbinin attığı yer haline geldi.

Almanya’daki makine sanayisi de uluslararası önem kazandı. Demiryolu inşaatlarındaki hızlı büyüme ile bağlantılı olarak, 19. yüzyılın ortalarında, makine-teçhizat üretimi yapan bir dizi büyük fabrika kuruldu.⁶⁷ Demir işleme ve makine sanayisi, Almanya’nın sanayi işgücünün yüzde 15’inden fazlasını istihdam etmekteydi.

1860’lı yıllardan itibaren, Alman organik kimya sanayisi dünya pazarlarını hâkimiyeti altına aldı. Badische Anilin, Höchst ve AGFA gibi önde gelen Alman şirketleri 1870’lerde dünya pazarının yarısını kontrol ederken, 20. yüzyıla yaklaşıldığında bu şirketlerin payları daha önce benzeri duyulmamış bir şekilde yüzde 90’a çıktı. Almanya’nın ardından ikinci sırada gelen İsviçre’deki organik kimya sanayisinin üretimi, 1895 yılında, Almanya’daki boya maddesi

Kutu 5.2 Sanayi Devrimi ve Savaşın Bir Sanayi Haline Gelmesi: Almanya'dan Krupp Ailesi

1912 yazının başlarında, "Fried. Krupp" Şirketi'nin yüzüncü kuruluş yıldönümü Krupp'ların şehri Essen'de kutlandı. Kayzer II. Wilhelm ve eşi, Şansölye von Bethmann-Hollweg, Amiral Alfred von Tirpitz ve Alman Genelkurmayı'nın tamamı kutlamalara katıldı. II. Wilhelm, kısa konuşmasını şu çağrı ile bitirdi: "Krupp Ailesi ve Şirketi: Çok yaşa, çok yaşa, çok yaşa!" (Manchester, 1968, 266). Kutlamaların üçüncü günü için feodal dönemdeki turnuvalardan birinin temsilen canlandırılması ve Krupp'ların Ortaçağ kıyafetleriyle gezmesi planlanmıştı. Krupp şirketi yöneticileri vasallar, (ikramiye olarak 14 milyon markın dağıtıldığı) işçiler ise serfler olarak gzecekti. Öte yandan, Krupp madenlerinden birinde gerçekleşen ve 110 madencinin ölümüne sebep olan bir patlama, kutlamaların böyle garip bir şekilde bitmesine gölge düşürdü.

Bu kutlamalar yapıldığı sırada, Krupp imparatorluğu 82.500 işçi istihdam ediyordu (ve Büyük Savaş sırasında bu sayı 150.000'e fırlayacaktı). İmparatorluğun Essen'de seksen fabrikası, sekiz devasa çelik fabrikası, Kiel'de bir tersanesi ve yılda 2 milyon ton kömür, 0,8 milyon ton madenkömürü, 100.000 ton demir cevheri ve 800.000 ton pik demir üreten, ülkenin dört bir yanına dağılmış kömür ve demir madenleri vardı. Krupp imparatorluğu Avustralya'daki metal sanayisinin büyük bölümünü kontrolü altında tutarken, Hindistan ve Yeni Kaledonya gibi çok uzak yerlerde bile madenlere sahipti. Şirket, o dönem için dünyanın en büyük ve en yıkıcı topunu üretmişti: (Bertha Krupp'a ithafen) "Büyük Bertha" adı verilen ve 1914 Mart'ındaki bir gösteride 200 topçu tarafından başarıyla ateşlenen 94 tonluk çelikten dev bir hareketli obüs. Bu dev silah kısa süre içinde Paris'i bombalayacak; Liège, Namur ve Anvers'i yerle bir edecek; Verdun'da on binlerce insanı öldürecek. Krupp ailesi Almanya'nın en varlıklı ailesiydi ve onlardan sadece iki sıra aşağıda olan Baron Goldschmidt-Rothschild'den fersah fersah zengindi.

Krupp ailesinin dört nesli, bilhassa Kıta Avrupası'ndaki ilk endüstriyel savaş olan I. Dünya Savaşı sırasında kitayı silahla donatmış olmaları nedeniyle, Avrupa'daki Sanayi Devrimi'nde belirleyici rol oynayan aktörlerdi. Ailenin tarihi, muhtemelen Hollanda göçmeni bir aileden gelen Arndt Krupp'un tacir sıfatıyla Essen'de ticaret siciline kaydolduğu 16. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Ailenin Keten Çarşısı'nda büyük bir dükkânı vardı ve buna kısa süre içinde bir kasaphane ile boya ve giyim malzemeleri satan bir dükkân eklendi. Jodocus Krupp'un dul eşi Helene Amalie, 19. yüzyıla yaklaşılırken Gutehoffnungshütte bölgesinde dört kömür madeni ve demirhane satın aldı. 19 yaşındaki toru-

nu Friedrich'i şirketin başına yönetici olarak oturttu. 1811 yılında Friedrich Krupp, "İngiliz" dökme çeliği üreten dökme demir atölyesini, Gusstahlfabrik Fried. Krupp, kurdu. 1826 yılında öldüğünde ise geride müflis bir şirket bırakmıştı. Aile Ketten Çarşısı'ndaki evini bile kaybetti, fabrikanın yakınlarında küçük bir ahşap kulübe taşınmak zorunda kaldı. Friedrich'in en küçük oğlu, henüz 14 yaşındaki Alfred, okulu bıraktı. Essen'deki Krupp'ların on ikinci nesli olmasına karşın, Krupp'ların gerçek hikâyesi onunla başlamaktadır.

Alfred, beş çalışanı olan müflis şirkette annesinin yöneticisi olarak işe başladı. İş yaparak öğrendi ve kendi kendini eğitti. Daha sonra şunları ifade edecekti: "Ben şirketin memuru, kâtabi, kasiyeri, demircisi, izabecisi, kok kırıcısı ve çevrim fırınında gece bekçisiydim" (Manchester, 1968, 43-4). Dört yıl içinde demirci ustası oldu ve birinci sınıf pota döküm çeliği üretti. Firma yeniden para kazanıp borçlarını ödeyebilir hale geldi ve büyümeye başladı. Şirket çalışanları askeri disiplin içinde hareket etmek ve şirkete bağlılık yemini etmek zorundaydı. Kardeşleri de şirketin işlerine girince, Alfred yeni işçileri eğitti ve ülkenin dört bir yanını gezerek işleri büyültmeye çalıştı. İşle ilgili sırları öğrenmek ve çalmak için beş ay İngiltere'de kaldı. 1840 yılına gelindiğinde, Alfred'in şirketi doksan kişi istihdam ediyor ve yatırımları için kredi alıyordu.

Şirketin ilk büyük atılımı, demiryolu inşaatlarındaki hızlı büyüme ile bağlantılıydı. Krupp fabrikası çelik ray, dingil, yay ve bilhassa (1853 yılında patentini aldıkları önemli icatları) çelik tekerlek üretiyordu. Şirket bu yeni ürünü 1854 yılında Münih Sanayi Fuarı'nda [Münchener Industrieausstellung] sergiledi; bu fuarın ardından Köln-Mindener demiryolu hattı ve Bavyera Devlet Demiryolları [Bayerische Staatsbahn] için aldığı siparişlerle binlerce çelik tekerlek üretti. 1850'li yıllarda yıllık 20.000 ila 25.000 adet olan üretim 1880'li yıllarda 32.000'e çıktı (Gall, 2000, 87).

Öte yandan Alfred Krupp, yeni çelik silah üretimine kafayı takmıştı ve sürekli "canavar toplar" yapmanın hayalini kuruyordu. Topların bronzdan yapıldığı o çağda, bronzdan daha üstün bir malzeme olan çelikten top yapmaya çok çaba harcadı. İlk deneyini 1836 yılında gerçekleştirmesinin ardından, şevkle ordunun vereceği siparişleri kovaladı. Bu siparişler 1844 yılında gelmeye başladı ve Krupp ilk çelik topu 1847 yılında teslim etti. Crystal Palace Sergisi'nde* devasa boyutlarda bir çelik külçeyi, ışıltısıyla göz kamaştıran *six-pounder*** çelik topunu sergiledi. Kraliçe Victoria'nın sergiyi gezerken durup bu topu incelemesi, Londra gazetelerinde sansasyon yarattı. Alfred bu topu Prusya imparatoruna hediye etti ve Potsdam Sarayı'nda sergiledi. O yıllarda, Alfred

1851 Büyük Londra Sergisi – ç.n.

Altı librelik (yaklaşık üç kilogramlık) mermi atan top – ç.n.

Krupp, Essen'deki fabrikayı birkaç defa ziyaret eden Velihaht Prens II. Wilhelm ile –çok geçmeden Kayzer– olacaktı, samimi bir münasebet kurdu. II. Wilhelm, Alfred'e dördüncü sınıf Kırmızı Kartal Nişanı [Roter Adler Orden] taktı. Bunu kısa süre içinde diğer unvanlar takip edecekti: Aralarında, Krupp'un yeni dökme çelikten *twelve-pounder** topunu sergilediği 1854 Paris dünya fuarının ardından III. Napoléon'un taktığı nişan da vardı. Krupp bu topları Rusya'ya, Belçika'ya, İspanya'ya, Avusturya'ya, Romanya'ya, İngiltere'ye ve İsviçre'ye sattı.

Şansölye Bismarck'ın Almanya'nın birleşmesini sağlamak için Danimarka'ya (1864), Avusturya'ya (1866) ve Fransa'ya (1870-1871) karşı girdiği savaşlar, Krupp'un gerçek anlamda atılım yapmasını sağladı. Bismarck, Almanya'yı "demir ve kanla" birleştirdiğini ifade etmiş, John Maynard Keynes ise daha sonra bu sözü "kömür ve demirle" şekline uyarlamıştı. Krupp her ikisini de sağladı. Ordu siparişleri şirkete sel gibi akıyordu. Krupp'un geliştirdiği arkadan doldurulan çelik toplar devrim niteliğinde bir yenilikti ve Almanya'nın rakiplerinin kullandığı, önden doldurulan eski moda bronz toplara kıyasla menzili iki kat uzundu. Yeni geliştirilen toplar giderek büyüdü ve *four-pounder*, *six-pounder* ve *twenty-four pounder*** toplar üretildi. 5 Ocak 1871'de bir kurmay subay Bismarck'a teknil verirken şunları söyleyecekti: "Mareşal von Moltke, büyük Krupp toplarının mevzi aldığını ve ateşe hazır olduğunu arz eder. 'Tanrı'ya şükürler olsun' diye mırıldan[dı] Demir Şansölye... 'O halde başlasınlar'" (Mason, 1984, 51). Krupp'un topları Paris'te 1.400 binayı yıktı; Sedan ve Metz'de zaferi getirdi. Krupp'un işleri açıldı. Berlin gazetelerinin "Top Kralı" diye alkışladığı Krupp, eski Krupp fabrikası binasını yıktı ve yerine modern, yeni yapılar inşa etti. Ruhr bölgesinde elli kömür madenine sahipti, İspanya'da demir cevheri madenleri satın aldı; önce Bessemer ve sonra da Siemens-Martin prosedürlerini uyguladı, ürünlerini dünyanın dört bir tarafında sattı. Almanya'nın birleşmesi için girişilen savaşların sona erdiği 1871 yılında, Essen'deki sanayi kompleksinde 10.000 kişi çalışmaktaydı. 1870'li yılların sonunda, Avrupa'da 25.000 Krupp "topu birbirlerine doğrultulmuştu" (Manchester, 1968, 167).

Alfred ayrıca kendisine abidevi bir kale de inşa etti: Hügel Villası olarak bilinen ve iki binadaki 216 odadan oluşan bu kalede bir de "Kayzer dairesi" mevcuttu ve Alfred, (daha sonra da oğlu) burada Alman imparatorunu, Rus çarını, Portekiz kralını, Avusturya İmparatoru Franz Joseph'i ve daha sonra

On iki librelik (yaklaşık altı kilogramlık) mermi atan top – ç.n.

Dört, altı ve yirmi dört librelik (yaklaşık iki, üç ve on iki kilogramlık) mermi atan toplar – ç.n.

Kral VI. Edward adıyla tahta çıkacak Galler prensini ağırlıyordu. İş dünyası ile sanayi-teknoloji dünyasının bu dâhisi 1887 yılında yetmiş beş yaşında öldüğünde, onun kurduğu sanayi imparatorluğu 20.000 kişiyi istihdam etmekle övünüyordu.

Alfred Krupp ayrıca, sosyal demokrasinin yayılmasını engellemek üzere tasarlanmış sanayiye dayalı bir refah devleti politikasının öncülüğünü, Bismarck'ın sosyal devlet düzenlemelerinden on yıl önce yapmaktaydı. 1870 yılında 50.000 kişinin yaşadığı Essen, kirası düşük fabrika lojmanları, fabrikanın sağladığı sağlık ve eğitim imkânlarıyla, dünyadaki en büyük şirket şehirlerinden biri haline geldi. Şirket çocuklar için oyun alanları, (Konsum Anstalt gibi) mağaza zincirleri, kâr amacı gütmeyen bir perakende satış noktası ve ekmek fabrikası inşa ederken yardımlaşma sandığı ve hayat sigortası şirketi de kurdu.

Krupp imparatorluğu, fabrikaları yeniden düzenleyip modernize eden, yeni elektrik ve kömürü santralleri kuran, Rudolf Diesel ve Hiram Maxim ile iş anlaşmaları yapan, çelikten Diesel motorları ve makineli tüfek üreten Alfred'in oğlu Fritz'in liderliğinde genişlemeye devam etti. Fritz, bu genişlemiş imparatorlukta, 43.000 işçi istihdam etmekteydi ve yüzyılın sonuna gelindiğinde gelirini üçe katladı.

Buna karşılık, Berlin ve Capri'de patlak veren bir dizi eşcinsel seks skandalı, Fritz'in hayatını mahvetti. Alman imparatoru bile skandalı bastıramadı ve Fritz Krupp, arkasında iki genç kız bırakarak, 1902 yılında intihar etti. Aile imparatorluğu anonim şirkete dönüştürüldü ve yönetim kurulunun başına Alfred Hugenberg getirildi. Diğer taraftan, söz konusu düzenleme sadece dış görünüşten ibaretti çünkü şirket hisselerinin yüzde 99,99'u genç Bertha Krupp'ta kalmaya devam etti. Bundan dört yıl sonra, Bertha 20 yaşına geldiğinde, Kayzer bizzat devreye girerek diplomatlarından biriyle, Gustav von Bohlen und Halbach'la, Bertha'yı evlendirdi. Evlendikten sonra Krupp von Bohlen und Halbach adını alan Gustav, imparatorluğu yavaş yavaş devraldı. Krupp hanedanı varlığını sürdürdü: Bertha, ilk oğlu Alfred'i 1907 yılında dünyaya getirdi ve toplamda iki kız ve altı erkek çocuk doğurdu. Krupp ailesi, Sanayi Devrimi öncesi çatışmaların yeni ve mekanize bir savaşa dönüşmesinde temel bir rol oynadı.

Yararlanılan kaynaklar: Manchester (1968), Gall (2000) ve Mason (1984).

Tüketici kooperatifi – ç.n.

üretiminin sadece beşte biri kadardı; öte yandan İsviçre'nin üretimi, diğer tüm ülkelerin üretimlerinin toplamına eşitti.⁶⁸ Önemini giderek artıran kimya sanayisinde Almanya ve İsviçre dünyanın tartışmasız liderleriydi.⁶⁹

Çelik, kimya, otomotiv ve elektrik sanayilerinde üstlendiği öncü rolüyle Almanya, I. Dünya Savaşı'ndan önce Avrupa'daki en büyük sanayi gücü oldu. 19. yüzyılın ortasında Alman sanayisinde toplam işgücünün yüzde 25'i istihdam edilmekteyken bu oran 1910-1913 döneminde yüzde 38'e yükseldi. 1850'li yılların başında GSYH'nin sadece yüzde 22'sini üreten Alman sanayisi, savaştan önce yüzde 45'ini oluşturur hale geldi.

Batı Avrupa 19. yüzyılın ikinci yarısında köklü değişikliklere uğradı. Fransız sanayisi bu değişimi açıkça yansıtmaktaydı. Sanayileşmesinin ilk aşamasında başı çeken sektörlerde, örneğin pamuk ve kömürde, büyüme dikkat çekecek ölçüde yavaşladı: Pamuk sanayisindeki yıllık büyüme 1830 ile 1860 arasındaki dönemde yüzde 4,63 iken 1860 ile 1880 arasında yüzde 1,5'e, daha sonra da 1880 ile 1913 arasında yüzde 1,2'ye düştü. Kömür üretiminde 1830 ile 1860 arasında görülen yıllık yaklaşık yüzde 4,9'luk hızlı büyüme 1860 ile 1892 arasında yüzde 3,2'ye, 1892 ile 1913 arasında ise yüzde 2,0'a geriledi. Tüketim mallarının üretimi, 1870'lerden itibaren, önceki dönemlerin dinamik büyümesini asla yakalayamadı.

Buna karşılık, yeni teknolojiler üzerine kurulan yeni sektörlerdeki üretim oranları hızla yükseldi. 1870'lerden önce yıllık büyümesi yüzde 1'in altında kalan yatırım malları üretimi, 20. yüzyıla girilirken yıllık yüzde 3 ve o tarihten de I. Dünya Savaşı'na kadar yıllık yüzde 2 büyüdü. Kimya sanayisindeki yıllık büyüme oranı yüzde 5,1 olarak gerçekleşirken üretim miktarı beş kat arttı; makine sanayisi en hızlı gelişmeyi sergileyerek yıllık yüzde 5,7 oranında büyüdü ve üretim miktarını altı kattan fazla artırdı.⁷⁰

Britanya'daki elektrik sanayisi, elektrik üretiminde dikkat çekici bir artış sağladı ve 1907 yılında Fransa ve İsveç'in toplamından daha fazla elektrik üretir hale geldi; ancak Almanya'nın sadece yüzde 45'i kadar üretim yapabiliyordu. Üstelik, 1913'e gelindiğinde, Britanya'nın üretimi Almanya'nınkinin üçte birinden de aşağı düştü. Avusturya⁷¹ ve İsviçre'nin her ikisi de ilk hidroelektrik santrallerini 1886 yılında kurdu. İsviçre bu alanda daha hızlı ilerledi ve daha başarılı oldu. 1913 yılı itibarıyla, ülkede otuz iki santral faaliyeteydi ve toplam kapasiteleri 100.000 beygircüydü.

Kuzey İtalya İsviçre'yi yakından takip ediyordu. Alpler'deki su kaynakları, kömürün eksikliğini kapatmaktaydı. İlk elektrik santralının 1883 yılında, Amerika Birleşik Devletleri'nde inşa edilen ilk santralden birkaç ay sonra, yapılması değişimin işaretiydi ve bu santrali 1909 yılına kadar tamamlanan kırk iki santral takip edecekti. 1913 yılında İtalya, İtalyan sanayisinin enerji ihtiyacının yarısını karşılayacak 2.200 milyon kilowattlık elektrik enerjisi üretiyordu. Elektrik enerjisi, Kuzey İtalya'da sanayide görülen ilerlemenin itici gücünü oluşturacaktı. 1890'lardan başlamak üzere, Kuzey İtalya'daki sanayileşme süreci, II. Sanayi Devrimi'nin yarattığı en modern sektörlerde hız kazandı (Tonio, 1990). Doğrudan yabancı yatırım bu süreçte önemli rol oynadı. Ülkeye gelen yatırım tutarı anonim şirketlerin toplam sermayesinin yalnızca yedide biri kadar olmakla birlikte, yatırımlar modern sektörlerle yoğunlaştı (Hertner,

1981). Makine-teçhizat üretimi, gemi yapımı dışındaki sektörlerde, bu dönemde yaklaşık dört kat arttı. Alman tipi yatırım bankaları elektrik sanayisindeki yerlerini sağlamlaştırdı. Otomotiv (FIAT) ve büro makineleri (Olivetti) sanayi gibi diğer modern sektörler de doğdu. Fenoaltea'nın hesaplamalarına göre, Kuzey İtalya'daki sanayinin büyümesi, 1860'larda yavaşlamış olmakla birlikte, 1870 yılından itibaren giderek hızlandı. 1890 yılındaki üretim 100 kabul edildiğinde, sanayi üretimi 1860'ta 52, 1871'de 57, 1880'de 70 ve 1913'te 175'ti. 1896 ile 1908 yılları arasında yıllık yüzde 7,87 büyüyen sanayide bu oranlar daha önce hiç görülmemiştir (Fenoaltea, 1983; 2003a, 698). İtalya'daki genel ekonomik büyüme (yıllık yüzde 2,16), 1900 ile 1913 arasındaki dönemde, Britanya'dakinden üç kat daha hızlıydı; Fransa, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri'ndekini de geçiyordu. Sanayideki gelişme, modern makine sanayisinin önem kazandığı ve Cenova-Torino-Milano sanayi üçgeni adı verilen bölgede etkileyici bir ilerleme kaydetti.⁷² İtalya'daki sanayi istihdamının yarısı, fabrikaların yüzde 68'i, makine kapasitesinin yüzde 61'i bu bölgede toplanmıştı. İtalya'nın kuzeyi, aktif nüfusun yarısının sanayide istihdam edilmesiyle sanayileşti. Kuzeydeki kişi başına gelir güneydekenden yüzde 62 (İtalya ortalamasından da yüzde 21) yüksekti. İtalya'daki *ortalama* istatistiki rakamlar, uzun 19. yüzyılda gerçekte hiçbir anlam ifade etmiyordu (Zamagni, 1978, 71-2, 158, 160-1, 164-5).⁷³

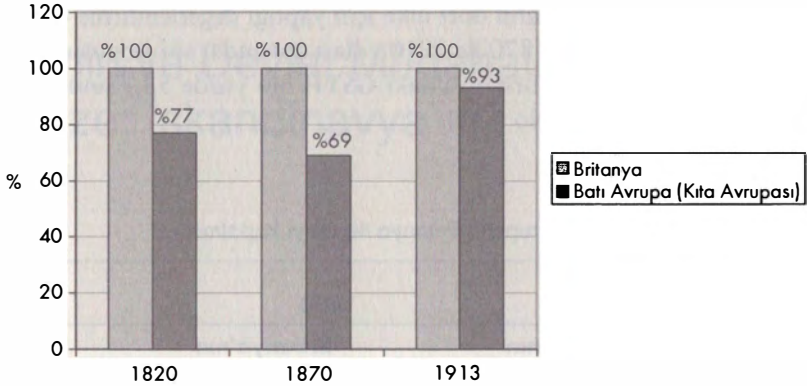
Büyük kömür rezervlerine sahip Batı Avrupa ülkeleri de elektrik enerjisi üretimine başladı.⁷⁴ Fransa, yeni teknoloji çağına 1891 yılında, *elektriğin başkenti* Paris'te, Elektrik Sergisi düzenleyerek başladı. Santral inşaatlarının yoğunlaşması, 20. yüzyılın başı ile I. Dünya Savaşı arasındaki dönemde, ülkedeki hidroelektrik santrallerinin kapasitesini üç kattan fazla artırıp 500.000 kW seviyesine çıkardı. Buharlı motor, sanayideki hâkimiyetini hızla kaybetti: 1900 yılında, elektrikli makineler Fransa'da buhar gücüyle çalışan makinelerin kapasitesinin sadece yüzde 7'sine karşılık gelirken, I. Dünya Savaşı'nda yüzde 22'sine çıktı. Alpler'deki santrallerin ürettiği gücü kullanan işletme sahiplerinin Grenoble bölgesinde kurduğu alüminyum sanayi tesisleri, dünya alüminyum üretiminin yüzde 16'nı karşılamaktaydı. Fransa'daki elektrik enerjisi üretimi İtalya'dakine aşağı yukarı eşit, Britanya'dakinden biraz daha az, ancak Almanya'dakinin sadece dörtte biriydi.

Almanya tabii ki elektrifikasyonda da başı çekiyordu. 1903 yılında Schuckert şirketi ile birleşen Siemens Şirketi, hidroelektrik santral inşaatı alanında dünyanın önde gelen şirketlerinden biri oldu.⁷⁵ 1913 yılına gelindiğinde, Almanya'daki elektrik üretimi 8.010 milyon kW seviyesine çıktı ve Britanya, Fransa, İtalya ve İsveç'in toplam üretimine ulaştı.

Siemens ayrıca yeni telefon işine de girdi ve 10.000 hatlık telefon santralleri kurdu. Emil Rathenau'nun 1887 yılında kurduğu AEG, elektrikli ev aletlerinde seri üretimin öncülüğünü yaptı. Elektrik mühendisliği, Almanya'nın ihracat sektörlerinden biri haline geldi.

Şekil 5.3

Batı Avrupa'nın Britanya'ya yetişmesi: Britanya ile Batı Avrupa'daki (Kıta Avrupası) kişi başına GSYH'nin karşılaştırılması, 1820-1913 (Maddison, 2001-85)

20. yüzyılın sanayisi olan araba üretimi Almanya'da doğmuştu. Otomotiv sanayisindeki önemli buluşların çoğunun kökeni Almanya'ya dayanmaktaydı. 1901 yılında, Almanya, 900 araba üretti; 1913 yılına gelindiğinde bu sayı 20.000'e yükseldi. Buna karşılık, Avrupa'nın önde gelen (ve Amerika Birleşik Devletleri'nin ardından dünyada ikinci) araba üreticisi, önemli icatların hiçbirine ev sahipliği yapmamış olmakla birlikte, Fransa olacaktı. Fransa'daki makine sanayisinin gücü, ülkede bisiklet üretiminin son derece yaygın olması,⁷⁶ Avrupa'da en yoğun kullanılan karayolu ağının bu ülkede bulunması tam anlamıyla bu yeni sanayinin yolunu hazırladı. 1913'te Fransa 45.000 araba üretirken bunun dörtte biri Peugeot ve Renault fabrikalarından geldi.

Otomobil çağına başka ülkeler de giriş yaptı. 1899 yılında, eski süvari subayı Giovanni Agnelli, Fabbrica Italiana di Automobili Torino (FIAT) fabrikasını açtı; bu fabrikada elli işçi çalışıyor ve bir yılda yüz araba üretiliyordu. 1914 yılında FIAT, 4.000 çalışanıyla 4.000 araba üretti. Britanyalı Frederick Simms, Almanya'dan Daimler patentini satın aldı ve 1893 yılında Britanya'daki ilk araba fabrikasını kurdu. Red Flag Act ile getirilmiş katı sınırlamaları kaldıran 1896 tarihli Locomotives Highway Act' sayesinde otomotiv sanayisi gelişti. Britanya kısa süre içinde, Fransa'nın ardından, Avrupa'nın ikinci büyük araba üreticisi haline geldi.

Batı Avrupa'nın (Kıta Avrupası) geçirdiği başarılı dönüşüm, bu ülkelerin eninde sonunda Britanya'yı yakalayacağını gösteriyordu. 19. yüzyılda yaşa-

Birleşik Krallık'ta önceki dönemlerde çıkartılmış ve motorlu taşıtların benimsenmesini çok büyük ölçüde kısıtlamış yasalardaki katı kuralları ve hız sınırlarını kaldıran yasa. 14 Kasım 1896 tarihinde yürürlüğe girmiştir – ç.n.

nan bu süreci gösteren çeşitli hesaplamalar mevcuttur. Paul Bairoch'a göre, Batı Avrupa (Kıta Avrupası), Britanya'daki kişi başına GSMH'nin yüzde 61'ini 1800 yılında ve yüzde 80'ini de altmış yıl sonra yakaladı. Angus Maddison'un hesaplamalarına göre, iki taraf arasındaki fark 1870 ile 1913 arasında kapanmaya başladı. Batı Avrupa'daki altı ülke, Britanya'daki kişi başına GSYH'nin yüzde 67'sine 1870'te ve yüzde 76'sına 1913'te ulaştı (bkz. Şekil 5.3). Nicholas Crafts'ın Kuzey İtalya dahil dört ülke için yaptığı değerlendirme de farkın azaldığını göstermektedir: 1870 ile 1910 yılları arasında, söz konusu Batı Avrupa ülkelerindeki GSYH, Britanya'daki GSYH'nin yüzde 58,7'sinden yüzde 66,3'üne yükseldi (bkz. Tablo 5.11).

Tablo 5.11 Batı Avrupa'nın (Kıta Avrupası) Britanya ile arayı kapatması

	1820		1870		1913	
	Kişi başına GSMH	Britanya'nın yüzdesi olarak Batı Avrupa	Kişi başına GSMH	Britanya'nın yüzdesi olarak Batı Avrupa	Kişi başına GSMH	Britanya'nın yüzdesi olarak Batı Avrupa
Batı Avrupa	1.321	77	2.202	69	4.567	93
Britanya	1.707		3.191		4.921	

Kaynak: Maddison (2001, 85) esas alınmıştır.

Bilginin ve Devlet Müdahalesinin Yarattığı Mucize: İskandinavya

Periferideki Ülkelerde Ekonomik Durum: 1870'lere Kadar İskandinavya

19. yüzyılın son üçte birlik dilimine kadar İskandinavya'da hiçbir iktisadi dönüşüm yoktu. Bölge, periferideki klasik ekonomik özellikleri sergilemekteydi. Karl-Gustaf Hildebrand, İsveç'in "doğal kaynaklarının üzerinde gelişen... ormanları ve mineralleri, yarı mamulleri ya da basit ve kolayca yapılabilecek mamulleri ihraç eden bir periferi ülkesi" olduğunu belirtti (Hildebrand, 1992, 11, 13). Üstelik, 1870'lere kadar, İskandinavya bölgesi de sanayileşme öncesi döneme özgü yavaş ekonomik büyümeyi yaşadı. 1820 ile 1870 arasındaki yarım yüzyıllık dönemde, bölgedeki kişi başına GSYH, Batı Avrupa'daki yüzde 54 büyümeye kıyasla, yalnızca yüzde 18 arttı. 1870 yılına kadar, İsveç, tipik bir tek boyutlu tarım ekonomisi özelliği taşıyordu: Aktif nüfusun yüzde 72'si tarım ve ormancılık sektöründe ve yalnızca yüzde 15'i sanayide istihdam edilmekteydi. İstihdamın yüzde 60'ının tarım, ormancılık ve balıkçılık, yüzde 16'sının da sanayi sektörlerinde bulunduğu Norveç'te de benzer bir durum gözleniyordu.

Tarım bir ölçüde modernize edilmiş ve Lars Magnusson'un (2000) tarım devrimi olduğunu öne sürdüğü gelişmelerden faydalanmıştı.¹ Öte yandan, geleneksel tarım sektörü Norveç ve İsveç'in ekonomik kalkınmasında önemli bir unsur değildi. Bunun sebebi, nüfus yoğunluğu çok düşük bu Nordik ülkelerin doğal koşullarıydı. 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde İsveç'te bin kilometrekare başına yalnızca on iki kişi düşerken Norveç'te sadece yedi kişi düşmekteydi. İsveç'teki toprakların yalnızca yüzde 8'i tarıma elverişliydi. Nüfusun yaklaşık üçte ikisi birincil sektörde çalışmakla birlikte, bunların milli gelire katkısı sınırlıydı; 1865'te İsveç'te yalnızca yüzde 39 ve Norveç'te yüzde 45 seviyesindeydi.

Nüfus yoğunluğu (bin kilometrekare başına yetmiş bir kişi ile) daha fazla olan Danimarka'da 1860'lı ve 1870'li yıllarda işgücünün yaklaşık yüzde 55'i tarımla istigal etmekteydi. Aynı dönemde, sanayide çalışanların üçte ikisi, el sanatlarıyla uğraşan küçük ölçekli dükkânlarda çalışıyordu. 1860'lı yıllarda İskandinavya'daki işgücü verimliliği Britanya'dakinin yalnızca yüzde 49'una, İsviçre'dekinin yüzde 72'sine ve Almanya'dakinin yüzde 80'ine karşılık gelmekteydi.

İsveç, 1880'li yıllara kadar ihracatta geleneksel ürün yapısını korudu; işlenmemiş gıda ve hammaddeler (tahıl, demir cevheri, işlenmemiş ağaç), toplam ihracatın yüzde 67'sini oluşturmaktaydı. 17. yüzyıldan 18. yüzyılın ortalarına kadar uzanan dönemde Avrupa'daki demir üretiminin üçte birini gerçekleştiren ve demir üretiminin yüzde 60'ını ihraç eden İsveç, Avrupa'nın önde gelen demir üreticisi ve ihracatçısıydı.² 17. yüzyılın sonunda, toprak sahibi aristokratlara ve kasaba tüccarlarına ait üç yüzden fazla büyük mülkte köylüler demir çıkartmakla uğraşıyordu. İsveç'te proto-sanayi usullerine göre işleyen demir sektörü birinci Sanayi Devrimi sırasında fiilen çöktü.³ İsveç'in diğer önemli ihracat sektörleri olan kerestecilik ve ağaç sanayileri, ülkede ilk buharlı motorun faaliyete geçtiği 1840 yılına kadar mekanize edilmemişti. Buna karşılık, demir ve işlenmemiş ağaç ihracatı, tacir sınıfını önemli ölçüde zenginleştirirken ülkenin sermaye birikimine de katkıda bulundu.

Norveç'te, 1880'li yılların sonunda 45.000 işçi istihdam edilmekteydi ve bunların üçte biri kerestecilik sektöründeydi. Ülkenin başta gelen ihraç kalemi, 1866 ve 1880 yıllarında toplam ihracatın, sırasıyla yüzde 47'sini ve yüzde 35'ini oluşturan balıktı. Danimarka, 19. yüzyılın ikinci yarısının tamamında tarım ürünleri ihraç eden bir ülke olmaya devam etti: Bu yüzyılın ortalarında Danimarka'nın ihraç mallarının kabaca yüzde 80'ini gıda ürünleri oluştururken, 20. yüzyıla girilirken bu oran yüzde 90'a çıktı. 1870 yılına kadar, Danimarka, ağırlıklı olarak tahıl ve canlı hayvan ihraç etmekteydi. 1870'li yılların sonunda tahıl üretimini durduran ülke, hayvansal ürün ve süt işlemeye başladı. Sanayi ürünlerine duyulan talep ya ithalat ya da el sanatlarından gelen küçük ölçekli üretim ile karşılanmaktaydı.⁴

Şu haliyle, İskandinav ülkeleri periferinin karakteristik özelliklerini sergilemekteydi: Tarımsal ürün ve hammadde üretiminin ekonomiye hâkim olması, bazı sektörlerin ihracat yapması, gıda işleme sektörünün olmayışı ve mütevazı gelir seviyesi. Periferideki diğer bölgelerle karşılaştırıldığında, İskandinavya 1860-1870'li yıllara kadar Akdeniz ülkelerinden bir ölçüde geri kalmıştı ve Orta Avrupa ülkeleriyle aşağı yukarı aynı seviyede idi.

Gelişmiş Bir Ekonominin Olmadığı Modern Toplum

İskandinavya, sanayileşme trenine 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde binebildi ve nispeten kısa bir süre içinde Batı'yı yakalayarak kendine has bir başarı gösterdi. Bu bölgedeki sanayileşme ve Batı'yı yakalama süreci I. Dünya

Savaşı'ndan önce değil de iki dünya savaşı arasındaki dönemde tam anlamıyla sonuçlandı. İskandinavları bu derece istisnai kılan neydi? Muhteşem yükselişlerinin altında ne yatıyordu?

Sorunun cevabını kısmen, bölgenin ihracat imkânlarının neredeyse sınırsız olmasında aramak gerekmektedir. İskandinav ülkeleri aslında en iyi zamanda en iyi yerde bulunuyordu. Dünyadaki büyük pazarlara, Britanya'ya ve Batı Avrupa'ya yakındılar ve ürünlerini ulaştırabilecekleri ucuz su yollarına sahip olmanın muazzam avantajını taşıyorlardı. Bu ülkeler ayrıca tam da sanayileşme çağında ihtiyaç duyulan doğal kaynaklara sahip olduklarından, hızla sanayileşen ve dönüşen Batı'daki devasa pazarlar onlara açıldı. İskandinavya'nın işlenmemiş ağacı,⁵ demir cevheri, eti, süt ürünleri, Britanya ve Batı Avrupa'daki tüketicilere kolaylıkla ulaştırılabiliyordu. Britanya'nın ithal ettiği işlenmemiş ağacın üçte ikisi 1870 yılında Amerika'dan gelmekteydi; ancak İsveç ve Norveç'in öne çıkarak Britanya'nın ithalatının yüzde 83'ünü karşıladığı 1913 yılında bu oran yüzde 13'e indi (Schlote, 1982).

Danimarka'nın yaptığı ise tereyağı, domuz pastırması ve yumurtasıyla Britanya'nın "kahvaltı sofrasını" hedeflemek oldu. Sabit fiyatlar üzerinden hesaplandığında, Danimarka'nın tereyağı ihracatı 1875 ile 1910 yılları arasındaki dönemde yüzde 336 arttı. Burada bahsedilen üç kalem mal, Danimarka'nın I. Dünya Savaşı'ndan önce yaptığı ihracatın neredeyse yüzde 40'ına karşılık geliyordu ve söz konusu ihracatın yüzde 60'ına yakını Britanya'ya satılan mallardı (Bjerke ve Ussing, 1958).

İskandinav ekonomilerini, özellikle bu ekonomilerdeki dönüşümün ilk birkaç on yılında, ileriye taşıyan talebi yaratan uluslararası pazarlardı. Diğer taraftan, 19. yüzyılın ikinci yarısında uluslararası ticarete görülen hızlı büyüme, periferide yer alan ve ekonomisi tarım ile hammadde üretimine dayalı her ülkeye mallarını ihraç etme fırsatı sağladı. İspanya'nın değerli maden kaynakları, Rusya'nın ise sınırsız kerestesi vardı. Öte yandan, periferide yer alan ülkelerin agro-köylü toplumlarının büyük bölümü, ihracatın artmasını Batı'yı yakalama sürecine çeviremiyordu. İskandinav vakası özelinde farkı yaratan neydi? Bu sorunun cevabı, sosyo-politik ve kurumsal yapının, her ne kadar aşamalı olsa da, başarıyla değiştirilmesinde, *Eski Rejim*'i lağveden ve modern toplumsal dönüşümün önünü açan radikal reformlarda yatmaktaydı. Bu bölgede gerçekleştirilen reformlar, Prusya ve Avusturya'ya, hele ki Rusya'ya, kıyasla, daha köklü değişikliklere yol açan ve daha tutarlı biçimde uygulanan reformlardı. İskandinavya, periferi ekonomisinin özelliklerini sergilemesine karşın, 19. yüzyıla gelindiğinde, sosyal, kurumsal ya da eğitimsel açılardan periferide kalmış bir ülke değildi. İskandinavya'nın sosyal ve kurumsal yapıları, eğitim sistemleri, hâkim değerleri, siyasi ve askeri gücü, erken modern dönemlerde Avrupa'nın merkezinde görülenlerle nispeten benzeşmekteydi.

İskandinavya'daki iki krallık, Danimarka ve İsveç, erken modern yüzyıllarda askeri açıdan büyük güçlerdi. Geç Ortaçağ'dan itibaren, Norveç Danimar-

ka ile birleşmişti ve Finlandiya İsveç'in parçasıydı.⁶ İsveç, önemli ve bağımsız bir askeri güç olarak kendisini kabul ettirdi.

İsveç'in askeri gücü kendi Waterloo mağlubiyetini Poltava Savaşı'nda yaşadı. Britanya'dakinin aksine, İsveç'in İmparatorluk Çağı bir anda sona erdi. Öte yandan, bunun aslında bir avantaj olduğu ortaya çıktı. İsveç devleti kendi içine döndü. Bir büyük fetih gücü olmaya çalışmak yerine, temellerini ekonominin kuvvetli olmasından ve kurumlarda reform yapılmasından alan bir büyük toplum inşa etmeye başladı. Devletin gücünü rakiplerine karşı kullanmaktansa, toplumu barış içinde dönüştürmek ve bolluk içinde bir ekonomi yaratmak için ülkedeki kadim kurumları ve modası geçmiş yasaları hedef aldı. Periferideki bölgelerin aksine, İskandinavya, hem toplumsal hem de siyasi bakımdan özgür bir topluma dönüştü; püriten Protestan ahlakı da İskandinavya'ya derinden nüfuz etmişti (Samuelson, 1968).

Hem Danimarka hem İsveç, 17. yüzyılda mutlak monarşiyle yönetilmekteydi. 1700'lerin başındaki Büyük Kuzey Savaşı'nı izleyen yarım yüzyıllık dönem İsveç tarihinde "Özgürlük Çağı" olarak gösterilmektedir; çünkü İsveçliler, 1720 yılında anayasalarını kabul etmelerinin ardından, gerçek bir parlamenter sistem –Avrupa'daki parlamenter sistemlerin ilklerinden birini– kurdu.⁷ Öte yandan, bu önemli değişikliğin kökleri çok daha derinlerdeydi; 1430'lu yıllarda Kalmar Birliği'ne karşı girişilen ayaklanmaya, bu ayaklanmanın sonucunda da köylü sınıfının parlamentoda (Riksdag) (şehirlilerle birlikte) temsil hakkı kazanarak Avrupa'da benzersiz bir konuma yükselmesine kadar uzanıyordu (Emilsson, 2005).⁸ Demokratik kurumların inşasına başlandı ve sonraki iki yüzyıl boyunca bir dizi reform yapıldı. Basın özgürlüğünü garanti altına alan yasalar 1776 gibi erken bir tarihte, kadınların eşitliği ve din özgürlüğüyle ilgili yasalar da 1860'ta çıkartıldı. İsveç Denizcilik Yasası (*produktplakat*) 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde artık tamamen kaldırıldı ve İsveç de serbest ticarete geçti. 1789 tarihli Birlik ve Güvenlik Yasası, parlamentonun gücünü artırdı ve soyluların elinden münhasıran devlet görevine gelme hakkını aldı. 1810 yılında, yeni anayasayla soylu sınıfı tamamen lağvedildi. Demir işiyle uğraşan sanayiciler, şehirli zengin elit kesim ve önemini artırmakta olan müteşebbis burjuvazi siyasi güç kazandı. İsveç köylüleri İmparatorluk Çağı (1600-1720) sırasında hür köylüler haline geldi ve sonraki dönemde çıkarılan yasalarla konumları önemli ölçüde sağlamaştırıldı.⁹ Arazilerin çitle çevrilmesine ilişkin yasalar Britanya'dakilerle neredeyse aynı zamanda çıkarıldı. 1823 yılında devlete ait ormanlar özelleştirildi. Soyluların elinde bulunan topraklar, *reduktionen* yıllarında, İsveç'teki tapulu arazinin yüzde 72'sinden yüzde 33'üne düşürülmek suretiyle hazineye ait topraklar daha da genişletildi.¹⁰ Söz konusu araziler daha sonra parsellere ayrılarak kiracı köylülere dağıtıldı ve köylüler mülk sahibi haline getirildi; bunun sonucunda, arazinin yüzde 90'ı hür köylülere ait oldu. Küçük münferit toprakların sahipliği (*hemmeansklyvning*) köylü sınıfını İsveç'in ekonomisinde ve siyasetinde önemli bir unsur haline getirdi; Avrupa'daki di-

ğer periferi ülkelerinde bu duruma hiç rastlanmamıştı. Toprak sahibi köylüler, Dördüncü Sınıf, parlamentoda temsil hakkı kazandı.

İsveç gibi Danimarka da *Eski Rejim*'i bir dizi reformla ortadan kaldırdı. Mutlak hükümdar, V. Christian, 17. yüzyılın son üçte birlik diliminde aristokrasinin gücünü aşındırdı. 18. yüzyılda, ülke topraklarının yüzde 80'i, serflerin feodal vergi ödediği büyük ve orta ölçekli mülklerdi. Diğer taraftan devlet, serfleri 1788 yılında, Fransız Devrimi'nden bir yıl önce, hürriyetlerine kavuşturdu. Büyük toprak sahiplerine mülklerini satmaları için çeşitli avantajlar tanıdı; bunlar arasında, arazilerin köylü kiracılara satılması halinde vergi muafiyeti tanınması da vardı. 1830 yılına gelindiğinde, köylü kiracılar mülk sahibi oldu. 19. yüzyılın ortası itibarıyla, Danimarka'da tarım küçük köylü aile çiftliklerinde yapılıyordu ve köylülerin yüzde 80'i küçük toprak sahibiydi. Reformları Büyük Köy Komisyonu hazırladı; İsveç'te olduğu gibi, ortak kullanımdaki arazilerin etrafını çitle çevirerek hür köylülerin toprak sahipliğini güçlendirdi. Bu reformlar, modern demokratik siyasi kurumları ve siyasi yapıları getiren 1849 Anayasası'nın yapılması ile sonuçlandı.

Hollanda gibi Norveç'te de serflik yoktu; Güney Avrupa ya da Doğu Avrupa'daki periferilerin aksine, köylü sınıfı bu ülkede siyasi güç elde etti. Toprak sahibi soylu sınıf neredeyse mevcut değildi. Norveç toplumunu onlar değil toprak sahibi köylüler, köylü kiracılar, hür balıkçı toplulukları, ticaret ve sanayide ayrıcalıkları bulunan şehirli oluşturmaktaydı. Norveç Parlamentosu, modern toplum olmanın gereğini yerine getirerek söz konusu ayrıcalıkları kaldıracak, ticaret ve sanayinin serbestçe yapılmasını teminat altına alacaktı.

Bu aşamalı ancak köklü değişim ile aynı zaman diliminde Norveçliler, özgür toplumlarına nüfuz etmiş etik değerleri güçlendiren, sıkı çalışmayı ve tutumlu yaşamayı ön plana çıkartan etiklerini tamamlayan püriten Protestanlığı kendiliklerinden benimsedi. Hollanda ve Britanya'da görüldüğü üzere, İskandinavya'ya da eğitim sanayileşmeden önce geldi. 18. yüzyılın sonunda, temel eğitimi zorunlu hale getiren ilk ülkelerden biri tarım ülkesi Danimarka oldu. Modernite öncesi ekonomisiyle Norveç 1827 yılında, İsveç de 1842 yılında aynısını yapacak; Fransa ve Britanya'dan çok daha önce davranacaktı. Kitlel eğitim böylece İskandinavya'ya 19. yüzyılın ortalarından önce nüfuz etmiş oldu. Bunun sonucunda, okuryazar olmayanların oranı İsveç'te kabaca yüzde 10'a, Danimarka ve Norveç'te de yüzde 30'un altına düştü: Bu oran bazı Batı Avrupa ülkelerinden çok daha düşüktü ve nüfusunun çoğunluğu okuma yazma bilmeyen periferi ülkeleri ile de tam bir zıtlık sergiliyordu. Aydınlanmış devlet politikası *Eski Rejim*'i ve ona bağlı Ortaçağ kalıntılarını lağvedip yerlerine modern bir ekonomik dönüşüme uygun sosyo-politik kurumları getirdi.¹¹

İskandinavya, bu barışçı reformu gerçekleştirmesinin ardından, gözünü ekonomik değişime çevirdi. Bu değişimi, Britanya modelini izleyerek değil, kendi yaratıcı yolundan giderek yaptı. 19. yüzyılın ikinci yarısında, bölgedeki müdahaleci, düzenleyici devletler, modernleşmede etkin olacak kurumları ya-

ratmak suretiyle bu süreçte hayati rol oynadı. L. Magnusson, İsveç'in iktisat tarihi üzerine kaleme aldığı kitabına şu önermeyle başlamaktadır: "Kapitalizmin hükümet ve diğer güç merkezleri tarafından dayatılan bir şey olduğu görüşü dayanaksız değildir... Bu süreci götüren genellikle, kendisine çıkar sağlamaya çalışan güçlü bir hükümettir – ancak... [hükümetin yaptıkları] yeni kapitalist aktörler için de aldıkları hava kadar vazgeçilmezdir" (Magnusson, 2000, 1).

Hızlı Modernleşme ve Sanayileşme

Tablo 6.1'de gösterildiği üzere, İskandinavya'da nüfusun hızla arttığı bir dönem yaşandı. Danimarka'nın nüfusu 1800 ile 1910 arasındaki dönemde 900.000'den 2,7 milyona yükseldi; 19. yüzyılın sonunda bile nüfusun yarısı tarımda çalışmaktaydı. Avrupa'daki değişime ayak uydururken en fazla esneklik sergileyen ülkelerden biri Danimarka'ydı. Hollandalı muadilleri gibi Danimarkalı çiftçiler de yoğun ve ihtisaslaşmış üretime döndü, üretimlerinin büyük bölümünü, çoğu Britanya'ya olmak üzere, yurtdışına sattı. 19. yüzyılın ilk yarısında, bilhassa ikinci çeyreğinde, tahıl fiyatları önemli ölçüde arttığında, Danimarka'nın tahıl üretimi ve ihracatı ağırlık kazandı; 1830 ile 1860 arasında iki katına çıkan üretimin yaklaşık üçte biri dış pazarlara satılmaktaydı.

Bununla birlikte, 1870'lerin ortalarından itibaren, denizasırlı bölgelerden gelen tahıl Avrupa pazarlarını bastı. Amerika'da üretilen ucuz tahılın pahalı olmayan su yolu taşımacılığıyla aşırı miktarlarda getirilmesi, dünya tahıl pazarında dramatik değişikliğe yol açtı. 1880'lerin başında dünya tahıl fiyatları yüzde 30 ila yüzde 35 düştü.¹²

Orta ve Doğu Avrupa'daki muadillerinin aksine (bkz. 11. Bölüm), Danimarkalı çiftçiler bu yeni duruma uyum sağladı, tahıl üretimini azalttı, hayvan besiciliğine ve canlı hayvan yetiştiriciliğine döndü. Danimarka tahıl ithal etmeye başladı ve artık en büyük ihraç kalemi Almanya pazarına sattıkları domuz oldu. Almanya'nın ithalata kısıtlama getirmesi ve gümrük vergilerini yükseltmesi bu kapıyı çok geçmeden kapattığında, Danimarkalı çiftçiler yine kendilerini değişen şartlara hızla uydurmayı başardı. Ülkenin geleneksel ihraç mallarından biri olan büyükbaş hayvan, artık yeni ekonominin merkezi oldu. Bu gelişmeye bağlı olarak hayvan yemi üretimi de hızla arttı.¹³ Büyükbaş hayvan ihracatı iki katına, domuz ihracatı yedi katına çıktı.¹⁴

Büyükbaş hayvan türlerinin ıslah edilmesi ve dünyaca ünlü Holstein ineklerinin çoğalmasa üretimi artırdı. İnek başına süt üretimi 1870 ile 1910 arasındaki dönemde iki katına çıktı. Verimlilikteki artış gerçekten etkileyiciydi: 1870 ile 1914 yılları arasında, ekili arazi miktarındaki artış oranı yüzde 50'nin altında ve işgücü artışı yüzde 10'da kalmakla birlikte, Danimarka tarım sektörü üretimini yüzde 140 ve ihracatlarını (sabit fiyatlarla) yüzde 336 artırdı.

İktisadi kalkınmada kendisine özgü bir yolu benimseyen Danimarka, Hollanda ile birlikte, uzun 19. yüzyılın büyük bölümünde tarım ülkesi olmayı

Tablo 6.1 İskandinavya nüfusu (milyon)

	1800	1850	1880	1910
İsveç	2,4	3,5	4,6	5,5
Danimarka	0,9	1,4	2,0	2,7
Norveç	0,9	1,4	2,0	2,4
Toplam	4,2	6,3	8,6	10,6

Kaynaklar: Cipolla (1973, 747) ve Lafferty (1971).

sürdürdü ve ihracata yönelik tarımsal üretim yapma özelliğini muhafaza etti. İhracata yönelik ve ihtisaslaşmış tarımsal üretimin gıda işlemeciliği ile birleşmesi, öte yandan, ülkeyi Avrupa'daki en ileri ekonomilerden ve gelir seviyesi en yüksek ülkelerden biri konumuna yükseltti. Tarımdaki verimliliğin yüksek olmasından ötürü, Danimarka'nın tarımda çalışan nüfusun büyük bölümüne artık ihtiyacı bulunmuyordu.

Hollandalılar nasıl ihtisaslaşmış tarım ile gıda işlemeciliğini birleştirdiyse, Danimarka da süt ve et ürünlerini işlemeye başladı. 1871 ile 1914 yılları arasında, süt üretimi üç buçuk kat, tereyağı üretimi dört kat ve domuz pastırması üretimi beş buçuk kat arttı. Gıda işleme sanayisi ihracata yönelikti; ülke, tereyağı üretiminin yüzde 80'ini ihraç ediyordu. 20. yüzyıla girilirken, ihracat yılda yüzde 4 ile yüzde 5 artıyordu; bu ihracatın yüzde 90'ı tarım ürünleri ile gıda maddelerinden müteşekkildi. Buna karşılık, Danimarka'ya özgü olarak, ihracatın yüzde 80'ini işlenmiş gıdalar, örneğin tereyağı (yüzde 47) ve domuz pastırması (yüzde 26), oluşturmaktaydı. İhraç edilen malların değeri, 1870 ile ihracat sektörünün ülkenin GSYH'sinin yüzde 28'ini ürettiği I. Dünya Savaşı arasındaki dönemde 150 milyon krandan 500 milyon krona yükseldi. Britanya'daki kahvaltı sofraları, ihraç edilen bu malların yarısının nihai durağıydı.

Eşine rastlanmamış –periferideki tarım ülkelerinde bulunmayan– bu esnekliğin sebeplerinden biri, Danimarka köylerinde kökleri çok derinlere uzanan dayanışma bilinci idi; bu bilinç, köy halkının ortak bir çabayla sorunlarını çözmek üzere örgütlenmesine ve her çiftçiye en güncel eğitimin verilmesine yol açıyordu. Kiliselerdeki Pazar okulları ve 19. yüzyılın başlarında kurulmuş yaz okullarında teknolojiye en yeni gelişmeler hakkında bilgi aktarılırdı.¹⁵ Danimarka'daki tarım toplumu ayrıca dünyanın herhangi bir yerine kıyasla daha örgütlüydü. Bu toplum tabana yayılmış bir kooperatif hareketi başlattı¹⁶ ve ilk kooperatifi 1882 yılında Hjedding'de kurdu. 1888 yılına gelindiğinde ülkede 244 süt ve süt ürünleri kooperatifi faaliyet gösteriyordu; bu sayı, I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında 1.500'e çıktı.

Kooperatiflerde, çiftçilerin birlikte yatırım yapma ve gıda işleme fabrikaları kurma imkânı vardı. Danimarka'daki kooperatif hareketi, gıda işleme sektörünün asli unsuru haline geldi. 20. yüzyılın başında, Danimarka'daki çiftliklerin

Kutu 6.1 “Dışarının Kaybettirdiği İçeride Kazanılmalıdır”: Danimarka Kooperatif Hareketi

19. yüzyılın son üçte birlik dilimi, Danimarka'yı yok edecek bir felaketle sonuçlanmış olabilirdi. Danimarka, 1848 ve 1864 yıllarında Prusya'yla iki defa savaştı ve nihayetinde, Schleswig-Holstein bölgesini Alman Konfederasyonu'na kaybetti. Bu yıkıcı kaybın hemen ardından, 19. yüzyılın sonundaki ağır depresyon ve tahıl krizi geldi. Denizaşırı bölgelerden gelen ucuz tahıl, rekabet gücü olmayan Avrupa'daki tahıl üreticilerine sert bir darbe vurdu. Danimarka, tahılı hem üreten hem de ihraç eden bir ülkeydi. Savaş ve depresyonun ülkeyi felce uğratmış olması çok mümkündü. Ancak bunun tam zıttı yaşandı.

Danimarkalı şair Hans Peter Holst ortak hissiyatı ifade ediyordu: “Her kaybın telafisi karşımıza çıkacaktır, dışarının kaybettirdiği içeride kazanılmalıdır.” Danimarka, kaderini kendisi tayin etmeye karar verdi. Köylülerin ve aydınların oluşturduğu hareket ülkeyi dönüştürdü ve ülke ekonomisini benzeri görülmemiş bir kolektif çabayla yeniden yapılandırdı. Çok uzun geçmişe dayanan hayat tarzlarını muhafaza eden geleneksel Rus ve Güney Slav köylü toplulukların aksine, Danimarka'daki kolektif hareket yaratıcıydı ve bu tarihi zorluğu en etkili biçimde göğüslemenin yollarını aradı.

Danimarkalı köylülerin gösterdiği bu modern ve yaratıcı tepkinin kaynağına dair açıklamalardan biri, ülkede eğitim ve sivil toplum geleneği bulunmasıdır. Kongeligt Dansk Landhusholdningsselskab (Çiftçilikle Uğraşan Haneler Cemiyeti) 1769 yılında faaliyete başladı ve Landøkonomisk Konsulentvirksomhed (Agronomi Danışmanlık Hizmeti) ülkenin tamamında çok etkili oldu. Rönesans insanı, filozof, tarihçi, yazar ve rahip Nikolaj Frederik Severin Grundtvig, 1830'lu yıllarda gündelik hayattaki işlere yönelik eğitim veren bir dizi halk evinin kurulmasına ilham verdi. Köylü Dostları Cemiyeti ile köylüleri temsil eden ve o dönemde türünün tek örneği olan Venstre partisi, büyük örgütlü güçler haline geldi.

Grundtvig, Danimarka'nın “köylülerini soylulaştırmasından” çok memnundu ve “Köylüler Çağı”nın başlamakta olduğunu müjdeliyordu. Sivil toplumun gelişmesiyle aynı dönemde, hükümetin çıkarttığı 1831 ve 1834 tarihli yasalar ile Sınıfsal Danışma Konseyleri kuruldu. Söz konusu bölgesel konseyler, köylüler de dahil olmak üzere, toplumun çeşitli tabakalarını temsil etti ve ademimerkeziyetçi demokratik hükümetin beşiği haline geldi. İşte bu toplumsal-eğitimsel arka plan, Danimarka'daki kooperatif hareketinin beşiği idi.

Kooperatif fikri Britanya'da doğmuş olmakla birlikte, Danimarkalılarda dayanışma duygusunun güçlü oluşu, toplumun bir arada durması ve karşılıklı

çıkarların tanınması nedeniyle en iyi örneği Danimarka'da verildi. İlk tüketici kooperatifi, Thisted Kjøbstads Arbejder Foreng,* Thisted bölgesindeki rahiplerden Hans Christian ve kooperatif fikrinin hayranlarından Doktor F.F. Ulrik tarafından 1866 yılında Jutland'ın batı sahilinde açıldı. Kooperatiflerle birlikte bir kütüphane ve okuma odası açılması, işsizlik ve sağlık yardımı sandıklarının kurulması, üyelerin kendi sebzelelerini yetiştirebilecekleri bir bahçelik kurulması da kooperatif kurmanın ne demek olduğunu yeterince göstermekteydi. 1890 yılına gelindiğinde 540 kooperatif faaliyete geçmişti bile. Danimarka Tüketici Kooperatifleri Birliği, kooperatiflerdeki satın almaların ortak bir örgüt tarafından yapılması amacıyla 1896 yılında kuruldu.

Tüketici kooperatifleri hizmet verdikleri toplulukların satın alacağı malların fiyatını düşürmeye uğraşırken, performansı artırmanın bir yöntemi olarak kooperatiflerin kullanılması fikri de tarımsal üretimle uğraşan sektörlerde yaygınlaştı. Kooperatif şeklinde işleyen ilk mandıranın 1882 yılında Hjedding köyünde kurulmasıyla birlikte bu fikir yaygınlaşmaya başladı. Beş yıl içerisinde, kooperatif şeklinde işletilen ilk domuz pastırması fabrikası açıldı. Bunu kooperatif şeklinde işletilen mezbahalar ile yetiştirme ve ihracatla, yumurta paketlemeyle ve ihracıyla, yem üretimiyle, tarım makinelerinin paylaşımıyla, tereyağı ihracatıyla, büyükbaş hayvan ile kümes hayvanı üretimi ve ihracatıyla uğraşan kooperatifler ile nihayetinde bankacılıkla, sigorta poliçesi satışıyla iştigal eden kooperatifler takip etti. Yaygın bir sivil örgütlenme ağı faaliyete geçti. Kooperatif şeklinde işletilen kurumların tipik bir örneği, pahalı çiftlik makinelerinin sahipliğinin ortaklaşa alınmasıyla ortaya çıkan makine istasyonuydu. Köylü aile çiftliklerinin münferiden yapamadığı ne varsa kooperatif bunu modern makine-teçhizatı satın alarak ve gıda işleme fabrikaları kurarak kolaylıkla yapabiliyordu. Kontrol dernekleri çiftçilere sütlerinin üretim miktarını ve yağ oranını hesaplamada yardımcı oldu, onlara düzenli biçimde öneri sunup fikir alışverişinde bulundu. 1900 yılı itibarıyla, konsültasyon hizmeti veren altmış beş dernek faaliyete geçmişti. Danimarkalı köylü toplumu, ihracat sektörünü gıda işleme ve ihracat işlerini kooperatifler aracılığıyla yaparak büyüttü.

Savaştaki yenilgiye, toprak kayıplarına ve yıkıcı sonuçlar doğuran tahıl krizine çabuk ve bilinçli tepki verildi. Danimarkalılar ülke ekonomisinde dramatik yapısal değişiklikler yapmayı başardı ve hayvan besiciliği ile gıda işlemeciliğine odaklanmaya başladı. Kooperatif hareketi bu süreçte hayati rol oynamış bir unsur ve milli ekonomide belirleyici rol üstlenmiş bir oyuncuydu.

Yararlanılan kaynaklar: Jensen (1982), Jensen (1945), Holm (1988) ve Ravnholt (1988). Öğrencim Thomas Ribbs'in araştırma makalesinden (2009) genel hatlarıyla istifade ettim.

yüzde 80'i, ürettiği sütleri işlenmesi, kalite kontrolden geçmesi ve tereyağı elde edilmesi için kooperatiflere satmaktaydı. Kooperatifler ayrıca başka bir dizi teşebbüs için de kuruluyordu: Domuz pastırması fabrikaları, mezbahalar, tereyağı üretimi, yumurta ihracatı, gübre alımı ve at yetiştiriciliği.¹⁷ Çok geçmeden ulusal bir kooperatif ağı kuruldu ve Kooperatif Merkez Komitesi seçildi. Çiftçiler ayrıca, Halk Eğitim Merkezleri ve tarım okulları gibi okulları işletmek amacıyla anonim şirketler de kurdu. Merkezi örgütler ülke içinde bir demiryolu ağı, bir Kooperatif Bankası ve hatta Danimarka Sanatoryum Cemaati de kurdu (Hartel ve Faber, 1918).

Ülkedeki devasa süt sanayisi yetenekli mühendisleri ve yatırımcıları kendisine çekti. Makine üreten fabrikaları kurmakla uğraşan L.C. Nielsen, tereyağı ve mandıra üretimini mekanize eden süt separatörünü 1878 yılında icat etti.¹⁸ Kooperatif şeklinde işletilen gıda işleme sanayisi sürekli büyüdü. 1870'lerde, yıllık tereyağı ihracatı 10.000 tonu aşıyordu; I. Dünya Savaşı arefesinde bu rakam 100.000 tona ulaştı.

Danimarka ayrıca 19. yüzyılda bira yapımında yaşanan devrime de iştirak etti.¹⁹ Modern usullerle alttan fermente edilen Alman birası (*lager*) üretimi 19. yüzyılın ikinci yarısında ev yapımı bira üretimini geçmeye başladı. Danimarka'da ilk *lager* 1847'de üretildi ancak 1870'lerin sonu ile 1880'lerin başına kadar yaygınlaşmadı. Teknolojik yenilikler, mekanik soğutma, yeni malt yapma süreçleri, pastörizasyon ve şişeleme hep 1870'lerden itibaren kullanılmaya başlandı.²⁰ Carlsberg Şirketi, 1880'lerden itibaren pazarın yarısını kontrol altında tutmaya başladı. Buna karşılık, 1873 yılında kurulan ve başlangıçta pazarın sadece yüzde 9'una sahip olan yeni bir şirket, Tuborg, 20. yüzyılın başlarında üretim hacmi bakımından Carlsberg'i yakalamaya yaklaştı. Gıda işleme sanayisindeki diğer kolların aksine, bira üretimi I. Dünya Savaşı'na kadar iç pazara hizmet etmekteydi (Wilson ve Gourvish, 1998).

Diğer sanayi kolları o dönemde henüz gelişmemişti. 1870'lere kadar, Danimarka'nın sanayi üretiminin sadece üçte biri modern fabrikalarda yapılırken kalan üçte ikisi el sanatlarına dayalı sanayilerden gelmekteydi. Öte yandan, 1872 ile 1913 arasında, sanayi üretimi yedi kat arttı. Sadece 19. yüzyıl sonundaki on yıllık dönemde 1.700 yeni mekanize fabrika kuruldu ve işçi sayısı iki katına çıktı. 1855 yılında istisna kabilinden olan modern ve mekanize sanayiydi; ancak 1900 yılına gelindiğinde el sanatlarına dayalı sanayiler ile büyük sanayinin payları dengelendi. Hollanda'da da yaşandığı gibi, ithal ikamesine dayalı sanayileşme 1850'lerden itibaren hız kazandı. Buna karşılık Danimarka da, Hollanda gibi, ülkede kömür ve demir rezervi bulunmayışının eksikliğini yaşadı. Tekstil sektörü ise, diğer taraftan, iç pazara dönük üretimiyle sürekli gelişti ve kısa sürede sanayi üretiminin yüzde 20'sini karşılamaya başladı. Makine sanayisi de yüzde 20'sini karşılamaktaydı. I. Dünya Savaşı'ndan önce, Danimarka, ithal ikameci sanayileşmede önemli ilerleme sağladı ve sanayi mallarının iç tüketiminin yüzde 70'inden fazlasını ülke içinde üretilen mallar-

la karşılaşmayı başardı. Milli ekonomiye sanayinin ve tarımın katkısı az çok dengeye oturdu.

Diğer iki İskandinav ülkesi, İsveç ve Norveç, Danimarka'dan farklı bir yol çizdi. Bu iki Nordik ülkenin hiçbirinde tarım önde gelen sektörlerden değildi. Bununla birlikte, patates ekimine başlanması, et ve mandıra üretimine yoğunlaşılması sayesinde, İsveç'teki tarımsal üretim 1860'lar ile 1910'lar arasındaki dönemde yüzde 256 oranında arttı. İsveç, ithal ettiği buğday ve çavdar miktarını sürekli artırıp yulaf, et ve tereyağı ihraç ediyordu. 20. yüzyıla girilene kadar, ihraç ve ithal gıdalar arasındaki denge korundu. İsveç, ancak 20. yüzyılın ilk başlarında gıdada net ithalatçı haline geldi. Norveç, gıda tüketiminin büyük bölümünü ithal etmek zorundaydı. Patates üretimi 1835 ile 1910 yılları arasındaki dönemde iki kattan fazla artarken hayvan besiciliği ve süt ekonomisinde de önemli ilerleme kaydedildi. Öte yandan tahıl ithalatı üçe katlandı, çünkü Norveç'te neredeyse hiç tahıl yetişmiyordu. Kırsal nüfusun büyük bölümünün esas faaliyeti ağaç kesimi ve balıkçılıktı. Norveç ihracatının yüzde 47'sini oluşturan balıkçılık, 19. yüzyılın ortalarında en önemli ihracat sektörü haline geldi. Balıkçılık sektörünün önemi giderek azaldı: 1900 yılı itibarıyla, balıkçılık sanayisi ve onun üzerine kurulan balık işleme sektörü (sardalya ve ringa balığı), toplam ihracatın dörtte birine karşılık geliyordu.

İsveç ve Norveç 1860'lı yıllara kadar (balıkçılık ve ormancılık dahil olmak üzere) birincil ürün üreticisi olarak kaldı; ancak bu iki ülkenin modern iktisadi dönüşümünün anahtarı tarım sektörü değildi. İki ülke de sanayileşmeye giden yolunu kendisi buldu. Sanayileşmeye geç başlamış olmalarına karşılık, "beşeri sermayelerini" sonuna kadar kullanma, Britanya'ya coğrafi yakınlıklarından ve ucuz su taşımacılığına erişimlerinin olmasından faydalanma imkânları mevcuttu. (İsveç korumacı politikalara kısa sürede geri dönecek olsa da) İskandinav ülkelerinin hepsi serbest ticareti destekledi ve Britanya pazarı ile olan bağlantılarını sıkı sıkıya korudu. Okyanus taşımacılığının sunduğu fırsatlar İskandinav ülkelerine muazzam bir avantaj sağlıyordu; onlar da bu fırsatı değerlendirmekte gecikmedi.²¹ Altmış yıl içinde kapasitesini altı kat artırmış olan Norveç ticaret filosu dünyanın en büyük üçüncü filosu haline geldi ve verdiği taşıma hizmetleriyle ülkenin ihraç gelirlerinin yüzde 45'ini sağladı. Norveç'in deniz taşımacılığı kapasitesi, 1880'li yıllarda, Fransız, Alman ve Hollanda filolarınınkinin üzerindeydi. İsveç 0,9 milyon tonluk, Danimarka ise 0,5 milyonluk kapasite artışı yaptı.

Buna karşılık, ülkede modern bir iç taşımacılık ağı olmadığına okyanus taşımacılığının sunduğu imkân da sınırlı kalıyordu. Ucuz toplu taşıma sistemlerinin yaratılması gerekiyordu. 19. yüzyılın ortalarına kadar, işlenmemiş ağaç ve demir cevheri gibi ucuz ürünler sadece, ağır malların kar üstünde götürülebildiği kış mevsiminde taşınıyordu. Taşımacılığın bütün yıla yayılması kısmen kanallar sayesinde,²² esas olarak da 19. yüzyılın ikinci yarısında (çoğunlukla son üçte birlik diliminde) bir bölümü yabancı yatırımlarla finanse edilen ka-

rayollarının inşasının ardından sağlandı. Avrupa'nın diğer bölgelerindeki gibi, İskandinavya'da da modern ulaşım demiryolları ile kuruluyordu. 1860 yılına kadar, bu üç ülkeyi kat eden demiryolu hattı uzunluğu sadece 600 kilometreydi. Norveç'teki ilk hattın, Oslo-Eidsvoll hattının açılması 1854 yılını buldu.²³ Her ikisi de mükemmel su yolu taşımacılığı imkânına sahip Danimarka ve Norveç'e kıyasla, ki biri küçük bir yarımada da diğer dar ve uzun bir arazide kuruluydu, bulunduğu coğrafya İsveç'i demiryoluna muhtaç kılıyordu. 1860 yılına kadar demiryolu inşaatı adına pek bir şey yapmayan İsveç, takip eden elli yılda demiryolu ağını 14.400 kilometreye çıkarttı. Demiryolları ormanlık bölgeleri ve ülkenin kuzeyindeki demir yataklarını sanayi merkezlerine, Luleå ve Narvik'teki limanlara bağladı. Diğer taraftan, coğrafi açıdan büyük ve nüfusu dağınık Norveç ve İsveç'teki demiryolu yoğunluğu, Batı Avrupa'dakiyle boy ölçüşemezdi. İskandinavya'daki demiryollarının bir yılda taşıdığı malların ağırlığı ve yolcu sayısı, Batı'dakinin yarısıydı. Bu açıdan bakıldığında İskandinavya çok geride kalmıştı (bkz. Tablo 6.2).

Beşeri sermayeleri ve mükemmel jeopolitik konumlarının sağladığı avantajlar modernleşmeye giden yolu açmış olsa dahi, geçmişte yoksul olan bu köylü ülkelerin eksikliği yatırıma ayırabilecekleri kadar sermaye biriktirememiş olmalarıydı. Önceki yüzyıllarda yaptıkları ihracatla zenginleşen yerli tacir sınıfı, sanayiye önemli yatırımlar yapmaktaydı. Diğer taraftan, Batı yalnızca bu ülkelere mallarını satabilecekleri sınırsız bir pazar sunmuyor, ayrıca yatırım sermayesi de öneriyordu. İsveç devleti kredi almak için Batı'daki finansal piyasalara başvurdu ve aldığı kredileri demiryolu inşaatında kullandı. Ülkedeki bazı şehirler de dış borçlanmaya gitti. Fransız ve Britanya sermayesi, işlenmemiş ağaç ihraç eden büyük şirketlere ve kereste sanayisine yatırım yaptı. Modernleşmesinin ilk aşamasında, sermaye girişi İsveç için önem taşıyordu: 1880'ler boyunca, yurtiçi sermaye birikiminin yüzde 45'i bu şekilde oluşmuştu.²⁴ "İster doğrudan ister dolaylı olarak, yabancı sermayenin gelmesi, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle biten dönemin tamamında, İsveç ekonomisinin büyümesi için gereken asli unsurlardan biriydi" (Heckscher, 1954, 247-8). Ülke ekonomisi güçlendikçe yabancı sermayenin önemi giderek azaldı. 1900 ile 1910 yılları arasında, sermaye birikiminin yalnızca yüzde 16'sı yabancı sermayeden ibaret hale geldi.

Yabancı sermaye girişi Norveç'te daha da önemli bir rol oynadı. Sanayideki ilerleme elektrik üretimine sıkı sıkıya bağlı olduğu, elektrik sanayisi de büyük yatırım gerektirdiğinden, doğrudan yabancı yatırım hayati önem taşımaktaydı. 19. yüzyılın sonuna kadar, Norveç'te elektrik sanayisine yatırılan sermayenin yüzde 50'si dışarıdan geliyordu. Yabancı sermayenin Norveç'teki madencilik ve kimya sanayilerindeki payı yüzde 80'e ulaşırken, toplam sanayi yatırımlarındaki payı yüzde 39'a gelmişti. Öte yandan, 20. yüzyıla girilmesiyle birlikte, yurtiçi sermaye birikiminin sağlanması son derece önemli hale geldi. 1894 ile 1914 yılları arasında, ülkeye giren yabancı sermaye miktarı, yurtiçi sermaye

Tablo 6.2 İskandinavya’da demiryolu ağının gelişmişlik seviyesi, 1911

	1 km demiryoluna düşen tapulu arazi (km ² cinsinden)	100.000 kişi başına düşen demiryolu uzunluğu (km)	100.000 kişi başına taşınan ağırlık	Kişi başına düşen demiryolu yolculuğu sayısı
İsveç	32,32	252,5	6,89	10,9
Danimarka	10,37	133,9	2,66	11,0
Norveç	105,44	129,0	2,42	6,0
İskandinavya	48,55	180,9	4,09	8,8
Ortalaması				

Kaynak: Berend ve Ránki (1982, 100).

birikiminin üçte birine ve GSYH’nin sadece yüzde 5’ine indi. 1906 yılında, hükümet, hidroelektrik santrallerin sahipliğinin yabancılarda olmasını yasakladı. *Gründerzeit*’ın²⁵ başladığı dönemde yabancı sermaye önemli bir rol oynamış olmakla birlikte, 20. yüzyıla girilirken yurtiçi sermaye birikimi ve yatırımlar ağır bastı.

Yurtiçi sermaye birikiminin öne çıkmasının sebeplerinden biri, modern bankacılık sisteminin yaratılmasıydı. Ekonomisi geri kalmış, tamamen tarıma dayalı İsveç, Avrupa’daki ilk milli bankayı 1668 yılında kurmuştu;²⁵ ancak bu bankanın, Sveriges Riksbank, münhasıran para basma yetkisi olan bir merkez bankasına dönüşmesi 1897 yılını bulacaktı. Danimarka’daki ilk banka 1846 yılında kuruldu; fakat *Crédit Mobilier* tipi ilk modern banka, *Privatbanken*, ancak 1857 yılında faaliyete geçmişti. Bu banka ilk açılışından itibaren kredi ve yatırım hizmeti vermeye başladı. Üstelik, Alman modelini takip ederek, şeker, damıtım ve bira yapımı sanayilerindeki şirketlerden oluşan devasa bir imparatorluk kurdu. Hükümetin 1851 yılında yaptığı yasal düzenleme, kredi kooperatiflerinin (*Kreditforeninger*) kurulmasını mümkün kıldı. Danimarka’da 1870 yılında on sekiz ticari banka vardı;²⁶ İsveç’te bu sayı 1860 yılında otuzdu. 1864 yılında, İsveç modelini takip eden bankalar açıldı: Bunların hepsi, sahiplerinin sınırsız sorumlu olduğu ve para basma yetkisi taşıyan, devletin verdiği lisansla kurulmuş “özel –enskilda– bankaları.” 1864-1865 yıllarında on iki özel banka ve bunlara ilaveten anonim şirket türünde kurulmuş ilk bankalar faaliyete geçti.²⁷ Bu bankalar arasında en yaratıcı hizmetleri verenlerden biri A.O. Wallenberg’in kurduğu ve 1897 yılına kadar merkez bankası gibi faaliyet gösteren Özel Stockholm Bankası’ydı [*Stockholm Enskilda Bank*] (1856) (Samuelson, 1958; Lundström, 1991).

Orijinal anlamıyla Alman İmparatorluğu’nun 1871’de kuruluşundan sonraki yirmi yılı; Almanya’nın altın çağı olarak anılan dönem; burada İskandinavya’ya ilk yabancı yatırımlar geldiği döneme atıfta bulunmaktadır – ç.n.

Bölgenin jeolojik potansiyelinin kullanılması, modern ulaşım ve finans sistemlerinin yaratılmasıyla mümkün hale geldi. Danimarka'nın verimli toprakları, İsveç ve Norveç'in sınırsız ormanları, yüksek kalite demir cevheri ve boksit gibi çok çeşitli diğer maden cevherleri mevcuttu. Yine bu bölgedeki suyun bolluğu, kömür rezervi bulunmayan İskandinav ülkelerinde ucuz elektrik enerjisi üretilmesine imkân tanıdı. Böylece, bölgenin sanayileşmesini 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde başarıyla tamamlamasının yolu açılmış oldu.

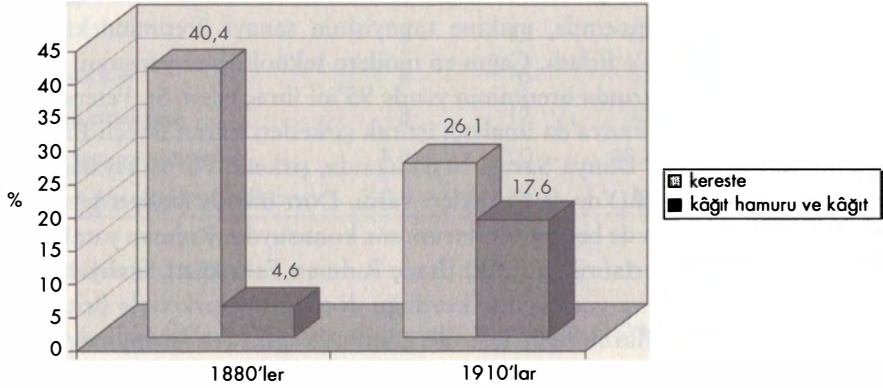
Yeni enerji kaynakları İskandinavya bölgesinin kalkınmasına önemli ölçüde katkıda bulundu. Norveç ve İsveç, Avrupa'da ülke çapında elektrifikasyonu tamamlayan ilk ülkelerdendi.²⁸ İskandinavya, II. Sanayi Devrimi'nden son derece kârlı çıktı ve 20. yüzyıla girilirken dönemin en modern sanayi sektörlerinden birini yarattı. Ağırlıklı olarak İsveç'te ve bir ölçüde de Norveç'te sanayileşmeyi başlatan sektör kerestecilikti. Yüzölçümü geniş bu ülkeler muazzam büyüklükteki ormanlarla kaplıydı, kerestecilik ve işlenmemiş ağaç ihracatı gelenekleri eskiye dayanmaktaydı. İsveç sanayisindeki büyüme 19. yüzyılda aşama aşama hızlandı: 1810 ile 1840 arasındaki onar yıllık dönemlerde yüzde 11 ile yüzde 20, 1840 ile 1880 arasındaki onar yıllık dönemlerde yüzde 25 ile yüzde 34 ve 1880'den itibaren her on yılda yüzde 54 ile yüzde 78. Demir cevheri ve kereste üretimi 1880 yılına kadar sanayideki ağırlığını korudu;²⁹ bu tarihten itibaren metal, kâğıt hamuru ile kâğıt ve makine sanayileri ön plana çıktı. Benzer bir şekilde, 1880 yılından önce, tüketim malı üreten sektörler, özellikle de pamuk ve yün sanayisi, bölgenin sanayi üretiminin üçte ikisi ile dörtte üçünü karşılıyordu; ancak 1880 yılından sonra, sanayi üretiminin önce yarısı ve nihayetinde üçte ikisi yatırım malı üreten sektörler tarafından karşılanır hale geldi (Schön, 1988; Gustaffson, 1991, 210-12).

1870'li ve 1880'li yıllarda kâğıt hamuru, kâğıt, çelik ve makine sanayileri, İsveç sanayisinin ağır topları haline geldi.³⁰ Avrupa'daki kâğıt tüketimi 1860'lardan itibaren gözle görülür ölçüde arttı. İsveç'in gelişen kimya sanayisi, araştırma ve geliştirme çalışmalarını sürekli artırdı; bu çalışmalar neticesinde, ağaç liflerini kimyasal maddelerle parçalamak suretiyle kâğıt hamuru elde etme yöntemleri keşfedildi.³¹ Norveç'te 1872 yılında dört mekanize kâğıt fabrikası faaliyetleyken bu sayı 1890 yılında elliye çıktı. 1870'te, ağacın yüzde 99'u ham halde ihraç edilirken, 1910 yılında bu oran yüzde 34'e kadar düştü. Diğer taraftan, kâğıt hamuru ve kâğıt ihracatının toplam ihracat içindeki payı yükselerek yüzde 65'e yükseldi.

İsveç bu alanda Norveç'i geçerek dünyanın en modern kâğıt hamuru ve kâğıt sanayisini kurdu. 19. yüzyılın sonunda, İsveç'te, mekanik ve kimyasal yöntemlerle kâğıt hamuru üretimi hacmen aşağı yukarı aynı seviyedeydi; 1910'lara gelindiğinde, öte yandan, kâğıt hamurunun üçte ikisi, diğerine göre daha üstün olan kimyasal yöntemle üretiliyordu. O dönemde, ihraç edilen ağacın yalnızca dörtte bir kadarı işlenmemiş haldeydi. Kâğıt hamuru ve kâğıt sektörleri, İsveç sanayisinin en dinamik ve başı çeken sektörleri haline geldi: 1860'lar ile 1895

Şekil 6.1

Kereste, kâğıt hamuru ve kâğıt ihracatının İsveç'in toplam ihracatındaki payları, 1881/5-1911/13 (Fridlitzius, 1963)

arasındaki dönemde yıllık üretim yüzde 6'nın üzerine çıktı ve 1895 ile 1914 arasındaki dönemde her yıl yüzde 11 büyüdü. Kâğıt hamuru üretimi 1892 ile 1913 yılları arasında on iki kat arttı; üretimin dörtte üçü ihraç ediliyordu. 1880 ile 1913 arasında, kâğıt üretimi on kat arttı (bkz. Şekil 6.1).

Kerestenin özel kullanım alanlarından biri, daha sonraları İsveç'in tekeline girecek olan modern kibrit sanayisiydi. Kibrit 1830'larda icat edilmişti ancak içerdiği fosforlu kimyasalların zehirli olması nedeniyle, kibrit fabrikalarındaki işçilerin sağlığı açısından önemli riskler oluştuyordu. 1840'larda daha emniyetli kibritler icat edildi ve İsveç bu kibritlerin önde gelen üreticilerinden biri oldu.³² 1848 yılında kurulan Jönköpings Tändsticksfabrik, 1857 yılında anonim şirkete dönüştü.³³ Vulcan Match fabrikası 1870'lerde faaliyete geçti ve 1890'lı yıllarda kibrit sanayisinin önde gelen şirketi oldu. Bu iki firma (üçüncü bir rakiplerini de alarak) 1903 yılında birleşti, Jönköpings & Vulcan Co. adını kullanmaya başladı ve İsveç'te büyük ormanlık araziler satın aldı. Şirket aynı dönemde, Britanya ve diğer ülkelerde kurduğu iştirakleri ve dağıtım ağlarıyla çokuluslu bir şirkete dönüştü.³⁴

Keresteye ilaveten, İsveç dünyadaki en iyi kalite demir cevherlerinin bir bölümüne de sahipti ve erken modern dönemde bu cevherleri işleyip demir elde ediyordu. Britanya'daki Sanayi Devrimi'yle ortaya çıkan ve rekabet edilemeyecek kadar ucuza üretilen ürünler, İsveç'teki geleneksel demir sanayisini zayıflattı. Bessemer ve Siemens-Martin yöntemlerinin uygulanmaya başlanması bu durumu dramatik ölçüde değiştirdi. İsveç'teki demir üretimi 1880 ile 1910 arasındaki dönemde yüzde 50 artarken çelik üretimi iki katına çıktı ve bu iki ürün

İsveç'in yaptığı ihracatın yüzde 10'unu oluşturdu. Demir-çelik sanayisi İsveç'in önde gelen ihracat sektörü oldu: 19. yüzyılın son dönemlerinde yurtiçi üretimin yüzde 80'i ve I. Dünya Savaşı'ndan önce de yüzde 66'sı ihraç ediliyordu.

Kâğıt, demir ve çelik endüstrileri ile bağlantılı olarak, İsveç'te makine sanayisi de muhteşem bir ilerleme kaydetti. Sanayideki işgücünün 1869 yılında yüzde 11'i ve I. Dünya Savaşı'ndan önce yüzde 19'u bu sanayi kolunda istihdam edilmekteydi. Aynı dönemde, makine sanayisinin sanayi üretimindeki payı yüzde 8'den yüzde 14'e fırladı. Çağın en modern teknolojisini yansıtan, örneğin, 20. yüzyılın başlarında üretiminin yüzde 95'ini ihraç eden, St. Petersburg, Rusya ve Beeston, Britanya'da imalatçı iştirak şirketleri kuran İsveçli Ericson Telefon Şirketi'ydi. I. Dünya Savaşı başladığında, şirketin Paris, Viyana, Budapeşte ve Buffalo, ABD'de de iştirakleri vardı. Dört ülkede faaliyet gösteren Electrolux firması için de benzer bir durum söz konusuydu. Rulman yatak üreticisi Svenska Kullagerfabriken (SKF) [İsveç Rulman Fabrikası], faaliyetlerine 1907 yılında başladı ve yurtdışında kurduğu dört iştirak şirketiyle Britanya, Fransa ve ABD pazarlarını hedefledi. İlk çokuluslu şirketler İskandinavya'da ortaya çıktı. İsveç sanayisinin büyümesi genelde çok hızlı gerçekleşti: 19. yüzyılın son üçte birlik dilimi ile I. Dünya Savaşı arasındaki dönemde sanayideki büyüme yüzde 5,1 oranında gerçekleşti ve makine, kâğıt hamuru ve kâğıt sanayilerindeki yıllık büyüme yüzde 10,4'ü buldu (Gustaffson, 1991, 218, 220).

Yine aynı dönemde, sanayinin gelişmesinde ithal ikameci politikalar da rol oynadı. Tekstil üretimi 1890 ile 1910 yılları arasında üç buçuk kat artarak yurtiçi tüketimdeki payını yüzde 60'tan yüzde 80'e çıkarttı. Genel olarak bakıldığında, İsveç sanayisi, 1870'ler ile I. Dünya Savaşı arasındaki dönemde işgücünü üç katından fazlasına çıkarttı ve brüt üretim değerini de üç kattan fazla artırdı.

Sanayileşme sürecinde geleneksel olarak önemli rol oynayan sektörlerle bakıldığında Norveç'in dezavantajları vardı. Öte yandan, elektrik enerjisi üretimi mümkün hale geldiğinde ülkenin durumu değişti.³⁵ Ülkede bol miktarda bulunan ve ucuza mal edilen yeni enerji kaynakları Norveç'in kendi kimya sanayisini kurmasına, örneğin suni gübre üretmesine, imkân tanıdı. Suni gübre üretiminde önemli olan bir diğer unsur Norveçli fizikçi Kristian Birkeland'ın yaratıcılığıydı. Birkeland, nitrik asit ve –nihai ürün olarak– başarıyla kullanılan bir suni gübre olan kalsiyum nitrat (norgesalpeter) üretmek için elektrik arkı ile nitrojen bağlanması yöntemini kullandı. Norveç, kısmen de Britanya, Fransa ve İsveç'in yaptığı yatırımlarla, kendi elektrikli metalurji, boksit, alüminyum ve elektroteknik sanayilerini kurdu.³⁶ Norveç'teki işgücünün yüzde 15'ini istihdam eden, sermayesi hisselerle bölünmüş şirketlerin neredeyse yüzde 40'ı yabancıların elindeydi. Öte yandan, İsveç'in aksine, Norveç'teki sanayileşme süreci, I. Dünya Savaşı'ndan hemen önceki dönemde, daha başarısız durumdaydı. 1910 yılında, aktif nüfusun yüzde 43'ünden fazlası hâlâ tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörlerinde ve sadece yüzde 25'i sanayide istihdam edilmek-

Tablo 6.3 İskandinavya’da kişi başına sanayileşme endeksi, 1800-1913 (1800 yılındaki Britanya 100 kabul edilmiştir)

	1800	1860	1913	1800=100
Danimarka	8	10	33	413
Norveç	9	11	31	344
İsveç	8	15	67	838
Gelişmiş Batı	8	16	55	688
Avrupa ortalaması	8	17	45	563
İskandinavya ortalaması	8,3	12,0	43,7	527
Batı’nın %’si olarak İskandinavya	10,3	75	79	

Kaynak: Bairoch (1991, 3).

Tablo 6.4 İskandinavya’nın arayı kapatması: Kişi başına GSYH (1990 Geary Khamis doları cinsinden)

Yıl	İskandinavya	Britanya’nın %’si olarak	Batı Avrupa’nın (Kıta Avrupası) %’si olarak
1850	1.356	57	79
1870	1.642	50	75
1913	3.108	62	81

Kaynak: Maddison (1995).

Not: Paul Bairoch’a göre, İskandinavya’nın GSMH’si 1860 yılında Batı Avrupa’nın sadece yüzde 60’ına karşılık gelmekteydi ancak 1910 itibarıyla yüzde 95’ine yükselmişti. Angus Maddison’un (1995) hesaplamalarına göre, üç İskandinav ülkesinin GSYH’si, altı Batı Avrupa (Kıta Avrupası) ülkesinin GSYH ortalamasının 1870 yılında yüzde 75’i iken 1913 yılında yüzde 62’si seviyesine gelmişti. 1870 yılında, İskandinavya’nın GSYH’si Britanya’dakinin sadece yüzde 50’siydi; 1913 yılında bu oran yüzde 62’ye çıktı.

teydi. Buna karşılık, hizmet sektörü, diğer Avrupa ülkelerinin hepsinden önce Norveç’te ön plana çıktı. Norveç’in ticaret filosu, I. Dünya Savaşı’ndan önce, taşımacılık hizmetleriyle çok büyük gelir sağladı, ülkedeki GSYH’nin yarısını üretti ve işgücünün yüzde 30’undan fazlasını istihdam etti.

1860’lara kadar ekonomik açıdan geri kalmış bir bölge olan İskandinavya, I. Dünya Savaşı’ndan önceki dönemde, Batı Avrupa haricinde sanayide ve modernleşmede başarı hikâyesi yazabilmiş tek yerdi (bkz. Tablo 6.3). Savaştan önce, yalnızca İskandinavya Batı’yı yakalayacak işe yarar bir model ortaya koyabildi. 1850 ile 1870 yılları arasında İskandinav ülkelerindeki kişi başına gelir Britanya’ya ya da Batı Avrupa’ya (Kıta Avrupası’na) kıyasla daha yavaş arttı; ancak bu durum 1870’ten sonra bir anda değişti. Üç İskandinav

ülkesinin GSYH'si 19. yüzyılın ortalarında Britanya'nın sadece yüzde 45'ine karşılık gelirken 1913 yılında Britanya'nın yüzde 60'ına ve Batı Avrupa'nın (Kıta Avrupası'nın) yüzde 80'ine eşit hale geldi (bkz. Tablo 6.4). 1820 ile 1913 yılları arasında, hem Batı Avrupa hem de İskandinavya muhteşem bir dönüşümü başarıyla tamamladı ve gayri safi milli hasıllarını beş buçuk kat artırdı (bkz. Tablo 6.5).

Tablo 6.5 Batı Avrupa'daki on iki ülkenin ve İskandinavya'nın GSYH'si (1990 Geary Khamis doları cinsinden)

	Batı Avrupa	İskandinavya
1820	132.629	100
1870	303.101	229
1900	550.612	415
1913	732.332	552

Kaynak: Maddison (1995, 211).

Nüfus Yapısındaki Devrim, Hayatın Baştan Aşağı Değişmesi ve Yaşam Standardı

19. yüzyıldaki iktisadi dönüşümde anahtar rol oynayan oyuncular, her zaman olduğu üzere, insanlardı: Okuma yazma bilmeyenlerle iyi eğitim almışlar, erkekler ve kadınlar, taşralılar ve şehirliler, köylüler, işçiler, müteşebbisler, araştırmacılar, mucitler, doktorlar, bankacılar ve hükümet yetkilileri. Nüfus yapısındaki değişiklikler, 19. yüzyılın karmaşık tarihinde kendi başına önem taşıyan unsurlardı; çünkü Avrupa nüfusu, insanlık tarihinde ilk defa, tek bir yüzyılda ikiye, üçe ve dörde katlandı.

Nüfus yapısındaki devrimin tek etkisi, Avrupa nüfusunun çok daha fazla artmış olması değildi: İnsan ömrü önemli ölçüde uzadı, nüfus daha sağlıklı hale geldi, evlilik âdetleri, aile yapıları ve hatta beslenme alışkanlıkları daha modernleşti. Nüfusun büyük bölümü hızla büyüyen şehirlere taşındığı için iktisat alışkanlıkları da değişti. Şehirlerin aşırı büyümesi, 19. yüzyılın ilk birkaç on yılında son derece olumsuz yan etkilere yol açtı ancak daha sonra şartlar iyileşti; evlerin inşaat kalitesinde, su ve elektrik hizmetlerinde ve toplu taşıma sistemlerinde yaşanan iyileşmelerle kentsel yerleşimler modernize edildi. Sanayileşme ve şehirleşme milyonlarca insanı yerinden etti, toplumsal ayaklanmalara ve hayat şartlarının kötüleşmesine yol açtı, fakat 19. yüzyılın ortalarından itibaren hayat kalitesi yükselmeye başladı. Gelir seviyeleri arasında büyük farklar vardı ve hatta bir süre daha yükselmeye devam etti. Diğer taraftan, 20. yüzyıla girilirken nüfusun neredeyse tamamı daha yüksek hayat standardına kavuştu ve yaşamları önemli ölçüde daha iyiye gitti.

Nüfus Yapısındaki Devrim

Batı Avrupa'nın (Kıta Avrupası) temel sosyo-politik ve kurumsal yapısına bakıldığında, Kuzeybatı Avrupa'da modern kapitalizmin öncülüğünü yapan

ülkelerle benzer özellikleri paylaştığı ve o bölgedeki gelişmelere hızla ayak uydurabildiği görülmektedir. Kuzeybatı Avrupa’da 18. yüzyılda meydana gelen nüfus patlaması için de bu tespit geçerliydi. Diğer ülkelerde bir nebze geç başlamakla birlikte, bahsedilen nüfus artışı 19. yüzyılda ivmesini yakaladı. 1300 ile 1500 yılları arasında kıtanın batı yarısında hep aynı seviyede kalan nüfus, 1500 ile 1700 yılları arasında yıllık ortalama yüzde 0,16 seviyesinde büyüyerek çok yavaş artmaya başladı. Tarihsel istatistikler üzerinde çalışanlar, 17. yüzyıldaki Avrupa nüfusunun 13. yüzyıldakinden çok az daha kalabalık olduğunu belirtmektedir. Roger Mols’a (1974) göre, Avrupa’nın nüfusu 1500 yılında 82 milyon, 1600 yılında 105 milyon ve 1700 yılında 120 milyondur.

18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başı arasındaki dönemin Britanyalı bilim insanlarından Thomas R. Malthus, 11. yüzyıl ile 17. yüzyıl arasındaki nüfus artışının yavaşlığını analiz etti. Malthus’a göre, nüfusun üssel büyümesi (ya da geometrik olarak artması) ile tarımsal üretimin lineer büyümesi (veya aritmetik ilerlemesi) birbirine son derece zıttı. “Malthus Kapanı”, nüfus artışı tarımsal üretimi geçtiğinde kurulmaktadır. Bu gıda krizleri döngüsü sıklıkla yaşanmakta ve nüfus artışını engellemektedir. Fernand Braudel (1979), Fransa’da 10. ve 17. yüzyıllar arasında yetmiş üç defa, 18. yüzyılda ise on altı defa kıtlık yaşandığı bilgisini vermektedir.¹

Malthus’un açıkladığı ve ebedi gerçek olduğuna inandığı, nüfus ile tarımsal üretim arasında yüzyıllardır görülen o bağlantı, tam da çalışmasını yayımladığı sırada, Batı Avrupa için değişmişti. Bu saygın tarih profesörü, kendi gözlerinin önünde gerçekleşen dramatik dönüşümü açıklamayı başaramayınca gözle görülür ölçüde tarihle bağını kopardı. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, kendi vatanı da dahil olmak üzere ilk önce Kuzeybatı Avrupa muazzam bir değişikliğe sahne olmuştu. Bu değişimi yansıtan, Avrupa’nın demografik tarihindeki köklü kayma oldu. Britanya ve Hollanda’nın nüfusu iki kattan fazla arttı (13,1 milyon çoğaldı); Batı Avrupa’nın genelinde ise, durgunluk dönemlerindeki yüzde 0,16 yerine, yıllık büyüme oranı yüzde 0,41 oldu (bkz. Tablo 7.1).

Nüfusun dağınık ve az olduğu Avrupa, nispeten nüfus yoğunluğu yüksek bir kıta halini aldı. 18. yüzyılın sonunda, Kuzeybatı Avrupa’da kilometrekare başına altmış ile seksen kişi düşerken Avrupa’nın genelinde kilometrekareye 18 kişi düşüyordu: Bu bölge, 1800 yılında, “muhtemelen bütün dünyada nüfus yoğunluğu en fazla olan yerdi” (Armengaud, 1973, 28). Kıyasen, Asya’da kilometrekare başına düşen kişi sayısı yalnızca on dördtü.

Nüfus artışı mucizesi Batı Avrupa’da 19. yüzyıl boyunca devam etti. Kuzeybatı Avrupa’nın nüfusu yüzyılın ilk yarısında iki kattan fazla (yüzde 226) arttı; tabii daha az gelişmiş bölgelerdeki büyüme daha yavaştı (yüzde 142,5). Britanya’nın nüfusu bu yüzyılda dört kattan fazla arttı ve 1801 yılında 10,5 milyonken 1913 yılında 45,6 milyona çıktı. Aynı dönemde, Hollanda’nın nüfusu yaklaşık üç katına (2,1 milyondan 6,2 milyona) yükseldi. Batı Avrupa’daki nü-

Tablo 7.1 Batı Avrupa nüfusu, 1700-1820, (bin kişi)

Bölge	1700	1820	1880'de 1720'ye göre artış
Hollanda ve Britanya	10.465	23.581	225,3
Batı Avrupa'nın kalanı	42.171	64.783	153,6
Avrupa toplamı	126.810	224.068	176,7

Kaynak: Maddison (2001, 241) esas alınmıştır.

fus artışının büyüklüğü dikkat çekiciydi: 1800 yılında 45,1 milyon olan nüfus 1850 yılında 100,4 milyona, 1910 yılında da 162 milyona ulaştı. Nüfus artışı yüzyılın ilk yarısında yüzde 223'ü ve 1910 yılına gelindiğinde yüzde 360'ı buldu (Cipolla, 1973, 747-8). Tek bir yüzyılda nüfusun bu denli arttığına tarihin hiçbir döneminde tanık olunmamıştır. Nüfus yapısındaki devrim Avrupa'nın geneline yayıldıkça, kıtanın dünya nüfusundan aldığı pay, 1800 ile 1913 yılları arasında yüzde 21'den yüzde 28'e yükseldi. Bölgeler arasında farklılık göstermekle birlikte, Avrupa'daki nüfus yoğunluğu da arttı. I. Dünya Savaşı'ndan önce, ortalamada, İngiltere, Belçika ve Hollanda'da kilometrekare başına 223 kişi düşerken Fransa, İsviçre, Almanya ve Avusturya'da 95 kişi düşüyordu.

Nüfus yapısında yüzyıllarca devam etmiş olan durgunluğun yerini hızlı ve düzenli nüfus artışı aldı. Malthus, incelemesini yaparken neyi gözden kaçırmıştı? Söz konusu dramatik değişikliklerin sebepleri neydi? Başlangıçta, doğum oranları, özellikle Britanya'da, dikkate değer ölçüde arttı; ancak nihayetinde, en önemli faktör, ölüm oranlarının, özellikle çocuk ölümlerinin, ciddi oranda düşmesiydi. Ölüm oranları yüzyıllar boyunca, arada dalgalanmalar olsa da, çok yüksek seviyelerde (1.000 kişide 35-36) sabit bir seyir izledi. 18. yüzyılın ortalarında Britanya'daki ölüm oranı hâlâ her bin kişide 30 kişi olmakla birlikte bu oran 1800 yılı civarlarında her bin kişide 26-27'ye ve 1905-1909 döneminde her bin kişide 15,1'e düştü. Hollanda'daki ölüm oranları da 1850'li yıllarda her bin kişide 26 kişiden 1901-1910 döneminde her bin kişide 15 kişiye düştü. 18. yüzyılın ikinci yirmi beş yıllık diliminde, Britanya'da yeni doğan her bin bebeğin 195'i doğumdan sonraki ilk bir yıl içinde hayatını kaybetmekteydi. Bu sayı 19. yüzyılın ilk çeyreğinde 144'e ve 20. yüzyılın ilk on yılında 127'ye düştü. Çocuk ölümleri diğer ülkelerde de azalmaya başladı ve Fransa'da, örneğin, her bin bebekte 191'den 132'ye düştü.

Batı'da ölüm oranları da yarıya indi ve her bin kişide 14 ila 16'ya kadar geriledi. Ortalama yetişkin ömrü dikkat çekecek seviyede değişmemiş olmakla birlikte, çocuklarda ortalama ömür ani ve şiddetli bir artış gösterdi. Geçmiş dönemler üzerine yapılan demografik çalışmaların çoğunda, 1000 ile 1820 yılları arasında yaşam süresinin neredeyse sabit olduğu ve 25 ila 26 yaş arasına çakılıp kaldığı ortaya konmaktadır.² 1900 yılına kadar Hindistan'da, Çin'de

ve Afrika'da da durum buydu. Batı Avrupa'da, 1820'lerden itibaren nüfus yapısında bir devrim görülmeye başlandı: O yıl, yaşam süresi tam on yıl artarak 36 yıla yükseldi ve 1900-1913 döneminde sıçrama yaparak 46 yıla çıktı. Hollanda, Britanya, İsviçre ve Fransa'da daha da yükselerek 50 ila 52 yılı buldu.

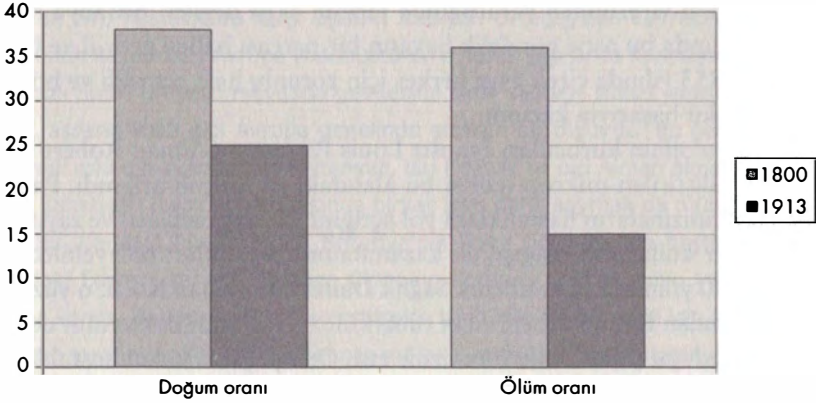
Yüzyıllar boyunca, Avrupa'nın dört bir tarafında doğum oranı her bin kişide 36 ila 40 gibi yüksek bir oranda seyretmekle birlikte ölüm oranları çok daha yüksek seviyelerde gerçekleşiyordu. Doğum ve ölüm oranlarının birbirini düzenli olarak dengelemesinin neticesinde nüfus artışı sınırlı kaldı. 19. yüzyılda bu denge bir anda değişti. Hızla sanayileşen Batı'da hem ölüm hem doğum oranları azalmaya başlamakla birlikte, ölüm oranlarındaki düşüş doğum oranlarındaki düşüşü çok geride bıraktı. Fransa'da, 18. yüzyılın sonunda her bin kişide 36 ila 37 olarak gerçekleşen doğum oranı, I. Dünya Savaşı öncesinde her bin kişide 20'ye düştü. Bu oran Britanya'da her bin kişide 25'e ve Belçika'da her bin kişide 23'e indi. O dönemde Batılı ülkelerin çoğunda görülen doğum oranı her bin kişide 20 ila 26'ydı (bkz. Şekil 7.1). Nüfus artışının hızlanması'nın sebebi, ölüm oranlarının daha fazla azalmasıydı. 19. yüzyıl, devasa ölçekte nüfus patlamasının yaşandığı bir dönem oldu. Bu, tarlalarda ve atölyelerde daha fazla kişinin çalıştırılabileceği, daha fazla insanın yedirilip giydirilmesi gerektiği anlamına gelmekteydi. 19. yüzyıldaki iktisadi dönüşümün en önemli itici güçlerinden biri nüfus yapısındaki bu gelişmeydi.

Ekonomisinin hâlâ nispeten geri kalmış olması nedeniyle, Batı Avrupa, göz alıcı ölçülerde büyüyen nüfusu ile ne yapacağını 1860'lı yıllara kadar bilemedi. Kırsal nüfusu besleyecek kadar çok toprak yoktu; sanayi ve hizmet sektöründe artan nüfusu istihdam edecek kadar çok yeni iş yaratılmamıştı. Nüfus yapısındaki bu değişimin dayattığı zorlukla başa çıkmanın tek geçerli yolu göçtü. 1800 ile 1880 yılları arasında, 11 milyon Avrupalı kıtayı terk etti. 1850 yılına kadar, Avrupa'dan göç edenlerin dörtte üçünden fazlası Britanyalı ve yüzde 17'si Almandı. 1850 ile 1880 yılları arasında, Avrupa'dan göç edenlerin hâlâ yüzde 82'si Britanyalı ve Almandı. O dönemin ardından, Avrupa'nın verdiği göç dramatik artış göstermeye devam etmekle birlikte, göç edenler artık periferi bölgelerinden gelenlerdi.

Avrupa'dan göç edenlerin çoğu denizaşırı bölgelere yerleşmekle birlikte, Avrupa içinde göç edenlerin ve Kuzey Afrika ile Osmanlı İmparatorluğu'na göç edenlerin sayısı da önemli ölçüde fazlaydı.³ Dinsel hoşgörüsüzlüğün ve yıkıcı savaşların insanları başka ülkelere gitmeye zorladığı erken modern yüzyıllar, Avrupa içi göçlerin belirgin biçimde yaşandığı uzun bir dönemdi. İspanyalı Yahudiler Hollanda'ya, Fransız Huguenot'lar Hollanda ve Almanya'ya, Valonlar savaşın mahvettiği Aşağı Ülkeler'in güneyinden İskandinavya'ya göç etti. Macaristan, ülkenin orta kesimindeki Osmanlı işgalinin bitmesinin ardından, Alman köylülerini terk edilmiş bölgelere yerleşmeye çağırdı. Bu yerleşimcileri cezbetmek için, 17. yüzyılda yıllarca feodal vergi ödemeyecekleri dönemler önerildi. Osmanlılar Sırbistan'ı işgal edince Sırlar kuzeye gitti ve Habsburg İmparatorluğu'nun sınır bölgelerine hür köylü-asker olarak yerleşti.

Şekil 7.1

Avrupa’da doğum ve ölüm oranlarında görülen değişim, 1800-1913 (Glass ve Grebenik, 1965, 83, 97)

Göçler 19. yüzyılda daha da yaygınlaştı. Yaklaşık 4 milyon Alman köylüsü Sibirya’da bedavaya toprak sahibi olmak için Rusya’ya göç etti; hükümetin örgütlediği pogromların ardından milyonlarca Yahudi Rusya’yı ve Lehistan topraklarını terk ederek Orta Avrupa’ya ve denizaşırı ülkelere gitti. Avrupa içinde hareket eden 5-6 milyon göçmen içinde yalnızca birkaç bin girişimci şansını başka bir ülkede deneyip kendi vasıflarıyla para kazanma riskini aldı. Britanya bile bu durumun istisnasını teşkil etmiyordu. Eric Hobsbawm, “Edward dönemi Britanya’sının dinamik girişimcilerinin, çoğu zaman, yabancılar veya azınlıklar” olduğuna dikkat çekti (Hobsbawm, 1969, 169). Yüzlerce müteşebbisin dışında, sanayileşmeye geç başlayan ülkelere göç etmiş o mühendisler⁴ ve vasıflı işçiler söz konusu ülkelere çok büyük değer kattı.⁵

Nüfus Patlamasının Sebepleri

Batı Avrupa’daki nüfus patlamasına yol açan neydi? Asli unsurlardan biri sağlıkta görülen dikkat çekici iyileşmeydi. Bu iyileşmenin sebeplerinden biri, Ortaçağ’daki ölümcül hastalıkların kökünün kazınmasıydı. Veba, çiçek, kolera ve diğer bulaşıcı hastalıklar Ortaçağ boyunca Avrupa’nın nüfusunu kırıp geçirmişti.⁶ Batı Avrupa’daki limanların kontrol altına alınması ve hastalığın vurduğu, Avrupa dışındaki bölgelerden gelen göçmenlerin muayene edilmesi sayesinde veba yok edildi. Öte yandan, Ortaçağ’dan kalan diğer yaygın hastalıklar varlıklarını çok uzun süre devam ettirdi. Kurbanlarının yüzde 25 ila yüzde 50’sini öldüren büyük çiçek hastalığı salgınları Avrupa’nın bazı bölgelerinde 18. yüzyılda ölümlerde dramatik artışlara sebep oldu. Kolera Avrupa’yı

1820'li ile 1830'lu yıllarda ve 1848 ile 1872 yılları arasında üç defa vurdu. 1830 yılındaki kolera salgını hastalığın bulaştığı insanların yarısını öldürdü; bu felaket sadece birkaç yıl sonra tekrarlanacaktı.

Gloucestershire'lı yaratıcı doktor Edward Jenner, vücudun antikor üretmesini sağlayıp bağışıklık sistemini güçlendiren ve uzun süre etkisini koruyan bir aşırı sığır çiçeği virüsünden yarattığında tarihin akışı değişti. Britanya hükümeti 1840 yılında bu aşırı gündelik hayatın bir parçası haline getirdi ve ücretsiz dağıttı. 1853 yılında çiçek aşısı herkes için zorunlu hale getirildi ve böylece hastalığın kökü başarıyla kazındı.

Mikrobiyolojinin kurucuları Fransız Louis Pasteur ve Alman Robert Koch tarafından geliştirilen mikrop teorisi bu alandaki en önemli atılımdı. Pasteur ile Koch, organizmaların hastalıklara yol açtığını (Koch postülatı) ve zayıflatılmış bakteriler kullanarak bağışıklık kazanmanın hastalıkları önleyebileceğini gösterdi. 1880 yılında İmparatorluk Sağlık Dairesi'ne atanan Koch, o yüzyılda her yedi ölümden birinin sebebi olan tüberküloza yol açan bakterinin de aralarında bulunduğu çeşitli bakterileri izole etti. Ortaçağ'dan kalan hastalıkların kökü, söz konusu teorik keşiflerin yapılması ve yanı sıra kolera bakterisi gibi farklı bakterilerin izole edilmesi sayesinde kazındı. Yeni aşıların kullanımına ve gündelik hayata ilişkin sağlık düzenlemelerine 19. yüzyılın ortalarından itibaren başlandı.

Antiseptik yöntemlerin keşfi ve uygulanması, ameliyat malzemelerinin sterilizasyonu ve hastanelerde hijyene verilen önemin artması da ölüm oranlarında ani ve şiddetli bir düşüşe yol açtı.⁷ 1840'lı yıllarda, Avrupa'daki ölümlerin üçte biri, solunum yolu hastalıkları da dahil edildiği takdirde yarısı, bulaşıcı hastalıklardandı. 1848-1872 ile 1901-1910 yılları arasında, Britanya'da bulaşıcı hastalıkların neden olduğu ölümler yüzde 60, solunum yolu hastalıkları ise yüzde 16 oranında azalmıştı. Temizlik eksikliğinin hastalıklara ne çok sebep olduğunun anlaşılması büyük bir gelişmeydi. Bilhassa anne ölümlerinde bu durum açıkça ortadaydı. 1847'de, Macaristan doğumlu Viyanalı Ignáz Fülöp Semmelweiss, ortalamada hastanede doğum yapan her üç anneden birinin ölümüne yol açan lohusa hummasının sebebini keşfetti. Semmelweiss, el yıkamanın ve sıhhi tesisleri özenle dezenfekte etmenin hastalığın daha az bulaşmasına yol açtığını ve ölüm oranını yüzde bire düşürdüğünü açıkladı. Tüm bu keşifler kontrolsüz bir orman yangını gibi Kıta Avrupası'na yayıldı: Napoléon, işgal edilen ülkelerde çiçek hastalığına karşı aşılanmanın zorunlu olmasını emretti. Habsburg İmparatorluğu'nda devlet tarafından düzenlenen hıfzıssıhhaya (*sanitation*) giden ilk adım, Maria Theresa'nın çıkardığı *Normativum Sanitatis* idi (Berend ve Ránki, 1982, 53).

Kullanılan araç gereçteki teknik iyileştirmeler de önemli bir unsurdur. 18. yüzyılın ilk yarısında, Almanya doğumlu (ve Hollanda'da yerleşik) Gabriel Fahrenheit ve İsveçli Anders Celcius çeşitli modern termometre tipleri icat etti. 1816 yılında Fransız René Laënnec stetoskopu icat etti; 1851 yılında Arthur

Kutu 7.1 “Avrupa Genelinde” Aşının İcadı

19. yüzyılda nüfus yapısında yaşanan devrimin ardındaki en önemli unsurlardan biri, hastalıklara karşı aşılardan icadıydı. Ortaçağ’dan kalma hastalıkların kökünün kazınması, Avrupa’yı dönüştüren o nüfus yapısında karmaşık değişimin ve hızlı nüfus artışının meydana gelmesine katkı sağladı. Nüfus yapısındaki devrim, aşılardan icadı gibi Avrupa genelinde görülen bir olguydu. Bu gelişmede en önemli rolü oynayanlar, biri Britanyalı, biri Fransız ve biri Alman olmak üzere üç dev şahsiyetti (tabii bu üç dışında birkaç isim daha saymak da mümkündür).

Bu alandaki büyük atılım Britanya’nın taşra bölgelerinde başladı. 14 yaşındaki Edward Jenner, ilk önce Chipping Sodbury’deki cerrahın yanına girdi; daha sonra, Berkeley, Gloucestershire’de tıp öğrenimi görmesi için Londralı bir cerrah tarafından yetiştirildi. Jenner meraklı ve doğayı gözlemlemeyi çok seven bir insandı. Guguk kuşunun avlanma davranışları üzerine yaptığı gözlemler ona 1789 yılında Royal Society üyeliğini getirdi. İnek sağan kızların çiçek hastalığına nadiren yakalanması hakkındaki efsaneleri duymuş olan Jenner bu mesele üzerinde çalışmaya başladı. 1778 yılında ve çiçek hastalığının Berkeley’de yine görüldüğü 1798 yılında konuyla ilgili ilginç gözlemlerde bulundu. İnek sağan köylü kadınların, büyükbaş hayvanlarda sık rastlanan ancak insanlar için ölümcül olmayan sığır çiçeği hastalığının bulaşmış olması nedeniyle ölümcül çiçek hastalığına karşı bağışıklık geliştirdiğini tespit etti. Tüm çağdaşları gibi, Jenner da mikroplar ya da virüsler hakkında tamamen bilgisizdi. Yine de çiçek hastalığını engellemek için deneklerini sığır çiçeği döküntüleri içeren bir salgıyla aşıladı. Uyguladığı prosedüre, ineğin Latincesi olan “vacca” kelimesinden hareketle, “vaccination” [aşılama] adını koydu. Deneyi başarıya ulaştı. Nispeten zararsız bir mikrop olan sığır çiçeği virüsü, insan vücudunun çiçek hastalığına karşı anti-kor üretmesini sağladı. Jenner, dünya çapında ilgi toplayan eserini, *Inquiry into the Causes and Effects of the Variolae Vaccination*’ı yayımladı. Üç yıl içerisinde, Britanya’da 100.000 kişi aşılanmıştı.²

Başka aşılardan keşfedilmesine yol açan, aşının bilimsel dayanağının anlaşılmasıydı; ancak bunun için çok zaman geçmesi ve Fransız Louis Pasteur’ün yaptığı çalışmaların sonuçlanması gerekecekti. Köylü bir ailede dünyaya gelen, sepici olarak yetiştirilmiş ve o işi yapmış babası Napoléon Savaşları’na katılmış olan Louis, ailesinde liseye giden ilk kişiydi ve liseden sonra da Paris’teki yüksekokula, École Normale Supérieure, devam edecekti. Jenner’ın buluşundan haberdar oldu ve başka aşılardan da olması gerektiğini varsaydı. Elindeki temel araç mikroskoptu ve dönüm noktasını oluşturan keşfi, havada bulunan ve has-

talığa yol açan mikroorganizmaların varlığıydı. Bu keşifle, ilave araştırmalarda kullanılacak bilimsel zemini hazırladı. Pasteur mikrobiyolojinin ve mikrop teorisinin kurucusu oldu.

Az sayıda asistanla, çoğunlukla Charles Chamberland ve Pierre P.E. Roux ile çalışmasına rağmen, araştırmalarını tek başına yürütmüyordu. Aralarında Antoine Béchamp ve Henri Toussaint'ın yer aldığı rakiplerinin buluşlarından da faydalanırdı. 1860'lı yıllarda şarap, bira ve sütü muhafaza etmeyi sağlayacak bir yöntem keşfetti; bu yöneme onun adından hareketle "pastörizasyon" adı verildi. Pasteur şarap, bira ve sütteki mikroorganizmaların bu içeceklerin ekşimesine ve bozulmasına yol açtığını tespit etti. İçlerindeki mikroorganizmaları öldürmek ve ürünleri muhafaza etmek amacıyla, şişelemeden önce kısa süre ısıtarak şarabı 60 derece santigrata, sütü de çok daha yüksek sıcaklıklara getirdi.

1867 yılında devletin mali desteğiyle Pasteur'e bir laboratuvar kuruldu ve bu laboratuvar Pastör Enstitüsü adıyla bilinir hale geldi. Pasteur orada aşılar üzerinde çalışmaya başladı. 1880 yılında, on dört günlük, dolayısıyla zayıflamış, bakterileri bir deneyde kullanırken, (çoğu zaman olduğu üzere) şans eseri, vücudu antikor üretmeye ve bağışıklık kazanmaya itmenin en iyi yolunun zayıflamış mikrop ve virüsleri vücuda vermek olduğunu keşfetti. 1881 yılında, inekler ve diğer hayvanlarda sık görülen şarbona karşı zayıflatılmış şarbon organizmalarını kullanarak bir aşı geliştirdi. Elli koyun üzerinde yaptığı deney başarıyla sonuçlanan Pasteur, ipekböceklerinde görülen hastalığa karşı da aynı başarıyı sergiledi. Beş yıl sonra, kuduz aşısını keşfetti ve insanlar üzerinde deney yapmaya geçmeden, karşısına acil bir vaka geldi; bir kuduz köpeğin ısırdığı çocuk üzerinde aşıyı kullanmak zorunda kaldı. Aşı işe yaradı. Bu çığır açan keşifler ekonomi, hayvan besiciliği, gıda ile içecek işleme ve en önemlisi, ölüm oranlarının iyileştirilmesinde muazzam etkiler yarattı.

Pasteur nasıl Jenner'dan ilham aldıysa, o da başka akademisyenler üzerinde benzer bir etki yarattı. Ondan etkilenenlerden biri, Edinburgh ve Glasgow'da cerrahlık yapan Britanyalı Joseph Lister'di. Hastanelerde ameliyat edilen hastaların yüzde 50 gibi dikkat çekici bir oranda ölmesi sorunuyla boğuşuyordu. Pasteur'ün havadaki mikropların varlığını keşfetmesi, Lister'in sepsisin (kan zehirlenmesi) nedenini teşhis etmesine yol açtı. Yaralara karbolik asit dökmek ve ameliyat kesiklerini karbolik asitle kapatmak sayesinde, Lister, sepsisin önünü almayı başardı.

Pasteur'ün arkadaşlarından bir diğeri, Alman tıp doktoru Robert Koch, (Pasteur şarbon aşısını keşfetmeden önce) bu hastalığın sebebini bulmaya çalışıyordu ve 1875 yılında şarbona yol açan çeşitli mikropları teşhis etti. 1882'de, Koch'un geliştirdiği hipotez, daha sonra yapılacak araştırma ve deneylerin metodolojisini oluşturdu. En önemlisi, Koch, çağın en ölümcül hastalıklarından

birine, tüberküloza sebep olan bakterileri keşfetti. Buna karşılık, 1890 yılında, henüz tam olgunlaşmadan buluşunu duyurması neredeyse kariyerini yok ediyordu, çünkü o dönemde çok yüksek dozda aşı kullanıyordu ve hastalarının çoğunu öldürmüştü. Öte yandan, 1900 yılından sonra sorunu çözdü. O tarihten itibaren Koch muazzam bir ilerleme kaydetti: Gözle görülmeyen mikropları ışıretlemek için boya kullanmaya başladı ve koleranın sebebini keşfetme yolunda çok büyük bir adım attı. 1900 yılına gelindiğinde, yirmi bir yıllık araştırmanın ardından, Koch, hastalığa sebep olan yirmi bir organizma teşhis etmişti.

Paul Ehrlich –Koch’un başında olduğu enstitüde çalışmaya başlamış ve yaşça daha genç olan Alman araştırmacı– difteri ve sıtma hastalıklarının sebeplerini keşfetti ve bu hastalıklar için aşılar geliştirdi; cinsel ilişki yoluyla bulaşan ve o dönemde toplu ölümlere yol açan frengi hastalığı üzerinde de çalışmaya başladı. İlk defa 1911 yılında hastalar üzerinde denenen arsenik bazlı ilaç arsenamini (ticari ismiyle Salvarsan 606) geliştirmeyi başardı.

Diğer bazı isimlerle birlikte Jenner, Pasteur ve Koch sağlık tarihini değiştirdiler ve 19. yüzyıldaki dönüşümün önemli oyuncularları arasında yerlerini aldılar.

Yararlanılan kaynaklar: Allen (2007), Debré (2000) ve Brock (1999).

a 1870 Fransa-Prusya savaşında, her iki orduda da çok sayıda insan çiçek hastalığına yakalandı. Hastalığın bulaştığı Prusyalıların sadece yüzde 5,4’ü hayatını kaybetti çünkü Prusya ordusunda askere alınan herkes aşılanıyordu. Fransız ordusundaki kayıp yüzde 19’du çünkü Fransa’da çiçek aşısı zorunlu değildi.

Laered’in geliştirdiği çift kulaklılı stetoskop bunu bir adım ileri taşıdı; George Camman’ın geliştirdiği ve günümüzde de kullanılan model ise hepsinin yerini aldı. 1846 yılında Jena’da küçük bir dükkân açan Alman Carl Friedrich Zeiss ilk modern optik mikroskobu üretti.⁸ Bu modern ve kıyas kabul etmeyecek derecede daha iyi büyüteç, Pasteur ve Koch’un en değerli aleti haline gelerek, teşhis ve araştırmalarında bu ikiliye muazzam yardım etti.

Sağlıktaki iyileşme doğal olarak ortalama insan ömrünü de uzattı. Diğer taraftan, Avrupa’nın Malthus Kapanı’ndan kurtulmasında ve hızlı nüfus artışının yakalanmasında en önemli unsur gıda üretimindeki devasa artıştı. Paul Bairoch (1973a), yiyecek tedarikinin önemini, Britanya nüfusunun 18. yüzyılın ortası ile 19. yüzyılın ortası arasındaki yetmiş yıllık bir dönemde ikiye katlanmış olmasının gösterdiğine, bu ölçekteki bir artışın daha önce altı yüzyıl sürdüğüne, dikkat çekmektedir. 1780-1790 yıllarında Fransa ve Avusturya’da erkeklerin boyu ortalama 160 santimetre iken 1900 yılına gelindiğinde 167 santimetreye çıkmıştı (Mironov ve A’Hearn, 2008, 912).⁹

19. yüzyıl boyunca, daha önceki dönemlerde gerçekleşmiş Felemenk, Hollanda ve Britanya tarım devrimlerinin getirdiği kazanımlar tüm Avrupa kıtasına yayıldı; açlığın sona erdirilmesinde, hastalıklara karşı direncin artırılmasında

ve o döneme kadar eşi benzeri görülmemiş bir nüfus artışının yaşanmasındaki en belirleyici unsur bu kazanımlardı. Öyle görünüyor ki “yiyecek kaynaklarındaki artış hiç şüphesiz... nüfus yapısındaki devrimin, başlatılmasında olmasa da, sürdürülmesinde hayati önem taşıyan bir unsurdur” (Bairoch, 1973a).

Aile İçi İşbölümünün Değişmesi ve Kadın Emeği

Demografik ve iktisadi değişimlerin bir sonucu, toplumun temel biriminin, ailenin dönüşümüydü. 19. yüzyılda, geleneksel aile yapısının ortadan kaybolmasına tanık olundu. Frédéric Le Play altı ciltlik klasik eserinde, *L'organisation de la famille* (1871) [Ailenin Örgütlenmesi], üç nesilden oluşan kök ailenin (*famille souche*) zaman içinde yok olmasını ve yerine iki nesilden ibaret çekirdek ailenin geçişini anlatmaktaydı. En gelişmiş Batı Avrupa ülkelerinde söz konusu dönüşüm çok daha erken dönemde başladı. M. Mitterauer ve R. Sieder'e (1982) göre, 17. ve 18. yüzyıllarda Britanya'daki ortalama hanehalkı sayısı yaklaşık beş, 1755'te Amsterdam'daki üçtü. “17. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar olan dönemde, Kuzeybatı Avrupa genelinde, birlikte yaşayan gruplardaki ortalama kişi sayısı şaşırtıcı bir biçimde 4,75'te sabitlenmişti” (Seccombe, 1992, 236).

Söz konusu yeni yapı, 19. yüzyıl boyunca Batı Avrupa'nın karakteristik özelliği haline geldi. Kök ailenin zaman içinde çözülmesi kapsamlı bir toplumsal değişikliğe yol açtı. Değişikliğin unsurlarından biri, kadınların aile içindeki bağımlı konumundan aşama aşama kurtulmasıydı. “Evlilik bir mal takası olma özelliğini kaybetti... Ebeveynlerin ve cemaatin baskısı... azaldı” (Seccombe, 1992, 235). Ev dışında çalışmaya başlayan kadınların bağımsızlığının giderek artması eski ataerkil ilişkileri zayıflattı. Kadın istihdamı yayılıyordu: Britanya'da, kadınların yüzde 40'ından fazlası ev dışında istihdam edilmekteydi; 1850 ile 1870 arasında işgücünün yaklaşık yüzde 30'unu, 1880 yılında Britanyalı işçilerin yüzde 34'ünü kadınlar oluşturmaktaydı. Batı Avrupa genelindeki istihdam yapısı aşağı yukarı bu şekilde olmakla birlikte kadınların istihdamdaki payı Norveç ve Danimarka'da daha yüksek (tarım dışı istihdamda sırasıyla yüzde 40 ve yüzde 50), Almanya ve İsveç'te önemli ölçüde düşüktü (yüzde 18). Kadınlar 19. yüzyılın ortasında Fransa'da işgücünün yüzde 40'ını oluşturmaktaydı, ancak payları 1910 yılına gelindiğinde yüzde 36'ya indi.

Batı Avrupa'daki kadın istihdamının toplam işgücüne oranı 1910 yılında genelde yaklaşık yüzde 30 seviyesindeydi. Bu hafifçe düşüşün sebebi, toplumun daha müreffeh katmanlarında yeni bir toplumsal normun yaygınlaşmasıydı. Artık kabul gören değerler ve toplumsal standartlar evdeki hijyen, beslenme ve çocukların sağlığıydı. Evlenirken işten ayrılmak ve ev kadını olmak moda oldu. Eve ekmek getiren tek kişi olmak erkekleri gururlandırırken, karısını çalıştırmak ise utanç kaynağına dönüştü. Bu yeni davranış biçimi zaman içinde Britanya, Hollanda ve diğer müreffeh toplumlarda ağırlık kazandı. 20. yüzyılın

ilk on yılında, Hollanda’da her beş orta sınıf kadından dördü evlenirken işinden ayrılıyordu. Toplumun alt katmanlarındakilerinin böyle davranma gücü olmadığından, vasıfsız işçilerle evlenen kadınların yüzde 35 ile yüzde 45’i çalışmaya devam ediyordu. Yine de “toplumsal sınıflar arasındaki rekabet kendilerinden yukarıdaki katmanı taklit etmeyi getirdiğinden... ev kadını olmak zaman içinde alt sınıflarda da baskın tercih haline geldi” (Van Poppel ve diğ., 2009, 100-1, 118). Evli kadınların istihdamdan çekilmesi 20. yüzyılla birlikte yavaş yavaş başladı. Aynı zamanda, kadınlar ikinci sınıf vatandaş olarak kalmaya da devam etti: Siyasi hakları yoktu, parlamenter seçim sisteminin dışında tutuluyorlardı ve erkeklerden çok daha az ücret alıyorlardı. 19. yüzyılın başlarında, Britanya’daki kadın işçiler erkek işçilerin üçte biri ile yarısı oranında kazanıyordu.

Ailenin işlevi de dramatik bir değişim gösterdi. Ev dışında çalışmaya başlayan kadınların sayısı arttıkça, Avrupa’daki modernleşmeye çalışan devletler ailenin geleneksel olarak üstlendiği kimi işlevleri kendi sorumluluğu kabul etmeye başladı. 18. yüzyıldan önce, uşaklar ve yardımcılar ailenin mülkiyetindeydi ve “vekil ailelerin gözetimi” altındaydı. Ailenin başı, bu kişilerin yaptıklarından yasalar karşısında bile sorumluydu. Diğer taraftan, yapılan ilk değişikliklerden biri bu tip düzenlemeleri kaldırmak oldu (Kussmaul, 1994, 2). Uşakları ve yardımcıları ile birlikte geleneksel üç nesilli aile (ve hatta ilk başlardaki çekirdek aile) istihdamı sağlayan asli örgütlenmeydi, fertlerinin koruyucusuydu, aile fertlerine verilen zararın intikamını alırdı. Aile ayrıca çocuklarını eğitir ve sosyalleştirirdi. Modern iki nesilli aile, kamusal alana kaydırılmaları nedeniyle söz konusu işlevlerin çoğunu kaybetti. İstihdam ailelerin dışında örgütleniyor, koruma yasaların uygulanmasıyla sağlanıyor, çocuklar da okullarda ve atölyelerde eğitiliyordu. “Katı hiyerarşinin hüküm sürdüğü...” aile, “[kademeli olarak]... bağımsızlıkları ve kendi hayatlarını yaşama hakkı artan... bireylerin ortaklığı [haline geldi]” (Mitterauer ve Sieder, 1982, 88).

Kentleşme

Modern iktisadi dönüşüm kentleşme ile birlikte ilerledi. Yeni yerleşim biçimi, sanayi şehri, kimi zaman nüfusunu katlamış küçük köylerin içinden çıktı. Eski başkentlerin etrafında yeni sanayi şehirlerinin banliyöleri mantar gibi bitiverdi. Kentleşme muhtemelen 19. yüzyılda hayat tarzına ilişkin en önemli değişiklikti. Milyonlarca köylü köylerini bırakıp yeni iş ve yeni fırsatların peşinde sanayi merkezlerine akın etti.

Kentleşme mühim bir süreçti ve bu süreçten geçerken hasar almamak mümkün değildi. Ortaçağ’da 2.000 kişinin yaşadığı bir kasaba ve pazaryerinden ibaret olan Manchester, erken modern yüzyıllarda yün, pamuk ve ipek proto-sanayilerinin merkezi haline geldi. “Cottonopolis” [Pamuk şehri] adı takılan Manchester, daha 18. yüzyılın başlarında nüfusunu 10.000’e çıkarttı. Şehir, 18. yüzyılın sonunda Britanya Sanayi Devrimi’nin ve yükselen tekstil

sanayisinin merkezi haline geldi. Şehrin etrafında bir dizi uydu sanayi yerleşimi (Blackburn, Bolton, Burnley, Oldham, Wigan, Rochdale, Salford ve diğerleri) boy gösterdi; hatta bunlardan bazıları sonradan Manchester şehrine dahil edildi: I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce, Manchester ve mücavir alanının nüfusu yarım milyona çıkmıştı.

Kentsel gelişimin bir diğer tipinin vücut bulduğu yer, içinden üç nehir akan ve 4.500 kilometrelik tarım alanından oluşan Almanya'daki Ruhr Havzası'ydı. 19. yüzyılda, her biri birkaç bin nüfuslu ve etrafı surlarla kaplı bir dizi Ortaçağ yerleşim yeri (örneğin Dortmund, Essen, Duisburg, Bochum, Gelsenkirchen ve Oberhausen) aşama aşama birleşerek devasa bir çok-merkezli sanayi kentleri topluluğu oluşturdu: Burası (Krupp ve Thyssen gibi) dünyanın en büyük sanayi şirketlerine ev sahipliği yapıyordu. I. Dünya Savaşı sırasında sadece Essen'in nüfusu 600.000'e ulaşmış, Ruhr Havzası'nın tamamının nüfusu ise üç milyonu geçmişti.

Budapeşte'nin ön plana çıkması da kentsel gelişimin üçüncü tipinin özelliklerini sergilemektedir. Budapeşte, bir Ortaçağ başkenti (Buda) ile 1848 yılında 150.000 kişinin yaşadığı, birbiriyle bağlantılı üç yerleşim yerinden oluşuyordu. Bu üç kasaba 1873 yılında birleşti ve o dönemde büyümekte olan un sanayisinin merkezi haline çoktan gelmiş olan Budapeşte'yi meydana getirdi. Hızlı, Amerikan tipi, kente özgü büyüme, şehrin etrafını saran uydu sanayi banliyölerinin (örneğin Kispest, Újpest, Pesterzsébet, Csepel ve Budaörs) genişlemesiyle 20. yüzyılın başlarında tamamlandı. I. Dünya Savaşı başladığında banliyölerin nüfusu on kat arttı. Budapeşte büyüdü, nüfusu bir milyona yükseldi ve Macaristan'da sanayide istihdam edilen işgücünün yüzde 54'ünü barındırır hale geldi: Savaştan önceki Avrupa'nın sekizinci büyük sanayi şehri Budapeşte'ydi.¹⁰

Kentlerde yaşayanların sayısı 19. yüzyılda her yıl yüzde 1 ila yüzde 2 arttı ve bu artış giderek daha fazla önem kazandı. 1860 yılında, 100 ila 120 milyon Avrupalı, beşeri ilişkiler açısından tamamen yeni bir ortamda, yaklaşık yetmiş büyük şehirde yaşamaktaydı. 1850 yılında, çoğu Batı Avrupa'da bulunan en büyük 35 Avrupa şehrinin nüfusu 11 milyona ulaştı ve kentli nüfus, 1910 yılına gelindiğinde, üç kattan fazla arttı. O yıl, Britanya nüfusunun yüzde 75'i, Belçika nüfusunun yüzde 57'si, Hollanda nüfusunun yüzde 53'ü ve Almanya nüfusunun yüzde 49'u şehirlerde toplanmıştı.

Batı Avrupa nüfusunun üçte bir ile yarısı kadarı kırsal bölgelerdeki köylerinden edilmiş ve iç karartıcı, baskıcı fabrikalarda günde on iki saat çalıştırıldıkları, kendilerine yabancı kent ortamına göç ettirilmişti. Bu dramatik bir değişiklikti. Şair William Blake'in derin düşüncelere salan sözleri şöyleydi: “*And was Jerusalem builded here, / Among the dark Satanic Mills?*” [Kudüs burada, bu karanlık şeytani değirmenlerin arasında mı kurulmuştu?]. Charles Dickens, *Hard Times* eserinde kurguladığı, muhtemelen 1839 yılında ziyaret

ettiği Manchester şehrini yansıtan “Coketown” şehrinde bu kent ortamını kaderli bir karanlıkla betimlemekte, Jeremy Bentham’ın ve John Stuart Mill’in Victoria dönemi İngiltere’sindeki beşeri koşulların iyileşmesine duydukları “faydacı” iyimserliği alaycılığıyla çürütmekteydi.

Bu kıyametvari değişikliğin kendisi başlı başına bir toplumsal deprem yarattı. Karl Polanyi bu durumu şöyle açıklamaktadır:

Toplumsal felaketin özünde gelir rakamlarıyla ölçülebilecek ekonomik olgular değil kültürel olgular vardır... kurbanın kültürel ortamının parçalanması daha sonra onun aşağılanması da sebebi olur... toplumsal mevcudiyetinin vücut bulduğu kurumların aldığı ölümcül yaralar vardır... Hayat standartları iyileşmiş olsa da... harici koşulların dayattığı şiddetli... değişimlerin... ortasında kalan insanların başına gelir. (Polanyi, 1964. 157-9)

Yaşam Standardı ve Beslenme Devrimi

Her ne kadar ücretler yavaş yavaş artsa da, hayat standardı 19. yüzyıldaki ilk iki üç nesil boyunca ya hiç iyileşmedi ya da son derece mütevazı ölçülerde değişti. Her şeyden önemlisi, barınma ve temizlik koşullarındaki iyileşme kentleşmenin hızına yetişemiyordu. Genç Friedrich Engels’in 1844’te, kendi Britanya deneyimlerine dayanarak, dramatik bir biçimde aktardığı üzere, kentlerdeki barınma koşulları insanlık dışıydı ve eziyetliydi. Çoğu zaman, farklı vardiya-larda çalışan on ya da on iki işçi tek bir odaya sıkışır, aynı yatağı dönüşümlü kullanırdı. Çoğu işçi kalabalık tavan aralarında veya bodrumlarda yaşırdı. Manchester’da işçilerin yaşadığı en kötü batakhane, yüz ev tek bir “tuvaleti”, avlunun bir köşesindeki kocaman bir deliği paylaşırdı. 1907 yılında bile, şehirdeki tuvaletlerin sadece üçte birinde sifon ve su vardı; kanalizasyon doğrudan şehrin içme suyunu sağlayan nehre karışırdı. 1832 yılında patlak veren tehlikeli kolera salgınının nüfusu kırıp geçmesi şaşırtıcı değildi. 1840 yılında, Liverpool nüfusunun yüzde 20’si bodrumlarda yaşırdı; 1880’lerde bile Berlin nüfusunun da yüzde 10’u böyle yaşamaktaydı. Tavan aralarında ya da bodrumlarda yaşayanlar arasındaki ölüm oranı, diğerlerine nazaran, yüzde 25 daha yüksekti. 1911 yılında Glasgow’da, tek odalı yerlerde yaşayanların ölüm oranı, iki ila dört odalı yerlerde yaşayanlara kıyasla iki kat fazlaydı. 1870’li yıllara değin, şebeke suyu ve düzgün kanalizasyon sistemleri çoğu şehirde yoktu. 1870 yılında, Alman şehirlerinin yalnızca yüzde 15’inde şebeke suyu vardı. Kentli Avrupa’daki hayat şartları 1870’lere kadar çok az düzelmiş, genelde 1880’ler ve 1990’larda iyileşmişti. O zamana kadar, şehirlerin etrafı hastalıklarla, bilhassa tüberküloz ve ishal gibi solunum ve sindirim sistemi hastalıklarıyla örülüydü. Nüfus bilimciler, kentleşmenin erken dönemlerinde bir “kentleşme cezası” kesildiğinden bahsetmektedir. 1870’li yıllarda, Almanya’nın en büyük on şehrindeki çocuk ölüm oranı kırsal kesimdekine göre yaklaşık yüzde 50 yüksekti. Kentteki hayat koşullarının 1840’lardan itibaren iyileşmeye başladığı Britanya’da, 1870’li yıl-

larda, kentlerdeki çocuk ölüm oranı kırsal kesimden sadece yüzde 15 fazlaydı. 1900 yılına gelindiğinde, Batı Avrupa genelinde bu fark azaldı ve yüzde 10 ila yüzde 15'e indi (Leonard ve Ljungberg, 2010, 118-22).

Çeşitli gözlemciler tarafından aktarıldığı gibi, yeni oluşmakta olan işçi sınıfı 19. yüzyılın ilk yarısında “insanlık dışı koşullarda çalıştırılıp batakhanelerde yaşamak zorunda bırakılmıştı.” Toplumsal koşullar “insanın ne kadar aşılabileceğinin ispatlandığı dipsiz bir çukurdu.” “Devasa ölçekteki iktisadi iyileşmeyle birlikte gelen, toplumların heyelan altında kalmış gibi yerinden edilmesi... [ve beşeri] felaketti” (Polanyi, 1964, 39-40).

1950 ve 1960'lı yıllarda, Sanayi Devrimi'nin ve erken dönem sanayileşmenin halkın hayat standartlarına yaptığı etkiyi açıklığa kavuşturmak için ziyadesiyle siyasi tartışmalar yaşandı. “İyimserler” ve “kötümserler”, bu konuda birbirlerinin tam zıddı görüşler benimsemişti (Hartwell, 1971; Hobsbawm, 1964). Bu tartışma 1980'li yıllarda yeniden başladı ve günümüze kadar devam etti. Peter Lindert ve Jeffrey Williamson (1983), söz konusu tartışmayı yeniden ele aldı ve İngiltere'deki gerçek ücretlerin 1780 ile 1830 yılları arasında yüzde 50 arttığı ve 1851 yılına gelindiğinde iki katına çıktığı sonucuna vardı. Diğer taraftan, başka analizler başka sonuçlar elde etmiştir. Feinstein (1972), 1820 ile 1850 yılları arasında yüzde 20'lik bir artış ve 1850 ile 1870 arasında ilave bir yüzde 9'luk artış olduğunu hesaplamaktadır. İnşaat işçilerinin ücretlerini gözden geçiren çalışmalar, 18. yüzyılın son birkaç on yılı ve Napoléon Savaşları boyunca Kuzey ve Batı Avrupa'nın büyük bölümünde ücretlerin düştüğünü, 1820'den itibaren de farklı oranlarda iyileştirdiğini öne sürmektedir (Pamuk ve Van Zanden, 2010, 224). Antropometrik çalışmalar da aynı sonuçları vermektedir: Britanyalı askerlerin ortalama boyu 18. yüzyılın son kırk yılında iki santimetre kısalmış, ancak 1860'tan sonra uzamaya başlamıştı (Komlos, 1998). Sonuçta, “hayat standardındaki iyileşmelerin 1870'e kadar sınırlı kaldığı ortadadır” (Pamuk ve Van Zanden, 2010, 219). Sanayileşme Batı Avrupalıların üç neslini olumsuz etkilemiş, iktisadi kalkınma ancak sonraki nesillerin hayat standartlarını ve yaşam kalitesini iyileştirmeye başlamıştı.

Bilhassa 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde söz konusu iyileşme her alanda gözle görülür hale geldi. Hükümetlerce yapılan yasal düzenlemeler hem fabrikalardaki çalışma koşullarını hem de barınma koşullarını iyileştirdi, günlük çalışma süresini sınırladı. Britanya Parlamentosu 1873 yılında günlük çalışma süresini dokuz saatle sınırlayarak bu konuda ön aldı; Fransa'nın onu iş gününü on saate çekerek takip etmesi 1904 yılını buldu. Birkaç ülke kadınların gece çalışmasını ya da madenlerde istihdam edilmesini yasakladı. Almanya, altı haftalık doğum izni uygulamasını başlattı. Çocukların istihdam edilmesine sınırlamalar getirildi; 1900 yılına gelindiğinde, on iki yaşından küçük çocukların çalıştırılması çoğu ülkede yasaklanmıştı.

Su arıtma sistemlerinin devreye girmesi daha sonra gerçekleşse de merkezi şebekeden su temini 1860 ve 1870'li yıllarda kademe kademe yaygınlaştı; ka-

Kutu 7.2 İşçi Sınıfının Sefaleti ve Refah Devleti Kurumlarının Doğuşu

Sanayi Devrimi ve Batı Avrupa'nın sanayileşmesi hızla büyüyen ve kısa süre içinde çalışan nüfusun ağırlığını oluşturur hale gelen bir sanayi işçisi sınıfı yarattı. İlk defa, sanayi işçileri yeni kurulmuş ya da büyümüş şehirlerde yığınlar halinde toplanıyor, berbat barınma ve çalışma koşulları altında sefil batakhanelerde yaşıyordu. Bu işçilerin ilk nesli, ki aralarında son derece az ücret ödenen kadın ve çocuk işçi de çok sayıdaydı, günde on ila on iki saat çalışıyordu. İş kazalarına çok sık rastlanıyordu: 1867'de 178 madencinin ölümüne yol açan Ferndale (Galler) maden felaketi, 1875 yılında 110 kişinin ölümüyle sonuçlanan Mons (Belçika) maden kazası gibi. İş kazalarında yaralanan ya da elli yaşını geçen işçiler hemen işten atılıyor, gurur kırıcı bir yoksulluğa mahkûm ediliyordu. Kendisi de vaktinde çocuk işçi olarak çalıştırılmış bulunan Charles Dickens, *Oliver Twist** (1838) romanında, Poor Law [Yoksullara Yardım Yasası] ile on binlerce çaresiz dilencinin gönderildiği ıslahevlerinin, çalışan bu genç sınıfı sarmalayan dehşet verici batakhanelerin, suçun ve yoksulluğun dramatik bir tasvirini yapmıştı.

1844 yılında, varlıklı bir müteşebbis Alman ailenin soyundan gelen 24 yaşındaki Friedrich Engels, Manchester'da kaldığı dönemde edindiği tecrübelerle dayanarak yazdığı *The Condition of the Working Class in England* [İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu] kitabını yayımladı. Engels bu kitapta, ölüm oranının taşraya göre dört kat daha yüksek olduğu büyük yeni sanayi şehirlerinin merhamsizliğinin resmini çizmektedir (Engels, [1844]).

Çalışma koşulları ve hayat standartları 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde iyileşmiş olmakla birlikte, işçilerin büyük çoğunluğu yoksulluk sınırında yaşamaya devam ediyordu. 1885 yılında düzenlenmiş Britanya Sanayi Ücretleri Konferansı'nda bir konuşmacı şöyle diyordu:

Vasıflı işçileri iki milyonu... aşırıya kaçmayan bir tarzda... rahat yaşamayı alışkanlık haline getirmiştir. Diğer beş milyon içinde emekçiler ve daha az vasıflı, kadın erkek, işçiler vardır ve bunların azami ücreti sadece en temel ihtiyaçlarını karşılamalarına ve hayatta kalmalarına yetmektedir ve bu yüzden bu işçilerin başına herhangi bir talihsizliğin gelmesi, bir anda yoksulluğa düşmeleri demektir. (Hobsbawm, 1996, 228 içinde alıntılanmıştır)

1810'lar ve 1840'larda kendiliğinden gelişen isyanlardan ve Çartist hareket gibi kısa süreli yardım organizasyonlarının ardından, 19. yüzyılın son üçte birlik

* *Oliver Twist*, çev. Sevgi Atlıhan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018 – ç.n.

diliminde, işçilerin kurduğu bir dizi nefsi müdafaa grupları, sendika örgütleri, güçlü parti örgütleri ve sosyalist hareket büyüdü.

İlk işçi devrimi olan Paris Komünü, her ne kadar kanlı bir biçimde bastırılmış olsa da, 1871 yılında bir dönüm noktasını işaret etmekteydi. Marksist sosyalist partiler Almanya'da 1875, Danimarka'da 1876-1878, Belçika'da 1885, İsveç'te 1887 yılında ve diğer bazı Batı Avrupa ülkelerinde 20. yüzyılın başlarında kuruldu. Sosyalist partiler ilk seçim başarılarını, demokratikleşmekte olan toplumlarda erkeklere genel oy hakkının ilk defa verildiği dönemde kazandı. Alman sosyalistler 1890 yılında toplam oyların yüzde 20'sini ve 1912 yılında neredeyse yüzde 35'ini kazandı. Danimarka sosyalistleri 1901 ile 1913 yıllarındaki seçimlerde, sırasıyla yüzde 20 ve yüzde 30 oy aldı. En dramatik seçim başarısını, I. Dünya Savaşı'nın başındaki seçimlerde oyların yüzde 47'sini alan Finlandiyalı sosyalistler kazandı.

Alman Şansölyesi Bismarck'ın sosyalizmi boğma çabaları fena halde başarısızlığa uğradı. Sosyalist hareketi yasaklayan ve baskı altına alan sosyalizm karşıtı yasal düzenlemeleri ziyadesiyle ters tepti ve sadece sosyalist partiyi güçlendirmeye yaradı. Bismarck, 1883 ile 1889 yılları arasında taktik değiştirdi ve diğer kanattan saldırdı: Sosyalistlerin havasını, onların önerdiği kaza ve sağlık sigortası, yaşlı ve iş göremez haldeki işçiler için genel emeklilik planı gibi programları çalıp refah devleti kurumlarını hayata geçirerek söndürmeye çalıştı.

Sosyalizme karşı verilen savaşa Vatikan da katıldı. Daha önce pek de benzeri görülmemiş bir tarzda hareket eden Papa XIII. Leo, 1891 yılında Emeğin Durumu'na ilişkin genelgesini *-Rerum Novarum-* yayımladı. Sosyalistlerin önerdiği çözümü alenen kınamakla birlikte, işçilerin içinde bulunduğu koşulları papa da Engels'ten çok farklı resmetmiş değildi.

İşçi sınıfının çoğunluğunu adaletsizce ezen sefalet ile perişanlığı ortadan kaldıracak bir ilaç hemen bulunmalıdır... Yalnız ve çaresiz çalışanlar... işverenlerin kalpsizliğine terk edilmiş... sayısı az parası çok zengin insanlar, emekçi yoksullarla kaynayan kalabalıklara köleliğin kendisinden biraz daha hafif bir boyunduruğu geçirmeyi başarmış. (*Rerum Novarum*, 1891)

İskandinav ülkeleri Bismarck'tan da önce kendi önlemlerini almış olmakla birlikte Almanların attığı adımları izledi. Danimarka'daki İşçilerin Durumunu Değerlendirme Komisyonu, 1878 yılında, çoğunlukla devlet destekli ancak gönüllülük esasına dayalı bir emeklilik sistemi önerdi. Sonunda, hem Danimarka hem İsveç, halkın tamamının yararlanabileceği ve esasen vergilerle finanse edilen bir refah devletine giden ilk önemli adımları atmayı başardı. Alınan önlemlerin "sınıfsal düşmanı" hedeflediği Almanya'nın aksine, İskandinavya'daki

sistem toplumun tüm kesimlerini kapsıyordu. Sistem böyle kurulmuştu; çünkü dayanışmanın, kökü derinlerde bir kültürel değer olduğu kabul ediliyordu ve ülkenin agro-köylü orta sınıfı, bilhassa 1870 ve 1880'lerdeki tarım krizinin ardından, böyle bir sistemi talep ediyordu. Söz konusu sistemlere has bir özellik, refah programlarını finanse etmek için, sigortalanan kişilerin ödediği katkı payları yerine vergi gelirlerinin kullanılmasıydı. İsveç, 1913 yılında dünyadaki ilk zorunlu ve genel emeklilik sistemini yürürlüğe soktu. Peter Baldwin'ın savunduğu üzere, "Bu sistem, ait oldukları toplumsal sınıfa bakılmaksızın tüm vatandaşların dahil edildiği ve bütün toplumun dayanışmasının vücut bulmuş haliydi; herkese kaldırabileceği kadar mali yük getirmek amacıyla büyük bölümü vergi gelirleriyle finanse edilen, eşit ve standart faydaların herkese sık sık önerildiği bir sistemdi" (Baldwin, 1990, 60).

Fransa, refah devleti uygulamalarını, örneğin emeklilik sistemini, 1910 yılında başlattı; Britanya da 1911 yılında ulusal sigorta sistemini, tamamı devlet tarafından karşılanan emeklilik maaşı ödemelerini ve işsizlik yardımlarını kurumsallaştırdı. Avusturya, iş kazası sigortasını 1887 yılında, sağlık sigortasını ise 1888 yılında kurdu; Hollanda iş kazası sigortasını 1901 yılında ve emeklilik sistemini 1913 yılında başlattı. Finlandiya, İtalya ve Norveç kısmi sigorta planlarıyla bu ülkeleri takip etti. Refah devletinin tohumları atılmıştı.

Yararlanılan kaynaklar: Hobsbawm (1969, [1975] 1996), Sassoon (1996), Baldwin (1990) ve *Rerum Novarum* (1891).

nalizasyon sistemleri, klozetler on ila yirmi yıllık bir sürede tesis edildi. Sıhhi temizlik sistemlerinin iyileştirilmesine ilave olarak, temizlik ve kişisel hijyenin önemli olduğu bilinci orta sınıftan başlamak üzere yaygınlaştı. Erkeğin eve gelir getiren tek fert olduğu ailelerin çoğalması ve kadınların işgücünden zamanla çekilmesi ile birlikte, evlerdeki temizlik ve bebeklerin anne sütüyle beslenmesi yaşam koşullarını kökünden değiştirip çocuk ölümlerini hızla aşağı çekti.

Haşerelerle mücadele, su arıtma, çöp toplama, tıbbi yöntemlerin iyileşmesi, hastane ağlarının kurulması gibi unsurlardan oluşan halk sağlığı altyapısı, Batı Avrupa'nın en gelişmiş bölgelerindeki ortalama yaşam süresini 19. yüzyılda onlarca yıl uzattı (Suchit, 2001, 735, 737).

Aşırı kalabalık sanayi şehirlerinde ve kentsel yerleşimlerin pek çoğunda hayat kalitesi 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde gözle görülür ölçüde iyileşmeye başladı. Britanya'da 1868 yılında yürürlüğe giren Sağlık Reformu Yasası ile bodrumların mesken olarak kullanılmasına son verildi, halka açık hamamlar kuruldu ve batakhaneler ortadan kaldırıldı; aşamalar halinde ilerleyen bu süreç, I. Dünya Savaşı'ndan önce belediye evlerinin inşa edilmesiyle tamamlandı. Şebeke suyu ve klozetlerin yanı sıra, önce havagazı ve daha sonra elektrikli aydınlanma yaygınlaşmaya başladı. Brno şehrinde havagazı aydınlanması 1847

yılında başladı ve şehrin Belediye Tiyatrosu 1882 yılında elektrikli lambalarla aydınlatıldı.

20. yüzyıla girilirken perakende zincirleri ve büyük mağazalar hizmet sektöründe muazzam ölçüde iyileşme sağladı ve toplu taşıma ağı inşa edildi. Tramvaylar, otobüsler ve (bazı şehirlerde) metrolar halka daha hızlı ve daha kolay ulaşım imkânı sundu. Paris'te, atların çektiği omnibüslerin yerini alan otobüsler 1913'te 200 milyondan fazla yolcu taşıdı. Berlin'de 1900 yılında ve Londra caddelerinde 1904 yılında taksiler görülmeye başlandı. 19. yüzyılın sonunda Londra'da dünyanın ilk metrosu inşa edildi ve 20. yüzyılın başlarında buharlı lokomotiflerin yerini elektrikli arabalar aldı. Budapeşte'de 1896 yılında kısa bir metro hattı hizmete girdi ve bundan üç yıl sonra Paris'te altı yeraltı hattının (Paris'te verilen isimle "Metro"nun) inşaatına başlandı. Tiyatrolar, üniversiteler ve kültür merkezleri eski sanayi merkezlerinin olduğu batakhanelerde filizlenmeye başladı.

Reel ücretlerde de artış görüldü. Gelir, yaşam süresi, eğitim seviyesi gibi parametreleri ölçen İnsani Gelişme Endeksi, 1820 ile 1870 yılları arasındaki yarım yüzyılda Batı Avrupa'da yüzde 20 ile yüzde 30 yükseldi. Bir bütün olarak Batı Avrupa bölgesi, 1870 ile 1913 yılları arasında, Britanya'nın bulunduğu seviyeye ulaştı; halbuki daha otuz kırk yıl kadar önce onun yüzde 25 ile yüzde 30 gerisindeydi. Hayat standartlarının yükselmesinde can alıcı önem taşıyan iki unsur vardı: Gıda ile diğer tüketim mallarının maliyetlerini düşüren önemli ölçüde geliştirilmiş taşımacılık sistemi ve fiyatların daha da düşmesini sağlayan, (tahıl krizini ayrı tutmak kaydıyla) tarımsal verimlilikteki artış. Avrupa'daki beslenme imkânları 1870 yılından sonra gelişti.

Bütün bunlar gerçek bir beslenme devriminin yaşanmasını sağladı. Modern ihtiyaçlara göre düzenlenmiş diyet, Avrupa nüfusunun önemli bir bölümünün hayat kalitesini artırdı. Beslenme devrimi bir anda gerçekleşmedi; aksine, modern dönüşümün genelinde görüldüğü üzere, 18. yüzyılın ortalarında başladı, 19. yüzyıl boyunca yaygınlaştı ve 1850 ile 1880 yılları arasında bir yerde dönüm noktasına vardı. Beslenme devriminin ilk ve en önemli parçası açlığın sona erdirilmesiydi. 1840'lı yıllarda açlık sadece periferideki İrlanda'da değil, Avrupa'nın ilk sanayileşen ülkesi Belçika'da da görülmekteydi. Bu kötü durum, giderek azalan sıklıklarla, 1860'a kadar devam etti. Açlık, Batı Avrupa'da 19. yüzyılın ikinci yarısında neredeyse yok oldu. 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın ortaları arasında günlük kalori alımı 1.800 ile 2.500 arasında gidip geliyordu. Belçika'nın ulusal ortalaması günlük 2.500 kaloriydi; İsveç'in kırsal kesimindeki işçiler de benzer miktarda kalori alıyordu: Yüzde onu hayvansal gıdalardan oluşan aşağı yukarı günlük 2.000-2.700 kalori (Essemyr, 1992, 266-7).

1890'lar ile 1910'lar arasında, kalori alımı dikkate değer ölçüde arttı; örneğin Belçika'da günlük 3.100 ile 3.560 kaloriye çıktı. Orta sınıfın günlük tüketimi, 19. yüzyılın ortası ile I. Dünya Savaşı arasındaki dönemde yaklaşık 3.500 ile 3.600 kaloriydi. 19. yüzyılın ilk yarısı ile karşılaştırıldığında, kalori alımı yüzde 50'den fazla artmıştı.

Kutu 7.3 Bon Marché: Büyük Mağazacılık ve Perakende Ticaret Devrimi

Avrupa'daki sanayileşme hızlı kentleşmeyle birlikte ilerliyordu. Londra ve Paris'in nüfusu I. Dünya Savaşı'ndan önce yedi kat artarak, sırasıyla 7,2 ve 2,9 milyona çıktı. Berlin'de iki milyon insan yaşarken Hamburg, Münih ve Köln'ün nüfusu yarım ila bir milyon arasındaydı. Manchester, Glasgow, Liverpool, Marsilya ve Lyon şehirlerinin nüfusları 700.000-800.000 civarındaydı. Ekonomideki dönüşüm, kentsel yerleşime geçilmesi, hayat standartlarının –bilhassa büyüyen orta sınıflar için– yükselmesi, kısa sürede yeni tüketim alışkanlıkları, bir "alışveriş" çığırını ve perakende ticarete devrim yarattı.

1830 ve 1840'lı yıllarda yeni tip mağazalar ortaya çıkmaya başladı. Bunlar, daha düşük fiyattan yapılan satışların yarattığı büyük cirolar sayesinde ayakta kalan büyük işletmelerdi. Söz konusu işletmelerden biri –Ville de Paris– 150 kişi istihdam etmekteydi. Bu işletmelerde malların fiyatı sabit tutuluyor, ürün değişimine izin veriliyor ve geri getirilen ürünler için müşterilere para iadesi yapılıyordu. Petit Saint-Thomas mağazası 1840'lı yıllarda ürün kataloğu çıkartıyor, iskonto fiyat uyguluyor ve indirimli satış yapıyordu. Belirli bir alanda ihtisaslaşmış zincir mağazalar yaygınlaşıyordu. 1903 yılına gelindiğinde, Marks and Spencer mağazalarının Britanya'da 286 şubesi, 68.000 çalışanı ve 13 milyon müşterisi vardı. Öte yandan, perakende devriminin gerçek dönüm noktası, "tüketim mabetlerinin", büyük mağazacılığın doğuşuydu (Crossick ve Jaumain, 1999).

Demiryolu nasıl ki dönemin en iyi ressamı Turner ve Monet'e ilham vermiş idiyse, büyük mağazalar da o dönemin en büyük yazarlarından Emile Zola'nın hayal gücüne hitap etti. Zola, Bon Marché mağazasını ziyaret etmesinin ardından, 1883 yılında, 39 bölümü ve 800 çalışanı bulunan hayali bir büyük mağazada geçen kitabını, *Au bonheur des dames*'ı kaleme aldı. Modası geçmiş küçük dükkânları yok eden tüketim arzusunun çoğalması ve modern iş yapma usullerinin gelişmesi, Zola için modernitenin sembolleriydi. Romanına "modern faaliyetlerin şiiiri" adını verdi.

Büyük mağazacılığın cazibesi kitle kültüründe daha da belirgindir. 20. yüzyılın başlarında, Britanya'daki birçok müzikal ve tiyatro oyunu, bu mağazaları mekân ya da konu olarak kullanıyordu. Bunlar arasında *The Girl from Kay's*, *The Working Life of a Shop Assistant*, *The Shop Girl and her Master* ve tek perdelik Selfrich's Annual Sale vardı. 1890'lı yılların ortalarında, H.J.W. Dam, son derece popülerite kazanan müzikal komedi *Tezgâhtar Kızı* [*The Shop Girl*] yazdı. Müzikaldeki şarkılardan birinde, tezgâhtar kız büyük mağazayı yüceltmektedir:

Çok olmadı mağazaya gireli
 Son derece çekingen ve basittim...
 Ama müşteriler hemen öğretti
 Tatlı küçük bir tezgâhtara
 Erkeklerin nasıl kendini affettirdiğini;
 Yine mağazada öğrendim
 Tatlı küçük tezgâhtarın erkekler için nasıl "süslendiğini."
 Hafif bir ruj ama abartısız
 Siyah bir far ama belli belirsiz
 Yoldan geçenleri durduracak bir bakış
 Bunların hepsi i mağazada öğrendim!
 (Rappaport, 1999, 195)

Avrupa'daki ilk "tüketim mabetlerinden" biri Paris'teki Bon Marché mağazasıydı. Bu mağaza 1830'larda açılmış mütevazı bir dükkandı; Aristide Boucicaut'un mağazanın sahiplerinden biri haline geldiği 1852 yılında dört bölümü ve 12 çalışanı vardı. Boucicaut, Petit Saint-Thomas mağazasında çalışmış ve bölüm şefliğine yükselmışti. Bir kısmını kendi cebinden ödediği, bir kısmını başkalarından borç aldığı 50.000 frankla mağazanın sahiplerinden biri haline geldi ve daha sonra, 1863'te, mağazanın tamamını satın aldı. İşleri hızla büyüttü. Satış hacimleri hızla arttı ve 1780'lerin sonunda çalışan sayısı şaşırtıcı biçimde 1.788 kişiye ulaştı. Boucicaut, yaklaşık 53.000 metrekairelik bir alan üzerine, bütün bir bloğu kaplayacak büyüklükte yeni bir bina yaptırdı. Bu, Avrupa'da bir mağaza için hususi olarak inşa edilmiş ilk binaydı. Temel atma töreni 1869 yılında yapıldı. Paris'in en büyük mimarları (L.A. Boileau ve Gustave Eiffel) ince demir sütunlar ve cam tavan aydınlatmaları kullanarak gerçek bir katedrale benzeyen bir bina inşa etti; içinde ürünlerin sergileneceği devasa bir açık alan yarattı. O dönemde büyük bir sansasyon yaratan grand magasin (büyük mağaza) Avrupa'nın dört bir yanında görülmeye başlanan mağazalara model oldu. Bon Marché, 1877 yılında yeni binasını açarken 3.173 kişiyi istihdam ediyordu; I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce bu sayı 7.000'e ulaştı.

Bon Marché, mağazalarının sayısını giderek artırdı: 1880'li yıllarda otuz iki tane ve 1912'ye gelindiğinde elli iki tane daha mağaza açtı. Bu mağazalarda giyim eşyaları, çocuk kıyafetleri, mobilya, kilim, parfüm, kamp malzemeleri, seyahat malzemeleri, kırtasiye ve oyuncak, ayakkabı, mutfak eşyaları, deri ürünler, Çin ve Japonya'ya özgü ürünler satılıyordu. İşler iyi gittiğinde mağazanın günlük 10.000 ila 20.000 ziyaretçisi olurdu; özel indirim günlerinde bu sayı çok daha artardı. "1914'e gelindiğinde, Bon Marché'den alamayacağınız pek bir şey kalmamıştı" (Miller, 1981, 52).

Mağazanın artık daha fazla yere ihtiyacı olduğu su götürmezdi; 1899 yılında inşa edilen ek binayı 1912 yılında yapılan (ve ana binaya yeraltı geçidiyle bağlanan) büyük bir ek bina daha takip etti. Bu alışveriş cenneti yalnızca devasa büyüklükteki binalardan ibaret değildi; aynı zamanda, müşteri hizmetlerinin de öncülüğünü yapıyordu. Mağazanın kapıları yazın sabah 7:30'dan akşam 9:00'a, kışın sabah 8:00'dan akşam 8:00'a açıktı. İçeride, yardım edecek yabancı müşteri arayan tercümanlar kol geziyordu. Mağaza, 1894 yılında 1,5 milyon adet resimli kataloğu postaya vermiş, bunların altıda biri yurtdışına gönderilmişti. Posta siparişi servisi bu mağazada daha 1860'larda başladı: 150 at ve 80 araba, 19. yüzyılın sonunda, ürünleri müşterilerin evlerine teslim ediyordu; 1912 yılında bu servis 600 banliyo, kasaba ve köye hizmet verir hale gelmişti.

Bon Marché, gerek eski sipariş üzerine imalat sistemini kullanarak gerekse de mağazanın içine kendi fabrikasını açarak, giyim eşyası ve iç çamaşırı imal eden kendi üretim sektörlerini geliştirdi. Bu fabrikada 1890'lı yıllarda 600 işçi istihdam edilmekteydi. Mağaza, kendi çalışanlarına karşı ataerkil politikalar benimsedi ve personelini korumak, yenilerini kendisine çekmek için kendi refah devleti uygulamalarını yarattı. Bekâr çalışanlar mağazanın yeni binasının en üst katında kalabiliyordu. Dört büyük yemekhanede her çalışana günde iki öğün ücretsiz yemek veriliyordu. Çalışanların Almanca ve İngilizce öğrenmesi için ücretsiz akşam kursları düzenleniyor, en iyi öğrenciler tüm masrafları karşılanarak altı aylığına Londra'ya gönderiliyordu. Mağazaya davet edilen hocalar çok çeşitli konularda ders veriyor, doktorlar çalışanları ücretsiz muayene ediyor, müzik ve eskrim derslerinden tüm çalışanlar faydalanabiliyordu. Bon Marché kendisini bir büyük aile gibi görüyordu.

Yararlanılan kaynaklar: Miller (1981), Crossick ve Jaumain (1999).

Alınan kalori miktarının yanı sıra, bu kalorilerin hangi gıdalardan geldiği de önemliydi; işçi ve köylü ailelerinde, kalorilerin büyük kısmı ekmek ve patatesten alınıyordu. Bahsedilen dönemin başlangıcında tüketilen kalorinin yüzde 69'unu bu iki kalem sağlıyordu. Et, yumurta, tereyağı, süt, balık ve peynir gibi hayvansal ürünler, tüketilen gıdaların yalnızca yüzde 16'sını oluşturuyor, hatta bazı dönemlerde yüzde 2 ila yüzde 4'ünü geçmiyordu. Daha dengeli bir diyet ancak 1890'lı yıllarda ortaya çıktı ve hayvansal üretimin kalori tüketiminin içindeki payı yüzde 25 ila yüzde 35'e yükseldi (Scholliers, 1992, 75, 83).

Ekmek ve patatesin ağırlıkta olduğu diyetler 19. yüzyılın son birkaç on yılında aşama aşama ortadan kalktı. Beslenme üzerine ilk bilimsel araştırma 1847 yılında Hollanda'da Utrecht Üniversitesi kimya profesörlerinden Jan Mulder tarafından gerçekleştirildi. Mulder, patatesin aşırı tüketilmemesi için halkı uyardı ve çocukların diyetinde protein bakımından zengin gıdaların artırılması tavsiyesinde bulundu. Diyetin önemini vurguladı ve mal mülk sahibi sı-

nıfların o dönemde vurguladığının aksine, işçilerin “tembel” olduğu görüşüne karşı çıktı. “Canlılık eksikliği... yeterli miktarda albümin içermeyen patatesin tüm diyeti oluşturmamasından kaynaklanmaktadır” (Hartog, 1992, 57).

Birbirine eşdeğer statüdeki iki öğünün sabah saat dokuz ya da on ve akşam saat dört veya beşte yendiği, Ortaçağ’dan kalma iki öğünlü yemek sistemi, Avrupa’nın geneline yayılmış normdu ve 18. yüzyıla kadar da bu özelliğini korudu. İngilizlerin “boş vakti çok sosyitesi” 18. yüzyılda bu geleneği biraz değiştirerek korudu: Geç ve doyurucu bir kahvaltı, taşrada öğleden sonra üç veya dört sularında ve şehirlerde akşam saat altıya kadar sarkabilen bir akşam yemeği, gün içinde yenen hafif atıştırmalıklar ve akşam saat dokuz veya on gibi hafif bir soğuk çorba. Buna karşılık, 18. yüzyılda üst sınıflarda iki öğünlü sistem yerini üç öğünlü sisteme bırakmaya başladı.

Bu iki öğün gün içinde daha ileri saatlere bırakılarak ilk öğün öğlen yenmeye başlandı; yeni öğünün, kahvaltının, mönüsü öğle ve akşam yemeklerinininkinden farklıydı ve çay, kahve gibi yeni sıcak içecekler eşliğinde hazırlanmaya başlandı. (Kisbán, 1992, 207)

Söz konusu yemek sistemleri varlığını bir süre beraber sürdürdü; köylüler ve işçiler, geleneksel öğünlere 19. yüzyılın uzun bir bölümünde sadık kaldı. Diğer taraftan, daha fazla yiyecek çeşidi ve daha çok hayvansal gıda sunan üç öğünlü sistem, aşama aşama yaygınlaşıp sanayileşme ve kentleşme döneminde esas norm haline geldi.

Batı Avrupa nüfusunun tamamı için hayat standartları iyileşmiş olmakla birlikte gelir dağılımındaki eşitsizlik kendisini gösteriyordu. Sanayileşmenin ilk döneminde artmış olan gelir dağılımındaki eşitsizlik, 19. yüzyılın sonlarında azalmaya başladı. Reel gelir farkları 1759 ile 1802 yılları arasında, ücretleri aşağı çeken hızlı nüfus artışından kısmen etkilenmesi nedeniyle, neredeyse iki katına çıktı. Öte yandan hayat pahalılığı, yoksul kesimler için azalıyor-du: 1770’teki seviye 100 olarak alınırsa, 1802’de 150’ye çıkıp 1910 yılında 122’ye düştü. Aynı zamanda, varlıklı hanehalkları için hayat pahalılığı seviyesi 19. yüzyıl boyunca neredeyse hiç değişmedi. Nüfusun en fakir yüzde 40’ını oluşturan kesimin servetten aldığı nominal pay 1802 yılında yüzde 9 iken 1911 yılında yüzde 16’nın üzerine çıktı; diğer yandan, en zengin yüzde 5’lik dilimin aldığı pay 1802’de yüzde 35 iken 1911’de yüzde 20’nin altına indi (Hoffman ve diğ., 2002, 342-3). İtalya’daki koşullar, eşitsizliğin 1880 yılından sonra azaldığını gösteriyordu: 1901’e gelindiğinde, Gini endeksi¹¹ 0,448’den 0,397’ye düştü (Rossi ve diğ., 2001, 916). En müreffeh ülkelerde, öte yandan, 20. yüzyıla birlikte gelir eşitsizliği yine artmaya başladı. Hollanda, Britanya ve İtalya 1913 yılında gelir eşitsizliğinin en yüksek olduğu ülkelerdi ama Fransa, Belçika ve Almanya’da da bu eşitsizlik artmaya başladı. Danimarka ve Norveç bu durumun istisnasını oluşturuyordu. İskandinavya’nın büyük bölümünde, gelir eşitsizliği azalmaya devam etti (Leonard ve Ljungberg, 2010, 127).

Avrupa'nın Avrupalılaşması

Küreselleşen Dünyada Sömürgeci Batı Avrupa

Avrupa, erken modern dönemden itibaren küresel imparatorluklar kurmaya başladı. Bunu ilk yapan İber Yarımadası ülkeleriydi ve onları 17. yüzyılda Kuzeybatı Avrupa ülkeleri takip etti. Kelimenin etimolojisinden de anlaşılacağı üzere, kolonyalizm (sömürgecilik), Avrupalı yerleşimcilerin yabancı topraklarda sömürge kurmak üzere yurtdışına göç etmesiydi. 16. ve 20. yüzyıllar arasında, yaklaşık 60 milyon Avrupalı Amerika'da, Afrika'da ve Asya'da Avrupa'nın "kolonileri"ni kurdu. Modern sömürgeciliği başlatan, öte yandan, dış güçlerin kontrol ve yönetimine ilave olarak fetihler veya zorla dayatılan antlaşmalar-
dı. 1800 yılına gelindiğinde, Avrupalı güçler dünyanın üçte birinden fazlasını kontrolleri altında tutuyordu. Yine de 1875 ile 1914 yılları arasında yaşanan sürece Eric Hobsbawm'ın verdiği isimle, "imparatorluk çağının" gerçek doruk noktası 19. yüzyıl oldu.

Napoléon Savaşları'nda Fransa'nın yenilmesinin ardından yaşanan ve Britanya'nın rakipsiz bir süpergüç haline geldiği, dünyanın büyük bölümünü fet-
hetmeye ya da en azından kontrolü altına almaya başladığı dönem genellikle *Pax Britannica*¹ olarak adlandırılmaktadır. Britanya büyük bir imparatorluğa o döneme gelene kadar zaten kavuşmuştu: Kuzey Amerika, Avustralya ve Hindistan'daki önemli ticaret üsleri bu imparatorluğun bir parçasıydı. Ama Britanya'nın emperyal yüzyılı denebilecek zaman dilimi, 19. yüzyıldı.¹ Britanya'nın başlangıçtaki hedefi bir gayriresmi imparatorluk² kurmaktı (Gallagher ve Robinson, 1953). Buna karşılık, Britanya, 1870'lerden sonra vahşi ve umutsuz bir

¹ Britanya Barışı. Britanya İmparatorluğu'nun küresel hegemonyasını kurduğu, büyük devletler arasında görece barışın hüküm sürdüğü 1815-1914 yılları arasındaki döneme verilen isim – ç.n. *Informal empire*: Bir imparatorluğun ticari, stratejik veya askeri çıkarlarının devamı olarak, kendi sömürgesi olmayan, koruması altında bulunmayan, haraç almadığı ya da vasalı olmayan bir bölge ya da ülke üzerinde nüfuz alanı oluşturmaması – ç.n.

sömürge yarışının ortasında kalınca, dış güçlerin sömürgelerini ele geçirme çabasını savuşturmak amacıyla imparatorluğunu “resmileştirdi.” İmparatorluk yönetimi, sömürgelerdeki yerli elitlerin bu plantasyon ekonomilerinin kontrolünü ele geçirmesini engellemek için de hayati önem taşıyordu (Frieden, 1944). Britanyalı ekonomistlerden John A. Hobson bu olguya 1902 yılında yayımladığı *Imperialism. A Study* isimli etkili eserinde yer verdi.² “Emperyalizm, ülke içinde yapacak iş bulamayan, mal ve yatırımlar için dış pazarlara ihtiyaç duyan kapitalizmin ani ilerlemesiyle oluşan iktisadi baskının doğal sonucudur” (Hobson, 1902, 85).

Britanya’nın sömürge imparatorluğunun tek bir nesilde üçte bir daha büyüdüğü 1880’lerden itibaren, dış yatırımlarından elde ettiği gelir iki katına çıktı. Hobson ayrıca, sömürgeciliğin getirdiği çeşitli dolaylı faydaları da inceledi. Britanya hâlâ, imparatorluk topraklarında yerel elitlerle işbirliği yapmanın, bu bölgeleri onlar aracılığıyla dolaylı yoldan yönetmenin yöntemini arıyordu. Bunun sonucunda, I. Dünya Savaşı öncesinde yaklaşık 26 milyon kilometrekareye yayılan ve 400 ila 420 milyon insanı barındıran Britanya İmparatorluğu’nun pembesi dünya haritasında en çok görülen renk oldu. Beyaz ırkın yaşadığı eski sömürgeler ya Amerika Birleşik Devletleri gibi kaybedilmiş ve bağımsızlığını ilan etmiş ya da Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve Güney Afrika gibi kendi kendini yöneten dominyonlar haline gelmişti. Büyük “gayriresmi imparatorluk” Britanya’nın çıkar alanını genişletti; bu imparatorluk, örneğin I. Afyon Savaşı’nın ardından 1840’ların başında Çin’le imzalanan Nanking Antlaşması gibi karşı tarafa dayatılan anlaşmalarla kontrol altında tutulup kurumsallaştırılıyordu.

Fransa, ikinci en geniş sömürge imparatorluğuna sahipti. Britanya ile giriştiği rekabette, 17. yüzyılda sahip olduğu bazı sömürgeleri kaybetmiş olmakla birlikte, 1830 yılında Cezayir’i işgali ve ardından gelen yaklaşık yirmi yıllık savaşla birlikte imparatorluğunu ikinci defa kurdu.³ Fransa’nın yönettiği topraklar 12 milyon kilometrekareyi aşıyordu. 1898’de, Fransa’nın Doğu Afrika’yı işgal etme girişimi Britanya ile Fransa arasında Faşoda çatışmasına yol açtı, ancak bu çatışma büyümeden barışçı yöntemlerle çözüldü. O tarihten itibaren, bu iki sömürgeci dev, kendi aralarında ittifak kurarak dünyayı paylaştı.

Diğer Batı Avrupa ülkeleri de o imrenilen sömürgeci güçler kulübünün üyesiydi. Hollanda, sömürgeciliğe ilk başlayan ülkelere dendi ve Doğu Hint Adaları, Batı Hint Adaları, Güney Amerika’nın kuzeydoğu kıyısındaki plantasyon kolonileri ve Afrika’nın Altın Sahili’nde geniş topraklara sahipti.⁴ Hollanda İmparatorluğu’na bağlı Cava ve çevresindeki adalarda, 35 milyon kişi yaşıyordu. Belçika’nın sömürgeleştirdiği Kongo, Belçika’dan seksen kat daha büyüktü ve aslında Kral II. Leopold’ün şahsi malıydı. 1880’lerde Almanya, kendi topraklarının beş katı büyüklüğündeki Togo ve Kamerun’u işgal etmek suretiyle işini ağırdan alan bir sömürgecinin bile bir imparatorluk yaratabileceğini kanıtladı. İtalya da Somali ve Libya’yı işgal ederek sömürgeci güç haline gelmeye çalıştı ancak Etiyopya’da yenildi. Sömürgeciliğin öncüleri olan İspanya ve Portekiz, imparatorluklarının çok büyük bölümünü kaybetmiş olmakla

birlikte hâlâ devasa büyüklükteki sömürge topraklarını hâkimiyetleri altında tutuyorlardı. Napoléon Savaşları'nın ardından Portekiz'in Afrika ve Asya'daki sömürgelerinin yüzölçümü 10 milyon kilometrekareyi aşıyordu; Portekiz, bu sömürgeleri 19. yüzyılın tamamında korumayı başardı. İspanya ise Latin Amerika imparatorluğundan (Küba, Porto Riko ve İspanyol Doğu Hint Adaları) geriye kalan toprakları,⁵ 19. yüzyıl sonlarındaki İspanya-Amerika Savaşı'nın ardından Amerika Birleşik Devletleri'ne kaptırdı.

Topraklarını sömürgelerle genişletmek ya da emperyalizme kaymak için her ülkenin farklı gerekçesi vardı. Hobson'a göre, Britanya'nın amacı, mallarının pazara çıkmasını garanti altına almak ve yatırımlarından gelir elde etmektir; çünkü tüketimin düşük seviyede kalması ülkenin ekonomik potansiyelini tam anlamıyla kullanmasını engelliyordu. Britanya özelinde, sömürgelerle yapılan ticaret gerçekten de önemli bir unsurdur. 1892 ile 1896 yılları arasında, Britanya'nın ihracatının yüzde 33,2'si sömürgelere giderken ülkede tüketilen gıdanın ve hammaddenin yüzde 22,5'i imparatorluğun diğer bölgelerinden geliyordu. Hollanda'da ise sömürgelere yapılan ihracat önemli bir rol oynamıyordu, çünkü toplam ihracatın sadece yüzde 5'ine karşılık geliyordu. Öte yandan, sömürgelerden, çoğunlukla ülke içi gıda işleme sanayisinde kullanılmak üzere, ithal edilen mallar Hollanda'nın ithalatının yüzde 15'ini oluşturuyordu. Astropikal ve tropikal bölgelerde şeker, kahve ve çay üretimi ile gümüş, elmas, bakır ve petrol gibi hammaddelerin çıkartılmasında ihtisaslaşan plantasyon ekonomileri yaratılmasının arkasında da benzer gerekçeler vardı.

Foreman-Pack, bu görüşün aksine, sömürgelerin taşıdığı iktisadi önemin görece düşük olduğunda ısrar etmektedir. Britanya'nın sömürge ticaretinde aslan payı Hindistan'da, Fransa'nınkinde Cezayir ve Tunus'ta, Hollanda'nınkinde ise Doğu Hint Adaları'ndaydı. Bu sebeple, diğer sömürge toprakları iktisadi açıdan fazla önem taşıymıyordu. Sömürgelere yapılan masraflar zaman içinde arttı ve bazen gelirleri aştı.⁶ Sömürgecilğe geç başlayan Almanya ve İtalya kendi sömürge imparatorluklarını *inşa etmek* için riskli maceralara soyundukları ve kanlı savaşlara giriştikleri için bu işten hiç kâr elde edemediler. Öte yandan, ikinci en büyük sömürgeci güç olan Fransa'nın, ülke ihracatının yüzde 10'undan azını alan ve ithalatının yüzde 10'unu karşılayan sömürgelerden ekonomik beklentisinin nispeten çok az olması ilk bakışta daha şaşırtıcı gelmektedir. "Sömürgeciliği dönemin kapitalizminin iktisadi ihtiyaçları ile ilişkilendiren teorilerin üzerinde durduğu zemin sağlam değildir, çünkü ticaret hacmi çok küçüktü" (Foreman-Peck, 1983, 115, 117).

Patrick O'Brien da benzer bir şekilde sömürgeci güçlerin yükselişinde sömürgelerin rolünü sorguladı. Sömürgelere yapılan yatırım (Britanya örneğinde toplam yatırımın yüzde 20'si), O'Brien'a göre, başka alanlara yapılan yatırımlardan daha yüksek getiri sağlamadı. Britanya'nın kendi pazarları ve kaynakları da en az Hindistan'daki kolonisi ve hiç şüphe yok ki Amerika Birleşik Devletleri kadar para getirmiş olurdu. Nihayetinde, imparatorluğu finanse eden

Britanyalı vergi mükellefleri idi (O'Brien, 2004b, 166, 169-70, 189). O'Brien ve Prados de la Escosura bu argümanı desteklemektedir. Onların sorguladığı, emperyalizmin "Batı Avrupa'yı, 1914 yılına gelindiğinde bu ülke halklarının dünyanın geri kalanına kıyasla gözle görülür ölçüde yüksek bir hayat standardına kavuşmasını sağlayacak bir yola soktuğu" merkantilist dönemde sömürgelerin önem taşıyıp taşımadığı değildir. "... Zaman geçtikçe, Avrupalılar emperyalizmden kazançlı çıkmıştı... [ve] emperyalizm olmasaydı bu kadar zengin" olamayacaklardı (O'Brien ve Prados de la Escosura, 1998, 3, 5). Yine de bu iki isim, "iktisadi ilerlemenin motorunun" sömürgecilik olduğu görüşünü reddetmektedir. Dünya ekonomisinin geri kalanıyla kurulmuş iktisadi bağlar, "imparatorluk içinde kurulmuş olanlardan ölçülemeyecek kadar daha önemliydi." Üstelik, "serbest ticaretin hâkim olduğu bir dünyada... imparatorluklar en iyi ihtimalle, Avrupa'nın uzun dönemli gelişimi açısından iktisadi önemini yitirmişti." Öte yandan, bu gerçeğin ortada olmasına rağmen "imparatorlukların gariptir ki büyümeye devam ettiğini" de belirtmektedirler (O'Brien ve Prados de la Escosura, 1998, 11, 19-20).

Söz konusu argümanlar bir ölçüde sayısal temellere dayanmaktadır: Onların hesaplamalarına göre, sömürge ticaretinden elde edilen gelir, sömürgeci imparatorlukların GSMH'sinin yalnızca yüzde 2'sine karşılık gelmekteydi. O halde sömürgecilik doruk noktasına, bu örnekte, zaten "önemini yitirmiş" olduğu 1870 yılından sonra neden çıkmıştı? Bunun tek sebebi atalet kuvveti miydi? Avrupa uluslarının, sömürgelerden o kadar fayda sağladıktan sonra, sömürgelerin önemini yitirdiğini fark etmemiş olmaları mıydı? Sebebi gerçekten de bu olabilir çünkü atalet hem hayatta hem siyasette muazzam önemde bir güçtür. Öte yandan, sömürgelerde kök salmış çıkar ilişkileri, yatırımlardan daha yüksek gelir elde edilmesiyle ve ticari faydalarla açıklanamayacak kadar karmaşıktı. Britanya'nın emperyal genişlemesi "finans ve ticari hizmetlere odaklanan, 17. yüzyıl kapanırken harekete geçen ve imparatorluğun sona ermesine, hatta sonrasına kadar hayatta kalmayı başaran, özel bir ekonomik kalkınma türüydü" (Cain ve Hopkins, 2001, 648). John Hobson ise bundan yüzyıl önce başka bir açıklama yaptı: Vergi mükellefleri açısından muhtemelen kötü olan, bazı iş çevrelerinin çıkarları açısından son derece kârlıydı.

Ulusun çıkarları açısından bakıldığında yeni Emperyalizm'de işler iyi gitmemiştir ancak ulusun içindeki belirli sınıflar ve meslek grupları için işler yolundadır. Devasa silahlanma harcamaları, ulusa büyük zarar vermiş olmakla birlikte... maliyetli savaşlar, belirli sanayilerin ve mesleklerin mevcut ticari çıkarlarına çok iyi hizmet etmiştir. (Hobson, 1902, 51-2)

Daha da önemlisi, Hobson, sömürge edinerek genişlemenin ve imparatorluk kurmanın ardındaki karmaşık motivasyon unsurlarına da ışık tuttu. İktisadi heveslerin yanı sıra, "ulusalcılıktan düzmece sömürgeciliğe... [ve] emperyalizme geçiş" olduğuna da dikkat çekti (Hobson, 1902, 4). Fransız sömür-

geciliği büyük ölçüde ulusalcılıktan doğmuştu: Arkasında, bilhassa Napoléon Savaşları'nın, Britanya'ya karşı önemli miktarda toprak kaybının ve 1871'de Almanya'ya yenilmenin getirdiği aşağılananmanın ardından Fransa'yı günahlarından kurtarma ve *şöhretine yeniden kavuşurma* çabası vardı (Bouvier ve Girault, 1976). Avrupa'daki rekabete sonradan katılan İtalya ve Almanya'da bu motivasyon daha da yüksekti. Bu iki ülke, sömürge toprakları olmadan kendilerini ikinci sınıf güç kabul ediyordu. Söz konusu eksikliği, 19. yüzyıl sonu Almanya'sının önde gelen tarihçisi, ideoloğu ve meclis üyesi Heinrich von Treitschke'den daha iyi kimse ifade etmedi:

Gücü kuvveti yerinde halkların hepsi sömürgeci güç haline gelmiştir... Güçlerinin doruğundaki tüm büyük uluslar barbarların yaşadığı topraklarda iz bırakmayı arzulamıştır ve bu büyük rekabete dahil olamayanlar gelecekte acınacak hale düşecektir. Sömürgeleşme dürtüsü her büyük ulus için bir hayat memat meselesi haline gelmiştir. (Treitschke, [1988] 1916, 115-16)

Toplumu motive eden söylemler de sömürgeleşme talebine katkıda bulunmaktaydı. 19. yüzyıl sonlarında, artan toplumsal gerilim ve kutuplaşma, bazı ülkelerdeki güçlü sosyalist halk hareketleri, siyasetçileri, ulusal birliği toplumdaki öfkeyi yabancı rakiplere yönelterek, iç toplumsal birliğe duyulan ihtiyacı vurgulayarak ve ulusu günahlarından arındırmak için sömürge savaşı vererek şekillendirmeye itti. Almanya'da Şansölye Bismarck'ı harekete geçiren buydu ve en güçlü ifadesini İtalyan Nasyonalist Parti'nin [Associazione Nazionalista Italiana] fikir önderi Enrico Corradini'nin 1910'da Floransa'da düzenlenen ilk parti kongresindeki sözlerinde buldu.⁷ Corradini'ye göre, “sendikalizm, nasyonalizm ve emperyalizm, kolektif var oluşun değerinin yeniden ortaya çıkmasıdır.” İtalya, proleter bir ulus olarak yeri için savaşmak, sanayileşmiş uluslar safına çıkabilmek adına “emperyalizmin kutsal misyonu” üzerinden sömürgelere ve hammaddelere kavuşmak zorundaydı. “Nasyonalizmin doğal ve pozitif ifadesi olarak emperyalizm... ulusun yeniden doğuşuna ve medeniyetin gelişmesine yol açacaktı” (Marsella, 2004, 208-9).

İktisadi, siyasi ve toplumsal gerekçeler böylece 20. yüzyıla girilirken sömürgeciliğin tepe noktasına ulaşmasına yol açtı. Avrupa'nın teknolojik üstünlüğü ve askeri gücü, makineli tüfeğin icadı, gelişmiş hızlı ulaşım ve haberleşme sistemleri ve hatta ilaç sanayisindeki ilerleme (özellikle de kininin bulunması), tropik iklimlerin Avrupa tarafından fethedilmesini mümkün hale getirdi. I. Dünya Savaşı'nda, *yerküredeki kara parçalarının yarısı ve dünya nüfusunun üçte biri*, sömürgeci imparatorlukların hâkimiyeti altındaydı.

Avrupa Fikri ve Ulusal Bütünleşme

Avrupa, dört bir yandan birbirine bağlanmış dünyanın merkezi haline geldi. Hıristiyanlığın getirdiği kültürel mirasa ve Aydınlanma felsefesine dayanan

bir bütünleşmiş Avrupa fikri ortaya çıktı. Hem Jean-Jacques Rousseau hem de Jeremy Bentham ortak bir Avrupa parlamentosu ve ordusu kurulması çağrısında bulundu. Amaçları, yan ürünü de iktisadi bütünleşme olacak bir siyasal birlik kurulmasıydı.

Amerikan Bağımsızlık Savaşı ve Amerika Birleşik Devletleri'nin kurulması birçok Avrupalıya hakikaten ilham vermişti. İyimserliğin kaynağı George Washington'ın ta kendisiydi. Washington, ABD Anayasası onaylandığında, Fransız General Marquis de Lafayette'e şöyle yazmıştı: “İnsan ırkının çok büyük bir aile gibi birleştiğini görüyorum... dünyanın dört bir tarafında filizlenecek... özgürlük tohumlarını biz atmış bulunduk. Bir gün, Amerika Birleşik Devletleri'ni model alan bir Avrupa Birleşik Devletleri de vücuda gelecektir” (Fontaine, 2001, 1 içinde alıntılanmıştır).

Birleşmiş bir Avrupa fikri çok geniş bir yelpazede taraftar buluyordu ve hepsi birleşme fikrine farklı açılardan bakıyordu. Alman filozof Friedrich Nietzsche “çılgın milliyetçiliğe” karşı Avrupa'nın birleşmesi çağrısı yaptı, 1869 yılında Prusya vatandaşlığından çıktı, İsviçre'ye yerleşti ve cesaretle kendisini bir Avrupalı olarak tanımladı. Fransız yazar Victor Hugo Avrupa'nın birleşmesini savundu ve 1869'da düzenlenen bir barış konferansında, izleyicilere “Birleşik Avrupa Devletleri'nin sevgili yurttaşları” diye hitap etti. 1860'ların sonunda, *The United States of Europe* [Avrupa Birleşik Devletleri] adıyla bir dergi yayımlanmıştı.⁸

Her şeye rağmen, 19. yüzyıl ulus-devletlerin doğduğu ve ulusal parçaların bütünleştiği çağdı. Genellikle ekonomik alanda başlayan bütünleşme daha sonra siyasi gerçekliğe dönüşüyordu. 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan ulus-devletler kendi ulusal ekonomilerini bütünleştirmeye ülke içindeki gümrük uygulamalarını kaldırarak başladı. O dönemde, sadece Almanya'da 1.800 gümrük kapısı mevcuttu. Böyle olmasının tek sebebi birleşik bir Alman devletinin olmayışı değildi, çünkü Prusya içinde bile çeşitli bölgeleri birbirinden ayıran altmış farklı gümrük ve tüketim vergisi tarifesi vardı. Fransa'da, Rhône Nehri üzerinde, Châlons ile Arles arasında yer alan otuz gümrük kapısı yerel marketleri birbirinden koparıyordu (Pollard, 1981b, 18-19). Fransız Devrimi ülkedeki tüm dahili gümrükleri lağvetti; Fransa'yı 1818 yılında Prusya takip etti. On beş yıldan kısa bir süre sonra, Alman Gümrük Birliği (Zollverein) ile Alman devletleri arasındaki tüm dahili gümrükler ortadan kaldırıldı. Habsburg İmparatorluğu aynı uygulamayı 1775 ile 1851 yılları arasında kademeli olarak hayata geçirdi. İsviçre kantonları 1848 yılında birleşmiş federal bir yapı kurdu.⁹ Söz konusu hareketler ulus-devletlerin ön plana çıkması ve imparatorlukların inşa edilmesiyle yakından bağlantılıydı. Devletlerin kendi içlerindeki gümrük uygulamalarını lağvetmelerinin ardından bu gümrükler ulusal sınırlara taşınarak diğer ulus-devletlere karşı uygulanmaya başlandı. Ekonomik bütünleşme süreci cazibesini giderek artırıyor. Ulusal pazarların birbiriyle bütünleştirilmesi, siyasi liderleri kendi ulusal sınırlarının

dışına çıkmaya itti. Fransa-Belçika birliği, Hollanda-Belçika birliği; Belçika, Fransa, İtalya ve İsviçre arasında 1865 yılında kurulan, taraf ülkelerin aynı bimetalik sistemi ve bir diğerinin parasını kabul etmesini sağlayan Latin Para Birliği bunun açık örnekleriydi. Bunları takiben, 1873 yılında, ortak bir altın standardına ve taraf ülke paralarının serbest dolaşımına dayanan İskandinav Ülkeleri Kuzey Para Birliği kuruldu.

Uluslararasılaşmaya yönelik en önemli adım serbest ticaret sisteminin aşamalı olarak kurulması ve ulusal para birimleri arasındaki pariteleri sabitleyen altın standardının kabul edilmesiydi. Bunların her ikisi de, önceki yüzyıla hâkim olmuş ve Avrupa ülkelerini ekonomik izolasyona götürmüş merkantilist korumacılığın ve bimetalik ya da kâğıt paraya dayanan sistemlerin ötesine geçen önemli atılımlardı.

Laissez-faire ya da kendi kendini düzenleyen piyasa ekonomisi teorisi, Britanya'da yavaş yavaş ortaya çıktı.¹⁰ Britanya dünya ekonomisinin lideri, dünyanın asli ithalatçı ve ihracatçı gücü olduğu için, uluslararası ticaretin önündeki tüm engellerin kaldırılması, uluslararasılaşmış bir serbest pazarın kurulması ve bu pazarın sorunsuz işlemlerini sağlayacak bir uluslararası para sisteminin yaratılması onun için hayati önem taşımaktaydı. 18. yüzyıldaki çeşitli bazı erken hamlelerin ardından,¹¹ Britanya, 1840'larda serbest ticarete doğru aşamalı ve tek taraflı adımlar atmaya başladı. Öte yandan, gümrükler sadece dış rekabete karşı bir koruma kalkını vazifesi görmüş değildi, aynı zamanda devlet bütçesindeki temel gelir kalemlerinden birini de oluşturmaktaydı. Bu yüzden hükümetin, gümrük vergilerinin yerine koyabileceği yeni gelirleri bulması gerekiyordu ve 1840'lara kadar bu yapılamadı.¹²

Bu dönemde İrlanda'da yaşanan ağır kıtlıklar, yerleşik tarımsal çıkarlara o zamana kadar hizmet etmiş Mısır Yasaları'nın [Corn Laws] önce 1846'da ve sonra da 1849'da yürürlükten kaldırılmasına yol açtı. 1849 yılında, serbest ticaretin önündeki bir diğer büyük engel, Denizcilik Yasası [Navigation Law], yürürlükten kaldırıldı. Ağaç, şeker ve diğer mallardaki gümrük vergilerinin 1860'lı yıllarda kaldırılması için yirmi beş yıl daha geçmesi ve Başbakan Gladstone'un yaptığı bir dizi dengeli bütçenin uygulanması gerekecekti. Serbest ticaret politikası Britanya'da tamamen kurumsallaştırıldı ve çok geçmeden Batı Avrupa'da taklit edilmeye başlandı. Charles Kindenberger'in işaret ettiği üzere, Avrupalı hükümetlerin 1820 ile 1870 arasındaki dönemde serbest ticarete dönmesi çoğu zaman ideolojik gerekçelere dayanmaktaydı (Kindleberger, 1975). Belçika, kendi Mısır Yasası'nı 1873 yılında yürürlükten kaldırdı; Avusturya, İspanya, Hollanda ve İskandinav ülkeleri kendi ticaret politikalarını 1850 ve 1860'lı yıllarda liberalleştirdi. Bunun sonucunda, ortalama gümrük vergileri dikkate değer ölçüde azaldı.

Avrupa geneline yayılmış bir sistem olarak *laissez-faire*, 19. yüzyılın ikinci yarısında güç kazandı. Bu, kademe kademe gerçekleşen bir süreçti. 1850'lerin sonuna gelindiğinde, gıda ve hammaddelere uygulanan gümrük vergileri

düşük olmakla birlikte demir, çelik ve tekstil ürünlerinden yüksek vergi alınmaya devam ediliyordu. 1859 yılı itibarıyla genel vergi seviyeleri Britanya’da yüzde 16, Fransa’da yüzde 12, Alman gümrük birliği bölgesinde (Zollverein) yüzde 7, Belçika’da yüzde 3 ve Hollanda’da yüzde 1’in çok az üzerindeydi (Lampe, 2009, 1014-15). Britanya ile Fransa arasında 1860 yılında imzalanan meşhur Cobden-Chevalier Antlaşması hâlâ önemli bir dönüm noktası kabul edilmektedir.¹³ Mihenk taşı niteliğindeki bu anlaşma, imzacı ülkeler arasındaki iki taraflı gümrük vergisi indirimlerini, başka ülkelerle yapılan ticaret anlaşmalarının tarafı üçüncü ülkeler için de otomatik olarak geçerli hale getiren “en çok gözetilen ulus” kaydı sayesinde, serbest ticaretin uluslararası hale getirilmesinin aracı oldu. Bu anlaşmayı takiben yaklaşık elli tane iki taraflı ticaret anlaşması yapıldı.¹⁴ 1870’lerin ortalarına gelindiğinde, Kıta Avrupası’ndaki gümrük vergisi oranları ortalama yüzde 9 ile yüzde 12 seviyesine düştü. Britanya, Aşağı Ülkeler, Almanya, İsveç, Norveç ve İsviçre neredeyse gümrüksüz bölgeler haline geldi; yalnızca, mamul malların değeri üzerinden (*ad valorem*) yüzde 2 ile yüzde 5 vergi alınıyordu.

Bu politika, öte yandan, bazı zayıf periferi ülkelerine de dayatılmaktaydı. Britanya, Osmanlı İmparatorluğu’na serbest ticareti dayatırken, Avusturya-Macaristan da bağımsızlığını 1870’lerde yeni kazanmış Balkan ülkelerini, Habsburg İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 1718 yılında yapılmış Pasarofça Antlaşması’na uymaya zorluyordu.¹⁵ Genele bakıldığında, 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa’nın serbest ticareti ve düşük gümrük vergilerini kademe kademe benimsediği görülmekteydi.

Söz konusu gelişmeyi büyük ölçüde kolaylaştıran, bir *çok-taraflı ödeme* ağının kurulması oldu. Her ne kadar I. Dünya Savaşı’na kadar ticari işlemlerin yaklaşık yüzde 70’i iki taraflı antlaşmalarla yürütülse de, en az yüzde 20 ile yüzde 25’i de çok taraflı antlaşmalarla düzenleniyordu. Bu durum uluslararası ticareti teşvik etti, çünkü ülkeler bir ülkeyle yaptığı ticarette verdiği açığı, diğer ülkeyle ticaret yaparken elde ettiği fazlayla kapatabiliyordu. Bunun sonucunda, ticari dengeyi tutturmak için çok daha küçük miktarlarda altına (ve/veya konvertibl para) ihtiyaç duyuluyordu. Böylece, uluslararası ticaretin önündeki bir diğer büyük engel –altın (ve konvertibl para) rezervlerinin yetersiz kalması– daha aşılmış oldu. Önceki dönemlerde, pek çok ülke dış ticaretini elindeki altın rezerviyle sınırlandırmak zorunda kalıyordu.

Yavaş yavaş bir uluslararası finans merkezi de ortaya çıkmaya başladı. Amsterdam, 17. ve 18. yüzyıllarda “dünyanın finans merkezi” olma rolünü kısmen de olsa üstlenmişti, ancak Londra 19. yüzyılda küresel finansal işlemler ağının merkezi haline geldi ve Amsterdam’ın yerini aldı. Avrupa’nın iktisadi açıdan bütünleşmesinde önemli bir adım daha atıldı. *Laissez-faire* sistemini taçlandıran adım ise, *altın standardının* da kabul edilmesi idi. 1870’li yıllara değin, birçok Avrupa ülkesinde bimetalik sistem (Fransa), gümüş standardı (Hollanda, İskandinav ülkeleri ve Alman devletleri) ya da konvertibl olmayan kâğıt para

(Rusya, Yunanistan ve İtalya) kullanılmaktaydı. Altın standardının öncülüğünü yapan yine Britanya'ydı. 18. yüzyıl sonlarından başlayarak bu sistemi kademe kademe benimseyen Britanya, 1821 yılı itibarıyla sistemi tamamen oturttu. Diğer Avrupa ülkeleri söz konusu standardı uygulamaya çok sonraları geçecekti.¹⁶ Batı Avrupa 1870'lerin sonunda altın standardına geçerken, Avusturya ve Rusya'nın da sisteme girmesiyle tüm Avrupa 1890'lara gelindiğinde bu standardı kabul etmiş oldu. Bu standartta her bir para biriminde sabit bir altın içeriği vardı ve böylece paraların kolayca değiş tokuş edilebilmesi sağlanıyordu. Döviz kurları her ne kadar arz ve talebe göre dalgalansa da, bahsedilen para birimleri o yıllarda şaşırtıcı biçimde istikrarını korudu. Değeri 1821 ile 1914 yılları arasında değişmeyen İngiliz sterlini altına eşit kabul ediliyordu ve uluslararası para birimi haline geldi. 20. yüzyılın şafağında, kendi kendini düzenleyen bir *laissez-faire* piyasası Avrupa geneline ağırlığını koymuştu.

I. Dünya Savaşı'ndan hemen önceki on beş yıl ise, bu kısa ömürlü sistem için hem zirveydi hem de sonun başlangıcıydı. Britanya'daki modern serbest ticaret ekonomisinin güç kazanmasıyla birlikte, modern korumacılığı savunan karşı teoriler de ortaya çıkıyordu. Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği* kitabından on yıl sonra, Alexander Hamilton, ABD Kongresi'ni emekleme çağındaki Amerikan sanayisini gelişmiş ülkelerin rekabetinden koruması için önlem almaya çağırırdı. Almanya, yeni korumacılığın beşiği oldu. Johan Gottlieb Fichte ve Friedrich List, John Stuart Mill'in kaleme aldığı *laissez-faire* klasiği *Principles of Political Economy* [Siyasal İktisadın İlkeleri] (1848) yayımlanmadan birkaç yıl önce, henüz olgunlaşmamış sanayileri koruma altına alacak teoriyi icat etmişti.

Nasıl ki serbest ticaret, teorisiyle omuz omuza vererek hâkimiyetini kurmuştu, modern korumacılık da korumacı doktrinle el ele vererek galebe çaldı.¹⁷ *Laissez-faire* ideolojisindeki çözülme ağırlıklı olarak, tahıl krizinin Kıta Avrupası'nda bazı ülkelere zarar verdiği 1870'li yıllarda başladı. Aynı dönemde, hırslı bir Almanya, Batılı muadilleriyle arayış kapatabilmek için mücadele ediyordu. Güney, Orta ve Doğu Avrupa'nın geri kalmış, tarıma dayalı ülkeleri, Batı'nın serbest rekabet modeliyle sanayileşmeyi ancak rüyalarında görebileceklerinden, kendilerini Batı'nın tacizlerinden korumayı hedefledi. Almanya hem tarım hem sanayi ürünlerine 1879'da makul ölçülerde gümrük vergisi koydu, daha sonra 1885 ve 1888 yıllarında bu vergileri artırdı. 1902'ye gelindiğinde, Almanya'da, mamul mallar ve tarımsal ürünler için çok yüksek koruma getiren gümrük vergisi oranları belirlenirken, yarı mamul malların gümrük vergisi düşük tutuldu ve hammaddeler gümrük vergisinden muaf bırakıldı.

20. yüzyıla girilirken, 1870'lerden itibaren denizaşırı bölgelerden gördüğü rekabetten ağır darbe yemiş olan tarımdaki çöküşün ve sanayideki büyümenin ikili etkisi, koruyucu gümrük vergilerini Avrupa'nın her tarafında popüler yaptı.¹⁸ Danimarka, sanayi ürünlerine uyguladığı vergileri yüzde 15 ile yüzde 20'ye yükseltti. İtalya'daki gümrük vergisi oranları buğday için yüzde 40 ve sanayi ürünleri için yüzde 18'di; İsveç'te buğday için yüzde 28 ve sanayi ürünleri için

yüzde 20'ydı. Zorluklarla mücadele eden periferi ülkelerinin kendi gümrük vergilerini de alelacele yükseltmiş olmalarına şaşmamak gerekir.¹⁹ Nihayetinde, ithal edilen malların bedelinin ortalama yüzde 28'i vergilerden oluşmaktaydı. Yerli üretimi teşvik etmek maksadıyla belirli ürünlerin, örneğin demiryollarında kullanılacak endüstriyel ürünlerin ithali birçok ülkede yasaklandı. 1913'e gelindiğinde Fransa, İtalya ve İsveç yaklaşık yüzde 20 oranında, İspanya ise yüzde 40'tan fazla *ad valorem* vergi koydu; bu ülkeler böylece gümrük vergilerinin ithal edilen malın bedelinin yüzde 20 ile yüzde 40'ını oluşturmasını sağladı. I. Dünya Savaşı başladığında yalnızca Britanya, Hollanda ve bir ölçüde Danimarka serbest ticaret sistemini muhafaza etmekteydi (Kenwood ve Lougheed, 1971, 83-5). Gümrük vergileri ekonomik büyüme üzerinde olumlu etki yaptı: Vergilerin yüksek tutulduğu dönemde birçok ülkede büyüme rakamları önemli ölçüde arttı. Danimarka'nın 1875-1879 ile 1880-1884 arasında sergilediği yüzde 1,2'lik yıllık büyüme oranı neredeyse iki katına çıkarak 1905-1909 ile 1910-1914 arasındaki dönemde yüzde 2,1'e ulaştı. Aynı dönemde, Almanya'daki büyüme oranı yüzde 0,1'den yüzde 1,2'ye, İtalya'nınki yüzde 0,5'ten yüzde 2,3'e ve İsveç'inki yüzde 0,7'den yüzde 1,5'e yükseldi. "19. yüzyılın sonunda görülen büyümeyi gümrük vergilerindeki artışın desteklediği hipotezi verilerle rahatlıkla desteklenebilmektedir" (O'Rourke, 2000. 464, 468).

Karl Polanyi bu süreci *laissez-faire* ideolojisine karşı bir öz savunma mekanizması olarak değerlendirmiştir: "[1873'teki] Buhranın ardından... Almanya kendisini koruyucu gümrük vergileriyle çepeçevre sarmış... [ve] uçtan uca her alanı kapsayan bir sosyal güvenlik sistemi kurmuştu" (Polanyi, 1964, 216). O'Rourke ve Williamson da aynı fikirdedir: "19. yüzyılın son üçte birlik diliminde yükselen gümrük vergileri esas itibarıyla, ulaşım maliyetlerinin düşmesi nedeniyle pazarların bütünleşmesinin estirdiği rekabetçi rüzgârlara karşı alınan savunma önlemleri idi" (O'Rourke ve Williamson, 2001, 17).

Aslında, 19. yüzyıl başlarındaki ulaşım maliyetleri, gümrük vergilerinin yaptığından çok daha yüksek "gümrük duvarları" inşa etmişti. O yüzyılın ikinci yarısında taşıma ücretlerinin bir anda düşmesi, serbest ticareti küreselleştiren önemli bir unsurdur. Modern buharlı gemi ve demiryolu ağının yaygınlaşması ile birlikte, navlun bedelleri hızla düştü, 1840'lar ve 1870'ler ile I. Dünya Savaşı arasındaki yarım yüzyıllık dönemde yıllık yüzde 1,5 oranında düşmeye de devam etti.

Avrupalılaşma hızla ilerliyordu. Çeşitli *uluslararasılaştırma* anlaşmalarıyla bu yönde önemli adımlar atıldı. Avrupa'daki nehirler uluslararası su yolları olarak belirlendi, 1831 yılında Ren Nehri de bu sisteme dahil edildi ve buradaki gümrük kapıları 1868 yılında kaldırıldı.²⁰ Finansmanı uluslararası kaynaklardan sağlansa da ülkelerin kendilerine özgü projeler olarak gördükleri demiryolu inşaatları hiç vakit kaybedilmeden uluslararası işbirliğinin ve Avrupa çapındaki düzenlemelerin konusu haline getirildi. Öncelikle, pek çok ülke Britanya'nın kullandığı ray açıklığı sistemini kabul etti ve böylelikle ulusal

demiryolları Avrupa demiryolu ağının bir parçası haline getirildi. Daha sonra, (19. yüzyılın ortalarında kurulmuş olan) Prusya demiryolu idaresi (Verein Preussischer Eisenbahnen Verwaltungen) komşu ülkelerdeki demiryolu hatlarını bünyesine katmak suretiyle hızla büyüdü. 1879'a gelindiğinde, Almanya, Avusturya-Macaristan, Lüksemburg ve Hollanda'dan 110 demiryolu idaresi bu sisteme dahil oldu. Bunu takiben, Avrupa Demiryolu Tarifesi Konferansı [European Time-Table Conference] 1891 yılında uluslararası sefer yapan trenler için tarife düzenlemeye başladı.²¹ Demiryolları sadece Avrupa'daki bütünleşmenin maddi altyapısını oluşturmakla kalmadı, aynı zamanda Avrupa'daki işbirliğinin ve düzenleyici anlaşmaların da itici gücü haline geldi.

1860 ve 1870'li yıllarda kurulan birçok uluslararası örgüt, devletler arasındaki işbirliğini teşvik etti: 1865'te Uluslararası Telgraf Birliği (daha sonra Uluslararası Telekomünikasyon Birliği) [International Telegraph Union], 1871'de Uluslararası İşaret Kodu [International Signals Code], 1874'te Dünya Posta Birliği [Universal Postal Union] ve 1878 yılında Uluslararası Meteoroloji Örgütü (daha sonra Dünya Meteoroloji Örgütü) [International Meteorological Organization]. Uluslararası metrik sistem, patentler, telif hakları ve diğer standartlara ilişkin antlaşmalar, ulusal ekonomilerin uluslararası hale gelmesine ve örgütlü bir biçimde düzenlenmesine katkıda bulunurken, bu çabaları balıkçılık, sağlık, emek ve diğer konularda düzenlenen bir dizi uluslararası konferans ve anlaşmalar destekledi. Savaş halinde geçerli olacak uluslararası kuralları belirlemek için önemli çaba sarf edildi ve on iki ülke 1864 yılında Cenevre Sözleşmesi'ni imzaladı. 1876'da Uluslararası Kızılhaç Örgütü kuruldu. Ayrıca, bir uluslararası adalet divanı kurulmasına yönelik girişimlerde de bulunuldu.²² Dünya ülkeleri, sıfır boylamında bulunan, yeri daha sonra belirlenecek ve uluslararası kabul görececek bir Başlangıç Meridyeni (boylam çizgisi) kararlaştırılmasında anlaştı. Londra (Greenwich), diğer tüm rakiplerini geride bırakarak 1851 yılında bu unvanla onurlandırıldı; yirmi beş ülkenin üye olduğu Uluslararası Meridyen Konferansı [International Meridien Conference] 1884 yılında Washington'da bu seçimi onayladı. Uluslararası zaman dilimleri bu karar doğrultusunda sabitlendi. 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde, uluslararasılaşma coşkusu çok yoğundu; o kadar ki, bir uluslararası dil oluşturulmasına yönelik ciddi ancak başarıya ulaşmayan adımlar da atıldı.²³

Yeni ortaya çıkmaya başlayan işçi sınıfının -1864 yılında Birinci Enternasyonal'in toplanmasıyla görüldüğü üzere, en azından işçi sınıfı içindeki sol hareketlerin- Avrupa genelini kapsayan bir kimlik taşıdığı barizdi. *Komünist Manifesto* 1848 yılında "işçilerin ülkesinin olmadığını" cesurca beyan etti. Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi* adlı kitaplarında, sosyalizmin sadece "önde gelen ulusların ortak hareketiyle" ortaya çıkabileceği kestiriminde bulundular.²⁴ 1880'lerin sonu ve 1890'lı yıllarda, Avrupa'daki Sosyal Demokrat partilerin katılımı ve 1 Mayıs'ın tüm Avrupa'da emekçilerin günü ilan edilmesiyle birlikte İkinci Enternasyonal'in yükselişe geçmesi, hiç şüphesiz uluslararası-

laşmanın öneminin arttığına işaret etmekteydi. Diğer taraftan, işçi hareketine milliyetçiliğin de nüfuz ettiği kısa süre içinde açıklıkla anlaşılabacaktı.

I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce, yaklaşık 200 uluslararası örgüt faaliyeteydi ve bunlar 1900 ile 1914 yılları arasında 1.443 konferans ve asamble düzenledi: Bu sayı, önceki yıllarda yapılan toplantıların neredeyse beş katıydı. Söz konusu örgütlerin ve antlaşmaların bir kısmı doğası gereği uluslararası özellik taşısa da, çoğu Kıta Avrupası ülkelerinin geniş katılım sağladığı ve Avrupalılığın ağır bastığı yerlerdi.

İktisadi Bütünleşmenin Kurumsallaşması ve Ticaret

İktisat tarihçileri, 19. yüzyılı analiz ederken, bilhassa da o yüzyılın son üçte birlik dilimine bakarken, on yıllar boyunca, “uluslararasılaşma” terimini kullanma eğiliminde olmuştur. Ticaretin uzun mesafeler boyunca yapıldığı geç Ortaçağ'da ve erken modern dönemlerde, Avrupa ekonomisi, uluslararasılaşmanın öncülü sayılabilecek bir aşamaya zaten gelmişti. 19. yüzyıl boyunca bu eğilim farklı biçimlerde devam etti. O'Rourke ve Williamson (2001), tarihteki “birinci küreselleşmenin”²⁵ Sanayi Devrimi'nin ardından aşamalar halinde gerçekleştiğini ve I. Dünya Savaşı'ndan önceki yarım yüzyıla ağırlığını koyduğunu öne sürmektedir. Bu dönemde yaşanan gelişmeleri tarif etmek için en çok kullanılan terim, birinci küreselleşme olmuştur.²⁶ Fakat Avrupa gerçekten de küreselleşmiş bir dünya ekonomisinin parçası haline savaştan önce gelmiş miydi? O'Rourke ve Williamson, bu sonuca varırken, dünya ticaretinin hacmine ve kapsamına ya da küreselleşmenin özünü oluşturan yeni ticaret yollarının açılmasına değil, emtia fiyatlarının nasıl birbirine yakınsadığına odaklanmaktadır. 19. yüzyılda, buğday ve tekstil ürünleri gibi birincil ürünlerin uluslararası ticarete hâkim olmasının, bir “büyük patlama” etkisi yaratarak küreselleşmeye yol açtığına tanık olundu. Bunun bir sebebi uluslararası navlun bedellerinin dibe vurmuş ve bunun sonucunda oluşan fiyat yakınsamasının gerçek bir dünya pazarı yaratmış olmasıydı. 1870 ile 1912 yılları arasında, Liverpool ile Chicago'daki buğday fiyatları arasındaki fark yüzde 57,6'dan yüzde 15,6'ya inerken, Amerika Birleşik Devletleri ile Britanya'daki et fiyatları arasındaki fark da yüzde 92,5'ten yüzde 17,9'a düştü.²⁷ Amerika ve Avrupa'daki mamul mallar arasındaki fiyat farkı yüzde 17 azalırken fiyatlar neredeyse eşitlendi (O'Rourke ve Williamson, 2001; Findlay ve O'Rourke, 2007, 404-5).

Yine de dünya ekonomisi 19. yüzyılda henüz küreselleşmiş değildi. Çin ve Avrupa kıtası dışındaki periferi ülkeleri dünya ekonomisinde sadece yardımcı oyuncuydu. Jan de Vries, o dönemde Avrupa ile Asya arasındaki ticaretin marjinal önem taşımaktan öteye geçemediğini hakkıyla göstermiştir. Ticaret Avrupalı şirketlerin tekelindeydi ve bu şirketler sadece kendi aralarındaki “oligopol rekabete” müsamaha gösteriyordu. Patrick O'Brien, Avrupa'nın kendi içinde yürüttüğü ticaretin Avrupa'nın ihtiyaçlarını I. Dünya Savaşı'na kadar karşıladığını savunmakta ve bu nedenle, dünya ekonomisinin *küreselleşmekte*

olduğundan (ancak henüz bunun tamamlanmadığından) bahsetmeyi tercih etmektedir. Bu yaklaşım daha gerçekçidir. Üstelik işbölümü, geleneksel özelliğini devam ettirerek birincil ürünlerin işlenmiş ya da mamul mallarla değiş tokuş edilmesini sağlıyordu. Ülkeler arası etkileşimlerde ağırlığını koruyan hâlâ ticaret; çokuluslu şirketler ve bunların iştiraklerine nispeten az rastlanmaktaydı. Dünya ekonomisi henüz, ulusal sınırlara kesinlikle saygı duymayan serbest ve kontrolsüz sermaye akımlarıyla gereğinden fazla finanse edilmiş değildi.

Avrupa kıtasında 19. yüzyılda meydana gelen, küreselleşmeden ziyade aslında Avrupalılaşıyordu. Kıta ülkeleri, dünya ekonomisinin giderek daha fazla küreselleşmesinin sonucunda birbiriyle daha bağlantılı hale geldi.

Avrupa'nın bütünleşmesinde ve uluslararasılaşmasında, Avrupa geneline yayılan göçler ve demiryolu inşaatları önemli rol oynadı. Öte yandan, Avrupalılaşmanın ardındaki esas itici güç, beşinci vites geçmiş olan küresel ticaretti. Ticaret kapitalizminin erken modern dönemdeki yükselişi esnasında, dünya ticaretinin yıllık büyüme oranı ortalama yüzde 1,0'dı; fakat Napoléon Savaşları'ndan sonra bu oran yıllık yüzde 3,5'e fırladı. Angus Maddison'ın (1995) hesaplamalarına göre, 1820 ile 1913 yılları arasında, dünya ticaretinin sabit fiyatlar üzerinden hesaplanan değeri yaklaşık 33 kat artmıştır (bkz. Tablo 8.1).

Avrupa, dünya ticaretinin merkezinde yer alıyordu. 1870'lerde, dünya piyasalarında satılan birincil ürünlerin yüzde 80'inden fazlasını Avrupa alıyordu; 1913'e gelindiğinde de Avrupa bu alandaki hâkimiyetini (yüzde 74,3 gibi çok az daha düşük bir oranla) devam ettirdi. Buna ilaveten Avrupa, dünya piyasalarında satılan mamul malların 1870'lerde yüzde 94,1'ini, 1913'te de yüzde 81,5'ini ihraç etmekteydi (bkz. Tablo 8.2).

Avrupa'nın dünya ticaretinde, özellikle de birincil ürünlerin ithalatında ve mamul malların ihracatında, tek kelimeyle şaşırtıcı bir hâkimiyeti vardı. Britanya ve Batı Avrupa, dünya toplam birincil ürün ithalatının 1876-1880 döneminde yüzde 69'unu, 1913'te de yüzde 62'sini aldı. Aynı zamanda, Britanya ve Batı Avrupa, dünya toplam mamul mal ihracatının 1876-1880 döneminde yüzde 85'ini ve 1913'te yüzde 73'ünü gerçekleştirdi. Bu dönemde *Avrupalı dünya ekonomisinden* bahsetmek kesinlikle mümkündür (bkz. Şekil 8.1).

Ticaretin önemi 19. yüzyıl Avrupa'sında dramatik ölçüde arttı. Paul Bairoch (1976a), Kıta Avrupası'nın yaptığı ihracatın değerini toplam GSMH'nin 1830 için yüzde 4'ü ve 1913 için yüzde 14'ü olarak hesaplamaktadır. Batı'dan gelen mamul malların ve Doğu'dan gelen birincil ürünlerin büyük bölümü ihracat pazarlarında satılmaktaydı. Hammadde ithalatının önemini işlenmemiş pamuk, madenkömürü, kökkömürü ve petrol ithalatındaki keskin yükseliş açıkça göstermektedir.²⁸ 1872 ile 1913 yılları arasında, Batı Avrupa'ya gelen kişi başına gıda ithalatının değeri (sabit fiyatlarla) 2,3 kat yükseldi (Mitchell, 1973, Ek). Akdeniz ülkeleri ile Orta ve Doğu Avrupa'dan Batı Avrupa'ya gelen ve ağırlığını tarım ürünlerinin oluşturduğu malların miktarı aynı dönemde (azalan cari fiyatlarla) 3,3 kat arttı.

Tablo 8.1 Dünya ihracat rakamları (milyon dolar, 1990 karşılığı)

Yıl	Milyon dolar	1820=100	1870=100
1820	7.255	100	12
1870	56.247	775	100
1900	139.671	1.925	248
1913	236.330	3.257	420

Kaynak: Maddison (1995, 239) esas alınmıştır.

Tablo 8.2 Avrupa'nın dünya ticaretindeki payı, 1876/80-1913 (milyar dolar)

	1876-1880				1913			
	Birincil ürünler		Mamul mallar		Birincil ürünler		Mamul mallar	
	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat
Dünya	4,6	3,7	2,5	2,3	13,7	12,2	7,4	6,9
Avrupa	3,7	1,7	1,0	2,2	10,2	5,6	3,5	5,7
%	80	46	41	94	74	46	48	82

Kaynak: Lamartine Yates (1959, 226-32) esas alınmıştır.

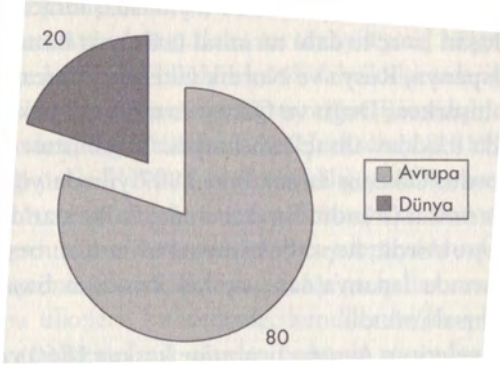
Not: Tüm sayılar yuvarlanmıştır.

Britanya, gıda ve önemli hammaddelerin hepsinde, 18. yüzyıl boyunca neredeyse tamamen kendi kendine yeten bir ülke olmuş ve 1800 yılında sadece 118 milyon dolar tutarında ithalat yapmıştı. I. Dünya Savaşı başladığında ise, Britanya sadece kömürde ihtiyacını kendi karşılayabilir haldeydi; ülkenin buğday ihtiyacının yüzde 80'i ve et ihtiyacının yüzde 40'ı ithalatla karşılandı ve 1800 yılına kıyasla bu ithalatın değeri otuz iki kat arttı (3 milyar 767 milyon dolar). 1880 ile 1884 yılları arasında, ithalat bedellerinin toplamı Britanya'nın milli gelirinin yüzde 36'sına ulaştı. Britanya'daki kadar uçlara varmasa da Batı Avrupa'nın genelinde benzer gelişmeler görülmekteydi. Fransa ve Almanya'nın ithalat rakamları, Britanya'dakine en fazla benzeyenlerdi.²⁹ 19. yüzyılın başları ile I. Dünya Savaşı arasındaki dönemde Fransa'nın ithalatı yedi kat, Almanya'nınki ise dört kat arttı.

Gelişmiş, sanayileşmekte olan bölgeler ile daha az gelişmiş, tarıma dayalı olanlar arasındaki işbölümü, I. Dünya Savaşı'ndan önceki kırk yıl boyunca şaşırtıcı ölçüde sabit kaldı: 1876-1880 arasında yüzde 64'ü hammadde ve gıda malzemelerinden oluşan dünya ticaretinde bu dağılım savaştan önceki dönemde neredeyse hiç değişmemişti (yüzde 63) (Kuznets, 1966, 33). Modern uluslararası ticaret sistemi her ne kadar 20. yüzyıla girilirken dünyanın pek çok bölgesini içine almış olsa da Asya, Afrika, Latin Amerika ve Doğu Hint Adaları'nın dünya ticaretindeki önemi değişmiyordu ve sınırlıydı: Söz konusu bölgelerin dünya

Şekil 8.1

Dünya genelinde birincil ürünlerin ithalatında Avrupa'nın payı, 1876-80 (yüzde)
(Lamartine-Yates, 1959, 226, 32)

ticaretinden aldığı pay 1870'lerin sonunda yalnızca yüzde 24 iken 1913'te yüzde 25 seviyesinde kaldı. Büyüyen dünya ticareti, bu nedenle, çoğunlukla Avrupa içinde başlayıp bitmeye devam ediyordu: 1876-1880 döneminde yüzde 67 olan Avrupa'nın payı savaştan önce yine yüzde 62'ydi (Woodruff, 1982).³⁰

Çeşitli ithal mallarının Avrupa'da üretilmesi de 19. yüzyılda önemli ölçüde hız kazandı: 1831 yılında Britanya'nın şeker ithalatının yüzde 76'sı Britanya Batı Hint Adaları'ndan yapılırken 1913 yılında bu oran sadece yüzde 3'e düştü; ithal şekerin yüzde 56'sı artık Avrupa içinden gelmekteydi. Benzer bir şekilde, 1870 yılında Britanya'nın et ithalatının yüzde 83'ü Amerika Birleşik Devletleri'nden gelmekteyken 1913'te sadece yüzde 17'si bu ülkeden yapılır oldu; Britanya'nın Avrupa içinden yaptığı et ithalatı neredeyse yokken artık yüzde 23'e yükselmmişti. ABD, Britanya'nın işlenmemiş ağaç ithalatının 1870'te üçte ikisini karşılamaktayken 1913'te yalnızca yüzde 13'ünü karşılar hale geldi; toplam ithalatın yüzde 83'ü artık İskandinavya'dan geliyordu (Maizels, 1969; Schlote, 1952). Avrupa içi ticaret, sanayileşen batı bölgelerinde keskin bir artış gösteren gıda ve hammadde ihtiyacını karşılıyordu; ithalatın büyük bölümü Avrupa'nın doğu ve batısındaki periferi ülkelerinden yapılıyordu. İtalyan Camillo Cavour, 1845 yılında şu konuşmayı yaparken, az gelişmiş periferi ülkelerine ticaretin sunduğu muazzam imkânı büyük bir netlikle fark etmişti:

Şimdi İngiltere'de meydana gelmekte olan ticaret devrimi... Kıta üzerinde güçlü bir etki yaratacaktır. Dünyanın en zengin pazarını gıda maddelerine açmak suretiyle, her yerde en önemli sektör olan tarıma dayalı sanayilerin temel amacını, bu maddelerin üretimini teşvik edecektir. Dış talebin düzenli devam etmesi ihtiyacı, tarıma dayalı bu sanayilerin enerjisini artıracaktır. (Mori, 1975, 91 içinde alıntılanmıştır)

Avrupa'daki periferi bölgelerinden yapılan ihracatın artış hızı, merkez ülkelerden yapılanıkinden yüksekti. Periferi bölgelerindeki ihracatın yıllık büyümesi, sanayileşmeye geç başlayan İskandinavya da dahil olmak üzere, 1860 ile 1910 yılları arasında ortalama yüzde 3,2 artarken, Avrupa'nın genelinde bu oran yüzde 2,8'de kaldı. Dört Nordik ülke yıllık yüzde 4,4'lük büyümeyle periferi ülkeleri arasında başı çekmekteydi. 1880'li yıllarda, ihracatının yüzde 43'ü hammaddelerden oluşan İsveç'te dahi tarımsal ürünlerin ihracattaki ağırlığı yüksekti (yüzde 24). İspanya, Rusya ve Nordik ülkelerin ihracatının büyük bölümü hammaddeden oluşurken, Doğu ve Güney Avrupa'nın pek çok bölgesi neredeyse tamamen gıda maddesi ihraç etmekteydi. Yunanistan çoğunlukla tarımsal ürün ihraç ediyordu: Ülkenin ihracatının 1887 yılında yüzde 75'i ve 1912 yılında yüzde 78'i tarımsal üründü. Bu dönemde, Balkanlar'dan yapılan ihracatın dörtte üçü ila beşte dördü, hepsi de tarımsal ürün olan beş kalemden ibaretti. 19. yüzyıl ortalarında İspanya'dan yapılan ihracatta başı çeken on üründen dokuzu yine tarımsal üründü.

Avrupa'nın periferi bölgelerinin Avrupa ticaretine katkısı 1860 yılında yüzde 16-17 iken 1910 yılında yüzde 26'ya yükseldi. Yalnız bu ticaretin bir kısmı, kelimenin tam anlamıyla Avrupa içi değil, imparatorluk içi ticaretti. Habsburg İmparatorluğu 1851 yılında serbest ticaret bölgesi haline geldi; bu durum, imparatorluğun doğu bölgesinden hızla sanayileşen Avusturya-Bohemya bölgesine "ihraç edilen" tarımsal ürün ve hammadde için devasa ve büyümeye devam eden bir pazar yarattı. Rus İmparatorluğu 1860 yılında serbest ticaret bölgesi haline geldi ve imparatorluğun daha gelişmiş bölgeleri olan Finlandiya, Polonya ve Baltık bölgesi için muazzam bir pazar yarattı. İrlanda da kendi ihraç ürünleri için Britanya pazarında kıymetli bir niş buldu, ancak Britanya sanayisinin ezici rekabeti ülkeye çok zarar verdi.

Garip bir biçimde, periferi ülkelerinin çoğunda geçerli ulusal (ve ulusal-cı) anlatıların da aksine, Avrupa'daki imparatorluklarda siyaseten ikinci sınıf haline getirilmiş ve çoğu zaman baskı görmüş azınlık uluslar,³¹ imparatorlukta geniş pazarlar yaratılmış olmasından ekonomik açıdan kârlı çıktı. Korumacılığın Avrupa'nın periferi bölgelerine geri döndüğü, bu bölgelerin kendi modernleşme süreçlerinin ileri aşamasına başladığı 19. yüzyıl sonlarında bu durum özellikle önem kazandı. Örneğin, korumacı önlemlerin uygulandığı Avusturya-Macaristan pazarı, Macaristan'ın tahıl pazarını genişletmekle kalmadı, dünya piyasalarında buğday fiyatlarının yüzde 30 düştüğü bir dönemde o bölgedeki fiyatların yüzde 30 artmasına yol açtı. İrlanda, Finlandiya, Macaristan, Polonya ve Baltık ülkelerinde sanayinin ilerlemesi aslında (11. Bölüm'de tartışılacağı üzere) söz konusu imparatorlukların oluşturduğu pazarlar sayesinde gerçekleşti.

Buna karşılık, tam da bu noktada önemli bir sorun üzerinde biraz daha açıklama yapmak gerekmektedir. Gelişmiş bölgeler ile daha az gelişmiş bölgeler arasındaki işbölümü birincil ürünlerin, gıda maddelerinin ve hammaddelerin ma-

mul mallarla değıştokuş edilmesiyle açıklanabilecek kadar basit değildir. Sidney Pollard (1981b), söz konusu hatalı ve gereğinden fazla basitleştirici genellemeye dikkat çekmekle doğru yapmıştır. Gelişmiş, sanayileşmiş ülkelerin ihraç malları arasında hammadde ve yarı mamul mallar da bulunmaktaydı. Kömürün yanı sıra, Britanya'nın Batı Avrupa'ya ihraç ettiği belli başlı ürünler pamuk ipliği, pik demir ve çubuk demirdi; bunların hepsi yarı mamul maldı. 19. yüzyılın ilk yarısında, Batı Avrupa'nın daha az sanayileşmiş bölgeleri Britanya'dan kömür ile yarı mamul mal alıp bunları kendi fabrikalarında işliyordu.³²

Böylece, ticaret örüntüleri bir taraftan Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlük kuramından, diğer taraftan da (Heckscher, [1919] 1949 ve Ohlin 1966'da vurgulandığı üzere)³³ belirli malların azlığından kuvvetle etkilendi. Kömür, yarı mamul demir ve pamuklu ürünler Britanya'da o kadar ucuza üretiliyordu ki diğer ülkelerin hiçbirisi bununla rekabet edemiyordu. Üstelik, Britanya bu karşılaştırmalı üstünlüğünü I. Dünya Savaşı'na kadar muhafaza etmeyi başarmıştı. Batı Avrupa ülkeleri, bu nedenle, kendilerine karşılaştırmalı üstünlük sağlaması daha muhtemel niş alanlar bulmak zorundaydı; buldukları alanlardan biri, tekstil ve giyim sanayilerini birleştiren mamul tekstil ürünleriydi. Diğer taraftan, bazı ülkeler de kömür ve demir satın almak zorundaydı, çünkü bu doğal kaynaklara sahip değillerdi.

Bağımlılık teorileri, gelişmiş-sanayileşmiş ülkeler ile daha az gelişmiş ülkeler arasında yürütülen ticaretin eşitsiz bir değıştokuş olduğunu öne sürmektedir. Emegın daha yoğun olduğu işlenmiş mallar işlenmemiş mallara göre daha değerlidir; bu yüzden söz konusu malların değışiminde bir tarafın sömürölmesi işin doğasında vardır. Yine bu doğrultuda, eşitsiz şartlarda yürütölün ticaret, geri kalmışlığı yeniden üretmektedir (Love, 1996). Bağımlılık teorilerinin Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlük kuramını –en etkin biçimde ürettikleri malı satıp bu şekilde üretemediklerini satın aldıkları için her iki tarafın da ticaretten kârlı çıkması– reddetmesi, sağlam gerekçelere dayanmaktadır. Bazı vakalarda, oyunun kuralı her iki tarafın da kazanması değildi.

Buna karşılık, Ricardo tarafından bir kuram olarak ortaya konulanın tersi de genel bir kural olmadığı gibi çoğunlukla da yanlıştır. Daha gelişmiş ülkelerle yapılan ticaret daha az gelişmiş bölgeler için çoğu zaman avantajlıdır çünkü bu tarz bir ticaret, o bölgeleri geliştirebilecekleri tamamlayıcı ekonomik faaliyetler bulmaya iter ve modern teknolojinin yayılmasını kolaylaştırır. Daha gelişmiş ülkelerden ithal edilen mallara daha yüksek gümrük vergisi uygulamak suretiyle iç üretimin korunmasını savunan ithal ikameci politikalar ya da iktisadi milliyetçilik, gelişmemiş ülkelerin kendi sanayilerini kalkındırmalarına yardımcı olabilir; ancak aynı zamanda, daha gelişmiş rakiplerinin çok uzun zaman önce kurduğu sektörleri geliştirmelerini de teşvik eder; böylece, karşılaştırmalı üstünlük taşıdıkları alanları değil, zayıf oldukları alanları güçlendirir. Gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler arasında yapılan ticaret bu yüzden ne her iki tarafın da çıkarına hizmet eder ne de avantajların hep gelişmiş ülkelere,

dezavantajların ise hep az gelişmiş ülkelere yazılacağı bir eşitsizliği doğası gereği içerir. Gerçekte, her iki sonucun çıkması da mümkündür: Burada belirleyici olan, geri kalmış bölgenin kendi koşulları, kurumların ve altyapının inşasında devletin rolü, eğitim seviyesi, potansiyel avantajları kullanma arzusunun toplumda ağır basması ya da hiç olmamasıdır.

Ticaret, 19. yüzyıl Avrupa'sında iktisadi kalkınmanın esas itici gücü, kıtanın iktisadi bütünleşmesini ve Avrupalılaşmasını başlatan temel unsur oldu. Ticaret ayrıca, İskandinavya ve Orta Avrupa'nın bir kısmı gibi kurumsal ve altyapısal kalkınmasını nispeten sağlamış ve toplumun yurtdışıyla kurulacak ticaret bağlantılarından kazanç sağlamaya meyilli olduğu belirli bölgelerde, sanayileşmiş ülkeleri yakalama sürecine ivme kazandırdı. Diğer taraftan, Akdeniz bölgesinin büyük kısmı ve Doğu Avrupa, 19. yüzyılın başındaki konumlarına nazaran, yüzyılın sonunda çok daha geriye düştü.

Finansman Kaynağı Olarak Batı: Avrupa'ya Sermaye Girişi

Ekonomik modernleşme ve bütünleşmenin bütün temel unsurları yatırımla, hem sermaye oluşumuyla hem de sermaye girişiyle, bağlantılıydı. Modern bankacılık sisteminin kolaylaştırdığı sermaye birikimi 1830'lar ve 1840'lardan itibaren hız kazanmaya başladı. Britanya'da 3,68 milyon sterlin tutarındaki sabit yıllık yurtiçi sermaye oluşumu 1821-1830 döneminde 31,38 milyon sterline ve 1851-1860 döneminde 57,99 milyon sterline yükseldi. Batı'da demiryolu çağından önce sermaye oluşumu düşüktü: Milli gelirin yaklaşık yüzde 5 ile yüzde 8'i kadardı, ancak sonrasında yüzde 10 ile yüzde 12'ye çıktı. Britanya, 1840'lı yıllarda sermaye oluşumunu milli gelirin yüzde 10'una ulaştırdı. Almanya'daki sermaye oluşumu 1860'lar ve 1870'lerde ülke GSYH'sinin yüzde 12'sine karşılık gelmekteydi; 20. yüzyıla girildiğinde ise yüzde 14 ile yüzde 15'ine yükseldi.

Sanayi Devrimi esnasında, Britanya'daki yurtiçi yatırımın en az üçte ikilik bölümü yurtiçi tasarruflarla finanse edilmekteydi. Yatırıma ayrılan kaynağın üçte biri sömürgelerle yapılan ticaretten elde edilen kârla sağlanırken, periferi ile yürütülen ticaretten sağlanan kâr da bu kaynağın yüzde 15'ini oluşturmaktaydı. 1870'li yıllardan itibaren Batı Avrupa'daki en gelişmiş ülkelerin birikmiş sermayesi önemli miktarlarda fazla vermeye başladı. Almanya, 19. yüzyılın ortalarında GSYH'sinin yüzde 7'sini kendi ekonomisine yatırırken 20. yüzyıla girildikten sonra bu oranı yüzde 18'e yükseltti. 1850 ile 1913 yılları arasında Almanya'nın net milli geliri beş kat artarken yatırımları da on kat büyüdü.

Yatırımcılar en kârlı yatırımların peşindeydi ve bu yatırım imkânlarını çoğunlukla yurtdışında buluyordu. 20. yüzyılın ilk başlarında Britanya'daki faiz oranları yüzde 3,18 seviyesindeyken dış kredilere ödenen faiz yüzde 5,39'du. Çoğu durumda, demiryolu yatırımcılarına yüzde 5'lik faiz garantisi verilmekteydi. Az gelişmiş periferi bölgelerinde maden işletmek, petrol sahası açmak,

Kutu 8.1 Korumacılığın Peygamberi: Friedrich List

Sanayileşmeye geç başlamış ve bir ölçüde geri kalmış periferi ülkeleri, *laissez-faire* ideolojisinin serbest rekabetini hoş karşılamadı, bu rekabetten memnuniyetsizlik duydu. Yaygın kabul, *laissez-faire* ideolojisinin en gelişmiş ülkelere fayda sağladığı ve daha az gelişmiş ülkelere zarar verdiğiydi. Bu kabul, serbest ticaret kavramıyla neredeyse aynı anda ortaya çıktı. Çok sayıda taraftarı olduğu için tek bir kişiyi bu fikirle özdeşleştirmek mümkün değildir. Öte yandan, Alman Georg Friedrich List, alternatif bir politikayı açıklıkla ve ikna edici bir biçimde kavramsallaştıran en tanınmış iktisatçıydı. Sepicilik yapan bir babanın oğlu olan List gerçek bir yetenektir; kendi kendini eğitmesine rağmen Tübingen Üniversitesi'nde 1817 yılında profesör oldu. 1841 yılında yazdığı *Das nationale System der politischen Ökonomie* [Ulusal Siyasi İktisat Sistemi] kitabıyla pek çok hükümetin iktisat politikasını etkiledi. Kitap çok büyük başarı kazandı. Yayımlanmasını takip eden ilk birkaç ay içinde üç baskı yaptı ve çeşitli dillere çevrildi.

Britanyalı klasik iktisatçılarla arasında keskin fikir ayrılıkları bulunan List, fikirlerinin merkezine ulusu koydu. Adam Smith'in getirdiği "sınırsız kozmopolitliği" eleştirdi çünkü "her bir birey ile bütün insanlık arasında... ULUSUN yer aldığı" savunmaktaydı. "Ulusun iktisadi kalkınmasını başarmak ve geleceğin evrensel toplumuna kabul edilmesinin yolunu açmak millî ekonominin görevidir" (List, [1841] 1947, 286-7).

Alman romantik nasyonalistlerden olan List, Almanya'nın gümrük birliğine geçerek ve bütünleşik demiryolu ağını kurarak iktisadi birleşmesini tamamlamasının asıl savunucularından biriydi. Üstelik, List'e göre, Alman birleşmesi "tüm kıyı boyunca devam etmediği... Hollanda ve Danimarka'yı içine almadığı... [bu ülkeleri] Alman birliğine ve sonunda Alman tabiyetine katmadığı sürece tamamlanmış sayılamayacaktır" (List, [1841] 1947, 288). Buna karşılık List, gariptir ki, liberal görüşleri yüzünden Heimatlose (vatansız) ilan edildi, hapse atıldı ve 1825 yılında Almanya'dan sınır dışı edildi. Amerikan vatandaşlığına geçen List, 1832 yılında ABD konsolosu olarak Almanya'ya döndü. Meşhur kitabını Fransa'da yazdı. Açıkça teslim etmişti ki, İngiltere,

sanayi ve ticaretteki üstünlüğünü mümkün olan en serbest ticaret rejimini uygulamak suretiyle muhafaza edip genişletmektedir... Üretimde ve ticarette tekel kurmayı, daha az gelişmiş ülkelerin ilerlemesini kontrol altında tutmayı amaçlamış, hâlâ da amaçlayan bir politika [icat ederek üstünlüğünü korumaktadır]... Pek çok ulus için... [öte yandan,] yabancı ülkelerde üretilmiş malların ithali artık kendi üretim güçlerine fayda sağlamamaktadır. Bu uluslar kendi üretim sektörlerini güçlendirmedikleri takdirde çok ciddi muşibetlere maruz kalacaktır. (List, [1841] 1947, 274, 278-9)

List, tüm ulusların içinden geçerek ilerlediği iktisadi aşamaları içeren bir teori geliştirdi: Yabani, pastoral, tarımsal, tarımsal-imalatçı, tarımsal-imalatçı-tacir. List'e göre, serbest ticaret rejiminde tarımsal aşamadan imalatçı aşamaya geçilmesi ancak tüm uluslar aynı anda bu rejimi uygularsa mümkündür. Ülkelere özgü, avantajlı koşullar sayesinde, öte yandan, bazı uluslar çok büyük üstünlüğe sahip oldu ve sanayide tekel konumuna geldi; az gelişmiş uluslar o üretim seviyesine "eğitici" gümrük vergilerinin yardımı olmaksızın, başka bir deyişle, sanayileşmede ileri aşamaya geçmeden, ulaşabilecek durumda değildi. Tarımsal aşamadan bir sonrakine geçiş döneminin başlangıcında, dış ülkelerden sanayi ürünlerinin ithal edilmesi, en az tarım ürünleri ve hammadde ihracı kadar önem taşımaktadır. Buna karşılık, iç sanayinin zaman içinde, ithal ürünlere uygun olarak, ilerlemesi ve nihayetinde iç pazarın ihtiyacının daha büyük bir bölümünü karşılaması zorunludur. Son olarak, sanayi ürünleri ihracatının ağır bastığı bir aşamaya uluslar geçmeli ve buna, tarım ürünleri ile hammaddenin ithali eşlik etmelidir. Söz konusu geçiş, daha gelişmiş ulusların rekabetine karşı koruyucu gümrük vergileriyle desteklenmelidir.

Gümrük sistemi, dış ticaretin düzenlenmesi suretiyle ulusun ekonomik kalkınmasını ilerletmenin bir aracı olarak, ulusal sanayi eğitimi ilkesini [ulus, sanayide olgunluk seviyesine ve zenginliğe ulaşana kadar] sürekli uygulamalıdır... Bir ulus, mamul malları ihraç ettiği, hammadde ithal ettiği ve tropik ürünleri tükettiği ölçüde zengin ve kudretlidir. (List, [1841] 1947, 276-7)

O aşamaya gelen bir ülke, List'e göre, serbest ticaret rejimine dönebilecektir. List'in kaleme aldığı *Das nationale System der politischen Ökonomie*, sanayileşmeye geç başlayan ülkelerle periferi ülkelerinin kutsal kitabı oldu, bu ülkeler onun teorisini uyguladı ve 1870-1880'lerden itibaren korumacı politikalar izledi. Friedrich List, ne yazık ki, başarısının tadını çıkaramadı. Kişisel sorunları ve finansal güçlük yaşaması nedeniyle 1846'da, elli yedi yaşındayken, intihar etti.

Yararlanılan kaynak: List ([1841] 1947).

hızla sanayileşen ülkelerin hammadde ihtiyaçlarını karşılamaya hizmet etmek-teydi. Dış yatırım bu yüzden Batı için çok cazip hale geldi. Yurtdışına yatırım yapmak Batılı ülkeler için siyasi önem de taşııyordu, çünkü bu yatırımlar ülkenin yayılmacı politikalarına ve askeri hedeflerine de hizmet ediyordu. İttifak kurma, müttefiklerin iktisadi ve askeri altyapısını güçlendirme, yatırım tercihlerinde önemli bir mülhaza haline geldi.

Dış krediler ve sermaye yatırımı Napoléon Savaşları'ndan sonra artmaya başladı. Eskiden beri sermaye ihraççısı konumundaki Britanya,³⁴ Hollanda ve

Fransa gibi ülkelere ilave olarak Almanya, Belçika, İsviçre, Avusturya-Bohemya ve İskandinav ülkeleri de 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde bu tarz girişimlere katılmaya başladı. 1913 yılında dünyadaki toplam 46 milyar dolarlık sermaye ihracının yüzde 43'ü Britanya'dan, yüzde 20'si Fransa'dan, yüzde 13'ü Almanya'dan ve yüzde 13 ila yüzde 14'ü diğer küçük Batı Avrupa ülkelerinden gelmekteydi³⁵ (bkz. Şekil 8.2).

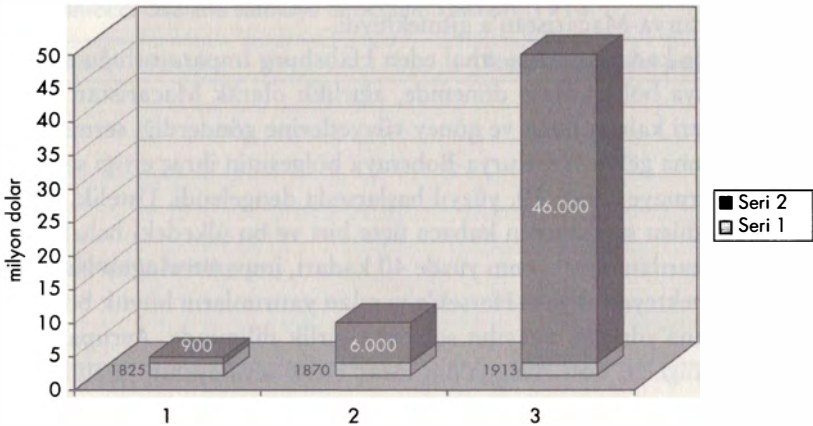
Britanya, 1870 ile 1913 yılları arasında, sermaye birikiminin yüzde 40'ını, Fransa yüzde 25'ini ve Almanya yüzde 10'unu ihraç etmekteydi. I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce, Britanya'nın ihraç ettiği sermaye ülke GSYH'sinin yüzde 7 ila yüzde 8'ine karşılık gelmekteydi. Yabancı yatırımlar dünya toplam GSYH'sinin 1870'te yüzde 7'sini oluştuyordu; savaştan önceyse, kendisi önemli ölçüde büyümüş küresel GSYH'nin yüzde 20'sine ulaştı.

İhraç edilen sermayenin önemli bir bölümü demiryolu inşaatına aktarılmaktaydı: Britanya'nın sermaye ihracının yüzde 40'ı ve Fransa'nınınin yüzde 15'i bu alana harcanıyordu. Öte yandan, Fransa'nın ihraç ettiği sermayenin yarısı, periferi ülkelere rezerve edilmiş, o ülke hükümetine veya belediyelerine verilen ve ağırlıklı olarak demiryolu inşaatında kullanılan kredilerdi. Madencilik ve sanayiye giden yatırım miktarı Britanya'nın ihraç ettiği sermayenin yüzde 12'sini ve Fransa'nınınin yüzde 10'unu oluşturmaktaydı.

Sermaye ihraçlarının büyük bir kısmının sömürgelere ve ülkelerin çeşitli kıtalarda özel ilgi gösterdiği bölgelere gitmesi hedeflendi;³⁶ yüzde 26'sı ise gerçekten de Avrupa'nın az gelişmiş bölgelerine aktarıldı (bkz. Şekil 8.3). Avrupa'daki kreditor ve yatırımcı ülkelerin hangileri olduğu zaman içinde değişti. 1830'da Britanya, Avrupa'ya yapılan yatırımın yüzde 64'ünü tek başına karşı-

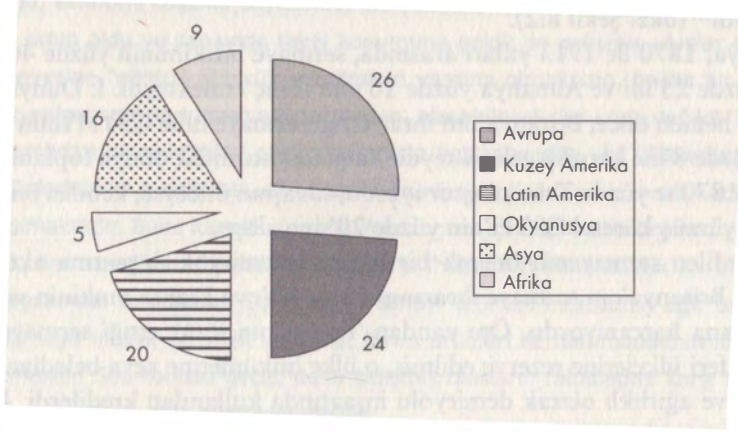
Şekil 8.2

Dünya genelinde sermaye ihraçları, 1825-1913 (milyon dolar) (Kuznets, 1966, 324)

Şekil 8.3

1870 ila 1913 arasında dış yatırım çeken ülkeler (yüzde) (Kenwood ve Loughheed, 1971, 43; Woodruff, 1982, 253)

larken 1914 yılında bu oran yalnızca yüzde 5'e indi. O dönemde, Britanya'nın ihraç ettiği sermayenin neredeyse yarısı kendi denizaşırı imparatorluğuna gidiyordu. 1850'de Fransa'nın ihraç ettiği sermayenin neredeyse tamamı (yüzde 93'ü) Avrupa ülkelerine gidiyordu. 1914'e gelindiğinde ise Fransa, ihraç ettiği sermayenin yüzde 27'sini, Almanya'ya karşı girişilecek savaşta müttefikini güçlendirmek üzere Rusya'ya gönderiyordu. Fransa'nın ihraç ettiği sermayenin diğer yüzde 33'lük kısmı da Avrupa'nın diğer periferi bölgelerine aktarılıyordu. Sömürge imparatorluğu bulunmayan Almanya ise periferideki Avrupa ülkelere yatırım yapmak suretiyle Avrupa içinde sağlam bir etki alanı yaratmaya çalıştı: Hannah Arendt bu politikayı kıta emperyalizmi olarak tanımlıyordu (Arendt, 1966). Savaştan hemen önce, Almanya'nın ihraç ettiği sermayenin yüzde 29'u Rusya ve Balkan ülkelerine, yüzde 15'i İspanya ve Portekiz'e, yüzde 23'ü de Avusturya-Macaristan'a gitmekteydi.

20. yüzyıla kadar sermaye ithal eden Habsburg İmparatorluğu'nun Avusturya-Bohemya bölgesi de o dönemde, ağırlıklı olarak Macaristan ile imparatorluğun geri kalmış doğu ve güney vilayetlerine gönderdiği sermaye ile ihraççı konumuna geldi. Avusturya-Bohemya bölgesinin ihraç ettiği sermaye ile ithal ettiği sermaye tutarı 20. yüzyıl başlarında dengelendi. Üstelik, Macaristan'a ihraç edilen sermayenin kabaca üçte biri ve bu ülkedeki belirli modern sektörlere aktarılan sermayenin yüzde 40 kadarı, imparatorluğun batı vilayetlerinden gelmekteydi. Bosna-Hersek'e yapılan yatırımların büyük bölümünün kaynağı Viyana'ydı. 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde, Avrupa'nın periferisindeki bölgeler, Batı Avrupa'nın ihraç ettiği sermayenin önemli alıcıları arasına girdi.

Avrupa Genelinde Bir İktisadi Döngü Var mıydı?

İktisadi kalkınma doğrusal bir çizgi üzerinde ileriye doğru hareket etmemektedir. Daha ziyade döngülerden oluşmaktadır; hızlı büyüme dönemlerini kalkınmanın yavaşladığı veya durma noktasına geldiği ya da hatta gerilediği ve çöküşe geçtiği dönemlerin takip etmesi kaçınılmazdır. Erken dönemlerde, iklime bağlı döngüler tarımsal felaketlere sebep olmuştu. Söz konusu felaketlerin anlatıldığı ilk kaynak Kutsal Kitap'tı: Yusuf, Firavun'un rüyasını yedi yıllık kıtlığın ardından yedi yıllık bolluğun geleceği şeklinde yorumlamıştı.³⁷ Uzun dönemli iktisadi kalkınma da savaşlar ve salgın hastalıklar tarafından akamete uğratılmaktaydı. Nüfus yapısındaki ani değişiklikler de bu sürece katkıda bulundu.

Modern piyasa ekonomisi farklı türde, piyasa sisteminin doğasına özgü bir döngü yaratmaktadır. 1815'te, İsviçreli Jean-Charles-Léonard Simonde de Sismondi, sınırsız rekabet ve kitlesel yoksulluğun bir arada yarattığı etkiye dikkat çekmekteydi: İlki "aşırı üretim" yaratırken ikincisi "tüketimin azlığına" sebep olmaktadır. Sonuçta, resesyonlar düzenli olarak meydana gelmektedir. Fiyat dalgalanmalarını ilk tespit eden 1823 yılında Thomas Tooke idi; John Wade

Tablo 8.3 Avrupa'nın ihrac ettiği sermaye tutarı, 1825-1913

Yıl	Milyon dolar	1870=100
1825	900	15
1850	2.000	33
1870	6.000	100
1900	24.000	400
1913	46.000	767

Kaynak: Kuznets (1966, 324).

Tablo 8.4 İhraççı ülkelerin sermaye ihracatına katkıları, 1914

İhraççı ülke	Toplam içindeki payı (%)
Britanya	43
Fransa	20
Almanya	13
ABD	7
Belçika, Hollanda ve İsviçre	12
Diğerleri	5
Toplam	100

Kaynak: Woodruff (1973, 707).

de 1833 yılında ticaret döngülerinin beş ila yedi yıllık dalgalar halinde salınım yaptığını öne sürdü. Hyde Clarke, Wade'den beş yıl sonra, ticaretin sıkıntıya düştüğü dönemlerin on ila elli dört yıllık döngülerde tekrar ortaya çıktığına dikkat çekti.

Lee Craig ve C. García-Iglesias (2010), Napoléon Savaşları'ndan sonra meydana gelen düzinelerce ekonomik krizi listelemiştir.³⁸ Öte yandan, analistler söz konusu olayların sebepleri hakkında fikir birliğine varamamaktadır. Yine de 19. yüzyılın ortalarında, Fransız akademisyen Clément Juglar, döngü olgusuna tutarlı ve piyasayla bağlantılı bir açıklama getirmiş olup bu açıklama artık Juglar döngüsü adıyla bilinmektedir (Juglar, 1862; Besomi, 2009). Juglar'a göre, yatırım ve üretim kararları milyonlarca ekonomik aktör, müteşebbis ve yönetici tarafından alınmaktadır. Refah döneminde, bu aktörlerin piyasanın potansiyelini olduğundan yüksek hesaplamaları çok kolaydır. Ürünlerini rahatlıkla satabildikleri bir dönemde, üretimi artıracak yatırımları hiç düşünmeden yaparlar. Bu olduğundan yüksek hesaplama ve gereğinden fazla yatırım yapma davranışı aşırı üretime yol açabilir. Mallar depoları şişirir, şirketler stoklarını eritebilmek için fiyatları düşürmek zorunda kalır. Bu şirketler ayrıca üretimi durdurur ya da azaltır, biraz işçi çıkartır ve bazen de likiditelerini yitirir veya kredilerini ödeyemez hale gelir ve iflas eder. İşsizliğin artması piyasayı daha da küçültür. Juglar buna ilaveten "aşırı spekülasyon" ve "sıcak paranın hesapsızca harcanması" olgularından da bahsetmektedir. Fiyat artışları "yerli yersiz herkese kredi verilmesine" yol açarken, "kredilerin suiistimal edilmesi" de masrafların aşırı derecede artmasına sebep olur. Krediler kontrolden çıkar ve "spekülasyon sarmalı" bütün sistemi aşama aşama çökertir.

Emtia ve para piyasaları uluslararası olduğu için resesyonlar da hızla yayılarak uluslararası bir karaktere bürünebilecektir. Sonucun böyle olmasını daha muhtemel hale getiren serbest ticaret sistemi ve altın standardıydı. İhracatlar düştüğü gibi yurtdışından gelen sermaye de azalacaktır. Bulaşıcı hastalıklar gibi, bir bankadaki sorun diğer bankalara ve diğer ülkelere sıçrayacaktır. Birbirine bağlantılı piyasa ekonomileri, farklı derecelerde de olsa, aynı resesyondan mustarip olabilecektir. Clément Juglar, piyasa mekanizmalarının krizleri otomatik olarak çözeceğini de savundu. Ona göre, fiyatların ve üretimin düşmesi, birikmiş stokların satılmasına ve yeni bir arz-talep dengesinin oluşmasına mutlaka yol açacaktı. Juglar'ın görüşü, yedi ila on bir yıllık döngünün zaman içinde refahın geri gelmesine sebep olacaktı.

19. yüzyıl sonunda, analistler başka bir ekonomik döngü tipini teşhis etti: Süresi uzamış, hem yukarı yönlü iyileşmeleri hem de aşağı yönlü (ya da durağan) çöküşleri içinde barındıran yirmi ila yirmi beş yıllık dalgalanmalar.³⁹ Rus Nikolai Kondratiev, 20. yüzyılın başından 1922'ye kadar yaşanan ve günümüzde Kondratiev döngüleri olarak bilinen olguyu etraflıca açıkladı. Uzun döngüler genellikle önemli teknolojik değişimlerle yaratılmaktadır. Joseph Schumpeter'in (1939) gözlemlediği üzere, "tam takım teknolojik değişimler"

eskinin önde gelen sektörlerini kadük kıldı ve sırtını yeni teknolojiye yaslayan modern sektörlerin zaman içinde ön plana çıkmasını destekledi. Bu dönüşüm ya da “yapısal kriz”, Schumpeter’e göre, yavaş büyüme veya durgunlaşma ile karakterize edilen bir Kondratiev inişi olarak kendisini gösterebilir ve krizi, yeni teknolojiye dayanan kaçınılmaz bir çıkış ve hızlı ekonomik büyüme takip etmektedir. Kondratiev’in tespit ettiği ilk döngü Sanayi Devrimi, hakkında açıklama yaptığı son döngü ise 1890’lı yıllarda başladı, döngünün yukarı yönlü hareketi en yüksek noktasına savaş sırasında çıktı ve *Belle Époque* olarak adlandırılan dönemi yarattı (Kondratiev, [1922] 1984; Barnett, 1998). 1960 ila 1980 yıllarında kaleme alınan iktisat yazını, 1860’ların bir hızlı büyüme dönemi olduğunda ve onu takiben 1873 ile 1878 yılları arasını kapsayan bir resesyon geldiğinde genellikle hemfikiridir. Pek çok yazar, 1873’te başlayıp 1890’ların ortasına kadar devam eden bir “Büyük Buhran”dan ve ardından I. Dünya Savaşı’na kadar süren bir büyük refah döneminin geldiğinden bahsetmektedir. 1870’lerde, büyük bir tahıl krizi çeşitli ülkeleri vurdu, yaşanan bir bankacılık krizi kıta genelinde pek çok bankanın batmasına yol açtı. Yine de hassas hesaplamalar, Avrupa’da genel bir “Büyük Buhran” yaşandığı fikrini doğrulamamaktadır (Lewis, 1978; Saul, 1969).

Yakın tarihli bir çalışma, öte yandan, ekonomik döngülerin belli bir düzen içinde gerçekleştiğini reddetmekte ve “ampirik bulgulardaki düzenliliğin döngülere benzemesinin, rastlantısal dış kaynaklı itkilere verilen davranışsal tepkilerden kaynaklandığını” savunmaktadır. Söz konusu çalışma ayrıca “Avrupa ekonomilerinin mükemmel bir zamanlamayla aynı anda gerçekleşen simetrik şoklardan etkilenen homojen bir bütün oluşturduğunu kabul etmenin, hele ki ülkelere özgü şokların sıklığı da bir yandan artarken, mümkün olmadığını” öne sürmektedir (Flandreau ve diğ., 2010, 88, 101, 102). Düzenli döngüler kavramını reddetmekle birlikte, ekonomik çöküşe yol açan “bankaya hücumların”, “köpüklerin” ya da spekülatif büyümelerin varlığını inkâr etmeyen bu yazarlar piyasanın kusursuz olmadığı gerçeğini de sorgulamamaktadır. Bu biraz karışıklık, belirsizlik yaratmıştır. “Avrupa geneline sirayet etmiş resesyonlar denebilecek olayların kabaca her on yılda iki defa yaşandığını” savunan başka bir çalışma daha mevcuttur; bu çalışmada sunulan ve sanayi üretimine ilişkin istatistiki serilere dayanan bulgular, uluslararası gelişmelerle büyük ölçüde örtüşen ve Juglar döngüleriyle pozitif korelasyon gösteren yedi ila on yıllık döngülerden bazı ülkelerin gerçekten de geçtiğini ortaya koymaktadır (A’Hearn ve Woitek, 2001).

19. yüzyıldaki ekonomik kalkınma, çöküşleri ve hızlı büyümeleri, orta ve uzun vadeli dalgalanmalarıyla, döngüsel kabul edilecek gelişmeleri hiç şüphe-

Fransa-Prusya Savaşı’nın bittiği 1871 ile I. Dünya Savaşı’nın patlak verdiği 1914 yılları arasında geçtiği genellikle kabul edilen; Avrupa’da iyimserliğin, bölgesel barışın, iktisadi refahın, sömürge imparatorluklarındaki yükselişin hâkim olduğu ve teknolojik, bilimsel ve kültürel yeniliklerin görüldüğü döneme verilen isim: “Güzel Çağ” – ç.n.

siz içermekteydi. Avrupa'nın 19. yüzyılda yaşadığı ekonomik kalkınma döneminde bir tür döngüsellik açıkça mevcuttu; ancak bu döngüler ne Alman trenleri gibi dakikti ne de 20. yüzyıldaki aşırılıkları sergiliyordu. 20. yüzyılda, iki dünya savaşı arasında yaşanan ekonomik buhranı tarihte görülen en müreffeh çeyrek yüzyıl takip etti, ancak onun da peşinden 1970'lerden itibaren yeni bir buhran başladı.

III

PERİFERİLER: MODERN DÖNÜŞÜMÜN
YARI YARIYA BAŞARILI OLMASI YA DA
BAŞARISIZLIĞA UĞRAMASI

“Uyuyan” Periferiler, Geleneksel Kurumlar ve Değerler

Zamanın Durduğu Yer

Londra’nın birkaç bin kilometre uzağındaki Avrupa’nın periferi bölgelerinin egzotik dünyasını “keşfetmek” isteyen Britanyalı seyyahların izlenimi böyleydi. Edward Daniel Clark, Britanya Sanayi Devrimi’nin ortasında Rusya’ya seyahat etmiş ve Rusya’yı “Asya tipi barbarlığın” içinde donup kalmış bir ülke olarak betimlemişti (Dolan, 2000). John Paget ise Clark’tan yaklaşık kırk yıl sonra Macaristan’a gitmiş ve 1839 yılında ülkenin kapsamlı ve düşünceli bir tasvirini yayımlamıştı. Tecrübe ettiği “tembellik” onu şaşkına çevirmişti: “Öylesine hareketsiz durabilme imkânı bulan bir Macar asla yerinden kıpırdamaz.” “Soyluların çoğunda” demişti yine Paget, “o kadar büyük bir cehalet ve... kendilerine hak gördüklerini kaybetmeye... ve köylüleri insan gibi düşünecek ve hissedecekleri şekilde yetiştirmeye karşı... o kadar büyük bir önyargı var ki” (Paget, 1839, 19, 21).¹

“Tembellik”, Paget’den otuz yıl sonra bile Balkanlar’ı gezen ziyaretçilerin edindiği izlenimdi. “Yabancı ziyaretçiler buna tembellik diyordu... entellektüeller ise Balkan köylüsünün ‘kapitalizm-öncesinden kalma’ davranışları deyip sorunun etrafından dolanıyordu” (Palairat, 1997, 311). Britanyalı iki kadın 1860’lı ve 1870’li yıllarda tüm Balkanlar’ı gezmiş ve Bosna-Hersek hakkında şunları yazmıştı:

Modern [bir] demiryolu hattının parçaları, raylar ayrı bir köşede, bağlanmamış... [demiryolu] günde bir defa iki yöne de çalışıyor, komik denecek kadar az miktarda mal ve yolcu taşıyor... Bölgenin en değerli ürünü hâlâ erik ve yüz kişiden yalnızca biri okuma yazma biliyor... [Priştina’da bir okuldaki kıza soruyorlar] ne

öğreniyorsun?... [Kızın cevabı] dua etmeyi... Bu duaları anlıyor musun? Hayır... Onlara tek öğretebildiğimiz bu [diye açıklıyor öğretmen], çünkü biz de sadece bunu biliyoruz. (Mackenzie ve Irby, 1877, 1, 3, 91, 279, 404)

19. yüzyılın dinamizmini yaşayan Batılılar, yüzyılın ikinci yarısında hiçbir büyük değişiklik yaşanmadan otuz yılın geçip gittiği İspanya’da zamanın nasıl durduğunu görünce vurgun yemişe dönüyordu. James Russel Lowell’ın 1899 tarihli *Impressions on Spain* [İspanya İzlenimleri] kitabının önsözünde A.A. Adee, işi biraz şakaya vuruyordu: “Washington Irving’in elli yıl önce ve Bay Lowell’ın da ondan otuz yıl sonra yazdığı raporları okumak, 1845 ile 1878’deki koşulların benzerliğini görüp çarpılmak demektir” (Gilder, 1899, iv).

Gerçekten de, Batı’da silinip gitmiş olan *Eski Rejim*, periferilerdeki varlığını 1860’lara, 1870’lere kadar neredeyse hiç bozulmadan sürdürdü. Köklü toplumsal-siyasi değişim yaratmaya çabalayan devrimler adamakıllı mağlup edildi. Macaristan’da, 1848 devrimi serfleri özgür bırakıp soylulara tanınmış ayrıcalıkları ve feodal kurumları ilga etmede başarılı oldu; ancak iş Avusturya’dan bağımsızlığı kazanmaya geldiğinde tamamen başarısızlığa uğradı. Başarısızlıkla sonuçlanmış bu girişimin intikamını almak için yapılanlar ülkenin gelişmesinin önüne ağır engeller çıkarttı. 1867’deki Avusturya-Macaristan Uzlaşısı’na kadar ülkede modern toplumsal-hukuksal ve kurumsal sistemler oluşturulamadı. İspanya’da, altmış yılda beş devrim *Eski Rejim*’e saldırdı ancak hepsi ezildi. Modern kurumların eksikliği fena halde hissediliyordu. Liberal anayasalar yürürlükten kaldırıldı, feodal vergiler ve soylulara tanınmış ayrıcalıklar, dahili gümrüklerle birlikte, geri getirildi. Her şeye gücü yeten bir kilise ve onun peşine takılmış güneydeki büyük mülk sahipleri uzun zaman iktidarı elinde tuttu. Ortaçağ’dan kalma bir madencilik yasası, İspanya’da son derece bol bulunan doğal kaynakların çıkartılmasını engelledi. Üstelik, 1825 yılında çıkartılan madencilik yasasıyla ülkedeki tüm doğal kaynakların krallığa ait olduğu kabul edildi; böylece, toprak sahiplerinin kendi mülklerinde doğal kaynak aramasını teşvik edecek hiçbir şey de kalmadı. Öte yandan, 1854’teki Vicálvaro Devrimi ve 1868’deki Şanlı Devrim (La Gloriosa), İspanya’da *Eski Rejim*’i en sonunda ortadan kaldırdı. 1869’daki yeni, liberal anayasaya ve reformlara geri dönüşmesi siyasete istikrar getirdi ve modernleşmeyi mümkün kıldı.

Portekiz de aynı yollardan geçmekteydi. Siyasi istikrarsızlık ve liberal güçler ile *Eski Rejim* arasındaki bitmeyen çatışma ve beraberindeki savaşlar, isyanlar, çarpışmalar, 19. yüzyıl boyunca ülkeyi felç etti.² Nihayetinde, Kral Carlos’un suikaste kurban gitmesi (1908), ordunun desteklediği cumhuriyetçi devrimin 1910’da başarıya ulaşmasını sağladı.

Periferi bölgelerinin çoğunda devrim olmadı. Ulus inşası ve reformun topluma yönetici sınıflar tarafından dayatılması feodal kurumların aşamalar halinde ve kısmen ortadan kaldırılmasına, modern kurumların ise çoğunlukla 1860’lardan itibaren istemeye istemeye getirilmesine yol açtı. İtalya’daki Ri-

sorgimento, ülkenin birleşmesi, 1860 ile 1870 arasında modern kurumların oluşturulmasını sağladı. Diğer taraftan, Antonio Gramsci bu süreci *rivoluzione mancata* (başarısız devrim) olarak kabul edip olumsuz değerlendirmekteydi: Sürecin Piemonte monarşisi, ordudaki elitler ve güneydeki toprak sahibi soylular arasında bir uzlaşmaya dayanması nedeniyle, toplumsal ve siyasi yenilenme fırsatı kaçırılmıştı. Yeni reformlar eski yönetici sınıf zoruyla hayata geçirilmişti. İtalyan siyaset sözlüğü, eski soyluların reform yapma mantığını anlatmak üzere *gattopardismo*³ terimini yaratmıştı: Kendi kökleşmiş ayrıcalıklarını muhafaza etmek maksadıyla sahte reformları ve toplumdaki düzmece değişiklikleri tercih edenlerin inançları ve uygulamaları.

Rusya, çarlık dönemi otokrasisinin içinde donup kalmıştı; ülkede parlamentarizme benzetilebilecek hiçbir şey yoktu. Serfler toprağa bağımlıydı; özel mülkler satılırken yanında verilirlerdi. Bu arkaik hal uzun süre değişmeden kaldı. Değişimin aşama aşama ilerlemesi için bütün bir yüzyılı kaplayacak üç reform dalgası gerekecekti. Çar I. Nikolay döneminde Devlet Mülkiyeti Bakanlığı yapan Pavel D. Kiselyov'un fikir babası olduğu ilk reform 1832 yılında yapıldı ve bu reformla, devlete ait topraklarda yaşayan "devlet köylüleri", ki bu kesim Rus köylülerinin yaklaşık yüzde 40'ını oluşturuyordu, "hürriyetine kavuşmuş taşra sakinleri" haline getirildi ve koşulları iyileştirildi. Serflerin bu tabakasına mülkiyet edinme ve seyahat etme hakkı da tanındı.

1850'lerdeki Kırım Savaşı'nda alınan gurur kırıcı yenilginin ardından, rejim, 1861 yılında serfliği resmi olarak lağveden ikinci bir reformu uygulamaya koydu. Serflerin hürriyetine kavuşturulması, öte yandan, gerçekte köylü ekonomisinin altının oyulmasına sebep oldu; çünkü serfler, toprak beylerinin zararını karşılamak için yüklü miktarda para ödemek zorunda kaldı ve daha önce ekip biçtikleri, kendilerine ait toprakları da kaybetti. Her şeyden önce, söz konusu reformların hiçbiri köy komününün o kadim yapısına el sürmedi. Köylülerin toprakları kişilere değil, köyün vergisini ve aldığı hizmetlerin bedelini topluca ödemekle yükümlü olan köy komününe, *obşçina*'ya (*mir*) aitti. Köyü terk etmek *obşçina*'nın açık iznine bağlıydı ve ülke içindeki seyahatlerde gereken pasaportu çıkartmak komünün mutabakatı olmadan mümkün değildi. Köylüler bu yüzden toprağa bağımlı kaldı ve hareket imkânlarına katı kısıtlamalar getirildi.

Köylüleri hürriyetlerine kavuşturma ve kadim köy komünlerini ortadan kaldırma çabaları ancak 1906 yılındaki üçüncü reformla tamamlanabildi. Dönemin içişleri bakanı olan, daha sonra da başbakanlık yapacak Pyotr A. Stolypin, *obşçina*'yı kaldırdı, köylülerin özel mülkiyetindeki toprakların yaklaşık üçte birine karşılık gelen, büyüklüğü 14 milyon desyatini⁴ aşan komünal araziyi özelleştirdi ve özel çiftlikleri birleştirdi. Pyotr'un reformunun tamamlanması Bolşevik Devrimi'ni buldu.

Rus İmparatorluğu'nda 1837 yılında kurulan ve devlete ait toprakları, özellikle çiftlikleri ve tarım arazilerini, serfliğin kaldırılmasından önce de devlet köylülerini kontrol eden bakanlık – ç.n.

Lehistan'da Rusya'ya karşı başlatılan ancak başarısızlıkla sonuçlanan üç ayaklanma, bu taksim edilmiş ülkeyi 18. yüzyılın sonu ile 1860'ların başları arasında felce uğrattı. Lehistanlı soylular, acilen çözülmesi gereken toplumsal meseleleri görmezden geldi ve serflere hürriyetlerini vermedi.⁵ Gariptir ki, Lehistanlı soyluların isyankâr direnişine rağmen, 1863 yılında Lehistanlı serfleri hürriyetlerine kavuşturan Rus çarı oldu.

Periferi bölgelerinde serfliği kaldırmak ve tarımsal reformları yapmak onlarca yıl aldı. Bölgelerin çeşitli kesimlerinde birtakım farklılıklar tespit etmek mümkün olmakla birlikte, periferilerin genelinde çarpıcı benzerlikler taşıyan bir süreç de gözleniyordu. İlk önce, eski feodal aristokrasi reformları gerçekleştirme işini üzerine alır ve "reformlardan en çok kendisi faydalanırdı... Reformlar köylüleri daha da zayıflatır... topraklarının üçte biri ile yarısını kaybederlerdi" (Conze, 1969, 55, 65-6). Beş yüzyıl boyunca Osmanlı'nın bürokratik-askeri yönetimi altında yaşayan Balkanlar'da toprak sultanın malıydı ve köylüler sultanı temsil eden askeri valilere vergi öderdi. Yerel askeri yöneticiler ve itaatsiz yeniçeri birlikleri merkezi otoriteye isyan edip yerel halkı acımasızca soyduğunda bu yük bilhassa ağırlaşır. Köylülerin hürriyetine kavuşması, Osmanlı askeri-feodal elitin ortadan kaldırılması ancak 1870'lerde, yarımada Osmanlı hâkimiyetinden kurtarılınca mümkün oldu. Balkanlar'ın büyük bölümünde köylüler toprak sahibi oldu, ancak ellerindeki toprak piyasaya üretim yaparak geçinebilecekleri kadar büyük olmadığından köy komününe (*zadruga*)⁶ bağımlı kaldı. Bunun sonucunda, Balkanlar'ın çoğunda ancak geçimlik tarım yapılabilirdi.

Bu nedenlerle, feodal kurumlar, serflik ve soylulara tanınmış ayrıcalıklar Fransız Devrimi'nden sonraki yetmiş seksen yıl daha periferi bölgelerindeki varlıklarını korudu. Yine bu yüzden, modernizasyon da gecikti. Eski rejimin ayakta kalmayı başaran unsurları yeni kurumlara sızmaya devam etti. Geçmişin mirası şimdiki zamana çok ağır bir yük bıraktı. Arno Mayer'in savaş öncesi Avrupa'nın *tamamı* için geliştirdiği ancak gereğinden fazla genelleştirilen ve bu sebeple biraz tartışmalı hal alan teorisi, periferiler için mutlak doğruluk taşımaktaydı:

Modernite öncesi unsurlar neredeyse tamamen kaybolmuş bir geçmişin çürüyen ve kırılan kalıntıları değildi; aksine, Avrupa'nın o döneme hükmeden sivil toplumunun ve siyasetinin tam da özüyü... Feodalizmin mirası rejimin tamamına işlemişti... [bölge her ne kadar] iktisadi anlamda feodalite sonrasına geçmiş olsa da... soylular zenginliklerini ve statülerini korudu... (Mayer, 1981, 5-9)

Güney Slavları arasında geçmişte yaygın olarak görülen bir köy örgütlenmesi biçimi. Genelde tek bir geniş aileden ya da akraba ailelerin oluşturduğu bir klandan kurulan *zadruga*'da bu ailelere ait mülkler, hayvan sürüleri ve paralar ortaklaşa sahiplenilir; yönetim ve aile adına kararlar alınması genellikle en yaşlı (erkek) aile ferdinin sorumluluğunda olurdu – ç.n.

Goethe'nin Mefisto'sunun dediği gibi, "Bir ulusun kanunları ve kuralları / azar azar / nesilden nesile, mekândan mekâna / geçen bir hastalıktır" (Goethe, 1961, 203). Geçmişin kalıntıları modern dönüşüme giden yolu tıkamaktaydı. Toprak sahibi soyluların oluşturduğu elit kesim, feodal dönemdeki ayrıcalıkları kaldırıldıktan sonra dahi, büyük toprak parçalarını tekelinde bulunduruyordu; söz konusu elitler böylece periferi ülkelerin zenginliğinin büyük bölümünü ellerinde tutmaya, o ülkelerin yapacağı yatırımların kapsam ve istikametini belirlemeye devam etti. Alexander Gerschenkron, sermaye birikim hızına ilaveten, zengin tabakanın "zenginliği sanayileşmeye aktarmaya istekli ve kabil olmasının" da aynı derecede önemli olduğunu vurguladı (Gerschenkron, 1957, 363). Bu koşullar altında gerçekleşebilecek en iyi senaryo, periferi bölgelerindeki toprak sahibi aristokrasinin bu yatırımları kendi büyük mülklerinde yapmasıydı; öte yandan, Vilfredo Pareto'nun da Güney İtalya'daki tecrübelerinden vardığı sonuca benzer bir şekilde, bu sınıflar genellikle *classes dirigentes* (yönetici sınıflar) olmaktan çıkıp *classes digerantes* (yediklerini sindirmekle meşgul sınıflar) haline geldi. Çoğu kiraya verdikleri mülklerde ikamet etmeyen toprak sahibi aristokrasi, zenginliklerinin büyük kısmını har vurup harman savurdu.

Az gelişmiş periferi ülkelerinde açlığın ve Malthus Kapanı'nın o bölgele- re özgü bir gerçeklik olarak kalmaya devam etmesine şaşırmamak gerekir. 19. yüzyılda görülen son iki büyük gıda krizi Avrupa'nın periferi bölgelerini etkiledi. 19. yüzyıldaki kıtlıkların en çok bilineni ve en trajik sonuçlar doğurana 1846-1848 yıllarında İrlanda'da yaşanan patates kıtlığıydı. Patates, 19. yüzyılın başı ya da ortaları gibi 3 milyon İrlandalı için en önemli yiyecek maddesi haline geldi. Bir dizi felaket 1840'ların sonunda patates hasadının çok büyük bölümünü yok etti; hele 1846'daki en az üçte ikisini götürdü.⁶ Kitlesel açlık ve kırp geçiren hastalıklar, bilhassa tifo, 1846 ile 1851 yılları arasında bir milyondan fazla insanın ölümüne yol açtı.⁷ Bir milyon kişi de göç etti. 1851'deki nüfus sayımında İrlanda'nın nüfusu 6,6 milyon çıktı; bu, 1841'deki 8 milyonluk nüfustan azdı. 19. yüzyılın devamında göçler kesintisiz devam etti; 1911'e gelindiğinde, İrlanda'nın nüfusu yalnızca 4,4 milyondur ve bu 1800'deki nüfusa eşitti.

Avrupa'da görülen son büyük kıtlık, 1866-1868 arasındaki "büyük açlık yılları", Finlandiya'nın nüfusunu neredeyse yok etti. Seller, ayaz, ardı ardına gelen kötü hasatlar ve 1866 Ağustos'undaki mahveden soğuklar kitlesel açlığa sebep oldu. Ölü sayısı 137.000'e, ülke nüfusunun yaklaşık yüzde 8'ine, ulaştı.⁸ İspanya'da 1857, 1868, 1879 ve 1898 yıllarında kıtlık yaşandı. Rusya'nın durumunu, 19. yüzyıl boyunca düzenli olarak patlak veren açlık ve kolera salgınlarıyla köylerdeki binlerce ayaklanma çok iyi anlatmaktaydı.

Modern toplum periferilerde vücut bulmayı başaramadı; soylu sınıfı ağırlığını korudu ve arkaik, otoriter rejimlerin hayatta kalmasını sağladı. İspanya'da, Güney İtalya'da, Macaristan'da, Lehistan'da ve Rusya'da, müteşebbis tacir elitleri, yükselen bir orta sınıfı ve şehirli, sanayide çalışan proletaryasıyla modern Batılı *kentli* toplum gelişimini tamamlayamadı. Bunun yerine, bir yanda baskın

ve (biraz modernleşmiş olsa da) feodal elitleri, hürriyetine kavuşturulmuş köylüsü, diğer yanda da az sayıda modern, kentli toplumuyla bir “ikili toplum” ortaya çıktı. Toprak sahibi soyluların oluşturduğu elit kesim ile eşrafın oluşturduğu bürokratik-askeri orta sınıf, bu toplumlarda siyasi gücü tekeline aldı. Hürriyetine kavuşmuş ancak siyaseten hâlâ dışlanan topraksız köylüler ile ancak kendi geçimlerini sağlayabilecek büyüklükte toprağıyla hayat mücadelesi veren köylülerin oluşturduğu yığınlar toplumsal hiyerarşinin en alt tabakasını oluşturmaktaydı. Feodal ataerkil düzen, toprak beyleri ile kırsal kesimde onlara sözleşmeyle bağlı ve hatta ücretli emekçiler arasında hâlâ varlığını sürdürüyordu.

Yine de dönüşümleri yavaş yavaş gerçekleşen periferilerde modern, kentli unsurlar zaman içinde, siyasi gücü bulunmayan ve bazı ülkelerde, oraya özgü olmayan yabancı unsurlar kabul edilen girişimci-tacir elit kesimle, bazen Yunanlarla, bazen Almanlarla, bazen de Yahudilerle, paralel bir toplum oluşturdu. Yeni ortaya çıkan bu modern orta sınıf hem sayıca hem de sosyal statü itibarıyla son derece zayıftı. Üstelik, I. Dünya Savaşı’ndan önce, sanayide çalışan yeni işçi sınıfı nüfusun ancak yüzde 7 ile yüzde 17’sine karşılık gelmekteydi. Söz konusu ikili toplumların modern unsurları, geleneksel soyluların oluşturduğu elit kesime tabi kılınmıştı.

İspanya toplumunda da benzer bir “paralel elitler” olgusunu görmek mümkündü. Siyasi sınıfı oluşturan geleneksel taşra elitleri, “bürokratik soylular haline gelen unvansız meslek sahibi ve rantiyeci asilzadeler... İspanya hükümeti ve bürokrasisinin personel kaynağı hâlâ kayırmacılık ve patronaj ilişkileriydi” (Ringrose, 1996, 362-3, 367). Muhtemelen, İspanya ile diğer periferi ülkeleri arasındaki tek büyük fark, bürokrasi ile iş dünyası elitleri arasındaki bağlantıydı. Orta ve Doğu Avrupa’nın aksine, İspanya’da bu iki elit kesim arasında keskin etnik-dinsel ayrımlar mevcut değildi ve “aralarında çok ortak nokta vardı. Paylaştıkları özellikler arasında ‘aristokratik’ değerlere meyletme, benzer taşra kökenleri, benzer aile yapıları... davranışlarındaki benzerlik vardı” (Ringrose, 1996, 364).

Periferideki ülkelerin modernizasyonunun eksik kalması, bu ülkelere eski siyasi sistemlerini bir ölçüde modernleştirerek koruma imkânı tanıdı. Eski rejimin iri kalıntılarını, acımasız baskıyı ve yerleşmiş yozluğu gizleyen tek kat boya misali bir formel parlamentarizm sunan otoriter rejimler otokratik iktidarın yerini alıp onu yumuşattı. Barrington Moore’un *Social Origins of Dictatorship and Democracy** kitabında ileri sürdüğü şeydu:

Kasabaların ve kasabalıların zayıflığı, serfliğin geri getirilmesi, ticaretin ilerlemesine “malikâne sisteminin verdiği tepki” modern demokrasinin ön şartlarını sağlamanın yolunu tıkadı... Söz konusu ülkelerin sosyoekonomik ve siyasi açıdan ilerlediği yol diktatörlüğün sosyal kökenini böyle oluşturdu. (Moore, 1966, 417)

Periferi bölgelerinin çoğunda görülen eksik ulus inşası aslında otoriter monarkın ve oligarşinin sorgulanamayan hâkimiyetini güçlendirdi ve meşrulaştırdı. Bu otoriter monark ve oligarşi artık “ulusal çıkarların” vücut bulmuş haliydi; “millet düşmanlarına”, baskıcı dış güçlere, düşman azınlıklara ve rakip komşulara karşı verilen savaşta “ulusun kurtarıcıları” olarak görülüp kucaklanıyordu. Eski, aristokrat elitin ordu ve devletteki ağırlığı bölge halklarına “doğal” geliyordu. “Ulusal kalkınmanın deforme edilmesi ve kesintiye uğraması hem şovenizme hem de otokratik, otoriter rejimlere ve politikalara yol açtı” (Bibó, 1986, 343). Balkanlar’da “bütün iktidar yönetenlerin elinde temerküz etti... Bunlar çok dar bir çevreden seçilen bürokrasinin hâkim olduğu merkezi otokrasilerdi” (Sugar, 1999, 13-14).

Rusya bu kadar dahi “ileri” gitmedi ve formel bir demokrasiyi andıran yapılar bile kurmaya gerek görmeden otokrasiyi devam ettirdi. Çarlık rejimi katı merkezîyetçiliğini muhafaza etti ve çara tabi olan “devlet hizmetine girmiş soylular” hükümet bürokrasisini oluşturdu. Rusya’da 20. yüzyıla kadar bir parlamento dahi yoktu. 20. yüzyıla girilirken, Rusya’daki soyluların sayısı 1,4 milyondur. Otokratik iktidar ve ataerkil uygulamalar 19. yüzyıl boyunca ağırlığını korudu (Pearson, 1989, 257). En geri kalmış periferi bölgelerinde, Batı’daki müteşebbis devlete taban tabana zıt bir biçimde, devlet kendi vatandaşlarına sırtını dönmüştü. Yolsuzluğa bulaşmış, “kleptokrat” rejimler aristokratik askeri-bürokratik elit tarafından yönetilmekteydi. William McNeill (1963, 1964), kendi köylü nüfuslarına cephe alan *çapulcu* Balkan ve Rus yönetici elitlerden bahsetmektedir.⁹ Bu tespit, Romen devletinin bir *çapulcu devlet* (*stat de pradă*) özelliği taşıdığını belirten önde gelen Romen tarihçilerden Nicolae Iorga’nın görüşüne yaklaşmaktadır. Feodal toplumun kalıntıları ile birleşen otoriter devlet, Stephen Kotkin’in (2009) tabiriyle,¹⁰ bir gayri sivil toplum¹¹ yarattı. Söz konusu ülkelerde, insanların kendi kaderlerini kendilerinin belirlemediği, toplumsal statülerini iyileştirmek için örgütlenmediği bir kültürün hâkimiyetinin yanı sıra dışarıya kapalı toplumsal ağlar, patronaj ilişkileri ve boyun eğme de oyunun kuralıydı.

Adam Ferguson 18. yüzyıl sonlarında sivil toplumun karşısına, yasaların hükümsüz olduğu ve “yozlaşmanın... siyasi köleliğe meylettiği” “barbar toplumları” koydu. Gayri sivil toplum, modern dönüşüm için ziyadesiyle dezavantajlı bir toplumsal ve kurumsal ortam yaratıyordu. Üstelik tarih, periferi bölgelerine nazik davranmamıştı. Bu bölgeler dış güçlerin istilasının, Avrupalı olmayan güçlerin uzun süren işgalinin acısını çekti. Reformasyon ve Aydınlanma bu ülkelere gelmedi. Acı dolu tarihsel koşullar, kötümserliğin ve büyük zorluklarla karşılaşıldığında kayıtsız davranılmasının bu insanların içine işlemesine yol açtı. O vahim çaresizlikleri, zaman zaman, yerini aniden donkişotvari bir kahramanlığa bıraktı ve son kertede umut vaat etmeyen savaşlara kalkışmalarına yol açtı; ancak neticede daha fazla umutsuzluğa kapılmaktan, kendilerine daha fazla acımdan kaçamadılar. Bazı ülkeler ise bu fiyaskola-

rı milli bayram diye kutlayacaktı. Beyhude savaşlara katılanların heykellerini diktirecek değerlere sarıldılar; bir yandan da uzlaşmaya razı olan kim varsa, ne kadar başarılı olursa olsun, onları küçümseyip reddettiler. Ülkelerinin, geçmişteki kahramanlığı nedeniyle yalnızlığa itildiği, tarihin kurbanı olduğu, daha güçlü, daha şanslı ve şeytani düşmanların oyuncağı haline geldiğini vurgulayan o acı duyguyu beslediler. Bu moral bozucu olumsuz düşünce tarzı, daha iyi bir gelecek yaratmak için barışçıl hareket etme, gündelik savaşları kazanma kararlılığını silip attı. Bu, tarih içinde yaşadıkları yenilgilerin, imparatorluk ve/veya toprak kayıplarının ardından İsveç ve Danimarka'nın sergilediği hareket tarzı ile taban tabana zıt bir tepkiydi. Bu iki ülke için dış kaynaklı gerilemeler içeride sağlam durarak karşılanmalıydı. Zorlu koşullara verilen olumlu tepkiler nihayetinde ülkelerin toparlanmasını ve ilerlemesini sağladı.

Geleneksel toplum yapısının kısmen reforme edilmiş siyasi sistemlerin kisesi altında ayakta kalmayı başarmasının ardından, eski düşünce tarzları, yorgun düşmüş değerler sistemleri ve kadük davranış biçimleri topluma hâkim olmaya devam etti. Lehistanlı elitler ulusal ideallerle meşguldü. 19. yüzyıl ortalarının Lehistanlı şair ve filozofu Cyprian Norwid'in belirttiği üzere, "mistik kahramanlıkların" kılavuzluk ettiği Lehistan'da "milli din, hak etmediği halde," tüm seküler fikirleri yok etti. Varşova Pozitivistleri adı verilen bir grup, 1870'lerden itibaren, destansı milli mücadele anlatılarının yerini *praca organiczna*'nın (örgütlü çalışmanın) alması gerektiğini savundu ve mutluluğun eğitim, ticaret, sanayi ve tarımdaki gelişmelerle kovalanması çağrısında bulundu (Berend, 2003, 100-2).

Balkanlar'da baskıcı otoriter rejimler hüküm sürmeye devam etti. Osmanlılara karşı girişilen seferler sırasında ortaya çıkan yeni yönetici elit, söz konusu imparatorluktan, merkezi ve yerel bürokrasinin paslı mekanizmalarını yağlayan ve bağımsız Balkanlar'da doğal ve gündelik hayatın bir parçası haline gelen yozlaşma kültürünü miras aldı.¹² 1860'larda bölgeyi gezen iki Britanyalı seyyah şu notu düşmüştü: "Eskiden... Hıristiyanlar sadece [Osmanlı valisine] rüşvet vererek bir ölçüde korunma sağlayabiliyordu. Şimdilerde ise, valiye rüşvet vermeye hâlâ gerek olmakla birlikte... bir de tüm meclise [yerel yöneticilere] rüşvet vermek gerekiyor" (Mackenzie ve Irby, 1877, 257).

Eski rejimin uzun süre ayakta kalabilmesini destekleyen bir unsur da eğitim eksikliği ve kitlelerin cehaletiydi. 19. yüzyılın ortalarından sonlarına kadar, İspanyolların yüzde 75'i ve İtalyanların yüzde 75 ila yüzde 80'i okuryazar değildi ve İspanyolların yüzde 70'i ta 1890'lara kadar öyle kaldı. 1914'e gelindiğinde İtalya'da okuryazar olmayanların oranı yüzde 25'e düşmüştü ancak çocukların yarısından fazlasının okula devam etmediği ya da düzenli gitmediği ülkenin güneyinde bu oran çok daha yüksekti.¹³ 19. yüzyılın sonlarına değin, Rusların kabaca yüzde 80'i ve Balkan nüfusunun en az yüzde 90'ı okuryazar değildi ve bu oranlar I. Dünya Savaşı'na kadar yüzde 70 ila yüzde 75'in altına inmedi. Portekiz'de, 1911 yılında bile nüfusun yalnızca dörtte biri okuma yazma biliyordu.

Bunlara ilaveten, geri kalmış, eğitimsiz periferi bölgelerinin halkları *gele-
neksel değerlere ve toplumsal davranış kalıpları*na bağlıydı. İspanya’da, *hidal-
go* tavrı olarak bilinen aristokratik kafa yapısı ayakta kaldı, seküler ve bilim-
sel düşüncenin bastırılmasıyla da topluma lehimlendi: Bu, Engizisyon’un 16.
yüzyıldan beri devam eden mirasıydı. Söz konusu kafa yapısı, İspanya, feodal
kurumlarını bir kenara attığında yok olmadı; ülkenin 18. ve 19. yüzyıllardaki
modernleşmesinin önünde zorlu bir engel olmaya devam etti.

Sanayi veya ticaretle uğraşmak hâlâ soyluların statüsüne yakışmayan işler ola-
rak görülmektedir... aristokratik hayat ideali, Eski Rejim’de İspanyol toplumunun
her tabakasının mentalitesine işledi ve daha alt tabakalarda sağlam kök saldı;
öyle ki, bazı meslekleri yapmak toplumda kabul görmüyordu. (Tortella, 1994a,
190 içinde alıntılanmıştır)

Britanya’nın Madrid ekonomi ataşesi S.P. Cockerell, 1906 gibi geç bir tarihte
bile, “İspanyolların ticarette girişimci olmadığını, çok azının yeni bir sanayi
koluna ya da yeni bir işe yatırım yapmayı önemseydiğini” rapor etmişti (Parli-
amentary Papers, 1908, 55). Ticarete atılanlar rekabetten kaçınıyor, “devlete
yeni rant kapılarını açtırmanın kolaylığı... kaynaklarını ve enerjilerini [tek-
el kurabilecekleri] bir rant kaynağı aramaya harcamayı daha cazip hale getiriyor-
du” (Fraile, 1991, 2002). “Engizisyon’un baskısı, Kilise’nin eğitime müdahale-
si, olabilecek en kötü haliyle İspanya’da mevcuttu” (Hamilton, 1938; Tortella,
2000, 223 içinde alıntılanmıştır). Tortella, “geri kalmışlığın sorumlusu” olan
toplumsal özellikler arasında “çalışmaya karşı geliştirilen eski aristokratik ön-
yargının... Katoliklerin kapitalizme duyduğu geleneksel güvensizliğin... entelektüel
pasiflik ve ortodoksiye saygının... ve devlet müdahalesini destekleyen köklü
merkantilist geleneğin” bulunduğu sonucuna varmıştı (Tortella, 2000, 224).

Benzer bir aristokratik değerler sistemi tüm periferilerde hâkimdi. Müte-
şebbis ruh genelde eksikti. Halkın büyük bölümünün taklit ettiği elit kesim,
ticaretin “bir centilmene yakışmadığını”, bir Leh’e, bir Macar’a veya bir Rus’a
yabancı olduğunu düşünüp küçümsüyordu.¹⁴ Portekiz’de sadece sanayi ve gi-
rişimcilikle iştigal eden bir sınıf mevcut değildi; çünkü ülkedeki tacirler, sana-
yeciler ve girişimciler sömürgelerle yapılan kârlı ticaretle, devlet adına vergi
toplamayla ve diğer tek-elci girişimlerle uğraşmayı tercih ediyordu (Pedreira,
1991, 362-3). Bu bölgelerde yerel girişimci sınıfa rastlamak çok zordu ve erken
dönemdeki girişimcilerin çoğu ya orada doğmuş azınlıklar, ki bunlar genellikle
yabancı sayılıyordu, ya da yurtdışından yeni gelmiş kimselerdi. İspanya’daki
tüm bankacılık ve madencilik sektörünü ağırlığı Fransa ve Britanya’dan gelen
yabancı girişimciler kurmuştu. Gabriel Tortella’nın gözlemi, “ortodoksi içinde
donup kalmış bir toplumun, üç yüzyıl içerisinde rekabetçi ve yaratıcı bir giri-
şimci sınıfı olmayan bir hale geldiği” (Tortella, 1994a, 1992).

1869-1870 yıllarında Moskova’daki girişimcilerin yüzde 40’ı ve St. Pe-
tersburg’dakilerin yüzde 30’u “Almanca konuşan yabancıları” (Dahlmann,

2006, 169).¹⁵ Ülkenin en gelişmiş tekstil merkezi, “Lehistan’ın Manchester’ı”, Łódź şehrinde, 1864 yılında, nüfusun yüzde 67’si Alman ve yaklaşık yüzde 20’si Yahudiydi (Kossert, 2006, 150). William Blackwell “Eski İnananlar” ve Yahudiler gibi dinen dışlanmış kesimlerin, Çarlık döneminde sanayi kapitalizmine ve bankacılığa ilk el atanlar” olduğuna dikkat çekmektedir (Blackwell, 1982, 21, 40-1). Macaristan ve Romanya’da elit iş çevrelerinin büyük bölümünü de Yahudi ve Almanlar oluşturmaktaydı. Bu iki ülkede modern ekonomik sektörlerin çoğunun temerküz ettiği başkentler ağırlıklı Yahudi nüfusa sahipti. Her iki ülkede de toplam nüfusun yüzde 5’i Yahudiyken Budapeşte nüfusunun dörtte biri ve Bükreş nüfusunun üçte biri Yahudilerden oluşuyordu; Romanya’nın kentli nüfusunun yarısından fazlası Yahudiydi (Berend, 2003).

Orta ve Doğu Avrupa elitlerinin büyük bölümünde, İspanya’dakine benzer bir Batı karşıtı, kapitalizm karşıtı zihin yapısını fazlasıyla görmek mümkündü. Nobel ödüllü Leh yazar Bolesław Prus 1890 tarihli romanında, *Lalka* [Oyuncak Bebek], aristokrasideki etik anlayışını tarif etmektedir: “Servet yapana hasis, pinti, sonradan görme, parasını çar çur edene ise cömert, karşılık beklemeden harcayan, yardımsever denir... Basitlik egzantrik, iktisat ise utanç vericidir” (Holmgreen, 1998, 70-7 içinde alıntılanmıştır). Bunlar son derece geleneksel ve Lehistan’da çok yaygın özelliklerdi. 1880’de yayımlanan isimsiz bir bildiri, *Głos szlachcica polskiego* (Polonyalı Beyefendinin Sesi), ticaret ve sanayile ulus inşa edilmesi fikrini reddetmekteydi.¹⁶ “Şehirli faaliyetlerle iştiغال etmek”, Maria Bogucka’ya göre, “özü itibarıyla utanç vericiydi ve dürüstlükten uzaktı” (Bogucka, 1993, 110).

İki Dünya Savaşı arasındaki dönemin önde gelen Macar tarihçilerinden Gyula Szekfű, 19. yüzyıl Macaristan tarihini tartışırken, “Macar ırkının ticaret karşıtı ve kapitalizm karşıtı yeteneklerinden” bahsetmekteydi.

Kâr amacıyla ticaret yapmak ve üretmek Macarların doğasına tersti... Burjuvazinin getirdiği vasıflar Macarların, soylu ya da köylü, zihinsel alışkanlıklarından hayli uzaktı... Hiç şüphesiz, Macarlar kapitalist gelişime en az meyilli halklardan sayılabilir. (Szekfű, 1920, 291; 1922, 81-2)¹⁷

Katı otokratik gelenekselcilikte donup kalmış, toplumsal hareketliliğin olmadığı ve eğitimsiz Rus toplumu, ülkenin modernleşmesine özlem bile duymuyordu. Dinden gelen kadercilik, yeniliklerden duyulan korku, piyasa ilişkilerinin parasallaşmasına gösterilen direnç, Rusya’daki köylü toplumunun hücrelerine nüfuz etmişti. Aleksandr Nikolayeviç Engelgardt’ın kaleme aldığı, 1870’li ve 1880’li yıllarda yayımlanan “Taşra Mektupları”, söz konusu yaklaşımlara en gerçekçi biçimde ışık tutmaktaydı (Engelgardt, 1993) (bkz. Kutu 9.2).

Eski İnananlar: 1652 ile 1666 yılları arasında patriklik görevinde bulunmuş Moskova Patriği Nikon tarafından getirilmiş kilise reformlarına karşı çıktıkları için Rus Ortodoks Kilisesi’nden aforoz edilen ve reformların öncesindeki dini uygulamaları devam ettiren grup – ç.n.

Kutu 9.1 Manfred Weiss: Macaristan'da Bir Yahudi Sanayicinin Yükselişi

Macaristan, Avrupa'nın periferisinde kalmış bir tarım ülkesiydi, Habsburg İmparatorluğu'nun tahıl ambarıydı. 1848'e kadar feodal sistemin, serfliğin ve soylulara tanınan ayrıcalıkların muhafaza edildiği ülke, Avusturya-Macaristan Uzlaşısı'nın ülkeye yeniden özerklik tanıdığı, gerekli yasal ve iktisadi koşulları yarattığı 1867 yılına değin gerçek anlamda bir modern kapitalist dönüşüme başlayamadı. Bir kısmı kiraya verdikleri mülklerde de ikamet etmeyen toprak sahibi aristokrasi, Macaristan'ın iktisadi ve siyasi kurumlarını kontrol etmeye devam etti. Aristokrasi, centilmenlere yakışmadığını düşündüğünden ticareti küçük görüyordu. Daha alt tabakadaki soylular, eşraf, serflerin borçlu olduğu emek hizmetini, soylulara tanınan vergi muafiyetlerini ve zaman içinde de topraklarını kaybetti. Fakat bu kesim, ticaret ya da sanayiyle uğraşmak yerine devlet memurluğunda ve orduda kendilerine sağlam bir yer edinmek suretiyle bürokratik-askeri elitin bir parçası olmaya devam etti. Resmîyetle hür olsalar da köylüler Macar toplumu ile bütünleşmiş değildi, dışlanmış ve eğitimsiz kalmaya devam etti. Bunun sonucunda, toplumdaki mobilité hem aşağı hem yukarı yönde son derece sınırlı kaldı.

Şu halde, modern ticaret kolları ve meslekler köylülerin ulaşamayacağı, eski soylu elitin ise beğenmediği bir yerdeydi. Söz konusu ara pozisyonları dolduran tek hareketli tabaka azınlıklardı: Yunanlar, Almanlar ve bilhassa Yahudiler. Bu cemaatlerin bazıları yüzyıllardır Macaristan'da yaşamış olmakla birlikte yerel halktan sayılmıyordu. Yahudilerin Rusya'dan ve 18. yüzyılın sonunda Habsburg İmparatorluğu'na dahil edilmiş olan Galiçya'dan (Lehistan) batıya doğru göç etmeleri nedeniyle 19. yüzyıl Macaristan'ında Yahudilerin sayısı on kat arttı. Yahudiler Macaristan nüfusunun yüzde 5'ini oluşturuyordu; ancak ülkenin başkenti ve kültürün, ticaretin, sanayinin merkezi Budapeşte'nin yüzde 20 ila yüzde 25'i Yahudiydi. 1848'e kadar Yahudilerin üçte biri seyyar satıcı ile işçiydi ve yüzde 30'undan fazlası, 20. yüzyıla girilirken bile, odunculuk yapıyordu. Toprak sahibi olmaları ve belirli meslekleri yapmaları yasalarla engellenen Yahudilerin büyük bölümü hancılık, dükkâncılık ve zanaatkârlık yapıyordu.

1867 yılında hürriyetlerine kavuşmalarının ardından ekonominin kapıları Yahudilere ardına kadar açıldı. Yahudilerin ekonomik mobilitéye sahip olması bu süreci kolaylaştırdı. Üçte birinden çoğu kendi işini yapıyordu; ülkede kendi işini yapan nüfusun yüzde 54'ünü Yahudiler oluşturuyordu. Banka personelinin yüzde yirmisi, tıp doktorlarının yarısı, avukatların neredeyse yarısı ve mühendislerin yüzde otuz sekizi Yahudiydi.

Weiss ailesinin hikâyesi bu noktada başlamaktadır. Adolf Weiss'a ait ilk kayıt 1850'lere, köyün birinde kaval yaptığı döneme aittir. Bu işi yapmakla birlikte, Weiss, başkentin sunduğu bol fırsatlardan payına düşeni almak için oraya taşınacak ve tahıl ticaretine başlayacaktı. 1860'lardan itibaren Macaristan'da en hızlı büyüyen iş buydu; çünkü Macaristan'daki modernleşme, imparatorluğun sanayileşen Avusturya-Bohemya bölgesine giderek daha fazla malın, ağırlıklı olarak da tahılın, ihraç edilmesini sağlamıştı. Adolf Weiss bu kârlı işte biraz sermaye yaptı. 1860'ların sonunda, daha değerli ve pahalı olan işlenmiş tahıl ihracatına girebilmek için diğer birkaç tahıl tüccarıyla birlikte un fabrikası kurdu ve üç büyük un fabrikasının da ortağı oldu.

Adolf'un Berthold ve Manfred adında iki oğlu vardı. Manfred eğitim için yurtdışına gönderildi. 1880'lerde iki kardeş kendi işlerini kurdu. Aile servetini arkalarına alarak konserve gıda fabrikası açtı. 19. yüzyılın sonlarında insanlar konserve gıda yemiyordu. Bu gıdalar için tek istikrarlı pazar Avusturya-Macaristan ordusuydu. Ürünlerini yıllarca orduya sattıktan sonra, bu yaratıcı girişimciler, teneke kutuları da kendileri üretmek suretiyle kârlarını artırdı. Bu adım, gıda işleme yapan firmalarının hafif metal ürünler imalatına da başlamasını sağladı.

Akıllarına gelen bir sonraki fikir, teneke kutu üretme hamlelerinin bir uzantısıydı: Teneke makinesini kurmuş ve orduyu düzenli alıcı haline getirmişlerdi, artık neden ordu için fişek kovarı üretmesinlerdi? Bu girişim işe yaradı. Weiss kardeşler bir sonraki adımı 1893 yılında attı: Bütün fişeği, sevk barutu da dahil olmak üzere, üretmek. Bu defa, patlayıcı maddelerin tehlikesi nedeniyle, fabrikalarını şehirdeki meskûn mahalden, bahçıvanların taze meyve yetiştirdiği Tuna Nehri'ndeki Csepel Adası'na taşıdılar. Her ne kadar şirket bir ölçüde küçük kalmaya devam etse de, ülkede ordu için mühimmat üreten tek özel fabrikaya sahipti. 1900 yılında, Manfred Weiss, Ticaret Bakanlığı'ndan Avusturya-Macaristan Savunma Bakanlığı'na müdahale ederek Macar firmalarının ordu siparişlerinden, Macaristan tarafından imparatorluğun ortak bütçesine yapılan katkıyla orantılı olacak şekilde, adil bir pay almasını sağlamasını istedi. Bu, ordu siparişlerinin Macaristan'daki fabrikalara yüzde 40'ının, Avusturya ve Çek bölgesindekilere ise dikkate değer ölçüde daha azının verilmesi demekti. Toplam 5.000 beygircü kapasitesindeki makineleriyle, Manfred Weiss, topçu bataryaları ve donanma için top mermisi de dahil olmak üzere, çeşitli tipte fişek üretmeye başladı.

Macaristan ordusu için mühimmat üretimi ve tedariki hem Manfred Weiss fabrikası hem de devlete ait Diósgyőr makine-teçhizat fabrikası tarafından yapılmaktaydı. Manfred Weiss, şirketinin bu kârlı pazardan aldığı payı artırmak

için sürekli mücadele verdi. Weiss fabrikası, 1906'da, devlete ait şirketlerin sadece özel sektör tarafından üretilemeyen ürünleri imal etmesine izin verilmesi için dilekçe veren Sanayiciler Derneği'nin desteğini aldı. Manfred Weiss Şirketi zaman içinde ülkenin ordu için üretim yapan en büyük şirketi haline geldi.

I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce, Avusturya-Macaristan savaş hazırlıklarını hızlandırdı. 1911'de çıkartılan yeni bir yasa ile imparatorluk ordusunun barış zamanı mevcudu yarım milyona, savaş zamanı mevcudu da 877.000'den 1,52 milyona çıkartıldı. Askeri hazırlıklar en üst seviyeye çıkartıldı. Manfred Weiss mühimmat fabrikasını büyüttü, yeni demir ve çelik fırınlar kurdu, fabrikaya metalurji bölümü ile bakır, nikel ve alüminyum ürünler imal eden kısımlar ekledi. 1913'e gelindiğinde, şirkette 5.000 işçi çalışıyordu ve makinelerin kapasitesi 20.000 beygircücüne çıkmıştı. Fabrika savaştan önce Rusya'ya, Sırbistan'a, Portekiz'e, İspanya'ya ve Meksika'ya mühimmat tedarik ediyordu. Fabrikadaki çalışan sayısı savaş sırasında 30.000'e yükseldi; Manfred Weiss, "Macaristan'ın Krupp'u", soylu sınıfına yükseltildi ve Csepe Baronu Manfred Weiss unvanını aldı. Bu dönemde bazı Yahudi bankacı ve sanayicileri de Weiss gibi soylu sınıfına yükseltildi.

Yararlanılan kaynaklar: Berend ve Ránki (1955), Berend (2003).

1870'lerde ortaya çıkmış olan Rus halkçı hareketi *Narodnaya volya* (Halkın İradesi), bir yandan köylüleri Çarlık baskısından kurtarma hayalini kurarken, bir yandan da "yozlaşmamış köylü erdemini" idealize etti ve köylü hayatının doğal olarak eşitlikçi değerlerini yok ettiği için sanayileşmeyi reddetti.¹⁸

Muhafazakâr ve milliyetçi Slavofiller, Rusların bozulmamış ortak mülkiyet ve "gerçek ve somut eşitlik" değerlerini övüyordu. Nikolay Danilevski, alanında dönüm noktası kabul edilen 1869 tarihli *Rusya ve Avrupa* kitabında, iki farklı halk tipi arasında ayrımı gitti: "Germen-Romenler"¹⁹ ve Slavlar. Slavlar, Danilevski'ye göre, komünal toplumun taşıdığı üstün özelliklere sahipti ve tek gerçek dine, Rum Ortodoks Hristiyanlığına, inanmaktaydı. Almanya'nın Rusya büyükelçisi, 1895 yılında, Rusya'daki Batı karşıtı görüşleri şöyle özetlemekteydi: "Batı Avrupa çürümüştür... Rusya'nın karşısında ahlaki bir tehdit oluşturmaktadır ve bu yüzden Rusya, Batı'yla yakın ilişki kurulmasını mümkün olduğu ölçüde engellemelidir" (Laue, 1969, 120-1).

Giorgio Mori, "İtalyan devletlerindeki yönetici sınıfların iktisadi düşüncesinin büyük bölümünde ve kültüründe, zımnen yahut alenen, görülen radikal sanayileşme karşıtlığından" bahsetmektedir. Bu görüşün temsilcisi Lo-

19. yüzyılda ortaya çıkan ve Rus İmparatorluğu'nun kendi tarihinin parçası olan değerler ve kurumlardan beslenmesi gerektiğini savunan düşünce akımı. Slavofiller, Batı Avrupa'nın Rusya'yı etkisi altına almasına karşı çıkıyordu. Aynı dönemde Lehistan, Sırbistan, Hırvatistan, Bulgaristan ve Çekoslovakya'da da benzer hareketler ortaya çıkmıştı - ç.n.

Kutu 9.2 Rusya'da Muşiklerin Kapitalizme Uymayan Davranışları

Aleksandr Nikolayeviç Engelgardt, 1870'ler ve 1880'lerde Rusya'daki köy hayatını en gerçekçi biçimde anlatmış isimdi. Kendisi de soylu sınıfına mensup olan Engelgardt, St. Petersburg'daki Mihailovskii Topçu Okulu'nda eğitim gördü ve 1853 yılında kimya diplomasıyla mezun oldu. 1866 yılında St. Petersburg Tarım Enstitüsü'nde profesör oldu ve 1870 yılında aynı enstitünün rektörlüğüne atandı. Buna karşılık, Rus gizli polisi, enstitüde radikal öğrencilerin çıkardığı "kargaşadan" onu sorumlu kabul etti, tutukladı ve bütün üniversite şehirlerine girişini yasakladı. Böyle olunca, Engelgardt, Smolensk vilayetindeki Batişçev'o'da bulunan eski aile çiftliğine çekilmek zorunda kaldı. Çiftliğin idaresiyle uğraşmaya başlayan Engelgardt, 1872 yılından itibaren, meşhur taşlamacı ve eleştirmen M.E. Salytkov-Schedrin'in editörlüğünü yaptığı Anavatandan Notlar adlı ilerici dergide, taşra hayatını anlatan yazılarını, "Taşra Mektupları"nı yayımlamaya başladı. Üçüncü mektubunda, Engelgardt, köylülerin kaderciliğini, yeniliklere karşı sergiledikleri tavırları, komünal ve kapitalizm dışı davranışlarını tasvir etmektedir:

"İki yıl önce çiftçiliğe başlamış biri olarak, eski usullerle çiftçilik yapmaya... değmeyeceğini hemen hesapladım." Bu sebeple, Engelgardt, yeni tahıllar kullanmak istedi ve kendir ekmeye karar verdi. "Köylüler, tabii ki, bu yeniliğe karşıydı, burada kendir yetiştirmeyeceğini... toprağı mahvedeceğini... söylüyorlardı." Engelgardt köylüleri dinlemedi ve arazisinin bir kısmına kendir ekti, ancak tohumlar filiz verdiğinde "sayılamayacak kadar çok miktarda toprak biti" tarlaya saldırdı ve taze yaprakları yemeye başladı. "Kendir gözümün önünde yok oluyordu." Engelgardt ekini kurtarmak için ne yapılabileceğini konuşmak üzere kâhyasını çağırdı. Kâhya ilk başta toprak bitlerinin bitkileri yok ettiğine inanmak istemedi, çünkü "bu yaz etrafta çok az böcek vardı." Takip eden günlerde böceklerin bitkileri yediğine gerçekten ikna olunca, "Tanrı böyle istedi" diye lafı yapıştırdı. Engelgardt ısrarla kâhyasına sordu: "Ne yapacağız?" "İvan [kâhya] hiçbir şey söylemiyor... ve kendir ekmeyi düşünmekten vazgeçirmeye çalışıyor... Sığırlar ne kadar da iyi yiyor [diyor kâhya]!" Engelgardt çözüm bulmak için Almanca kitapları karıştırdı ancak kâhya ona direndi: Bunlar sıradan böcekler değil, dedi, "kötü insanların kıskançlıktan okuduğı bir nevi lanet... Yapabileceğimiz en iyi şey dua etmesi için rahibi çağırmak. Tanrı merhamet eder... bitlerin Tanrı'nın solucanından korktuğunu sen de gördün." Rahip, Engelgardt'a durumu kendisi açıkladı: "Taşrada bir süre yaşadıktan sonra... kötü insanlara karşı kendini koruyamayacağını... öğreneceksin."

Haftalar geçti. Engelgardt tekrar kendir ekmek için boşuna çabaladı ama kâhya onu dikkate almıyordu. Aniden bastıran şiddetli yağmur böcekleri önüne katıp toprağı yıkadı ve Engelgardt, nihayet iyi bir hasat yaptı. Eski harman dövücü köylülerden Pakhomych, Engelgardt'ı kınadı: "Her şey Tanrı'nın istediği gibi olur... Ama sen yine kendir ekmek istedin, Tanrı'ya karşı gelmeyi düşündün, onu düzeltmek istedin. Hayır, beyim, her şey Tanrı'nın istediği gibi olur; eğer Tanrı ürün verirse, tamam; eğer O vermezse, sen hiçbir şey yapamazsın."

Aleksandr Engelgardt çarpıcı bir tecrübesini daha aktarıyordu. "İki yıl önce, köye ilk geldiğimde... [taşan nehrin] suları arazimdeki bendi yıktı ve yolda hasar oluştu." Engelgardt köylülerden su bendini ve yolu yeniden yapmalarını istedi. Öte yandan, "köylüler bu iş için inanılmayacak kadar yüksek bir ücret istedi." Çocukluk arkadaşlarından biri ona ne olup bittiğini anlattı: "'Her şeyi, taşradakiler nasıl yapıyorsa sen de öyle yap, geç; St. Petersburg'da alıştığın gibi yapmaya çalışma... Sen her şeyi parayla yapmak istiyorsun... burada biz işimizi öyle halletmeyiz.'"

Fakat parayla değilse neyle?

"Niye onları parayla tutmak zorundasın ki? Onları sadece yardım etmeye çağır, herkes sana olan saygısından ötürü gelecek ve hem yolu hem de köprüyü tamir edecektir. Tabii, her birine bir bardak votka ver... Komşuların olarak senden para almamalıyız; ama herkes saygı duyduğu için yardıma gelir. Su bendi hasar görmüş, sen hemen parayla adam tutmaya çalışıyorsun, demek ki komşumuz olarak yaşamak istemiyorsun, demek ki her şeyi Alman usulü, parayla yapacaksın... Komşu olarak yaşamak daha iyidir; biz sana yardım ederiz, sen de bizi geri çevirmezsin...' [Hemen] kâhyamı iki köye bendi tamir etmek ve yolu açmak için yardım istemeye gönderdim. Ertesi gün yirmi beş adam geldi... zengin köylüler bile çocuklarını gönderdi, yirmi beş at vardı; her şeyi bir günde hallettiler. O günden beri komşu olarak yaşamaya başladık..."

Yararlanılan kaynak: Engelgardt (1993, 57-9, 64-71).

renzo Fabbroni'ydi; Fabbroni, "huzursuz ve kavgacı" işçilerin büyük sanayi şirketlerinde muazzam kalabalıklar halinde temerküz etmesine karşı çıkmış ve 1861'de küçük ölçekli üretimi savunmuştu (Mori, 1991, 328-9).

Rusya, Balkanlar, Güney İtalya ve İspanya'daki cahil köylü yığınları, sanayileşme öncesi dönemin davranış kalıplarını muhafaza etmekteydi. Meşhur Rus iktisatçı A.V. Çayanov, köylü ailelerin standart neo-klasik iktisattaki emeğin marjinal verimliliği kavramlarına uygun davranmadığını, bu ailelerin yalnızca kendilerinin anlayabileceği şartlara göre hareket ettiğini öne sürdü. Gelirlerinin normal tüketim harcamalarını karşılamaya yetmesi halinde, söz konusu aileler, daha çok çalışıp daha üstteki toplumsal basamaklara çıkmayı hedeflemek yeri-

ne, daha çok boş vakit geçirmeyi tercih etmekteydi (Chayanov, 1966). Benzer izlenimleri, 1880'lerde yapılan bazı gözlemlerin sahipleri de paylaşmaktaydı. Rusya'nın kırsal sanayiyle üretim yapılan tekstil merkezi Pavlovo'daki bir müteşebbis, kendi tecrübesini şöyle aktarmaktaydı: *Kustar*'da (kırsal sanayide) çalışan köylü aileleri ekonomik fırsatlarla ya da piyasadaki arz-talep dengesiyle ilgilenmemektedir. "Çoğunluğu, talep yüksek olup gelirleri arttığında daha az, [talep daha düşük olduğunda] ve parça başı ödemeler azaldığında ise tam tersi daha çok çalışmaktadır" (Moskovskie Vedomosti [1858], Semevskij [1882] Bezovrazov [1884]; Gestwa 1999, 152'de alıntılanmıştır).²⁰

Modern tanımıyla irrasyonel kabul edilen bu davranış, aşırı miktarda alkol tüketimini benimsemiş bir kültürle de bağlantılıydı. Bu durum Rusya'nın tüm taşra bölgelerini, on, on iki yaşındaki çocuklar ve kadınlar dahil olmak üzere, etkilemekteydi. Tipik bir Rus ailesi gelirinin yüzde 10'undan fazlasını alkole yatırmaktaydı. Rus taşrasından gönderdiği meşhur mektuplardan birinde, A.N. Engelgardt, 1879'un Ocak ayında, şöyle yazmıştı: "Tüm mezar kazıcıları votka içerek mutlu oluyor, içmeyi seviyor ve evde boş oturduklarında çok içiyorlar, Rus gibi içiyorlar, günlerce aralıksız içiyorlar" (Engelgardt, 1993, 161).²¹

Kitlelerin cehaleti, derin yoksulluk, batıl inançlar ve aşırı geleneksel düşünme tarzları, periferilerdeki toplumları "yaratıcılıktan" uzaklaştırmıştı; çünkü uyumsuzluğun ve normdan sapmaların hoş görülmesi, yeniliğin önemli ve belirleyici vasıflarındandır (Mokyr, 1990, 11, 76). Başka bir deyişle, modernizasyonun gerektirdiği insan unsuru, periferilerin çoğunda ya yoktu ya da çok zayıftı. Bu bölgelerde insanların yeni teknolojileri benimseme eşiği, bilhassa 19. yüzyılın son dönemlerinde, çok yüksekti. David Landes, "gelişmiş ülkelerde öğrenim görmeye gidenler dışındakilere yeni teknolojilerin neredeyse öğrenilemeyecek kadar ezoterik ve zor geldiğine" dikkat çekmektedir (Landes, 1991, 18). Bu hatalı bakış açısı, teknoloji transferinin ya da yeniliklerin yaygınlaşmasının önünü kesmenin ötesine geçti. Bölgedeki kapitalist dönüşümü, iktisadi modernleşmeyi ve temel kurumların inşasını engelledi.

Gösteriş Etkisi: Batı'nın Model Alınması

Zaman durmuştur: Periferilerdeki genç ilerici elitin de hissettiği buydu. Macar aristokrat ve önde gelen reformcu Kont István Széchenyi, İngiltere'yi gezdiği 1822 yılında günlüğüne şu notu düşmüştü: "Ülkemizin... durumu karşısında derin bir acı ve mutsuzluk hissediyorum... *Ülkemiz uyuyor*" (Széchenyi ve Wesselényi, 1985, 212). Yaklaşık seksen yıl sonra, Sergey Vitte, Rusya'nın dinamik maliye bakanı, 1900 yılında verdiği bir derste aynı metaforu kullandı: "Şimdiki neslin omuzlarına, imparatorluğun iki yüzyıllık iktisadi uykusunda kaçırdıklarını telafi etme yükü binmiştir" (Laue, 1969, 190).

Avrupa kıtasının batı yarısı muhteşem bir iktisadi dönüşüme yelken açarken periferiler yerlerinden bir milim kıpırdamadı. Öte yandan, görece küçük

bir kıtada, çeşitli bölgeler ve ülkeler erken modern dönemden, hatta belki daha öncesinden beri birbiriyle epey bağlantılıydı. Batı'daki dönüşüm, uyuyan periferiler üzerinde muazzam bir etki yarattı.

Batı'daki dönüşümün periferilere yansımalarından biri gösteriş etkisiydi. Halkın tamamı olmasa da toprak sahipleri ve kentli elitler Batı'da meydana gelen dönüşümlerden haberdar oluyordu. Fransa'daki devrim pek çoğunu korkuttu ancak daha da çoğu köklü değişikliklere, yeni teknolojiye ve hızlı iktisadi büyümeye özlem duymaktaydı. Batı'dan periferiye yabancı müteşebbisler gelmeye başladı ve bunlar madenleri, modern fabrikaları ve bankaları kurdu. Demiryolları modernitenin bir sembolü, sahip olması heyecan verici bir yenilik haline geldi. Her halükârda, kıtanın farklı bölgelerini fiziksel olarak birleştiriyordu. Alexander Gerschenkron'un öne sürdüğü üzere, "Rusya'nın siyasi yapısı ne kadar geri kalmış olursa olsun... *Zeitgeist*'in ülkeye etkisine karşı koymak mümkün değildi" (Gerschenkron, 1968, 161).

Karşı konulmaz *Zeitgeist*, periferilere de nüfuz etti. Avrupa'da bir hayalet, modernleşmenin ve sanayileşmenin hayaleti dolaşıyordu.²² Eski toprak sahibi elitler ürünlerini satabilecekleri çok geniş pazarlar olduğunu fark etti; ancak, topraklarında çalışan serflerin verimsiz işgücü olması ve Batı'daki tarım devriminin kazanımlarından istifade etmemiş olmaları nedeniyle, yapabilecekleri hiçbir şey yoktu. Periferileri sarmış ateşli milliyetçilik çağında, söz konusu elitlerin büyük bölümüne Batı'nın gerisinde kalmış olmanın verdiği utanç ve hayal kırıklığı hâkimdi. Milliyetçilik, modernleşmenin temel itici gücü haline geldi.

Batı Avrupa'daki sanayileşmenin hız kazandığı 1860'lı ve 1880'li yıllara değin, Akdeniz'deki ya da Orta veya Doğu Avrupa'daki periferilerin hiçbirisi sanayileşmeye yelken açabilmiş değildi. Yine de Avrupa içinde bir Çin Seddi yoktu. Batı'daki refah ve hızlı iktisadi gelişimin başlaması periferi bölgeleri üzerinde çok yönlü etki bıraktı. Öncelikle, Batı, taklit edilmesi gereken bir model statüsüne yükseltildi. Aristokrasinin aydınlanmış üyeleri ve entelektüellerin oluşturduğu elitler gelişmeleri takip etti, raporları okudu, bazen de devam eden dönüşümü birinci elden tecrübe etti. En nihayetinde, birkaç yüz ya da bin kilometre ötede yeni bir dünya kurulmaktaydı. Elit kesim, kendi ülkelerinin en hayırlı ilerlemelerden dışlandığının gayet farkındaydı. Aydınlanma ile gelen fikirler, yani insanların değişmez bir kadere boyun eğmek zorunda olmadığı ve harekete geçerek geleceklerini değiştirebileceği, en sonunda periferilerde de tutunmaya başladı. Önde gelen aydınlar ve devlet adamları kendi uluslarını daha yüksek bir seviyeye çıkarmanın yollarını aradı.

Stanisław Konarski, Britanya'nın yolundan gidilmesi gerektiğini savundu: "Kendimizi mantıklı insanlar gibi yönetelim... Tanrı İngilizleri hangi çamurdan yarattıysa Polonyalıları da aynısından yarattı" (Brock, 1972, 12).²³ Lehistanlı toprak sahibi aristokrat Dezydery Chłapowski 1811 ile 1819 yılları arasında Britanya'ya seyahat etti ve dönüşte kendi arazisinde bir model çiftlik kurdu. Lehistan'daki destansı ancak sonuçsuz kalmış üç ayaklanmanın ardın-

dan, “Varşova Pozitivistleri” 1860’lar ve 1870’lerde farklı bir hareket tarzında ısrar etti: “Polonya’nın Avrupa’nın modern ulusları arasındaki yerini alması için” diyordu bu grup, “Polonyalılar ilk önce ticaret ve sanayiye geliştirmeli... şehirler ve demiryolları inşa etmeli ve okuma yazma oranını yükseltmelidir” (Davies 1986, 170 içinde alıntılanmıştır).

İki genç Macar aristokrat, István Széchenyi ve Miklós Wesselényi, 1822 yılında Hollanda, Fransa ve Britanya’ya seyahat etti. Wesselényi günlüğünde Fransa’daki modern ürün rotasyonu sistemini anlattı, Britanya’daki ilerlemelere hayran kaldı: “Cam fabrikası, kömür madeni ve demirhane yan yana... Buharlı motorlar her yerde kullanılıyor ve en üst kalitede.” Széchenyi, bilhassa *Hitel* (Kredi) adını verdiği 1830 tarihli kitabında, retorik bir soru sormaktadır: “Macaristan’da ticaret yok... Üretimimizi artırmak... ve pazarlamayı teşvik etmek için gereken her şeyi yaptık mı? Çoğu Macar ticareti küçümsüyor” (Széchenyi, 1830, 155-6).²⁴

Üzerinde çalışılacak ve taklit edilecek model ülke İngiltere’ydi. Macaristan’daki 1848 devriminin liderlerinden birkaçı, diğer önde gelen liberal reformcularla birlikte, 19. yüzyılın ilk dönemlerinde Britanya’yı ziyaret etti. İleride devrimin liderliğini yapacak olan Lajos Kossuth, İngilizceyi 1839 yılında hapisanede öğrendi. 1863’te kurulan Junimea (gençlik) hareketi, “Romanya’nın Batı’yı model almak suretiyle modern bir medeniyete evrilmesinin gerekli olduğunun” altını çizmekteydi (Hitchi, 1994, 62-3). Çar II. Aleksandr bile, 1857 yılının Ocak ayında buyurduğu iradede (*ukaz*) Batı’da yapılanların “sadece özel sektöre değil, [yanı sıra]... diğer tüm devletlere örnek olduğunu... [Rusya’nın] Batı Avrupa’da binlerce mil demiryolu inşasında edinilmiş olan bu önemli tecrübeden istifade etmek [zorunda olduğunu]” belirtmekteydi (Laue, 1969, 7). Bundan yaklaşık elli yıl sonra, Rus Maliye Bakanı Sergey Vitte, “iktisadi kalkınmayı engelleyen olumsuz koşulları ortadan kaldırmak... için” Batılı müteşebbisleri ülkeye davet etmesi ve reformları hayata geçirmesinde çara ısrar etti (Laue, 1969, 95).

Britanya örneğini takip etmek, öte yandan, sadece bir irade meselesi değildi. Ürettikleri malları o devasa pazarlara çıkartabilmek için, periferi ülkelerinin Batı’ya erişebilecekleri demiryollarını inşa etmesi, ihracat fazlası oluşturacak kadar üretimlerini artırması ve ekonomilerini modernleştirecek makine-teçhizatı üretmesi gerekiyordu. Sergey Vitte, Rusya’daki sermaye birikimi hızının düşüklüğü göz önüne alındığında, ülkesinin yabancı sermaye yatırımlarına ve dış krediye şiddetle ihtiyaç duyduğunu ciddi ciddi fark etmişti. Buna ilaveten, periferi ülkeleri yeni kurulmakta olan serbest ticaret sistemine katılmak ve Avrupa pazarıyla bütünleşmek zorundaydı. Tüm bunlar 1860 ve 1870’li yıllarda, gelişmiş Batı ülkelerinin bol bol sermaye ihraç ettiği, Avrupa’daki serbest ticaret sisteminin çerçevesinin oluşturulduğu ve altın standardının oturtulduğu, uluslararası demiryolu inşaatlarının hız kazandığı dönemde mümkün hale geldi.²⁵

Kutu 9.3 Sergey Vitte: Rusya'da Demiryolları ve Sanayileşme

1849'da Tiflis'te doğdum... babam... soylulardandı... Balık vilayetlerinin birinde doğmuş bir Luteryen. Babamın ataları Hollandalıydı ve bölge hâlâ İsveç'e aitken oraya yerleşmişti. (Witte, 1990, 3)

Kont Sergey Vitte'nin yaklaşık 800 sayfalık anılarının ilk cümleleri bunlardır. Otokratik ve son derece geri kalmış Rusya'da doğmuştu ve Rusya, "Uyuyan Dev", Kırım'a çıkartma yapan müttefik Türk, Britanya, Fransa ve Sardinya ordularının saldırısına uğrayıp gurur kırıcı bir yenilgi aldığı anda dört yaşındaydı. Savaş, Rusya'nın teknik ve iktisadi alandaki yetersizliğini vurguladı, çünkü ülkedeki demiryolu hatlarının uzunluğu yalnızca 630 kilometreydi ve orduyu seferber etmek mümkün olmamıştı. Bu kalk borusu, serflerin hürriyetine kavuşturulmasına ve demiryolu inşaatlarının başlamasına yol açtı.

Genç Sergey bu ortamda fizik ve matematik öğrenimi aldı, Odessa'daki Novorossiisk Üniversitesi'nden [Yeni Rusya Üniversitesi] mezun oldu ve sonra, 1871 yılında, Odessa ve Besarabya valisine bağlı olarak çalışmaya başladı. Bu yetenekli adam kısa süre içinde operasyon şefliğine ve 1886 yılında, Güneybatı Demiryolu'nun idareciliğine getirildi. Aynı zamanda, Vitte, inşaatı kötü yapılmış Rus demiryollarının sıhhatini araştıran E.T. Baranov Komitesi'nin de üyesi oldu. Çarlık ailesinin hizmetine tahsis edilmiş trenin, içinde çar ve ailesi olduğu halde, raydan çıkıp yirmi iki kişinin ölümüne sebep olduğu 1888 yılında, Vitte bu vakayı araştırmakla görevlendirildi; bu, kariyerinin dönüm noktasıydı. 1889'da, Vitte, Maliye Bakanlığı'na bağlı olarak yeni kurulmuş Demiryolu İşleri Departmanı'nın direktörlüğüne atandı.

Rusya'nın modernleşme sürecindeki en göz alıcı proje, Trans-Sibirya Demiryolu, Vitte ile bağlantılıdır. Vitte, anılarında Çar III. Aleksandr'ın demiryolu inşaatının "bakanlar tarafından, Bakanlar Kurulu tarafından ve Devlet Konseyi tarafından geciktirilmiş olduğundan" şikâyet ettiğini anlatmaktadır (Witte, 1990, 125). Bu demiryolunun inşa edilmesini savunan en önemli isim Vitte oldu. 1892 yılında, kırk iki yaşındayken, Ulaştırma Bakanlığı'na vekâlet etmeye başladı ve bu sayede Devlet Konseyi üyesi oldu. Vitte'nin esas vazifesi, şahsen nezaret ettiği, Trans-Sibirya Demiryolu'ydu. Birkaç ay sonra Maliye Bakanlığı'na atandı ve ülkenin baş "ekonomi çarı" oldu. Çar, Trans-Sibirya Demiryolu yapımını tartışmak üzere özel bir konferans düzenledi. Vitte, 90 milyon ruble tutarında konvertibl olmayan kâğıt para basarak projeyi finanse etmeyi önerdi; öte yandan halefleri –toplantıda onlar da mevcuttu– bu plana karşı çıktı.

Üç bölüme ayrılan demiryolundaki inşaatların her bölümün iki ucunda birden başlaması yönünde Vitte'nin yaptığı öneriyi çar kabul etti. Vitte ayrıca, imparatorluğun Avrupa topraklarındaki köylülerin Sibiry'a taşınmasına destek verilmesi gibi önerilerde de bulundu; bu önerilere şiddetle karşı çıkanları ise "serflik Rusya'sının temsilcileri" diye görüp dikkate almadı. Vitte'nin planları arasında, demiryolunun kat ettiği bölgelerdeki madenciligi ve sanayiye geliştirmek vardı (Laue, 1969, 84). Vitte başarılı oldu. 1890 ile 1900 yılları arasında demiryolu inşaatına yapılan hükümet harcamaları, dış krediler ve hükümet garantili özel yatırımların toplamı 3,5 milyar rubleye ulaştı.

9.441 kilometrelik Trans-Sibiry Demiryolu (dünyanın en uzun) Moskova ile Pasifik Okyanusu'nu Nahodka limanında, Vladivostok'un da ötesinde birleştiriyordu. Demiryolu hattının yüzde 80'inden fazlası imparatorluğun Asya topraklarından geçiyor, merkezi Sibiry ile birleştiriyor, yedi ayrı zaman dilimini kaplıyor ve on altı büyük nehri aşıyordu. Bu destansı, tamamen Rus ürünü inşaat projesinde çalışanların büyük bölümü askerler ve hükümlülerdi. İnşaat, bilhassa 2,6 kilometrelik Amur köprüsü ve 7 kilometrelik Amur Tüneli ile Ural ve Ob nehirleri üzerindeki köprülerin yapımında, büyük bir teknik marifet gerektiriyordu. Trans-Sibiry Demiryolu, Sibiry'a toplu göçleri desteklemesi, o bölgedeki tarımı daha serbestleştirip büyütmesi ve ihrac pazarını geliştirmesi sayesinde Rusya'nın iktisadi koşullarında önemli bir dönüm noktasını oluşturdu. Modern bir bölge gelişmekteydi. Demiryolu St. Petersburg ve Moskova'yı Nijniy Novgorod, Perm, Yekaterinburg, Omsk, İrkutsk, Baykal Gölü, Ulaan Üde, Habarovsk ve Vladivostok ile birleştirdi. Demiryolu hattı üzerindeki şehirlerden bazıları daha yeni kurulmuştu: Örneğin Vladivostok'taki ilk binalar (asker barakaları) 1860'ta yapılmış, (Nikolaevsk) Novosibirsk ise 1893 yılında kurulmuştu. Yeni demiryolu, iktisadi faaliyetlerin ülkeyi uçtan uca dolaşmasını sağlayan atardamardı.

En önemli eserini çevirmiş olduğu Friedrich List gibi Vitte'nin de gözünde, demiryolu sanayileşmenin ve modernleşmenin aracıydı. Vitte şuna inanmıştı:

Demiryolu inşaatının yaygınlaşması, ray ve diğer ekipmanı temin eden metalurji ve petrol sanayilerinin büyümesini tetikleyecekti. Ağır sanayi kollarının gelişmesi de daha sonra hafif sanayi kollarının büyümesine müsait şartları yaratacaktı... [ikinci bütçe raporunda Vitte'nin belirttiği gibi, demiryolu inşaatı]... ülkenin ekonomik kalkınmadaki istikametini çizen... güçlü bir silahtır. (Laue, 1969, 77-8)

Vitte, sanayileşmenin korumacı gümrük vergilerinin uygulanması ve Batı sermayesinin ülkeye çekilmesi suretiyle gerçekleştirilmesini savunan isimlerin en başında geliyordu. Dur durak bilmiyordu, çok çalışıyordu ve hep yeni fikirleri vardı. Anonim şirketlerin kurulmasına izin verecek yasal değişikliğin yapılması

için çara öneri üstüne öneri sunuyordu. Şirketler hukukunun "medeni ülkelere"nin çoğunda yürürlükte" olduğunu söylüyordu. Vitte ayrıca yabancı sermayenin ülkeye serbestçe girebilmesini de savunuyordu; çünkü bu, "Rusya'nın mevcut ekonomik koşullarında, ülkedeki yerli sermaye birikimini hızlandırmanın başlıca yolu... yabancı sermayeye eşlik eden beşeri enerji... yaratıcı mayadır... ithal edilen kültürel güçler böylece ülkenin ayrılmaz bir parçası haline gelir" (Laue, 1969, 180-2).

Vitte, ona takılan esprili lakapları fazlasıyla hak ediyordu: Fransızca "Monsieur Vite" (Bay Hızlı), "Rusya'nın Cobden'ı", "Rusya'nın kötü ruhlu dâhisi". Vitte ziyadesiyle hırslıydı, gerekli gördüğünde rakipleri aleyhine oyun kurmaktan çekinmezdi ve biyograficisinin belirttiği üzere, "çok zeki, muhtemelen dâhiydi" (Harcave, 2004, 3, 41). Başbakanlığa getirildiği 1903 yılına kadar bizzat yönettiği Rusya'daki gecikmiş modernizasyon, onun sayesinde gerçekten de ivme kazandı. 1890'lı yıllarda sanayi üretimi ikiye katlanırken, maden ve fabrika işçilerinin sayısı neredeyse iki katına çıktı. Sibiry ve Donets bölgesinde ekonomi modernleşti. "Rusya, 1890'lı yıllarda... sanayi devriminin getirdiği temel iktisadi dönüşümü yaşıyordu" (Blackwell, 1982, 42). Vitte'nin kendi anılarında özetlediği gibi, "Rusya'da bir ulusal sanayi sistemi kurulmuştu... Bunu mümkün kılan korumacı sistem ve yabancı sermayenin ülkeye çekilmesi" (Witte, 1990, 321).

Her ne kadar başarılarının tamamı demiryolu inşaatı ve sanayileşme ile bağlantılı olmuş olsa da, Vitte, son önemli hamlesini siyasette yaptı. Rusya'nın Japonya ile yaptığı savaşı kaybetmesinin ardından, çarın duyurduğu ve ülkeye bir parça sivil hakla bir nevi parlamenter sistem getiren 1905 Ekim Manifestosu'nun taslağını Vitte kaleme aldı. Aynı dönemde, Vitte, Rusya'nın ilk meşruti başbakanı olarak atandı. Bu görevi 1906 yılında bırakan Vitte, 1915 yılında hayatını kaybetti.

Yararlanılan kaynaklar: Laue (1969), Harcave (2004) ve Witte (1990).

Hazır çözümler el altındaydı. Modern eğitim sistemini ve dönüşüme uygun yasal çerçeveyi kurarken, eski, kadük kurumları bir kenara atma ve yerlerine Batılı versiyonlarını koyma eğilimi gelişti. Bankaların açılmasına, anonim şirketlerin kurulmasına ve yabancı yatırımların gelişmesine izin verilmesi bütün periferi ülkelerinin ortak özelliği oldu. Modern dönüşümün yapı taşlarını döşemek, gelişmiş ülkelerle kurulmuş iktisadi bağları sağlamlaştırmak ve Batı pazarlarına yapılan ihracatı artırmak, periferi ülkelerinin cephaneliğindeki önemli silahlar haline geldi.

Yine de modern iktisadi dönüşümü engelleyen sosyal, siyasi ve kültürel unsurlar olduğu gerçeği giderek daha bariz hale gelmekteydi. Devrimler, reform

hareketleri, aristokratik elitlerin liberal kanadı tarafından tepeden dayatılan reformlar ve bağımsızlık mücadelelerinin hepsi değişimin zamanla ilerlemesine yol açtı. 19. yüzyılın son bölümlerinde, periferilerdeki *eski rejimler* Batı model alınmak suretiyle reforma tabi tutuldu. Buna karşılık, söz konusu reformlar sadece geç değil eksik de kalmış reformlardı; çünkü kurumsal yapıdaki kimi modası geçmiş unsurları koruyup bölgenin sosyal ve kültürel mirasına bağlı kalmaya devam ettiler. Batı'da etkin işletilen kurumların altı periferide yolsuzlukla, kayırmacılıkla ve otoriterlikle sürekli oyulduğundan, o bölgelerde bu kurumlar çok daha az işe yarıyordu. Bununla birlikte, söz konusu kısmi reformlar Batı'yla daha sağlam bağ kurulmasının yolunu açtı.

Uluslararası ilişkiler, I. Dünya Savaşı'ndan önceki nispeten barış dolu yarım yüzyıllık dönem, serbest ticarete ve altın standardına uygun politikaların hâkim olduğu küreselleşme eğiliminin başarılı olması, Avrupa'nın merkezi ile periferiler arasındaki iktisadi ilişkilerin büyümesine hep katkıda bulundu. Periferilerdeki dönüşüm, Batı'da demiryolu çağının ve sanayileşmenin genişlediği dönemle örtüştü. 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde, kıtanın sanayileşen yarısında gıda ve hammaddeye duyulan talebin artması ticarete gerçek bir büyüme yarattı. Zengin ülkelerden az gelişmiş ülkelere sermaye akışının giderek hız kazanması bu büyümeyi kolaylaştırdı. Coğrafi yakınlık ve Batı'da aynı dönemde gerçekleşen ulaşım ve bankacılık devrimleri, Güney ve Doğu Avrupa'daki periferilerin Avrupa ekonomik sistemine kendilerini biraz daha fazla uyarlamasına sebep oldu.

Öte yandan, Batı'yı yüz yıl sonra taklit etmek, tıpatıp aynı şeyleri yapmak anlamına gelmiyordu. Bütün dünya değişmişti. Teknoloji artık ilk Sanayi Devrimi'ndeki basit ve ucuz teknoloji değildi. II. Sanayi Devrimi'nin modern teknolojisi bilime dayanıyordu, pahalıydı ve karmaşıktı; ziyadesiyle iyi eğitim almış uzmanlar bu teknolojiyi kullanabiliyordu. Ekonomi eski dönemle karşılaştırılmayacak kadar büyüdü, ölçeği genişledi; bu yüzden de, tam da periferi ülkelerinin daha az müreffeh ve daha az eğitilmiş olduğu bir dönemde, devasa yatırımlara ve daha ileri yönetim tekniklerine ihtiyaç duymaktaydı. Bu ülkeler, modern dönüşüm için gereken sermaye birikimini yaratacak şekilde teçhiz edilmedikleri gibi, yabancı ülkelerden gelen teknolojiyi benimseyecek sosyal becerileri de sınırlıydı. Bu toplumların en hareketli katmanları ülkeden göç etmiş, fırsatları dışarıda kovalıyordu.

Kalkınmada geç kalınmış olması, "geri kalmışlığı" avantaja dönüştürme" kapısını açabilirdi: A. Gerschenkron, periferideki ülkelerin merkez ülkelerden ileri teknolojiyi ve yönetim tekniklerini alıp benimseyerek daha hızlı büyüme ihtimalini böyle tanımlamıştı (Gerschenkron, 1962). Diğer yandan da, merkez ile periferi arasındaki zaman farkı ve geri kalmışlık, dönüşümün önüne çok daha büyük engeller çıkarttı. Batı'da daha önceki dönemlerde atılmış olan adımları uygulamak artık mümkün değildi. Periferiler biraz daha farklı zorluklarla yüzleşmek durumundaydı. Tekstil fabrikalarını yüzyıl önceki gibi kurma

imkânı yoktu, çünkü Avrupa'da zaten ihracata dönük güçlü bir tekstil sanayisi mevcuttu. Endüstriyel bağlantıları yaratmak için Batı'yla neredeyse eşzamanlı olarak (ve Batı'nın desteğiyle) demiryolu inşa etmek, acele etmek anlamına geliyordu; çünkü ortada sanayi yoktu. Bu nedenle, sanayileşme tamamlanmadan önce demiryolları periferilerde ancak kısmen kullanılabilirdi. Batı'da uzun bir hazırlık döneminin ardından, iktisadi gücün artmasıyla birlikte başlatılan serbest ticaret periferilerde benimsendiğinde, Batı ile aralarındaki muazzam kalkınmışlık seviyesi farkı ile ayrılmış olduklarından, hayli farklı sonuçlar doğurdu. Gerçekte, geri kalmışlığın sebep olduğu dezavantaj sağladığı avantajdan çok daha fazlaydı.

Avantajların mı yoksa dezavantajların mı ağır bastığını hesaplamak mümkün müdür? David Landes tam da bunu sormakta ve bu sorunun cevabını şöyle vermektedir: "Geç kalmış olmak bir şey kazandırır mı? Bazen evet ve bazen hayır" (Landes, 1991, 20). Bunu kolayca kaçan ve tuhaf bir cevap olarak görüp reddetmek de mümkündür ancak aslında tek gerçekçi cevap da budur. Periferi ülkelerin 19. yüzyılda edindiği tecrübe açıkça göstermektedir ki "daha geri kalmış bir ülkenin Avrupa ile bütünleşmesi o ülkenin 'periferiye itilmesine' her durumda yol açmadığı gibi, bu bütünleşmenin mutlaka bir arayı kapatma fırsatına dönüşmesi de gerekmiyordu" (Berend ve Ránki, 1982, 160). Bu yöndeki çabalar genel bir kalıp oluşturmadı. Avantajların mı yoksa dezavantajların mı süreci tayin ettiği ülkelerin koşullarına göre değişmekteydi. Kimi bölgeler ve ülkeler Batı'nın dönüşümünü takip etmeye diğerlerine nazaran daha hazırlıklıydı, ancak hepsi bu takibi denedi: Bazıları 1860'larda bu yola girerken diğerleri ancak 20. yüzyıla birlikte harekete geçebildi. Kimi çok çabuk tepki verdi, kimi yavaş davrandı; kimi daha başarılı oldu, kimi ise daha az başarılı. Bazıları modernleşmeye, sanayileşmeye başladı, sanayinin tarıma dayalı olduğu yapılar oluşturdu ve gelir seviyelerini yükseltti. Diğerleri, modern dönüşümü başlatmış olmakla birlikte tarımsal aşamadan çıkamadı ve kıtadaki en düşük gelir seviyeleri ile yetindi. Bu gibi ülkelerde, I. Dünya Savaşı'ndan önceki yirmi yılda dağınık, çoğu zaman izole edilmiş, sanayileşmiş cepler oluştu. Söz konusu modernleşme çabalarının sonucunu çoğunlukla ülke içindeki sosyal, siyasi, kurumsal ve kültürel faktörler belirledi; başka bir deyişle, "iktisadi olmayan unsurlar" belirleyici rol oynadı. Batı Avrupa ve İskandinavya erken modern yüzyıllarda önemli bir sosyal, siyasi ve kültürel dönüşümden geçerken, periferi bölgeleri bunu yapacak güçte değildi.

Periferilerde tartışma arttı ama bir hamle de yapılmadı. Modernleşmeye giden yol sonsuza dek tıkanmış mıydı? Avrupa'nın hızla kalkınan bölgelerini, duraklama evresindeki az gelişmiş bölgelerden ayıran bir Çin Seddi var denemezdi. Batı'nın ilerlemesi azar azar da olsa periferiyi etkiledi ve Batı ile periferi arasındaki iktisadi, ticari ve mali bağlar periferideki dönüşümün esas mayasını oluşturdu.

Kıtanın "Avrupalılaşması", uluslararası antlaşmalar, serbest ticaret ve altın standardı sistemleri ve Avrupa içi ticaretin dramatik ölçülerde artması sayesinde

de hızla ilerledi. Dünya ticaretinin değeri 1820 ile 1913 yılları arasında otuz iki kat arttı ve bu artışın sebebi şaşırtıcı biçimde Avrupa içi ticaret olmaya devam etti: Hem 1870 hem de 1913 yıllarında dünya ticaretinin yaklaşık üçte ikisini Avrupa içi ticaret oluşturdu. Bunun sonucunda periferinin rolü muazzam ölçülerde arttı: Avrupa ticaretindeki payı 1860'ta yüzde 16 ile yüzde 17 iken 1913 yılına gelindiğinde yüzde 26'ya ulaştı.

Esas soru hâlâ geçerliliğini korumaktadır: Periferi ülkeleri fırsatı yakalamayı ve Batı'nın gıda maddeleri ve hammadde talebini karşılamayı başardı mı? Bunu başarmaları için tarım ve madencilik alanlarındaki üretimlerini dikkate değer seviyede artırmaları gerekiyordu; böyle yapabilmek için ise kendi ekonomilerine yatıracak sermayeye, ekonomilerini Batı pazarlarına bağlayacak modern ulaşım sistemlerine ihtiyaçları vardı. Öte yandan, periferideki ülkelerin hükümetleri kalıcı finansal krizlerden mustarıptı, sürekli borçlarını çevirmeye uğraşıyorlardı; ancak bu borçlar kolay kolay geri ödenemediği gibi bazı durumlarda ülkelerin iflas etmesine yol açıyordu.

Nüfus Patlaması ve Dış Göçler

Ne gariptir ki, eski rejimlerini muhafaza etmiş olmalarına ve modern iktisadi dönüşümlerini gerçekleştirememiş olmalarına rağmen, 19. yüzyılda Batı'da görülen demografik devrimi periferi ülkeleri de neredeyse aynı ölçülerde tecrübe etti ve bu ülkelerin nüfusu da az çok aynı oranda arttı. Batı Avrupa'nın nüfus yapısında 18. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan dramatik değişiklikler tarım, iktisat ve eğitim alanlarındaki temel modernleşme ve modern bir medeniyetin ortaya çıkması ile yakından ilişkiliydi. Periferideki bölgeler Batı Avrupa'yı bir yüzyıl geriden takip ediyordu. Yine de Batı'daki kazanımların bir kısmı Güney ve Doğu Avrupa'ya da yavaş yavaş ulaştı. Batı'daki demografik değişikliklerin sebepleri ateşli tartışmaların konusudur: İktisadi modernleşme mi nüfus yapısında devrim niteliğinde değişikliklere yol açtı yoksa demografik devrim mi iktisadi modernleşmeyi tetikledi? Nüfus değişimleri ve iktisadi dönüşümler birbirini karşılıklı olarak belirliyor muydu?

Öte yandan, periferi için benzer bir tartışma hiç yapılmamaktadır. Bu bölgelerde iktisadi modernleşme, sanayileşme şöyle dursun, nüfus yapısındaki köklü değişikliklerden çok daha sonra meydana geldi. Ülke ekonomisiyle demografisi birbirleriyle yakından ilişkili değildi. Bu bağlantı, daha ziyade, Batı'daki modern dönüşümler ile periferideki demografik değişiklikler arasında bulunabilecektir.

Merak uyandıran soru (bu nedenle) Batı'da eşzamanlı ve ortaklaşa meydana gelmiş olan söz konusu iki sürecin, demografik değişim ile iktisadi modernleşmenin, periferinin kronolojisinde nasıl ayrı zamanlara düştüğüdür. İspanya örneği ele alındığında, Jorge Nadal şu sonuca varmaktadır: "Bir olgunun sebepleri... her ülke için münferiden incelenmeli... Tarımsal devrimin gerçekleşmeyişi, demografik sahte-devrimin gerçek yüzünü eninde sonunda açığa çı-

karmaktadır... Ne sanayi devrimi ne de demografik devrim gerçekleşti... hiçbir köklü ekonomik değişimin eşlik etmediği bir nüfus artışı yaşandı” (Nadal, 1973, 533, 537-8). Başka bir deyişle, periferi ülkelerindeki nüfus artışının Batı’dakine benzemesi tesadüf eseri idi ve her periferi ülkesinde farklı unsurlar bu artışa sebep oldu. Nadal, İspanya’daki nüfus artışını ülkenin Avrupa’daki topraklarını kaybetmesinin olumlu bir sonucu olarak açıklamaktadır.²⁶ Nadal’a göre, periferi ülkelerindeki nüfus artışında rol oynayan tek iktisadi unsur, bu ülkelerin mısır ve patates yetiştirmeye başlaması ve böylece nüfuslarını açlıktan korumuş olmasıydı. Diğer taraftan, Rusya’dan, Orta ve Doğu Avrupa’dan Akdeniz bölgesine uzanan muazzam büyüklükteki coğrafyayı kapsayan periferi ülkelerinde nüfusun benzer bir artış göstermesi nasıl mümkün olabildi? Bu sadece tarihsel bir tesadüf, o ülkelerde şans eseri bir araya gelmiş koşulların sebep olduğu bir dizi “demografik sahte-devrim” miydi?

İpuçlarını nüfus artışının yarattığı sonuçlara bakarak bulmak mümkün olabilecektir. Geniş kabul gören hesaplamalara göre, 1800 ile 1910 arasındaki dönemde periferinin nüfusu kabaca üç katına çıkarken, Batı Avrupa’nın merkez ülkelerinde üç buçuk kat arttı. Bu, periferideki nüfusun çok az daha yavaş arttığını göstermekteydi. 1820 ve 1913’e ait daha güvenilir rakamlar kullanıldığında ve üç bölge (Batı Avrupa ve İskandinavya’nın dahil olduğu başarılı bölgeler,²⁷ modernleşmenin yarı başarılı olduğu bölgeler,²⁸ modernleşmenin geciktiği, kısmen başarılı olduğu ya da tamamen başarısız olduğu bölgeler)²⁹ arasında karşılaştırma yapıldığında rakamlar daha da şaşırtıcı hale gelmektedir (bkz. Tablo 9.1).

Periferideki büyümenin daha hızlı olmasına getirilebilecek açıklamalardan biri, nüfus artışının Batı Avrupa’da (özellikle de Kuzeybatı Avrupa’da) 18. yüzyılda çoktan başlamış ve 19. yüzyılın ilk birkaç on yılında daha da hızlanmış olmasıdır. Buna karşılık, periferideki nüfus artışı ancak 19. yüzyılın ortalarından itibaren hız kazandı.³⁰ Diğer taraftan, 19. yüzyıldaki nüfus artışı, çeşitli bölgeler arasında kaotik bir farklılık da sergiliyordu. Gelişmiş dünyaya bakıldığında nüfus artış oranları arasındaki farkın son derece değişken olduğu görülmekteydi: Fransa’daki nüfus artışı bir buçuk kat, Hollanda’daki üç kat ve Britanya’daki dört kattı. Periferilere bakıldığında, Akdeniz ülkelerinde iki kattan az, Balkanlar’da iki kattan fazla, Lehistan’da üç kattan fazla, Finlandiya’da neredeyse dört kat ve Rusya’da dört kattan fazla nüfus artışı yaşandı. Başka bir deyişle, merkezdeki ve periferideki ülkeleri benzer bir şekilde ayırtıran uyumsuzluklar –çok hızlı ve nispeten ılımlı artışlar– mevcuttu. Bu tespit yerel kültürel-sosyal özelliklerin önemini vurgulasa da, nüfus artışının ülkeden ülkeye rasgele değiştiği anlamına gelmemektedir. Daha önce bahsedildiği üzere, bölgeler temel hususlarda benzerlikler sergiliyordu ve günün sonunda, Avrupa geneline yayılmış bir nüfus artışı vardı (bkz. Şekil 9.1).

Bununla birlikte, genel demografik benzerliklerin ötesine geçildiğinde ve ayrıntılı parametrelere bakıldığında, merkez ile periferi arasındaki büyük ve

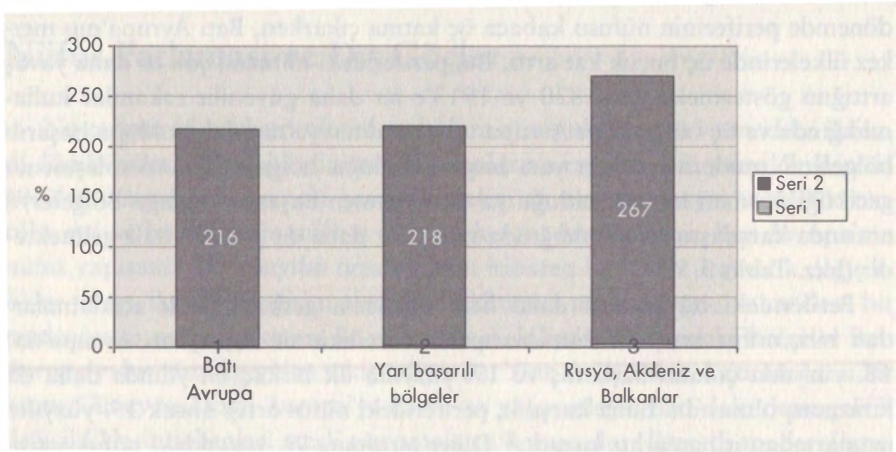
Tablo 9.1 Bölgelere göre Avrupa'daki nüfus artışı, 1820-1913

Bölgeler	1913'teki nüfus artışı (1820=100)
Başarılı bölgeler	216
Yarı başarılı bölgeler	218
Modernleşmenin çok geciktiği, kısmen başarılı olduğu ya da tamamen başarısız olduğu bölgeler	267

Kaynaklar: Maddison (2001), Mitchell (1975) ve Palairret (1997)'den yararlanılmıştır.

Şekil 9.1

Avrupa'da bölgelere göre nüfus artışı, 1820-1913 (yüzde) (Maddison, 1995)

tipik fark kendisini göstermektedir. Avrupa'daki nüfus artışı hızla azalan ölüm oranları ile daha makul ölçülerde düşen doğum oranlarının bir sonucuydu.³¹ Periferilerin nüfus yapısındaki değişim ise biraz daha farklıydı. Bir bütün olarak bakıldığında, periferilerde hem ölüm hem de doğum oranlarının azaldığı görülmekteydi. Öte yandan, ölüm oranlarındaki keskin düşüş (her bin kişide 37-38'den her bin kişide 22 ila 30'a çıkmıştı), her ne kadar Batı'dakinden çok daha az önemli olsa da, yine de çok büyük bir nüfus patlamasına sebep oldu.³² Batı'da ölüm oranlarının düşmesini sağlayan önemli unsurlardan biri çocuk ve bebek ölümlerindeki azalmaydı. 19. yüzyılın ilk çeyreği ile 20. yüzyılın ilk on yılı arasında, bebek ölümleri (yenidoğanların ilk bir yıl içerisinde ölmesi) binde 144'ten binde 127'ye geriledi. Bu alanda en dikkate değer ilerleme, ölüm oranının binde 178,5'ten binde 84,5'e düştüğü İsveç'te görüldü. Buna karşılık, Güney ve Doğu Avrupa'daki periferi bölgelerindeki bebek ölümleri oranı, savaşın önce, her bin doğumda 160 ila 200 arasında takılıp kaldı.³³

Diğer taraftan, periferi bölgelerindeki doğum oranları Batı'dakine çok yakın değildi: Bu oran Batı'da binde 14 ila 20 iken periferide binde 35 ila 40 seviyesinde kaldı. Akdeniz ve Orta Avrupa bölgelerindeki doğum oranları binde 33 ila 37'ydi; Balkanlar'da ve Rusya'da neredeyse hiç değişmeden binde 40 ila 46 seviyesinde kaldı. Başka bir deyişle, şaşırtıcı derecede yüksek ve istikrarlı doğum oranları ile daha makul seviyede ancak yine de önemli ölçüde azalan ölüm oranları, periferi bölgelerinde de merkez ülkelerdeki kadar nüfus artışına sebep oldu.

Aynı zamanda, ortalama insan ömrü söz konusu olduğunda, merkez ülkeler ile periferi arasında dikkate değer bir farklılık mevcuttu. Geleneksel ortalama insan ömrü tüm Avrupa için 25 ila 30 yıldır ve bin yıldır neredeyse hiç değişmemişti. 1820'ye gelindiğinde ise bu süre Britanya, Fransa, Hollanda ve İsveç için 30 ila 40 yıla yükseldi. 20. yüzyılın başlarında ise Batı Avrupa ve İskandinavya bölgesinde 47 ila 56 yıla çıktı. Periferi bölgelerinde çok daha geleneksel beklentiler hâkimdi: 1900 yılında, ortalama insan ömrü Macaristan, İspanya ve Rusya için, sırasıyla 39 yıl, 35 yıl ve 32 yıldır. Az gelişmiş bölgelerdeki ortalama 30 ila 40 yıllık insan ömrü, Batı'dakinden 10 ila 20 yıl kısaydı.

Daha ayrıntılı bu demografik verilere bakıldığında, ülkeler arasındaki rastlantısal farklılıklar bir kenara, periferi bölgelerinde kolaylıkla fark edilebilen benzerlikler olduğu gayet açıkça ortadadır. Bu bölgelerin genel özellikleri şöyle özetlenebilecektir: Geleneksel olarak yüksek doğum oranlarına ve azalan ölüm oranlarına dayanan hızlı nüfus artışı, dikkate değer seviyede düşük nüfus yoğunluğu, Batı'yı çok geriden takip eden ve bir ölçüde artmış olsa da yine de düşük kalan ortalama insan ömrü. Periferi bölgelerine has demografik yapının esas sebepleri nelerdi? Birincisi, periferi bölgelerinin ezici bir çoğunlukla ya da tamamen tarımsal ve kırsal özellikler sergilemesiydi. Halkın eğitim seviyesi düşük, okuma yazma bilmeyenlerin oranı ise yüksekti. Üstelik, evlilik alışkanlıkları söz konusu olduğunda merkez ülkeler ile periferi bölgeleri arasında büyük farklılıklar vardı. Batı'da, kadınlar evlerinin dışında çalışmaya başlamıştı, kök aile dağılmıştı ve genç insanlar artık daha geç yaşta evleniyordu. John Hajnal'ın meşhur kitabı, *European Marriage Patterns in Perspective* (1965), kitadaki evlilik âdetlerinin nasıl birbirinden uzaklaştığını gözler önüne serdi. Hajnal, 19. yüzyıl Avrupa'sındaki evlilik kalıplarının, Trieste'den St. Petersburg'a çekilecek hayali bir çizginin (çoğu zaman "Hajnal çizgisi" olarak adlandırılmaktadır) iki tarafında zaman içinde farklılaştığına dikkat çekti. O çizginin batısında, evlenen insanların sayısı daha azdı ve onlar da çok daha geç yaşta evleniyordu. 1910 itibarıyla, Batı Avrupa'da yıllık evlilik oranı her bin kişide on beş on altıyken Macaristan'da on sekiz ve Sırbistan'da yirmiydi. Yirmi beş ile otuz yaş arası bekâr kadınların oranı Batı'da yüzde 35'e ve hatta yüzde 50'ye yükselirken, Macaristan'da sadece yüzde 10'da kaldı. Hajnal çizgisinin doğusundaki insanlar batısındakilerden beş altı yaş daha genç evleniyordu.³⁴ Hajnal, evliliğin ertelenmesinin ya da hiç evlenilmemesinin, gelişmiş ülkelerde-

ki çocuk sayısını düşürdüğünü gözlemledi. Evlilik kalıplarının değişmemesi, az gelişmiş bölgelerde doğum oranlarını yüksek tuttu (Hajnal, 1965).

Her ne kadar periferi bölgelerindeki doğum oranları Batı'dakinden farklı gelişmiş olsa da, (merkez ülkelerdekinden yüksek kalsa da) ölüm oranları hiç şüphesiz Batı'yı takip ediyordu. Bu farkın sebebi neydi? En önemli sebep, Batı'daki sağlık bakımının ilerlemesinin, aşıların, modern sıhhi önlemlerinin ve temel eğitimin periferi bölgelerine aşama aşama yayılmasıydı. Bunlar yaygınlaşırken, iktisadi modernleşme ve sanayileşme henüz başlamamıştı. Habsburg İmparatorluğu'nun aydınlanmış mutlakiyetçi imparatoriçesi Maria Theresa'nın, Batı'daki ilerlemeden ilham alan ve doğrudan etkilenen, Batı'yı örnek alarak modern bir sıhhi sistem kurma amacını açıkça taşıyan *Hıfzısıhha Kuralları*'nı (*Normativum sanitatis*) 1770 yılında duyurması bunun tipik bir örneğidir. Sağlık reformları ve kurumları, “nispeten küçük, iktisadi açıdan geri kalmış Habsburg vilayetlerinin... [örneğin] Galiciya, Bukovina ve Transilvan-ya'ya özgü uygulamalar” olarak yürürlüğe konuldu (Sechel, 2008, 97).

İmparatorluğun en doğu vilayetleri ile kıtanın en az gelişmiş bölgesi olan Balkanlar nasıl oldu da Batı'yı takip etti? Teodora D. Sechel, Maria Theresa'nın Prusya imparatoru ile sürekli rekabet halinde olduğunu ve Batı'daki gelişmeleri yakından takip ettiğini öne sürmektedir. Maria Theresa, İmparatorluk Kütüphanesi'nin direktörlüğünü ve Viyana Üniversitesi'nin dekanlığını yapması için bir Hollandalı akademisyeni, Van Swieten'i, davet etti. Van Swieten, Hollandalı bilim insanı-fizikçi Herman Boerhaave'nin öğrencilerinden biriydi ve Habsburg Monarşisi'nin tamamında sağlık reformlarının uygulanmasında, tıp fakültelerinin kurulmasında ve sağlık yönetimi sistemi yaratılmasında temel bir rol oynadı (Sechel, 2008, 99). Bunların hemen ardından sıhhi teftişler, tıp hizmetlerinin standartlaştırılması, imparatorluk topraklarına yayılmış şubeleriyle Viyana'daki Sanitas-Hof Deputation* kurumunun en tepede olduğu iyi örgütlenmiş piramitvari bir kurumsal sistem geldi. Madencilik yapılan bölgelerde doktorların ve sertifikalı ebelerin hizmet verdiği sağlık ocakları kuruldu. Devlet kurumlarındaki doktorlar ayrıca şehirlerdeki sağlık koşullarını teftiş eden “tıbbi polis” vazifesi de gördü. Salgın hastalıkları engellemek için sınırlar *sıhhi kordon* altına alındı; hem ülke içindeki hem de sahillerdeki sınırlarda karantina bölgeleri kuruldu.

Halk sağlığı 19. yüzyılda daha da modernleştirildi. Avusturya-Macaristan'ın nispeten geri kalmış tarıma dayalı yarısında, 1876 tarihli Halk Sağlığı Yasası Macaristan'ı Batı'daki gelişmiş sağlık sistemiyle tanıştırdı. Hükümet, bütün ölümlerin ve ölüm sebeplerine dair araştırmaların kayıt altına alınmasını mecburi kıldı. Hastalıkların önlenmesi, kamu otoritelerinin görevi haline geldi. Evler, okullar, dükkânlar ve kurumlar için sıhhi kurallar belirlendi. İnsanların ve hayvanların aşılanması zorunlu hale getirildi; sadece on yılda yapı-

lan hastanelerle yatak sayısı üçte bir oranında artırıldı. Devletin işlettiği gıda muayenesi, ambulans ve ilk yardım servisleri de uygulamaya konuldu. Söz konusu gelişmelere rağmen, az gelişmiş bölgelerdeki sağlık hizmetlerinin kalitesi yetersizdi. Doktor ve yatak sayısına bakıldığında, Güney ve Doğu Avrupa'daki sağlık hizmetleri Batı'dakinin yalnızca dörtte biri seviyesindeydi.³⁵

Tabii ki, ölüm oranlarındaki azalış zaman içinde kuzeybatıdan doğu ve güneye doğru hareket ediyordu. İsveç'teki ölüm oranı 1750'li yıllarda her bin kişide 205'ti ve 1860'a gelindiğinde bütün İskandinavya'da bu oran her bin kişide yirminin altına düşmüştü. İngiltere bu oranı 1880'de, Hollanda 1890'da, İtalya ve Avusturya 1910'da, İspanya ve Doğu Avrupa'nın büyük bölümü ise ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra yakaladı (Glass ve Grebenik, 1965, 70).

Periferi bölgelerinde hem ölüm hem de doğum oranlarındaki değişim Batı'yı az çok takip ediyor, ancak Batı'dakinden çok yüksek seyretmeye devam ediyordu: Nihayetinde, bu iki oran arasındaki farkın açılması hızlı nüfus artışlarına sebep oldu. 19. yüzyılın ilk yarısında, Avrupa'nın tarıma dayalı periferi bölgelerindeki nüfus artışı gelişmiş bölgelerdekine nazaran yine de yavaştı. Batı'daki yüzde 223'lük artışa kıyasla, Akdeniz Avrupa'sındaki nüfus yüzde 143, Orta ve Doğu Avrupa'daki nüfus ise yüzde 153 oranında arttı. 1850 ile 1910 arasında ise Batı'daki ilerlemeler periferi bölgelerine yayıldı ve nüfus dinamikleri dikkat çekici bir değişime uğradı. Kentleşmenin ve modernleşmenin artması nedeniyle, Batı Avrupa'daki nüfus artış hızı azalıp yüzde 62'ye gerilerken, periferi bölgelerinde iki kattan fazla arttı (yüzde 216).³⁶ Periferi bölgelerindeki nüfus yoğunluğu, öte yandan, Batı'dakinden çok daha düşük kaldı. I. Dünya Savaşı'ndan önce, kilometrekare başına Kuzeybatı Avrupa'da 223 kişi; kıtanın orta bölgelerinde kabaca 95 kişi;³⁷ Macaristan, Romanya ve Bulgaristan'da 55 kişi; İber Yarımadası'nda 39 kişi ve Rusya'da sadece 26 kişi düşmekteydi. Bu rakamlar, bölgeler arasında neredeyse dokuz kat fark olduğunu göstermektedir.

Avrupa, bu nüfus patlaması ile baş edemiyordu. Britanya Adaları ve Almanya 19. yüzyılın ilk yarısında çok büyük göç verse de yüzyılın son üçte birlik döneminde bu göç durdu. Bu ülkeler yerine, nüfusu hızla artan periferi bölgeleri büyük göç vermeye başladı. Sanayileşmeye geç başlayan İskandinavya da artan nüfusunun büyük bölümünün göç ettiğine tanık oldu. 1880'de, Avrupalı göçmenlerin yüzde 45'ini İskandinavya, İtalya, Orta ve Doğu Avrupa'dan gidenler oluşturmuyordu. Bu oran 1890 yılında yüzde 72'ye ve 20. yüzyılın başlarında yüzde 80'e çıktı. 1880 ile 1914 yılları arasında, Avrupalı göçmenlerin yüzde 24'ünü İtalyanlar, yüzde 13'ünü İspanyollar ve yüzde 6'sını İskandinavlar oluştururken, kabaca dörtte biri de Orta ve Doğu Avrupa ile Rusya'dan gelenlerdi. Bu büyük göç, söz konusu bölgelerdeki nüfus artışının yüzde 20 ile yüzde 25'ine karşılık gelmekteydi.

İrlanda'nın verdiği göç, 19. yüzyıl Avrupa göçler tarihi içinde özel bir yer tutmaktadır.³⁸ 1845 ile 1848 yılları arasında İrlanda'yı yaklaşık bir milyon insan terk etti ve 1851 ile 1911 yılları arasında en az 4,2 milyon insan İrland-

da'dan göç etti: Bu rakam, nüfustaki doğal artış miktarını da aşıyordu. İrlanda'yı vuran krizin benzeri yoktu; diğer taraftan, periferi bölgelerinde ağır kıtlıklara nadiren rastlanıyor da değildi. Bu kıtlıklar İspanya'da 1857, 1868, 1879 ve 1898 yıllarında görüldü. Habsburg İmparatorluğu'ndaki Galiçya vilayetinin doğu yarısını 1847, 1849, 1855, 1865, 1876 ve 1889 yıllarında kıtlık vurdu. Finlandiya'da 1868'de yaşanan son kıtlık ülke nüfusunun yüzde 8'inin ölümüne yol açtı. Topraksızlık ve açlık, Avrupa'nın geri kalmış bölgelerindeki milyonlarca insanı göç etmeye zorladı.

Çok geri kalmış Balkanlar ise büyük ölçüde hareketsizdi, göç vermiyordu. Yoksulluk, okuryazar oranının son derece düşük olması, bilgi azlığı ve köy komünlerinin varlığını sürdürmesi sosyal mobilitenin önüne yıkılması zor engeller koydu. Bu bölgedeki tek önemli nüfus değişimi, Müslümanların topluca Türkiye'ye göç etmesiydi: Bir milyondan fazla kişi, bağımsızlığını yeni kazanmış Balkan devletlerinden kaçıp Anadolu'ya gitti. Rusya'nın dışarıya göç vermesini sınırlayan da benzer koşullardı. Rus köylüleri ya yerinde kalıyor ya da ülke içinde yer değiştiriyordu: Köylüler genellikle, nüfus yoğunluğu çok düşük olan ve ülkenin Avrupa'daki yarısından büyük göç alan Sibirya'ya bedava toprak sahibi olmak için gidiyordu. Amerika Birleşik Devletleri'ne ya da başka ülkelere göç edenlerin ezici çoğunluğunu azınlıklar oluşturuyordu: Rusya'dan göç edenlerin yüzde 90'ı baskı altındaki Yahudiler, Lehistanlılar, Latviyalılar, Estonyalılar ve Litvanyalıları. İspanya'nın dışarıya az göç vermesi, yoksulluğun vurduğu bazı bölgelerden dışarıya kitlesel göç verilmesinin önündeki büyük ve hiç şüphesiz ortak bir engeli ortaya koyuyordu. Blanca Sánchez-Alonso, İspanya'daki dış göçün "gelir düşüklüğü nedeniyle kısıtlandığını" işaret etmektedir: Göç yolculuğunun kişi başına maliyeti 1880 yılında 153 günlük, 1892-1905 döneminde 195 günlük ücrete karşılık geliyordu. 19. yüzyıl sonunda yaşanan tarım krizi ile birlikte İspanya'da yaşanan devalüasyon, seyahat ücretlerini önemli ölçüde artırdı (Sánchez-Alonso, 2000a, 319, 327).³⁹

Bununla birlikte, periferi bölgeleri 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde sadece dış göç vermekle kalmadı; bazı bölgeler kitlesel göç de alıyordu. Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından, on binlerce Yunan Anadolu'dan, Romanya'dan ve Habsburg İmparatorluğu'ndan evine döndü; Rusya, ülkenin batısındaki köylüleri, 1860 ile 1880 yılları arasında, Sibirya gibi nüfus yoğunluğu düşük bölgelere yerleşmeye davet etti; 1890'lardan itibaren, Rusya'nın yeni işgal ettiği topraklara Çinli, İranlı ve Türk göçmenler yerleşti. 1825 ile 1915 yılları arasında, üçte ikisi Avrupa'dan gelen toplam 4,2 milyon insan Rusya'ya yerleşti. Buna ilaveten, 7 milyon Rus, imparatorluğun Avrupa'daki yarısından, Sibirya ve Orta Asya gibi yeni ilhak edilen topraklara göç etti. Yaklaşık bir iki milyon Yahudi de Rusya'yı, Lehistan topraklarını ve Habsburg işgalindeki Galiçya'yı bırakarak Romanya ve Macaristan'a yerleşti.

Üstelik, demografik değişikliklere geleneksel aile yapısındaki değişiklikler de eşlik etmekteydi. Daha önce tartışıldığı üzere, Batı'da çekirdek aile yapısı

hâkimdi. Periferi bölgelerinde ise kalabalık ortak aile yaşamının üstünlüğü, bölgesel farklılıklara rağmen, çok uzun süre daha devam etti. Pek çok yerde geleneksel köy ailesinin nüfusu on iki kişiden kırk kişiye, bazen de daha fazlasına, çıkıyor ve bu kişiler aile komününü oluşturuyordu. 1814 yılında, çekirdek aileler Rusya nüfusunun yalnızca üçte birine karşılık gelirken üç neslin bir arada yaşadığı aileler yüzde 60'ına, dört nesilli aileler ise yüzde 7'sine karşılık geliyordu. Benzer bir şekilde, Güney Slavlarında görülen *zadruga*, 19. yüzyılın ortalarına kadar, yirmi ila otuz ve bazı vakalarda seksen aile ferdinden müteşekkildi. 1863'te Orasac'ın, Sırbistan, nüfusunun yalnızca yüzde 2'si çocuksuz ailelerden oluşuyordu.

1860'lı yıllarda, dönemin nüfus bilimcilerinden biri Macaristan hakkında şunları yazmıştı: "Ataerki hayat baskın... köylüler hâlâ genellikle birlikte yaşıyor; bazı köylerde, aynı çatı altında yaşayan otuz kırk ferdin olduğu aileler mevcut" (Pap, 1865, 58). Ülkenin bazı bölgelerinde, ailelerin beşte birinin biraz fazlası çekirdek aileyken, başka bölgelerde bu oran yüzde 40 ila yüzde 50'ye yakındı. I. Dünya Savaşı başladığında, geleneksel kalabalık aileler Avrupa'nın çoğu bölgesinde neredeyse yok olmuştu.

Batı'daki demografik gelişmeler periferi bölgelerine nasıl yavaş yavaş ulaşırsa *eğitimdeki* gelişmeler de aynı şekilde periferiye taşındı. Zorunlu ve parasız temel eğitim ile okuma yazma bilmemenin ortadan kaldırılması, yani Batı'nın eğitim alanındaki esas başarısı, geri kalmış periferi bölgelerinde de görülmeye başlandı. Eğitim reformu sağlıktaki düzenlemelerle aynı zamanda, bazen de şaşırtıcı biçimde daha erken dönemde, yürürlüğe konuldu. Macaristan Eğitim Bakanı József Eötvös 1868 yılında, altı ile on iki yaş arasındaki çocuklar için temel eğitimi zorunlu ve ücretsiz hale getirdi, dersliklerdeki öğrenci sayısını sınırladı ve öğretmen başına düşecek öğrenci sayısını sabitledi. Öğretmen okulları açıldı ve pek çok bölgede okul inşaatına başlandı. Macaristan'da Almanya'daki liseler (*gymnasium*) benzeri okulların sayısı düzenli olarak arttı: 1860'lı yıllarda lise çağındaki öğrencilerin yaklaşık yüzde 5'ine seçkin eğitim veren 150 lise varken bu sayı I. Dünya Savaşı öncesinde 350'ye çıktı. Macaristan, zorunlu ve ücretsiz temel eğitimi Britanya ve Fransa'dan on yıllarca önce başlattı.

Benzer reformlar tüm periferi ülkelerine yayıldı ancak bunların çoğu daha sonraki yıllarda gerçekleşti ve hemen her zaman katı müeyyideler olmadan uygulandı. Çocukların büyük kısmı okula yazdırılmıyor, yazdırılanların bazıları ise yılın bazı dönemlerinde okula gitmiyordu. Çok büyük ölçüde tarımsal kalmış, kentleşmemiş bölgelerde çocuklar çoğu zaman tarlada çalışmak ya da hayvan gütmek zorunda kalıyordu; okula gitmek için kilometrelerce yol yürümeleri gerekiyordu ve yoksul ailelerin çocuklara ayakkabı alacak parası yoktu. Geleneksel düşünce tarzları kızların eğitim almasına karşı çıktığından okuryazarlık oranı kızlar arasında çok daha düşüktü. Nüfusun büyük bölümünün okuma yazma bilmediği, taşrada ilkökul yaşındaki çocukların yalnızca yüzde 27'sinin okula yazdırıldığı Romanya'da, okula giden taşralı kızların oranı sa-

dece yüzde 13'tü. Kadın nüfusun ancak yüzde 7'si okuma yazma biliyordu. Polonya'da, 1900 yılı itibarıyla hizmet sektöründe çalışan kadınların yüzde 70'i okuma yazma bilmiyordu. Cehalet, periferi bölgelerinde kitleleri etkileyen bir sorun olmaya devam etti: I. Dünya Savaşı'na kadar, nüfusun yüzde 40 ila yüzde 80'i okuma yazma bilmiyordu.

Batı'daki sanayi dönüşümünün cazibesinin yanı sıra, nüfus patlaması da periferi bölgeleri için büyük bir zorluk teşkil etti. Yüzyıllar boyu neredeyse hiç değişmemiş bir bölge, bir anda üç katına çıkan nüfusunu nasıl besleyebilirdi? Toprakları genişletmek söz konusu değildi; gelirleri artırmak ve istihdam yaratmak ancak ekonominin modernleştirilmesi, verimliliğin artırılması ve sanayileşme ile sağlanabilirdi. Buna karşılık, iç kaynaklar bu dönüşümü başlatmaya yetmiyordu. Periferi bölgelerinin modern dönüşümünün başlangıç noktası, Batı kaynaklı yoğun sermaye girişi idi.

Modernleşme Fitilini Tutuşturan Batılı Kıvılcımlar

Periferiye Sermaye Akışı

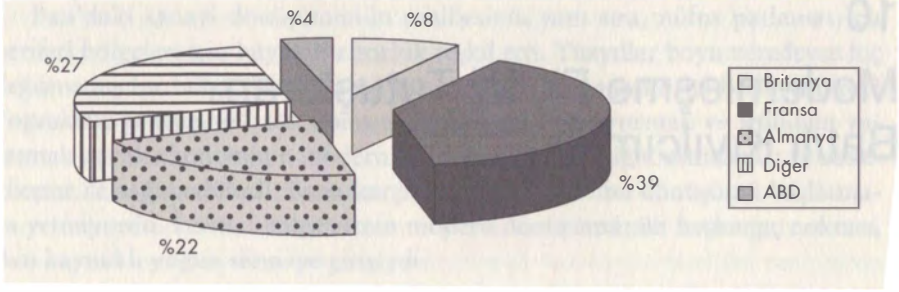
Tepeden dayatılan reformlar, Batı'daki modern hukuk sisteminin ve kurumsal yapının temel unsurlarının 1860'lı ve 1870'li yıllarda periferideki bölgelere getirilmesini sağladı. Modern mülkiyet hukukunun kurulması ve soylulara ait toprakların ellerinden alınma ihtimali, Ortaçağ'dan kalma tekellerin (örneğin İspanya'daki arkaik madencilik yasaının) kaldırılması ve diğer bazı reformlar, yabancı yatırımların periferiye gelmesinin yolunu açtı. Hükümetlerin ve belediyelerin çıkarttıkları tahvillerle demiryolu yatırımcılarına faiz garantisi verilmesi ve diğer önemli adımlar yatırımları cazip hale getirdi. Söz konusu unsurlar, Avrupa'nın geri kalmış bölgelerine sermaye akışının büyük bir ivme kazanmasına yol açtı. 19. yüzyılın son üçte birlik diliminden başlamak üzere, sermaye ihracı, Avrupa'nın iktisadi bütünleşmesinin temel itici güçlerinden biri ve Akdeniz bölgesi ile Orta ve Doğu Avrupa'nın modernleşmesinin esas kaynağı haline geldi (bkz. Şekil 10.1 ve 10.2).

Diğer kıtalardaki sömürgelere ve yarı-sömürgelere yapılan yatırımlar bariz iktisadi sömürünün ve kaynakların tekelleştirilmesinin vücut bulmuş haliydi, ancak Avrupa'nın periferisinde süreç tam olarak böyle işlemedi. Yardım alan hükümetler ve önde gelen finansal oyuncular, sermaye ihraççılarının karşı tarafın ekonomisini mutlak hâkimiyetleri altına almasını ya da kendi çıkarlarına acımasızca tabi kılmasını engelleyen önemli bir aracı rolü üstlendi. Daha küçük ve daha zayıf ülkelerin (özellikle Balkan ülkeleri) bu sürece müdahale etme gücü daha azdı fakat siyasi ve askeri bakımdan daha önemli olanların (bilhassa Rusya'nın) gücü çok daha fazlaydı.

Coğrafi yakınlık ve hammaddelelerin kolay erişilebilir olması, yatırımcıların Akdeniz bölgesine oldukça erken dönemde ilgi duymasına sebep oldu. Londra

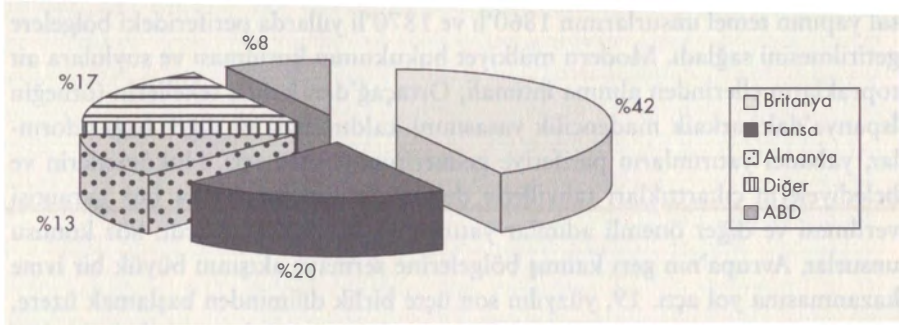
Şekil 10.1

Avrupa içine yapılan sermaye yatırımlarının brüt nominal değeri, 1914 (yüzde)
(Maddison, 2001, 99)

Şekil 10.2

Avrupa dışına yapılan sermaye yatırımlarının brüt nominal değeri, 1914 (yüzde)
(Maddison, 2001, 99)

ve Paris borsaları aracılığıyla, bu bölgedeki devletlere krediler verildi. Fransız borsasının devraldığı İspanya devlet tahvilleri, Fransa'nın 1816 ile 1851 arasında yaptığı dış sermaye yatırımlarının üçte birine karşılık gelmekteydi. Londra Borsası, Avrupa'ya verilen kredilerin dörtte birini oluşturan İspanya devlet tahvillerine el koydu. İspanya Demiryolu Yasası'nın (1855) çıkartılmasıyla demiryolu inşaatları hız kazandı; İspanya'da 1866 yılından sonra gerçekleşen demiryolu yatırımlarının yüzde 60'ı Fransa'daki sermaye grupları tarafından finanse edilmekteydi.

1856 ile 1868 yılları arasında, yabancı yatırımcılar İspanya bankacılık sektörüne gözlerini çevirdi ve ülkedeki ilk büyük bankaları kurdu. Fransız Péreira Bank, (465 milyon peseta sermayeyle) Sociedad Generale de Credito Mobiliare Español bankasını açtı; Rotschild ailesinin Fransa kolu (304 milyon peseta sermaye koyarak) Sociedad Español Mercantil e Industrial bankasını kurdu;

(399 milyon peseta sermayeli) Compañia General de España şirketinin kurulmasının arkasında da yine Fransız sermaye grupları vardı. Yerel bankalar bu kurumlarla karşılaştırıldığında önemini yitiriyordu: En büyükleri olan Credito Mobiliario de Barcelona'nın sermayesi yalnızca 12 milyon pesetaydı.

İspanya'daki zengin maden kaynaklarının çıkartılması yabancı yatırımcıların iştahını 19. yüzyılın ilk yarısında zaten kabartmıştı. Bilhassa Sierra de Gádor ve Sierra de Almenara bölgelerindeki yeni madenler, 1830 ile 1910 arasında kurşun üretiminde yedi kat artışa yol açtı. İspanya'daki kurşun madenciliği 1860'lardan itibaren dünya pazarını yönetti. Rotschild ailesi 1873 yılında İspanya'daki bakır madenciliğini modernize etti. Rio Tinto [Kızıl Nehir] bölgesindeki en önemli bakır madenlerinden 1875 ile 1914 yılları arasında 58 milyon ton bakır cevheri çıkartıldı ve son dönemde yıllık ortalama üretim 2,5 milyon tona yükseldi. 20. yüzyılın başında İspanya dünya bakır üretiminin neredeyse yarısını tek başına karşılıyordu. Yeni madencilik yasasının çıkarıldığı 1868 yılından sonra, İspanya'daki demir cevheri madenciliğine Britanya büyük yatırım yaptı. 1875'e gelindiğinde, yirmi iki Britanyalı madencilik şirketi Vizcaya'da bol miktarda bulunan demir rezervlerini çıkartıyor ve yılda 4 milyon ton cevheri Britanya'ya gönderiyordu.¹ Ülkenin en önemli madenin, demir cevherinin, yalnızca yüzde 9'u İspanya'da işleniyordu. Buna karşılık, 20. yüzyıla girilirken madenlerin, en önemlisi demir cevherinin çıkartılması, Vizcaya bölgesinde geç kalınmış ancak göz alıcı bir sanayileşme sürecinin temelini oluşturdu. Hammaddede çıkartmada kullanılan yabancı yatırım, geç kalınmış bir sanayileşme hamlesini en sonunda başlattı.

1890 yılında, Portekiz'in ödemesi gereken borç 700 milyon dolara dayanmıştı. Ülkenin ticari açığı devasa boyutlarda olduğu için, Portekiz kredilerinin anaparasını ve faizini ödeyemiyordu. Portekiz ayrıca, I. Dünya Savaşı'ndan önce yapımı devam etmekte olan kabaca 1.000 kilometrelik demiryolu hattının parasını da ödeyemez durumdaydı. Sonuçta, demiryolları yabancıların gözetimine bırakıldı, Portekiz devletine ilave kredi verilmedi. 20. yüzyıla girilirken Portekiz'e yalnızca doğrudan yatırımlar geliyordu ancak bunlar da önemsiz miktarlardaydı. Ne İspanya ne de Portekiz 20. yüzyılın başlarında dikkate değer seviyelerde yabancı sermaye çekemedi. İber Yarımadası'na yapılmış yabancı yatırımın toplamı, 1,5 milyar dolar, dünyadaki toplam yabancı yatırımın yüzde 3 ile yüzde 4'üne karşılık gelmekteydi.

Avusturya-Macaristan, modern dönüşümünün o belirleyici ilk dönemlerinde büyük miktarlarda yabancı sermaye çekti; öte yandan, imparatorluğun doğusundaki periferi bölgeleri, önemli sermaye ithalatçısı bölgelerden biri olmayı savaşa kadar sürdürdü.² Fransa'nın ihraç ettiği sermayenin 1902 itibarıyla yalnızca yüzde 12'si ve 1914'te sadece yüzde 5'i Tuna Nehri monarşisine [Avusturya-Macaristan İmparatorluğu] ayrılmıştı. Öte yandan, Almanya'nın siyasi ve iktisadi çıkarları Avusturya-Macaristan üzerinde yoğunlaştı. Savaştan önce, Almanya'nın ihraç ettiği sermayenin yaklaşık yüzde 23'ü, Avrupa içine yaptığı ihraçların en büyüğü, o bölgeye gitmekteydi.

İmparatorluğun batı yarısına, Avusturya-Bohemya bölgesine, 19. yüzyıl sonu itibarıyla yatırılmış sermayenin yüzde 35'i yabancılara aitti. 1880'li yıllara değin, demiryolu inşaatlarının finansmanı ağırlıklı olarak, gerek doğrudan yatırım gerek devletlere verilen krediler aracılığıyla, yabancı sermaye ile sağlanmaktaydı. Buna karşılık, o dönemden sonra dış finansal kaynakların önemi yavaş yavaş azaldı. Avusturya-Bohemya, 20. yüzyıl başlamadan hemen önce sermaye "ihraççısı" haline geldi. Avusturya-Çek bölgesinin yatırımları, çoğunlukla Monarşi'nin az gelişmiş bölgelerini ve ayrıca Balkanlar'ı hedefliyordu. Söz konusu yatırımlar, Almanların ve diğer ülkelerin Monarşi'ye gönderdiği yabancı sermayenin yüzde 80'ine ulaştı.

Macaristan'a açılan kredilerin yarısından fazlasını (yüzde 55'ini), yüzde 23'ünü Avusturya bankalarının oluşturduğu yabancı bankalar sağlamaktaydı. Belediyelerin çıkarttığı tahvillerin finansmanının yüzde 55'i yurtdışından ve yüzde 27'si Avusturya'dan geliyordu; demiryolu hisselerinin yüzde 70'i yabancılardan, ağırlıklı olarak Avusturyalıların ve Almanların elindeydi. Macaristan'ın önde gelen bankaları 1867 yılından sonra kurulmuştu ve çoğunlukla Avusturya bankalarının iştirakleriydi; söz konusu bankaların yüzde 45 hissesi Avusturyalılara aitti. Yabancı sermaye grupları, 20. yüzyıla girilirken, Macaristan'daki sanayi şirketlerinin yaklaşık üçte birini kontrol ediyordu. Ülkenin 1867 ile 1873 yılları arasındaki ilk *altın döneminde*, Macaristan'daki yatırımların yüzde 60'ının finansmanı, çoğu Avusturya ve Almanya olmak üzere, yurtdışından sağlanmaktaydı. Yurtiçi sermaye birikiminin artması, 1900 ile 1914 yılları arasında bu oranı yüzde 25'e düşürdü.³

Üstelik yabancı şirketler imparatorluğun doğu vilayetlerinde, örneğin Galiciya'da, yeni keşfedilen kaynakların çıkartılmasında da ilk adımı attı. Bölgede petrol yatakları keşfedildiğinde ilk başta küçük, ilkel, çoğunlukla parafin mumu üreten yerel firmalar kuruldu. İptidai yöntemlerle petrol çıkartılmaya başlandı. Yabancı sermayeli anonim şirketlerin madencilik yapmasına izin veren 1881 tarihli yasanın ardından birkaç tane yabancı sermayeli şirket kuruldu.⁴ Galiciya 1900 yılındaki dünya petrol üretiminin yüzde 1,2'sini karşılıyordu, ancak bu oran 1909 yılına gelindiğinde yüzde 5'e çıkarak Galiciya'yı Avrupa'nın en büyük üçüncü petrol üreticisi yaptı.

İmparatorluğun diğer ucunda –Avusturya-Macaristan'ın 1880'lerde imparatorluğa kattığı Bosna-Hersek'te– Kont Benjamin Kállay'ın idaresindeki yerel yönetim (*Landesregierung*) aracılığıyla, sömürge tarzında bir "medeniyet getirme misyonu" yürütülüyordu. Hükümet, bölgedeki geniş maden rezervlerini çıkartmaya başlayan Gewerkschaft Bosnia [Bosna Birliği] şirketinin kurucusu ve büyük hissedarıydı.⁵ Buna ilaveten, Alman sanayici Otto Steinbeis, 100.000 kişinin istihdam edildiği dev bıçkışhaneler ve kâğıt hamuru fabrikaları kurdu. Avusturya ve Almanya'nın yaptığı bu yatırımlar haricinde, yerel sanayinin çoğu küçük ölçekli firmalardan oluşuyordu.⁶

Bosna-Hersek'te Avusturya ve diğer yabancı ülkelerin sahibi olduğu büyük firmaların faaliyetleri hammaddelerin çıkartılması, yarı-mamul malların üretilmesi ve Avusturya-Macaristan'da bu malları işleyip mamul hale getirecek firmalara ihraç edilmesi üzerinde yoğunlaştı. Bosna sanayisi, 1881 ile 1913 yılları arasında, komşu Sırbistan ve Bulgaristan'ın çok önüne geçerek yıllık büyümesini yüzde 12,4'e çıkarmayı başardı. Bosna'daki ekonomik gelişme de bir ölçüde daha yüksekti: Bosna, Sırbistan ve Bulgaristan'ın toplam nüfusunun yalnızca yüzde 21'ine sahip olan Bosna, bölgenin toplam sanayi üretiminin yüzde 54'ünü karşılıyordu. Yine de Bosna-Hersek, Monarşi'nin en az gelişmiş vilayetinin bir parçasıydı.

Romanya için de benzer bir resim çizmek mümkündü ancak yine de bu ülkeye gelen dış yatırım miktarı daha fazlaydı. Ülkeye verilen dış kredilerin yarısı demiryolu inşaatına, beşte biri de askeri harcamalara gidiyordu. 20. yüzyıla girilirken geniş petrol yatakları keşfedildi ve Batılı şirketler hiç vakit kaybetmeden petrol çıkartma işine yatırım yaptı.⁷ Petrol yatırımlarının neredeyse tamamı yurtdışı kaynaklıydı: İç kaynaklar toplam yatırımın sadece yüzde 4,5'ini oluştururken Alman, Britanyalı, Hollandalı ve Fransız sermaye grupları, sırasıyla yüzde 27,5'ini, yüzde 23,7'sini, yüzde 20'sini ve yüzde 10'unu sağladı; kalan yüzde 14 de Amerikalı, Belçikalı ve diğer yabancı yatırımcılar tarafından ülkeye getirildi. Petrol sektörü, Romanya'daki toplam sanayi ve madencilik yatırımlarının yüzde 60'ını çeken ve tamamen yabancıların kontrolündeki bir sanayi kolu olarak kaldı. Çıkartılan petrol miktarındaki yıllık artış yüzde 15'ti: 1901'de 300.000 ton petrol çıkartılırken 1914'e gelindiğinde bu rakam 1,8 milyon tona yükseldi. Romanya dünyanın en büyük beşinci petrol üreticisi haline geldi. 20. yüzyılın başı ile I. Dünya Savaşı arasındaki dönemde, ham petrolün ülke ihracatı içindeki payı yüzde 0,8'den yüzde 12'ye çıktı. Bu oran, 1914 yılında, Romanya madenciliğindeki ve sanayisindeki üretimin dörtte birine karşılık geliyordu. Çıkartılan ham petrolün neredeyse tamamı Batı'daki rafinerilerde işlenmek üzere yatırımcı ülkelere ihraç ediliyordu. Bunun karşılığında da Romanya işlenmiş petrol ürünleri ithal ediyordu. Galiçya'da olduğu üzere, petrolün Romanya topraklarında çıkartılıyor olması ülkedeki petrol sanayisini geliştirmede; petrol sanayisi tamamen yabancıların kontrolünde olmaya devam etti.

Romanya'daki diğer sanayi kollarında da aynı senaryo tekrarlandı. 1900 yılında, ülkedeki az sayıda sanayi şirketi ve anonim şirket hisselerinin yüzde 80'i yabancıların mülkiyetindeydi.⁸ Bankacılık sektörü için de bu durum geçerliydi. 1914 yılında, Romanya'daki en büyük sekiz bankanın toplam sermayesinin yüzde 60'ından fazlası yabancıların kontrolündeydi ve bu sermayenin yüzde 75'i dış yatırımlardan geliyordu.⁹ Önde gelen Alman bankaları ve Fransız Crédit Mobilier bankası, ülkedeki büyük oyunculardı.

Romanya haricindeki Balkan ülkelerine yabancı sermayenin her girişi daha da büyük zararlar sonuçlanmıştı. Yunanistan'ın yaşadıkları bunun tipik bir örneğiydi. Siyasi açıdan benzersiz koşullara sahip Yunanistan, Osmanlı ile yapılan

savaşlarda önemli bir rol oynadı ve yabancı sermayeyi daha yüzyılın ilk yarısında çeken ilk Balkan ülkesi oldu. Ülkenin yeni kurulan ordusunun maaşlarını ödemek ve gemi almak için Britanya'nın açtığı krediler kullanıldı. 1830'da, Yunanistan bağımsızlığını kazandığında, Rothschild ailesi ülkeye 60 milyon frank borç verdi; bunun 14 milyon franklık kısmı Yunanistan'da konuşlu Bavyera ordusuna harcanırken 11 milyon frankı da tazminat olarak Osmanlı İmparatorluğu'na ödendi. Kalan paranın çoğu eski borçları ödemekte kullanıldı. Günün sonunda, yeni hükümetin eline sadece yarım milyon frank geçti. Bu nedenle, ülkenin 1843'te iflasını ilan etmesi hiç de şaşırtıcı bir gelişme olmadı. Öte yandan, sonraki yıllarda alınan yeni krediler ve çıkartılan devlet tahvilleri ülkeye yeni sermaye girişi sağladı. Askeri harcamalar ve demiryolu inşaatı dış kredilerle finanse edildi. Ülkeye giren yabancı sermaye 1893 yılında 750 milyon franka ulaştı; ancak bu paranın büyük bölümü orduya ve üretime katkısı olmayan alanlara harcandığından –gelen paranın yalnızca yüzde 6'sı verimli yatırımlara aktarılmıştı– Yunanistan o yıl yine iflasını ilan etti. Romanya'da olduğu gibi, yabancı yatırımlar Yunanistan'da modern sanayinin en ilkel biçimini kurdu. 1909'a gelindiğinde, ülkedeki yabancı sanayi yatırımı ülke içi kaynaklarla yapılan yatırımın bir buçuk katıydı ve toplam yatırımların yüzde 64'ünü oluşturuyordu.¹⁰

İzleyen dönemde tüm Balkan ülkeleri sermaye ithal eden ülkeler haline geldi. Sırbistan, Osmanlı ordusuna karşı verdiği askeri mücadeleyi finanse etmek için 1867 ve 1876 yıllarında Rusya'dan kredi aldı. Fransa, Almanya ve Avusturya'dan Sırbistan'a gelen sermayenin önemi 1870'lerden itibaren arttı. Länderebank ve Union Générale, Berlin-İstanbul demiryolu hattının Sırbistan'dan geçen bölümünün inşaatını finanse etti; demiryolu inşaatı için 1885 ve 1886 yıllarında yurtdışından ilave yatırımlar geldi. 1880'li yıllarda, dış kredilerin bir kısmı silahlanmaya, Osmanlı İmparatorluğu'ndan alınan topraklar için ödenen tazminatlara ve bütçedeki açıkların finanse edilmesine harcandı. 1895'e gelindiğinde, Sırbistan'ın borcu 350 milyon franka çıkmıştı; yeni Sırp devleti yıllık 17 milyon franklık anapara ile faizi ödeyemedi ve aynı yıl iflasını ilan etti. Çok yüksek miktartlı bir borç konsolidasyonu kredisi ve kamu finansmanının yabancıların kontrolüne bırakılması bu sorunu çözdü. Sırbistan toplamda yirmi altı büyük dış kredi aldı: Bunlardan on tanesi (316,5 milyon dinar) borç ödemesinde, sekiz tanesi (443,5 milyon dinar) askeri harcamalarda ve yine sekiz tanesi (304 milyon dinar) ekonomik yatırımlarda kullanıldı.

Sırbistan'daki ilk büyük demirhane Britanya'nın sağladığı finansmanla Semendire'de kuruldu. Fransız madencilik şirketleri, bilhassa Mines de Cuivre Saint Georges [St. Georges Bakır Madenleri Şirketi], Majdanpek ve Bor bölgesindeki zengin rezervlerde bakır çıkartırken, kömür madenciliği de Belçika'dan sağlanan yatırımla başladı. Toplamda, (470 ayrı) sanayi şirketine sermaye olarak konulan 62 milyon dinarın kabaca yarısı dışarıdan geldi. Öte yandan, dış ülkelere gelen doğrudan sanayi yatırımlarının tutarı, Sırbistan'a gelen ya-

bancı sermayenin yalnızca yüzde 3'ünü temsil ediyordu.

Bulgaristan devleti Fransa, Britanya, Rusya ve Avusturya'dan toplam 850 milyon frank kredi aldı. Diğer Balkan ülkelerinde olduğu gibi, söz konusu kredilerin yüzde 40'ı kamu açıklarının finansmanı ve silahlanma için, kabaca yüzde 40'ı da, ağırlıklı olarak Deutsche Bank tarafından finanse edilen demiryolu inşaatı için harcandı. 20. yüzyıla girilirken, Bulgaristan'ın gelirlerinin yaklaşık üçte biri borç ödemesinde kullanılmaktaydı. Bulgaristan'ın da 1901 yılında iflasını ilan etmiş olmasına şaşırmamak gerekir. Fransa-Britanya ortaklığındaki bir sermaye grubu, Bulgaristan'a ülkenin mevcut borçlarını konsolide edip kapatan yeni bir kredi sağladı, geri ödemeleri sağlama almak için de tüm devlet gelirlerini ve kamu harcamalarını kontrolü altına aldı. Söz konusu kredilerle karşılaştırıldığında, Bulgaristan ekonomisine yapılan doğrudan yatırımlar önemsiz seviyelerdeydi: On üç sanayi şirketine 15 milyon franklık yatırım yapılmış olmakla birlikte, 1895 yılından önce doğrudan yatırım hiç yoktu; 1896 ile 1911 yılları arasında ise ekonominin sanayi dışı alanlarına 42 milyon frank yatırım yapılmıştı. Doğrudan yatırımlar bu yüzden Bulgaristan devletine açılmış kredilerin yalnızca yüzde 5'ine karşılık geliyordu. Yeni kurulmuş bankalar, Banque Générale de Bulgarie, Crédit Foncier Franco-Bulgar ve Banque des Balkans hep Fransızların kurduğu bankalardı. Doğrudan yabancı yatırımın yüzde 60'ı Fransa'dan geliyordu.¹¹ Doğrudan sanayi yatırımları, Sırbistan'da olduğu gibi, çok daha sınırlı kaldı. Söz konusu yatırımlar Sırbistan hükümetine verilen çok yüklü kredilerin sadece yüzde 3 ile yüzde 5'ini oluştuyordu ve çoğunlukla bakır ile demir cevheri madenciliği ve kerestecilik (5 ile 6 milyon dolar) olmak üzere hammadde çıkartılması için kullanıldı. Sınırlı olmakla birlikte, madencilik alanındaki doğrudan yabancı yatırımlar Sırbistan'daki toplam sanayi ve madencilik yatırımlarının yüzde 40'ına karşılık geliyordu.

Madencilik imkânının olmayışı haricinde, Bulgaristan'da da çok benzer bir durum vardı; bu eksiklik nedeniyle, sınırlı doğrudan yatırım enerji santrali inşaatlarına yöneldi. Bütün Balkan ülkeleri aşırı borçlu hale geldi. Kişi başına vurulduğunda, Balkan ülkelerinin her vatandaşı 150 ile 330 frank (50 dolar) borçluydu. Diğer taraftan, bu nispeten cüzi tutar bile geri ödenemiyordu çünkü bölgeye açılmış olan krediler kârlı yatırımlara yönlendirilmemiş, böyle olunca da geri ödemede kullanılacak bir gelir yaratamamıştı. İthal edilen sermayenin yalnızca yüzde 5'i kadarı verimli yatırımlara hizmet etmiş, paranın büyük bölümü ise devlet bürokrasisini inşa etmek ve "sembolik modernizasyon" hamlelerine yatırım yapmak için kullanılmıştı: Yani etkileyici kamu binaları dikilmiş, bütçe açıkları ile silahlanma finanse edilmişti. Kaçınılmaz sonuç, 20. yüzyıla girilirken Yunanistan'ın, Sırbistan'ın ve Bulgaristan'ın iflas etmesiydi.¹²

Rusya daha şanslıydı. Ülke, Avrupa'nın en büyük sermaye ithalatçısı haline geldi. Başlangıçta asli kreditor Britanya'ydı, ancak 1870'lerden itibaren Britanya'nın yerine, Rus devlet tahvillerinin ve menkul kıymetlerinin ana alıcısı Fransa geçti. Almanya bir süre, siyasi çıkarları yüzünden, Fransa'yla yarışma-

ya çalıştı ve Rus demiryolları ile doğal kaynaklarına büyük yatırım yaptı.¹³

Çeşitli hesaplamalara göre, Rusya'ya yabancı sermaye girişi 1861 yılında 537 milyon ruble iken 1914 yılına gelindiğinde 7.634 milyon rubleye çıktı. 1914 yılına ait tutarın yaklaşık yarısı (yüzde 46'sı) demiryolu inşaatına, yüzde 21'i Rus devletine verilen kredilere (bunlar da esasen demiryollarına harcandı), yüzde 19'u sanayiye, yüzde 4'ü bankacılığa ve yüzde 3'ü ağırlıklı tarım sektöründeki ipotekli kredilere gitti. Kalan tutar da umumi yatırımlara aktarıldı. 1914 itibarıyla, Rus devlet tahvillerinin yüzde 47'si, belediyelerin çıkardığı tüm tahvillerin yüzde 74'ü ve diğer tür tahvillerin yüzde 40 yurtdışına satıldı. Rus ordusunu güçlendirmek amacıyla yalnızca Fransa'nın I. Dünya Savaşı'na kadar Rusya'ya verdiği kredi 2,4 milyar doları buldu. Toplamda, Batı Avrupa'nın Avrupa içine yaptığı toplam sermaye ihracının yüzde 25 ile yüzde 30'unu Rusya çekti.

1881 yılına kadar, Rusya'daki demiryolu yatırımlarının yüzde 94'ü yurtdışı kaynaklıydı. Sonraki yıllarda bu oran gerileyecek olmakla birlikte, I. Dünya Savaşı'na kadar yüksek seyretti (yüzde 74). Sanayi yatırımları daha az önem taşımaya devam etti ve Rusya'ya yapılan toplam yatırımın sadece yüzde 17'sine ulaşabildi. İspanya ve Balkanlar'ın aksine, Rusya, 1890'lardan itibaren ülkedeki sanayi sektörü için devasa miktarlarda yabancı sermayeyi kendisine çekti: Kömürü eritme ve madencilik sektöründeki şirketlerin hisselerinin yüzde 88'i ve sanayi sektörünün tamamındaki hisselerin yüzde 50'si yabancıların elindeydi. Donets Havzası'nda zengin demir rezervlerinin keşfedilmesinin ardından, yabancı yatırımın yüzde 40 ile yüzde 45'i, büyük ve modern bir demir-çelik merkezi kurulması amacıyla o bölgeye gitti. Yabancı yatırımların önemli bir bölümünün hedefi de Kafkasya'da keşfedilen petrol sahalarıydı. Yabancı yatırımlar 1861 ile 1914 arasında on beş kattan fazla artarken, 1890 ile 1913 arasında da on kat arttı; ülkede sanayileşmeyi başlatmak için de bu yatırımların gelmesinden başka çare yoktu. 1914'e gelindiğinde, yabancı yatırımcılar madencilik ve demir sanayisi gibi anahtar sektörlerde finansman ihtiyacının yüzde 63'ünü, makine sanayisinde yüzde 63'ünü, kimya sanayisinde yüzde 41'ini ve tekstil sanayisinde yüzde 41'ini sağlıyordu.

Üstelik, doğrudan yabancı yatırım modern Rus bankacılık sektörünün kurulmasında da asli rol oynadı. Ağırlığını Fransızların oluşturduğu sermaye grupları ülkenin en büyük dört bankasının sermayesinin yüzde 60'ını temin ederken, Alman sermayesi de ikinci en büyük dört bankanın sermayesinin yüzde 35 ile yüzde 40'ını sağladı. Hepsi birlikte dikkate alındığında, Rusya'daki en büyük on bankanın toplam sermayesinin yüzde 40'ı yabancıların elindeydi.¹⁴ Öte yandan, 20. yüzyılla birlikte yurtiçi sermaye birikimi ve yatırımlar arttı. 1881 yılından önce, yatırıma aktarılmış yurtiçi sermaye yabancı yatırımların sadece yüzde 18'ine karşılık gelmekteydi; 1881-1900 döneminde bu oran yüzde 89'a yükseldi ve 1900-1914 döneminde yurtiçi sermaye yabancı yatırımın yüzde 24 üzerine çıktı.

Avrupa'nın periferisindeki ülkeler kıtanın batı yarısından büyük miktar-

larda yatırım çekti: Bu yatırımların ağırlığı demiryolu inşaatına, bankacılığa ve hammadde çıkartılmasına gitti; bazen bir bölümü de yarı-mamul malların üretimine aktarıldı. Hammaddelerin ya da yarı-mamullerin işlendiği sanayi kollarının geliştirilmesi için yatırım yapılmadı. Bu yatırımlar, periferideki ülkelerin ekonomisini bir bütün olarak etkilemeksizin, ülke toprakları içinde ama yabancıların kontrolünde tutulan alanlar yarattı. Batı Avrupa'nın çekirdek ülkelerinden ihraç edilen sermaye tutarı 1913 yılı itibarıyla 46.000 milyon dolara ulaştı ve bunun yüzde 26'sı Avrupa'nın periferisindeki ülkelere gitti. Yabancı sermaye, iktisadi modernleşmenin ilk aşamalarında belirleyici rol oynadı, ancak her periferi bölgesinde etkisi farklı oldu. Söz konusu yatırımların en önemli sonucu modern bankacılık ve taşımacılık sistemlerinin yaratılmasıydı.

Güçlü ve Modern Bankacılık Sistemlerinin Ortaya Çıkışı

Periferide modern bankacılığı Batı yarattı. O bölgelerde 19. yüzyıldan önce modern bankacılık hiç var olmamıştı. Bu alanda en gelişmiş periferi ülkelerinde bile, henüz emekleme aşamasındaki küçük ölçekli, yerelde önem taşıyan mevduat bankalarından ve para basan birkaç bankadan ibaret bir bankacılık sistemi oluşmuştu. Batı'daki bankacılık devriminin ilk dalgası periferiler için hiçbir anlam ifade etmiyordu.

Fransa'nın Crédit Mobilier bankası tarafından ya da onun desteğiyle kurulan bankaların 19. yüzyılın ortasında periferi bölgelerine girip uluslararası bankacılık faaliyetlerini başlatmasıyla bankacılıktaki atılım gerçekleşti. Fransız Crédit Mobilier, Milano'da bankalar kurdu ve Wiener Bankverein'in 1869 yılındaki kuruluşuna ve (Viyana'daki bu banka aracılığıyla) Budapeşte'deki Pesti Magyar Kereskedelmi Bank'ın [Peşte Macar Ticaret Bankası] 1873 krizinden sonra yeniden örgütlenmesine katkıda bulundu. Crédit Mobilier İtalya'da, Rusya'da, Macaristan'da ve Romanya'da da benzer bir rol üstlendi.

Alman yatırım bankalarının güç kazanması periferi bölgelerinde daha da büyük bir etki yarattı, çünkü bu bankalar pazar paylarını Avrupa kıtasında yaygınlaşarak artırıyor. Richard Tilly'nin belirttiği gibi, "19. yüzyılın ikinci yarısındaki... Alman bankacılık sisteminin başta gelen özelliği, uluslararası olması kesinlikle değildi"; ancak yine de Alman yatırım bankaları Avrupa'da yaygın faaliyet gösteriyordu (Tilly, 1991b, 90). Söz konusu bankalar İsveç'te, Avusturya-Macaristan'da, İspanya'da, Romanya'da ve Rusya'da bankacılık sistemlerinin gelişmesinde hayati öneme sahipti. Avrupa'nın dört bir tarafında büyük bankacılık kurumlarının oluşturulması ve bunun için Batı'daki çeşitli büyük bankaların konsorsiyum halinde hareket etmesi, Avrupa genelini ilgilendiren bir olaydı.

Periferi bölgeleri, 19. yüzyılın ikinci yarısında ya da son üçte birlik diliminde modern bankacılığa başladıklarında, "geri kalmışlığın avantajından" faydalandı ve en modern bankacılık usullerini benimsedi. Yatırım bankaları

kurulurken *Crédit Mobilier* ve büyük Alman bankaları model alındı; bu bankalar da yerel mevduat bankalarını kontrolleri altına alıp büyük bankacılık tekelleri oluşturdu.

Macaristan'da modern bankacılığın oluşturulmasının arkasındaki temel itici güç imparatorluğun Avusturya-Bohemya vilayetleriydi. 1867 yılından önce, Macaristan'da otuz altı küçük yerel mevduat bankasından oluşan ilkel bir bankacılık sistemi mevcuttu. 1867 Avusturya-Macaristan Uzlaşısı'nın ardından Viyana'daki büyük bankalar Macaristan'da şube açtı.¹⁵ Tarıma dayalı Macaristan'da bankaların yürüttüğü temel faaliyet, büyük mülk sahipleri için ipotek karşılığı kredi vermektir; bu krediler banka aktiflerinin yüzde 50 ile yüzde 60'ını oluşturuyordu. Diğer taraftan, bu kredilerin yalnızca yüzde 40'ı Macar bankalarınınca açılmıştı; Avusturya bankalarının doğrudan verdiği kredilerin payı daha büyüktü. Alman bankacılık usullerine uygun olarak, Macaristan'daki sanayi kuruluşlarının hisselerinin yüzde 36'sı büyük bankaların elindeydi. Ülkedeki modern bankaların hisselerinin çoğunluğu (yüzde 55'i) yabancılara aitti.

Periferi bölgelerinin büyük bölümünde modern bankacılığı başlatanlar Batı'nın büyük bankalarıydı. İrlanda bu konuda verilebilecek dikkat çekici örneklerden biridir. 1821 tarihinde çıkartılan bir yasa anonim şirket türünde özel bankaların kurulmasına izin vererek bankacılık sektörünü değiştirdi; ancak bu izin, İrlanda'da yerleşik kişilerle sınırlı tutuldu. Üç yıl sonra bu kısıtlamanın da kaldırılmasıyla, İngiliz sermayesi İrlanda bankacılığında temel bir rol oynamaya başladı. 1825 ile 1836 yılları arasında, İngiliz sermayesiyle Provincial Bank, Hibernian Bank, National Bank ve Royal Bank kuruldu. Buna karşılık, 1820'lerin ikinci yarısında kurulmuş olan Northern Bank Company ve Belfast Banking Company ağırlıklı olarak yerel sermayeli bankalardı. Bankaların kuruluşunu yaygınlaşma çalışmaları izledi ve yüzyılın ortasına kadar 89 kasabada 170'ten fazla şube açıldı. İrlanda'nın kendi para birimi 1826'da lağvedildiğinde İrlanda Merkez Bankası'nın¹⁶ [Bank of Ireland] rolü azaldı ve yerini İngiltere'nin bankacılık ve kredi temini alanındaki girişimleri aldı.

İspanya'daki bankacılık, para basan birkaç bankadan ibaretti; geleneksel yasalar ve finansman kaynaklarının azlığı, bu bankaların faaliyetlerini de sınırılıyordu. Modern bankacılık, Fransız bankacılığının devrim niteliğinde değişiklikler yaşadığı dönemde, 1854 yılında İspanya'da yaşanan siyasi değişimin sonucunda meydana çıktı. Modern İspanyol bankacılığı 1856 ile 1868 yılları arasında doğdu.¹⁷

Rusya örneğinde de benzer bir örüntü oluştu. 1860'tan önce Rus bankacılığında bahsetmek pek mümkün değildi. İlk ticari banka (Rus İmparatorluğu Merkez Bankası) 1860 yılında ve anonim şirket türünde kurulan ilk banka (Moskova Ticaret Bankası) 1865'te kuruldu. 1913 yılında ülkede faaliyet gösteren anonim şirket türündeki bankaların sayısı yalnızca elliydi ve bu bankaların aktif büyüklüğü çok sınırlıydı. 20. yüzyıldan önce, Rusya'da bankacılık modern ve etkili bir rol oynamıyordu; ekonominin finansmanı için doğrudan yabancı

yatırım anahtar konumdaydı. Fransız Crédit Mobilier, Rusya'daki ilk şubesini (Northern Bank adıyla) 1901 yılında açtı. Crédit Mobilier ile Paribas'ın kontrolündeki Russo-Asiatic Bank [Rus-Asya Bankası], Russo-Chinese Bank [Rus-Çin Bankası] ile birleşmesinin ardından, Rusya'nın en büyük bankası haline geldi.¹⁸

Balkan ülkelerinde de modern bir bankacılığın olduğu söylenemezdi. Yunanistan'da, I. Dünya Savaşı'ndan önce ekonomiye yapılan toplam yatırımın yüzde 65'i yabancı (ağırlıklı olarak Fransız) menşeliydi ve özel bankaların aktiflerinin yüzde 57'si Batılıların elindeydi. Romanya'da, 1900 yılı itibarıyla, sanayi yatırımlarının yüzde 92'si doğrudan yurtdışından geliyordu. Romanya'daki sekiz büyük bankanın beşini yabancı sermaye kurdu.¹⁹

Periferi bölgelerindeki bankacılığın Avrupa geneline yayılmış bir sistemin parçaları ve çokuluslu bankaların iştirakleri olarak ortaya çıktığı aşîkârdır. Batı'dan gelen yatırım, periferi bölgelerinde sanayileşme başlamadan çok önce modern bankacılığı yaratmıştı. Batı'yla kurulan sağlam bağlar sayesinde, bankacılık periferi bölgelerinin ekonomisindeki en gelişmiş sektörü oluşturdu. Batı'dan gelen büyük miktarlardaki parayı kullanan bankalar tarım kredileri verilmesinde, demiryollarının inşa edilmesinde, ticaretin finansmanında ve sanayi yatırımlarında başrolü oynadı. Bankalar çeşitli işkollarına bir bütün olarak sahip oldu, karteller oluşturdu ve sanayide gerçek söz sahibi kurumlar haline geldi.

Modern Ulaşım ve Taşımacılık Sistemlerinin İnşa Edilmesi

Periferi bölgelerinin geç kalmış ülkeleri demiryollarını modernitenin bir sembolü ve endüstriyel gelişmenin temel aracı olarak görüyordu. İtalyan Risorgimento'sunun mimarı Camillo Cavour, 1846 yılında şöyle demişti: “Demiryolu... sanayi ve siyasetteki küçük görülmeye [karşı]... güçlü bir silah[tır]... Lokomotifin misyonu, büyük Hristiyan ailesinin bazı fertlerinin şimdilerde katlanmak zorunda kaldığı onur kırıcı aşağılık hissini, tamamen silmese de, azaltmaktır” (Laue, 1969, 12). Britanya'da dünyanın ilk demiryolu hattının açılmasından beş yıl sonra, Avrupa'nın en geri kalmış iki bölgesinin hükümdarları, Napoli kralı ve Rus çarı, kışlık ve yazlık sarayları arasında kendi ailelerine özel demiryolu inşa ettirdi. Sanayileşen Batı, periferi bölgelerindeki gıda malzemeleri ile hammaddeye ihtiyaç duyuyordu ve bu bölgelerde demiryolu yatırımları yapmaya başladı: Bu çok kârlı bir ticaretti çünkü bölge hükümetlerinin çoğu yüzde 5 faiz oranını garanti ediyordu. Örneğin, Berlin ile Bağdat'ı tüm Balkanlar'ı kat ederek İstanbul üzerinden birbirine bağlayacak Balkan demiryolları, Almanların emperyal heveslerine hizmet eden ve tamamen Almanların idare ettiği bir teşebbüstü. Alman hükümeti Balkanlar'daki muadilleriyle anlaşmalar imzaladı ve Almanların sağladığı finansmanla Balkan Yarımadası'ndaki ilk ana demiryolu hattının inşaatı başladı.²⁰

Akdeniz ile Orta ve Doğu Avrupa'daki periferi bölgelerindeki demiryolu inşaatları bu nedenle *sanayileşmeden ve ekonomideki genel modernleşmeden*

önce geldi. Tarımdaki geç kalmış ve kısmen gerçekleşmiş yarı-devrimden de önce demiryolları yapıldı. Tarımdaki devrimi mümkün kılan, Batı pazarlarına erişim sağlayan yeni ulaşım ve taşımacılık yollarıydı. On yıllarca sonra gerçekleşecek sanayileşmenin, kömür çıkartılmasına ve demiryolları için üretim yapacak demir, çelik ve makine sanayilerine ihtiyaç duyan demiryolu inşaatının doğrudan bir sonucu olduğu dahi söylenebilecektir.

Karayolu ve Denizyolu Ulaşımı ile Taşımacılığı

Karayollarına periferi bölgelerinin bir kısmında nadiren rastlanmakta, var olanlar da bakımsızlıktan dökülmekteydi. 19. yüzyıl başlarında Macaristan'da, yerel otoritenin mevcut yollara zarar vererek yerel pazarları korumaya çalıştığından sürekli şikâyet edilirdi. Yığın ve ağır malların taşınması son derece zordu; toprak yollar yağmurlu havalarda ya da kışın kullanılmaz hale geliyordu. İspanya, 18. yüzyılın ikinci yarısında yılda 37 kilometre karayolu inşa etti. Bakımı yapılmış birkaç yol (Guadarrama, Reinosa ve Peña de Orduña karayolları; Madrid ile belli başlı limanları bağlayan kraliyet karayolları) ancak kuru havalarda kullanılabiliyordu. İspanya, 19. yüzyılın ilk üçte birlik diliminde her yıl 85 kilometrelik karayolu inşa eder hale geldi.

Baştan kötü yapılan, yapıldığından da kötü bakılan... yollar ancak yürüyerek ya da at sırtında geçilebiliyordu... İspanya'daki kara taşımacılığı pahalı, yavaş ve riskliydi. [1884'te] Ortalama bir şarabın taşıma masrafı, şarabın fiyatının yüzde 40'ıydı... 190 kilometrelik bir taşımanın maliyeti, bir araba dolusu İngiliz kömürünün fiyatını dörde katlamaktaydı. (Gómez-Mendoza, 1987, 92-3)

18. yüzyılın son dönemlerinden bir yazar (Jovellanos) sadece 200 kilometre uzağa taşınan tahılın fiyatının neredeyse yüzde 270 arttığını tespit etmişti (Gómez-Mendoza, 1995, 133).

Benzer bir şekilde, “Rusya’da karayolu ulaşımı neredeyse hiç mümkün değildi, çünkü şose yol neredeyse yoktu... Yol bakımı yoktu... Yük ve yolcu taşımak ilkbaharda ve sonbaharda neredeyse imkânsızdı” (Kahan, 1989, 28). Ural Dağları’ndan çıkartılan ağır demir cevherinin St. Petersburg’daki demirhaneye ulaşması iki yıl sürüyordu. Suyolu taşımacılığı ucuz ve yığın taşımacılığında kullanılabilecek daha iyi bir alternatifti. Batı’yı takip eden Rusya, suyolu taşımacılığına ve kanal inşaatına nispeten erken başladı.

Periferi bölgelerinin bazıları, örneğin İrlanda ve Macaristan, büyük ve gelişmiş imparatorlukların parçalarıydı. Bu örneklerde, nehirlerin ıslahı ve kanal inşaatı, imparatorluğun modernleşme sürecinde zaten yapılıyordu. 18. yüzyılın ortaları ile sonları arasında İrlanda’da kanallar inşa edildi. Kanallardan oluşan ağın inşaatı 1715 gibi erken bir tarihte, inşaatın finansmanını sağlayacak vergiler de 1730’da çıkartıldı. Shannon, Boyne ve Barrow nehirlerinde seyrüsefer çalışmaları başladı; 1770’lerdeki iki büyük projeyi gerçekleştirmeleri için iki

şirket kuruldu.²¹ Orta Avrupa'da Bega Kanalı daha 18. yüzyılın başlarında Temeşvar ile Tuna Nehri'ni Ujvidék'te (Novisad) birleştirdi. Macaristan'daki Büyük Ova üzerinde kanallar inşa edildi (1803'te Ferenc Kanalı ve 1875'te Ferenc József Kanalı); ancak ülkedeki bir kilometrelik su yolu ortalamada 100 kilometrekareden geniş bir alana hizmet ediyordu.²²

Baron von Haxthausen'in 19. yüzyılın ortalarında Rusya üzerine kaleme aldığı iki ciltlik eseri, ulaşım konusunda karanlık bir tablo çizmektedir:

[Rusya'nın] iç bölgelerinin denize mesafesi çok fazladır... seyrüsefere müsait nehirler yılın dörtte üçünde kapalı kalmaktadır... yağmurlu havalarda anayollar geçit vermez... [Haberleşme vasıtaları iyileştirilmeden, Rusya] Eli kolu bağlı, hantal, idaresi güç bir devdir... Rusya'nın en büyük ihtiyacı haberleşme vasıtalarının iyileştirilmesi ve kullanışlı hale getirilmesidir. (von Haxthausen, 1856; Crisp, 1976, 390 içinde alıntılanmıştır)

Kanallar yalnızca görece küçük ülkelere ya da uluslararası suyollarının, denizlerin ya da okyanusların yanı başındaki ve havası ılıman bölgelerde ucuz yığın taşımacılık sağlıyordu. Rusya'da uzun kış mevsiminde seyrüsefer bile imkânsızdı. Geniş bir coğrafyaya yayılan ve çoğunlukla suyollarına erişimi olmayan, karada sıkışmış kalmış periferi bölgelerinde kanallar taşımacılık imkânı sağlayamıyordu. Deniz taşımacılığı yalnızca Akdeniz ülkeleri ve Baltık ülkeleri gibi az sayıda periferi bölgesinde uygulanabilir bir yöntemdi ve diğer bölgelerde çok sınırlı şekillerde kullanılabiliyordu.²³ Antonio Gómez-Mendoza, o dönemde İspanya'yı gözlemlemiş pek çok kişinin, ülkenin modern dönüşümünün önündeki esas engelin ulaşım eksikliği olduğunu kabul ettiğine dikkat çekmektedir. Atlas Okyanusu ile Akdeniz kıyılarını birleştirmeyi hedefleyen proje de dahil olmak üzere birkaç kanal projesi planlandı ama gerçekte bunların neredeyse hiçbiri yapılmadı. "Kastilya Kanalı ve Aragon İmparatorluk Kanalı haricindeki kanallar, seyrüsefere müsait gerçek bir su yolu olmaktan çok sulama kanalına benziyordu" (Gómez-Mendoza, 1995, 136). İspanya'daki inişli çıkışlı arazi, inşaat maliyetlerini vazgeçirtecek kadar yükseltirken ülkenin gayri muntazam yağışları düzenli olarak su kıtlığına sebebiyet veriyordu. Devasa bir yatırıma rağmen, Murcia bölgesinde Sierra dağlarını aşacak kanalın inşaatı susuzluk yüzünden durduruldu. Birkaç yüz kilometre uzunluğunda kanalların inşa edilmesi durumu değiştirmede; liman inşa edecek uygun yerlerin azlığı nedeniyle kıyı taşımacılığı bile yeterince gelişemedi.

Dağlık Balkanlar, çok geniş topraklara yayılmış Rusya ve Orta Avrupa'nın büyük bölümü gerçekten karada sıkışıp kalmış bölgelerdi. Hiçbirinin büyük bir ticaret filosu ve donanma inşa edecek imkânı yoktu. Geri kalmış Yunanistan, gemi taşımacılığında büyük güçlerden biri olmayı kendine has bir biçimde başardı. 1875 ile I. Dünya Savaşı arasında Yunan filosunun taşıma kapasitesi dörde katlandı; savaştan önce 1850'deki seviyesinin on katına çıkan taşıma kapasitesi, dünya ticaret filolarının toplam kapasitesinin 32 milyon ton oldu-

ğu dönemde, bir milyon tona ulaştı.²⁴ Küçük Rus ticaret filosunun üçte ikisi 1914 yılına kadar yelkenli gemilerden oluşuyordu ve Rus limanlarına yanaşan ticaret gemilerinin sadece yüzde 10'unun sahibi Rustu (Blackwell, 1982, 50). Erken modern yüzyıllara hâkim olan Portekiz ve İspanya filoları nispeten önemsiz hale geldi.

Demiryollarının Geliştiği Geri Kalmış Ülkeler

Batı Avrupa ve İskandinavya'daki 38.600 kilometrelik demiryolu hattına kıyasla, 1860 yılı itibarıyla periferi bölgelerinde yalnızca 7.800 kilometre demiryolu yapılmıştı. Yaygın demiryolu inşaatı çalışmaları 1860'larda ve 1870'lerde başladı. Periferi bölgelerine hizmet eden demiryolu hatlarının uzunluğu 1880'e gelindiğinde 51.000 kilometreye, 1914'e gelindiğinde ise 140.600 kilometreye çıkarak Avrupa'daki toplam demiryolu hatlarının kabaca yüzde 40'ını oluşturdu.

Macaristan'daki ilk demiryolu 1847'de açıldı, ancak demiryolu inşaatlarındaki gerçek büyüme 1867 Avusturya-Macaristan Uzlaşısı'nın ardından başladı. 1913'e gelindiğinde, 22.000 kilometrelik hatla yoğun bir demiryolu ağı yaratıldı; hattın her bir kilometresi 15,7 kilometrekarelik bir alana hizmet ederken, 100.000 kişi başına düşen hat uzunluğu 110 kilometreydi. Macaristan, demiryolu yoğunluğu açısından Avrupa'nın altıncı büyük ülkesiydi ve kendisinden daha çok gelişmiş bazı Batılı ülkelerin önüne geçti. Demiryolu inşaatındaki bu istisnai başarısının "sırrı", Avusturya-Macaristan'da döşenen rayların yarısının sanayileşmemiş Macaristan'da imal edilmiş olması, Avusturya'nın orduya ve Habsburg İmparatorluğu'nun iktisadi çıkarlarına hizmet eden yatırımlarını geniş bir coğrafyaya yaymasıydı. Demiryolu ağının yoğunluğu ve olgunluğu, ülkenin genel ekonomik seviyesinin çok üstündeydi. İmparatorluğun en doğusundaki ve en batısındaki vilayetler, öte yandan, çok gerilerde kaldı. Çek topraklarındaki bir kilometrelik demiryolu hattı ortalama 10 kilometrekarelik alana hizmet verirken, Galiçya'da 28 kilometrekareye ve Dalmaçya'da 100 kilometrekareye hizmet götürüyordu.

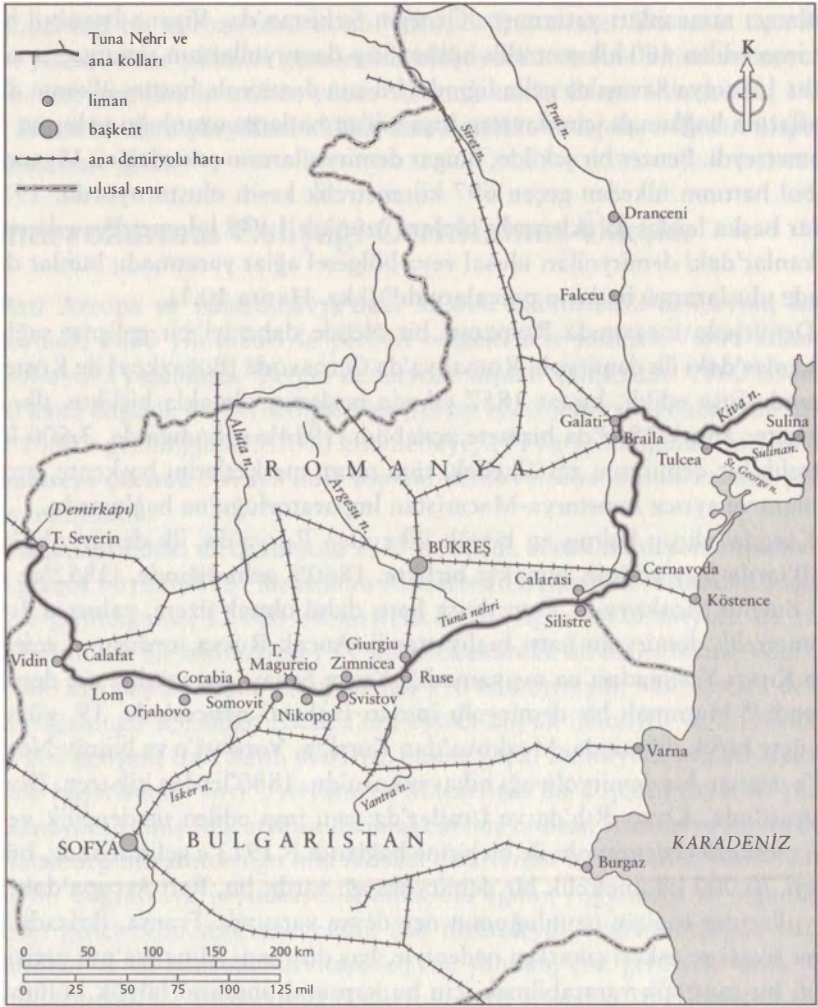
Bu alandaki en öğretici ancak aynı zamanda en uç örneklerden biri, Balkan demiryollarının inşaatıydı. Britanyalı bir ortak girişim, kıtanın batı tarafı ile Türkiye'yi birleştirecek bir demiryolu hattı inşa etmek üzere Osmanlı makamlarıyla anlaşmaya vardı.²⁵ Diğer taraftan, Balkan ülkeleri bağımsızlıklarını kazandıkları için, yeni ülkelerin hükümetleriyle yeni anlaşmalar yapılması gerekti. Almanya 1883 yılında bütün projeyi devraldı. Birleşik Almanya'nın yayılmacı hayalleri Berlin-Bağdat demiryolunun inşa edilmesine yol açtı. Deutsche Bank tarafından finanse edilen yeni kurulmuş Betriebsgesellschaft der Orientalischen Eisenbahnen [Doğu Demiryolları İşletmesi] şirketi Osmanlı İmparatorluğu ve üç Balkan ülkesiyle anlaşma imzaladı. 1888 yılına gelindiğinde Viyana-İstanbul hattı tamamlandı.²⁶ Balkanlar'daki demiryollarını Batı'nın

yayılcı tasarımları yaratmıştı. Örneğin Sırbistan’da, Viyana-İstanbul hattı için inşa edilen 460 kilometrelik bölüm Sırp demiryollarının omurgasını oluşturdu. I. Dünya Savaşı’na gelindiğinde, bu ana demiryolu hattını ülkenin diğer taraflarına bağlamak için ilaveten inşa edilen hatların uzunluğu yalnızca 400 kilometreydi. Benzer bir şekilde, Bulgar demiryollarının çekirdeğini, Viyana-İstanbul hattının ülkeden geçen 697 kilometrelik kesiti oluşturuyordu. 1914’e kadar başka hatlar da eklenerek toplam uzunluk 1.948 kilometreye çıkartıldı. Balkanlar’daki demiryolları ulusal veya bölgesel ağlar yaratmadı; bunlar daha ziyade uluslararası hatların parçalarıydı²⁷ (bkz. Harita 10.1).

Demiryolu inşaatında Romanya bir ölçüde daha iyi bir gelişme sağladı. Balkanlar’daki ilk demiryolu Romanya’da Cernavodă [Boğazköy] ile Köstence arasında inşa edildi. İnşaat 1857 yılında başlamış olmakla birlikte, ilk 200 kilometre ancak 1869’da hizmete açılabilirdi. 1914’e gelindiğinde, 3.500 kilometrelik bir demiryolu ağı ülkedeki tüm tarım merkezlerini başkente, ana limanlara ve ayrıca Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’na bağlıyordu.

Karada sıkışıp kalmış en büyük ülke olan Rusya’da, ilk demiryolu hattı 1830’larda inşa edilmiş olmakla birlikte, 1860’a gelindiğinde, (1852’de açılan) önemli Moskova-St. Petersburg hattı dahil olmak üzere, yalnızca 1.600 kilometrelik demiryolu hattı faaliyetliydi. Ancak Rusya, ordusunu seferber edip Kırım Yarımadası’na taşıyamadığı Kırım Savaşı’nın verdiği acı dersi iyi öğrendi.²⁸ Hummalı bir demiryolu inşaatı faaliyeti neticesinde, 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde, Moskova’dan Kursk’a, Voronej’e ve Nijniy Novgorod’a uzanan bir demiryolu ağı nihayet kuruldu. 1880’lerden itibaren, Donets Havzası’nda, Krıviy Rih’da ve Urallar’da yeni inşa edilen madencilik ve sanayi merkezleri demiryolu ile birbirine bağlandı.²⁹ 1913’e gelindiğinde, bütün ülkeyi 70.000 kilometrelik bir demiryolu ağı sardı; bu, Batı Avrupa’daki demiryollarının toplam uzunluğunun neredeyse yarısıydı. Fransa, iktisadi, bilhassa siyasi ve askeri çıkarları nedeniyle, baş düşmanı Almanya’nın gerisinde güçlü bir müttefik yaratabilmek için bu kapsamlı inşaatın büyük bölümünü finanse etti.

İspanya’daki demiryolu inşaatı, demiryolunun periferi bölgelerindeki tarihinde ders alınması gereken bir diğer örnektir. Barcelona-Mataro hattı, ülkenin ilk demiryolu hattı, 1848 yılında faaliyete geçti. Madrid-Paris hattı 1864 yılında İspanya’yı Fransa’ya bağlarken, iki yıl sonra da Santander hatları ülkeyi Portekiz’e bağladı. İspanya’da faaliyette olan toplam demiryolu hattı uzunluğu 1868 yılı itibarıyla 5.000 kilometre, 1910 itibarıyla 14.700 kilometreydi; her bir kilometrelik demiryolu hattı 34,1 kilometrekare alana hizmet verirken, her 100.000 kişiye düşen uzunluk 74 kilometreydi. İspanya’nın 19. yüzyıldaki iktisadi gelişmesi demiryollarına sıkı sıkıya bağlıydı. 1860’lardaki ilk inşaat patlaması sırasında, demiryollarına yapılan yatırım sanayi yatırımlarından on altı kat fazlaydı. Buna karşılık, demiryollarının sunduğu devasa kapasite ancak kısmen kullanılabilirdi. İspanya’daki demiryolları kişi başına yılda yalnızca

Harita 10.1 Balkanlar'daki demiryolları: Karmaşık bir ağ söz konusu değildi. Tuna Nehri, taşımacılık yapılan yolların en önemlisiydi (Kunz ve Armstrong, 1995, 107)

146.000 ton mal taşırken bu rakam Britanya'da 1,2 milyon tondur.

İrlanda'da demiryolu yapımının erken dönemde başlamasını tetikleyen Britanya'dan gelen yatırımdır: İlk demiryolu hattı (Dublin ile Kingstown arasındaki 10 kilometrelik hat) 1834 yılında açıldı ancak yaygın demiryolu inşaatları 1840'ların ortasında başladı. Demiryollarının uzunluğu 1854 ile 1866 yılları arasında 1.500 kilometreden 3.000 kilometreye çıkmış olmakla birlikte, 1913 yılına gelene kadar buna sadece 1.789 kilometre ilave edildi. İrlanda demiryollarına yapılan yatırımın yarısı İngiltere menşeliydi.

Periferi bölgelerindeki demiryolları, modern demiryolu ulaşımının münferiden ulusları değil Avrupa'nın genelini ilgilendiren bir husus olduğunu açıkça

göstermektedir. Britanya'nın yaptığı dış yatırımların toplam yüzde 40'ı demiryolu inşaatına aktarılmıştı. Fransız bankaları, ihraç ettikleri sermayenin yüzde 15'iyle demiryolu inşaatına yatırım yaparken, yüzde 50'siyle de yine kısmen demiryolu inşaatını finanse etmek için devletlere, belediyelere ve diğer kamu kurumlarına kredi vermişti. Rus demiryollarına yapılan yatırımın 1881 yılında yüzde 94'ü, 1914 yılında bile dörtte üçü dış ülkelerden gelmişti. Batı'nın yatırımları sayesinde, Avrupa'nın periferi bölgelerindeki demiryollarının yoğunluğu, 100.000 kişi başına düşen hat uzunluğu olarak bakıldığında Batı'dakinin üçte ikisi, ancak her bir kilometre demiryolunun hizmet ettiği alan olarak bakıldığında yalnızca yüzde 37'si seviyesine gelmişti³⁰ (bkz. Şekil 10.3).

Periferi bölgelerinde demiryollarının kapasitesi yalnızca kısmen kullanılabilirdi. Kişi başına düşen taşınan yük Batı'dakinin sadece yüzde 20'si kadardı; kişi başına düşen demiryolu seyahati sayısı da Batı'dakinin yüzde 10'unu nadiren geçmekteydi. Periferilerde I. Dünya Savaşı'ndan önceki demiryolu yoğunluğu Batı Avrupa'dakinin yüzde 50'si kadardı; öte yandan, nispeten yoğun bu demiryolu ağlarının kullanımı Batı'dakinin ancak yüzde 14'ü kadardı. İrlanda hakkında daha önce söylendiği gibi, periferi bölgelerinde az gelişmiş bir ekonomi ancak çok gelişmiş bir ulaşım ve taşımacılık sistemi vardı (bkz. Tablo 10.1).

Periferi bölgelerindeki demiryolları, kısmen Batı'yı taklit etmek için ve kısmen de askeri veya stratejik mülahazalar dikkate alınarak "vaktinden önce"

Tablo 10.1 Avrupa'daki demiryolu ağının 1911 yılındaki gelişmişlik seviyesi

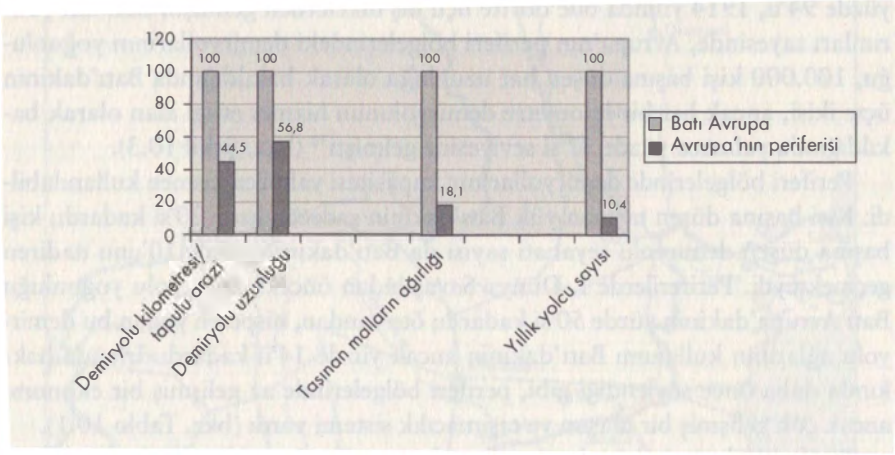
Bölge	1 km demiryolunun hizmet ettiği ortalama alan (km ²)	100.000 kişi başına düşen demiryolu uzunluğu (km)	Kişi başına yılda taşınan yük (100.000 ton)	Kişi başına yıllık demiryolu seyahati sayısı
Batı Avrupa	10,14	90,2	8,18	21,9
İskandinavya	48,55	180,9	4,09	8,8
Akdeniz	25,14	61,0	1,37	3,3
Orta ve Doğu Avrupa	20,49	50,4	1,59	1,7
Rusya	324,17	42,3	1,47	1,3
Periferi toplamı	123,27	51,23	1,48	2,1
(Rusya hariç periferi)	(22,81)	(55,7)	(1,48)	(2,5)
Batı Avrupa'nın yüzdesi olarak periferi ^a	44,5	56,8	18,1	10,4

Kaynak: Berend ve Ránki (2000, 1000) esas alınmıştır.

Not:^a Rusya hariç.

Şekil 10.3

Avrupa'nın periferi bölgelerinde demiryolu ağlarının gelişmiş seviyesi, 1911 (Berend, ve Ránki, 1982, 100)

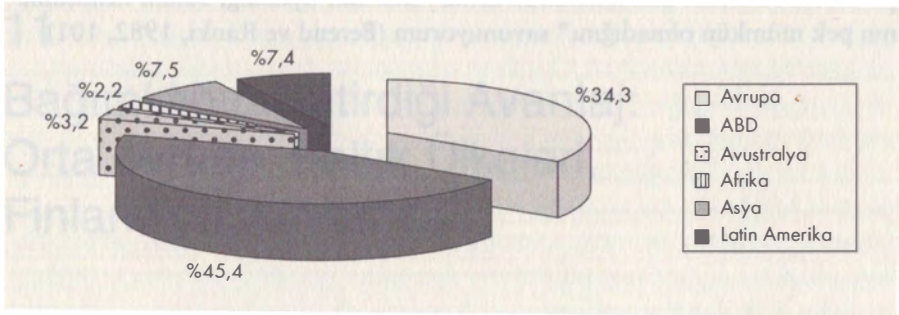
ve bölgenin “içinde bulunduğu iktisadi koşullara uygun davranmadan” inşa edildi (Pollard, 1981a, 207-10). Gabriel Tortella, daha sonra düzelttiği bir eski çalışmasında, İspanya'daki demiryolları hakkında daha ileri tespitlerde bulundu. İspanya'da sanayileşmenin başarısızlığa uğraması, Tortella'ya göre, “başka sektörler tarafından da kullanılabilir kaynakları” emen demiryollarına aşırı ölçülerde yatırım yapılmasıydı. Tortella'nın hesaplamalarına göre, 1860'larda demiryollarına yapılan yatırım, sanayi yatırımlarından 6,6 kat fazlaydı (Tortella, 1973, 170, 335).

Modernitenin cazibesinin ve demiryollarının sembolik öneminin geri kalmış ülkelerdeki hükümetleri cezbediği ve demiryolu inşa etmeye sevk ettiği doğrudur. Demiryollarının iktisadi bir değer taşımanın ötesine geçtiği, stratejik değerlendirmelerin de demiryolu inşaatlarında önemli olduğu da doğrudur. Dar bir ulusal perspektiften bakıldığında, periferi bölgelerinde demiryolu inşaatları gerçekten de vaktinden çok erken gerçekleşti ve bu inşaatların ekonomik olmadığı da açıkça belliydi. Diğer taraftan, meselenin özü, demiryollarının modernleşmenin klasik ön şartı olduğuydu: Çünkü demiryolları ihracata yönelik üretim yapan sektörlerin gelişmesine ve sanayileşmenin başlamasına katkı sağlıyordu. Ulaşım ve taşımacılık sisteminin olmaması gelişmenin önündeki temel engeldi. Diğer hükümetlerin görüşlerini değerlendiren İspanya yönetimi, “İspanya ekonomisinin gelişmesi için... taşımacılık sektörüne yatırım yapmanın gerekli olduğuna inanmıştı” (Gómez-Mendoza, 1987, 95-6).

Daha da ötesi, periferi bölgelerine giden yatırımın büyük bölümünün kaynağının gelişmiş ülkeler olmasının sebebi tam da bu ülkelerin ihtiyaç duydukları gıdaları daha iyi tedarik etmek, maden kaynaklarını kendi fabrikalarına

Şekil 10.4

Dünya demiryolu ağı, 1900 (Woodruff, 1982, 253)

daha kolay taşımak ve kendi sanayi ürünlerini satabilecekleri pazarlar yaratmak istemesi olduğundan, demiryolu inşaatının sanayileşmeye aktarılabilir yatırımları “kaçırdığı” söylenemez. Yabancı yatırımcılar o dönemde periferi bölgelerinde hammadde veya yarı mamul işleyecek sanayi kollarına yatırım yapmakla ilgilenmiyordu.

En önemlisi, demiryollarının öneminin yaratılan ve gerçekte kullanılan kapasite karşılaştırılarak ölçülmemesi gerektiğidir. Demiryolları, geri kalmış periferi bölgelerinde modernleşmeyi başlatmak için son derece önemliydi (bkz. Şekil 10.4). Sergey Vitte, Rusya’daki modernizasyonun baş mimarı, 1900 yılında genç grandüke’ ders verirken demiryollarından şu sözlerle bahsediyordu: “Demiryolu hamur mayası gibidir, halkın kültürünü mayalar. Tamamen vahşi insanlar arasından geçse dahi, onları kısa zamanda demiryolu işletecek seviyeye getirir” (Laue, 1969, 191 içinde alıntılanmıştır).

Daha basit ifade etmek gerekirse, tarımın ihracata yönelik üretim yapacak şekilde modernize edilmesinin ön şartı modern, ucuz ve kitlesel bir ulaşım ile taşımacılık sistemi kurmaktır. Demiryolları olmasaydı pazarlar bütünüleşmez, önde gelen ihracat sektörleri de ortaya çıkamazdı. Üstelik, periferi bölgelerinde kömür, demir ve makine sanayilerinde üretim yapılması ihtiyacını demiryolları yarattı. Demiryollarının inşa edilmiş olması köylülere taşımayı terk etme ve -biraz daha geç bir aşamada- sanayide çalışmayı tercih etme imkânı tanıdı. 1863 yılında, İspanya’daki demiryolu inşaatlarında işçi olarak istihdam edilen köylü sayısı 56.000’di. Sosyal tasarrufun GSYH içinde payı Batı’da nispeten makul seviyelerdeydi ancak çoğunlukla karada sıkışıp kalmış periferi ülkelerinde yüzde 10 ila yüzde 20’ye ulaşıyordu; bu oran, daha gidilecek çok yol olduğunu gösteriyordu. İspanya’da demiryollarının ekonomik büyümeye katkısı, 1858 ile 1890 arasında kişi başına GSYH’nin yüzde 5’i ve 1914 itibarıyla yüzde

6'sından fazlası kadardı (Herranz-Loncán, 2006, 873). Paul Gregory, demiryolu ağının kurulmasının Rusya'da serflerin hürriyetlerine kavuşturulması kadar önem taşıdığına ısrar etmektedir (Gregory, 1994, 16). Periferi ülkelerinin bazılarında sanayileşmeye yol açan demiryollarıydı. Ben hâlâ "Avrupa'daki periferinin iktisadi dönüşümünde demiryollarının oynadığı rolü... azımsamanın pek mümkün olmadığını" savunuyorum (Berend ve Ránki, 1982, 101).

Bağımlılığın Getirdiği Avantaj: Orta Avrupa, Baltık Ülkeleri, Finlandiya ve İrlanda

Periferi bölgelerindeki modern dönüşümün öncülüğünü yapan, yabancı sermayenin yoğun bir biçimde bu bölgeye akması ve bu sermayenin modern bankacılık, ulaşım ve taşımacılık sistemlerinin yaratılmasında oynadığı rol oldu. Sınırsız büyüklükteki Batı pazarlarına erişme beklentisi, periferi ülkelerine çok yüklü miktarda tarım ürünü ve gıda maddesi satma imkânı tanıdı. Batı'dan gelen talebi karşılayabilmek için tarımsal hasılayı artırma ihtiyacı bu ülkelerin modernizasyonunu tetikledi. Periferi bölgelerinin bir kısmı –Rus işgali altındaki Finlandiya, Baltık bölgesi ve Polonya; Habsburg İmparatorluğu'nun Macaristan'daki yarısı; Prusya'nın doğu vilayetleri (gelecekteki Birleşik Almanya); Britanya'nın hâkimiyetindeki İrlanda– nispeten başarılı bir tarımsal devrimden geçti. Yarım yüzyıl geç kalmış olsa da, bu bölgelerdeki modernizasyon hayli etkileyiciydi. Söz konusu bölgelerin tarımdaki gelişmeye dayalı modernizasyon hamleleri 19. yüzyılın ortalarından itibaren hız kazandı.

Bahsedilen bölgeler, hızla sanayileşen Batı'nın yanı başında bulunmanın ve devasa emperyal pazarların bir parçası olmanın getirdiği jeopolitik avantajdan faydalandı. Aynı zamanda, periferideki diğer bölgelere nazaran, daha yüksek kültür ve eğitim seviyelerine sahiplerdi. Finlandiya ve Baltık bölgesinin bir kısmı, geçmişte bir dönem İsveç'in toprağıydı ve bu yüzden İskandinavya'daki toplumu ve hukuk sistemini düzenleyen kurumsal yapının bazı unsurlarını muhafaza etmişti. Bu bölgelerin bazılarında, toprak sahibi ve işadamı Almanlar ile Yahudi araçlar gibi kalabalık azınlık toplumları, yerel soylu ve köylü sınıfların ticarete karşı beslediği geleneksel önyargıları bir ölçüde telafi eden güçlü bir ticaret damarını temsil ediyordu. Azınlıklar şehir merkezlerinde ziya-

desiyle temerküz etti ve bölgenin kentleşmesini belli bir yere kadar kolaylaştırdı. Periferi bölgelerinin çoğunun aksine, bu bölgelerin görece büyük kısmında Protestanlık da kendisine yer yaptı. Protestanlık, iş yapma kültürünü ve halkın davranış biçimlerini Finlandiya’da, kısmen Baltık bölgesinde ve Macaristan’ın bir bölümünde etkiledi. Eğitim seviyeleri dikkate değer ölçüde yükseldi: Genel hatlarıyla bakıldığında, Batı Avrupa’dakinin altında ancak Doğu veya Güney Avrupa’dakinin üstündeydi. Tarihsel sebeplerden ötürü, modern kurumların bir kısmı bu bölgelerde, diğer periferi bölgelerinin aksine, erken modern dönemlerde ortaya çıktı.

Söz konusu bölgeler, geniş çokuluslu imparatorlukların parçası olmaktan iktisadi bakımdan kâr sağladı; bağımsız olmamalarının sonuçları hakkında karanlık tablolar çizen milli mitleri ve milliyetçi tarih yazımı gelenekleri dikkate alındığında, bu biraz çelişkili bir durumdu. Polonya ve Macaristan’dakiler başta olmak üzere, milliyetçi tarih yazımı, ulusal bağımsızlığın olmayışını en baştan beri yerel gelişmeyi durduran ya da deforme eden bir “yarı-sömürge” olma hali olarak resmetmişti.¹ Lehler ve Litvanyalılar Rus hâkimiyetine karşı tekrar tekrar ayaklandı; Macarlar Avusturya’ya karşı o yüzyılın en dramatik devrimini başlattı; İrlandalılar Britanya’nın hâkimiyetini asla kabul etmedi. Öte yandan imparatorluk içindeki işbölümü ve muazzam büyüklükteki imparatorluk pazarları, bu ülkelere –her ne kadar tartışmalı da olsa– önemli iktisadi avantajlar sundu.

Avrupa’nın en despot, baskıcı ve geri kalmış imparatorluğuna ait olmanın getirdiği siyasi dezavantajlara rağmen, Rusya’nın iktisadi bakımdan geri kalmış olması Finlandiya’ya, Baltık bölgesine ve Polonya’ya aslında kârlı ticari fırsatlar sundu. Bu bölgelere, daha gelişmiş Batılı ülkelere ithal edilen mallarla (sanayi ürünleri ithalatı dahil olmak üzere) rekabet etmek zorunda kalmadan, muazzam büyüklükte ve gümrük vergilerinin koruması altındaki Rus pazarına mal tedarik etme fırsatı verildi. Buna karşılık Macaristan, İrlanda ve Prusya, çok daha fazla gelişmiş Habsburg, Britanya ve Alman imparatorluklarının parçalarıydı. Ürünlerinin aynı korumacılıktan istifade etmediği gerçeği, bu üç bölgedeki belirli ekonomik sektörleri kesinlikle olumsuz etkilediği gibi, bu bölgelerin sanayide çok gelişemeyip esasen tarımsal bölgeler olarak kalmalarına da katkıda bulundu. Diğer taraftan, bu gelişmiş imparatorlukların çeşitli modern kurumları, modern hukuk ve eğitim sistemlerini hayata geçirmesiyle bu bölgeler kayıplarını telafi etti. Söz konusu imparatorlukların benimsediği ulaşım ve taşımacılık politikası, bu bölgelerde nispeten ziyadesiyle gelişmiş bir demiryolu sisteminin inşa edilmesine ve sermaye temininin kolaylaşmasına büyük katkıda bulundu. Her şeyden önemlisi, bahsedilen bölgeler, içinde bulundukları imparatorlukların gelişmiş ve güvenli gıda pazarlarına mal satabilmenin avantajından faydalanabilmekteydi. Yine de periferi bölgelerindeki iktisadi, sosyal ve kültürel engeller, ilerlemeyi geciktiren ve yavaşlatan çok büyük barikatlar teşkil etti.

İmparatorluk Pazarları ve Tarımda Modernleşme

Baltık ve Orta Avrupa bölgelerindekine benzer bir dönüşüm yaşamış olmakla birlikte, Finlandiya yine de özel bir vaka olarak ele alınmalıdır. Finlandiya 1809 yılında İsveç'in elinden alınıp Rus İmparatorluğu'na katıldı; ancak 1816 yılında Büyük Düklik haline getirilmek suretiyle büyük bir özerkliğe kavuştu. İsveç etkisini zayıflatmak için 1812 yılında yeni bir başkent, Helsinki, kuruldu ve "Rus" şehirlerinin en güzellerinden biri haline geldi. Bun'a karşılık, Finlandiya, İsveç'in parçası olduğu zamanlardan kalan adli, dini ve yerel kurumlarını muhafaza etmeyi de başardı. Mülkiyet haklarını düzenleyen kanunlar da dahil olmak üzere İsveç yasaları yürürlükte kaldı; hatta on yıllarca İsveç parası kullanıldı. Ülkenin toplumsal yapısı İskandinavya'nınkine benziyordu. Serflik asla olmamıştı, büyük toprak sahipliği yok denecek kadar azdı, Finlandiya'daki çiftliklerin sahibi ve işleyeni hür köylülerdi.² 18. yüzyıl sonu İsveç'i ve Finlandiya'sında, ticaretle uğraşan elit kesimin (şehirli tacir sınıfı) siyasi gücü vardı. "İsveç hâkimiyeti döneminde yürürlükte olmuş olan siyasi ve iktisadi sistem el değmeden muhafaza edildi" (Kaukiainen, 2006, 38).

İç işlerinde özerk olması sayesinde, Finlandiya, modern liberal ve demokratik kurumları 1860'lardan itibaren benimsemeye başladı. Otokratik Rusya'nın aksine, Finlandiya parlamenter sisteme 1870'li yıllarda geçti. Avrupa'da da bir ilki gerçekleştiren bu Büyük Düklik, 1906 yılında hem erkeklere hem kadınlara genel seçme hakkı tanıdı. Ülke, eğitim seviyesini çok yükseltti ve okuma yazma bilmeyenlerin oranını I. Dünya Savaşı öncesinde başarıyla sıfırladı. İskandinav ülkesi olmasa da jeopolitik açıdan Nordik ülkelerin mükemmel bir örneği olan Finlandiya, 19. yüzyılın tamamında İskandinavya'nın güçlü etkisi altında kaldı ve o bölgedeki iktisadi modernleşmenin çeşitli unsurlarını benimsedi. Yerel sosyo-politik ve kültürel avantajlarına sırtını yaslayan Finlandiya, muazzam büyüklükte ve az gelişmiş Rus pazarının sunduğu fırsatlardan faydalanmasını bildi.

Rus İmparatorluğu'nun periferisinde yer alan Finlandiya tarımsal bir ülke olarak kaldı. (Tarım, ormancılık ve balıkçılık dahil olmak üzere) Birincil sektörlerde istihdam edilen Finlilerin mutlak sayısı düzenli olarak arttı ve 1880 yılı itibarıyla nüfusun dörtte üçünü oluşturdu. 19. yüzyılın ilk yarısında ülkede tahıl ekonomisi baskındı; ancak, iklim nedeniyle, yurtiçi tüketim ihtiyacının en fazla yarısı karşılanabiliyordu. Tarımdaki nüfusun payı 19. yüzyılın sonlarında azalmaya başladı ve I. Dünya Savaşı'na gelindiğinde üçte ikiye indi. Rusya'daki tahıl ekonomisi, Finlandiya'daki tahıl üretimini lüzumsuz hale getirdi ve Finlandiya ucuz Rus tahılı ithal etmeye başladı. Tarımdaki modernleşme ülkenin güneybatısından kuzeydoğusuna doğru yavaş yavaş ilerledi, ancak ülkenin kuzeydoğusu geleneksel yapısını 20. yüzyılın uzun bir bölümünde muhafaza etti. Ülkenin doğu ucundaki köylüler, ormanları tarıma elverişli arazi haline getirmek için ağaçları kesip yakıyordu (Ojala ve Nummela, 2006, 70-1).³

Finliler her ne kadar modern bir ürün rotasyon sistemi (*koppeli*) uygulamış ve patates üretimini bir buçuk kat artırmış olsa da, sağladıkları gerçek ilerleme hayvan besiciliği ve süt ekonomisi gibi ihtisas gerektiren alanlardaydı (Ojala ve Nummela, 2006, 87).⁴ Finlandiya, bir yandan ülkede tüketilen tahılın yalnızca yüzde 44'ünü üretirken, diğer yandan da hayvansal ürünlerin en az yüzde 90'ını üretiyordu. Tarım, 19. yüzyılın sonlarında ticarileşti.

Tarımsal ürünler Finlandiya'nın Rus pazarlarına yaptığı ihracatın üçte birini oluşturmaya 1890'lı yıllara kadar devam etti; ancak o tarihten sonra önemini yitirmeye başladı. İsveç'in kalkınma modelinin takip edildiği ülkede ormancılık ve işlenmemiş ağaç ihracatı çok daha önem kazandı. Kereste sanayisi, 1860'lı ve 1870'li yıllarda (İsveç'ten yirmi yıl sonra) ihracata yönelik kereste üretti ve sadece on yılda üretim ile ihracat hacmini üç katına çıkartarak Finlandiya'ya Avrupa'daki üçüncü en büyük kereste üreticisi yaptı (Kaukiainen, 2006, 143).

Yine de Finlandiya, tarım ve hammadde üretimi ülkesi olmaya devam etti. 1860 yılında, birincil sektör GSYH'nin yüzde 60'ını oluşturuyor ve nüfusun yüzde 80'ini istihdam ediyordu. 1910 yılına gelindiğinde, Finlilerin yüzde 70'i birincil sektörde çalışıyordu; bu oran Batı'da yalnızca yüzde 46'ydı.

Baltık bölgesi de belirli alanlarda Finlandiya'ya benzer özellikler sergilemekteydi. Estland [günümüz Estonya'sı], Kurlandiya [günümüz Letonya'sının batısı] ve Livonya [Baltık Denizi'nin doğu kıyısı] bölgeleri Rus İmparatorluğu'na 18. yüzyılda katıldı; ancak bu bölgelerin geçmişi, anakara Rusya'sının- kinden çok Finlandiya'ninkine benziyordu. Önceki yüzyıllarda bu bölge Hansa Birliği'nin bir parçasıydı, daha sonra da 17. yüzyılda Hollanda'nın ticaret ağındaki üslerden biri haline geldi. Estland ve Livonya, 16. ve 17. yüzyıllar arasında yaklaşık yetmiş yıl boyunca İsveç Krallığı'na bağlıydı. Ortaçağ'dan bu yana, toprak sahibi elitler her iki bölgede de Almanlardan oluşuyordu ve Prusya'nın izinden gidiyordu. Çarlık sırasında, tarihsel miras ve dış etkenler Baltık bölgesinin gelişiminde önem taşıyan unsurlar oldu. Örneğin 1804 tarihli Livonya Köylü Yasası, İsveç yönetiminin 1688 yılında koyduğu kurallara dayanmaktaydı. Prusya'nın izinden giden Estland, Kurlandiya ve Livonya'da köylüler, sırasıyla 1816, 1817 ve 1819 yıllarında hürriyetlerine kavuştu. Prusya tipi büyük mülk sahipliği, *Gutsherrschaft* ve soyluların sahip oldukları toprakların yönetimi, 19. yüzyıl ortalarına kadar değişmedi: O tarihte çıkartılan yeni yasalarla köylülerin, eğer toprak beyinden satın almışlarsa, kendi işledikleri toprağın sahibi olduğu hüküm altına alındı. 1912 itibarıyla, Kurlandiya ve Livonya'da köylülere ait toprakların, sırasıyla yüzde 95 ve yüzde 85'i kalıcı mülkiyet maksadıyla satın alınmıştı. Baltık köylüleri, Rusya'daki muadillerinin aksine, serbest dolaşım hakkına 1860'lardan itibaren kavuştu.⁵

Prusya'nın izinden giden Baltık bölgesindeki Alman toprak beyleri, geniş topraklarını modernize etti ve kapitalist çiftliklere çevirdi. Modern rotasyon sistemleri kullanılmaya başlandı ve nadasa bırakılan arazilerin oranı 1860'ta yüzde 28 iken büyük bir azalışla 1880'de yüzde 9'a düştü. 1830'lu ve 1840'lı

yıllarda ekilmeye başlanan patatesi, yüzyılın ortalarında, tapulu arazilerin dörtte birini (Rusya’da bu oran yüzde 2’ydi) kaplayan yonca ekimi izledi. Tarımdaki yeni usuller ve yenilikler, Livländische Gemeinnützigē Ŗkonomische Sozietät’in [Livonya İktisat Cemiyeti] kurulduğı 18. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkmaya başladı.⁶

En önemli gelişme, 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde hayvan besiciliğinin öneminin artmasıydı. Hollanda ve Britanya’dan merinos koyunu, safkan büyükbaş ithal eden, hayvan yetiştiriciliğine kontroller getiren bölgede, 1891 yılında, her üç Baltık vilayetini kapsayan bir cemiyet, Umumi Mandıra Üreticileri Cemiyeti, kuruldu.

16. yüzyıldan beri Habsburg İmparatorluğu’nun parçası olan Macaristan, Monarşi’deki daha gelişmiş vilayetler olan Avusturya-Bohemya ile iktisadi bütünlüğünü kurdu ve monarşinin tahıl ambarı haline geldi. Batı’yla kıyaslandığında kısmi başarılar olarak kalsalar da, tarım devriminin sağladığı ana kazanımları Macaristan’da 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca görmek mümkündü. 1848 yılında serfliğin ve soylulara tanınmış ayrıcalıkların kaldırılması, 1851 yılından sonra imparatorluğun batı vilayetleriyle birlikte bir gümrük birliğinin kurulması, bölgedeki hızlı dönüşümü tetikledi.⁷

Köylülerin büyük bir kısmı geleneksel geçimlik tarıma devam ediyordu; öte yandan modern rotasyon sistemleri de yaygınlaştı ve nadasa bırakılan toprak miktarı hızla azaldı. Buğday rekoltesi 1870 ile 1910 yılları arasında iki katına çıktı. Büyük mülklerin kapitalist üretim metotlarını benimsemesiyle birlikte, nadasa bırakılan toprağın oranı yüzde 30 ile yüzde 40’tan savaş öncesinde yüzde 5 ile yüzde 10’a indi. Her dört yılda bir kullanılması gerekirken ortalamada her dokuz yılda bir atılan gübre, 20. yüzyıla girildiğı dönemlerde suni gübre ile birlikte kullanılmaya başlandı. 1870’li yıllardan itibaren, atların çektiğı mibzer/hasat makinelerinin ve kesme makinelerinin sayısı, sırasıyla yedi ve üç kat arttı. Buharlı harman makinesi sayısı üç buçuk kat artarak 8.900’e yükseldi; her makine 945 hektarlık alana hizmet veriyordu. Almanya ve Fransa ile karşılaştırıldığında bunlar çok önemli rakamlar değildi ve Macaristan’da tamamen mekanize edilmiş tek tarımsal faaliyet harman dövmeydi.

Macaristan tarımı, büyük ölçüde tek ürüne bağımlı olmaya devam etti: Savaştan önce, ekilebilir arazinin yüzde 60’ı tahıla ayrılıyordu. Tahıl hasılası iki buçuk kattan fazla artarken, buğday ve mısırdaki toplam hasıla dört buçuk kat arttı. Hayvan besiciliğı de tarım devriminden fayda sağladı. 1850 ile 1910 yılları arasında büyükbaş hayvan mevcudu yüzde 30’dan fazla artarak 5,1 milyondan 7,2 milyona çıktı; bu sayı, Monarşi’deki toplam büyükbaş hayvan mevcudunun yüzde 44’üne karşılık geliyordu. Avusturya-Macaristan’daki domuz mevcudunun yüzde 44’ü Macaristan’da yetiştiriliyordu. Hayvan stokundaki sayısal artış, öte yandan, gerçek ilerlemeyi yansıtmıyordu. Macaristan’ın sahip olduğı büyükbaş hayvanlar ve domuzlar çok yüksek kalitedeydi. Et ve süt veren ithal İsviçre inekleri, büyükbaş hayvan mevcudunun yüzde 70’ine

karşılık geliyordu. Hepsi birlikte dikkate alındığında, 1867 ile 1913 yılları arasında Macaristan'daki tarımsal üretimin değeri iki buçuk kat, başka bir deyişle her yıl yüzde 2 arttı.

Macaristan, Orta ve Doğu Avrupa'nın tipik özelliklerini sergiliyordu; öte yandan Habsburg İmparatorluğu'nun devasa pazarlarından, gıda malzemesi ihtiyacından fayda sağladı ve komşularına kıyasla tarımda daha çok ilerledi. Avusturya-Macaristan'ın varlığı ve 1870'lerden itibaren, bilhassa da 1906'da, tarımda korumacı politikalar uygulamaya başlaması, 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde Avrupa'yı vuran şiddetli tahıl krizinden ve tahıl fiyatlarındaki düşüşten imparatorluğun 50 milyonluk iç pazarını korumasını sağladı. Periferi bölgelerinin çoğundaki muadilleri gibi, Macar köylüleri de tahıl krizine muhafazakâr bir tepki verdi: Üretimin yapısını değiştirmek yerine tahıl üretimini artırdı. Öte yandan bu tepki olumsuz bir sonuç yaratmadı, çünkü tahıl fiyatları 1870 ile I. Dünya Savaşı arasında dünya piyasalarında yüzde 30 düşerken, Monarşi'nin iyi korunan pazarında, yüzde 30 arttı. Macaristan'ın en önemli beş ihracat kalemi tahıl, buğday unu ve işlenmemiş hayvansal ürünlerdi. Tarım ürünleri, Macaristan'ın Avusturya-Bohemya'ya yaptığı ihracatın yüzde 80'ini oluşturmaktaydı. İhracat mallarının değeri 1850 yılında 30 milyon dolar iken 1913 yılında 368 milyon dolara zıpladı. İhracatın yarısı buğday ve buğday unuydu.

Prusya'nın ve gelecekteki birleşik Almanya'nın doğu vilayetleri (Elbe Nehri'nin doğusundaki bölgeler) bir ölçüde benzer bir yol izledi. Daha önce belirtildiği üzere, Almanya, birleşmesini tamamladıktan sonra dahi iktisadi homojenliğin görüldüğü bir ülke değildi; doğu ve kuzeydoğudaki vilayetler tipik Orta-Doğu Avrupa özelliklerini sergilemekteydi. Almanya'nın batı vilayetleri sanayileşmede en üst seviyelere çıkarken, doğudaki vilayetler tarıma dayalı olmayı ve taşralı kalmayı sürdürüyordu: 1882 yılında Prusya nüfusunun yüzde 40'ı tarımda çalışırken, üç Doğu Prusya vilayetinde bu oran yüzde 56 ila yüzde 60'tı. 1907'ye gelindiğinde, batıdaki Almanların yüzde 32'si tarımda ve yüzde 37'si sanayide istihdam edilirken, Doğu Prusyalıların yüzde 47'si tarımda ve yüzde 24'ü sanayide çalışıyordu. Prusya'nın kuzeydoğu kısmında, tarımdaki nüfus hâlâ yüzde 60'ın üzerindeydi.⁸

Doğu Prusya, Batı Avrupa'dan daha geç bir tarihte Doğu Avrupa'ya gelmiş olması nedeniyle *ikinci serflik* (*leibeigenschaft*) olarak da adlandırılan serflikten 19. yüzyılın başlarında gerçekleştirilen Prusya reformunun ardından kurtuldu. Soylu sınıfı sahip oldukları toprakları muhafaza etmeyi başardı. Soylulara ait topraklar, Almanya'nın birleşmesini tamamlamasının ardından, büyük mülklerin yüzde 43'üne karşılık geliyordu; bu oran 1910 yılına kadar neredeyse yüzde 40 seviyelerinde kaldı. 1807 tarihli Serflikin Kaldırılması Yasası ve bu yasayla oluşan bazı sorunları gidermek için çıkartılan 1811 tarihli ferman, serflere hürriyetlerini ve ekip biçtikleri toprakları satın alma hakkını verdi; ancak yine söz konusu yasalarla köylülere dayatılan borç ödemeleri, köylülerin, ödedikleri paralar yetmezmiş gibi, ettikleri toprakların büyük bölümünü eski

toprak beylerine kaptırmalarına yol açtı.⁹ G.F. Knapp'ın dikkat çektiği gibi, Almanya'da serflerin hürriyetlerine kavuşturulması, toprak sahibi olup çalışma imkânı bulamayan köylülerin ve toprağı olmayan köylü tarım işçilerinin [*Landsmann ohne Dienst, Dienstmann ohne Land*] ortaya çıkmasına sebep oldu. 1860'lara gelindiğinde, Almanya'nın doğu yarısındaki köylülerin yarısının hâlâ toprağı yoktu. Bu reformla ayrıca, komünal arazilerin etrafı çevrildi ve mülk sahiplerine paylaştırıldı.

Diğer taraftan, Prusya soylularına (Junker'lere) ait büyük mülkler zaman içinde modern kapitalist çiftliklere dönüştürüldü. 19. yüzyılın ilk yarısındaki yatırımların üçte ikisi toprakların bu şekilde dönüştürülmesine giderken yalnızca yüzde 2 ile yüzde 4'ü sanayiye aktarıldı. 1870'ler ve 1880'lerde yaşanan tahıl krizi, soylulara ait büyük mülklerin modern dönüşümden geçmesinin ardındaki itici güçtü (Buchsteiner, 1994, 46). Toprak sahibi soylu sınıf, söz konusu modernizasyonu finanse etmek için arazilerini parçalar halinde satıyordu. 1725 ile 1755 yılları arasında Prusyalı soyluların yüzde 74'ü büyük mülk sahibiyken 1876 ile 1905 arasındaki dönemde bu oran yalnızca yüzde 30'du. Büyük mülk sahiplerinin çoğunluğu (1910'da yüzde 57'si) burjuva girişimcilerdi ve toprak sahiplerinin çoğu topraklarını kiraya verdi.¹⁰

Gelir getiren toprağına ya da mülkünü kiraya veren ancak orada yaşamayan toprak beylerine Romanya'da çoğunlukla ve Rusya'da her yerde rastlanırken, Doğu Almanya'da neredeyse hiç rastlanmazdı. Junker'ler, aralarında Lehistan ve Avusturya-Macaristan'dan gelen göçmen mevsimlik işçilerin çok sayıda olduğu ücretli emekçiler kiralardı. Ayrıca, aileleri arazide sürekli işçi olarak da tutar (hizmetli; *dienstleute*) ya da *deputat* sistemi çerçevesinde,¹¹ toprağına bağımlı ancak yalnızca yoğun dönemlerde çalışan köylüleri kullanırdı. Bu istihdam biçimleri feodal ilişkilerin kalıntıları olarak görülebilirdi, ancak aslında Junker'ler kendi topraklarını kapitalist teşebbüslere dönüştürdüler. Almanya'nın birleşmesi Junker elitlerini siyasetin direksiyonuna geçirdiğinden, devletin sunduğu çeşitli avantajlardan, örneğin korumacı gümrük vergilerinden, vergi avantajlarından, mülklerini miras bırakma hakkından, devlete ait demiryollarındaki indirimlerden bu kesim faydalandı. Prusya'nın acımasız efendi-köle yasaları köylüleri ikinci sınıf vatandaş haline getirdi ve yeni başlatılan refah devleti uygulamalarından yararlanmalarını engelledi. Demiryolları bölgeyi batıdaki sanayileşmiş devletler ve şehirler ile birleştirdi. Sanayileşen batı, tarımla uğraşan doğuya uçsuz bucaksız pazarlar açtı.

Toprak mülkiyeti rejimindeki muazzam farklılıklar I. Dünya Savaşı'na kadar muhafaza edildi. Doğu Prusya, Mecklenburg, Silezya, Brandenburg ve Pomeranya'da, ekilebilir arazinin yaklaşık yüzde 60'ını köylülere ait 100 hektarı aşmayan topraklar oluştururken, büyük mülkler yüzde 40'ından fazlasına karşılık geliyordu. Toprak reformu toprağın pazarlanabilmesini sağladı ve birçok başka yerde görüldüğü üzere, köylülere ait toprakların köylü sınıfının daha müreffeh kesiminin elinde daha çok toplanmasına imkân tanıdı. Buna karşılık,

hürriyetlerine kavuştuklarında, köylülerin önemli bir bölümünün elinde ya hiç toprak yoktu ya da ailelerini geçindirmeye yetmeyecek kadar az miktarda toprak vardı.¹² Başka bir deyişle, köylülerin hürriyetine kavuşturulması, muazzam büyüklükte bir özgür işgücü ordusu yarattı.

Almanya'nın batı yarısında 1850'li yıllarda zirve yapmış iç göçün, ülkenin doğu yarısında ancak 1860'larda başlamış olmasına şaşırmmamak gerekir. 19. yüzyılın ikinci yarısının özelliği, doğudan batıya doğru büyük bir topraktan kaçışın (*landflucht*) yaşanmasıydı. Doğu Prusya'dan gelen göçmenlerin yüzde 20 kadarı Berlin'e, bir diğer yüzde 25'i de sanayileşmiş Renanya'ya ve Vestfalya'ya yerleşti.

Uzun 19. yüzyılda verimlilik üç katına çıktı; tahıl üretimi yüzde 64 arttı, patates üretimi neredeyse ikiye katlandı ve şekerpancarı üretimi 1875-1884 ile 1905-1914 arasında üç kattan fazla arttı. Büyükbaş hayvan mevcudu yüzde 60 oranında artarken domuz stoku beş kat çoğaldı. Tarımsal ürünlerle birlikte et ve süt üretimi 19. yüzyılın ilk yarısında iki katına çıktı ve üretilen malların değeri I. Dünya Savaşı'na gelindiğinde yaklaşık üçe katlandı.¹³

Bu son gelişme, 19. yüzyılın ikinci yarısında hız kazanan modern tarımdaki yeniliklerle bağlantılıydı. Hızla büyüyen kimya sanayisi giderek daha çok miktarda suni gübre üretmeye, büyük mülkler ve köylüler de bunları kullanmaya başladı.¹⁴

Doğu Alman topraklarındaki ihtisaslaşmış tarımda kullanılan başlıca ürünler çavdar ve pancardı; bu ürünler tarımsal faaliyetlerin gıda işlemeciliği ile, bilhassa şekerin rafine edilmesi ve alkolün damıtılması ile birleştirilmesine imkân tanıdı. Büyük mülklerdeki üretim çoğu zaman gıda işleme ile birleştiriliyordu. Doğu Almanya tarımı gelişti. 1800 ile 1840 arasındaki dönemde, birim toprak başına tarımsal üretim her on yılda bir yüzde 4,4 ve 1840 ile 1907 arasındaki dönemde her on yılda bir yüzde 50 oranında arttı. Hızla sanayileşen Almanya'da, sanayileşmenin getirdiği dönüşüm tarımsal-endüstriyel bir yapıya doğru da evrilmekle birlikte, doğudaki vilayetler esasen tarımsal karakterlerini muhafaza etti (Padhi, 1997; Tebarth, 1991; Blackbourn, 1998; Caumanns, 1994; Baranowski, 2001; Buchsteiner, 1994).

Ele alınan bu dönemde, Avrupa'daki periferi bölgelerinin hepsi uluslararası ticaretin önemli parçası haline geldi. Söz konusu bölgeler, Batı'daki sanayileşmenin getirdiği tehditlere cevap verebilmek için tarımsal ürünlerin ve belirli hammaddelerin ana üreticileri ve ihracatçıları oldu. Çoğu kendi kendine yeten söz konusu bölgeler ihracata yönelik üretim yapmaya başladı. Özellikle ürünler ve tropikal mallar dışında, Batı'nın ihtiyaç duyduğu malların tedarik edilmesinde sömürgeler belirleyici bir rol oynamadı. Sonuçta, periferi bölgeleri kendi ekonomilerinde, Batılı pazarlara kolayca girebilecek ürünleri üreten sektörleri geliştirdi.

Bu nedenle, periferi bölgelerinden yapılan ihracattaki artış oranı, Avrupa ortalamasından dikkat çekecek oranda yüksekti. 1860 ile 1880 yılları arasında

periferilerdeki ihracat büyüme oranı yıllık yüzde 3,7 iken Avrupa ortalaması yüzde 3,2 idi. Söz konusu oranlar 1880 ile 1890 arasında yüzde 3,2 ile yüzde 1,3; 1890 ile 1910 arasında da yüzde 3,4 ile yüzde 3,2 olarak gerçekleşti (Bairoch, 1973b esas alınmıştır). Finlandiya'nın ihracatındaki büyüme hayli istisnaiydi: 1860 ile 1910 arasında yılda yüzde 5,1. İhracat bedelleri açısından bakıldığında, periferi bölgelerinin Avrupa'daki ihracata katkısı 1860 yılında yüzde 14 iken 1890 yılı ile I. Dünya Savaşı arasındaki dönemde yüzde 22'ye yükseldi.

Hızla büyüyen periferi menşeli ihracatın ağırlığını işlenmemiş tarımsal ürünler oluşturunuyordu. Dönüşüm yolunun yarısına kadar ilerleyen bölgeler ise ihracat kalemlerinin bir kısmını işlemeyi denedi ve bunda nispeten başarılı oldu. Danimarka modelini takiben, ihracata yönelik süt işlemeciliği, tereyağı üretimi ve bunların yanı sıra ağaç işlemeciliği, Finlandiya için daha önemli hale geldi.¹⁵ Rus pazarına ihraç edilen kâğıt, 1860 yılında toplam ihracatın yalnızca yüzde 2'sine karşılık gelirken 1913 yılında yüzde 39'unu oluşturdu. Finlandiya'nın sanayisi Rusya'nın geri kalmışlığından da yararlandı. Rusya'ya yapılan ihracat Batı'ya yapılan ihracattan biraz farklıydı. Batı'ya yapılan ihracatta kâğıt hamuru ve kâğıdın payı yalnızca yüzde 9 iken, işlenmemiş ağaç ihracatı 1880 ile 1913 yılları arasında yüzde 54'ten yüzde 60'a yükseldi. Riita Hjerppe'nin belirttiği üzere: "Sanayileşmenin erken dönemlerinde, iç pazara kıyasla Rus pazarları daha iyi kalkınmayı sağlayacak fırsatlar sunuyordu" (Hjerppe, 1982, 122).

Baltık bölgesinde de benzer gelişmeleri görmek mümkündü. Danimarka modelini esas alan bu bölge de (ilki 1904 yılında olmak üzere) süt üretimi için tarım kooperatifleri kurdu ve bunu ticaret ve kredi kooperatifleri takip etti. 20. yüzyılın başında, Baltık vilayetleri tahıl üretimini bırakıp süt ürünlerinin ihracatına başladı (Kahk ve Tarvel, 1997, 91).

Macaristan'ın tarımsal ürün ihracatındaki en önemli gelişmelerden biri gıda işleme sanayisinin, özellikle de un sanayisinin, yükselişe geçmesiydi. Finlandiya ve Baltık bölgesinin yanı sıra, Macaristan da Hollanda-Danimarka tipi modernleşmenin iktisadi kalkınmada önemli bir unsur haline geldiği ender periferi ülkelerinden biri oldu. ABD'deki Minneapolis şehrinin ardından Budapeşte, un sanayisinde dünyanın ikinci büyük merkezi oldu. Macaristan'ın ihraç ettiği buğdayın üçte ikisi işlenmiş buğdaydı ve ülke, dünya buğday unu ihracatının kabaca yüzde 24'ünü karşılıyordu.

Bu noktada, periferilerle yapılan ticaretin faydaları hakkında yapılan tartışmalardan bahsetmek yararlı olacaktır. Gerek liberal gerekse neo-liberal iktisatçılar David Ricardo'nun geliştirdiği ve ticaretten her iki tarafın da, hem kalkınmış hem de geri kalmış olanın, kazanç sağlayacağını savunan karşılaştırmalı üstünlük kavramını tekrar etmektedir. Öte yandan, ön plana çıkmaya başlayan bağımlılık teorileri II. Dünya Savaşı'ndan, bilhassa da 1970'lerden itibaren buna zıt bir görüş ileri sürmeye başladı. Düşük katma değerli tarımsal ürünlerin (ya da genel olarak birincil ürünlerin) yüksek katma değerli mamul mallarla değişimi, söz konusu teorilere göre, ticaretin eşitsiz olduğunu göster-

mekte, bağımlı konumdaki tarımsal ürün ve hammadde üreticilerinin sömürülmesine yol açmaktadır (Amin, 1970; Frank, 1976; Emmanuel, 1969).

Gerçeklerle sınılandığında bu teorilerin hiçbiri ayakta kalamamaktadır. Sanayileşmiş ülkeler ile tarımsal ülkeler arasındaki ticaret, çoğu zaman geri kalmış ülkelerin kayba uğramasına ve geri kalmışlığın muhafaza edilmesine yol açtı.¹⁶ Öte yandan, genelleştirilmiş haliyle de sömürü teorisi yanlıştır, çünkü kalkınmış ve geri kalmış bölgeler arasındaki ticaret pek çok zaman zayıf tarafın modern dönüşümden geçmesinin ve kalkınmasının da zeminini hazırladı. Tarımsal bölgelerin sömürüldüğü tezini kanıtlamak için kullanılan temel argüman, ticaret şartlarının bu bölgeler aleyhine kötüleşmesidir. İlk bakışta, ithal edilen malların fiyatı ile ihraç edilen malların fiyatı arasındaki ilişki, sanayileşmiş ülkelerin avantajlı olduğunu tabii ki göstermektedir. Makine ürünlerinin dünya piyasalarındaki fiyatı 1872 ile 1900 yılları arasında yüzde 16 oranında, 1913 yılına gelindiğinde de yine yüzde 31 oranında arttı. Aynı dönemde, 19. yüzyılın üçüncü çeyreği boyunca fiyatı yükselmiş olan tahıl ürünlerinde aniden ve şiddetli bir fiyat düşüşü yaşandı: Bu düşüş buğdayda yüzde 33, çavdarda yaklaşık yüzde 25 ve yulafta yüzde 10'du. Hammadde fiyatları ise 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde ortalama yüzde 33 düştü.

Fiyat hareketlerindeki bu genel eğilime bakmak yanıltıcı olabilir. Bir ülke veya bölgenin karşı karşıya olduğu ticaret haddi,* ihracat ve ithalatın tam da nasıl yapılandırıldığına bağımlıdır. Örneğin, Britanya'nın ticaret haddi I. Dünya Savaşı'ndan önceki yarım yüzyılda yüzde 20 iyileşirken, Almanya'ninkiler 1880 ile 1913 yılları arasında yüzde 20 kötüleşti. O dönemde her ikisi de gıda malzemesi ve hammadde ihraççısı olan İsveç ve Danimarka'nın ticaret hadleri o yıllarda iyileşirken Norveç'inki bozuldu. Yüksek teknoloji kimyasal ürünlerin ve gemi taşımacılığı hizmetlerinin fiyatları, örneğin, düştü; et ve et ürünlerinin fiyatı ise teknolojideki gelişmeler nedeniyle arttı. Bu yüzden, fiyatı düşen ürünleri satıyor olmak, piyasanın ihtiyaçlarına göre üretim yapısını ve hangi tip malların ihraç edileceğini değiştirerek dengelenebilecektir.¹⁷ Rusya ve Balkanlar, bu değişimin gerçekleştirilemediği senaryonun uç örneklerini teşkil ederken Finlandiya, Baltık bölgesi ve Macaristan, dengelemenin kısmen yapılabildiği örneklerdi. Buna ilaveten, ticaretin getirdiği avantaj ve dezavantajları değerlendirirken bakılması gereken yer ticaret hadleri değildir.¹⁸ Ticaret hadleri kötüleşse dahi, iktisadi faaliyetler ve yatırımlar ticaretten olumlu etkilenebilir, ticaret büyümeyi önemli ölçüde teşvik edebilir.

İktisat tarihi, gıda malzemeleri ve hammadde satıcısı olan ülkelerin bu süreçte kendi ekonomisine çok büyük teşvikler ve avantajlar sağlayabileceğini, ekonomisini büyütebileceğini açıkça göstermektedir.¹⁹ Ülke içindeki sosyo-politik şartlar ve eğitim seviyesi müsait olduğu takdirde, gıda malzemesi ve hammadde üretilip ihraç edilmesi, ileride aynı malların işlenmesinin, daha sonra da

*İhraç mallarının ithal mallar cinsinden değeri; ihracat fiyatlarının ithalat fiyatlarına oranı; bir ekonomide bir birim ihracatla satın alınabilecek ithalat malı miktarı – ç.n.

sanayileşme ve modernleşme yolunda ilerlenmesinin kapılarını açabilecektir. İskandinavya örneği yeterince ikna edicidir. Daha dar bir kapsamda olsa da, kalkınmanın bu yolu Finlandiya, Baltık bölgesi, Macaristan ve İrlanda için de hayli önemli oldu. Söz konusu ülkeler, modernleşmeye giden bu yolda yarı başarılı oldu. Finlandiya'daki süt ve ağaç; Macaristan'da tahıl işlemeciliği; İrlanda'da bira yapımı ve damıtım; Doğu Prusya'da Junker'lerin büyük mülklerinde kombine tarımsal ürün ve gıda işlemeciliği ilerlemenin açık işaretleriydi. Modernleşme teşvikleri ve fırsatları, daha geniş ya da daha gelişmiş pazarlarla kurulmuş ticari ilişkiler nedeniyle gelişti. Öte yandan, eğer bir ülkede sosyal beceri eksikliği varsa, eğitim sistemi ve altyapı geri kalmışsa ve/veya toplum yeniliklerden ve değişimden şüpheleniyorsa, dış ticaret, modernleşme için gereken ilhamı ve ivmeyi veremezdi. Periferi ülkeleriyle yapılan ticaretin muhtemel avantaj ya da dezavantajlarını anlamanın anahtarı, o ülkedeki kültürel, siyasi ve sosyal unsurlar, sosyal beceri ve değerler sistemidir. Ticaretin kendisi ne iyi ne kötüdür, çünkü etkisi iç koşullara bağlıdır. Yine de devasa imparatorlukların kıyısında modern dönüşüm yoluna çıkan söz konusu bölgelerde ticaret kesinlikle olumlu rol oynadı.

Sanayileşmenin Başlaması

Bu bölgedeki sanayileşmenin, gıda malzemeleri ile birincil ürünlerin işlenmesindeki gelişmelerin yanı sıra, tarımdaki modernleşmenin üzerinde yükseldiği açıkça ortadadır. Periferi bölgelerinde, kırsal sanayi ve el sanatlarına dayalı küçük ölçekli sanayi Britanya Sanayi Devrimi'nden sonra bir yüzyıl daha, neredeyse 19. yüzyılın son üçte birlik dilimine kadar, hâkimiyetini korudu.

Avusturya-Macaristan'ın Macaristan tarafında sanayileşme 1860'lara kadar gerçek bir ilerleme kaydedemezken makineleşmemiş proto-sanayi kaydetti. Sanayideki ilerlemenin en garip unsurlarından biri, malikâne sistemindeki proto-fabrikaların 19. yüzyıl ortalarına kadar önemini korumasıydı. Söz konusu gelişme yalnızca Macaristan'a has bir olgu değil, soylulara ait büyük toprak sahipliğinin baskın olduğu Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin ortak özelliği idi. Bu olgu daha önce Bohemya'da karşımıza çıkmıştı; ancak Prusya'nın doğu vilayetlerinde, Macaristan'da ve Rusya'da da bir o kadar önemliydi. Macaristan'da tekstil üretimi yapan en büyük proto-fabrikalardan biri, 18. yüzyılın ikinci yarısında Kont Antal Forgách'ın Gács'taki kendi arazisindeydi. Toprak sahipleri, kendi mülklerinde kurdukları yeni fabrikalarda cam üretmek için kendi ormanlarının odununu kullanıyordu; Macaristan'daki toplam yirmi üç cam fabrikasından on üçü, toprak sahibi soylular tarafından kendi arazilerinde kuruldu.²⁰ 1830 ile 1848 yılları arasında Macaristan'da altmış iki sanayi şirketi kuruldu ve bunların yüzde 75'i soylulara ait büyük mülkler üzerindeydi. Aristokratlara ait bu büyük mülklerde, serflerin emeği ve arazideki ormanlardan kesilen ağaçların ya da madenlerinden çıkartılan kömürün yakılmasıyla

elde edilen enerji kullanılarak makineleşmemiş fabrikalarda ürünler işleniyor, şeker ve alkol üretiliyor, yün, demir ve çıkartılan diğer hammaddeler işleminden geçiriliyordu. Macaristan'da, tacirlere ait proto-fabrikalar çok daha az önem taşıyordu.²¹ 1841 yılındaki sayımda, ülkede yalnızca dokuz adet buharlı motor bulunduğu ve mekanize fabrikalarda toplamda sadece 23.000 işçinin istihdam edildiği tespit edilmişti.

Habsburg İmparatorluğu içinde sanayideki gelişmeyi belirleyen Avusturya-Bohemya'daki Miras Topraklar ile Macar hinterlandı arasındaki keskin işbölümüydü. Proto-sanayide kendine özgü güçlü bir gelişme sergileyen, bilhassa tekstil alanında ilerleyen Avusturya-Bohemya, kendi tekstil sanayisini geliştirmemiş olan Macaristan'ın sanayideki tedarikçisiydi. I. Dünya Savaşı'na kadar, Avusturya-Bohemya ürünleri Macaristan'daki tekstil ürünleri tüketiminin yüzde 70'ini karşıladı. Diğer taraftan, sanayileşmekte olan batı vilayetlerinde gıda maddelerine duyulan talep Macaristan'da tarımın modernleşmesine yol açarken, ülke sanayisi de tarımdaki modernleşmeden destek alarak gelişti.

Avusturya-Bohemya'ya yapılan tahıl teslimatları, Macaristan'daki müreffeh tacir sınıfının sermaye birikimi yapmasını sağladı. 1860'lardan itibaren, söz konusu tacirleri kendine çeken en kârlı yatırımlardan biri gıda işlemeciliği idi. İlk büyük mekanize buğday değirmeni olan Pesti Hengermalom Társaság [Peşte Un Değirmeni Şirketi] 1838 yılında kuruldu ve ülkenin ilk buharlı motoru bu değirmene monte edildi.²² Macar sanayileşmesinin ilk adımları gıda işleme sektöründe temerküz etti.²³ Tekstil, deri, kâğıt ve inşaat malzemeleri gibi pek çok sanayi kolunda makineleşme henüz başlamamıştı. Öte yandan, 1866 ile 1879 yılları arasında, un fabrikalarındaki toplam buharlı motor kapasitesi on üç kat, Budapeşte'nin önde gelen un fabrikalarındaki kapasite de sekiz kattan fazla arttı.

Macaristan'daki buğday üretiminin niceliksel büyüklüğüne ve dikkat çeken kalitesine ilaveten, ülkedeki un sanayisinin başarısına güçlü bir katkı veren önemli bir teknolojik yenilik de vardı. Ganz Co. şirketinde (İsviçre göçmeni Abraham Ganz tarafından kurulmuştu) yönetici direktör olmak için Macaristan'a göç eden Alman mühendis András Mechwart 1870'lerde dökme demirden valsli değirmeni icat etti ve patentini aldı. Genelde kullanılan taş veya porselen yerine dökme demir kullanılması üretim maliyetini düşürdü, un kalitesini artırdı ve farklı türlerde buğday unu üretilmesine imkân tanıdı. Bu patentle, Macaristan'daki un sanayisinin teknolojik üstünlüğü onlarca yıl boyunca garanti altına alınmış oldu. 1913 itibarıyla, 300 ticari değirmen 24 milyon kental buğday işliyordu. Budapeşte'deki on büyük un fabrikası, ülke sanayisindeki kapasitenin neredeyse üçte birine karşılık geliyordu. Periferideki diğer tüm tahıl ihraç eden ülkelerin aksine, Macaristan kendi tahılının yüzde 67'sini işlenmiş olarak satıyordu. Un sanayisi savaşa kadar ağırlığını korudu.²⁴ Gıda işleme sektörü 1880'lere kadar Macaristan'ın toplam sanayi üretiminin kabaca yarısını oluşturmaya devam etti; o tarihten itibaren demir, çelik, elektrik ve makine sanayileri gelişmeye başladı. 20. yüzyıla girilirken, makineleşmenin

tamamlandığı fabrikalar Macaristan'ın sanayi hasılasının yüzde 65 ila yüzde 70'ini üretiyordu. Savaş patlak verdiğinde, makine-teçhizat üretimi yapılan on fabrikada binden fazla işçi istihdam ediliyordu.²⁵ 1873 yılında kurulan Macaristan Devlet Demiryolları Makine-Teçhizat Fabrikası yüzyılın sonuna gelene kadar bin adet lokomotif üretti; bu şirketin ürünü olan bir lokomotif 1900 yılındaki Paris Evrensel Sergisi'nde altın madalya kazandı. Macaristan ülkedeki yoğun demiryolu ağının ihtiyaçlarını kendi başına karşılar hale geldi: Ülkede makine sanayisi üretiminin üçte ikisi demiryollarına gidiyordu. Tarım makineleri üretimi ise iç tüketim ihtiyacının yalnızca yarısını karşılayabiliyordu.

Demir, çelik ve kömür sanayilerinde de önemli ilerleme kaydedildi. Macaristan'daki demir üretimi 1867 ile 1913 yılları arasında altı kat arttı; öte yandan bu artmış üretim miktarı Avusturya-Bohemya'dakinin yalnızca yarısı kadardı, Almanya'dakinin yüzde 10'undan azdı ve iç tüketimin sadece yüzde 58'ini karşılıyordu. Avusturyalıların ve Almanların kısmen ortak olduğu beş büyük madencilik şirketi, 1867 ile 1913 yılları arasında kömür üretimini on dört kat artırdı; ancak kişi başına düşen üretim Avusturya'dakinin üçte birinden azdı ve Almanya'dakinin yüzde 13'ü kadardı. Bu sebeple kömür ithalatı yüzyılın sonuna gelindiğinde iki katına çıktı. Elektrik ve kimya gibi yeni sanayilerde de ilk adımlar atılmaktaydı. Ülkedeki elektrik üretimi 1898 ile 1913 yılları arasında altı kat arttı. İki büyük firma, Avrupa elektrik sanayisinde dikkatleri üzerine çekti.²⁶

Sanayideki büyüme 1867 ile 1913 yılları arasında yıllık yüzde 5'e ulaşmakla birlikte esas atılım 1890'lardan itibaren gerçekleşti. Sanayide çalışan işçi sayısı 1898 ile 1913 arasındaki dönemde neredeyse iki katına çıkarken, sanayi makinelerinin toplam beygircü gücü kapasitesi üçe katlandı (bkz. Tablo 11.1).

Macaristan, periferi bölgelerinde modern iktisadi dönüşüm çabalarında en hayırlı başlangıcı yapmış ülkelerden biri olmasına rağmen ancak kısmen başarılı olabildi. İhtisaslaşmış tarım ile gıda işleme sektörünün birleşmesi ve modern elektrik sanayisinin kurulması yönünde atılan umut verici ilk adımlar, periferi

Tablo 11.1 Polonya ve Macaristan'da sanayinin gelişimi, 1860-1913

Yıl	Lehistan'daki sanayi işçisi sayısı 1860=100	Lehistan'daki sanayi üretiminin değeri 1860=100	Macaristan sanayisindeki kapasite 1860=100	Macaristan'daki sanayi hasılasının değeri 1860=100
1860	100	100	100	100
1900	227	269	3,84	800
1913	442	816	11,08	1,45

bölgelerinde benzeri olmayan başarılarıdır. Öte yandan tek bir ürüne bel bağlanan tahıl ekonomisi ve eksik kalan, düzensiz sanayileşme, ülkenin sanayileşmiş uluslar kulübüne katılmasını yine de engelledi. I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce, Macaristan yine bir tarım ülkesi olmaya devam ediyordu ancak tarımsal-endüstriyel bir yapıya geçme yolunda da önemli ataklara kalkmıştı. Tarım, ülkenin GSYH'sinin hâlâ yüzde 60'ından fazlasını üretip işgücünün yüzde 64'ünü istihdam ederken, sanayi istihdamı işgücünün yalnızca yüzde 24'üydü.

Doğu Prusya'da sanayideki gelişmeyi başlatan yine tarımın hazırladığı zemin oldu. 1801 yılında, Berlin Akademisi profesörlerinden Franz Kurt Achard, Silezya'daki ilk şeker rafinerisini kurdu. Bütün büyük mülklerde rafinerilerin açıldığı 1835-1844 ile 1905-1914 dönemleri arasında şekerpancarı üretimi yirmi dört kat arttı (Wagner, 1982, 128). Almanya, önde gelen şeker üreticilerinden biri oldu. 1835-1844 dönemindeki 9.000 tonluk hasıla 1905-1914 döneminde yaklaşık 2 milyon tona fırladı. Doğu Prusya'daki sanayi dönüşümünde büyük rol oynayan unsurlardan biri de demiryolu inşaatıydı. Bu dönemde, buharlı motor ve lokomotif üretimi yapan önemli firmalar sahneye çıktı.²⁷

Horst Dumke (1979), Almanya'nın sanayileşmesinin ilk döneminde Doğu Prusya'nın yaptığı tahıl, ağaç ve yün ihracatının rolüne dikkat çekmiştir. Dumke, sanayileşmeyi hızlandıran bir ticaret üçgeninden (*Dreieckshandels*) bahsetmektedir.²⁸

Finlandiya'nın geçirdiği dönüşüm bir nebze daha umut vericiydi. Burası da sanayinin tarıma dayalı olduğu bir ülke olma özelliğini muhafaza ediyordu. 1880'de işgücünün yüzde 75'i hâlâ birincil sektörde çalışıyordu ve 1910 yılında bu oran yine yüzde 66'ydı. I. Dünya Savaşı'ndan önce, ülkedeki şehirli nüfus sadece yüzde 15 seviyesindeydi: Burası özünde kırsal bir ülkeydi. O dönemde, Finlandiya'daki kişi başına gelir Macaristan seviyesine ulaştı. Finlandiya'daki dönüşümde bazı dikkate değer gelişmeler yaşandı. Ülke nüfusu 1800 ile 1913 yılları arasında dörde katlandı; tarımdaki ihtisaslaşma, diğer periferi ülkelerinin hiçbirinde olmadığı kadar ilerledi. Tahıl ithalatı toplam ithalattan yüzyılın ortalarında yüzde 12 pay alırken 1900'e gelindiğinde ikiye katlanarak yüzde 24 pay almaya başladı. 1860 yılında tereyağı ihracatı Finlandiya'nın Rus pazarına yaptığı ihracatın yüzde 14'ünü oluşturuyordu; ihracatın yüzde 9'u da Batı Avrupa pazarına yapılıyordu.

Finlandiya'daki en yenilikçi gelişme 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıktı. 1860 yılı itibarıyla üçte biri Rusya'ya ve dörtte biri Batı'ya giden tarımsal ürün ve işlenmiş gıda ihracatının, 1913 yılına gelindiğinde, beşte biri Rusya'ya ve altıda biri Batı'ya yapılır hale geldi. Bu değişiklik, kalkınma sürecindeki yeni bir eğilimin, İsveç-Norveç modeli örnek alınarak ahşap ve kereste ihracatına önem verilmesinin, sonucuydu. Ahşap ve kereste ihracat miktarı 1860 ile 1913 yılları arasında on dört kat arttı.

Odun kesme ve kereste üretimi, Finlandiya'da yerini kâğıt hamuru ve kâğıt üretimine bıraktı. Bu sektördeki üretimin değeri dört kattan fazla arttı. 1860

yılında Finlandiya'nın Rus pazarına yaptığı ihracatın yalnızca yüzde 2'si kâğıtken bu oran 1913'e gelindiğinde yüzde 39'a çıktı. Ülkenin ihracat yapısı Batılı pazarlara göre daha düşük standarttaydı,²⁹ ancak ahşap, kâğıt hamuru ve kâğıt ihracatı savaştan önce toplam ihracatın yüzde 70'ine yükseldi. Rusya'nın devasa büyüklükte ormanlara ve sınırsız miktarda ağaca sahip olmasına rağmen bunları işleyecek potansiyeli olmaması nedeniyle, Rusya'daki ahşap ve kâğıt pazarını fethetmeyi Finlandiya başardı.

İskandinavya'daki sanayileşme modelini benimsemiş olmakla birlikte, Finlandiya'nın performansı İskandinavya'nınkinin çok gerisinde kaldı. Bu ülkeden yapılan tereyağı ihracatı, savaştan hemen önceki dönemde, İsveç'inin yalnızca yarısına ve Danimarka'nınkinin yüzde 10'una karşılık geliyor, kâğıt hamuru ihracatı ise Norveç'inin sadece beşte birini ve İsveç'inin sekizde birini oluştuyordu.

Rusya, 1885 yılında, Finlandiya ile yaptığı gümrüksüz ticareti kaldırdı. Bunun sonucunda, Finlandiya'nın Rusya'ya yaptığı ihracatın toplam içindeki payı 1860 yılında yüzde 47 iken 1913 yılında yüzde 28'e düştü. Yine İskandinavya'nın yapmış olduğu gibi, Finlandiya da piyasadaki değişikliklere esneklikle karşılık verdi. 1860 yılında Finlandiya ticaretinin yarısını oluşturmuş olan Rusya'ya ihracat, 1905 yılı itibarıyla yüzde 30'un altına düştü. Bunun yerine, Batı Avrupa'ya yapılan ihracatın Finlandiya'nın toplam ihracatı içindeki payı yüzde 70'e yükseldi ve 1890'lı yıllarda Fin mallarının esas pazarı Britanya oldu.³⁰

1880'li yıllara kadar ülkenin ihraç ürünlerinin büyük bölümünün nakliyatını Finli taşıyıcılar yapıyordu. Helsinki ile St. Petersburg, Tallinn ve Stockholm arasında su yolu taşımacılığı için gereken bağlantılar kuruldu. Finlandiya'nın denizyoluyla yaptığı ihracat 1810 ile 1870 yılları arasında yediye katlandı ve 1870'lerde yine iki kat arttı. Nispeten yüzölçümü küçük bir ülke olmakla birlikte, ticari filosu (nüfus/taşımacılık kapasitesi [ton] hesabına göre) dünyada beşinci sıradaydı. Bu filo, uluslararası ticaretten hizmet geliri elde edebilecek kadar büyüktü. O tarihten sonra, öte yandan, ticaret filosunun kapasitesi azaldı ve 1913'e gelindiğinde yüzde 10 düşmüş oldu. Fin mallarının yüzde 70'ini ve kereste ihracatının yüzde 90'ını yabancı gemiler taşıyordu.

Finlandiya yarı başarılı bir modernleşme süreci geçirdi. Bir zamanlar tarım ürünleri ve hammadde ihraç eden bir ülkeyken, sanayinin tarıma dayalı olduğu orta gelirli bir ülke haline geldi. Finlandiya'da ihracata dönük bir sanayileşme çoktan başlamıştı (Hjerppe ve Pihkala, 1977; Hjerppe ve diğ., 1984, 42-59; Jörberg, 1973; Ojala ve diğ., 2006) (bkz. Tablo 11.2).

Rus İmparatorluğu'na 18. yüzyılda dahil edilmiş Baltık bölgesi de benzer gelişmelere sahne oldu. Latviya ile Livonya ve Kurlandiya vilayetleri gelişti ve Rus İmparatorluğu'ndaki önemli sanayi merkezleri haline geldi. Baltık bölgesinde de, Rusya'ya yapılan ihracat, sanayileşmeyi sağlayan asli unsurdu: Bölgenin kereste, kimyasal ürün, deri, tekstil üretiminin yüzde 70'i; tereyağı üreti-

Tablo 11.2 Finlandiya ve Macaristan'daki istihdam yapısı, 1870-1910 (yüzde)

Sektör	1870	1880	1910	1910
	Macaristan	Finlandiya	Macaristan	Finlandiya
Tarım	80	75	65	66
Sanayi	9	7	17	12
Diğerleri	11	18	18	22

Kaynaklar: Jörberg (1973, 392), Berend ve Ránki (1972, 79).

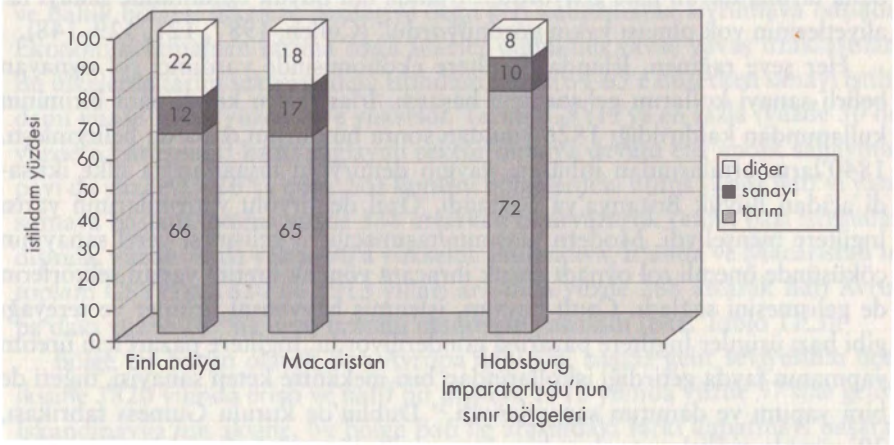
minin yüzde 30'u ile metal, makine ve kauçuk sanayilerindeki üretimin yüzde 90'ı Rus pazarına ihraç edilmekteydi. Bu küçük bölge, imparatorlukta kablo ve çivi üretiminin üçte birini karşılıyor, toplam kauçuk üretiminin yüzde 28'i bu bölgedeki üç kauçuk fabrikasından geliyordu (bkz. Şekil 11.1).

Kültür seviyesi daha yüksekte kalan ve Alman müteşebbis sınıfın kalabalık olduğu Baltık bölgesindeki sanayi, Rusya'dakinden daha fazla gelişti.³¹ Baltık bölgesindeki küçük vilayetler ile devasa Rus İmparatorluğu arasındaki işbölümü, Baltık ekonomisini alışılmamış bir yapıya kavuşturdu. Makine, kimya, elektrik gibi ihracata yönelik modern sektörler Latviya'nın sanayi üretiminin yüzde 65'ini oluştururken, yerel pazarlar için tüketim malları üreten sektörler bunun sadece yüzde 35'ini sağlıyordu. Livonya ve Kurlandiya bölgelerinde, aktif nüfusun yüzde 31'i GSYH'nin yüzde 53'ünü üreten sanayi kollarında çalışmaktaydı. Tarım ve hizmet sektörlerinin payı yalnızca yüzde 47'ydi (Niet-yesin, 1980, 54-60; Eiduks ve Grosvalds, 1962, 153-6; Ivanovskis, 1970, 209).

Taksim edilmiş Lehistan'ın üçte ikisini (ve nüfusunun yüzde 45'ini) oluşturan ve 18. yüzyılın sonunda Rus İmparatorluğu'na dahil edilen Rus Lehistanı da bir ölçüde benzer bir durumdaydı. Devasa büyüklükte topraklara ve geri kalmış bir ekonomiye sahip Rusya, imparatorluğun 1910'lardaki 124 milyonluk nüfusunun yaklaşık 15 milyonuna ev sahipliği yapan Lehistan için muazzam bir pazardı. 1851 yılında gümrük vergilerinin kaldırılmasının ve 1860'lardan itibaren kanalların (Vistula-Niemen Kanalı) ve demiryolu hatlarının Lehistan'ı Rusya'daki diğer merkezlerle birleştirmesinin ardından, Lehistan, Rusya'daki üçüncü büyük sanayi merkezi haline geldi. Sanayi üretimi 1864 ile 1910 yılları arasında 20 kat arttı; üretimin neredeyse dört kat arttığı yirmi yıllık bir dönemde, 1890 ile 1910 arasında, iktisadi büyüme bilhassa hızlıydı. Bu dönemde üç sanayi kolu özellikle hızlı gelişti. Lehistan'daki kömür sanayisi Avrupa çapında önem kazandı ve imparatorluğun toplam kömür hasılasının yüzde 40'ını karşılar hale geldi. Madencilik, demir ve makine sanayileri Lehistan'daki işgücünün yüzde 27'sini istihdam ediyor, sanayi üretiminin yüzde 20'sini oluşturuyor ve üretiminin yüzde 40'ını Rusya'ya gönderiyordu. ("Lehistan'ın Manchester'ı" kabul edilen) Łódź'daki Leh tekstil sanayisi ve Sosnowiec, sanayideki işgücünün yüzde 44'ünü istihdam ederek ve toplam sanayi üretimini yüzde 44'ünü

Şekil 11.1

Finlandiya, Macaristan ve Habsburg İmparatorluğu'nun sınır bölgelerinde istihdam yapısı, 1910 (sanayi, tarım ve diğer sektörlerdeki istihdamın yüzdesi) (Hjerpe, 1982; Berend-Ránki, 1982)

karşılıyarak, ihracata yönelik sanayinin kusursuz örnekleri haline geldi. Rus pazarları, bu sanayi kolunun ürettiği ürünlerin yüzde 80'ini eritti. Bu nedenle Leh sanayisinin gelişmesinin ardındaki itici güç Rusya'ya yapılan ihracattı. Dış ticaretin değeri, 1864 ile 1910 yılları arasında yirmi yedi kat arttı. 20. yüzyıla girilirken, Rus İmparatorluğu'nda üretilen çeliğin yüzde 23'ü, demirin yüzde 15'i ve tekstilin yüzde 20'si Leh sanayisinden geliyordu. Siyasi açıdan baskı altındaki Lehistan'da kişi başına düşen sanayi üretimi Rusya'dakinden iki kat daha yüksekti.

Birleşik Krallık'ın parçası ve sanayileşmiş İngiltere'nin komşusu İrlanda, kısmen Britanya'dan gelen yatırımlar sayesinde, fabrika sistemini nispeten erken bir dönemde alıp kullanmaya başladı. 18. yüzyılın sonunda İrlanda'da 290'dan fazla mekanize olmamış fabrika faaliyetliydi. Öte yandan, Britanya örneğini izleyen bu ilk adımlar hayli uzun bir süre kuraldan ziyade istisna olarak kaldı. Sanayi Devrimi bu durumu dramatik biçimde değiştirdi. İngiltere'den ithal edilen tekstil ürünleri 1825 ile 1835 arasında sadece on yılda ikiye katlanırken Dublin bölgesindeki kumaş üretimi ise 1838'e gelindiğinde yarı yarıya azaldı. İrlanda'da önceki dönemlerde gelişip büyüyen kırsal sanayi büyük ölçüde çöktü.³² İrlanda'dan kaçan para İngiltere'ye gitmeye başlayınca Munster ve Kilkenny bankalarının yarısı iflas etti. İngiltere sanayisi, İrlanda pazarına yaptığı ihracatı 1835'e gelindiğinde yüzde 233 oranında artırdı ve İrlanda'daki proto-sanayi 1880'lerde neredeyse tamamen ortadan kalktı. Geride kalanların ağırlığı damıtım ve bira yapıyla iştigal ediyordu: Bu sektörler viski ve bira üretimlerinin yarısını Britanya'ya gönderiyordu. 1841 yılında,

İrlanda, Birleşik Krallık nüfusunun yüzde 31'ine ev sahipliği yapıyor ancak GSYH'sinin yüzde 15'inden azını üretiyordu. 1871'e gelindiğinde, İrlanda'nın nüfusu Birleşik Krallık nüfusunun yüzde 21'ine inerken GSYH'deki payı da yüzde 11'e geriledi. Reel ücretler 1785-1789 ile 1866-1870 arasında Britanya'da yüzde 50 artarken aynı dönemde İrlanda'da sadece yüzde 15 yükseldi (Geary ve Stark, 2004, 362-3). 1880'lerde, "İrlanda eskisinden daha kırsal, daha tarıma dayalı hale geliyordu... İrlanda'nın büyük bölümünde sanayi faaliyetlerinin yok olması yakın görünüyordu" (Cullen, 1987, 121, 129, 148).

Her şeye rağmen, İrlanda, İngiltere ekonomisinde yardımcı rol oynayan belirli sanayi kollarını geliştirmeyi başardı. İrlanda'nın kendi para biriminin kullanımdan kaldırıldığı 1826 yılından sonra bu durum daha da belirginleşti. 1840'ların ortalarından itibaren, yaygın demiryolu inşaatlarıyla ülke iktisadi açıdan Büyük Britanya'ya bağlandı. Özel demiryolu yatırımlarının yarısı İngiltere menşeliydi. Modern ulaşımın/taşımacılığın gelişmesi yerel sanayinin çöküşünde önemli rol oynadı ancak ihracata yönelik üretim yapan sektörlerin de gelişmesini sağladı. Canlı hayvan, işlenmiş hayvansal ürünler ve tereyağı gibi bazı ürünler İngiltere pazarına gönderiliyordu. İngiltere pazarı için üretim yapmanın fayda getirdiği işkollarından biri mekanize keten sanayisi, diğeri de bira yapımı ve damıtım sanayileriydi.³³ Dublin'de kurulu Guinness fabrikası, 20. yüzyıla girilirken toplam bira üretiminin dörtte üçünü ve İrlanda'nın bira ihracatının yüzde 96'sını karşılıyordu. Üretilen viskinin yarısı ve biranın üçte biri İngiltere pazarında satılıyordu. Gıda ve içecek sanayileri Britanya'daki işgücünün yüzde 6'sından azını, ancak İrlanda'dakinin yüzde 12'den fazlasını istihdam etmekteydi. 1907 yılında İrlanda'nın Britanya'daki sanayi üretiminde payı sadece yüzde 3,2 iken, gıda ve içecek üretimindeki payı neredeyse yüzde 9'du. Kişi başına hasıla Britanya'dakinin dörtte üçüne ulaşırken bira yapımı ve malt yapımında bu oran yüzde 110'a çıkıyordu.

Keten ve alkollü içki sanayilerine ilaveten, Belfast'taki tersaneler de ihracata yönelik üretim yapan en önemli sektörlerden biri haline geldi. İrlanda'daki gemi üretiminin, özellikle dev Harland ve Wolff Şirketi'nin tonajı 1891 ile 1914 yılları arasında iki buçuk kat arttı; İrlanda'da kişi başına düşen tonaj, Britanya toplamının yüzde 81'inden fazlasına ulaştı. İrlanda'nın tarım ve sanayi üretiminin yarısı İngiltere'de satılıyordu. İrlanda'dan İngiltere'ye gönderilen mallar sadece 1904 ile 1914 arasındaki on yılda iki katına çıktı.

Bu nedenle İrlanda'nın İngiltere'ye yaptığı "ihracat" ülkedeki sanayileşmeyi tetikledi ve ülkenin sanayisinin tarıma dayalı olduğu gelişmişlik seviyesine erişmesine imkân tanıdı. İhracata yönelik üretim yapan sanayi kolları –keten üretimi, bira yapımı, damıtım ve gemi yapımı– sanayi üretiminin yüzde 80'ini karşılıyordu. I. Dünya Savaşı'ndan önce, İrlanda'daki işgücünün yüzde 23'ü sanayi ve inşaat sektörlerinde çalışıyordu ve sanayinin GSYH içindeki payı yüzde 20'yi aştı: Böylece İrlanda "Avrupalı sanayileşmiş ülkeler arasına orta sıralardan rahat rahat" girebiliyordu (Bielenberg, 2008, 822-3, 833). Macaris-

tan, Lehistan, Baltık bölgesi ve Finlandiya'nın Avusturya ile Rusya'yla ilişkisinde olduğu üzere, İrlanda bu yüzden Britanya'nın hâkimiyeti altında olmaktan hem mustarip oldu hem de iktisadi açıdan kârlı çıktı. İmparatorluğun sunduğu devasa pazarlar sanayileşmenin başlatılması için bir fırsat sundu ve sanayinin tarıma dayalı olduğu yapıların kurulmasına yol açtı.

Modern dönüşüm yolunun yarısına varan İrlanda, Finlandiya, Orta Avrupa ve Baltık bölgesi ülkeleri, periferiye özgü geri kalmışlıktan sıyrılmaya başladı. Ekonomisi tamamen tarıma bağlı ülkeler olmaktan yavaş yavaş uzaklaştılar: Bu ülkelerde tarım sektöründeki istihdam yüzde 64-65'e düşerken sanayi istihdamı yüzde 15 ile yüzde 24'e yükseldi. Tarım, GSYH'ye en fazla (yüzde 50 ile yüzde 62 arasında) katkı sağlayan sektör olmaya devam etti ancak sanayinin payı da yüzde 25-26'ya çıktı. Söz konusu bölgelerdeki nüfus yapısı Batı'yı yanıltmaya başladı. Nüfus yüzde 338 artarken okuryazarlık oranı, bazı istisnalar dışında, yüzde 70 ile yüzde 90'a yükseldi. Finlandiya, İrlanda ve Macaristan'ın toplam GSYH'si 1820 ile 1913 yılları arasında yüzde 268 artarak Batı Avrupa'daki yüzde 287'lik artış oranını neredeyse yakaladı (bkz. Tablo 11.3).

Bölge bir bütün olarak Batı Avrupa'daki kişi başına gelir seviyesinin üçte ikisine 1820 yılında erişti ve hafif bir düşüşle 1913 yılında yüzde 57'sine geldi. İskandinavya'nın aksine, bu bölge Batı ile arasındaki farkı kapatmayı başaramadı. Öte yandan, fazla mevzi de kaybetmedi.

Tablo 11.3 Batı Avrupa ile karşılaştırmalı olarak Finlandiya, İrlanda ve Macaristan'ın yarı modern ekonomilerindeki GSYH'nin gelişimi, 1820-1913

	1820	1870	1900	1913
Finlandiya	759	1.107	1.620	2.050
İrlanda	954	1.773	2.495	2.733
Macaristan	820 ^a	1.269	1.682	2.098
Ortalama (ağırlıklandırılmamış)	844	1.383	1.932	2.294
Batı Avrupa (yedi ülke)	1.372	2.337	3.456	4.013
Batı Avrupa'nın yüzdesi olarak bölge	62	59	56	57

Kaynak: Maddison (1995, 194, 198, 200).

Not:^a Tahmini sayı.

Yabancı Yatırımlardan İstifade: Akdeniz Ülkeleri ve Rusya

Kıtanın belirli bölgelerinde, modern iktisadi dönüşüm merkez ülkelerdeki kadar erken başlayamadı. Aralarında İspanya ve Portekiz gibi erken modern yüzyıllarda devasa sömürge imparatorluklarına sahip olmuş ve dünyayı hâkimiyeti altına almış kimi eski büyük güçlerin de arasında yer aldığı bazı bağımsız ülkelerde durum buydu. Avrupa ve Asya’da uçsuz bucaksız toprakları 18. ve 19. yüzyılda imparatorluğuna katmış ancak kendi *eski rejiminde* donup kalmış yayılmacı askeri dev Rusya gibi örnekler de mevcuttu. 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde birleşik İtalya’nın Mezzogiorno’sunda, yani güney kısmında hüküm süren Napoli Krallığı, benzer birkaç özellik sergiliyor, modernleşen bir İtalya’nın geri kalmış parçası olmaya devam ediyordu.

Geç Ortaçağ ve erken modern yüzyıllarda Avrupa’nın iktisadi güç merkezi olmuş Akdeniz bölgesinin gerilemesi, en zorlu tarihsel problemlerden biridir. “14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar Akdeniz kendi içinde bir dünyaydı, bir dünya ekonomisiydi” (Tabak, 2008, 1). İspanya, Portekiz ve Kuzey İtalya’daki şehir devletleri o dönemde Avrupa’nın en güçlü ve en çok gelişen bölgesiydi. Öte yandan, 19. yüzyıla gelindiğinde, geri kalmış periferi bölgelerinin parçası oldular. Ne olmuştu? Tarih boyunca medeniyetler sürekli yükselmiş ve çökmüştür; ancak bu, Akdeniz bölgesinin neden gerilediğini açıklamamaktadır. Kuzey İtalya, Rönesans’ın ve modern kapitalizmin doğduğu yerdi; uzun mesafeli ticaret ve bankacılık o bölgede kurulmuştu. İspanya ve Portekiz, muazzam miktarlardaki gümüş ve altının zenginleştirdiği uçsuz bucaksız sömürge imparatorluklarıyla bir zamanlar dünyanın büyük güçlerindendi. Buna karşılık, modern kapitalizm o bölgelerde olgunlaşmadı, Kuzeybatı Avrupa’ya kaydı. Söz konusu bölgelerin başına gelen bir dizi askeri felaket hikâyesinin bir kısmına hiç şüphesiz ışık tutmaktadır. Fakat bu tespitin ardından hemen şu sorunun gelmesi de muhtemeldir: O bölgelerin savaş kaybedip işgale uğramasının sebepleri neydi?

Faruk Tabak bu soruya coğrafi-tarihi bir yanıt getirmiştir. Tabak'a göre, bölgedeki gerileme aşamalar halinde gerçekleşti; ilk önce tarımda başladı ve daha sonra 14. ve 16. yüzyıllar arasında hızlandı. Söz konusu gerileme, Küçük Buz Devri denen dönemin başlangıcına karşılık gelmekteydi: 13. yüzyıldan 15. yüzyılın ortalarına kadar etkisini sürdüren bu iklim felaketinde Karadeniz dondu, sürekli yağın yağmurlar ve ardı arkası kesilmeyen seller ekilebilir arazileri yok etti, Akdeniz bölgesindeki ovaların büyük bölümü bataklığa döndü. Seller her yıl 5 milyon metreküpten fazla toprağı Arno Vadisi'nden söküp denize attı. Nehir deltalarında bataklıklar çoğaldı ve sıtma halkı kırıp geçirdi. Önceki dönemlerde ormanların kesilmiş olması durumu daha da kötüleştirdi. Hava koşullarındaki dengesizlik, erozyon ve toprak kaymaları "Akdeniz bölgesindeki ovalardan büyük büyük parçalar" koparttı. Güney Fransa'da, Siena'nın Maremma bölgesinde ve İspanya'daki Aşağı Guadalquivir Havzası'nda ekilebilir arazilerin üçte birinden fazlası yok oldu. Ticari tarım alanlarının yok olması, 17. ve 18. yüzyıllarda bölge halklarını ovalardan yamaçlara ve dağlık arazilere çıkmak zorunda bıraktı. Açlık, göçler ve köylerin mahvolması, Akdeniz taşrasında istisna olmaktan çıktı. Bölge 17. yüzyılda, "hızla karanlığa gömüldü." Ovaların geri kazanılması ancak 19. yüzyılda mümkün oldu ve çoğunlukla buralara yerleşip tarım yapan toprak beyleri Güney Fransa'da, İtalya'da ve Balkanlar'da ortakçılık sistemini kural haline getirdiler (Tabak, 2008, 18, 189, 194-6, 201, 217, 241, 307).

Gerileme eski rejimi güçlendirdi. Kapitalizme ve ticarete karşı sert bir tavır almış feodal soyluların karşı konulmaz otoritesi bir yandan, kolektivist-eşitlikçi köy komünlerinin ayakta kalması diğer yandan, modernleşmeyi engelleyen bir kurumsal ve kültürel miras oluşturdu. Modern kurumlara ve hukuk sistemlerine şiddetle ihtiyaç vardı; kitlelerin cehaleti genel kural halindeydi. Söz konusu özellikler bu bölgelerin 19. yüzyılın büyük bölümünde modern dönüşümden dışlanmasına sebep oldu.

Modernleşme ve sanayileşme bu bölgelerde hayli geç başladı. Nihayet 1890'lı yıllarda buraya uğradığında ise uçsuz bucaksız bir geleneksellik okyanusunda, sanayinin geliştiğı yalıtılmış adacıklar ve tarıma dayalı modern cepler yaratmaktan öteye geçemedi. Bu bölgelerin çoğunda, tarım devriminin kazanımları, ele alınan dönemin büyük bölümünde benimsenmedi. Eğer benimsendiyse de bunu çok geç bir tarihte ve yalnızca Rusya'da Sibirya, İspanya'da Katalonya ve İtalya'da Mezzogiorno'nun bir kısmı gibi belirli yerler yaptı. Proto-sanayi yüzyılın neredeyse tamamında hâkimiyetini korudu ve çoğu yerde modern sanayileşmeye geçişte yol göstermeyi başaramadı.

Buna karşılık, söz konusu bölgelerin hepsi Avrupa'daki dönüşümden ve kıtadaki pazarların bütünleşmesinden istifade etti. Avrupa'daki nüfus artışının, sermaye akımlarının, modern ulaşım ve finans sistemlerinin Batı'nın yatırımlarıyla kurulmasının etkisini hepsi tecrübe etti. Hızla gelişen Avrupa ticaretine hepsi aşama aşama dahil oldu. Sundukları ekonomik fırsatlar, el değmemiş bü-

yük pazarları, tarımsal ürün ihraç etme potansiyelleri ve kıymetli hammadde rezervleri, kârlı yatırım fırsatları peşinde yeni pazarlar ve ithalat yapacak yeni bölgeler arayan Batı'yı buralara çekti. Batı'nın sanayi dönüşümünün cazibesi ve kaçınılmaz askeri üstünlüğü reform taleplerini hızlandırdı. Periferi bölgelerindeki elit kesim bu gelişmelere yavaş yavaş ve gecikmeli tepki vermekteydi: Yeni gerçekliklere uyum sağlama ve ihracat imkânlarını kâra çevirme çabalarını şimdi görmekteyiz. Bir dizi başarısız girişim ve gönülsüz reform, neticede, *eski rejimin* yekpare mabedinde ancak küçük çatlaklar oluşturabildi. Bunun sonucunda, tarım devriminde elde edilen başarıların bir kısmı bölgeye son derece geç ulaştı. Toprak ve köylü sorunu çözülmeden öylece duruyordu; tarımın modernleşmesi de yarım kaldı; ancak yeni usullerin kısmen benimsenmesine de başlandı.

Yabancı Yatırımlar ve Tarım

İber Yarımadası'nda, 19. yüzyılın ilk yarısında tarımı etkileyen tek önemli girişim, ülkenin güneyinde kiliseye ait büyük arazilerin kamulaştırılması ve satılmasıydı. Bu, 1850'li yıllarda üç büyük dalga halinde gerçekleştirildi. Devlet, gelirlerini artırmak ve kamunun borçlarını ödemek için –ülkedeki tarıma elverişli arazinin yarısına karşılık gelen– toplam 10 milyon hektar kadar kilise arazisini, belediyeye ve devlete ait arazileri haraç mezat sattı. Ülkedeki ekili arazi miktarı 1800 ile 1910 yılları arasında yüzde 65 oranında artarken toprak mülkiyeti yapısı değişmedi. Bunun nedeni, aristokratların, yüksek rütbeli subay ve bürokratların, toprak sahiplerinin ve işadamlarının toprakları satın almasıydı (Tortella, 2000, 57). Büyük toprak sahipleri, *Reconquista** döneminden bu yana, ülkenin güney ve orta bölgelerinde ağırlığını koruyordu. Bu noktada çok çarpıcı bir karşılaştırma yapmak mümkündü: Bir tarafta her birinin arazisi 5.000 hektardan geniş yetmiş dört büyük mülk, diğer taraftaysa her biri ortalama yalnızca 0,6 hektar büyüklüğünde yaklaşık on milyon köylü toprağı. 20. yüzyıla girilirken, mülklerin yüzde 96'dan fazlası tapulu arazinin yalnızca yüzde 30'unu oluşturmaktaydı. İki milyon köylü o kadar yoksuldu ki vergiden muaf tutulmuştu. Köylülerin işlediği ve geçimlerini sağlamaya yeten çiftliklere sadece Katalonya'da, Bask topraklarında ve diğer bazı kıyı vilayetlerinde rastlanıyordu.

Tarımın yapısı 19. yüzyıl boyunca fazla değişmedi. İspanya'nın iç bölgelerinde tek ürüne dayalı, geçimlik tahıl ekonomisi hâkimdi. Tarımdaki nüfusun aktif nüfusa oranı artmış olmakla birlikte, gayri safi tarımsal hasıla 1860 ile 1910 yılları arasında sabit fiyatlarla 732 milyon pesetadan 722 milyon pesetaya geriledi. Sánchez-Albornoz, Kastilya'nın ekonomik durumunu bugünün

Yeniden fetih. İber Yarımadası'nın Emeviler tarafından 711 yılında fethedilmesi ile Gırnata Müslüman Devleti'nin İspanyol hükümdarlar tarafından yenilerek 1492 yılında yarımadadan çıkartılması arasında geçen yaklaşık 780 yıllık döneme verilen isim – ç.n.

Üçüncü Dünya'sı ile karşılaştırdı (Sánchez-Albornoz, 1987, 248-9). 1900 yılına gelindiğinde, tahıl üretimi, İspanya'daki tarım arazilerinin dörtte üçünden fazlasında yapılıyor ve ülkenin tarımsal hasılasının yarısından fazlasını oluştuyordu. Mısır üretimi üç kat ve pirinç üretimi yedi kattan fazla artmış olmakla birlikte, toplam tahıl üretimi 1810 ile 1910 yılları arasında yalnızca yüzde 90 arttı. Ürün rekolteleri Batı Avrupa'dakinin çok gerisindeydi. Almanya'nın elde ettiği buğday ve çavdar rekoltesi İspanya, Portekiz ve Güney İtalya'dakinin iki katıydı.¹ Gabriel Tortella'nın dikkat çektiği üzere, "İspanya'daki (ve Güney Avrupa'nın tamamındaki) tarım, tahıl üretimine has ikili ürün rotasyonuna bağlı kaldı; kumlu toprağın 'kürek'le şöyle üstten bir karılması yeterli görülüyordu" (Tortella, 1987, 51). Tortella ayrıca, İspanya'da bir tarım devrimi gerçekleştiyse bunun ancak 20. yüzyılda meydana geldiğini de öne sürdü.

Ekili arazi miktarı artmış olmakla birlikte, ilkel ekim yöntemleri, 1880 yılından önce, rekoltenin düşmesine yol açıyordu. Bu bölgedeki nüfus artışı Avrupa'daki en yavaş artıştı; ancak o bile üretimdeki artışın üzerinde kalıyordu. I. Dünya Savaşı'ndan önceki son yirmi yılda dahi kişi başına düşen tahıl üretimi geriledi, toprak ve işgücü verimliliği ise yerinde saydı. Bir erkek işçi 1893 yılında 1.188 pesetalık üretim yaparken 1910 yılında sadece 1.127 pesetalık üretim yapıyordu (Tortella, 1987, 53). Ağır tahıl kıtlıkları ve açlık İspanya'yı 19. yüzyıl boyunca birkaç kez vurdu.

Tarımın İspanya'da işgücünü hürriyetine kavuşturmamasına çok şaşırmanın gerekir, çünkü tarımdaki istihdamın arttığı tek Avrupa ülkesi neredeyse İspanya'ydı. Tarımda çalışan aktif nüfusun oranı 1797'de yüzde 65,3, 1877'de yüzde 64,1 ve 1910'da yüzde 66'ydı (Pérez Moreda, 1987, 35).² 20. yüzyıla girilirken, yalnızca Katalonya'da yarı-modernleşmiş bir istihdam yapısı görülmekteydi: Bu bölgede tarımdaki istihdam yüzde 52,6 ve sanayideki istihdam yüzde 27,6'ydı (Domínguez Martín, 2002, 370).

Ama Batı'daki pazarlar sayesinde, tarımda ihtisaslaşma İber Yarımadası'nda da önem kazanmaya başladı: Üzüm ve şaraba dayalı ekonomi etkileyici bir gelişme gösterdi ve önemli miktarda ihracat fazlası üreten tek sektör oldu.³ İspanya, Fransa'daki şarap bağlarının büyük bölümünü yok eden asma biti salgınından geçici olarak faydalandı; ancak salgın hızla İspanya'ya da sıçradı ve şarap üretiminin daha fazla gelişmesini engelledi. Şarap ihracatı, sadece 1890'lı yıllarda yüzde 40 azaldı. 1913 yılına gelindiğinde, şarap ihracatı İspanya'nın ikinci büyük ihracat kalemiydi ve toplam ihracatın yüzde 12'sinden azına karşılık geliyordu.

Batı pazarından, ağırlıklı olarak Britanya ve Fransa'dan gelen sınırsız talep, 19. yüzyıl ortalarında narenciye üretiminin büyütülmesini muazzam ölçülerde teşvik etti.⁴ İhraç edilen portakal miktarı, 19. yüzyılın son yirmi yılında üç buçuk kat arttı. Sanayisi bulunmayan Valencia, İspanya'daki en önemli ihracat bölgelerinden biri oldu. I. Dünya Savaşı'ndan önce, İspanya'nın ihraç mallarının yüzde 60'ından fazlası Valencia limanlarından gönderiliyordu.

Akdeniz bölgesinin genelindeki gibi, çoğu Valencia, Endülüs ve Aragon'da bulunan zeytin ağaçları da üzüm bağlarıyla kabaca aynı büyüklükteki topraklara yayılmıştı. Zeytinyağı ihracatı 1860'ların sonunda 7,5 milyon tona ve 20. yüzyılın başlarında 21,4 milyon tona ulaştı. Başka bir deyişle, kıyı bölgelerindeki ihtisaslaşmış tarım (üzüm, zeytin ve narenciye), I. Dünya Savaşı'ndan önceki çeyrek yüzyılda büyüdü ve ihracata yönelik üretim yapılan önemli sektörler haline geldi. Buna karşılık, daha gelişmiş kıyı bölgeleri İspanya nüfusunun yalnızca küçük bir kısmını temsil ediyordu. Katalonya ve Valencia ülke nüfusunun yüzde 19'unu oluştuyordu; yüzölçümleri küçük olduğundan nüfusun en yoğun olduğu yerlerdi (Domínguez Martín, 2002, 367).⁵

Öte yandan, geleneksel tarım Valencia'da bile muhafaza edilmişti. Sulu tarım yapılabilen arazinin neredeyse yüzde 60'ında tahıl yetiştiriliyordu ve "en verimli toprakların büyük bölümü hâlâ, bölge nüfusunun doyurmaya yarayacak geçimlik ürünlerin yetiştirilmesine ayrılmıştı" (Palafox, 1987, 269, 272, 282). Meyvecilik tarımsal üretimin yalnızca yüzde 12'sini karşılarken meyve ihracatı dördüncü en büyük ihracat kalemi haline geldi (yüzde 8,4).⁶ Şarap ihracatı 1865 ile 1890 arasında yaklaşık yirmi kat arttı ve 1890'lara kadar ülkenin en önemli ihracat kalemi oldu; aynı dönemde zeytin ihracatı da üç kat arttı. 1913'e gelindiğinde, İspanya'nın en önemli on ihracat kalemi arasında maden cevherleri ve tekstil ürünleri vardı; şarap ve taze meyve de toplam ihracatın beşte birini oluştuyordu.

İspanya'daki tarımsal üretim, 19. yüzyılın ilk yarısında, yıllık yüzde 0,3-0,4'lük büyümenin ötesine geçemiyordu. Yine de bu sektör bir nebze daha kıpırdanarak yıllık büyümeyi yüzde 1,0'a çıkarttı, ancak ülkenin orta bölgele- rindeki geleneksel, geri kalmış tahıl ekonomisi neredeyse hiç değişmedi.⁷

Orta ve bilhassa Güney İtalya'da, tarım uzun bir süre neredeyse Ortaçağ'a özgü koşullara saplanıp kaldı. Periferi bölgelerinin çoğunun, özellikle Rusya'nın aksine, Mezzogiorno bölgesinde serflik Joseph Bonaparte tarafından erken bir tarihte (1806'da) kaldırıldı.⁸ Köylüler yasalar karşısında özgür kalmakla birlikte, feodal yapılar muhafaza edilmekteydi. Birincisi, geleneksel büyük toprak sahipliği ayakta kaldı ve aşırı kalabalık Güney İtalya'nın pek çok bölgesinde hâkimiyetini devam ettirdi. Soylulara ait *latifondi** büyüktü; 1.000 ila 6.000 hektarlık bir alanı kaplıyordu. Hür köylüler, geleneksel ataerkil özellikler sergileyen bir toplumda, sözleşme ile kiralanan işçiler haline geldi. Bazen yirmi yıla kadar uzanan sözleşmeler köylülerin çok fazla sömürülmesine sebep oluyordu. Enrico Dal Lago, feodal ilişkilerin nasıl sürekli ayakta kalmayı başardığını açıklamaktadır. Yoğun tarım, düzenli sulama ve gözetim gerektiren narenciye bahçelerinde, örneğin, "toprak sahipleri kiracıların payını toplam rekoltenin azami sekizde biri olacak şekilde sabitliyordu... 19. yüzyıl Mezzogiorno'sunda köylüleri toprak sahiplerine psikolojik açıdan ve ahlaken bağımlı

kılan bu özel itaat kurma formu, köleliğin çok daha görünmez bir haliydi” (Dal Lago, 2005, 75, 76).

Aile içindeki ve toplumun geri kalanındaki toplumsal koşullar değişmeden duruyordu. Geleneksel aile yapıları ve genişletilmiş aileler, kuzeyde hâkim olan çekirdek aile yapısının aksine, güneyde muhafaza edildi. Kadınların yirmi yaşında evlenmesini şart koşan evlilik âdetleri, Kuzey İtalya’daki Batılı âdetlere göre daha katıydı (Foreman-Peck, 2006, 19). Efendiler ile köleler arasındaki feodal ataerkil ilişkiler de dahil olmak üzere, her şeyin üstünde konumlanan katı bir hiyerarşi varlığını korudu. Napoli Krallığı’nda, Ortaçağ’dan kalma taş gibi kaskatı koşullar geçerliliklerini İtalya’nın birleşmesine kadar korudu.⁹ Toskana ve Umbria bölgelerinde, köylülerin çoğu ortakçı olarak *mezzadria* sisteminde çalışıyor; ürettiklerinin üçte biri ila yarısını, kendilerine toprak ile alet edevat veren ve vergileri ödeyen toprak sahiplerine veriyordu. Kilise ve yaklaşık yetmiş aile, 1880 yılında, toprakların yüzde 60 kadarının sahibiydi.

O dönemde yaşamış gözlemciler Mezzogiorno hakkında karanlık bir tablo çizmekteydi. Francesco Ferrara 1866 yılında *Nuova antologia* kitabını yayımladığında, İtalya hakkındaki iç karartıcı betimlemesi güneydeki durumu yansıtıyordu. “Ülke geçmişine bağlanmış kalmış... büyük değişiklik yapma ihtiyacı duymuyor... Dünya etrafımızda hummalı bir değişimden geçiyor... ama İtalya sadece bakıyor ve hayranlık duyuyor” (Luzzatto, 1968, 203 içinde alıntılanmıştır). Cohen ve Federico (2001, 26) güneydeki koşulların acımasızca aktarıldığı iki örneği alıntılanmaktadır: Kendisine çok gönderme yapılan Floransalı aristokrat Leopoldo Franchetti, 1880’lerdeki Güney İtalya’nın karakteristik özelliğinin “zenginliğin son derece eşitsiz dağılmış olması; şahısların iktidarının ağır basması; toplumsal ilişkilerin tamamen kişisel özelliklere göre şekillenmesi” olduğunu yazıyordu (Bevilacqua, 1993, 28). Giustino Fortunato, geleneklerin, coğrafyanın, iklimin ve alışkanlıkların Kuzey İtalya’yı Avrupa’ya, Güney İtalya’yı ise Afrika’ya bağladığına dikkat çekmekteydi (Cafagna, 1994, 28). İtalyan İşçi Partisi’nin 1893 yılında ilan ettiği üzere, İtalya, neredeyse yüzyıllık bir bölünmüşlüğü’nün bölgeleri bir diğerinden ayırdığı bir ülkedir (Pollard, 1965, 229 içinde alıntılanmıştır).

Tarım usulleri yüzyıllar boyunca değişmedi. Ülkenin iç bölgelerinde, ikili ya da üçlü ürün rotasyonu sistemiyle arazinin bir kısmına yoğun biçimde tahıl ekiliyor, bir kısmı da otlak alan olarak bırakılıyordu. Kullanılan aletler de aynıydı: Tahta sabanlar, oraklar, öküzlerle çekilen düvenler Ortaçağ teknolojisini yansıtmaktaydı.¹⁰ Toplam tarımsal hasıladaki yıllık artış yüzde 0,7 olarak gerçekleşse de, Paul Bairoch’un (1976a) gösterdiği gibi, İtalya’daki kişi başına tarımsal hasıla, ülkenin birleşmesini takip eden çeyrek yüzyıl boyunca yıllık yüzde 0,4 gibi minimal bir büyüme, neredeyse durgunluk seviyesinde takılıp kaldı. İki Sicilya Krallığı’ndaki tarımsal verimlilik Lombardiya’dakinin üçte biriydi, Veneto’dakinden yüzde 40 azdı; 1857 yılındaki kişi başına tarımsal hasıla Parma-Modena bölgesinin yalnızca yüzde 43’üken Ligurya bölgesindekinden yüzde 34 daha aşağıdaydı (Zamagni, 1993).¹¹ Topraksızlık, işsizlik ve hatta yiyeceksizlik, gü-

neydekileri önce daha gelişmiş ve sanayileşen kuzeye, daha sonra da denizaşırı bölgelere itti. 14 milyon insanın en az bir defa ülke dışına göç ettiğine ve yaklaşık 6 milyon insanın (nüfusun yüzde 20'sinin) 1881 ile 1910 yılları arasında göç edip bir daha da geri dönmediğine şaşmamak gerekmektedir.

Öte yandan, yakın geçmişte yapılan araştırmalar bu resmi bir ölçüde değiştirmiştir. Değişimde önem taşıyan yeni unsurlardan biri, burjuvazinin sahip olduğu toprakların çoğalmasıydı. Bu yeni mal sahiplerinin çoğu, kiraya verdikleri mallarının başında durmayan aristokratik toprak sahiplerinin davranış ve yaklaşımını kopyalayarak sahip oldukları mallara zarar verirken, bir kısmı da topraklarını yönetmeye ve modernize etmeye başladı. Kıyı bölgelerinde, *latifondi*'nin yerini endüstriyel bitki tarımı aldı; Napoli civarı ile Puglia, Calabria ve Sicilya kıyılarında narenciye bahçeleri, üzüm bağları ve zeytinlikler genişletilerek ihracata verilecek ürün miktarının artırılmasına çalışıldı. İtalya, makinelerin yağlanması için Britanya'ya, sabun yapımı için de Fransa'ya zeytinyağı ihraç etti. Tarımdaki ticarileşme, ülkede siyasi birliğin sağlanmasından da önce gelişmeye başlamıştı. *Latifondi*'de karma tarım yapılıyor; arazinin bir kısmı ihtisaslaşmış tarıma, bir kısmı da ihracat için üretilen ürünlere ayrılıyor. ¹² Büyük toprak sahipliği bütünüyle Ortaçağ'da donup kalmış değildi; 19. yüzyılın gereksinimlerine göre kendisini ayarlamaya da başladı. 1880'li yıllarda, Sicilyalı toprak sahipleri limon ve portakal bahçelerine yatırım yaparken güneydeki köylüler şarap ihraç etmeye başladı. Kapitalist toprak sahiplerinin elinde çok büyük miktarda sermaye birikti; bunun lüks mallarla ziyan edilmeyen kısmı çoğunlukla yeniden tarıma yatırılıyordu. İhracata yönelik üretim yapılan ceplerde tarım modernleşti ve büyüme daha da arttı (Dal Lago, 2005; Dal Lago ve Halpern, 2002; Bevilacqua, 1989; Petruszewicz, 2002).

Güney İtalya'da, kısmen modernite öncesinde kalmış tarım sektörü 1911 yılında nüfusun hâlâ yüzde 64'ünü istihdam ediyordu; kişi başına hasıla Lombardiya bölgesinden yüzde 16 daha düşük ve Britanya'dakinin yalnızca yüzde 43'ü kadardı. Güneyin geri kalmışlığını birçok alanda görmek mümkündü. Kuzey, ülkedeki büyükbaş hayvan mevcudunun yüzde 46'sını elinde tutarken güney yalnızca yüzde 19'una sahipti. Bin kişi başına düşen karayolu ağı uzunluğu Piemonte ve Lombardiya bölgelerinde 5.600 kilometre iken güneyde, Sicilya ve Sardunya da dahil olmak üzere, 1.500 kilometreydi (Eckaus, 1961, 291-2). Güneydeki okuma yazma bilmeyen oranı 1871 yılında yüzde 84'tü ve 1911'e gelindiğinde yüzde 64'e geriledi; diğer taraftan, kuzeydeki yüzde 19'luk oran karşısında bu iyileşmenin esamisi bile okunmuyordu. Güneydeki kişi başına gelir seviyesi, kuzeydekinin yalnızca yüzde 62'si kadardı.

Giovanni Federico ve Gianni Toniolo tarafından geliştirilmiş olan ve fiziksel yaşam kalitesi endeksi adı verilen ölçüm, sosyo-kültürel alandaki üç özelliği birleştirmektedir: Okuryazarlık oranı, ¹³ bebek ölümleri, ilk yaş içindeki ortalama yaşam beklentisi. 0'dan 100'e (en kötünden en iyiye doğru) uzanan bu endekste, 1870 yılındaki Kuzeybatı İtalya 40,5 alırken Güney İtalya (ada-

lar dahil) yalnızca 17,6 almaktadır. Güneyin endeksteki değeri kuzeyin yalnızca yüzde 43'ü iken Britanya ve Fransa'nınkinin yüzde 28'iydi. Buna karşılık, 1880 ile 1910 yılları arasında güneydeki durum iyileşti; 1910 yılında güneyin endeksteki değeri kuzeyin yüzde 70'ine ve Fransa'nın yüzde 59'una yükseldi (Federico ve Toniol, 1991, 200-1).

Kuzey ile güneyi birbirine hakikaten bağlayan, gerçekten var olan ya da olabilecek bağlar, ülkenin siyasi birleşmesinden önce kurulmuş değildi. Birleşmeden önce, (adalar dahil olmak üzere) Napoli Krallığı'nın Fransa ve Britanya ile yaptığı ticaret krallıktaki toplam ticaretin yüzde 51,4'ünü oluştururken, İtalya'nın geri kalanı ile yaptığı ticaret yalnızca yüzde 12,9'una karşılık gelmekteydi. Benzer bir şekilde, Lombardiya ihraç ürünlerinin yalnızca yüzde 30'unu diğer İtalyan devletlerine, yüzde 70'ini ise İsviçre'ye gönderiyordu (Foreman-Peck, 2006, 11).

İtalya'nın kuzeyi, 1914 yılına kadar yaklaşık 329.000 hektar büyüklüğündeki toprağı islah ederek zaten sahip olduğu avantajı artırdı. Bununla birlikte, ülkenin güneyi de ileriye doğru birkaç adım gerçekten attı. Sanayileşen kuzeyle kurulan demiryolu bağlantısı güneydeki tarımı teşvik etti. Ülkenin birleşmesini takip eden yarım yüzyıl boyunca, gayri safi tarımsal üretim kuzeyde yaklaşık üç kat artarken güneyde de iki kattan fazla arttı. Güney İtalya, ihtisaslaşma sayesinde mısır, şarap, narenciye ve zeytinyağı üretiminde daha iyi performans sergiledi. İtalya tarıma dayalı bir ülke olmaya devam etti ancak, biraz kendisine has bir biçimde, tarımsal ürün ihracatı da dikkate değer seviyede değildi. 1880'lerden itibaren, ihtiyaç duyduğu tahılın yüzde 10 ila yüzde 20'sini ithal etmek zorundaydı ve yalnızca şarap, narenciye ile zeytinyağı önemli ihraç kalemleri haline gelebildi; bunun sebeplerinden biri güneydeki tarımın modernleşmesiydi. Zeytin ihracatının ardından ikinci sırayı meyve ihracatı almaktaydı.¹⁴

Rusya'da Geleneksel Tahl Ekonomisinin Büyümesi

Doğu Avrupa'daki en tipik tarım modelinin vücut bulduğu yer, kıtanın doğu ucundaki hızla genişleyen Rus İmparatorluğu'ydu. Rusya'da serflik, biraz da zorla uzatılmış bir dönem boyunca ayakta kalmayı başardı: Birbirleriyle ters düşen çeşitli hesaplamalara göre, 1850'lerin sonunda, köylü nüfusunun yarısını serfler oluşturuyordu. Diğer yüzde 40'ı ise hürriyetini 1830'larda kazanmış ancak devlete ait topraklarda çalışmaya devam eden devlet serfleriydi. Ülkenin tamamı, modernite-öncesi döneme ait geleneksel kurumsal ve hukuki yapıların içinde donup kalmıştı. Nüfuzunu devam ettiren büyük mülklerdeki topraklar serfler tarafından ekilip biçiliyordu; Büyük Yekaterina döneminden bu yana, serflerin payına düşen iş yükü dörde katlanmıştı. Bazı

18.-19. yüzyıl Rusya'sında, köylü sınıfı içinde ayrı bir tabaka oluşturan, kişisel hürriyetlerine sahip ancak üzerinde çalıştıkları toprağa bağımlı köylülere verilen genel isim – ç.n.

hesaplamalara göre, serflerdeki işgücü verimliliği ücretli emekçilerdekinin yalnızca yarısı kadardı.

Batı'nın seferber ettiği 60.000 kişilik ordu, 1853 ile 1856 yılları arasındaki Kırım Savaşı'nda Rusya'yı onur kırıcı bir yenilgiye uğrattı. Sivastopol şehrinin kuşatma altında kaldığı 349 gün bile bir milyon kişilik Rus ordusunun seferber edilmesine yetmedi; çünkü ülke modernite öncesi koşullarda sıkışıp kalmıştı, modern bir ulaşım sistemine sahip değildi. Bu savaştaki yenilgi, modernleşme ihtiyacını duyuran bir kalk borusuydu. Avrupa'daki pazarların açıldığı ve tarımsal ürünlere şiddetle ihtiyaç duyduğu bir dönemde, Rusya'daki reform hayatı önem taşıyordu.

Rusya, dünyanın en büyük tahıl ihracatçılarından biri haline geldiği 19. yüzyıla kadar uluslararası ekonomik sistemle bütünleşmiş değildi.¹⁵ Bu dönemde Rusya'nın tarım ürünleri ihracatı 5,5 kat arttı; 1861 yılında ülkedeki toplam ihracatın üçte ikisine karşılık gelen (ve 1900'de yarısına, 1913'te beşte birine düşen) tahıl ihracatı 20. yüzyıla girilirken dünya tahıl ihracatının dörtte birini oluşturdu.

Bu, ülkede başlatılan reformun ve feodal rejimin zaman içerisinde kısım kısım sökülmesinin doğrudan sonucuydu. Dört yıllık hazırlığın ardından, Çar II. Aleksandr, 3 Mart 1861'de serfleri hürriyetine kavuşturan yasayı imzaladı. Öte yandan, ülkedeki ekilebilir toprağın üçte birini oluşturan ve soyluların elinde tuttuğu büyük mülklere el sürülmedi. Reform aslında köylülerin toprağını azalttı.¹⁶ Büyük toprak sahipleri, serflerin hürriyetine kavuşmasının ardından bir süre ücretli emekten yararlanamaz hale geldi. Eski serfler, ortakçılık yapacakları topraklar karşılığında, malikânelerdeki toprağı ekmeye, çapalamaya, hasatı toplamaya ve kendi aletleriyle diğer işleri yapmaya devam etti.¹⁷ *Otrabotochnaia sistema* adı verilen eski sistemin kalıntıları, emek hizmeti de dahil olmak üzere, Rus tarımının belirgin özellikleri olmaya onlarca yıl daha devam etti. Prusya ya da Macaristan'ın aksine, Rusya'da aristokratlara ait büyük mülkler kapitalist tarımsal işletmelere dönüştürülmedi. Dönemin Rus iktisatçılarından A.I. Çuprov'un 1906'da belirttiği üzere, "Sermayeden, bilgidен ve medeniyetten nasibini bolca almış eşrafa ait büyük mülkler, toprakların köylülere kiralanması ve fahiş kiralardan zorla toplanmasından ibaret olan vasat ve ihmal edilmiş arazi yığınlarının arasında kaybolmuş, yalıtılmış ileri karakollardır" (Gatrell, 1986, 119 içinde alıntılanmıştır).

Rusya tarımda kullandığı teknolojiyi geliştirmede, ikili ve üçlü ürün rotasyonu sistemlerini muhafaza etti; bu yüzden ülkedeki ekilebilir arazinin üçte birinden fazlası, 1875 itibarıyla yüzde 28'i, sürekli boş kalıyordu. Tarımsal üretim usulleri, Rusya'da, Ortaçağ'dan beri neredeyse hiç değişmemişti. Tek ürüne son derece bağlı yapılar varlığını sürdürdü: 1870 itibarıyla ekilebilir arazinin yüzde 97'si tahıl ekimine ayrılmıştı. Ortaçağ'dan kalma bu performans, kişi başına düşen tahıl üretiminde keskin bir düşüşe yol açtı, çünkü nüfus sadece o dönemde yüzde 50 oranında arttı.¹⁸ 1770'lerden 1861'e kadar olan dönemde köylü isyanlarına çok sık rastlanmaktaydı.¹⁹

İzleyen sayfalarda ele alınacak olmakla birlikte, köylü ailelerinin çalıştığı kırsal sanayi (*kustar*) hakkında, Rus tarımı ile aralarındaki simbiyotik ilişki nedeniyle, birkaç söz etmekte fayda vardır. Erken modern dönem ve 19. yüzyıl Avrupa'sında kırsal sanayi her yerde görülen bir olguydu, ancak kıtanın geri kalanına nazaran Rusya'da çok daha ağır basıyordu ve kaldırılması daha uzun sürdü. 1865 ile 1890 yılları arasında Rus fabrika işçilerinin sayısı yüzde 60 artarken, küçük ölçekli sanayide ve *kustar*'da işgücü yüzde 150 arttı.²⁰ Dönemin en iyi Rus iktisatçılarından M.I. Tugan-Baranovsky, *kustar*'ı iktisadi kalkınmayı engelleyen bir çıkmaz sokak olarak değerlendirmekteydi (Barnett, 2004, 43). Yakın tarihli çalışmalar Tugan-Baranovsky'nin tezlerini tekrar ele almış ve 20. yüzyıl başlarındaki Rusya'da, geleneksel taşra köylüsünün çalıştığı proto-sanayi ile modern fabrikalardaki sanayinin ortak bir yaşam içinde birbiriyle kısmen rekabet ettiği ve kısmen de birbirini tamamladığı bir "ikili sanayiye dayalı ekonomi" kavramını getirmiştir. Rusya'nın taşrasındaki proto-sanayi, modern sanayinin başlangıç aşamasına işaret etmiyordu. "Proto sanayi... geleneksel toplumsal ve iktisadi sistemle" ve taşranın merkezinde olduğu modernite öncesi bir ekonomiyle "... bütünleşmişti" (Gestwa, 1999, 21, 27, 582, 589).

Rusya'daki köylü aile ekonomisi hakkında çok farklı tablolar çizen birkaç akademik görüş mevcuttur. 1950'lerden itibaren iktisat tarihi yazınında ağır basmış olan geleneksel görüş, Alexander Gerschenkron'un geliştirdiği ilkel köylü aile ekonomisi kavramıdır: Bu ekonomide vergi yükü çok ağırdı ve köylüler kendi ailelerinin tüketiminden kısarak üretimlerinin bir kısmını satmak zorundaydı. Çarlık rejimi böylece tahıl ihracatını zorla artırmış oluyordu (Gerschenkron, 1962). Maliye Bakanı Sergey Vitte, 20. yüzyıla girilirken "Rus tarımının bitmeyen ıstırabından" bahsetmekteydi (Laue, 1969, 183). Carol Leonard, Rusya'da "kapitalizm öncesinden kalan usullerin tarımın esas özelliği olduğunu" öne sürmektedir (Leonard, 1989, 509). Olga Crisp, genel hatlarıyla, "iktisadi coğrafyanın büyük bölümlerinin modern gelişmeden etkilenmediği... Yoksulluğun çok uzun zamandır kök saldığı... Modern büyümenin görüldüğü adaların geleneksel veya yarı-geleneksel ekonomilerle çevrili olduğu" sonucuna varmıştır (Crisp, 1976, 217).

Rusya'da pre-kapitalist tarım aşaması yaşandığını reddeden Paul R. Gregory, derinlemesine incelediği bu görüşlere tamamıyla karşı çıkmıştır. Gregory'nin temel çıkış noktası, ülkedeki işgücü verimliliğinin 1880'ler ile 1910'lar arasında yıllık yüzde 1,35 gibi etkileyici bir oranda arttığını gösteren kendi hesaplamalarıdır. Tarımsal üretim 19. yüzyılın son yirmi yılında yılda yüzde 2,55 oranında, nüfus artışının iki katı kadar, arttı. Tahıl tüketimindeki artış, taşra nüfusundaki büyümenin üç katıydı. Gregory'nin gösterdiği resimde, piyasa ekonomisi büyümekte ve tarım önemli ölçüde modernleşmektedir (Gregory, 1994, 29, 44, 47). Antropometrik araştırmalar da daha olumlu bir tablo ortaya koymaktadır: Saratov vilayetinde askere alınanların boy ortalaması

1853 yılında 163,2 santimetreken 1889 yılında 167,8 santimetreye yükselmiş, Batı Avrupa ortalamasına yaklaştı (Mironov ve A'Hearn, 2008, 912, 915).²¹ Rus taşrasında piyasa kapitalizminin yayılmasından ve köylünün kutuplaşmasından bahseden bazı Sovyet tarihçileri, Vladimir Lenin'in tezini akla getirmektedir. I.D. Kovalchenko, "Hanehalkı ekonomisinin pazara erişebildiğini" öne sürmektedir. "... Kendisini en fazla tarımda (yüzde 26,3) ve... durumu daha iyi köylülerde canlı hayvan yetiştiriciliğinde (yüzde 71,6) göstermekle birlikte... köylü aile ekonomisi ile piyasa arasındaki bağlantı genel olarak son derece yüksekti" (Kovalchenko, 1989, 459-60). Öte yandan, Kovalchenko ayrıca yoksul köylülerin pazara erişiminin daha kısıtlı olduğuna (yalnızca yüzde 15 ila yüzde 17) ve yoksul köylülerin oranının yüksek olduğuna da dikkat çekmektedir. Buna karşılık, Daniel Field'in yaptığı modern Gini endeksi hesaplamaları köylüler arasında ayrışma olmadığını göstermekte, "geçmişin ağırlığı, Rus Devrimi'nden önceki dönemde Rus köyleri üzerinde yarattığı baskıyı vurgulayan o tarihçilere biraz cephane verirken kapitalizmin gelişmeye başladığının altını çizenleri hiç cesaretlendirmemektedir" (Field, 1989, 502).

Bakış açılarının böyle uçlarda olması şaşırtıcı gelebilir, ancak farklı yorumların farklı siyasi ajandalarla bağlantılı olduğunu da hatırd tutmak gerekir.²² Gregory (1994), geleneksel köy komününün oynadığı geniş bir mutabakatla kabul edilen olumsuz rolü de sorgulamaktadır. (Balkanlar hariç) Avrupa'daki diğer bölgelerin aksine, Ortaçağ Rusya'sındaki köy komünü, *obşçina*, ayakta kaldı ve imece usulü çalışma, eşitlikçi dağıtım gibi Ortaçağ'a özgü ortak yaşam âdetlerini muhafaza etti. Üstelik, Avrupa Rusya'sında köylülerin topraklarının beşte dördü köy komününe aitti ve *obşçina*, düzenli aralıklarla köyün arazisini köylülere eşit parseller halinde paylaştırdı. Köylülerin kendi topraklarına sahip olmasına ve özel mülkiyete nadiren ve çok sınırlı biçimde rastlanırdı; bu, tarıma yapılacak yatırımların artmasını, tarımın makineleşmesini engelledi. Rus köy komünlerinin egaliteryen politikaları, kırsal sanayide makinelerin kullanılmasını yasakladığı için, 1840'lı yıllarda *kustar*'ın gelişmesine dahi ket vurdu. Yasaklarına uyulmadığını gören *obşçina* özel bir makine vergisi (makine başına 500 ila 1.000 ruble) çıkardı; bu da makineleşmiş kırsal sanayideki rekabetçiliği azalttı (Gestwa, 1999, 384-5).

Köy komünü köylünün serbest dolaşımını da sınırlıyordu, çünkü vergilerin ve diğer harçların topluca ödenmesi gerekiyordu. Köyün nüfusunun azalması, kişi başına düşen yükü artırır. Despotizmle yönetilen Rusya'da serbest dolaşıma izin verilmiyordu; köylülerin ülke içinde seyahat etmelerini sağlayacak bir pasaport almaları için ücret ödemeleri gerekiyordu. Pasaport verilmesi köy komünlerinin kontrolü altındaydı ve söz konusu komünler yalnızca ortak borçtan kendi payına düşen kısmı ödeyen kişilerin köyden ayrılmasına izin veriyordu. Köylü hanehalkının sadece yüzde 10'u 1915 itibarıyla bağımsız çiftlik kurabilmiş ancak bu çiftliklerin ancak yüzde 25'i köy komününden tamamen kopabilmişti (Barnett, 2004, 37).

Köydeki arazilerin yeniden dağıtılmasına ilişkin yeni düzenleme ancak 1893'te yapıldı ve yeniden dağıtım süresi on iki yıla sınırlandırıldı. Bu değişiklik, Stolypin tarafından *obşçina*'nın kaldırıldığı 1906 yılından sadece birkaç yıl önce gerçekleşti. Gregory'ye göre, öte yandan, "Rus nüfusun 1861'den sonraki iç göçü, köy komününün köyden ayrılan aile fertleri üzerindeki kontrolünün zayıf olduğunu... ve uçsuz bucaksız sınır bölgesine yerleşmesini engellemediğini kanıtlamaktadır. Rusya'daki komün, formel kurallarının işaret ettiğinin aksine, gündelik işlerde muhtemelen çok daha esnekti" (Gregory, 1994, 51-2). Bu tespitin biraz abartılı olduğuna hiç şüphe yoktur. Gerçekler çok daha karmaşık ve nüans yüklüydü. 1882 yılında, N.K. Bunge, köylülerin toprak satın almasına destek olmak için Köylü Emlak Bankası'nı kurdu. Eşrafın (*dvoryanstvo*) mülkiyetindeki topraklar 1863 ile 1905 yılları arasında keskin bir düşüş göstererek 85,1 milyon desyatinden 39,0 milyon desyatine geriledi. Soyluların yarısı topraklarını kaybetti. "Toprakları alanlar esasen köylülerdi" (Munting, 1992, 26). İşin aslı şuydu: Köylüler daha mobil hale gelmişti, çünkü ailelerin tamamının topraktan geçinmesi mümkün değildi; bazı aile fertleri vergi ve diğer yükümlülükleri ödeyebilmek için köy dışında çalışmak zorunda kaldı. Genç erkekler iki yakalarını bir araya getirebilmek için büyük mülklerde, şantiyelerde, hatta sanayiye çalışmaya mecburdu. Jeffrey Burds (1998), merkezdeki sanayi bölgelerinde verilen pasaportların sayısının daha uzak bölgelerdekine nazaran daha fazla olduğunu doğrulamaktadır.²³ Daha da önemlisi, "pasaportların ezici çoğunluğu kısa süreliydi." 1890 ile 1896 yılları arasında, Rus Avrupası'ndaki pasaportların neredeyse yarısı üç aylığına, yüzde 27'si altı aylığına ve yalnızca yüzde 24'ü bir yıllığına verilmişti (Burds, 1998, 21, 59). Köy komünü böylece geçici işçiler için milyonlarca pasaport çıkartmış oldu.²⁴

Öte yandan, köylülere çok sayıda pasaport verilmesinin, köy komünü politikalarının esnediğinin ve seyahat özgürlüğünün arttığının kanıtı olduğu iddiası ikna edici değildir. Benzer bir şekilde, sınır bölgelerinin milyonlarca köylüyle doldurulması, *obşçina*'nın gerçekten de olumsuz bir rol oynadığı gerçeğinden bir şey kaybettirmemektedir. Rusya'daki köylü sınıfının yüzde 40'ını oluşturan devlet serfleri dolaşım hakkına sahipti; iç göçü bu gerekçeyle kısmen açıklamak mümkündür. 19. yüzyılda nüfusun hızla artarak dörde katlanması ve (azınlıklar hariç) diğer kıtalara göç eden nüfusun Rusya'ya özgü biçimde sınırlı kalması, kendi yaşadıkları yerde iş bulamayanların sınıra yerleşmesine neden izin verildiğini rahatlıkla açıklayabilecektir. Rejim, imparatorluğun belirli bölgelerinden, örneğin ulusal azınlıkların yüksek oranda temerküz ettiği batıdaki vilayetlerden, Sibiry'a göç edilmesine izin vermeyi tercih ediyordu. Buna ilaveten, Sibiry'a yerleşenlerin yüzde 5 kadarı sürgün edilmiş suçlulardan ve siyasi mahkûmlardan oluşmaktaydı.

Köylülerden aşırı vergi alınmasının onları tahıl satmaya ve sanayileşme için hükümet yerine para biriktirmeye zorladığını savunan geleneksel görüş –Gerschenkron'un esas iddiası– yeni iktisat yazınında şiddetle eleştirilmektedir.

Bazı yazarlar, köylülerden aşırı ölçüde vergi alınmış olduğundan da şüphe etmektedir. 1865-1866 dönemindeki vergi reformu ile vergiler bir anda düşürüldü, devlet gelirlerinin esas kaynağı haline getirilen dolaylı vergiler artırıldı; bu değişiklik, reformu takip eden ilk yirmi yılda köylülerin üzerindeki ağır vergi yükünü hafifletti. Öte yandan, 1861 ile 1913 yılları arasında doğrudan ve dolaylı vergi oranları önemli ölçüde artırıldı ve vergi gelirleri, sırasıyla yaklaşık beş kat ve sekiz kattan fazla çoğaldı. Sabit fiyatlarla hesaplanan kişi başına vergi yükü iki kattan fazla arttı (Kahan, 1989, 62). Köylülerden aşırı ölçüde mi vergi alınıyordu? Paul Gregory öyle olmadığını düşünmekte, “köylülerin üretimlerini pazara çıkartmaya doğrudan vergilerle zorlanamayacakları” hususunda bizi temin etmektedir (Gregory, 1994, 46).

Buna karşılık, o dönemden kalma belgeler aslında tam da tersinin gerçekleştiğini göstermektedir. Maliye Bakanı Vişnegradki, 19. yüzyılın sonlarında şöyle diyordu: “Aç kalabiliriz ama ihraç edeceğiz!” (Blackwell, 1982, 26). Sergey Vitte, 17 Mart 1899 tarihinde Çar II. Nikolay’ın başkanlığında toplanan bakanlar kurulunda konuyu ele alırken, “Rusya’da kişi başına tüketimin, Batı Avrupa’da asgari seviye kabul edilenin yalnızca dörtte biri ya da beşte biri olduğuna” dikkat çekti (Laue, 1969, 185, 220-1).²⁵

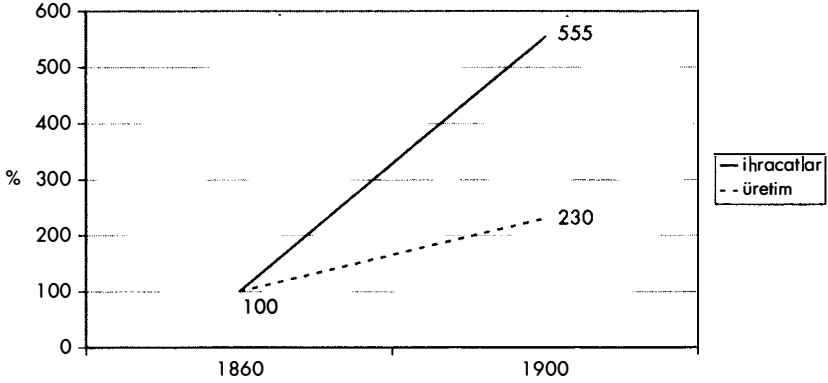
The Economist dergisinin 1901 yılının Mart ayında yayımladığı makale, Gerschenkron’un iddiasının habercisiydi: Rus “hükümetinin Batı’yı yakalama hevesinde olması, ülkedeki toplumsal hayatın parçalanmasında ve huzursuzluk tohumları ekilmesinde büyük rol oynayan bir endüstriyel kalkınmayı da yatmıştır” (Laue, 1969, 231 içinde alıntılanmıştır).²⁶

Rusya’daki tarım, öte yandan, durağan değildi. 1830’larda başlamış ve 1861 yılında büyük bir ivme kazanmış olan toprak reformu, (tamamen ya da hemen olmasa da) *obşçina*’yı kaldıran Stolypin reformuyla 1906 yılında nihayet tamamlandı. 1916’ya gelindiğinde, 2,5 milyon köylü aile çiftliği, toplam çiftliklerin dörtte biri, hukuken özel mülkiyet haline geldi. Feodal kurumlar ancak 1918 yılında kaldırıldığından, soylular hâkim konumlarını korudu. Paul Gregory ve diğerleri, enformel ya da yarı-özel denebilecek mülkiyet haklarının düzenli olarak genişlediği, bunun da nispeten hareketli bir arazi piyasası oluşturduğunda hemfikirler. Köy komünü muhtemelen mutlak katılıkta bir kurum değildi çünkü yeni hesaplamaların da gösterdiği üzere, komünlerde ve özel çiftliklerde verimlilik ile üretim yavaş yavaş ama düzenli olarak artmaktaydı. Buna karşılık, kitadaki diğer hiçbir ülkenin kendi feodal kurumlarını Rusya kadar geç bir tarihte, aşamalar halinde ve yarım yamalak kaldırmadığını da vurgulamak gerekmektedir.

Bahsedilen eksiklikler, öte yandan, tarımdaki iyileşmeyi engellemedi. Rus Avrupası’ndaki üretim artışının dörtte üçü rekoltenin yükselmesinden kaynaklanırken yalnızca dörtte biri ekili arazinin genişlemesinden geliyordu. Piyasaya sunulan tahılın yüzde 60’ı, ithal edilenin bir buçuk kat fazlası, zaman içinde büyüyen iç pazara verilir hale geldi (bkz. Şekil 12.1).

Şekil 12.1

Rusya'da tahıl üretimi ve ihracatındaki artış, 1860-1900 (1860=%100)
(Khromov, 1950, 163, 408)

Avrupa'nın genelinde görüldüğü üzere, bu muazzam büyüklükteki ülkede de birçok gelişme aynı anda yaşandı ve bunlardan bazıları kapitalist ekonomi ile pazara yönelik üretim yapılan tarımın ön plana çıkmasını sağladı. Yeni sömürgeleştirilen Sibirya bölgesi ile kara topraklar* bölgesinin bazı kesimleri için bu tespit kesinlikle geçerliydi. Sibirya'ya yeni gelen yerleşimciler devletten 100 desyatın (ya da 108 hektar) toprak alıyor, yirmi yıl boyunca vergi ödemiyor ve on yıl boyunca zorunlu askerlikten muaf tutuluyordu. Bu cazip koşullar, çoğunlukla Sibirya, Kuzey Kafkasya, Trans-Kafkasya, Orta Asya ve Kazakistan gibi imparatorluk topraklarına yeni katılan periferi bölgelerinin daha önce işlenmemiş topraklarına kurulan yerleşimlerle, ekili arazi miktarının dikkate değer seviyede artmasına yol açtı. 1861 ile 1914 yılları arasında 3,3 milyon kadar yerleşimci doğuya doğru göç ederken yaklaşık 4 milyon Alman da bedava toprak sahibi olmak ve vergisiz dönemlerden faydalanmak için Sibirya'ya taşındı. Söz konusu yeni bölgelerdeki nüfus artışı da Rus Avrupası'ndakinden önemli ölçüde daha hızlıydı; ilkinde yıllık yüzde 1,8 olan artış hızı, ikincisinde yıllık yüzde 1,4'tü. Rus İmparatorluğu'nun Avrupa kıtası dışındaki topraklarında görülen nüfus artışının üçte biri 1861 ile 1896 yılları arasında, üçte ikisi de 1897 ile 1913 yılları arasında yaşanan göçlerden kaynaklanmaktaydı. Sibirya nüfusu 1858 yılında 2,7 milyonken 1913 yılında 10,3 milyona çıktı.

Başlangıçta, Sibirya'daki tüm topraklar devlete aitti ve hazine arazisine yerleşmiş köylülerin yüzde 82'si kendi işleyecekleri araziye kiraliyordu. Ekili arazi miktarı 1890 ile 1914 yılları arasında yüzde 75 artarken bu oran Rus Avrupa-

si'nda yalnızca yüzde 14'tü.²⁷ Köylülere ait mülklerin toplam değerinin yüzde 56'sını elinde toplayan güçlü ve varlıklı bir köylü tabakası (*kulak*) ortaya çıktı (Goriushkin, 1989, 442-4). Köylü aile çiftliğinin ortalama büyüklüğü kara topraklar bölgesinde 3 ila 4 hektar, diğer bölgelerde 3 ila 7 hektardı. Bu periferi bölgelerindeki tarım feodal ve komünal sınırlamalardan nispeten azadeydi.

Sibiry'a'daki tarım Rus Avrupası'ndakine göre daha gelişmiş ve daha hareketliydi. Tarımda ihtisaslaşmanın ulaştığı seviye dikkat çekiciydi ve yerleşimciler daha gelişmiş bir süt ekonomisi kurdu. Sibiry'a'da her 100 kişiye 42 büyükbaş hayvan düşerken Rus Avrupası'nda 17 ya da 18 düşüyordu. Rusya'nın tereyağı ihracatının yüzde 30'unu karşılayan Sibiry'a, I. Dünya Savaşı'ndan önce de dünya tereyağı ihracatının yüzde 16'sını gerçekleştiriyordu. Sibiryalı çiftçiler endüstriyel bitki, uzun lifli keten tohumu, şekerpancarı, meyve ve kavun yetiştiriyordu. Köylü aile ekonomisi çok daha fazla mekanize edildi. Göç İdaresi, mekanizasyonu desteklemek için bir fon kurdu.²⁸

Modernizasyon yavaş yavaş ve aşamalar halinde başladı. Yine de Rus Avrupası'nın çoğu bölgesinde, yoksul köylülerin modernite öncesi usullerle geçimlik tarım yaptığına rastlanmaktaydı. Benzer bir şekilde, büyük mülklerden bazıları zaman içinde piyasaya yönelik üretim yapan kapitalist işletmelere evrildi; ancak bunların çoğu başkalarına kiraya verildi, modern dönüşümden geçmeden geleneksel ortakçılık sistemini kullanmaya devam etti. Soylulara ait topraklar satıldığında yüzde 50 ila yüzde 60'ını maddi durumu iyi, piyasaya yönelik üretim yapan köylüler satın aldı. 1870'ten sonra, kara topraklar bölgesindeki köylüler üçlü rotasyon sistemini kademe kademe terk etti ve yerine modern rotasyon usullerini koydu. Reformu izleyen ilk yirmi yıl boyunca tarımsal üretim yüzde 60 artarken, 1860'lar ile I. Dünya Savaşı arasındaki dönemde tahıl üretimi iki katından fazlasına çıktı. Birkaç bilim insanı Rusya'daki kişi başına tarımsal büyümenin, 1885 ile 1913 arasında Batı'nın kaydedtiği büyümeden aşağı kalır yanı olmadığı sonucuna varmıştır. Yine de Rusya'daki tarımsal büyüme, ülkedeki hızlı nüfus artışının gerisinde kalıyordu: Ülke nüfusu yüzde 90 artarken kişi başına tahıl üretimi yalnızca yüzde 20 yükselmişti.²⁹ Tarımda geri kalmışlığın işareti, Avrupa'nın çoğu bölgesinin aksine, Rusya'nın I. Dünya Savaşı'ndan önce kıtlıklardan kurtulamaması ve 1911-1912 yıllarında ağır bir yiyecek krizi çekmesiydi.³⁰

Büyük mülklerin çoğunda tarımda kullanılan teknoloji çok az değişti; işlerin çoğu geleneksel yöntemlerle yapılıyordu.³¹ Gübre ve bilhassa suni gübre nadiren kullanılmaktaydı. Rusya her bir dönüm tarla başına 3,25 kilogram fosforlu gübre kullanıyordu: Macaristan'daki sınırlı kullanımın yalnızca dörtte birine, Fransa'da kullanılanın yüzde 10'una karşılık gelen bu miktarın, Almanya'nın aynı dönemde kullandığı 54 kilogramın yanında lafı bile edilemezdi. Rusya'da elde edilen ürün rekolteleri Batı'dakinin yalnızca dörtte biri ile üçte biri arasındaydı. Rusya çok büyük ölçüde tarıma dayalı bir ülke olarak kaldı: Tarımda çalışanların oranı 1860 yılındaki yüzde 89'luk seviyesinden savaştan

önce yüzde 75'e düşmüş olmakla birlikte, nüfusun en az yüzde 85'i geçimini (sanayideki işlerle de biraz destekleyerek) tarımdan sağlıyordu. 20. yüzyılın başlarında, modern sanayileşmeyi birçok yönden engelleyen ve hepsi birbirine benzeyen, yarı-geçimlik tarımla uğraşan çiftliklerden oluşan Rus tarımı geri kalmışlığını koruyordu. Yine de söz konusu sınırlı modernleşmeye ve tarımdaki nispeten yavaş büyümeye rağmen, Rusya'nın tahıl ihracatı üretiminden ve tüketiminden çok daha hızlı arttı (1860 ile 1900 arasındaki dönemde yıllık yüzde 5 oranında büyüdü); bunun sebebi, Sibiry'a da tarımın pazara yönelik üretiminin artırılması ve ekili alanların genişletilmesi idi (bkz. Tablo 12.1).

Rusya, 20. yüzyıla girilirken buğday hasılasının yaklaşık üçte birini ihraç ediyordu; savaştan sonra bu oran yalnızca beşte bire düştü. 1860'ların başında Rusya'nın ihracatının üçte birini tahıl ihracatı oluşturmaktaydı; 19. yüzyıl biterken bu oran yarıya çıktı. Ülke, dünyanın en büyük tahıl ihracatçısı oldu ve dünya tahıl ihracatının dörtte birini, neredeyse tamamı (yüzde 98'i) işlenmemiş halde, karşılar hale geldi. İnsanı şaşırtacak kadar yüksek miktarlara ulaşan bu ihracat "fazlasının" bir sebebi, köylülerden alınan verginin aşırı yüksek olmasıydı; diğer bir sebebi de pazara yönelik üretim yapılması ve üretimin artmasıydı. Daha önceki hesaplamaların aksine, köylülerin tüketimi azalmadı; daha ziyade, ekili alanların genişlemesi ve verimliliğin yavaş yavaş yükselmesiyle birlikte o da arttı. Sanayileşme galiba tarımdaki gelişme pahasına başlamış değildi.

1870'lerdeki Tahıl Krizinin Etkisi

İktisat tarihi literatürünün bir bölümü, 1873 ile 1896 yılları arasında bir "Büyük Buhran" yaşandığından bahsetmektedir. Bazı akademisyenler ise böyle bir buhranın varlığını sorgulamıştır. Yine de kıtadaki tahıl üreticisi ülkeleri sarsmış, ağır bir *tahıl krizi* yaşandığına şüphe yoktur. Avrupa'nın denizaşırı bölgelerden ithal ettiği ucuz tahıl miktarının aniden yükselmesi, Rusya'nın tahıl ihracatındaki muazzam artışla da birleşince, Avrupa'daki tahıl fiyatlarının

Tablo 12.1 Rusya'da 1860'lar ile 1910'lar arasında tahıl üretimi ve ihracatı

	Üretim 1860'lar=100	ihracatlar 1860'lar=100
1860'lar ^a	100	100
1890'lar	205	505
1900 ^b	230	555

Kaynaklar: Khromov (1950, 163, 408), Pokrovskij (1947, 317-22).

Notlar:

^a Üretim için: 1864-1866; ihracatlar için 1861-1865.

^b Üretim için: 1906-1910; ihracatlar için 1896-1900.

dibe vurmasına yol açtı. Zaman içinde fiyatlar yüzde 30 çakıldı. Fiyatlardaki düşüş, gelişmişlik seviyelerine bağlı olarak, ülkeleri farklı etkiledi. Bazı ülkeler emekten tasarruf sağlayan makine-teçhizata geçerek, gübre kullanımını artırarak tarım sektörlerini geliştirdi; diğerleri ise tahıl üretiminden hayvan besiciliğine, endüstriyel bitkiler ile diğer alanlara kaydı ve ekonomilerinin yapısını bu yeni duruma uygun olarak büyük ölçüde değişikliğe gitti.³²

Çoğu Orta ve Doğu Avrupa'da bulunan tahıl üreticisi periferi bölgeleri, toplumlarındaki ekonomik ve kültürel koşullar kendilerini felç ettiği için piyasadaki bu yeni duruma uyum sağlamayı başaramadı. Güney ve Doğu Avrupa'daki tahıl üreticisi ülkelerin hepsi tahıl krizinden kötü etkilendi ve tamamı, atılabilecek en yanlış adımla tepkisini gösterdi: Fiyattaki düşüşün yol açtığı kaybı dengelemek için tahıl üretimlerini artırıp düşük fiyattan daha çok mal ihraç etme yoluna gitti. Yapısal dönüşümü sağlayacak önlemleri alarak, dut ağaçları dikerek, ipekböceği tarımına başlayarak krize tepki veren Kuzey İtalya'nın tam tersine, Güney İtalya, daha geniş alanlarda tahıl ekmeye başladı; ihtisaslaşmış tarım ise kıyı bölgeleriyle sınırlı kaldı (Mori, 1991, 322). Belli başlı üç tahıl üreticisi, Rusya, Romanya ve Macaristan, toplam tahıl üretimlerini 1870 ile 1913 arasında yüzde 225 çoğalttı. Romanya kendi üretimini üç kat fazla artırdı. Öte yandan, üretimin artması fiyatların daha da düşmesinden başka bir işe yaramadı. Yapısal dönüşümü başlatmak, kısmen de olsa hayvan besiciliğine ve gıda işlemeciliğine geçmek, tahıl üreten periferi ülkelerinin özelliği olamadı. Rusya, Romanya, Bulgaristan ve Sırbistan'daki toplam büyükbaş hayvan stoku, 1870'lerden sonra, yalnızca yüzde 40 arttı.

Yüksek miktarda tahıl ithal eden ülkeler, örneğin İtalya ve Yunanistan, bu krizden olumsuz etkilenmedi; ucuz tahıl ithal edip yeni tarım sektörlerini geliştirdi. İber Yarımadası ülkeleri, Avusturya-Macaristan'ın en az gelişmiş doğu ve güney vilayetleri, Balkanlar ve Rusya, dünya pazarlarının kaprisine ve kendi ekonomilerinin katılığına kurban gitti. Tahıl krizi, Avrupa'nın periferisindeki bölgeleri çok büyük ölçüde zayıflattı ve bu bölgelerin Batı'yı takip etme çabalarına ket vurdu.

Sanayinin Geliştiği Cepler ve Baskın Proto-Sanayi

Rusya, İspanya, Portekiz ve Güney İtalya'da modern sanayinin kalkınmasına giden yolu tıkayan, tarımın geri kalmış yapısı ve iç pazarların durgunluğuydu. Kimi akademisyenler, ipek ihracatındaki patlamaya ve dış kaynakların bolluğuna bağlı olarak erken dönemde gerçekleşen ve önemli miktarlara ulaşan bir sermaye birikiminden bahsetmektedir. Diğer taraftan, O'Brien ve Toniolo, İtalya'daki "birincil sektör, yatırıma ayrılabilir kaynakları sağlayabilecek ya da daha hızlı sanayileşme ve kentleşmeyi desteklemek için gereken kırsal piyasayı oluşturabilecek güçte değildi" diyerek bu iddiaya karşı çıkmaktadır.³³ Gabriel Tortella, İspanya ve Portekiz hakkında benzer bir sonuca ulaşmakta-

dır: “19. yüzyıl boyunca tarımsal devrimi ithal edebilen ülkeler öyle başarılı oldu... ancak tarım ‘devrimini’ gerçekleştiremeyenler... geri kaldı. Bizim Latin ülkelerimizde de durum buydu” (Tortella, 1994b, 5, 8).

Sanayileşmenin önündeki en önemli engellerden biri iç pazarın sınırlı oluydu. Gelir dağılımı son derece eşitsizdi. İtalya’da, 20. yüzyıla girilirken, nüfusun yüzde 1’i zenginliğin yüzde 40 ila yüzde 50’sine sahipti. Güneyde yoksulluk her yerdeydi ve yaşam standardını gözle görülür ölçüde (yaklaşık yüzde 20 seviyesinde) artıran tek şey kitlesel göçlerdi. “Tarihçiler, Sereni’nin öne sürdüğü görüşü, yani yetersiz iç talebin kalkınmada büyük bir engel teşkil ettiğini, hâlâ büyük ölçüde kabul etmektedir” (Cohen ve Federico, 2001, 52). Hayat standardının düşük olması Akdeniz dünyasının ve Rusya’nın genel özelliği; bu iki bölge iç talebi kısıtı, iç pazarı baskı altına aldı ve gelişmenin ihracata büyük ölçüde bağımlı olmasını sağladı.

Modernite öncesinden kalan usullerle yapılan tarımın varlığını büyük ölçüde devam ettirmesi, kendi kendine yeten köylü hanehalkının ve proto-sanayinin muhafaza edilmesi anlamına da gelmekteydi. Kırsal sanayi, erken modern dönemde önemli bir ek gelir kapısı haline geldi ve köylü aileleri pazara dönük üretim yapmaya başladı. Proto-sanayi, kıtanın batı yarısı için önemli bir unsurdur; bazı durumlarda fabrika sisteminin ve modern sanayileşmenin gelişmesine de yol açtı. Periferi bölgelerinde ise iç pazarda ağırlığı olan kırsal sanayiydi ve bu üretim tipi 19. yüzyılın çoğunda mekanize fabrikaları ikame etti.

İspanya özelinde, Sánchez-Albornoz, 1830 ile 1900 yılları arasında sanayileşme yolunda “düzensiz, yetersiz, ancak hazırlık kabilinden değişiklikler” yapıldığından bahsetmektedir (Sánchez-Albornoz, 1987, 5). Galiçya kırsalındaki 50.000 ailenin kendi evinde keten işi yaptığı 18. yüzyılın sonunda proto-sanayi yaygındı. Kastilya yün üretiyor ama işlemiyordu. 1830’lu yıllara gelindiğinde, Katalonya’daki tekstil sanayisinin rekabeti karşısında evlerde yapılan bu gibi üretimlerin hepsi çöktü. İspanya dikenli çöven bitkisinin ihracatını yapıyor, Katalonya’da demir sülfat imal ediyordu; başka bir İspanyol fabrikası sülfürik asit üretiyordu. Öte yandan, 1830’larda bu girişimlerin hepsi çöktü. “İspanya kimya sanayisi iyi başladı ancak yabancı rekabetle baş edemedi ve kırk yıllık bir durgunluğa hapsoldü” (Nadal, 1987, 64-5). 1830 ile 1860’lı yıllar arasında Endülüs’te, 1860’lı ve 1870’li yıllarda Asturias’ta önemsiz miktarlarda demir çıkartıldı.³⁴ Modern, mekanize sanayi bazı izole bölgelerde ortaya çıktı ancak sanayileşme henüz başlamamıştı.

Umut vaat eden tek gelişme Katalonya’daki tekstil sanayisiydi. Bu bölgede, ihtisaslaşmış ve ihracata dönük üretim yapılan tarım iç pazarları güçlendirdi ve sanayi girişimlerini teşvik etmişti. İspanya’nın ilk Bourbon kralı V. Philip, merkantilist politikaları benimsedi ve yün, cam, ipek ile goblen sanayisinde kraliyet ailesine ait imalathaneleri faaliyete geçirdi. 1770’lerden itibaren, piyasaya yönelik üretim yapan bir pamuk proto-sanayi ortaya çıkmaya başladı. Monarşi, tekstil ürünlerinin ithalatını 18. yüzyılda yasakladı ve ham pamuk ithalatından

alınan vergileri 1760 yılında kaldırdı. Ayrıca, daha önce Katalonya'daki loncalarla sınırlı tutulmuş pamuklu tekstil ürünleri imalatının bu bölge dışında da yapılmasını sağlayan izin belgeleri düzenledi. Yıllık pamuk ithalatı 18. yüzyıl ortalarında 6,5 ton iken 1780-1790'lara gelindiğinde 348 tona fırladı. 1773 yılında Barcelona'da Kraliyet Pamuk İmalathanesi kuruldu. Aile işletmelerine dayanan ve tarımla iç içe geçmiş ileri proto-sanayi, çok erken dönemde başlayan mekanizasyon için sıçrama tahtası vazifesi gördü: İplik eğirme makinesi 1780'lerde ülkeye geldi, Arkwright dokuma tezgâhları 1793 yılında Barcelona'da üretilmeye başlandı, Crompton çıkırığı 1806-1807 döneminde kullanılmaya başlandı. Barcelona Ticaret Odası'nın 1792 yılındaki raporunda şunlar yazıyordu: "Pamuk üretiminde kullanılan makine-teçhizatın temininde son dört yılda kaydedilmiş olan... ilerleme herkesin dilindedir" (Thomson, 2005, 703, 717, 728). Bu raporun üzerinden yirmi yıldan fazla bir süre geçtikten sonra, Ticaret Odası, gelişmekte olan proto-sanayisinden övgüyle bahsetmeye hâlâ devam ediyordu: "Katalonya'nın en ücra köşelerinde bile ailelerin her bir ferdi çıkırıla, dokuma tezgâhıyla ve çapa yapmakla meşguldü. Çocuk sayısının fazla olması genelde yük olarak görülürdü... ancak artık Tanrı'nın bir lütfu kabul ediliyordu" (Maluquer de Motes, 1987, 175 içinde alıntılanmıştır).

Pamuktaki kırsal sanayi, Katalonya'nın en önemli sanayi kolu haline gelen modern ve mekanize tekstil sanayisini oluşturmaya daha 1830'lu yıllarda başladı. Buna rağmen, 1838 yılında pamuk iğlerinin ancak yarısı mekanizeydi; dokuma işlerinin yarısı ta 1860'lara kadar elle yapılıyordu. İspanya'daki diğer sanayi kolları henüz makineleşmiş değildi. Pamuklu tekstil sanayisi iç pazara üretim yapıyordu; Katalan ürünlerinin çoğu Madrid'de ve Bask bölgesinde satılıyordu. Katalonya'daki yünlülük tekstil sanayisi de gelişti: İspanya yünlülük tekstil sanayisindeki pamuk iğlerinin neredeyse yarısı ve mekanize tezgâhların üçte biri bu bölgede kullanılmaktaydı. Buna ilaveten, mobilya, kâğıt ve yayıncılık sektörleri de gelişti. Diğer taraftan, İspanya'daki iç pazar sınırlı olduğundan ülkedeki tekstil sanayisi gerilemeye başladı; 1870'lerin başlarından itibaren sanayi büyümesi de genel olarak yavaşladı. 1890 ile 1913 yılları arasında, Avrupa'daki en düşük büyüme oranı İspanya'daydı. 1870'lerden itibaren, ülkede 19. yüzyılın ortalarındakiyle karşılaştırılabilecek hiçbir büyüme dönemi yaşanmadı (Carmona ve diğ., 1990).

Toprak altı mülkiyet haklarına getirdiği modern düzenlemeyle ülke madencilğinde çığır açan Aralık 1868 tarihli madencilik yasası sayesinde, İspanya, 1870'lerden itibaren madencilik faaliyetlerinin muazzam ölçülerde büyüdüğüne tanık oldu. Söz konusu gelişme aynı zamanda demiryolu inşaatlarındaki büyüme ve yabancı sermaye girişi ile de yakından bağlantılıydı; yabancı sermayenin ağırlığını, demir cevheri, kurşun ve bakır madenciliğine Britanya ve Fransa'nın yaptığı yatırımlar oluşturmaktaydı. Jordi Nadal'a göre, "yabancı şirketler, İspanya'nın madenlerdeki çıkarlarını devasa ölçülerde sömürdü" (Nadal, 1987, 70). 1913 yılında, ülkede faaliyet gösteren madencilik şirketleri-

nin yarısı Britanyalıların ve Fransızların elindeydi.³⁵ Demir cevheri ülkenin en önemli kaynağı haline geldi. 1856 yılında 69.000 ton olan üretim 1913 yılına gelindiğinde 9,9 milyon tona fırladı. İspanya'daki demir cevheri üretimi, Avrupa'nın 1881 ile 1913 yılları arasındaki üretimini yüzde 13'ünden fazlasını oluşturmaktaydı. 1870 ile 1913 yılları arasındaki dönemde, İspanya madencilik sektörüne yapılan dış yatırımın yarısı Britanya'dan geldi. İspanya'da bol miktarda bulunan maden kaynakları çoğunlukla Britanya'ya ve diğer Batı ülkelerine ihraç edilip oralarda işleniyordu. Ülkenin kurşun ve bakır üretiminin neredeyse tamamı için de bu durum söz konusuydu. 1861 ile 1913 yılları arasında, ülke madenlerinden çıkartılan demir cevherinin sadece yüzde 10 kadarı İspanya'da işleniyordu (Anes Alvarez, 1970; Voltes Bou, 1974, 179).

Madencilik sektöründeki büyüme ve çıkartılan hammaddelerin neredeyse tamamının ihraç edilmesi sayesinde, madenler İspanya'nın ikinci en büyük ihraç kalemi oldu. Madencilik sektörü aynı zamanda periferinin klasik özelliğini de açığa çıkarmaktaydı. Prados de la Escosura, merkezin "hammadde talebinin, 19. yüzyıl boyunca Akdeniz Avrupası'ndaki modern ekonomik gelişmeyi koruyup kollamadığı" sonucuna varmakta (Prados de la Escosura, 1987, 146), Sánchez-Albornoz ve Joseph Harrison'ın İspanya'daki madencilik periferilere özgü bir olgu olduğu değerlendirmesini onaylayarak alıntılanmaktadır: "Madenler, İspanya topraklarında kalmış yabancı ülke topraklarına döndü; sadece coğrafi açıdan İspanya'ya bağlılardı ve İspanya ekonomisinin geri kalanına eklenmiş değillerdi" (Sánchez-Albornoz, 1977, 21). Hatta Joseph Harrison İspanya'yı Latin Amerika ile bir tuttu, çünkü ikisi de "çoğu zaman yerlerine konamayacak hammadde kaynaklarını kendi kullanımı için çekip alan Kuzeybatı Avrupa sanayi metropolisinin peykleri haline getirildi" (Harrison, 1978, 54). İspanya iktisat tarihi literatürü, İspanya'nın sanayi ve ekonomideki yavaş büyümesini yabancı sermayenin ülkeye gelişine ve ülkenin 1850 ile 1890 arasında verdiği büyük cari açığa bağlamıştır.³⁶ Öte yandan, modernizasyonun ağır ilerlemesi ya da hiç olmamasından cari açığı (yani ülkeye giren muazzam miktardaki sermayeyi) sorumlu tutmak temelsiz bir iddiadır. Leandro Prados de la Escosura'nın yakın tarihli analizi, aslında ne olduğunu çok iyi teşhir etmektedir:

1850 ile 1890 yılları arasında sürdürülen cari açık, net yabancı sermaye akımlarının iç yatırım talebini karşılamayı mümkün hale getirdiğinin ve böylece İspanya'nın iktisadi performansını desteklediğinin altını çizmektedir... İspanya'nın 19. yüzyılda büyümesine harici bir unsurun engel olduğu yönündeki yaygın görüşle ilgili ciddi şüpheler [vardır]... Ülkeye yabancı sermaye girişi olmasaydı, İspanya çok daha yavaş büyürdü. (Prados de la Escosura, 2009, 2, 27)

İspanya'nın olağanüstü zengin ve stratejik önem taşıyan hammadde kaynakları ülkedeki sanayileşmenin başarıyla tamamlanmasını sağlamamış olmakla birlikte, madencilik sektörü ve görece iyi gelişmiş ulaşım ve taşımacılık sistemi, ülkede çok geç başlayan ve sınırlı kalan bir sanayileşme süreci için

sağlam bir zemin hazırlamış oldu. Ülkenin iki küçük vilayetinde, savaştan on beş yıl önce, modern kalkınma cepleri oluşmaya başladı.

Demir cevheri madencilığının ve ihracatının yarattığı gelirin biriktirilmesi, İspanya'nın Bask bölgesinde maden cevheri işleme faaliyetlerinin gelişmesine yol açtı.³⁷ 1870'lerin başında 46.000 ton olan demir üretimi 1910'larda 412.200 tona çıktı. Demir-çelik sanayisinin gelişmesi, Asturias'da kömür madencilliğini ilerletti. 1861 yılındaki yıllık 300.000 ton kömür üretimi dramatik bir artışla 1913 yılında 3,5 milyon tona yükseldi. Savaştan önce, iç tüketime yüzde 60'ını İspanya'daki madenler karşılıyor, geri kalanı ithal ediliyordu.³⁸ Bask bölgesindeki tersaneler ve makine-teçhizat imal eden fabrikalar demir-çeliğin asli tüketicileri haline gelirken makine sanayisi de demiryolları için üretim yapmaya başladı. Bask bölgesi İspanya'nın ağır sanayi merkezi oldu. Diğer taraftan, ülkenin başarısının sınırlı olduğunu en iyi gösteren veri, İspanya'daki demir sektörünün, Macaristan'ın cüzi demir üretiminin yalnızca yarısı kadar üretim yapmasıydı.

Ülkenin diğer ucunda, Katalonya'daki tekstil sanayisi, sıkı koruma altındaki iç pazarı beslemek için 1890'larda yeniden genişlemeye başladı;³⁹ 1907 yılında ülkede en az iki milyon pamuk iği faaliyetliydi. Buna karşılık, İspanya'nın ihracata yönelik üretim yapan tek sanayi kolu, Fransız pazarına mal tedarik eden şişe mantarı sanayisiydi ve savaştan önceki dönemde 3 milyon şişelik ihracat yapıldı. Sanayi üretimi 20. yüzyılın başı ile I. Dünya Savaşı arasında ülkede neredeyse ikiye katlandı ve iki bölgede yoğunlaştı: İmalat sektörü işçilerinin 1797 yılında yüzde 17'sini, 1860 yılında yüzde 22'sini ve 1910 yılında yüzde 33'ünü istihdam eden Katalonya ve Bask bölgeleri. Metalurji, makine ve tekstil sanayisi ülkedeki işgücünün yaklaşık yüzde 60'ını istihdam etmekteydi (Rosés, 2003, 997).

Ülkenin kuzeybatı ve kuzeydoğu uçlarında yer alan her iki sanayi bölgesi de iç pazara yönelik üretim yapıyordu; her ikisinin ortaya çıkışında da 1891 ve 1906 yıllarında yürürlüğe konmuş korumacı yüksek gümrük vergilerinin bir parça rolü vardı. Öte yandan, ülkenin orta ve güney bölgelerinin hiçbir kesimi sanayileşmeye geçemedi ve geri kaldı. "İktisat tarihçileri 19. yüzyılda İspanya'da Sanayi Devrimi'nin başarısızlığa uğradığında genellikle hemfikiridir" (Tortella, 2000, 73). 20. yüzyıl başındaki İspanya sanayisi, 19. yüzyıl başındaki Britanya ve Fransa sanayisinden daha da gerideydi. Bu çarpıcı gerçek "başarısızlık kelimesinin en ağır şekilde yorumlanmasını, diğer ülkelerle kıyaslama yapıldığından, mazur göstermektedir" (Prados de la Escosura, 1988, 175). İspanya iktisat tarihçilerinin büyük bölümü, en iyi ihtimalle, modernleşmenin kısmen gerçekleşmesi nedeniyle bir ikili ekonominin ortaya çıktığında mutabıktır. Ülkedeki gelir seviyesi⁴⁰ 19. yüzyıl boyunca kabaca ikiye katlanmış olmakla birlikte, savaştan önceki dönemde Avrupa ortalamasının hâlâ üçte biri kadardı. 1910 yılında, aktif nüfusun yüzde 71'i, İspanya'nın GSYH'sinin yüzde 53'ünü üreten tarım sektöründe çalışmaktaydı. Sanayi sektörü ülkede-

ki işgücünün yalnızca yüzde 17'sini istihdam ederken GSYH'nin yüzde 18'ini üretiyordu. Ekonomideki büyümenin Batı'dakinden daha yavaş gerçekleşmesi, İspanya'nın görece geri kalmışlığının etkisini artırmaktaydı. Ülke sanayisinin geç bir tarihte ve çok kısmi olarak büyümesi, İber Yarımadası'nı yarı başarılı sanayileşen ülkeler grubuna çıkartmaya yetmemekle birlikte ülke içinde bazı gelişmiş cepleri gerçekten yarattı. İspanya'da kişi başına sanayileşme Britanya'nın yalnızca yüzde 27'si, Almanya'nın yüzde 31'i, İsveç'in yüzde 62'si ve Macaristan'ın yüzde 78'i seviyesindeydi (yararlanılan kaynak Prados de la Escosura, 1988, 169).

Portekiz İspanya'nın da gerisinden gelmekteydi. Ülkedeki tek kısmi gelişme, iç pazara dönük üretim yapan tekstil sektörüydü.⁴¹ Paul Bairoch, 1830 ile 1913 arasındaki dönemde Portekiz'deki iktisadi büyümenin yıllık yüzde 0,19 oranında olduğunu saptamıştır: Bu oran, Avrupa ortalamasının yalnızca beşte biridir. Daha da ötesi, yıllık büyüme 1860 ile 1913 arasında aslında yüzde 0,11'e düşmüş ve Avrupa büyüme hızının onda birine gerilemişti. Kişi başına gelir artışı yüzde 17 ile hayret verecek kadar yavaştı (Bairoch, 1976b, 154). Sanayileşmenin başarısız olduğunu görmemek mümkün değildi. Eskinin büyük gücü Portekiz, erken modern yüzyıllarda göz kamaştırıcı zenginliklere sahip bir ülkeydi. Ancak ülkenin gelir seviyesi 1830'a gelindiğinde Avrupa ortalamasına geriledi, Batı Avrupa'daki ortalama kişi başına gelirin yüzde 51'ini 1870 yılında zor yakaladı ve sonrasında korkutucu bir düşüşe geçip 1913'te yüzde 37'sine kadar indi.⁴²

Güney İtalya'daki durum bundan pek de iyi değildi. Bölgenin en önemli ihracat kalemi insanlarıydı. Tarımdaki nüfusun yarısını etkileyen topraksızlık ve işsizlik, ülkenin kuzeyine ve Amerika Birleşik Devletleri'ne olağanüstü bir göçün yaşanmasına neden oldu. Güney İtalya'nın, ülkenin iktisadi büyümesine yaptığı en önemli katkılardan biri tam da bölgenin sağladığı sınırsız işgücüydü. İtalya'nın ortalama kişi başına GSYH'si 1913 yılında Batı Avrupa'nın yüzde 68'i kadardı; Calabria ve Sicilya'nın GSYH'si ise Piemonte ve Lombardiya'nın kabaca yüzde 40'ıydı. Calabria ve Sicilya'daki GSYH (1990 değeriyle) 1.000 ila 1.100 dolar arasında, Rusya'nın 1.488 dolarlık GSYH'sinin biraz altındaydı. Madencilik önem kazandı: Sicilya'da kömür, Elba'da demir cevheri ve Larderello, Toskana'da borik asit çıkartılıyordu; bu bölge borik asitte dünya çapında bir tekele sahip oldu. Madencilik her ne kadar yerel sanayiye tesis etmede fazla rol oynamasa da, Güney ve Orta İtalya'nın önemli ihracat kalemlerine sahip olmasını sağladı.

Bölgesel kalkınmaya dönük devlet politikalarının eksikliği artık şüphe uyandıracak seviyedeydi. Hükümet, güney bölgelerine devlet desteği verilmesi fikrini ancak 20. yüzyılın başlarında benimsedi, "fakat gerçekten alınan önlemler, örneğin 1904 Napoli özel yasası, iyi niyet beyanı olmaktan öteye geçemiyordu" (Cohen ve Federico, 2001, 28). Devletin finanse ettiği çeşitli tesisler –(Napoli yakınlarında) Pietrarsa'daki demirhane, Capodimonte'deki Gregorio

Macry demirhanesi, gemi yapım sanayisi- çoğunlukla yerel pazarlara hizmet veriyordu. Liri Vadisi'ndeki yün sanayisi için de aynı durum geçerliydi.⁴³ 1911 yılı itibarıyla, kuzeydeki aktif nüfusun yüzde 64'ü sanayide istihdam edilirken güneydekilerin yalnızca yüzde 21'i sanayide çalışıyordu. Buna karşılık, tarımdaki istihdam, İtalya'nın birleşmesi esnasında yüzde 57'ye düştü. Aynı zamanda, ülkedeki beygircü kapasitesinin yüzde 61'i kuzeyde ve sadece yüzde 17'si güneyde kullanılmaktaydı. Güney İtalya, kuzeyin ürettiği sanayi ürünlerine pazar açarak, ona ucuz işgücü ve tarımsal ürün tedarik ederek, birleşmesini tamamlamış ülkenin ulusal ekonomisi ile bütünleşti ve kuzeydeki sanayinin gelişmesine yardımcı oldu. Diğer taraftan, tarımın kısmen modernleşmesi ve sanayi faaliyetlerinin sınırlı kalması, Güney İtalya ekonomisi içinde bir dizi gelişmiş cep yarattı.

İktisat tarihi literatürü, Güney İtalya'nın geri kalmışlığının kökenleri hakkında ikiye bölünmüştür. Richard Eckaus (1961) ve Luciano Cafagna ([1989] 1994a, 1994b), güneyin, ülke birleşmesini tamamlamadan çok daha önce de kuzeyin çok gerisinde olduğunu öne sürmektedir. Buna karşılık Stefano Fenoaltea, birleşme sırasındaki toplam sanayi üretiminin yüzde 50'sini kuzey sağlarken güneyin katkısının yüzde 31 olduğunu öne sürmektedir; bu yüzden, "bölgeler arasında 1871'de görülen farklılıklar 1911'e kıyasla daha az belirgindir." Fenoaltea, o dönemki sanayileşme sürecinde kuzey-güney ayrımından ziyade batı-doğu ayrımının olduğu görüşündedir. Kuzeybatı sanayi üçgeni olarak adlandırılan ve 1871 yılında o kadar güçlü olmayan bölge, 1911 itibarıyla artık baskın hale geldi. O döneme gelindiğinde, güneyin büyük kesiminde yalnızca gıda sanayisi ayakta kalabildi (Fenoaltea, 2003b, 1069-70, 1073). Vera Zamagni'ye göre, İtalya'nın kuzeyi ve güneyi birleşmeden sonra dahi iktisadi kalkınmada ayrı modeller izledi (Zamagni, 1990, 30). Sanayileşen kuzeyin çıkarlarına hizmet eden iktisadi bağlantılar ve politikalar, kuzey ile güney arasındaki farkın giderek açılmasına yol açtı (Cafagna, 1994b, 635).⁴⁴ Bu konuya ilişkin hesaplamalar çok farklı sonuçlar vermektedir. Yakın tarihli rakamlar, İtalya'nın iki bölgesi arasındaki farkın açılmakta olduğuna hiç şüphesiz işaret etmektedir: Güneyde kişi başına GSYH 1871 yılında kuzeydekinin yüzde 81'i kadarken 1911 yılında ancak yüzde 55'ine ulaşabildi (Cohen ve Federico, 2001, 15). İki bölge arasındaki fark dikkate alındığında en iyi dönem, farkın sabit kaldığı 1861 ile 1914 arasıydı (Zamagni, 1978; Federico ve Toniolo, 1991). Üstelik, İtalya'nın birleşmeden sonraki gümrük politikası güneydeki tarıma zarar verirken kuzeydeki sanayiye teşvik etmekteydi. Para politikası da güneyin aleyhine işledi ve güneyden çıkan göçleri dikkate değer seviyede artırdı.

Sanayileşme öncesi toplumların çoğunda olduğu üzere, Rusya'da da sanayi malları köylü aile ekonomisi içinde üretilmekteydi. Şehir ekonomisi neredeyse hiç olmadığından, köylülere dayalı proto-sanayi Rusya'ya Batı ülkelerine nazaran daha çok nüfuz etti. İki farklı proto-sanayi işletmesi Rusya'da, bilhassa 18. yüzyılda, gelişti. Toprak sahibi soylular, büyük toprak sahipliğinin hâkimi-

yetini koruduğu diğer bölgelere benzer biçimde, kendi arazilerinde çıkardıkları ve ağırlıklı demir cevheri, yün ve keresteden oluşan hammaddeleri işlemek için imalathaneler kurdu. Zaman içinde, ülkeyi yöneten rejim, ordusu ve donanmasında kullanmak üzere sanayi ürünlerine ihtiyaç duyacak ve Prusya'da görüldüğü üzere, özel sanayi teşebbüslerinin eksikliğini kendisi demirhanesini ve tersanesini kurarak kapatacaktı.

Köylülerin kendi evlerinde giriştikleri imalat faaliyetlerinden bahsederken, günümüz ve geçmiş iktisat literatürü *kustar* terimini nispeten daha geniş bir anlamda kullanmaktadır. *Kustar*, kırsal sanayiyle ya da sipariş üzerine imalatla bire bir aynı değildir; bilakis, evde yapılan her türlü sanayi faaliyeti için bu terim kullanılabilir. Köylerdeki teşebbüslerin büyük bölümü pazara yönelikti; ailenin gelirine katkıda bulunmak için yerel pazarlarda satılacak ürünler üretilirdi. Rusya'da bir şekilde ek geliri olmayan aileye rastlamak çok zordu, çünkü modernleşmemiş tarımla aileyi geçindirecek kadar üretim yapılamamaktaydı.

Proto-sanayileşme dönemindeki üretim tiplerinden biri olarak *kustar*, kendine özgü bir biçimde, Rusya'da yalnızca erken modern dönemde görülen bir olgu olarak kalmadı. *Kustar* sanayisinin gerçekten büyüyüp geliştiği dönem 19. yüzyılın ortaları, özellikle de 1830 ile 1880 yılları arasındaydı; sağladığı refahın en fazla olduğu dönem 1860'lar olmakla birlikte, bu sanayi türü yüzyılın sonuna kadar hâkimiyetini korudu. Serflere hürriyetlerinin verildiği dönemde, 500.000 ila 1.000.000 insan *kustar tipi* tekstil imalatında çalışıyordu. Öte yandan, *kustar*'da çalışan köylülerin kesin sayısı bilinmemekte, hesaplamalar 1,5 milyon ile 15 milyon arasında değişmektedir. Bazı çalışmalara göre, *kustar*, Rusya'daki sanayi işçilerinin yüzde 63'ünü istihdam etmekte ve üretimin yüzde 34'ünü karşılamaktadır.

1865 ile 1890 yılları arasında, çeşitli işkollarında faaliyet gösteren *kustar tipi* sanayicilerin sayısı yüzde 150 artarken aynı dönemde fabrika işçilerinin sayısı sadece yüzde 60 yükseldi. Ülkenin merkezi sanayi bölgesinde "Rusya'nın Manchester'ı" ve "Rusya'nın Sheffield'i" olarak anılan İvanovo ve Pavlovo şehirleri en önemli proto-sanayi merkezleri haline geldi. İlk büyük sanayi merkezi, 160.000 kilometrekarelik bir alanı kaplayan ve (güneyde) Tula'yı, (doğuda) Nijni Novgorod'u, (kuzeyde) Rıbinsk'i ve (batıda) Tver'i içine alan Moskova bölgesiydi. İvanovo tekstil bölgesinde yaklaşık 8.000 varlıklı köylü yaygın bir sipariş üzerine imalat sistemi yarattı. Pavlovo'da, hanehalklarının üçte ikisinden fazlası 1912'de küçük demir ürünler imal ediyordu. Bu bölgede, kendi evinde sanayiye yönelik imalat yapan işçilerin oranı yüzde 75'te kaldı; fabrika işçilerinin oranı ise 19. yüzyıl kapanırken yüzde 25'ti.⁴⁵ *Kustar*, diğer proto-sanayi girişimlerinde görülmemiş bir biçimde, bazı bölgelerde, bilhassa da İvanovo'da, sanayileşmeye giden ana yol haline geldi. Vladimir Lenin, Rus Halkçıları (*narodnik*'ler) ile tartışırken, *zemstvo*'dan (yerel yönetim meclisinden) alınan istatistikleri kullanarak, *kustar*'ın kapitalizmin beşiği vazifesi görmüş olması nedeniyle Rusya'nın bir kapitalist ekonomi kurduğunu öne sürmüştü. Üstelik,

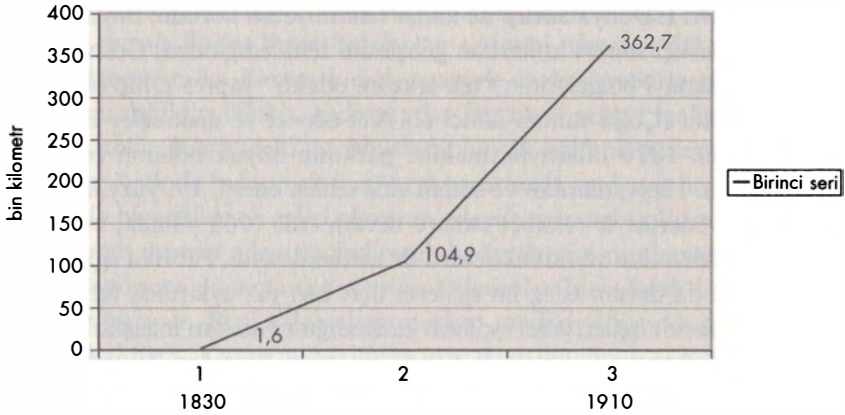
proto-sanayi tipinde üretim yapan serf İvan Morozov, 20. yüzyıla girilirken ülkenin en büyük sanayicisi, ailesinin kurduğu Nikolskaya Şirketi de ikinci en büyük fabrikası oldu. Orekhovo-Zuevo ve İvanovo-Voznesenk bölgelerindeki büyük tekstil merkezlerinin başlangıcı, köylülerin proto-sanayi tipindeki üretimleriydi. Her iki örnekte de, makineleşme 1860'larda başladı.⁴⁶ Pavlovo'daki küçük ölçekli demir sanayisinde, *Verlag* (sipariş üzerine imalat) ve *Kauf* (satın alma) sistemleri I. Dünya Savaşı'na kadar hâkimiyetini korudu. Büyüyen tekstil sanayisi, tedarikçi sanayi kollarının gelişimini tetiklediğinden, Gestwa (1999), bu yükselen sanayi bölgelerinin "tek sektöre odaklı" yapıya sahip olduğundan bahsetmektedir. (Çoğu zaman ikinci el) Alet-edevat ve makineler Batı'dan ithal ediliyordu. 1890 itibarıyla, makine parkının büyük bölümü çoktan kırk yıllık olmuştu. Hayvanlardan ve sudan elde edilen enerji, 19. yüzyılın bitimine kadar buhar enerjisiyle rekabet etmeye devam etti. 1908 yılında, buharlı motorlar genellikle odun ve odunkömürü ile ısıtılmaktaydı. Fabrika işçileri tarımda çalışmaya da devam eder, bu işçilerin üçte biri yaz aylarında fabrikaya hiç uğramazdı. Vasıflı işçiler, yerel işçilerin kazandığının on katı maaşlarla Batı'dan "ithal edilmek" zorunda kalınırdı. Sanayinin çeşitli biçimleri Rusya'da birlikte var olmuştu; köy-merkezli, modernlik-öncesi ve köylülerin çalıştığı proto-sanayinin başarısı, şehirlerin ya da kasabaların gelişmemiş olmasından kaynaklanmaktaydı (Gestwa, 1999; Gatrell, 1986; Crisp, 1976; Lenin, [1899] 1956).

Ancak *kustar tipi* faaliyetlerin çoğu, modern sanayileşmenin basamaklarından biri değildi; geleneksel sosyoekonomik ortamla bütünleşmiş faaliyetlerdi. Gatrell, *kustar tipi* ve fabrika tipi sanayileşmenin birbirini tamamlayarak var olduğu, küçük ölçekli sanayinin önemli rol oynadığı I. Dünya Savaşı'na kadar ki dönemden, "sanayi faaliyetlerindeki paralel eğilimler" olarak bahsetmektedir (Gatrell, 1986, 155). Dönemin önde gelen Rus iktisatçısı Tugan-Baranovsky, Lenin'in aksine, *kustar*'ı bir çıkmaz sokak, sanayileşme öncesi dönemin bir kalıntısı olarak değerlendirmekteydi. Gestwa, köylü-burjuvazinin suni ikame (*ersatz*) bir orta sınıf olduğunu öne sürmektedir (Gestwa, 1999, 591). Malikâne sisteminde üretim yapan teşebbüslerdeki tekstil sanayisinin en önemli kolu yün sektörüydü. Toprak sahipleri bu sanayi kolunda kendi arazilerinden çıkarttıkları hammaddeleri ve serflerin sağladığı bedava emeği kullanıyordu;⁴⁷ devlete ait sanayi de aynı yöntemi izliyordu, çünkü serfler devlete ait fabrikalarda da çalıştırılıyordu.⁴⁸

Rusya'nın sanayileşmesindeki dönüm noktası demiryollarındaki gelişmeyle bağlantılıydı. 1860 ile 1913 yılları arasında, bu uçsuz bucaksız ülke 70.000 kilometre uzunluğunda demiryolu hattı inşa ederek dünyadaki en büyük ikinci demiryolu ağını kurdu (bkz. Şekil 12.2 ve Tablo 12.2). 1860'lardan itibaren demiryolları doymak bilmez bir demir iştahı yarattı: Bu talep ilk başlarda, 1850'ler ile 1870'ler arasında otuz kat artmış olan ithalatla karşılanıyordu. İthal makine-teçhizatın değeri yedi kat büyüdü: Lokomotiflerin yüzde 80'i, yük vagonlarının yüzde 94'ü, yolcu vagonların yüzde 82'si, raylar ve hatta bağlan-

Şekil 12.2

Avrupa demiryolu ağıının gelişmesi, 1830-1910 (bin kilometre) (Wojtinsky, 1927, 34-5)

tı civataları bile ithal edilmek zorundaydı. Hepsi birlikte dikkate alındığında, 1870'lerin sonunda bile, demiryolu inşaatının ve işletmesinin ancak yüzde 40'ı iç üretimle karşılanabiliyordu.

Buna karşılık, 19. yüzyılın sonlarında, korumacı gümrük tarifeleri ve demiryolu ekipmanı ithalatına getirilen yasak, ülkedeki demir, çelik ve makine sanayilerinin önüne devasa bir iç pazar açtı. Hükümet, askeri mülahazalarının ve büyük güçlerden biri olma hırslarının sonucu olarak sanayileşmeyi teşvik etmeye başladı, yabancı sermayeyi ülkeye çekmeye çalıştı. Britanyalı, Fransız ve Alman yatırımcılar, Rus pazarlarında kârlı yatırım yapma ve kredi verme fırsatlarını kapmak için birbirleriyle yarıştı. 1890'lardan itibaren ülkeye çok büyük bir yabancı sermaye akışı oldu.⁴⁹ İthal sermayenin dörtte biri anonim şirketlere yatırıldı. 1890 yılında toplam yatırımların yüzde 44'ü madencilik ve demir sanayisine aktarılmışken bu oran 1900 yılında yüzde 54'e yükseldi; yine 1890 yılında yatırımların yüzde 12'si makine sanayisine rezerve edilmişken sadece on yıl içinde bu oran ikiye katlanarak yüzde 24'e çıktı. 1904 ile 1908 arasında yapılan sanayi yatırımlarının yarısı dış kaynaklıydı. 1900'de, Rus sanayi şirketlerindeki sermayenin yüzde 45'i yabancıların elindeydi: Madencilik, metalurji ve makine sanayilerinin yüzde 71 ile yüzde 72'si, kimya sanayisinin yüzde 31'i ve tekstil sanayisinin yüzde 20'si. Rus sanayisindeki yabancı kontrolü bir nebze azalarak 1914 itibarıyla yüzde 41'e geriledi ve belli başlı ağır sanayi kollarında yüzde 63'e indi. Her ne kadar iç yatırımcılar 20. yüzyıl başlarındaki yeni sanayi yatırımlarının yüzde 60'ına kaynak sağlasalar da, yabancılar hâlâ yüzde 40 gibi önemli bir pay sahibiydi. 1885 ile 1913 arasındaki sanayileşme döneminde, Paul Gregory'nin değerlendirmesiyle, "Rusya, uluslararası standartlara göre

Tablo 12.2 İber Yarımadası ve Rusya'da demiryolları, 1911

	1 km demiryoluna düşen alan (km ²)	100.000 kişi başına düşen demiryolu uzunluğu (km)	Kişi başına taşınan yük (100.000 ton)	Kişi başına yıllık demiryolu seyahati sayısı
İspanya	34,14	74,2	1,46	2,5
Portekiz	31,16	48,1	0,81	2,5
Rusya	324,16	42,3	1,47	1,3
Ortalama (ağırlıklandırılmamış)	129,82	54,9	1,24	2,1
Batı Avrupa	10,14	90,2	8,18	21,9

Kaynak: Berend ve Ránki (1982, 100).

yüksek bir oranda büyüdü... Rus imparatorluğunun son otuz yılında... ekonomideki büyüme Batı Avrupa'dakinden daha hızlıydı, ancak nüfustaki hızlı artış, Rusya'daki kişi başına büyümenin Batı Avrupa ortalamalarında kalmasına sebep oldu" (Gregory, 1994, 26, 36). Batı'daki sanayi üretimi 1870 ile 1913 arasındaki dönemde her yıl yüzde 2,7 büyürken, Rusya'nın çok daha aşağı seviyelerden başlayan üretimindeki yıllık artış yüzde 3,25'ti. Rusya'daki sanayileşme 1880'lerden itibaren hız kazandı. 1900 ile 1913 arasında, Rusya'daki kömür üretimi 1.003 milyondan 2.214 milyon pud'a,⁵⁰ pik demir 177 milyondan 283 milyon pud'a, çelik de 163 milyondan 247 milyon pud'a yükseldi.

İspanya'daki Bask ve Katalan bölgeleri gibi, Rusya'nın Avrupa topraklarındaki belirli bölgeler de sanayileşmeye geç başlamalarına rağmen bu alanda önemli ilerlemeler kaydetti. Donets Havzası'nda, St. Petersburg etrafında ve Moskova'da sanayinin geliştiği cepler ortaya çıktı. Yabancı sermaye, zengin kömür ve demir cevheri yataklarının keşfedildiği Donets bölgesinde demir ve çelik sanayisinin göz kamaştıran gelişmesini finanse etti. Urallar'daki geleneksel ve modası geçmiş demir sanayisi önemini kaybetti; bu bölgenin demir üretimindeki payı 1870'ten 1900'e kadar yüzde 66'dan yüzde 28'e düştü. 1870'te pik demir üretiminin yalnızca yüzde 1,4'ünü karşılamış olan yeni Donets sanayi merkezi, 1890 yılında üretimin yüzde 52'sini yaparak üstünlüğünü ilan etti. 1891 yılında yürürlüğe giren korumacı gümrük tarifeleri ve rejimin demiryolu malzemeleri ithalatını yasaklaması hem demir cevheri hem pik demir üretiminin çok büyük bir hızla artmasına yol açtı. En büyük artışın 1890'lı yıllarda görüldüğü otuz yıllık bir dönemde, çıkarılan demir cevheri miktarı sekiz kat, demir üretimi ise seksen kattan fazla arttı. Devasa yabancı yatırımların hedefinde kömür ve demir sanayileri vardı. Donets bölgesi cazibe merkezi haline

geldi ve yabancı yatırımcıların yüzde 40 ila yüzde 45'ini kendisine çekti (Bovikin, 1967, 35-6; 1973, 99-135).

Pamuk sanayisi çok uzun zamandır *kustar* ile birlikte anılıyordu. Köylülerin kendi evlerinde çalıştığı bir modern tekstil sanayisi Moskova bölgesinde gelişti. Yabancı sermayeye fazlasıyla bağımlı olan kömür ve demir sanayilerinin aksine, pamuk sanayisinin yereldeki kökleri sağlamdı: İvan Morozov gibi en önemli işadamlarının bile geçmişinde köylülük vardı. Yine de I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce, tekstil sanayisindeki sermayenin beşte biri yurtdışından gelmişti. Tekstil sanayisinde 20. yüzyıla girilirken yaklaşık 400.000 işçi istihdam ediliyordu ve 1890'larda yıllık yüzde 8'lik büyüme oranına ulaşıldı.⁵¹

Petrol çıkartma çalışmaları 1870'li yıllarda Bakü bölgesinde başladı. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Rusya, dünya petrol üretiminin yarısını gerçekleştiriyordu. İsveç'in Nobel Şirketi, Deutsche Bank, Rothschild ailesi ve Royal Dutch Shell Company petrolün çıkartılmasında ve taşınmasında hayati önem taşıyan roller üstlendi. Trans-Kafkasya demiryolu 1883'te petrol sahalarını denizle birleştirdi. Petrol sanayisinin görece önemi, öte yandan, yalnızca bir süreliğine devam edecekti: 1900 yılında Rusya'nın toplam ihracatının yaklaşık yüzde 7'sini yapan bu sektör 1912 yılında yüzde 2'sini zor karşılar hale geldi.

1900 ile 1913 yılları arasında, Rusya'daki sanayileşme çabaları gerçek bir patlama yaptı. O kısa süre içinde, demir ve çelik üretimi yüzde 50 ila yüzde 60 arttı ve kömür üretimi, pamuk iği sayısı, şeker üretimi ve hatta sanayideki genel üretim seviyesi hep iki katına çıktı. Savaştan hemen önce, gıda işleme ve tekstil sektörü birlikte Rusya'daki sanayi üretiminin yüzde 28'inden fazlasını; demir, makine ve petrole bağlı sanayiler de yüzde 32'sinden fazlasını oluştuyordu. (Toplam sanayi üretiminin yüzde 1,9'una karşılık gelen) Kimya sanayisi ve deri, kâğıt ve kereste gibi tüketim malları üreten sektörler düşük önemde kalmaya devam etti.

Britanya'daki Sanayi Devrimi'nden sonra bir yüzyıl ve Batı Avrupa'dakinden sonra elli yıl daha *eski rejimde* donup kalmış olan "uyuyan dev Rusya" nihayet uyanmıştı. Sanayileşme hız kazandı ve bir dizi gelişmiş sanayi merkezleri yarattı. Paul Gregory, örneğin, bu sürece gereğinden fazla önem atfetmiştir. Gregory, Rusya'dan "büyük ekonomik güçlerden" biri olarak bahsetmektedir: Toplam GSYH üzerinden bakıldığında Britanya'yla kabaca eşit, Fransa'dan daha büyük ve Avusturya-Macaristan'ın iki katı büyüklüğünde, dünyanın dördüncü veya beşinci büyük ekonomisine sahip ülke. "Rusya'nın kalabalık nüfusu dikkate alındığında" Gregory'ye göre, "dünyanın büyük ekonomik güçlerinden biri olmasını engellemek için kişi başına GSYH'sinin son derece düşük olması gerekecektir" (Gregory, 1994, 17). Öte yandan, kişi başına GSYH yerine toplam GSYH üzerinden karşılaştırma yapmanın manası yoktur.

Donets bölgesi, St. Petersburg ve Moskova dışında, Rusya modern sanayi çağına girmedi. Polonya, Finlandiya ve Baltık bölgesi sanayilerinin, bu devasa büyüklükte ve geri kalmış imparatorluğa mal tedarik etmede hayati önem

taşıyan roller oynamış olması da bunun işaretiydi (bkz.11. Bölüm). Önceki paragraflarda bahsedilen başarılarını bir kenara bırakırsak, Rusya'daki sanayi sektörü ziyadesiyle geri kalmıştı. Makineleşme henüz emekleme aşamasındaydı; her 100 kişiye düşen ortalama 1,6 beygircü kapasitesi Almanya'dakinin onda birinden azıcık daha yüksekti ve Britanya'dakinin yüzde 6'sı kadardı. Çelik üretimi her 100 kişi başına 63 tonla Kuzey İtalya'dakinden daha azdı. Sanayi üretiminin değeri kişi başına 9 doların altında, İtalya ve Avusturya-Macaristan'dakinin yalnızca üçte biri kadardı. 1913 yılında, Rusya'daki işgücünün yaklaşık yüzde 72'si tarımda çalışmaya devam ediyordu ve sadece yüzde 18'i sanayide istihdam edilmişti. Her ne kadar ülkenin kişi başına GSYH'si 1870 ile 1913 yılları arasında yüzde 45 artmış olsa da Batı Avrupa'daki gelişmenin büyük farkla gerisindeydi; üstelik zaman geçtikçe de bu fark açılmaktaydı: Rusya'da kişi başına düşen GSYH 1870 yılında Batı'dakinin yüzde 48'i iken 1913 yılında ancak yüzde 40'ına karşılık gelmekteydi. Rusya verimlilik seviyeleri düşük ve nüfusunun çoğu okuma-yazma bilmeyen, sanayileşmemiş, çok büyük ölçüde tarıma dayalı bir ülke –Avrupa'da en çok geri kalmış ülkelerden biri– olmaya devam etti. Gelişmiş modern sanayi ve etkin tarım yöntemleri ülke içinde çeşitli ceplerde kendisine yer bulmuş olsa da modernleşme ve sanayileşme tartışma götürmez biçimde başarısızlığa uğradı. Bu bölgenin kişi başına sanayileşme seviyesi endeksi Batı'dakinin sadece üçte biriydi (bkz. Tablo 12.3 ve 12.4).

Angus Maddison'un hesaplamalarına göre, Akdeniz bölgesi (Güney İtalya dahil) ve Rusya'nın 19. yüzyıldaki gelişmesi ancak makul sayılabilecek seviyede idi. Bölgenin toplam kişi başına GSYH'si 1820 yılında 905 dolarken 1913 yılında 1.699 dolara çıktı. Bu nedenle, nüfus artış hızının gelir artış hızını geçtiğine dikkat çekmek önem taşımaktadır. Rusya ve Akdeniz bölgesinin 1820'de 75,9 milyon olan toplam nüfusu 1913'e gelindiğinde yüzde 265'lik artışla 201

Tablo 12.3 1890-1913 döneminde İber Yarımadası ve Rusya'da görülen kişi başına sanayileşme seviyeleri ile Batı ve Avrupa ortalamalarının karşılaştırılması

	1800	1860	1913	1913'te Batı'nın %si olarak
Portekiz	7	8	14	25
İspanya	7	11	22	40
Rusya	6	8	20	36
Bölge ortalaması	6,7	9	18,7	34
Gelişmiş Batı	8	16	55	
Avrupa ortalaması	8	17	45	82

Tablo 12.4 Önde gelen ülkelerde demir ve tekstil sanayilerinin gelişim endeksi, 1830-1910 (kişi başına demir üretimi ve pamuk tüketimi kilogram cinsinden)

	Demir			Pamuk		
	1830	1860	1910	1830	1860	1910
Portekiz				0,1	0,5	2,8
İspanya	1,5	3,2	20,1	0,3	1,3	4,2
Rusya	2,9	3,5	20,5	0,1	0,5	2,1
Bölge ortalaması	2,0	3,4	20,3	0,2	0,8	3,0
Gelişmiş Batı	6,0	19,9	100,4	0,7	2,5	6,3
Batı'nın %'si olarak bölge	33	17	20	29	32	48

Kaynak: Bairoch (1991, 8).

Tablo 12.5 İber Yarımadası ve Rusya'da kişi başına GSYH'nin gelişimi, 1820-1913

	1820	1870	1900	1913
İspanya	1.063	1.376	2.040	2.255
Porteki		1.085	1.408	1.354
Rusya	751	1.023	1.218	1.488
Ortalama	907	1.161	1.555	1.699
(ağırlıklandırılmamış)				
Batı Avrupa (yedi ülke)	1.372	2.337	3.456	4.013
Batı Avrupa'nın %'si olarak bölge	66	50	45	42

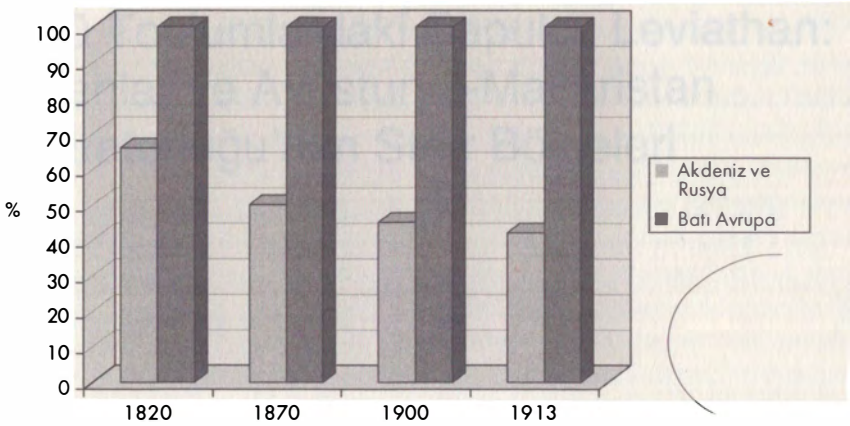
Kaynak: Maddison (1995, 198, 200).

milyona çıktı. Söz konusu bölgelerin kişi başına düşen geliri Batı Avrupa'dakinin 1820'de yüzde 70'i, ancak 1913'te yalnızca yüzde 46'sıydı. Aradaki fark çarpıcı biçimde açılmıştı (Maddison, 1995) (bkz. Şekil 12.3 ve Tablo 12.5).

Akdeniz bölgesi ile İskandinavya'nın karşılaştırılması çok şey ifade etmektedir. Reel ücretler üzerinden hesaplandığında, Akdeniz bölgesindeki kişi başına GSYH, 1850'de İskandinavya'nın yüzde 60'ına eşitti; ancak 1850 ile 1913 arasındaki dönemde Akdeniz bölgesindeki yıllık büyüme oranı yalnızca yüzde 0,9 iken İskandinavya'da bu oran yüzde 1,29'du. 1870 ile 1913 arasındaki kritik dönemde, Batı Avrupa'daki büyüme oranı yıllık yüzde 1,14 olarak gerçekleşirken İskandinavya'nın yakaladığı yüzde 1,36'lık oran, daha önceleri geri kalmış kabul edilen bu bölgenin Batı ile "arayı kapatanlar kulübüne" girmesini

Şekil 12.3

Rusya ve Akdeniz ülkelerinin toplam kişi başına GSYH'sinin Batı ile karşılaştırılması, 1820-1910 (Maddison, 1995, 200)

sağladı. İskandinavya, kişi başına düşen GSYH'sini önemli bir artışla Batı Avrupa'dakinin yüzde 74'ünden yüzde 82'sine çıkarttı. Aynı dönemde, Akdeniz bölgesindeki yıllık büyüme oranı sadece yüzde 0,85'ti: Batı Avrupa'dakinin ve İskandinavya'dakinin altında kalan bu oran 1870 yılında Batı Avrupa'dakinin yüzde 50'sine denk gelirken 1913 yılında yüzde 42'sine düştü (Reis, 2000, 28, 32, 34; Foreman-Peck ve Lains, 2000, 76, 78). Tarım ve sanayideki kalkınma süreçlerine geç başlayabilmiş olmakla birlikte, Rusya ve Akdeniz bölgesi, 1913'e gelindiğinde yarım yüzyıl önce oldukları yerin bile çok gerisine düştü.

Köylü Toplumlardaki Çapulcu Leviathan: Balkanlar ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Sınır Bölgeleri

11. Bölüm'de ele alındığı üzere, periferideki bölgelerin bir kısmı (örneğin Finlandiya, İrlanda, Baltık ülkeleri, Polonya ve Macaristan) 1860'lı ve 1870'li yıllarla birlikte Batı tipi bir dönüşümden geçmeye başladı. Akdeniz bölgesi ve Rusya ise bu yola 1890'larda girdi (bkz. 12. Bölüm). Balkan Yarımadası'nın nispeten homojen coğrafyasında ve Avusturya-Macaristan'ın bu yarımada ile bağlantılı en doğu ve en güney vilayetlerinde (örneğin Galıçya, Bukovina, Bosna-Hersek ve Dalmaçya) modernleşme yolunda ilk tereddütlü adımlar —o da atıldıysa— 20. yüzyılın başlarında atılmış, ancak Balkan Savaşları'yla akamete uğramıştı. Bu bölge sanayileşmeyi başaramadı.

Modern Dönem Öncesi Tarım – Tahıl Ekonomisine Dönüş

Balkanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası haline 14. yüzyılın sonları ile 15. yüzyılın başlarında geldi. İmparatorluk, Avrupa'ya yabancı, özel mülkiyete yer olmayan bir toprak mülkiyeti rejimini değişmeden muhafaza etti. Balkan halkları otokratik ve askeri düzende örgütlenmiş Osmanlı devletinin serfleri oldu.¹ Bu koşullar, neredeyse hiç kimsenin okuma-yazma bilmediği, yerel elitlerin olmadığı, kadim köy komünü *zadruga*'ya tabi, köylülükten hiç kurtulamayan bir toplumun kendisini sürekli yeniden üretmesine yol açtı. Söz konusu geniş ailelerin zaman zaman altmış ila seksen kişiye ulaştığı, bu fertlerin aynı çatı altında yaşadığı ve birlikte çalıştığı da görüldü. Osmanlı İmparatorluğu, “altın çağı” sırasında, Balkanlar'da tarımın gelişmesine olumlu

katkılarda bulundu. Öte yandan, Osmanlı'nın uzun süren çöküş döneminde, bilhassa da 18. ve 19. yüzyıllarda, merkezi hükümet dağılıp gücünü kaybetti ve yerini, yarımadayı yağmalayan yerel Osmanlı derebeylerine ve asi yeniçeri sürülerine bıraktı. Merkeziyetçi özelliğini yitiren Osmanlı devleti, buyruğu altındaki halklara hiçbir şey sunmayan ama onları sistematik biçimde yağmalayan çapulcu bir Leviathan'a dönüştü. İnsanlar ovalardan kaçtı, tarımla uğraşmayı bıraktı, daha gizli saklı ve emniyetli dağlık bölgelere göç etti, esasen ilkel hayvan besiciliğiyle uğraşmaya başladı. Bu göç muhtemelen daha erken dönemlerde, Akdeniz'i vuran ve Balkanlar'daki ovaları şiddetli yağmurlarla, büyük sellerle mahveden Küçük Buz Devri'nde başlamıştı. Balkanlar Avrupa ile bağlantısını kaybetti; 1870'lere kadar ardı arkası kesilmeyen savaşlarla, yerel ve ulusal isyanlarla, dış güçlerin müdahaleleriyle harap oldu. Coğrafi bakımdan yakın topluluklar bile birbirinden yalıtılmıştı. Bosna'da 1851 yılına kadar karayolu yoktu; Osman Paşa'nın girişimleriyle nihayet inşa edilmiş ama arkasından bakımı da yapılmamıştı. Makedonya'da Ağustos ile Selanik şehirleri arasındaki 90 kilometreden kısa mesafeyi kat etmek on dört saat sürüyordu. Demiryolu nihayet 1892 yılında bölgeye geldi; ancak demiryolu seyahati, istasyona geliş ve gidişi de hesaba katınca, hâlâ daha dört saat sürüyordu. O döneme hâkim olan bu yalıtılmışlıktı. Michael Palairret'e göre:

Haydutluğun ve eşkıyalığın etkisini en yoğun hissettirdiği 19. yüzyıl başları... nüfus hareketleri ile de dikkat çekiyordu... köylüler daha sapa... çoğu dağlık... bölgelere çekilmeyi tercih ediyordu... Tepeler hayvan yetiştirmek ve geçimlik tarım yapmak için yeterli imkânı sağlıyordu... O dönemin yazarları bu durumu, köylülerin pastoral yaşam dışında her türlü var oluşa son derece direnç gösterdiği ya da uyum sağlayamadığı şeklinde değerlendirdi. (Palairret, 1997, 37-8, 147)

19. yüzyıl ortalarındaki Bulgaristan'da, ikili ve üçlü ürün rotasyonu sistemleri tarımdaki ağırlığını koruyordu. Daha gelişmiş Filibe bölgesinde ortalama arazi büyüklüğü 3,4 hektardı; ekilebilir arazinin yarısı nadasa bırakılıp hayvanların otlatılmasında kullanılıyordu. 1860'lı yılların ortası ile 1870'li yıllar arasında hem hayvan besiciliğinde hem de tahıl üretiminde durgunluk başladı. 1870'lerin ortalarına kadar, Sırbistan'ın tarımsal üretiminin kabaca yarısı ve Bosna'dakinin yüzde 62'sinden fazlası, modernite öncesi usullerle yürütülen hayvan besiciliğinden sağlanmaktaydı. Zorlu geçen kış ayları yüzünden çoğu zaman hayvan mevcudunun en az beşte biri telef oluyordu.

19. yüzyılın ilk yarısı boyunca, Osmanlı askeri ve idari eliti, *sipahiler* ve *kapetanlar*, imparatorluk için topladıkları öşür vergisini zaman içinde kendi mülklerine (*çiftlik*) aktardı. Bosna ve Makedonya'da, kimi zaman 400 ila 1.400 hektara ulaşan nispeten büyük mülkler şahıslara aitti. Balkan köylülerinin, *kmet*'lerin, hasadın beşte birinden azını kendisine almasına izin veren ortakçılık, sömürüye son derece açık bir tarım sistemini yürütmenin asli biçimi oldu. Yerel ulaşım imkânları ve şehir pazarları olmadığından, çiftliklerde

Kutu 13.1 Geri kalmışlık ve Cehalet: Balkanlar ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Sınır Bölgeleri

Balkanlar ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun sınır bölgelerinde sanayileşmenin ve modern iktisadi dönüşümün başarısızlığa uğramasının sebepleri arasında, cehaletin I. Dünya Savaşı'na kadar etkisini sürdürmesi yüzünden oluşmuş beşeri sermaye eksikliğinin bulunduğunu göz ardı etmemek gerekmektedir. 1850'li ya da 1860'lı yıllara kadar bu bölgede eğitim neredeyse hiç yoktu. Romanya 1864 yılında dört yıllık temel eğitimi bütün ülke genelinde zorunlu tutan yasayı çıkarana kadar, Rumen halkının kabaca yüzde 90 ila 95'i okuryazar değildi. O tarihte, Moldavya'nın hiçbir yerinde tek bir ilkokul yoktu. Bulgaristan'da ilk kız okulu 1857 yılında açıldı. 1860'larda Sırbistan'daki okulları ziyaret eden iki Britanyalı seyyah,

[öğrencilerin] Sırpça ve eski Slavca okumayı ve biraz da yazmayı öğrendiklerini gördü. "Onlara sadece bu kadarını öğretebiliyoruz" diyordu öğretmenleri; "çünkü biz de ancak bu kadarını biliyoruz..." [Gezdikleri başka bir okulda, öğrencilerin hiçbirini okuma yazma bilmiyordu. Britanyalı seyyahlar sordu] "O zaman okulda ne öğreniyorsunuz?" "Dua etmeyi" "Ettiğiniz duayı anlıyor musunuz?" "Hayır." (Mackenzie ve Irby, 1877, 277, 279, 404)

Zorunlu temel eğitimin getirilmesi eğitim seviyelerinde köklü bir değişime yol açmadı. Geri kalmış kırsal bölgelerde aileler çocuklarını okula göndermekten çekiniyordu. 20. yüzyılın ilk başlarında, Habsburg İmparatorluğu'na bağlı Dalmatya, Bukovina ve Bosna-Hersek'te okul çağındaki çocukların sırasıyla yüzde 67'si, yüzde 36'sı ve yüzde 15'i okula devam etmekteydi. Galiçya'da okul çağındaki çocukların yaklaşık yüzde 70'i okula devam edemedi ve 1910'a gelindiğinde nüfusun neredeyse yüzde 60'ı hâlâ okuma yazma bilmiyordu. 1900 yılında, Romanya'da okul çağındaki neslin yüzde 60'ı okula yazılmamıştı; bu oran 1909 yılında yüzde 40'a düştü. 20. yüzyıla girilirken, Romanya'daki kırsal nüfusun sadece yüzde 11'i ve şehirli nüfusun yüzde 40'ı okuryazardı.

Çocukların yarısının okula devam etmediği ve okuryazar olmayanların oranının I. Dünya Savaşı'ndan önce yüzde 72 olduğu Bulgaristan'da temel eğitime nadiren rastlanmaktaydı. Bu yüzden temel eğitim fazlasıyla yüksek seviyede bir eğitim olarak görülürdü. İlk Bulgar yazarlardan Luben Karavelov, karar almakta zorlandığını göstermek için kahramanı Hadji Gencho'yu şöyle konuşturmuştur: "Bilirsin işte, Naiden'e sormam lazım, bilgili ve akıllı bir adam o - yedi yıl eğitim görmüş" (Colombo ve Roussanoff, 1976, 69).

Kitlelerin cehaleti erkekler ile kadınlara eşit dağıtılmış değildi. Toplumun kadın yarısı neredeyse tamamen cahil kaldı. 19. yüzyılın sonunda, okul çağındaki Romen çocukların yüzde 27'si okula kaydedilmişti ve bunların yalnızca yüzde 13'ü kız çocuğuydu; başka bir deyişle, tüm Romen kız çocuklarının sadece yüzde 3'ü okula gidiyordu. 20. yüzyıla girilirken kadın cehaleti neredeyse mutlak bir gerçeklikti: Kırsal kesimdeki kadın nüfusunun yalnızca yüzde 3'ü ve toplam kadın nüfusunun sadece yüzde 7'si okuma yazma biliyordu (Ronnas, 1984, 227-32).

Toplumun gelenekleri kadın eğitimi kavramını reddetmekteydi. Slovak feminist yazar Elena Maróthy Soltéssova, 1898 tarihli "Kadınların Eğitilmesine Duyulan İhtiyaç" isimli bildirisinde, (o dönemde Macaristan Krallığı'nın kuzey kısmını oluşturan) Slovakya'daki erkek nüfusun düşünce yapısını şöyle tasvir etmektedir:

[Orta sınıf erkeklerin] Çoğunluğu karılarının yalnızca güzel olmasını istiyor... On-
dan sadece sosyal becerilere sahip olmasını bekliyor... [Alt sınıftaki] erkekler bir ka-
dının... meta olarak kullanılmak için... var olduğuna inanıyor... Eğitimin herhangi bir
türü... fayda getirmeyecek, dezavantaj yaratacak... Kocalar, vazifelerini ihmal etmeye
iteceğine inandıklarından, karılarının eğitim almasına kendiliğinden düşman olmuş
durumda. (Soltéssova, [1898] 1991, 134-6)

Yine de Kuzey Macaristan'daki Slovak azınlık Galıçyalı ya da Boşnak muadil-
lerine kıyasla bir nebze daha iyi durumdaydı.

Balkanlar'daki temel eğitimden son derece az sayıda insan yararlanabildiğinden, orta ve yükseköğrenim seviyelerinde eğitim neredeyse hiç yoktu. Balkanlar'ın çoğunda, ancak savaştan birkaç yıl önce mühendis, kimyacı, tıp doktoru gibi yüksek vasıflı uzmanların yetiştirilmesine başlandı. Belgrad Yüksekokulu'nun Belgrad Üniversitesi'ne dönüşmesi ve felsefe, hukuk ve teknik eğitim vermesi için 1905 yılını beklemek gerekti. 1988 yılında kurulmuş Sofya pedagoji yüksekokulu, 1.379 öğrencisiyle 1904 yılında Sofya Üniversitesi haline geldi.

19. yüzyılda üniversite kurmuş tek Balkan ülkesi Romanya'ydı. 17. yüzyılın ortalarında açılmış bir kurum olan Princely Academia, yeniden düzenlendi ve 1860 yılında Yaş Üniversitesi olarak faaliyet göstermeye başladı. Buna rağmen, ülkenin entelektüel ve siyasi elitleri çoğunlukla yurtdışında eğitim alıyordu. Avrupa'nın ikinci büyük üniversitesi olan Viyana Üniversitesi, Balkanlar'da yüksek eğitim almak isteyenlerin en çok tercih ettiği okuldu. 1880 ile 1900 yılları arasında, söz konusu üniversitenin öğrencilerinin neredeyse yüzde 3'ü ve tıp öğrencilerinin yüzde 4'ünden fazlası Romendi. Paris'teki, Prag'daki ve Budapeşte'deki üniversiteler de Balkanlar'dan gelen öğrenciler arasında, bilhassa da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun sınır bölgelerindeki çok dar aydın tabaka arasında, revaçtaydı.

Yararlanılan kaynak: Berend (2003, 226-7).

piyasaya dönük üretim yalnızca limanlara komşu bölgelerde düzenli olarak yapılabilirdi.

Osmanlı idaresinden 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde çıkıp özgürlüklerini kazanmalarının ardından, Balkan ülkeleri içine hapsedikleri duvarları kırdı ve Batı Avrupa'nın hızla artan gıda malzemesi talebini karşılayabilmek için inisiyatifi ele aldı. Demografik gelişmeler ise Batı'yı ancak kısmen takip edebildi; ölüm oranları mütevazı ölçülerde azalırken doğum oranları yüksek seviyelerde kaldı; doğum oranlarının sanayileşme öncesi oranlarda neden kaldığı anlaşılabilirdi (bkz. Tablo 13.1). Sonuçta, bu bölgedeki nüfus artışı da Avrupa'nın diğer yerlerindeki kadar şiddetliydi. 1860 ile 1910 yılları arasında Yunanistan'ın nüfusu iki buçuk kat artarken Sırbistan'ınki neredeyse üçe katlandı; 1860'ı izleyen elli yılda yüzde 70'ten fazla artan Balkan nüfusu, 1800 ile 1910 arasında üç kattan fazla çoğaldı. Bu nispeten hızlı nüfus artışına karşılık, Orta ve Batı Avrupa ile karşılaştırıldığında, nüfus yoğunluğu düşük kalıyordu (bkz. Tablo 13.2).

Bir zamanlar Osmanlı işgalcilerine ait olmuş olan topraklar artık Yunanistan'da, Bulgaristan'da ve Sırbistan'da köylülerin toprağı haline geldi. Yunan köylüleri, eskiden Osmanlılara ait toprakları belirli bir süre (vilayetine bağlı olarak bir ila beş yıl arasında) ekip biçtilerse bunların tapusunu alabilecekti. Toprakların yeniden dağıtılması köylülerin mülkiyetindeki toprağın ortalama büyüklüğünü 53 ila 101 dönüme yükseltti. Bulgaristan'da hükümet, Osmanlıya ait toprakları epey adaletli biçimde pay etti: Toprağın yüzde 42'sinden fazlasının mülkiyeti köylülerin yüzde 41'inin elindeydi; 304 dönümden geniş büyük mülklerin sahipleri, toprağın yüzde 14'ünün mülkiyetini elinde bulunduran ve çiftçilerin yüzde 1,8'ini oluşturan kesimdi. Benzer bir şekilde, 1896 yılında Sırp ailelerin yalnızca yüzde 10 ila yüzde 13'ü topraksız kaldı ve sadece 784 çiftliğin arazisi 50 hektardan büyüktü. Bu iki ülkedeki ekilebilir arazilerin dörtte

Tablo 13.1 Balkanlar'da doğum ve ölüm oranları, 1901-1910

	1.000 kişiye düşen doğum oranı	1.000 kişiye düşen ölüm oranı
Yunanistan	28,9	21,5
Romanya	40,2	26,0
Sırbistan	39,5	24,0
Bulgaristan	41,4	23,2
Ortalama	37,5	23,7
(ağırlıklandırılmamış)		
Batı Avrupa	26,7	15,1

Tablo 13.2 Balkanlar'da nüfus ve nüfus yoğunluğu, 1800-1910

Yıl	Sırbistan	Yunanistan	Bosna	Bulgaristan	Türkiye	Balkanlar	Nüfus yoğunluğu (km ² başına)
1800	183.000	634.000	720.000 ^a		5.294.000	5.738.000	12,9
1860	1.102.000	1.090.000	1.220.000	2.769.000 ^b	7.520.000	10.428.000	23,4
1910	2.922.000	2.689.000	1.898.000	4.338.000	5.176.000	17.872.000	40,1

Kaynak: Palairret (1997, 20).

Notlar:

^a 1820.

^b 1870'te, Doğu Rumeli ile birlikte.

üçünü, 20 hektarı geçmeyen köylü aile çiftlikleri oluşturunuyordu (Stavrianos, 1963). Prusya'da, Orta Avrupa'da ve Rusya'da durum bunun tam tersiydi.

Tarımın tarihi yazılırken, çoğu zaman, tarımda refaha kavuşmanın büyük mülklerin varlığına ya da bunların köylü aile çiftliklerine dönüştürülmesine büyük ölçüde bağımlı olduğu; modernizasyonu gerçekleştirmek için büyük mülkleri parçalayan toprak reformuna ihtiyaç duyulduğu savunulmaktadır.² İşin aslı, öte yandan, toprak mülkiyeti rejiminin rolüne ilişkin yargılara şüpheyle yaklaşmak gerektiğidir. Gerek büyük mülkler gerekse köylü aile çiftlikleri modern ve son derece üretken olabileceği gibi, emek-yoğun ve verimliliği düşük tarım usullerine saplanıp kalmış olabilecektir. Bazı durumlarda, büyük mülkler, mekanizasyon ve idare teknikleri sayesinde optimal verimlilik seviyesine gelmelerini sağlayan arazi büyüklüklerinin faydasını gördü. Söz konusu büyük mülklerin birim başına üretim maliyetleri daha düşüktü ve ürünlerini daha iyi pazarlayabiliyordu. Britanya, Doğu Almanya ve Avusturya-Macaristan'daki büyük mülkler verimli kapitalist girişimlere dönüşürken Polonya ve Balkanlar'daki küçük köylü aile çiftlikleri ilkel geçimlik tarım yöntemlerine sıkışıp kaldı. Bulgaristan'ın çiftlik ürünlerinin yalnızca üçte biri pazara çıkabiliyordu ve 10 hektardan küçük Sırp çiftlikleri üretimlerinin yaklaşık yüzde 80'ini kendi başına tüketiyordu.

Modern toplumsal mülkiyet ilişkileri ve mülkiyet hakları, özgürlüğün sağlanması, emniyetin tesis edilmesi, yatırım ve kalkınmanın uzun vadeli olabilmesi açısından önemlidir. Toprağın uzun süre aynı kişilerde kalması, tarımdaki yoğun çalışmayı artırmaktadır. Buna karşılık, az gelişmiş bölgelerdeki küçük çiftlikler, (Rusya'da *obşçina*, Güney Slav bölgelerinde *zadruga* denen) Ortaçağ'daki köy komünü sistemini 19. yüzyılın büyük bölümünde muhafaza etti. Bu komün sistemi, çalışmanın ve [kaynakların] dağıtımının ortaklaşa yapılmasını düzenledi. *Zadruga*, 19. yüzyılın sonlarına doğru aşama aşama çözülüp dağıldı ancak köy içindeki yardımlaşma devam etti. *Moba* (toprağın birlikte ekilmesi), *pozajmica* (hasadın birlikte kaldırılması ve emeğin değiş tokuş edilmesi) ve *sprega* (çiftlik

hayvanlarının, ekipmanın ve hatta nakit paranın borç verilmesi), köy komünündeki kolektivizmin devam ettiğinin işaretleriydi (Halpern ve Halpern, 1972, 52-3). 20. yüzyılın başlarına kadar belirli bölgelerde muhafaza edilmiş olan eşitlikçi gelir dağılımı modern kapitalist dönüşümü önemli ölçüde engelledi.

Süreklilik arz eden savaş hali, aniden patlak veren köylü isyanları ve Osmanlı'nın misillemesinin ağır olması, 1804 yılından 1870'lere kadar Sırbistan'ı kuvvetle sarstı. Silahlı çatışmalar, Rus-Osmanlı çarpışmaları, büyük güçlerin müdahaleleri, Bosna-Hersek'in 1880'lerde Habsburg İmparatorluğu'na dahil edilmesi ve I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce patlak veren iki Balkan Savaşı, barışçı iktisadi faaliyeti neredeyse imkânsız hale getirdi. Bağımsız Balkan devletlerinin içinden, geçmişte ülkelerini yöneten Osmanlı idarecileri kadar yozlaşmış ve yağmacı bir askeri-bürokratik elit peydah oldu. Küçük ve verimsiz topraklara sahip köylüler geçimlik tarımla uğraşmaya devam etti ve ürettikleri malların çok küçük bir bölümünü pazara çıkarabili.

Romanya, Makedonya ve Bosna'daki toprak mülkiyeti rejimi, Sırbistan ve Bulgaristan'dakinden bir ölçüde farklıydı. Devlete ve kiliseye ait toprakların köylülere taksim edildiği toprak reformlarına rağmen (1871 yılında Bosna'da toprakların üçte biri köylülere ait çiftliklere dönüşmüştü), 1910 yılında Bosna'daki toprakların yüzde 60'ı, Romanya'dakilerin yüzde 50'si ve Makedonya'dakilerin yüzde 75'i hâlâ daha büyük mülklere aitti. Romanya'daki tarım sisteminin Avrupa'da bir benzeri yoktu: Bu sistem feodal tarım ile kapitalist tarımın garip bir bileşiminden oluşuyor, ancak her ikisinin de en kötü özelliklerini barındırıyordu. Gelir getiren mülkünü kiraya veren ancak orada yaşamayan aristokratlar mülklerini (çoğu Avusturyalı) tacirlere kiralıyor, onlar da daha küçük arazileri köylülere (genellikle yıllık) kiralayıp ortakçılık yaptırıyor ve üretimin yüzde 50'sini kendisine alıyordu: 3.000 hektardan büyük mülklerin yüzde 75'i ve 100 hektardan büyük mülklerin yüzde 60'ı bu şekilde kiralanmıştı. Aracılar, arazilerini çok yüksek fiyatlara kısa süreliğine kiraya veren ve birkaç yılda zengin olmak isteyen tarım spekülâtorleriydi. Seton-Watson, "sorumuz toprak beyliğinin Altın Çağ'ında... köylü, artık kaybolup gitmiş serflik günlerindeki kadar sömürüldüğünü, o dönemdeki kadar toprağa ölümüne bağlandığını görüyordu" (Seton-Watson, 1963, 369). Bu benzersiz derecede istismarın yolunu açan tarım sistemi Avrupa'daki son büyük köylü ayaklanmasının 1906 yılında Romanya'da patlak vermesine yol açtı.³

Balkanlar'daki tarım, devrimin getirdiği yenilikleri uygulayabilecek durumda değildi ve bunları ancak 20. yüzyılın başlarında tereddütle kullanmaya başladı. Modern teknoloji ve rotasyon sistemleri tarımdaki performansı etkilemedi. Bulgaristan'daki sabanların beşte dördü I. Dünya Savaşı'ndan önce hâlâ tahtadandı. Costas Lapavitsas, tarıma elverişli arazilerin yüzde 46'sının nasıl boş kaldığını, hayvanlarını otlatmaları için yaylakları gezen çobanlara bazen nasıl kiralandığını açıklamaktadır. Toprakların boş bırakılması, hiç şüphesiz, Ortaçağ'daki ikili ya da üçlü ürün rotasyonu sistemlerinin ayakta kalabildiğini

göstermektedir. Kapitalist dönüşümün ilk işaretleri, ücret karşılığı çalışmayı ve gelişmiş bir rotasyon sistemini başlatan çiftliklerde görüldü (Lapavitsas, 2006, 689). Bulgaristan'daki toprak sahibi elitler, *çorbacılar*, tarımda modernleşmeye gitmek yerine tekstil proto-sanayisine yöneldi ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en gelişmiş tekstil proto-sanayi merkezlerinden birini kurdu.

Balkanlar'ın tamamı dikkate alındığında, tarımın makineleşmesinde en iyi sonuçları Romanya elde etti. Bu ülkede buharlı harman makineleri ve atların çektiği mibzerler 20. yüzyılın başlarında tarlalarda görüldü; ancak bu makinelerin kullanıldığı alan Macaristan'dakinden üç kat ve Almanya'dakinden on kat daha büyüktü. Bulgaristan'da ilk buharlı harman makinelerine savaştan önce rastlandı; fakat bunlar, geri kalmış Romanya'dakinden on beş kat daha büyük bir alanda çalıştırılıyordu. Atların çektiği mibzerlerin Bulgaristan'da işlediği alan Romanya'dakinden yirmi kat büyüktü. Hasat zamanı ekinlerin orakla biçildiği Sırbistan'da modern ürün rotasyonu sistemine nadiren rastlanmaktaydı ve hayvan besiciliğinde ahırda besleme diye bir yöntem bilinmiyordu. Bu nedenle, rekolteler biraz yerinde sayıyordu.⁴ Nüfustaki artış nedeniyle, 1870'ler ile 1910'ların başları arasındaki dönemde Bulgaristan'da ve Sırbistan'da kişi başına düşen tarımsal üretim aslında, sırasıyla yüzde 14 ve yüzde 28 geriledi. Kişi başına düşen hayvansal ürün imalatı Sırbistan'da yarıya düşerken Bulgaristan'da ve Bosna'da olduğu yerde kaldı. 1859 ile 1913 yılları arasında, her türlü tarım ürününün üretimi Sırbistan'da üçte bir ve Bulgaristan'da altıda bir oranında azalırken Bosna'da ve Karadağ'da olduğu yerde saydı.

Balkanlar'da tarımsal modernizasyonun olmayışının sebeplerinden biri tarıma yatırım yapılmamasıydı. Modern kredi usullerinden ipotek karşılığı kredi ya çok az veriliyor ya da hiç verilmiyordu; köylüler Ortaçağ'daki gibi tefecilerin kurbanı oluyordu. 20. yüzyılın başlarında 1.200 Bulgar köyü hakkında düzenlenen bir rapor, pek çok yoksul köylünün yüzde 200 faiz ödemek zorunda kaldığını açığa çıkarttı. Köylüler bu kredilere artık sadece hayatta kalabilmek için ihtiyaç duyuyor; daha tarladan toplamadıkları ürünler karşılığında, faizi çok yüksek bu kredileri alıyordu. Bulgar köylerinin dörtte birini kapsayan başka bir raporda, köylü ailelerin borçlandığı tutarın ürünlerinin beklenen değerinin tamamına ya da en azından dörtte biri ile yarısına eşit olduğunu ortaya koyuyordu.

Bütün bunlara rağmen, en azından toprak ekim yöntemlerinde bir atılım yapıldığından bahsedilebilecektir. Artan nüfus, daha önce terk edilmiş ovalara zaman içinde tekrar yerleşti ve ekilebilir arazileri işlemeye başladı. 1860'lar ile I. Dünya Savaşı arasında, tahıl tarımı etkileyici seviyelere yükseldi. Romanya'da tahıl tarımına ayrılan arazi 2,1 milyon hektardan 5 milyon hektara çıkarırken tahıl üretimi 20. yüzyıla girilirken üç kat, I. Dünya Savaşı'na kadar da bir yüzde 50 daha arttı. Sırbistan ve Bulgaristan'daki tahıl ekonomisi, bu ülkeler bağımsızlıklarına kavuşmadan önce çok sınırlıydı; diğer taraftan, 1890'lar ile 1910'lar arasında bu ülkelerde tahıl tarımına ayrılan arazi 2,8 milyon hektar-

dan 3,6 milyon hektara çıktı. 1890'lardan sonra buğday üretimi ikiye katlandı. Büyük miktarda tahıl ithal eden Yunanistan haricinde, Balkanlar'da tek ürüne dayalı bir tahıl ekonomisi ağırlık kazandı. Romanya ve Bulgaristan'da ekilebilir arazinin yüzde 86-87'si, Sırbistan'da ise yarıdan fazlası tahıla ayrıldı. Tahıl, bölgenin en önemli ihracat kalemi haline geldi. Romanya, Sırbistan ve Bulgaristan'daki buğday ve mısır üretimi 1880'ler ile 1910'lar arasında neredeyse iki katına çıkarak 39,4 milyon kentalden 72,2 milyon kentale yükseldi. Bulgaristan tahıl üretiminin yüzde 30'unu, Romanya da yüzde 50'sini ihraç etmekteydi.

Uluslararası işbölümünün ve Avrupa ticaret ağının bir parçası haline 1860'lardan önce gelmemiş Balkan ülkeleri, bu konuma 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde ulaştı. 1860'ların başı ile 1910 arasında Sırbistan'ın ihracatı yedi kattan fazla, Yunanistan'ınkiler beş buçuk kat arttı. 1870'ler ile 1910 arasındaki dönemde Romanya'nın ihracatı dört buçuk kat büyürken, Bulgaristan'ın ihracatı 1880'ler ile 1910 arasında neredeyse beş kat çoğaldı. Söz konusu ülkelerin ana ihraç kalemlerinin hepsi tarımsal ürünlerdi ve en büyük beş kalem, toplam ihracatlarının dörtte üçü ile beşte dördüne karşılık geliyordu (Mitchell, 1975, 489-97).

Romanya'nın toplam ihracatı içinde tahılın payı 1866 yılında yüzde 40 ve 1911 yılında yüzde 80'di; bu oran dünya buğday ihracatının yüzde 8'inden fazlasını oluşturuyor ve tahıl üretiminde Romanya'nın uluslararası önem taşıdığını gösteriyordu. Rusya'dakine benzer bir şekilde, Romanya tahılının yüzde 92'si de işlenmeden ihraç edilmekteydi.⁵ Sırbistan'ın tahıl ihracatı sınırlıydı: Ülkede üretilen tahılın yüzde 12'si ihraç edilmekteydi. Diğer taraftan, Sırbistan, dünyada nüfusa oranla koyun ve domuz ihracatında birinci, büyükbaş hayvan ihracatında üçüncü sıradaydı (her bin kişiye 2.516 koyun, 988 domuz ve 623 büyükbaş hayvan düşüyordu). Sırbistan'da canlı ve kesilmiş hayvan ihracatı ağırlık kazandı.

Tarımsal üretimde ihtisaslaşma marjinal seviyedeydi. En çarpıcı sonuçlar Yunanistan'daki kuru üzüm, zeytin ve tütün ekonomisinde görülmekteydi.⁶ Sırbistan, 19. yüzyılın ortalarından itibaren kuru erik ekonomisini geliştirdi. Ülkenin çoğu erik ağaçlarıyla kaplıydı; köylü kadınların güneşte ya da ilkel ocaklarda (*pušnica*) kuruttuğu eriği tacirler toplayıp ihraç ediyordu. 1880'lerin sonunda, Sırbistan'ın ihracatının dörtte biri kuru erikti.

Tarımsal ürünlerin Yunanistan'ın ihracatından aldığı pay 1887 yılında yüzde 75 ve 1912 yılında yüzde 78'di. Romanya'nın ihracattaki başat ürünü, toplam ihracatın 1880'lerde yüzde 77'sini ve 1910'da yüzde 80'ini oluşturan tahıldı. Savaşın önce Bulgaristan'ın ihracatının üçte ikisini tahıl, Sırbistan'ın ihracatının yaklaşık yüzde 60'ını da tahıl ve işlenmemiş hayvansal ürünler oluşturuyordu. Bazı periferi bölgelerinde, tek ya da iki kalem mal, toplam tarım ürünü ve hammadde ihracatının yarısına ya da üçte ikisine karşılık gelmekteydi. 1880'ler boyunca, kuru üzüm tek başına Yunanistan'ın ihracatının yüzde 55'ini oluşturdu (bkz. Tablo 13.3).

Tablo 13.3 En önemli ihrac kaleminin toplam ihracat içindeki payı, 1886-1911

Yıllar	Yunanistan kuru üzüm	Romanya tahıl	Sırbistan tahıl	Sırbistan hayvan ürünleri	Bulgaristan tahıl
1886-1890	54,7	76,8	17,8	38,0	72,2
1896-1900	42,0	74,2	27,7	29,9	72,7
1906-1910	30,8	79,7	43,5	11,8	64,4

Kaynak: Lampe ve Jackson (1982, 64).

Bu durum Balkan ülkelerinin piyasadaki konumunu zayıflattı; çünkü bu ülkeler tek bir ihrac malına bağımlıydı ve bazen de tek bir pazara mahkûm kalıyordu. Örneğin Romanya ve Sırbistan, 19. yüzyıl sonunda sayıca az ihrac mallarının büyük bölümünü Habsburg İmparatorluğu pazarlarında satıyordu. 20. yüzyıla girilirken Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasında patlak veren “domuz savaşı” gibi gümrük tarifesi savaşları, o pazara yapılan ihracatı durdurabilirdi. Bu, ihracatçı ülkeler açısından yıkıcı sonuçlar doğurdu (bkz. Tablo 13.4).

Balkan ülkeleri piyasada hassas bir konumdaydı. Eğer ihrac ettikleri tek kalem malda fiyat esnekliği yüksekse (başka bir deyişle, satış kabiliyeti fiyat-taki dalgalanmalara büyük ölçüde duyarlıysa), ihracatçının durumu tehlikeye giriyordu. Bu durumlarda, fiyat artışları pazarın daralmasına yol açıyordu. İthalatçılar ikame mallara yöneliyordu. İhracatı artırmak için fiyatları indirmek gerekliydi. Yalnızca bir ya da iki ihrac malına ve/veya yüksek fiyat esnekliğine sahip olmanın, ticaret fırsatlarından yararlanmaya çalışan bir ülkenin önünde ciddi bir engel teşkil ettiği su götürmezdi. Bölgedeki ülkelerin çoğu tüm bu zorlukları yaşadı.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun en doğu ve güney vilayetleri, örneğin Bukovina, Galıçya, Dalmaçya ve Bosna-Hersek, aşağı yukarı benzer durumdaydı. 18. yüzyılın sonunda Lehistan’ın taksim edilmesinin ardından

Tablo 13.4 Sırbistan’da domuz yetiştiriciliği, 1859-1912, sabit fiyatlarla yıllık ortalama, milyon dinar

Yıl	Üretim	İhracat
1859-1860	28,9	21,5
1891-1895	40,2	26,0
1911-1912	39,5	24,0

Kaynak: Palairret (1997, 307).

Habsburg İmparatorluğu'nun parçası haline getirilen ve 1867 yılında özerkliğini kazanan Galiçya, imparatorluğun en doğu ve en güney vilayetlerine özgü tarımda geri kalmışlığın örneğiydi. Köylülerin yerine getirmek zorunda olduğu feodal hizmetler 1848 yılında kaldırıldı; 19. yüzyılın sonunda ortalama 2,3 hektarlık alana karşılık gelen toprak sahipliği ile birlikte, köylülerin yaptığı tarımın yaklaşık yüzde 80'ini küçük geçimlik tarım faaliyeti oluşturmaya başladı. Nüfusun ezici bir bölümü tarıma dayalı yaşamayı sürdürdü: Bu kesimin toplam nüfus içindeki payı 1850 ile 1910 arasında yalnızca yüzde 16 azaldı. Galiçya ve Bukovina'daki nüfusun yüzde 73'ü ve Galiçya'nın doğu yarısındaki Rutenya'nın nüfusunun en az yüzde 97'si tarımda çalışıyordu. Ekonomiye tek ürüne dayalı patates plantasyonları ve düşük kalitede sığır yetiştiriciliği hâkimdi. Modernizasyon bu bölgeyi neredeyse hiç etkilemedi; düzenli aralıklarla kıtlık çekiliyordu. Macaristan'ın aksine, Habsburg İmparatorluğu'nun oluşturduğu pazar, sınırdaki bu bölgelerin tarımının gelişmesini teşvik etmedi (Lampe ve Jackson, 1982, 278-9).

Tarımsal üretim ve canlı hayvan yetiştiriciliği, Balkanlar'da ve Habsburg İmparatorluğu'nun sınır bölgelerinde görülen nüfus artışının gerisinde kaldı. Kişi başına düşen tarımsal üretim ve canlı hayvan sayısı Sırbistan ve Karadağ'da önemli ölçüde geriledi. Bulgaristan'daki çiftlik üretimi yüzde 17 azaldı ve hayvan yetiştiriciliği durdu. Bosna, çiftlik üretiminde mütevazı bir yüzde 22'lik artış ve hayvan yetiştiriciliğinde yüzde 40'lık bir büyüme yakaladı (bkz. Tablo 13.5 ve 13.6).

Sanayileşmenin Olmayışı

Balkanlar, 19. yüzyılın sonuna kadar, çok az sayıda küçük ölçekli yabancı sanayi işletmesinin bulunduğu sanayileşmemiş bir bölge olarak kaldı. Sanayi faaliyetlerinin neredeyse tamamı köylülerin çalıştığı kırsal sanayiydi. Osmanlı idaresi altındaki Bulgaristan'da, örneğin, denizden 1.060 metre yüksekte, yetersiz, verimsiz toprağıyla 1810 yılında 150 kişinin yaşadığı Koprivštitsa kasabasında yün proto-sanayi mevcuttu: 1860 yılına gelindiğinde 8.000 kişilik nüfusuyla burası imparatorluğun sanayi merkezlerinden biri oldu. Kasabanın terzileri İstanbul ve Filibe pazarları için işlemeli yünlü kıyafet, çorap/çamaşır ve terlik üretiyordu. Bağımsızlıktan önceki dönemde, Bulgar vilayetlerinde yaklaşık 73.000 kişi yünlü mamul imalatında çalışmaktaydı (Palairat, 1997, 67, 69-70). Çoğunlukla tepelerdeki yerleşimlerde gelişen Bulgar proto-sanayi 1860'larda zirveye ulaştı, ancak daha sonra tekstil ithalatı nedeniyle gerilemeye başladı. Osmanlı idaresinin son dönemleri olan 1870'lerde mekanize fabrikalar kurulmaya başlandı. Yunanistan'daki Ampelakia bölgesinde, proto-sanayi usulleriyle yapılan boyanmış pamuk ipliği üretimi, Britanya'dan ithal edilen pamuklu ürünlerin rekabetiyle boğulana kadar, gelişmeye devam etti. Sırbistan ve Bosna'da, 1850'li ve 1860'lı yıllara değin böyle bir proto-sanayi aşaması dahi yoktu.

Tablo 13.5 Balkanlar'daki çiftçi nüfusunun kişi başına üretimi, 1910'daki frank karşılığı

Yıl	Sırbistan	Bulgaristan	Bosna	Karadağ
1865	170,3	223,4	95,2	140,8 ^a
1879	178,2	163,0	75,6	143,1 ^b
1901	112,1	167,2	114,5	129,6 ^c
1912	120,3	185,5	115,7	130,4

Kaynak: Palairret (1997, 366-7).

Notlar:

^a 1863.

^b 1880.

^c 1900.

Tablo 13.6 Balkanlar'daki çiftçi nüfusunun kişi başına çiftlik hayvanı üretimi, 1910'daki frank karşılığı

Yıl	Sırbistan	Bulgaristan	Bosna	Karadağ
1865	78,9	43,1	48,0	86,4 ^a
1879	75,1	37,5	52,4	64,6
1901	47,8	45,3	63,3	79,1 ^b
1912	46,7	45,7	67,1	70,3

Kaynak: Palairret (1997, 366-7).

Notlar:

^a 1863.

^b 1900.

Batılı güçlerle ve Rusya'yla sürekli savaş halinde olması nedeniyle gücünü kaybeden Osmanlı, Britanya tarafından pazarlarını ithal mallara açmaya zorlandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'ya yaptığı ihracatın kontrol altına alınması ve Britanya'dan gelen ithal mallara karşı savunmasız bırakılması, 18. yüzyıl sonlarında imzalanan Küçük Kaynarca ve Yaş antlaşmaları ile başlayan, ancak bilhassa 1838 Baltalimanı Antlaşması ile ağırlığını hissettiren gelişmelerdi. 1820 yılında, Osmanlı İmparatorluğu, pamuklu ve yünlü tekstil ürünlerinde kendi kendine yetmeyi başarıyordu; ancak Baltalimanı Antlaşması'nın ardından, 1870'e gelene kadar, ülke içindeki iplik eğirme işleri neredeyse üçte bir azaldı. İthal mallar ülke içindeki tekstil piyasasının 1820'de yalnızca yüzde 3'ünü oluştururken 1910 yılında bu oran yüzde 10'a çıktı. "Sanayi kapasitesini azaltan güçler 1860'lara kadar etkili olmaya devam etti" (Pamuk ve Williamson, 2011, 166-7).

Balkanlar'da kentsel yerleşimlere çok az rastlanmaktaydı. I. Dünya Savaşı'ndan hemen önceki dönemde Belgrad'da 90.000, Sofya'da 103.000, Atı-

na'da 167.000 ve Bükreş'te 341.000 kişi ancak yaşıyordu. 1860'lardan önce nüfusun sadece yüzde 7 kadarı şehirlerde toplanmış, bu oran savaştan önce yüzde 14 ile yüzde 20'ye çıkmıştı. Şehirlerdeki pazarlar kısıtlıydı.

Nüfusu besleyen, evlerde ve küçük ölçekli el işçiliğiyle yapılan üretimdi. Bulgaristan'ın Osmanlı idaresinden kurtulup bağımsızlığını kazanmasının ardından, önceki dönemlerde refaha ulaşmış proto-sanayi geriledi; yünlü mamul ve kumaş üretimi, sırasıyla yüzde 61 ve yüzde 73 azaldı. Sanayide makine kullanımı 1870'lerden itibaren görülmeye başlanmakla birlikte, Bulgaristan'da büyük sanayi işletmeleri 1910'lara kadar gelişmedi. Selanik ile Karaferye (Veroia), Ağustos (Naoussa) ve Vodina (Edessa) arasındaki, ilkel tarımın neredeyse sonsuza kadar var olacağını düşündürten, bölgede, toprak sahibi ve tahir yerel Hristiyan elit (*çorbacılar*) 1870'lerde tekstil sanayisiyle uğraşmaya başladı. Komşu köylerdeki genç köylü kızların koyduğu emek, Selanik'te bile, çok ucuzdu. Bu proto-sanayide işlenmiş yünlü mamuller, keten havlular ve hatta silah üretiliyordu. 1912'ye gelindiğinde Ağustos'un sakinlerinin yüzde 20 ile yüzde 30'u ücretli emekçi oldu. Ağustos, 43.400 adet eğirme makinesinin çalıştırdığı altı pamuk fabrikasıyla bir sanayi şehri kabul ediliyordu; yünlü kumaş sanayisindeki beygircücünün yüzde 80'i ve işçilerin yüzde 90'ı orada bulunuyordu. Makedonya'daki Osmanlı idaresi sona erdiğinde, Ağustos bölgesinde ve civarında oturan aileler imparatorluğun toplam mekanize pamuk eğirme kapasitesinin yaklaşık üçte birini kontrol etmekteydi. Bunun haricinde, sanayileşme çok sınırlı ölçülerde ilerledi.

Küçük ölçekli yabancı sermaye yatırımlarına ilaveten, bağımsız Balkan devletleri sanayileşmeyi teşvik etmek için sınırlı miktarda teşvikler sunmaya da başladı. 1893 ve 1898 yıllarında, Sırbistan, makine-teçhizat ve malzemelerin gümrüksüz ithal edilmesine onay verdi. Ayrıca, elliden fazla işçi çalıştıran sanayi şirketleri için vergi ertelemesi ve devlete ait demiryollarında indirim gibi kolaylaştırıcı uygulamalar getirdi. Bulgar devletinin verdiği teşvikler, toplam sanayi yatırımlarının yüzde 4,3'üne karşılık gelmekteydi. Bu gibi devlet katkıları, öte yandan, bir fark yaratamayacak kadar düşük tutardaydı.

Daha önce belirtildiği gibi, yabancı yatırımcılar demiryollarını, hammadde çıkartılmasını ve bankacılık sistemini hedef alıyor ancak imalat sanayisine pek az ilgi gösteriyordu. Yunanistan bu durumun tipik bir örneğidir. 1867 ile 1917 yılları arasında geçen yarım yüzyılda, sanayide çalışan işçilerin sayısı beş kat, sanayiye yatırılan sermaye sekiz kat ve sanayi üretimi on yedi kat arttı. Savaştan önce, 26'dan fazla işçi çalıştıran şirket sayısı yalnızca 282'ydi ve bunlardaki toplam istihdam 23.000 kişiydi; el sanatlarıyla uğraşan küçük işletmelerde bir 13.000 kişi daha istihdam ediliyordu. O yıllarda Macaristan'da tek bir şirket, Manfred Weiss makine-teçhizat fabrikası, 30.000 işçi istihdam etmekteydi. Üstelik, çoğunlukla yerel atölye ve damıtım tesislerinden oluşan gıda işleme sektörü toplam sanayi üretiminin yüzde 60'ını, tekstil sektörü de yüzde 10'unu karşılamaktaydı. Başka bir deyişle, I. Dünya Savaşı'na kadar, Yunanistan'da modern pazara dönük üretim yapan büyük sanayi tesisi fiilen yoktu.

Romanya da daha iyi bir durumda değildi. 1902 itibarıyla, 625 “fabrika” faaliyetliydi ve bunların yarısı hâlâ gıda işleme işindeydi. 1914 yılında, GSY-H’nin yüzde 1,5 gibi cüzi bir kısmı sanayiye yatırılmıştı. Petrol çıkartma işleri dışında, sanayi sektörünü oluşturan işletmelerin çoğu yerel atölyeler ve el sanatlarıyla iştigal edilen küçük ölçekli dükkânlardı. Romanya sanayisinin tamamı, Almanya’daki büyük bir fabrikadan daha az işçi çalıştırmaktaydı.⁷ Yurtiçi üretim, iç tüketimin ancak küçük bir kısmına yetiyordu: Tekstil sektörünün “en gelişmiş” kolu, pamuk eğirme, iç tüketimin yüzde 12’sini ve makine-teçhizat imal eden fabrikalar yaklaşık yüzde 10’unu karşılıyordu.

Balkanlar’daki ekonominin periferi bölgelerine has en olumsuz özelliklerinden biri, Romanya’da çok zengin petrol yataklarının keşfedilmesiyle kendini gösterdi. Büyük miktarda yabancı sermaye ülkeye akın etti.⁸ Dünyanın önde gelen petrol firmaları Romanya’daki petrol çıkarma işlerini tekellerine aldı: Çıkartılan petrol miktarı 1901 yılında 298.000 ton iken 1914 yılında 1,8 milyon tona ulaştı. Çıkartılan petrol miktarı o dönemde her yıl yüzde 15 büyüdü ve ham petrol 1912 yılında ikinci en önemli ihrac kalemi (toplam ihracatın yüzde 12’si) haline geldi. Öte yandan petrolün rafine edilmesi işleri, neredeyse hiç gelişmedi ve rafine petrol ürünlerinin çoğu ithal edildi. Sırbistan’daki bakır madenlerinde de benzer bir durum yaşandı: Sanayi yatırımlarının yüzde 40’ı madencilığe kaydırıldı ve çıkartılan bakır doğrudan Batı’ya gönderildi.

Bulgaristan’daki sanayi ağırlıklı olarak, el sanatlarıyla iştigal edilen dükkânlardan ve yünlü mamul ve un imalatı ile damıtımla iştigal eden birkaç firmadan oluşmaktaydı. Savaşın önce, büyük ölçekli firmalar yalnızca iki sektörde faaliyet gösteriyordu: Toplam sanayi yatırımının yüzde 60’ının temerküz ettiği gıda işleme ve tekstil sektörleri. 1911 yılı itibarıyla, sanayi üretiminin değerinin yarısı gıda işleme sektöründen gelmekteydi. Burada da, ülkenin bütün sanayisi bir araya gelse, Orta Avrupa’daki büyük bir firma kadar istihdam yaratamıyordu. İç sanayi, ülkenin mütevazı sanayi malı tüketiminin yalnızca üçte birini karşılıyordu. Demir ve makine sanayileri neredeyse hiç yoktu. Modern imalat sanayisi, el sanatlarına dayalı küçük ölçekli üretimden sıyrılmamış sanayideki toplam üretimin yalnızca dörtte birini temsil etmekteydi. Modern büyük sanayinin olmayışı Sırbistan’da da kendisini göstermekteydi. Aktif nüfusun yalnızca yüzde 7’si sanayide, üçte birinden fazlası da madencilik ve yerel gıda işleme sektörlerinde istihdam ediliyordu. Madencilik, demir ve gıda sektörlerindeki üretim sanayi üretiminin yüzde 60’ını oluşturmaktaydı. Makine, kâğıt ve metalurji gibi çeşitli sanayi kolları henüz mevcut değildi.

Modern sanayinin gelişmesi için Balkanlar’da ilk adımlar çoğunlukla 20. yüzyılın ilk başlarında atıldı. 1902 ile 1915 yılları arasında Romanya sanayisindeki işgücü yüzde 43 arttı; 1900 ile 1911 arasındaki dönemde Bulgaristan sanayisindeki işgücü üç katından biraz daha fazlasına çıkarken sanayi üretiminin değeri dört kattan fazla arttı. Diğer taraftan, Balkanlar bir bütün olarak

hâlâ tarıma gömülüydü: Aktif nüfusun kabaca yüzde 75'i tarımda istihdam edilmekteydi. I. Dünya Savaşı'ndan önce Balkanlar'ın GSYH'sinin yüzde 70 ila yüzde 80'i tarımdan gelmekteydi; sanayi ise GSYH'nin yedide biri ile beşte biri arasında bir katkıda bulunuyordu. El sanatlarına dayalı küçük ölçekli sanayi, sanayi üretiminin üçte ikisini karşılıyordu. Michael Palairot, Bulgaristan örneğinde "bağımsızlığın kazanılması sonrası iktisadi çöküşten" bahsetmektedir. "[B]üyük ölçekli sanayi," Palairot'e göre, "savaştan önceki son on yılda hızla büyümeye başladı ancak sanayinin toplamına bakıldığında önemsizliğini korudu" (Palairot, 1997, 341, 361). Yeni hesaplamalar bu değerlendirmeyi güçlendirmektedir: 20. yüzyıla girilirken, modernizasyona dönük ilk adımlar atıldığında, Bulgaristan neredeyse durağanlaştı. Ülkenin gayri safi milli hasılası 1892 ile 1911 arasında yüzde 28 artarken nüfusu da yaklaşık üçte bir oranında çoğaldı. Bunun sonucunda, "kişi başına gelir ne önemli ölçüde azaldı ne de önemli ölçüde arttı" (Ivaros ve Tooze, 2007, 684, 699). Kişi başına sanayileşmişlik seviyesi Avrupa ortalamasının çok gerisinde kaldı ve dörtte birini çok az geçebildi (bkz. Tablo 13.7 ve 13.8).

Tablo 13.7 Balkanlar'da büyük ölçekli sanayi göstergeleri, 1910

Ülke/vilayet	Nüfus (milyon)	İşletme sayısı	İşletme başına çalışan sayısı	1.000 kişiye düşen çalışan sayısı
Bulgaristan	4,34	333	45,2	3,5
Sırbistan	2,92	465	34,6	5,5
Bosna	1,81	187	166,9	11,3

Kaynak: Palairot (1997, 222).

Tablo 13.8 Balkanlar'daki kişi başına sanayileşmişlik seviyesinin Avrupa ile karşılaştırılması (1900 Britanya'sı=100)

Ülkeler	1800	1860	1913
Gelişmiş ülkeler	8	16	55
Avrupa ortalaması	8	17	45
Bulgaristan	5	5	10
Yunanistan	5	6	10
Romanya	5	6	13
Sırbistan	5	6	12

Kaynak: Bairoch (1991, 3).

19. yüzyılın önde gelen sanayi sektörlerine bakıldığında, bölgenin geri kalışlığı da bir o kadar dikkat çekmektedir. Gelişmiş Batı'da kişi başına pamuk tüketiminin 6,3 kilogram, Avrupa ortalamasının da 5,4 kilogram olduğu 1910 yılında, Balkanlar'ın ortalama tüketimi sadece 0,3 kilografa geliyordu (Bairoch, 1991,8).

Ne 20 milyonluk Osmanlı pazarı ne de 50 milyonluk Habsburg pazarı, Osmanlı idaresi boyunca ya da sonrasında Balkanlar'daki üretimi teşvik edemedi. Daha önce ele alınan Finlandiya, Baltık bölgesi, Macaristan ve Polonya örnekleriyle taban tabana zıt bir durumdu bu. Balkanlar önüne gelen fırsattan yararlanmayı becerememişti işte. Savaşın önce, üç Balkan ülkesinin katma değerli sanayi malı üretimi, toplam brüt hasıllarının yüzde 10'una erişemedi.

Balkanlar'daki kişi başına sanayi malı üretimi, en gelişmiş Batı ülkelerinin yalnızca yüzde 13'üne karşılık gelmekteydi. Avrupa'nın güneyi ve doğusunda yer alan periferi bölgelerinin ekonomileri, göreceli olarak, 1820 ile 1913 yılları arasında keskin bir gerileme dönemi geçirdi. Sanayileşmeye doğru çok geç bir tarihte ve çok miskince yapılan hamle başarısızlıkla sonuçlandı.

Habsburg İmparatorluğu'nun en doğu ve güney vilayetleri de Balkanlar'dan daha fazla gelişme kaydetmiş sayılamazdı. 1867 Uzlaşısı'nın ardından Avusturya-Macaristan, kendi içinde en farklı gelişmişlik seviyelerini barındıran siyasi birim olarak ortaya çıktı. İmparatorluğun batısındaki Avusturya-Bohemya vilayetleri, başarıyla sanayileşen Batı'nın parçası olmayı esas itibarıyla başardı; orta bölümü, bilhassa Macaristan, yarı başarılı bir dönüşüm modeli oluşturdu; buna karşılık Galiciya, Bukovina, Dalmaçya ve Bosna-Hersek, modern dönüşümün başarısızlığının vücut bulmuş halleriydi. I. Dünya Savaşı'ndan önce, Avusturya-Bohemya'daki aktif nüfusun yalnızca yüzde 35'i ve Macaristan'dakinin yüzde 64'ü tarımda istihdam edilirken, bu oran Galiciya ve Bukovina'da yüzde 73, Dalmaçya'da yüzde 82'ydi. Söz konusu oran neredeyse hiç değişmedi: 1880 ile 1910 yılları arasında, Galiciya'nın tarımda çalışan nüfusu sadece yüzde 2 azaldı.

Habsburg İmparatorluğu'nun kuzeydoğusundaki Galiciya vilayeti özel bir statüye sahipti ve 1867 yılından sonra, Avusturya-Macaristan Uzlaşısı'nı (*Ausgleich*) takiben, geniş bir siyasi özerkliğe kavuştu. 1880'lerde petrol çıkartma faaliyetlerinin başlaması bu durumu en iyi gösteren örnektir. Galiciya'da petrol sahalarının keşfedilmesinin ardından petrole hücum başladı.⁹ Petrol kuyuları elle kazılıyor, olur da makine kullanılırsa bu ancak el matkabı oluyordu. Bölgedeki ilk müteşebbislerden birinin 1888'de belirttiği üzere: "Biz Galiciya'da... mucizevi ve zengin bir doğaya sahibiz. Şimdiye kadar eksikliğini çektiğimiz, bunları kullanabilecek insanlardı" (Frank, 2005, 88).

Sonraki aşamalarda, önde gelen Batılı petrol şirketleri işi devraldı. Üretim miktarı önemli ölçüde artınca, işleme işi de çoğunlukla Galiciya dışında yapılır oldu (Topolski, 1982). Bunun dışında, Galiciya vilayetinde büyük ölçekli sanayi hiç yoktu. Aynı durum, "Miras Topraklar" denen bölgenin Avusturya-Bohemya'ya dahil olmayan kısımları için de geçerliydi. Galiciya, Bukovi-

na ve Dalmaçya'nın nüfusu (11 milyon), bu bölgenin nüfusunun yüzde 40'ını oluşturmakla birlikte sanayi üretiminin yalnızca yüzde 15'ini karşılıyordu; Avusturya-Bohemya'nın payı ise yüzde 85'ti.

Osmanlı hâkimiyetinden kurtarılan ancak Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilip (1878) imparatorluğa katılan (1908) Bosna-Hersek, ilginç yarı-sömürge özellikleri göstermekteydi. Bu vilayette odun, kömür, kayatuzu ve maden kaynakları boldu. Viyana hükümeti tarafından, Bosna-Hersek vilayetinde, bu bölgeye “medeniyet götürme misyonu” taşıyan ve bölgedeki sanayileşme politikalarını başlatan Kont Benjamin Kállay'ın idaresinde bir yerel yönetim (*Landesregierung*) oluşturuldu. Devlete ait şirketler¹⁰ kuruldu ve bunlar hammadde çıkartmaya başladı. 1907 yılına gelindiğinde, devlete ait şirketler, madencilik ve sanayideki işgücünün üçte birini istihdam etmekteydi. Hammadde çıkartmanın dışında, bu şirketler yalnızca yarı-mamul mal üretiyordu. Bilhassa ormancılık ve kerestecilik sektörlerinde uzun yıllara yayılan tavizlerin verilmesi yabancı yatırımcıları bölgeye çekti.¹¹ Bosna'da hammadde ve yarı-mamul mal üretimi yapan sektörler ihracata çalışıyordu. Savaşın önce, vilayetdeki sanayi işgücünün yüzde 87'si ihracata yönelik üretim yapılan sektörlerde istihdam edilmişti. 1910 itibarıyla, nüfusun yüzde 17'si büyük ölçekli sanayi kollarında çalışmaktaydı.¹² Ücret seviyeleri Sırbistan'dakinden (yüzde 20 oranında) ve Bulgaristan'dakinden (yüzde 33 oranında) daha yüksekti. Habsburg yönetimindeki Bosna, sanayileşmede geldiği seviye ile Balkanlar'ın genelini aştı. Bosna-Hersek vilayetinin nüfusu, Bosna, Sırbistan ve Bulgaristan'ın toplam nüfusunun yüzde 21'iydi, ancak o üç ülkedeki büyük ölçekli sanayinin yüzde 54'üne karşılık gelen bir sanayisi vardı (Palairret, 1997, 237).¹³

İhracata yönelik üretim yapan sektörler, öte yandan, Bosna ekonomisi içinde kuşatılmış bölgeler olarak kaldı. Hırvatistan, benzer bir geri kalmışlığı sanayileşmede sergiledi.¹⁴ Balkan ülkelerinin çoğunda görüldüğü üzere, ülkenin tamamındaki makineleşme ve sanayi istihdamı, Avrupa'daki tek bir büyük firmanın hacmine ulaşamıyordu.

Söz konusu bölgelerdeki geri kalmışlık karmaşık bir olguydu ve farklı alanlarda kendisini gösteriyordu. Avusturya-Macaristan'ın o doğu ve güney vilayetleri tarımda, ulaşım, okuryazarlıkta ve sağlık hizmetlerinde benzer geri kalmışlığı sergiliyordu. Demiryolu uzunluğunun tapulu arazilere oranının Avusturya'da 1:8, Bohemya'da ve Macaristan'da 1:10 iken Galiçya'da 1:28 ve Dalmaçya'da 1:100 olması, demiryolu ağlarındaki eksikliğin artık katlanılmaz bir aşamaya geldiğini gösteriyordu. Cehalet devam etti: Okuryazar olmayanların oranı 1910'da Galiçya'da yüzde 59'a kadar çıktı. Monarşi'deki diğer bölgelerin aksine, cehalet o bölgede sürekli yeniden ortaya çıkıyordu, çünkü okul çağındaki nüfusun yüzde 70'i okula devam etmiyordu. Okul çağındaki çocukların yalnızca yüzde 36'sının okula gittiği Bukovina'da ve sadece yüzde 15'inin okula gittiği Bosna-Hersek'te de cehalet, benzer yükseklikte bir oranda, yeniden üretiliyordu. Avusturya-Bohemya'da her 100.000 kişiye otuz beş

tıp doktoru düşmesine (Almanya ve Fransa'daki seviye) karşın, her 100.000 kişiye Bukovina'da on iki ve Hırvatistan'da dokuz doktor düşüyordu.

Alexander Gerschenkron, geri kalmışlığın son derece ilerlediği vakalarda, devletin, iktisadi kalkınmayı kolaylaştırmak için sanayileşmede gereken şartları ikame ettiğini öne sürmüştür. Buna karşılık, Avrupa'nın en geri kalmış bölgelerinde durum böyle değildi. Devlet müdahalesi önemsiz boyuttaydı ve sanayi yatırımlarını teşvik etmiyordu. Balkanlar hakkındaki sayılı uzmanlardan Michael Palairet'in dikkat çektiği üzere, "Ne Sırbistan'da ne de Bulgaristan'da, hatta ne de Bosna'da, devlet, sanayileşme sürecinde merkezi aktörlerden biriydi" (Palairer, 1997, 330).

Geçimlik tarımın, köylülerin yetersiz büyüklükteki topraklarının özelliği haline geldiği söz konusu köylü toplumlarında yerel sermaye eksik kalıyordu. Yabancı sermaye yatırımları periferi bölgelerinde modern dönüşümleri başlatmada en önemli rolü üstlendi, ancak Balkanlar'da ve Avusturya-Macaristan'ın en az gelişmiş vilayetlerinde olaylar böyle gelişmedi.

Yolsuzluk ve Yabancı Yatırımcıların Gönülsüz Davranması

Batılı müteşebbislerin ve bankaların Balkanlar'daki yatırım fırsatlarına karşı bu kadar isteksiz olmasının sebebi neydi? Lampe ve Jackson, "gönülsüz emperyalizmden" ve "Avrupalı finans kurumlarının Balkan ülkelerine nispeten daha az nüfuz etmiş olmasından" bahsetmektedir (Lampe ve Jackson, 1982, 225). Romanya ve Galiçya'daki petrol, Sırbistan'daki bakır ve Bosna'daki önemli maden yatakları gibi son derece değerli doğal kaynaklar yabancı yatırımcıları kendine çekti. Bankacılık sektörüne ve hammadde ve/veya yarı mamul işleyen sektörlerle yapılan doğrudan yatırımlar ise I. Dünya Savaşı'ndan önceki dönemde fazlasıyla sınırlıydı. Neden? Altyapıda ve eğitimde geri kalmışlık, tarımın modernleşmemiş olması önemli unsurlardı. Balkanlar'daki bağımsız devletlerin sürekli finansal kriz içinde olması da bu çekingenliğe büyük katkıda bulundu. Devasa borç yükü, geri ödeme kapasitesinin olmayışı, devletlerin sık sık iflas etmesi, kreditorleri aşırı derecede geriordu. Devletlerin içinde bulunduğu durum faiz oranlarını ve özel sektöre verilecek kredileri çok olumsuz etkiledi. Palairer'e göre:

Söz konusu ülkeler sanayi yatırımlarını kendilerine çekmeyi başaramadı; bunun sebebi yabancı yatırımcıların ilgisizliğinden çok yabancıları caydıran bir ortamın yaratılmasıydı... [yani] yabancı düşmanlığının, devlet kademelerindeki yolsuzluğun ve yerel seviyede iş ahlakının gelişmemiş olmasının birleşip uluslar üstü şirketlerin karşısına çıkması. (Palairer, 1997, 331)

Yabancı düşmanlığı, bu gibi vakalarda kullanmak için muhtemelen fazla güçlü bir ifadedir. Beş yüzyıllık Osmanlı idaresinden kurtarılan ülkelerin hepsinde, bağımsızlığını yeni kazanmış ülkelere gelen bütün yabancı güçlerden, bilhassa

yabancı ekonomik ya da askeri güçlerden, şüphelenmenin içgüdüsel hale geldiğini söylemek daha doğru olacaktır. Aynı zamanda, bu ülkelerdeki hükümetler yerel yatırımcılarla ve şirketlerle çalışmayı şiddetle tercih ediyor, siyasi bağımsızlıkla ekonomik bağımsızlığı karıştırıyordu. Avusturyalı Länderbank 1886 yılında Sırp demiryollarının hisselerini ve tütün tekeli satın aldığı anda, hükümet alelacele harekete geçip 1886 ve 1890 yıllarında bu ikisini millileştirdi. 1909 yılında, Sırbistan kabinesi, büyük bankacılık girişimlerinin yabancıların kontrolünde kalmasına muhalefet etti. Bulgaristan'ın Trevne şehrindeki Prens Boris kömür madeni için Fransız Paribas'ya 1897 yılında imtiyaz hakkının tanınmasının üzerine, mevcut nakliye güzergâhındaki raylardan birinin kaybolması nedeniyle madendeki üretim durdu. Fransız yatırımcı rayı yeniden döşeme müsaadesi istediğinde hükümet, özel mülkiyete ait demiryolu hattı olmasını hoş karşılayamayacağı gerekçesiyle, bu talebi reddetti. Paribas, 1905 yılında, Bulgar hükümetine ultimatoma verdi ve eğer imtiyaz hakkını kullanamazlarsa bütün kredileri donduracaklarını beyan etti. Sırbistan Madencilik Şirketi [Société d'exploitations minières du Serbie] 1906 yılında büyük bir madencilik projesi planladı ancak yerel makamların direnişine tosladı ve nihayetinde projeyi iptal etti.

Bölgeye hâkim Doğulu iş yapma kültürü muhtemelen aşılması daha da zor bir engel teşkil ediyordu. Yeni bağımsız devletlerde, merkezi devletteki ve taşra teşkilatındaki bürokrasi dev boyutlara ulaştı. Bu bir “suni ikame sınıfı” çünkü devlet bürokrasisi ve ordu söz konusu ülkelerde modern burjuvazinin yerine geçip ülkenin önde gelen elit kesimini oluşturdu. Bulgaristan'da merkezi hükümet 1910 yılında 47.000 memur istihdam ediyordu: Ülke sanayisindeki işgücünün neredeyse üç katı kadar insan demekti bu. Yunanistan ve Romanya'daki devlet aygıtı, sırasıyla 50.000 ve 87.000 kişi istihdam etmekteydi. Bu sayılar aktif nüfusun yüzde 5'ini aşıyordu; savaştan önceki dönemde, Avrupa'nın en kalabalığı kabul edilen Fransız devlet bürokrasisinde bu kadar kişi çalışıyordu (Lampe ve Jackson, 1982, 235; Cameron, 1957, 438).

Bu devasa devlet aygıtı devlet bütçesinin dörtte biri ile yarısını tüketiyor; bürokratları da bulundukları makamları mümkün olan en kısa sürede zenginleşmek için kullanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun eski bir vilayeti olan Besarabya, 1812 yılında Rus İmparatorluğu'nun bir parçası haline geldi. Kont Kiselev, çara, “Her şey satılık ve yüksek rütbeli memurlar herkesten fazla çalışmak zorunda” dedi (Seton-Watson, 1963, 561). Dumitru Brătianu, 1881 yılında başbakanlık görevine getirilmesi üzerine Romen Parlamentosu'nda yaptığı konuşmada, kendi partisi içindeki (Liberal Parti) “aç kurtlara”, yolsuzluğu meslek haline getirmiş (*panamist*) politikacılara saldırdı. “Brătianu'nun par-

Panama'da iki okyanusu birbirine bağlayacak bir kanal inşaatıyla uğraşan Panama Kanalı Şirketi'nin içine düştüğü finansal güçlüğü, Üçüncü Fransa Cumhuriyeti dönemindeki Fransız hükümeti tarafından, 1892 yılında, rüşvet karşılığında halktan gizlendiğinin ortaya çıkması Panama Skandalı olarak bilinmektedir. Bu skandaldan hareketle, gerek bu gerekse başka olaylarda, yolsuzluğa karşı parlamento üyeleri için “panamist” tabiri kullanılmaya başlanmıştır – ç.n.

lamentar kariyeri” Robert Seton-Watson’un tespitiyle, “böylece gerçekten başlamadan bitti.” Hükümeti kardeşi Ion devraldı ve “yağma sistemini” teşvik etmenin ve parti örgütünü *zengin olmaya bak* prensibine göre inşa etmenin, işine daha çok geldiğini gördü” (Seton-Watson, 1963, 354-5).

Osmanlı’dan kalmış ve çok derinlere yerleşmiş yolsuzluk geleneği bu bağımsız ülkeleri mahveden bir mirastı. Yabancıların her yerde karşılaşılan yolsuzluk yüzünden başarısızlıkla sonuçlanan iş girişimleri hakkında bir dolu hikâye mevcuttur. Britanyalı bir hayvan kesim şirketi imtiyazını kaybetmişti; çünkü “ülkenin âdetlerine uyması yönündeki kuvvetli telkinlere rağmen, Marshall [müteşebbis] hangi yolla olursa olsun rüşvet vermeyi ısrarla reddetti... Yetkililerin rüşvet taleplerine, kendilerine ayak uydurmaması halinde şirketin işini sorunsuz yürütmesine izin verilmeyeceği tehditleri eklendi” (Palairat, 1997, 336, 338). Batılı devletlerin elçilikleri, yatırım yapmayı düşünen vatandaşlarını Balkanlar’da iş yapmamaları hususunda sürekli uyardı. Fransız konsoloslu, borçları geri ödemek için genelde iflas yoluna başvurulduğunu 1875’teki bir raporunda yazdı. Çeşitli ülkelerin parlamentoları, yabancı yatırımcılara ödenmesi gereken borçları düzenli olarak silmekteydi. Macaristan ve Alman konsolosları, Sırbistan’da iş yapılmaması tavsiyesinde bulunuyordu. Britanya konsolosunun şikâyeti:

Sırbistan’da genel ahlakın kalmadığını üzülererek görmekte... İşlerdeki en ufak aksama ya da duraklama, sözleşmeyi feshetmenin ve teminata el koymanın haklı gerekçesi olarak kullanılabilir. Sırbistan Devlet Demiryolları tarafından demiryolu taşıtı alımı için ihale açıldığında, Britanya konsoloslu ihaleye teklif verilmemesi, çünkü ödeme yapılmayabileceği, uyarısında bulundu. (Palairat, 1997, 333, 334)

Elde sağlam istatistikler olmadığından, bu bölgenin 1820 yılındaki gelir seviyesini bilmek mümkün olmadığı gibi 1913 yılına ait rakamlar bile tam değildir. Paul Bairoch’un hesaplamalarına göre (1976b), dört Balkan ülkesindeki ortalama kişi başına brüt gelir 1860 yılında 499 dolardı. Bu rakam 1900 yılında ikiye katlandı ve iki buçuk kat daha artarak 1910 itibarıyla 1.231 dolara yükseldi. Angus Maddison’un rakamlarına göre, 1913 yılındaki ortalama kişi başına GSYH’nin kabaca 1.383 dolar olduğunu hesaplayabiliriz. Söz konusu gelir seviyesi Batı Avrupa ortalamasının yalnızca yüzde 37’sine karşılık geliyordu; kişi başına gelire göre bakıldığında ise Rusya’dakinin yüzde 8 ve İspanya’dakinin yüzde 39 gerisindeydi. Modernizasyon ve sanayileşme Balkanlar’da başarısızlığa uğradı.¹⁵ Avusturya-Bohemya ile karşılaştırıldığında, Balkanlar ve Habsburg İmparatorluğu’nun sınır bölgeleri, imparatorluğun merkezindeki kişi başına milli hasılanın yalnızca yarısı ile üçte ikisi arasında bir seviyeye çıkabildi (bkz. Tablo 13.9). Tarımda istihdam edilen nüfusun ezici çoğunluğu (toplam nüfusun neredeyse dörtte üçünü) oluşturması nedeniyle, Balkan ekonomilerinin yapısı da Sanayi Devrimi öncesi dönemde kaldı (bkz. Tablo 13.10). Bölgenin GSYH’si esasen tarımdan geliyordu ve sanayi henüz ilkel bir seviyede idi.

Tablo 13.9 Habsburg İmparatorluğu'nun sınır bölgeleri ve Balkanlar'da kişi başına milli hasıla, 1910

Ülke	Kişi başına milli hasıla (1970 doları)	Avusturya-Bohemya'nın yüzdesi olarak
Avusturya	810	
Çek toprakları	819	
Macaristan	684	84
Bosna	546	67
Hırvatistan	542	66
Sırbistan	462	57
Yunanistan	455	56

Kaynak: Palaiet (1997, 233).

Tablo 13.10 Balkan ekonomilerinin yapısı

	Tarım				Sanayi			
	İstihdam (%)		Toplamin GSYH'sine katkısı		İstihdam (%)		Toplamin GSYH'sine katkısı	
	1860	1910	1860	1910	1860	1910	1860	1910
Yunanistan	88	64	75	55	9	13	17	18
Romanya		75		70		10		20
Sırbistan	84	75		79		7		14
Bulgaristan	82	75		80	7	10		15
Balkan ortalaması	85	72	75	71	8	10	17	17

Kaynak: Berend ve Ránki (1987, 641).

Sonsöz: İktisadi Eşitsizlik ve I. Dünya Savaşı'ndan Sonra Ortaya Çıkan İktisadi Rejim Alternatifleri

Avrupa hudutsuz bir refaha kavuştu ve dünya ekonomisinin çok büyük bir bölümünü oluşturmaya uzun 19. yüzyılın sonunda da devam etti¹ (bkz. Şekil 14.1). Batı'nın zenginliği Batı'ya ait fikirlerin yayılmasına yol açtı. Şanssız periferi bölgelerindeki Batı hayranları, Britanya örneğinin taklit edilmesi için sabırsızlıkla çağrıda bulundu. 1830 yılında yayımlanan *Hitel* [Kredi] isimli kitabında, István Széchenyi'nin Macaristan'dan yapmasını ısrarla istediği şey buydu. “İngiltere, hiçbir halkın daha önce erişmediği kadar yüksek bir seviyeye erişti... fiilen dünyanın merkezi [oldu]... başkalarını kopyalamak tehlike getirmez, onların bir yüzyılda edindiği tecrübeyi kendimize uyarlayabiliriz” (Széchenyi, 1830, 139-40, 258). 19. yüzyılın ortalarından sonuna kadar kendi *eski rejimleri* içinde hiç gelişmeden durmuş olan periferi bölgeleri, Batı'ya ait kurumları reformlarla benimsemeye yavaş yavaş başladı. Batılı ülkelerin üyesi olduğu *laissez-faire* kulübüne katıldı, altın standardına geçti ve ihracata dayalı sanayileşme politikaları izledi. Bu bölgeler modernleşme yolundaki ilk adımlarını 1860 ve 1870'li yıllarda attı, ancak dönüşüme alışmaları 20. yüzyılı buldu. Söz konusu politikaların uygulanmasını Batı'nın yaptığı yatırımlar, demiryollarının inşa edilmesi, tarımsal ürünlere ve diğer birincil ürünlere pazarların açılması kolaylaştırdı. Periferi bölgelerinden bazıları önemli ilerleme kaydetti, ancak en iyi örnekler dahi sadece kısmen başarılı oldu ve sanayileşemedi. Diğer bölgeler ise geçimlik tarım uygulamaları ve geleneksel proto-sanayilerle dolu engin denizlerde iktisadi modernliğe kavuşmuş adacıklar kurmanın ötesine geçemedi. Avrupa'nın en başarısız bölgeleri sanayileşmeyi ve modernleşmeyi beceremedi. Batı'yı takip etme çabaları arayı kapatmalarıyla sonuçlanmadı. Güney Avrupa'daki kişi başına GSYH, Angus Maddison'un hesaplamalarına

göre, Batı Avrupa'dakinin 1820 yılında yüzde 62'si iken 1870 yılında sadece yüzde 53'üne ve 1913 yılında yüzde 47'sine indi. Doğu Avrupa için de aynı durum söz konusuydu: Bölgedeki kişi başına GSYH 1820 yılında Batı'dakinin yüzde 60'ı iken 1870 yılında yüzde 51'ine ve 1913 yılında yüzde 46'sına düştü. Böylece aradaki fark açılmaya devam etti (Maddison, 1995).

Bazı bölgeler modernleşme girişimlerinde bilhassa başarılı oldu. Almanya'nın doğu vilayetleri, Rus İmparatorluğu'nun batı vilayetleri (Finlandiya, Polonya ve Baltık bölgesi), Habsburg İmparatorluğu'nun orta kısmı (Macar krallığı) ve İrlanda, Batı'daki kişi başına GSYH'nin 1820'de yüzde 62'sine ve 1913'te yüzde 57'sine ulaştı. Öte yandan, periferi bölgelerinin çoğu bu atılımı yapıp Batı'ya yaklaşmayı beceremedi. Rusya, İber Yarımadası ve Güney İtalya'nın GSYH'si 1820'de Batı'dakinin yüzde 66'sı iken 1870'te yüzde 50'sine ve 1913'te yüzde 42'sine düştü. Bu bölgelerin yürüttüğü ihracata dayalı kalkınma, Batı'yla aradaki farkı kapatmalarına yardımcı olmadı (bkz. Tablo 14.1).

Batı'nın sunduğu örneğin gereğinden fazla bir iyimserlikle, neredeyse din-dar bir edayla kucaklanması, yerini yavaş yavaş Batı'nın yarattığı hayal kırıklığına ve hatta ona karşı isyana bıraktı. Geri kalmış bölgeler, Karl Marx'ın *Kapital*'in önsözünde kullandığı ifadeyle, Britanya'nın bugününde "[kendi] geleceklerinin yansımaları" görmüştü. Fakat bu görüntü kısa sürede buharlaşıp kaybolacaktı. Periferi bölgeleri "kalkınmanın yarım kalmasından" mustarip oldu ve "modern kötülüklerin [ve]... köhne üretim biçimleri[nden]... miras alınmış diğer bütün kötülüklerin" bir deli gömleği gibi kendilerini sarmasıyla zayıf düştü (Marx, [1867], 1932, 13). Bir serabın peşinden koşmayı artık reddettiler. Küreselleşmenin ilk dalgasını sorgulamaya, önceki dönemlerde kabul edilmiş serbest ticaret politikalarını sorgulamaya, 1870 ile I. Dünya Savaşı arasındaki dönemde koruyucu gümrük tarifelerine sarılmaya başladılar.

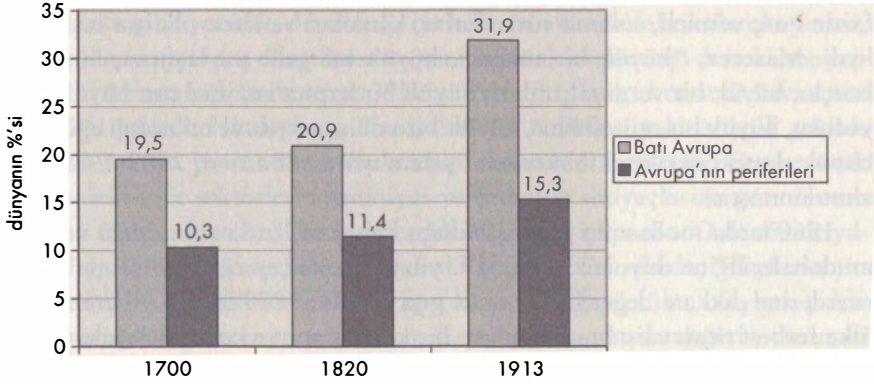
David Landes bize "halkı mobilize etmede ve bağlılıklarını sağlamada fi-kirlerin rolünü anlamak için, bunların en güçlüsü olan milliyetçilik [fikrine] bakılmasını" hatırlatmaktadır (Landes, 1991, 7, 8). Milliyetçilik, hiç şüphesiz,

Tablo 14.1 Kişi başına GSYH'nin gelişiminde bölgesel farklılıklar, 1820-1913 (1990 Geary Khamis doları cinsinden)

Bölgeler	1820		1870		1913	
		%		%		%
Başarılı kalkınmış	1.372	100	2.337	100	4.013	100
Yarı başarılı kalkınmış	844	62	1.154	49	2.294	57
Modern ceplerin yer aldığı sanayileşme öncesi bölge	907	66	1.161	50	1.699	42
Sanayileşme başarısızlığa uğramış					1.037	26

Şekil 14.1

Dünya GSYH'sinden Avrupa'nın aldığı pay, 1700-1913 (toplam içindeki pay)
(Maddison, 2001, 263)

periferi bölgelerindeki ekonomilerin arkasındaki itici güçtü. Almanya'da öğrenim görmüş ve Yaş Üniversitesi'nde tarih profesörlüğü yapmış Alexandru D. Xenopol 1879 yılında, Romanya'da, sanayileşmemiş ülkelerin sanayi ürünleri ile tarım ürünleri arasındaki eşitsiz takas aracılığıyla sömürüldüğünü öne sürdü. Ricardo'nun emek değer teorisinden yola çıkan Xenopol, mamul malların daha emek-yoğun olduğunu ve bu sebeple daha değerli olduğunu savundu; vasıfsız emek [*muncă brută*] ile üretilen tarımsal ürünlerin aksine, bunlar *akıllı emek gerektiren* [*muncă inteligentă*] ürünlerdi. Sanayi ürünleri ile tarım ürünlerinin değiş tokuş edilmesine dayanan uluslararası işbölümü bu sebeple "dolandırıcılıktı": Tarımsal üreticinin istismar edilmesi yüksek gümrük tarifeleri ve korumacılıkla dengeleniyordu. 19. yüzyıl sonu Romen Marksistlerinden Constantin Dobrogeanu-Gherea, Romanya'nın sonradan benimsediği Batılı kurumlar ile gerçek toplumsal yapısı arasındaki çarpışmayı inceledi. Öz içermeyen biçimden (*forma fara fond*) feodal ve kapitalist sistemlerin en kötü unsurlarının birleşip kısa vadeli kârı azamiye çıkaran ve uzun vadeli sorunları ihmal eden bir yağma ekonomisi oluşturmasından bahsediyordu (Love, 2002, 108, 119-20).

19. yüzyıl ortası Portekiz'inde Oliveira Marreca da buna benzer görüşler ifade etti. List gibi o da Smith'çi kozmopolitliği ulusal çıkarları savunarak reddetti ve "geri kalmış ülkeler" ile "zengin imalatçı ülkeler" arasında bir ayrıma gitti. 1703'te Britanya ile Portekiz arasında imzalanan serbest ticaret antlaşmasının (Methuen Antlaşması) –ve iki ülke arasında 1810 yılında imzalanan ticaret antlaşmasının– her iki tarafa da fayda sağladığını savunan Ricardo'nun verdiği bu meşhur örneği eleştiren Marecca, Portekiz'in iktisadi bakımdan geri kalmışlığının, Britanya ile Portekiz arasındaki asimetrik ilişki-

den kaynaklanan ve yanlış yönlendirmeye kabul edilmiş bir ihtisaslaşmanın doğrudan sonucu olduğunda ısrarcıydı. İç pazarın güçlendirilmesi ve savunulması, daha gelişmiş ülkeler tarafından dayatılan işbölümünün tanınmaması çağrısında bulundu. Marecca'ya göre, korumacılık ve devletin ekonomiye müdahalesi, “geri kalmış” ülkelerin elindeki tek işe yarar silahtı. Marecca'nın ulusal ekonomide devletin faal bir rol üstlenmesini öngören kapsamlı bir vizyonu vardı. Devlet, ülkede olmayan yatırım bankalarının yerini almalı, sıfır faizle borç vermeli, sulama sistemlerini, kanalları ve karayollarını inşa etmeliydi. Marecca, “büyük bir tüketici, büyük bir gelir paylaştırıcı, büyük bir borçlu, büyük bir vergi tahsildarı, büyük bir kapitalist, imalatın büyük koruyucusu, büyük bir müteşebbis, büyük bir yol inşaatçısı ve teknoloji eğitiminin büyük destekçisi olarak hükümeti” selamlıyordu (Bastien, 2002, 242 içinde alıntılanmıştır).

1860'larda modasının geçmiş olduğu kabul edilen korumacılığa ve devlet müdahaleciliğine duyulan inanç, 19. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa'nın periferilerine dikkate değer bir biçimde geri döndü. 1870'lerden itibaren birkaç ülke serbest ticaret sistemini kaldırıp bir kenara attı ve korumacı önlemler uygulamaya başladı.

Hayal kırıklığına uğramış aydınlar ve radikal siyasi gruplar değişim görmek için yanıp tutuşuyordu. Macar şair Endre Ady 1910 yılında şöyle diyordu: “Düzgün işleyen demokrasi istiyoruz ve genel oy hakkı için çok bastırıyoruz, ancak yüzyıllardır bizden ileri olmuş daha kültürlü toplumların yaptıkları, böyle şeylere karşı iştahımızı kapatmıştır” (Ady, 1973, 138). Rusya'da, Romanya'da ve İtalya'da sağcı popülist ve proto-faşist ideolojiler ortaya çıktı. Doğu Avrupa'da ve Güney Avrupa'nın bazı bölgelerinde radikal sol da yükselişe geçti. Bolşevik ideolojisi devrimci bir çözüm sundu. Durmak bilmeyecek çatışma ve isyanın tohumları atılmıştı.

Şiddetli rekabet ve artan düşmanlık Batı'ya da hâkim oldu. Sanayileşmeye geç başlamış olan Almanya, Britanya ve Fransa'nın sanayideki gücünü aşacak kadar ilerledi. 1870 ile 1913 yılları arasında Britanya ve Fransa'nın toplam GSYH'si yüzde 214 artarken Almanya'nınki yüzde 329 arttı (Maddison, 1995). Son derece gelişmiş bilimi ve teknolojisine sırtını dayayan Almanya, II. Sanayi Devrimi'nin liderliğini aldı. Makine, kimya ve elektrik sanayilerinde dünyanın önde gelen ülkesi Almanya'ydı. Sömürge pastasından Almanya'nın daha büyük pay istemesine bu yüzden şaşkırmamak gerekir. Askeri ittifaklar ve savaş hazırlıkları, Avrupa'da barışın hüküm sürdüğü kırk yılın artık sona ereceğinin habercisiydi.

Ülkelerin gelişmişlik seviyesi arasındaki eşitsizlik ve çatışmaların giderek yoğunlaşması, tarihin ilk mekanize “Büyük Savaşı” olan I. Dünya Savaşı ile sonuçlandı. Beş yıl süren ölüm kalım mücadelesi, orduları geliştirmeye harcanan çabanın daha sağlam ekonomik temellere oturmasını sağlayacak yeni iktisadi yenilikler doğurdu. Britanya'nın ve bilhassa Almanya'nın uyguladığı

savaş ekonomisi alternatif bir iktisadi model oluşturdu. Almanya’da, hammadde üretimi ve tedariki *Kriegsrohstoffabteilung** tarafından merkezden yönetiliyordu. Fiyatların piyasada oluşmasına son verildi ve bunlar devlet tarafından belirlenmeye başladı. İthal ikamesi malların üretimini gözetecek devlet programları başlatıldı; emek piyasasındaki serbestlik kaldırıldı ve yerine emeğin savaş ekonomisine uygun çalıştırılması zorunluluğu getirildi. Yüksek Savaş Bürosu (Oberstes Kriegsamts) Alman ekonomisinin tamamını ordunun ihtiyaçlarına göre yeniden düzenledi; bu konseyin elinde fabrikaları kapatma, sanayi kollarını yeniden düzenleme ve para basarak ekonomiyi destekleme yetkisi vardı. Alman hükümeti ayrıca *Planwirtschaft* (planlı ekonomi) kavramını da ilk defa getirdi; Hindenburg Planı, devletin hedefleri yakalanacak şekilde şirketlerle üretim protokolleri düzenleyip ekonomiyi örgütledi. Devlet artık ekonomideki kilit sektörlerin sahibiydi ve ordunun ihtiyaçlarına göre üretim yapılması üzerine kurulu düzen şaşırtacak ölçüde iyi işliyordu. O dönemde yıldızi yeni parlayan iktisatçı John Maynard Keynes, 1924 yılında, “Topluma yayılmış üretimin örgütlenmesinde savaşın kazandırdığı tecrübe, olaylara yakın duran kimi gözlemcileri bu tecrübenin barış zamanında da değerlendirilmesi hususunda iyimser bir telaşa sevk etmiştir. Savaş sosyalizmi, barış zamanında asla görmediğimiz kadar büyük ölçekteki zenginliği hiç şüphesiz sağlamıştır... Değişiklik yakındır” (Keynes, 1927, 5, 52-3). Keynes’in verdiği derslerin adından -“*Laissez-faire*’in Sonu”- kestirim yapılabileceği üzere, *laissez-faire* ideolojisinin sonu gerçekten de geliyordu. Gerçek bir barıştan ziyade yirmi yıl süren bir ateşkesin yaşandığı iki dünya savaşı arasındaki dönemde, ekonomik savaş devam etti. Ronald Findlay ve Kevin O’Rourke’ın tabiriyle, ilk küreselleşme dalgasının “ters tepmesi”, iktisadi milliyetçiliğin zafer kazanmasına yol açtı. “I. Dünya Savaşı, 19. yüzyıl sonlarının liberal iktisat düzenini aniden bitirdi. Savaş, bir dönemin sonuna böylece işaret etti” (Findlay ve O’Rourke, 2007, 429). İki savaş arasındaki sorunlu dönemde, savaş sonrası enflasyon, yeniden inşa süreci ve (1920’lerin ikinci yarısında umut verici gelişmelerin görüldüğü kısa bir ara faslının ardından gelen) Büyük Buhran, savaş hazırlıklarıyla birleşerek *laissez-faire* uygulamalarını yürürlükten kaldırdı. Korumacılık serbest ticaretin yerini aldı ve altın standardı çöktü. Devlet, ekonominin baskın oyuncularından biri haline geldi.

Çaresizlik içindeki periferi bölgeleri ayaklandı. Savaştan sonra, siyasetin hem sağından hem solundan gelen devrimler bu bölgeleri salladı. Yeni siyasi rejimler ortaya çıktı: Bunların hepsi, ülkenin iktisadi bakımdan kendi kendine yetmesi gerektiğini savunan *modernleştirici diktatörlüklerdi*. Bu rejimler, artık itibarını kaybetmiş ihracata dayalı kalkınma politikalarının yerine ithal ikameci politikaları uyguladı ve alternatif iktisadi modellere döndü. Yeni modeller,

1914 yılında, Alman ordusunun savaşta ihtiyaç duyacağı hammaddelerin tedarik ve dağıtımının tek elden yapılması için kurulan örgüt – ç.n.

Keynes'çi denetimli piyasa sistemleri, Bolşevik ile Faşist dirijist* ve planlı ekonomiler siyaseten birbirlerinin tam zıddı olsalar da hepsinin kökü Alman savaş ekonomisine dayanıyordu.

Bolşevik iktisadi sistemi, dirijizmin savaş koşullarındaki halini savunan bir modelle işe başladı. 1918 Nisan'ında Bolşevik Merkez Komitesi'ne sunduğu *Sovyet Hükümetinin Acil Görevleri* bildirisinde, Vladimir I. Lenin, "kapitalizmin son sözünden" yararlanılması ve "en iyi muhasebe ve kontrol sisteminin" uygulanması çağrısında bulundu. Bundan bir ay sonra, Lenin, *Sol Komünizm. Bir Çocukluk Hastalığı* kitabında fikirlerini daha etraflıca aktardı:

Devlet kapitalizminin en somut örneğini ele alalım... Almanya. *Junker burjuvazisinin emperyalizmine* tabi kılınmış modern büyük ölçekli kapitalist makine sanayisinde ve planlı organizasyonda Almanya "son sözü" söylemiştir. İtalik yazılan kelimelerin üzerini çizelim ve militarist Junker, burjuvazi, emperyalist devlet kelimelerinin yerine yine devleti, ama farklı bir toplum tipindeki devleti... Sovyet devletini koyalım... işte size sosyalizm için gereken koşulların tamamı. (Lenin, 1971, 417, 443)

Pazarı olmayan, merkezi planlamayla yönetilen Sovyet iktisadi sistemi, zaman içinde dirijist ve izolasyonist savaş ekonomisi karakterine büründü.

Hemen hemen aynı zamanda, savaş sonrası İtalya'da aşırı sağcı bir sistem olan faşizm ortaya çıktı. Bu rejimin çıkış noktası, Enrico Corradini'nin lideri olduğu İtalyan Nasyonalist Parti'nin, İtalya'nın kendi çıkarlarına ulaşmak için "burjuva uluslara" karşı ayaklanması gereken bir "proleter ulus" olduğunu öne sürmesiydi. Aşama aşama geliştirilen faşist iktisadi doktrinin merkezinde, ülkenin kendi kendine yetmesi ve devletin idaresinde zorla modernleşmesi vardı. Benito Mussolini, "Nasıl ki 19. yüzyıl bireyselliğin yüzyılıydı... [20. yüzyıl da] kolektif yüzyıldır ve bu yüzden devletin yüzyılıdır. [Totaliter devlet aynı zamanda] Ulusun iktisadi örgütlenmesidir" (Mussolini, 1935, 31). Faşist devlet bütün ekonomiyi yönetiyordu ve ekonominin büyük bölümünün de sahibiydi. Mussolini büyük bankaların çoğunu millileştirdi; dev holding şirketi Istituto per la Ricostruzione Industriale'yi [Sınai Yeniden Yapılandırma Enstitüsü] ve kilit önem taşıyan sektörlerdeki şirketleri millileştirmek suretiyle diğer bazı devlet şirketlerini kurdu. 1944 Ocak ayında, Mussolini'nin Kuzey İtalya'da kurduğu Faşist Cumhuriyet "kapitalist sistemin lağvedildiğini" ve yüzden fazla işçi çalıştıran bütün şirketlerin millileştirildiğini ilan etti (Gregor, 1969).

Bolşevik sistem ya da varyantları Orta ve Doğu Avrupa'daki periferilere yayıldı; Macaristan'da, Bulgaristan'da ve hatta 1919 yılında Bavyera'da ayaklanmalara yol açtı; ancak ordular tarafından kısa süre içinde bastırıldı. İtalya'daki Faşist iktisadi model ya da varyantları kısa süre içinde Primo de Rivera ve Franco İspanya'sında, António Salazar Portekiz'inde ve General Me-

taksas'ın Yunanistan'ında görülmeye başlandı. Bu modelin önemli bileşenleri daha sonra Avusturya ve Macaristan tarafından benimsendi. Büyük Buhran sırasında, çatışmaların kol gezdiği, intikam peşinde koşan ve savaşa hazırlanan kaotik Almanya'da, devlet tarafından idare edilen ve planlanan faşist iktisadi modelin daha da katı bir biçimi uygulanmaya başlandı. Hitler, Almanya'ya ait olduğunu düşündüğü *Grossraumwirtschaft* [Büyük Ekonomi Sahası] içinde, kendisine tabi kıldığı Orta ve Doğu Avrupa'da, ikili antlaşmalarla, büyük bir ekonomi arka bahçesi yarattı ve aynı ticarete başladı. Bölgedeki ülkeler ödemelerini malla yapıyor, son derece sınırlı ölçülerde nakit para kullanıyordu.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra, 19. yüzyılın son üçte birlik dilimine damgasını vuran *laissez-faire* sistemi ve küreselleşen Avrupa'nın yerini çeşitli yeni iktisadi rejimler aldı. Bunlar arasında Keynes'çi denetimli piyasa sistemi; otarşik, devletin idare ettiği ve kısmen sahibi olduğu Faşist model; pazarın olmadığı, tamamen devlete ait olan Sovyet modeli vardı. 19. yüzyıl Avrupa iktisadi gelişmesinin zayıf noktaları ve yol açtığı çatışmalar, periferi bölgelerinin başarısızlığı ya da yarı-başarısı, Avrupa'nın sanayileşmemiş periferi bölgelerinde ve gelişmiş Batı'nın denetimli piyasa ekonomilerinde güçlü devlet müdahaleciliğinin, millileştirmenin ve merkezi planlamanın görülmesine böyle yol açtı. Bu yeni iktisadi sistemlerin büyük bölümü kendine yeterli olmanın peşindeydi ve savaşa hazırlanıyordu. Söz konusu dönüşüm, tarihteki en korkutucu ve yıkıcı savaş olan II. Dünya Savaşı ile sonuçlandı.

GİRİŞ

(Sayfa 1-18)

François Crouzet, Fransa'daki tarihyazımının, II. Dünya Savaşı'nın ardından Fransız ekonominin aldığı halden etkilendiğini ve kavramsal seviyede değişikliklere uğradığını belgeledi. "Gerileme-duraklama" kavramının ortaya çıkması, daha sonra bu kavramın revize edilmesi, ardından "revizyonun da revizyona uğraması", bütün "tarihçilerin, tarihi yazdıkları dönemde, Fransa'nın içinde bulunduğu iktisadi ve siyasi durumdan etkilendiğini" göstermekteydi. Milward ve Saul (1973, 1977), Trebilcock (1981) ve Cipolla (1973) iyi bilinen örnekler arasındadır. Ben de G. Ránki ile birlikte, 19. yüzyıl Avrupa iktisat tarihi hakkında Macarca bir kitap yazdım (Berend ve Ránki, 1987); bu çalışma, beş ülke ve dört bölgeyi konu alan bölümlerin yer aldığı "melez" bir yaklaşımla kaleme alındı.

- 3 19. yüzyılın sonlarında var olan bazı ulus-devletler, birleşik ve bağımsız birimler haline ancak o yüzyılın ikinci yarısından ya da ikinci üçte birlik diliminden itibaren gelebildi. Bağımsız bir devlet haline gelmeden önce Norveç, 19. yüzyılda iki farklı statü taşıdı: 1536'dan 1814'e kadar Danimarka'yla, 1814'ten 1905'e kadar İsveç'le birlik oluşturdu ve bu tarihte bağımsızlığını ilan etti. İrlanda ise 1801 yılında Birleşik Krallık'ın parçası haline geldi ve ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlığını ilan edip İngiltere-İrlanda Antlaşması'nı imzaladı. Aşağı Ülkeler'in (Nederland) statüsü erken modern dönemde birkaç defa dramatik boyutlarda değişti, 19. yüzyılın başlarında bu ülkelerin sınırları bir kez daha çizildi ve Belçika bu dönemde (1830'da) bağımsız bir ülke haline geldi. İsviçre, çok eski zamanlardan gelen ve on üç küçük egemen devlet ve birkaç cumhuriyetin katılımıyla kurulmuş konfederasyon yapısını 1798'e kadar muhafaza etti. İsviçre konfederasyonunu yöneten Federal Meclis (*Tagsatzung*), bağımsız kantonlar (*Orte*) üzerinde çok az etkiliydi. Nihayetinde, 1847'de, kısa süren bir iç savaşta Ayrılıkçı Kantonlar Birliği (*Sonderbund*), Konfederasyon Ordusu tarafından yenilgiye uğratıldı; 1848'de yapılan federal anayasa ile birleşmiş bir İsviçre ve bir ulusal pazar yaratılırken kantonların özerkliği önemli ölçüde korundu. Almanya ve İtalya ise birleşik ve bağımsız devletler haline ancak 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde gelebildi. Alsace-Lorraine Fransa toprağıyken Almanya toprağı oldu, Almanya ise Schleswig Holstein bölgesini 19. yüzyılın ikinci yarısında Danimarka'nın elinden aldı. Finlandiya henüz bağımsız bir ülke değildi, İsveç'in bir parçasıydı. 1809 yılında Rusya tarafından fethedilen Finlandiya, her ne kadar "Özerk Finlandiya Büyük Düklüğü" statüsünü elde etmiş olsa da, Rus İmparatorluğu'nun parçası haline getirildi. Rusya ayrıca tüm Baltık bölgesini, Lehistan'ın üçlü taksiminin ardından da bu ülkenin üçte ikisini ilhak etti. Bununla birlikte, fethedilen bu bölgelerdeki ekonomik yapı, Rusya anakarasındakinden bir hayli farklıydı. Beş yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresinde kalmış olan Balkanlar'ın büyük bölümü, 1870'lere gelindiğinde bağımsızlığını ilan etti; ancak yeni yaratılan bu devletlerin sınırları, bağımsızlıklarını elde etmelerinin ardından hep değişti. Ayastefanos Antlaşması'nın ardından (Mart 1878), Büyük Bulgaristan Krallığı Makedonya'yı sınırlarına kattı, ancak aynı yılın Temmuz ayında imzalanan Berlin Antlaşması ile birlikte bu toprakların yarısını kaybetti.
- 4 19. yüzyıl başlarındaki Rusya, Britanya'dan çok uzaklardaydı ancak orada bile, milli şair Aleksandr Puşkin, *Yevgeni Onegin*'de Adam Smith'ten bahsetmektedir: "Homeros'a ve Theokritos'a lanet etti / Ama gitti Adam Smith okudu / Ve bilgili bir iktisatçıydı" (Douglas ve Frazier, 1992).
- 5 *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte* [genel iktisat tarihi] ve *vergleichende Geschichte* [karşılaştırmalı tarih] yöntemlerinin yaygın olarak kullanıldığı Almanya'da karşılaştırmalı tarihin

kökü çok eskilere dayanmaktadır. Marc Bloch 1928'de, *Revue Synthèse* dergisinde yayımlanan meşhur çalışması ile karşılaştırmalı tarihsel yöntemini kabul ettirmişti. Kendi karşılaştırma kavramımızı nasıl oluşturduğumuza ilişkin bir çalışmayı, György Ránki ile birlikte 1973'te, *Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel* içinde yayımladım (Berend ve Ránki, 1973). Hartmut Kaelble, karşılaştırmalı çalışmaları dört ana gruba ayırmakta, klasik *histoire comparée* [karşılaştırmalı tarih] yöntemine ilaveten, bir kültürdeki temsilin ilgili kavramın aktarılması sonucunda diğer kültürde de görüldüğü "aktarım" karşılaştırmasından, tamamen farklı kültürlerin "iç içe geçmiş ya da paylaşılmış tarihinden" ve karşılaştırmalı inceleme ile aktarımsal incelemenin birleşimi kabul edilebilecek "*histoire croisée*" [çapraz tarih] yönteminde bahsetmektedir (Kaelble, 2009).

- 6 Sydney Pollard'ın kaleme aldığı "Peaceful Conquest (1981)" [Barışçıl Fetih], alanında öncü olmakla birlikte, Batı Avrupa'ya bölgesel bir yaklaşımla ele alırken periferiyi ülke ülke incelemesi nedeniyle biraz tutarsızlık arz eden bir denemeydi. François Crouzet'nin Avrupa'nın genelini ele alan ustalık dolu iktisat tarihi (Crouzet, 2001) bütün bir bin yılı kapsamına rağmen 19. yüzyılı tartışmaya tek bir bölüm ayırmıştı. En yakın tarihli çalışma, "eldeki materyali ülke ülke değil de konulara göre düzenleyen, Avrupa'nın geneline bakma yaklaşımını taşıdığı açık olan" *Cambridge Economic History of Modern Europe* kitabının (1700-1870 arasını ve 1870'den günümüze kadar olan dönemi ele alan) iki cildidir (Broadberry ve O'Rourke, 2010). Yazarlarının "yeni bir karşılaştırmalı iktisat tarihi" olarak değerlendirdikleri bu eser, yeni tarihsel iktisat okulunun önde gelen temsilcilerinin teebbüsüydü ve "münferit uluslar üzerinde daha az duran iktisatçılar tarafından sorulan sorulara yanıt bulmak amacıyla hazırlanmıştı" (Hatton ve diğ., 2007, 2). Bunun sonucu olarak, söz konusu eser, kalkınma sürecine ilişkin genelleştirilmiş kalıpları ya da biçimleri sunan, ampirik bulguları temel alan ve kapsamlı bir mukayese olmayıp, Haupt ve Kocka'nın ifadesiyle, "mukayese edilebilir vakalar arasındaki zıtlıkları... [ve] farklılıkları" aynı anda ele alarak ölçüp tartmaya çalışan bir yöntemi kullanmaktadır.
- 7 Romanın bu bölümü Gardiner'da (1959, 179) yayımlanmıştır.
- 8 Günümüzdeki "bilgiye dayalı ekonomi" deneyimi hiç şüphesiz bu ilgiyi tetiklemiş olup konuyla ilgili en iyi örneklerden birini Mokyr'de (2002) bulmak mümkündür.
- 9 "Merkez-periferi" kavramının tarihini Rosa Luxemburg'un öne sürdüğü, tarıma dayalı "üçüncü tarafların" zengin ülkeler açısından hayati önem taşıyan pazarlar olması fikrine (Luxemburg, [1913] 1975), Nikolay Buhari 'in taşra ve metropolis metaforuna (Bukharin [1915] 1966), Francis Delaisi'nin "sanayileşmiş Avrupa A" ve "tarıma dayalı Avrupa B" sınıflandırmasına (Delaisi, 1929) ve en önemlisi Raúl Prebisch'in teorik çalışmalarına kadar çekmek mümkündür (1981). Prebisch, merkez-periferi terminolojisini ilk defa 1944'te verdiği derslerde kullandı ve bu ayrımı "hegemonik düzenlenmiş, tek bir sistem olarak" tarif etti. O zamandan bu yana, merkez-periferi ayrımını inceleyen kapsamlı bir literatür oluştu. Immanuel Wallerstein, bu konuyu en çok popülerleştiren yazarlardan biridir (Wallerstein, 1974). Söz konusu kavramın tarihçesinin teorik seviyede mükemmel bir aktarımı için bkz. Love (1996). "İngiltere'den ve Kıta Avrupası'ndan bahsetmek tam da doğru değildir; Lancashire ve Sambre-Meuse Vadisi bölgelerinden bahsetmek gerekir. Ülkeler sadece belli başlı bölgesel ekonomilerden ibaretti" (Wrigley, 1962, 16). Pollard da durumu benzer bir şekilde ifade etti: "Britanya'daki sanayileşme kesinlikle... üniter, hatta ülke geneline yayılmış bir süreç değildi... Fransa'nın, Almanya'nın büyük bölümleri... periferideki benzer bölgelerden... ayırt edilemeyecek durumdaydı" (Pollard, 1981b, 3, 191). François Crouzet, "Sanayinin iki ana eksen boyunca yoğunlaştığından, birinin İskoçya'nın Güney-Orta bölgesinden Lombardiya'ya... ikincisinin Paris'ten Manş Denizi'ne, Saksonya'ya, Bohemya'ya, Silezya'ya uzandığından" bahsetmektedir. "Bu iki eksenin kesiştiği yer kıtanın en çok sanayileşmiş, en kalabalık ve en çok kentleşmiş bölgesiydi; Kuzeybatı Fransa'da, Aşağı Ülkeler'de ve Ren Nehri Havzası'nda birbirine komşu ama birbirinden ayırt edilebilen bölgeler vardı ve içlerinde en güçlüsü Ruhr bölgesiydi" (Crouzet, 1991, 120-1).
- 11 Jaime Reis'e göre "periferinin eksiksiz, herkes tarafından kabul edilen bir tanımı mevcut değildir"; yine de, gelişmenin geç bir tarihte başlaması, tarımsal yapıların uzun süre ayakta

kalması, merkez ülke pazarlarına tarım ürünleri ihracatının ağır basması, sanayileşme ve kentleşmenin geç başlaması ve zayıf kalması gibi unsurların periferinin ana “bileşeni” olduğunda bir “mutabakat” bulunduğu söz etmektedir. “Coğrafi olarak, [periferi] Avrupa’nın kenarındaydı... [ve] ortak özelliklerinin en önemlisi... görece yoksul olmalarıydı.” Reis, genel kabul görmüş kişi başına gelir seviyesi kriterinden periferinin özellikleri arasında bahsetmedi (Reis, 2000, 17).

- 12 En belirgin olan, “Britanya’da Sanayi Devrimi yaşandı mı?” sorusunu yanıtlamak için iktisat tarihi literatürüne bakıldığında, birbiriyle çelişen şu cevapları bulmak mümkündür: (1) “Evet, bu bir Sanayi Devrimi’ydi ve Britanya’da yaşandı”; (2) “Sanayi Devrimi diye bir şey yoktu”; (3) “Bir Sanayi Devrimi yaşandı ama bu Britanya’ya has değildi, tamamıyla Batı Avrupa’ya özgü bir olguydu”; (4) “Sadece sanayiye değil tarımı da içeren çok daha geniş bir kavramdan ve yüzlerce yılı kapsayan bir sürecin en son aşamasından bahsetmek gerektiği için ‘Sanayi Devrimi’ olup biteni açıklamaya uygun bir terim değildir.”
- 13 Resmi döviz kurları cinsinden hesaplanmış gelir seviyelerini karşılaştırmak yanlış sonuç verecektir çünkü fiyat seviyeleri ülkeler arasında farklılık göstermektedir. SAGP endeksi, farklı para birimlerinin satın alma güçlerini hesaplayarak fiyat farklılığını ortadan kaldırmaktadır. SAGP endeksleri arasında popüler olanlardan biri Big Mac endeksidir ve satın alma gücünü hesaplamak için farklı ülkelerdeki Big Mac fiyatının karşılaştırılmasına dayanır.
- 14 Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından uygulamaya konulan bu endeks 1990 yılından bu yana düzenli olarak kullanılmaktadır.
- 15 Bu unsurlar arasında istihdamın yapısı ve çeşitli sektörlerin GSYH’ye katkısı, dış ticaretin yapısı, sermaye ve teknoloji ithaline bağımlılık, modern sektörlerin payı, altyapının gelişmişlik seviyesi vb. bulunmaktadır.
- 16 Maria Todorova’ya göre, Balkanlar’daki geri kalmışlık kavramı, Batıların kafasında “donup kalmış” Balkanlar imajının sonucudur: “Sanayisi geri kalmış, ilkel toplumsal ilişki ve kurumlara, irrasyonel ve batıl kültürlerle sahip, kabilelerin barbarca yaşadığı bir bölge... [Bu olumsuz görüşler] Avrupa’nın ve Batı’nın olumlu ve kendisini öven imajına hizmet etmiştir” (Todorova, 1997, 7, 188). Todorova bu nedenle, Balkanlar’ın geri kalmışlığın acısını çekmekten ziyade farklı bir medeniyet olduğunu öne sürmektedir: “Bütün bir medeniyeti ve kültürü kapsayan değer yargıları, bilakis, çoğu zaman önyargılıdır ve sorgulanmaları gerekir. Farklı kültürler, değerler ve davranış kalıpları hakkında tartışırken onları yargılamam, üstün ya da aciz diye sıralamaya kalkmam. Örneğin bireyciliğin mi yoksa kolektivizmin mi daha ‘yüksek’ bir değer olduğu kişiye göre değişir. Sosyo-kültürel farklılıkları ekonomiye yaptıkları etkiye göre değerlendiririm. Bazı değer sistemleri ve belirli davranış kalıpları ekonomiyi canlandırırken, bazıları da sanayi kapitalizminin doğuşunu engellemiştir.”
- 17 Modern ekonomik büyümede eğitimin ne kadar önemli olduğunda herkes hemfikir. Diğer taraftan, Britanya’daki eğitim sistemi nispeten geri kalmıştı ve Prusya’nın en az bir yüzyıl gerisindeydi. Yine de, dönüşümün öncüsü Britanya oldu.
- 18 İktisatçı Arnold Toynbee’nin 1884’te verdiği ve “tarım devrimi”, “sanayi devrimi” terimlerini kullanıma soktuğu o meşhur derslerden bu yana, bu terimler geniş bir kullanım alanı bulmuştur. Thomas S. Ashton’un ilk defa 1948’de yayımlanan *The Industrial Revolution, 1760-1830* [Sanayi Devrimi, 1760-1830] isimli kitabı, “devrim” kelimesini gündelik hayatın bir parçası haline getirdi. Fransız nüfus bilimci Adolphe Landry, alanında etki yaratmış 1934 tarihli *La révolution démographique* [Demografik Devrim] kitabında “nüfus yapısında devrim” terimini ilk defa kullandı. 1948 yılında verdiği derslerde ve 1950’de yayımlanan kitabında, Herbert Butterfield (1962), Kopernik’ten Newton’a uzanan bilimsel gelişme dönemini (16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın büyük bölümünü) “Bilimsel Devrim” olarak tarif etti.
- 19 Bu konuda ileri sürülen argümanların bir diğeri ve daha önemli olanı, doğal dünyanın ele alınmasında modern 20. ve 21. yüzyıl bilimiyle doğrudan benzerlikler taşıdığı düşünülebilecek ve bir bütün olarak değerlendirilebilecek yaklaşımların olmadığını savunmaktaydı. İlk zamanlarında kullanılan isimle “doğa felsefesi” yani fizik, matematiksel formülleri kullanmıyordu; biyolojinin öncülü olan “doğa tarihi” de teolojiye yaslanmaktaydı.

European Review dergisinin editörleri, Ekim 2007 sayısının büyük bölümünü, bu sorunun tartışılmasına ayırmıştı (Yerxa, 2007; Harrison, 2007; Shea, 2007; Heilbron, 2007; Cohen, 2007; Rabb, 2007). Smelser ve Baltes (2001), devrim için yapılan soyut tanımların “büyük farklılıklar gösterdiğini” belirtmişti. Bir devrim nedir? “Travma yaratan bir yeniden ayarlama” mı, mevcut bir rejimin “baştan aşağı ve zorla yıkılması” mı, “kökten ve her yere nüfuz eden değişim” mi, “zamana yayılmış başarılı değişikliklerin devrimci sonucu” mu yoksa “ekonomik örgütlenmedeki değişikliklerin bütünü” mü? Cevap: “Akademiye asla mutabakata varamadı” (Smelser ve Baltes, 2001, 13311).

- 20 Romanın bu bölümü Gardiner’da (1959) yayımlanmıştır.
- 21 Kliometri, II. Dünya Savaşı’ndan sonra, özellikle de 1954 yılında *Econometrica* dergisinin yayımlanmaya başlamasının ardından, iktisat biliminin matematikselleştirilmesine verilen bir yanıttı. Dergi, iktisat biliminde yeni bir akademik kültür yaratmış, iktisat tarihinde muazzam değişiklikler getirmiştir.
- 22 Jürgen Kocka disiplinler arası işbirliğine duyulan ihtiyacı savunmaktadır (Kocka, 2010).
- 23 Gregory Clark cesurca şunu beyan etmektedir: “Ekonomi teorilerinin o çok süslü müesses nizamı, sıradan bir insanın sorduğu ve aciliyet arz eden sorunun anlaşılmasına hiç yardımcı olmamaktadır” (Clark, 2007, 372).
- 24 Diğer taraftan, orijinal kaynak Cameron (1963) olabilir. *British Journal of Political Science*, 1976’da ikinci cümleyi, daha kısa ve daha uygun olanını, alıntılanmıştır.
- 25 Çok sayıda örnek vermek mümkündür. Gregory Clark, aslında mükemmel bir eser olan *A Farewell to Alms* [Fukaralığa Veda. Dünyanın Kısa İktisadi Tarihi] (2007) kitabında Hz. İsa ile Sanayi Devrimi arasındaki dönemde verimlilik artışını hesaplamaktadır. Clark’ın bulunduğu yüzde 24’lük artış inandırıcı bir sonuç olarak kesinlikle kabul edemeyiz. Son yirmi-otuz yıldaki uygulamalı tarihsel istatistik çalışmalarının çoğunu üreten ve alanında hatırı sayılır bir yere sahip olan Angus Maddison, *Contours of the World Economy* [Dünya Ekonomisinin Ana Hatları] (2007) kitabında, 1000 yılındaki asgari geçim haddindeki kişi başına GSYH’yi (1990 yılı fiyat seviyesiyle) 400 dolar olarak tahmin etmiş; 1820’ye gelindiğinde ortalama bir Batı Avrupalının reel gelirinin üç katına çıktığı sonucuna ulaşmıştır. Jan de Vries bu hesaplamayı kabul etmemekte ve 1000 yılındaki kişi başına GSYH’nin 700 dolar olması gerektiğini ileri sürmektedir. Bu durumda, 1820’ye gelene kadar ekonominin hiç büyümemiş olması gerekmektedir (bkz. de Vries, 2009).
- 26 John Kenneth Galbraith’in ortaya koyduğu üzere, bu tarzdaki iktisat tarihi, iktisat dersleri vermektedir: “İktisat tarihinde mevcut iktisat derslerinin... iktisat bilgisi hakkında ilgi çekici ve hatta şaşırtıcı bir bakış açısı sunduğunu uzun süredir hissediyorum” (Galbraith, 1961, 4).
- 27 Leandro Prados de la Escosura, “sosyal bilimlerde dergilerinde iktisat tarihine her zamankinden daha fazla yer verilmele” birlikte, “iktisat tarihinin bağımsız bir disiplin olarak kapladığı hacmin azaldığına” işaret etmekte ve bunun çelişkili bir durum olduğunu belirtmektedir (Prados de la Escosura, 2007). Lance Davis, “iktisat tarihinin büyük ölçüde iktisatçılar tarafından ele geçirildiğini, bu kişilerin ise diğerlerinin ne dediğini pek umursamadığını” gözlemlediğini belirtmektedir (Lyons ve diğ., içinde, 2009, 227). İktisat tarihçilerinin pek çoğu, çalıştıkları alanı bağımsız bir tarih disiplini olduğunu, uygulamalı iktisat olmadığını belirterek savunmaktadır. Söz konusu akademisyenler, Lars Magnusson’un vurguladığı gibi, iktisat tarihinin “iktisat biliminin özel bir alt disiplini” olmadığına ısrar etmekte, “iktisat tarihinin ‘eski’ programına göre değerli olana dönmeye” özlem duymaktadır (Magnusson, 2005, 929).
- 28 İktisat tarihinde kurumların oynadığı rol teorisini kurmuş olan Douglas C. North, iktisatın “seçimin hangi koşullarda yapıldığını araştırmayı ihmal ettiğini” teslim etmekte, “nesiller boyu devam eden kümülatif öğrenme sürecinin” sonucunda oluşmuş “insani algılarla” yönlendirilen “baskın inanışlardan” bahsetmektedir. Bu nedenle, “aktörlerin” ve inşa ettikleri kurumların “başarı kazanıp kazanamayacağını kültürel miras belirleyecektir” (North, 2005, viii, ix, 2, 6, 11, 18).

1 KUZEYBATI AVRUPA'DA TİCARET KAPİTALİZMİNDEN SANAYİ KAPİTALİZMİNE GEÇİŞ (Sayfa 21-75)

Robert Brenner ve Philip Huang aynı sonuca çoktan varmış ve 1500'den itibaren Asya'daki kalkınmanın "içe kapanmış, durgun", Avrupa'dakinin "devrimci" olduğundan bahsetmeye başlamıştı (Brenner ve Iset, 2002; Huang, 2002).

18. yüzyılın sonlarında, bir 74 toplu savaş gemisinin maliyeti 50.000 sterlindi; bu tutar, sanayileşmenin ilk dönemindeki fabrikaların maliyetinin on katından fazlaydı.

- 3 Köylü sınıfının hürriyetini kazanmasının yaygınlaşmasının temel sebeplerinden biri, yerleşilen toprakların ıslah edilmesinin taşıdığı önem olabilecektir; yerleşimciler topraklarının fiili sahibi haline geldi. Toprak ıslahının geçmişte eskidi: Flamanlar ve Zealand'lılar toprak ıslahına 11. ve 12. yüzyıllarda, Hollandalılar ve Frizyalılar ise 13. yüzyılda başlamıştı. Hollanda aristokrasisi ve Benediktin manastırları zayıftı ve bu yüzden toprağın sadece yüzde 20 ile yüzde 25'ine sahiplerdi.
- 4 Bu sürece, eyaletlerin özerkliklerini büyük ölçüde koruduğu Aşağı Ülkeler'in bölgesel, ademi-merkeziyetçi yapısı da katkı sağladı. Katoliklere tanınan haklar kati bir biçimde sınırlandırılmıştı. Katolikler Birleşik Eyaletler'de yaşayabiliyor, ancak dini törenlerini düzenlemelerine izin verilmediği gibi kamu görevine de seçilemiyordu.
- 5 Felemenk İsyanı sonrasında İspanya'nın karşı saldırısı ve (eyaletlere 1567'de gelen) Alba Dükkü'nün kanlı yönetimi sırasında, Felemenk direnişinin lideri I. Willem 1573 yılında Calvinizmi kabul ettiği ilan etti.
- 6 Protestanlığın dini ideolojisi karmaşık bir tarihsel olgunun sadece bir unsuru olduğundan bu ideolojiye gereğinden fazla anlam yüklenmemelidir. Çeşitli Katolik ülkeler ve bölgeler, Aşağı Ülkeler'in güneyi, daha sonra Belçika, Kuzey İtalya, Ren Bölgesi ve Fransa da benzer kalkınma standartlarını yakaladı.
- 7 Şirketin kuruluş sermayesi 6,4 milyon guldendi. Şirket hisse senedi ihraç etti ve iki yüzyıl boyunca yüzde 18 kâr payı ödedi.
- 8 Hollanda'nın gücünün zirvesinde olduğu 1650 yılında, yeniden ihraç edilen malların toplam değeri 60 milyon guldene, Hollanda'nın toplam ihracatının yarısına, ulaşmıştı.
- 9 Fosil yakıtlardan ve üç bin rüzgâr değirmeninden elde edilen ucuz ve bol enerji, proto-sanayide Hollanda'ya güçlü bir karşılaştırmalı üstünlük sağladı.
- 10 Van der Wee'nin, Wrigley'nin ve Crouzet'nin değerlendirmeleri, Hollanda'nın "ilk modern ekonomi" olduğu ifadesiyle güçlü bir tezat oluşturmaktadır (Vries ve Van der Woude, 1997).
- 11 Yeni Borsa, 1531'de Anvers'te açıldı ve Londra Borsası'yla Amsterdam Borsası'na model oldu (Londra, 16. yüzyıl sonu; Amsterdam, 17. yüzyıl başı).
- 12 Ortak kullanımdaki ya da boş duran araziler, çitle çevrilmeden önce, tarım sistemindeki iyileştirmenin önünü tıkıyordu. Topraklar kötü ekiliyor, düzenli olarak sel altında kalıyor ve hep aynı ürünün ekilmesi nedeniyle kısa sürede verimini kaybediyordu. "Boş arazi sistemi bu yüzden yok olmaya mahkûmdu" (Mantoux, 1928, 170).
- 13 İklimin ve doğanın sağladığı üstünlüklere ilaveten, bazıları eski ve pek çoğu da yeni teknoloji –örneğin boşluklu drenaj, toprağın asiditesini düzeltme, şalgam ekme, tohum ekme– araziden yüksek verim alınmasıyla sonuçlanıyordu (Brunt, 2004, 194, 215-16).
- 14 Avrupa'da, erken modern dönemde odun yerine fosil yakıtları kullananlar sadece Aşağı Ülkeler ile Britanya'ydı. Öte yandan kömür, Aşağı Ülkeler'in kuzeyinde kullanılan turbaya kıyasla çok daha değerli ve verimli bir ısınma kaynağıydı. Bir ton turbanın verdiği ısıyı yarım ton kömürden elde etmek mümkündü. Aşağı Ülkeler'in güneyinde Liège ve Hainault madenleri, 16. yüzyılın sonunda İngilizlerin uygulamalarına benzer bir şekilde genişletildi.
- 15 Su, rüzgâr ve hayvanlar hâlâ önemli enerji kaynaklarıydı. Hollanda'da 1700 yılında kişi başına günlük 17.800 kilokalori olan toplam enerji tüketiminin yüzde 70'i fosil yakıtlardan sağlanı-

- yordu. Britanya’da bu oran yüzde 68’di ve 1800 yılında yüzde 83’e yükseldi. 18. yüzyıl sonu Fransa’sında ve 19. yüzyıl ortası İtalya’sında, çok daha düşük seviyedeki toplam enerji sarfiyatı hâlâ hayvanlardan, insanlardan, sudan ve rüzgârdan elde edilen enerjiyle karşılanıyordu.
- 16 Bu vergi her ne kadar Napoléon Savaşları’nın sonunda kaldırıldıysa da 1842 yılında tekrar getirildi.
- 17 Britanya’nın iktisadi kalkınmasına Hollandalıların katkısı çok yönlü ve fazlasıyla dolaysızdı. Sonraki dönemlerde dünyanın önde gelen sermaye ihraççısı haline gelecek olan İngiltere, dönüşümünün ilk aşamalarında Hollanda’dan sermaye ithal ediyor, Hollanda’nın tüm sermaye ihracının en az yarısını çekiyordu. 1780’de, Hollandalı finansiyerler, İngiltere’nin denizashiırı borçlarının yüzde 80’ini elinde tutuyordu.
- 18 Vasiyetname envanterlerindeki kıyafet dolaplarının değeri yoksul hanelerde dahi artmış, 1700’den 1789’a gelindiğinde toplamdaki payı yüzde 7,5’ten yüzde 16’ya çıkmıştı. Ücret karşılığı çalışan ailelerde bile kıyafet harcaması iki kattan fazla artmıştı.
- 19 Köylerin çoğunda temel eğitim, genellikle yaşlı kadınların evinde ve onlar tarafından verildi. Kilise okulları, meslek okulları, diğer temel eğitim veren okullar mevcuttu ve erken modern yüzyıllarda çocukları bu okullar eğitiyordu.
- 20 Avrupa ülkelerinin çoğunda, ipoteye konu krediyi veren alacaklının ipotekli arazi üzerinde hak iddia etmesini soylulara tanınan ayrıcalıklar engellediğinden ipotek kredisi sistemi yaygınlaşmıyordu. Öte yandan İngiltere’de, ipoteye konu krediyi veren alacaklı, malike kıyasla gayrimenkulü daha çok kontrol edebiliyordu.
- 21 Tek taraflı kurumsal açıklamaya ilişkin güçlü bir eleştirel analiz için Clark (2007) ve Ogilvie’ye (2007) bakılabilir. Buna ilaveten, örfi hukuk sisteminin birleştirilmesi, modernleşmeden yüzyıllar önce gerçekleşmiş ve bunu ticaret, denizcilik ve merkantilizm alanındaki yasalar takip etmişti.
- 22 Sulak alanların drenajı nihayetinde bir “ulusal başarısızlıkla” sonuçlandı. “Üstelik, sulanan alanlarda Devrim’den önce meydana gelen artış, 1789’dan önce planlanan ve 1860’tan önce yapımı tamamlananın sadece yüzde 16’sına karşılık gelmektedir” (Rosenthal, 1992, 43-4, 110).
- 23 Bu kitap her ne kadar Hunt ve diğ.’nin (2010) kitabının başlığının aksine, “Avrupa’yı değiştirmese” de, Avrupa’yı dönüştüren uzun olaylar zincirinin kesinlikle parçasıydı.
- 24 Mokyry’nin hazırladığı listede ayrıca *Encyclopaedia Britannica* (1771), *Allgemeines Lexicon* [Genel Sözlük] (1721), 221 ciltlik *Oekonomische-Technologische Encyclopedie* [Ekonomi-Teknoloji Ansiklopedisi] (1796), *Brockhaus Encyclopedia* (1809), *Dictionary of Arts, Manufactures and Mines* [Sanat, İmalat ve Madencilik Sözlüğü] (1839) vardı.
- 25 Fizyokratlar okulunun kurucusu François Quesnay, 1756 yılında ilk iktisat makalesini yayımladı; iki yıl sonra da yine Quesnay’nin *Tableau économique* [İktisadi Tablo] adlı eseri basıldı. 1755 yılında Richard Cantillon’un *Essay on the Nature of Commerce in General...* [Genel olarak ticaretin doğası üzerine denemeler] adlı kitabı yayımlandı. Bu kitaptan birkaç yıl önce David Hume, dönemin önemli iktisadi meselelerini derinlemesine ele aldığı denemesini, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*’ı [Ahlak, çev. Nil Şimşek, Dergâh Yayınları, 2010] yayımladı (1751). Turgot, 1766’da *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* [Zenginliğin Oluşması ve Dağılımı Üzerine Düşünceler] eserini kaleme aldı; bir yıl sonra Sir James Steuart, *Inquiry into the Principles of Political Economy* [Siyasal İktisatın İlkelerinin İncelenmesi] isimli kitabını yayımladı. Nihayetinde, 1776 yılında, yaratıcı faaliyetlerin bu şekilde ortaya dökülmesini taçlandıran; önceki dönemlerde yazılan bu eserlerden ödünç alan, onları sentezleyen ve pek çok bakımdan aşan eser geldi: Adam Smith’ten *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* [Milletlerin Zenginliği] (Winch, 1973, 511-12).
- 26 *Lettres sur la liberté du commerce des grains* [Tahıl ticaretinin serbest bırakılması hakkında mektuplar], *Lettre à l’Abbé Terray sur la Marque des Fers* [Başrahıp Terray’ye Demir Vergisi hakkında mektuplar] ve de 53 sayfalık *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* [Zenginliğin Oluşması ve Dağılımı Üzerine Düşünceler].

- 27 Karl Polanyi, daha sonraları İktisadi Adam olarak adlandırılacak Smith'çi görüşü eleştirmişti: "Geriye dönüp bakıldığında, geçmişin yanlış okunmasıyla gelecek hakkında daha iyi bir kehanette bulunulduğu başka bir örnek çıkmadığı söylenebilir." Polanyi, insanın hakiki kapitalist karakterini ve "son on bin yıla... medeniyetimizin gerçek tarihinin sadece girişi olarak bakma alışkanlığını" reddetti. Polanyi'ye göre, tarih ve toplum, daha önce asla *laissez-faire* sisteminde olduğu kadar piyasanın gücüne tabi kılınmamıştı (Polanyi, 1964, 43, 45).
- 28 Napoléon'un, St. Helen Adası'na sürgüne gönderilmeden önce, Rambouillet sarayından aldığı kitaplar arasında Smith'in *Milletlerin Zenginliği* kitabının 1802'de yayımlanan beş ciltlik Fransızca çevirisinin de olması anlamlıdır.
- 29 Friedrich Niethammer'a yazılan mektup.
- 30 Gregory Clark bu genellemeyi Suffolk'ta 645 erkeğin yaşıyor olmasına dayanarak yapmıştı. Yine buna dayanarak 11. yüzyıldan itibaren bu olguyu Britanya'da genelleştirdi. Buna karşılık, ortak yazarlığını yaptığı çalışmada, çocuk sayısının çok olduğu varlıklı ailelerde, çocukların nesilden nesile statülerini kaybettiklerini ve "toplumda hatırı sayılır bir aşağı yönlü mobilite" sergilediklerini keşfetti (Clark ve Hamilton, 2006, 732).
- 31 1550'ye gelindiğinde toprakların yüzde 45'i ve 1760'a gelindiğinde yüzde 75'i çitle çevrilmişti. 1760 ile 1914 yılları arasında parlamento tarafından yapılan düzenlemeler neticesinde ilave yüzde 19 daha çitle çevrildi.
- 32 Tarım literatürünün öncülerinden biri, daha 1520'de Oxford'u merkez tutan Hollandalı kitapçı John Dorne'du. John Fitzherbert'in yazdığı *Boke of Husbandrye* [Book of Husbandry; Hayvan Bakımı Kitabı] 1523'te yayımlanmıştı. 17. yüzyıl boyunca, aralarında en bilinenleri Vikont Charles "Turnip" Townshend ile tarımda yeni usulleri savunan centilmen-çiftçi Jethro Tull olan bir dizi toprak sahibi yazar, modern rotasyon usülleri ve yeni ürünler hakkındaki deneyimlerini paylaşıyordu (Erle, 1925). Hugh Platt ve Walter Blith, modern çiftçilik üzerinde büyük etki yapmış olan, toprağın gübrelenmesi ve drenajının sağlayacağı fırsatları halka anlatmaktaydı.
- 33 1851'de, Britanya tarımındaki verimlilik oranı 100 kabul edilirse Hollanda'nın 54, Fransa'nın 44 ve Almanya'nın 42 seviyesindeydi (Simson, 2004, 71).
- 34 1700'de dünyada nüfusun tarımda çalışma oranı en düşük ülke, yüzde 40 ile Hollanda'daydı; bu oran Britanya'daki in çok altındaydı. 1820'ye gelindiğinde, Hollanda'daki durgunluğa paralel bir şekilde, Britanya'daki oran daha fazla düşmediği gibi yüzde 43'e yükseldi. Aynı dönemde sanayi istihdamı yüzde 33'ten yüzde 26'ya indi (Maddison, 2001, 95).
- 35 Londra'nın durumu kendine özgüydü: Veba salgını şehri 1592, 1603, 1625, 1630, 1636 ve 1665'te vurdu. 1665'te şehir nüfusunun yüzde 16'sı öldü.
- 36 Kuzeybatı Avrupa'daki topluluklar erken modern dönemde evlilikleri geciktirmek (ya da hiç evlenmemek) suretiyle "önleyici doğum kontrol" yöntemini uyguladı. 18. yüzyılın ilk yirmi yılında ortalama evlilik yaşı 26,1 iken 1825 ile 1849 arasında 23,2'ye düştü (Schofield, 1994, 67, 74).
- 37 Britanya Sanayi Devrimi'nin kökeninde "doğal seleksiyonun" bulunduğu öne süren yakın tarihlî demografik bir çalışma mevcuttur. Britanya'daki nüfus yapısının ve gelir dağılımının 1250 ile 1800 yılları arasındaki gelişimi, varlıklı ailelerde doğum oranının ve yaşam süresinin daha yüksek olmasına yol açmıştı; bu, insan doğasını zaman içinde değiştirdi ve insanların eşlerini toplumun ekonomik açıdan daha başarılı, daha çok çalışan ve daha rasyonel kesimlerinden seçmesine sebep oldu. Bu insanlar da benimsedikleri değerleri genç nesillere aktardılar ve Sanayi Devrimi'ni mümkün kıldılar (Clark, 2007). "En zenginlerin ayakta kaldığı" açıklaması, öte yandan, sorunlu bir açıklamadır. Bu sorunlardan biri, neden Ortaçağ ve erken modern dönem Avrupa'sının en zenginleri olan, "doğal seleksiyonda" mükemmelleşmiş) Kuzey İtalya, Flandre, İspanya ya da Hollanda'nın Sanayi Devrimi'ne beşiklik etmediğidir (ayrıca bkz. not 30).
- 38 Proto-sanayileşme terimi ve kavramı –Sanayi Devrimi öncesi dönemdeki sanayileşme süreci– Mendels (1972) tarafından geliştirilmiştir.
- 39 İlk örneği Yorkshire'da görülen ve (çoğunlukla yönlü üretiminde uzmanlaşmış) bağımsız zanaatkarların çalıştığı proto-sanayi işletmeleri, kooperatif firmalarının, diğer adıyla ortak atölyelerin, oluşmasına yol açmıştı. Vakıf senedi düzenleyen on ila elli zanaatkar, aslında bir anonim

şirket kurmuş oluyordu. Bir fabrika müfettişinin 1843 yılında tarif ettiği üzere, “Joint Stock Company Woollen Mills [Yünlü Ürünler Fabrikaları Anonim Şirketi] tarihi, üretimle uğraşan bölgelerin küçük sermayedarlarının taşıdığı enerjinin benzersiz bir örneğini sergilemektedir. Taşradaki belirli bölgelerde kumaş işiyle uğraşanlar... önce ortak akıl koydu, sonra da cüzdanlarını birleştirdi... Ortaklıklar kuruldu, arazi satın alındı, atölye açıldı ve içine makineler konuldu” (Hudson, 1983, 134).

- 40 Kimi uzmanlar proto-sanayi içinde bir aşamalı geçiş teorisi geliştirdi: Fabrika sistemine yol açan ilk aşama *Kaufsystem*, *satın alma sistemi*, iken *sipariş üzerine imalat sistemi* (Verlag) ikinci aşamaydı (Kriedte ve diğ., 1981).
- 41 Stourbridge'deki Crowley Demirhanesi'nin daha 1862'de tek bir fabrika binasında 800 kişiyi istihdam ettiği bilinmektedir. Thomas Lombe'nin Derby'deki ipek atölyesi 1718'de beş katlı bir binada 300 kişi istihdam etmekteydi.
- 42 Lordlar Kamarası üyelerinden kurulmuş bir komite 1818 yılında çocuk işçi sorununu araştırdı, Michael Sadler başkanlığındaki Parlamento Komitesi fabrikadaki yaşamın zorluğunu sergileyerek 1832 yılında iş gününün on saatle sınırlandırılmasını önerdi. Dr. Charles Turner Thackrah'ın 1831 tarihli kitabında, fabrikadaki yaşamın sağlığa ve uzun ömüre etkisi üzerinde durulmaktaydı. 1833'te yürürlüğe giren Fabrika Yasası [Factory Act] her ne kadar belirli düzenlemeler getirmiş olsa da, durum pek fazla değişmedi. Karl Marx'ın yoldaşı Friedrich Engels, Manchester'da kaldığı 1842-1844 yılları arasında klasik eserini, *The Condition of the Working Class in England* [İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu, çev. Oktay Emre, Ayrıntı Yayınları, 2013], yayımlamıştır (Engels, [1844] 1975).
- 43 Gelir seviyeleri yüzde 30 ila 60 artarken, yani yıllık yüzde 0,27 ila yüzde 0,31 büyürken, yıllık nüfus artışı yüzde 0,23'te kaldı.
- 44 Max Hartwell, “endüstri devrimi için eğitimin önem taşımadığını savunan tarihçilerin” bazılarına kitabında yer vermiştir (Hartwell, 1971, 233-4). Bunlar arasında N. Smelser, P. Deane, C. Cipolla ve S. Pollard vardır. Hartwell, Eric Hobsbawm'dan yaptığı alıntıda: “Devlet, temel eğitimi 1870 yılına, ortaöğretimi 1902 yılına kadar düzenlememiş, ancak Britanya yine de bunların eksikliğini hissetmemiştir” (Hobsbawm, 1969).
- 45 Turgot ve Adam Smith'ten bu yana muhafazakârlığın ve yenilik karşıtlığının sembolü olarak görünüp kınanan lonca sisteminin tarih içindeki rolü, Sanayi Devrimi'ne muazzam büyüklükte bir vasıflı işçi ve tekniker ordusu sağlamış olması nedeniyle yeniden değerlendirilmektedir.
- 46 İsviçreli bir patiska üreticisine atfedilen 1766 tarihli sözler şöyledir: “[İngilizler] Çok fazla icat yapmakla değil sadece başkalarının icatlarını tekamül ettirmiş olmakla övünebilirler... Bir şeyin mükemmel olması için Fransa'da icat edilmesi ve İngiltere'de geliştirilmesi gerekir” (Wadsworth ve Mann, 1931, 413).
- 47 İcat (bilime dayalı bir fikir) ile yenilik (bu icadın, bilime ya da teknolojiye dayalı yeni bir üründe başarıyla ticarileştirilmesi) arasındaki ayrım çeşitli şekillerde ifade edilmiştir. Joel Mokyr, *makro-icatlar ile mikro-icatlar* arasındaki farkı şöyle açıklamaktadır: Bir makro-icat “aşağı yukarı yoktan var edilen... radikal yenilikte bir fikir” iken, mikro-icatlar “halihazırda kullanım alanı olan, mevcut teknikleri iyileştiren, uyarlayan ve şekillendiren küçük, artımlı adımlardır” (Mokyr, 1990, 13). Başka yazarlar da birinci, ikinci ve üçüncü icatlar arasındaki ayırmadan bahsetmektedir.
- 48 Collège Royal [Kraliyet Koleji] ve (1793'te Le Muséum National d'Histoire Naturelle [Doğa Tarihi Müzesi] adını alan) Le Jardin du Roy'daki [Kraliyet Bahçesi] dersler, Lamarck'ın da dahil olduğu göz alıcı bir öğretim üyesi kadrosu tarafından veriliyordu. (Daha sonra Le Bureau des Longitudes [Boylamlar Bürosu] adını alan) L'Observatoire [Rasathane], Lagrange ve Laplace gibi dünyaca ünlü matematikçilerin ders verdiği bir öğretim kurumuydu. Madenciler, bu alanda ihtisaslaşmış bir okulda (École des Mines [Madencilik Okulu]) eğitim görüyordu. Hem Conservatoire des Arts et Métiers [Sanat ve El Sanatları Konservatuarı] hem de ENS'deki [École Normale Supérieure] öğrenci sayısı fazlaydı; ENS 1.400 öğrenciyle açılmıştı.
- 49 Fransız Mareşal Bernadotte, İsveç kralı olduktan sonra, École Centrale'nin kurucusu Theodore Olivier'i İsveç'teki teknik ve askeri eğitimi yeniden düzenlemesi için ülkeye davet etti.

- 50 İlk dönemlerde makineler çoğu zaman tek kişi tarafından ağaçtan yapılırdı ve pahalı olmazdı. 1795 yılında bir iplik eğirme makinesi 6 sterlin tutarken bir iplik eğirme ve bükme makinesi ise 30 sterlin tutuyordu; 1811'de bir el tezgâhı 5, küçük bir buharlı motor 150 ila 200 sterlinde (Crouzet, 1972).
- 51 Brunt, söz konusu bankaların giriştiği riskli kredi verme faaliyetini, girişim sermayesi şirketlerinin, ortalamada, medyan maaşın yüz yirmi beş katı kadar kredi verdiği 1988 yılındaki duruma benzetmektedir.
- 52 1772'de, toplam ihracat bedelinin sadece yüzde 2'sinden biraz daha fazlası pamuk ürünlerinden oluşmaktaydı. Yünlü kumaşların ihracatı 1700'deki yüzde 57'lik seviyesinden 1850'de yüzde 14'e düştü; demir ve çelik ise ihracatın sadece yüzde 12'den biraz daha fazlasına karşılık geliyordu.
- 53 Watt peş peşe birkaç icat yaptı; bunlar arasında John Wilkinson'ın geliştirdiği teknolojiyi kullanarak, sıkı sıkıya oturan pistonların bulunduğu geniş silindirler icat etmek de vardı. Watt'ın 1781'de geliştirdiği dönel hareketli motor da sonraki yeniliklerden biriydi. 1782 ve 1784 yıllarındaki geliştirmeler ve patentler de son derece gelişmiş ve Newcomen buharlı motordan beş kat fazla verimli bir buharlı motorun yapılmasına yol açtı.
- 54 J.H. Clapham, 1850'ye kadar Britanya sanayisinin hiçbir kolunun tam bir teknoloji devrimi yaşamadığını çok uzun yıllar önce açıkça ifade etmişti (Clapham, 1930).
- 55 Belçikalı Jean-Pierre Minkeler, Alman J.G. Pickel ve iki Fransız –Phillippe Lebon ve Aimé Argand– havagazı aydınlatması üzerine ilk önemli çalışmaları yapan isimlerdi. Buna karşılık, icadın gerçekten tamamlanması, Britanya'da William Murdock'ın odun yerine kömürden üretilen gazı kullanması sayesinde oldu.

2 BİLGİ VE MÜTEŞEBBİS DEVLET (Sayfa 79-104)

Code civil (1805) [Medeni Kanun], *Code de procédure civile* (1806) [Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu], *Code de commerce* (1807) [Ticaret Kanunu], *Code d'instruction criminelle* (1808) [Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu] ve *Code pénal* (1810) [Ceza Kanunu] Avrupa hukuk sistemlerinin omurgasını oluşturdu. Bu kanunlardan önce Avrupa'daki kapsamlı hukuk sistemini oluşturan, eski Roma Hukuku ile –Constantinus'un 380 yılında Hristiyanlığı kabul ederek onu devlet dini haline getirmesinin ardından– kilise hukukunun birleşmiş haliydi. Ortaçağ'da ve hatta modernitenin erken dönemlerinde kilise hukuku sadece kilisenin faaliyetlerini değil kamusal alanı, hatta tacirlerin ve tefecilerin ekonomik işlerinin de içinde olduğu özel hayatı düzenliyordu.

“Protestan Ahlakı'nın kökeni neydi?.. Bu kurumsal normu veri kabul edip iktisadi gelişmeyi inceleyebilir miyiz?.. Yoksa bu ahlak toplumda ve ekonomide görülen bağlam değişikliklerinin bir sonucu muydu?.. Protestantlık kapitalizmi tetikledi ya da kapitalizm Protestanlığı tetikledi... Bu işin geçmişinin daha eskilere [dayanıyor olabileceğini]... bu geçmişin daha liberal, daha esnek kurumlar ve olasılıklar yaratabileceğini dikkate almak zorundayız” (Supple, 2007, 10).

- 3 Çeşitli Batı Avrupa ülkelerinde, 19. yüzyılın bazı dönemlerinde liberal iktidarlar yönetimdedi. Belçika'da, yeni devlet 1830'larda liberal bir rejim tesis etti ve 1880'lere kadar seçimlerde liberaller ağır bastı. Fransa'da 1860'lar ve 1870'lerde, Üçüncü Cumhuriyet döneminde, liberal bir rejim vardı. İsviçre, 1848 ile I. Dünya Savaşı arasında liberal bir dönemi tecrübe etti. Sadece 1848'de kısa bir süreliğine iktidara gelen Alman liberalleri kıtanın batı yarısının en zayıf halkasıydı.
- 4 Aşırı muhafazakâr Gaspard Mermillod 1873 yılında piskopos vekili olarak atandığında, Cenevre hükümeti onu İsviçre'den sınır dışı etti.
- 5 İlk Özgür Mason locaları 18. yüzyılda Britanya'da, Fransa'da ve Hollanda'da kuruldu. Devrim sırasında, locaların Fransa'da 100.000 üyesi vardı.

- 6 Papa XIII. Leo, 1884 yılında çıkarttığı *Humanum genus* genelgesiyle Özgür Masonluğu kınadı. Katolik Kilisesi 1896 yılında Trent'te Masonluk karşıtı bir kongre düzenleyerek localarda boy gösteren "şeytani kültü" lanetledi (Clark ve Kaiser, 2003, 213, 217, 74).
- 7 Britanya'da, basılan yeni kitap sayısı 19. yüzyılın ilk yılları ile 1860-1870 arasındaki dönemde 4.600'den 18.000'e çıktı. Almanya'da 1845 yılında yaklaşık 13.000 yeni kitap basıldı.
- 8 Örneğin Paris'te 1784 yılında on sekiz kütüphane vardı. 1800'e gelindiğinde, Britanya'da kitaplarını ödünç veren 390 kütüphane faaliyet gösteriyordu ve bunların 122'si Londra'daydı. O dönemde, her Alman şehrinde en az bir *Lesegesellschaft* (okuma kulübü) vardı; on yıl sonra bu sayı Berlin'de yirmi yediye ve Dresden'de on altıya çıktı (Sassoon, 2006, 48-51, 69).
- 9 Reynolds, şaşırtıcıdır ki, "dar bir ilkeye" bağlı kalan Flaman ekolunu reddetti ve yerellik üzerinde yoğunlaştı.
- 10 Hippolyte Taine "Fransa, Almanya ve İngiltere'deki felsefeden beslenen şiiirden" bahsetti "[ve] Chateaubriand'dan Balzac'a, Goethe'den Heine'ye, Cowper'dan Byron'a, Alfieri'den Leopardi'ye kadar uzanan büyük modern yazarları [saydı]... Müzik, doğduğu ülkelerden çıkıp Avrupa'nın tamamına nüfuz etti" (Taine, [1865] 1987, 379-80).
- 11 Ulusların Baharı 1848 yılının Ocak ayında Sicilya'da başladı ama Avrupa'daki zincirleme reaksiyonunun fitili, Fransa'da anayasal monarşiyi kaldıran Şubat Devrimi ile ateşlendi. Bunu Mart ayında Viyana'da, Milano'da ve Budapeşte'deki devrimler takip etti. "Christiansborg yürüyüşü" Danimarka'da anayasal monarşinin kurulmasına yol açtı. Mayıs ayında, Frankfurt'ta Alman Ulusal Meclisi toplandı. Kasım ayında Roma ayaklandı.
- 12 Lordlar Kamarası'nın dörtte üçü ve Avam Kamarası'nın dörtte biri soylulardan oluşuyordu (Tipton ve Aldrich, 1987, 102, 76).
- 13 Anhalt, Mecklenburg, Hesse-Darmstadt, Saksonya ve Thüringen.
- 14 Özgürleştirilmiş köylülerin kendi paylarına düşen toprağın üçte biri ıla yarısını toprakbeylerine vererek onların kaybını telafi etmesi gerekiyordu. Köylülerin altına girdiği finansal yük de önemli ölçüde arttı. Bazı hesaplamalara göre, köylülerin parasal gelirinin yüzde 37 ıla yüzde 74'ü telafi olarak toprakbeylerine ödeniyordu.
- 15 I. Dünya Savaşı'na kadar, bütün nüfusa oy kullanma hakkı verilmedi. Nüfusun yarısını , kadınların, yok sayılmasına devam edildi.
- 16 Temel eğitimin kalitesinin düşük olması nedeniyle "getirisi de azdı" ve usta-çırak ilişkisiyle iş başında alınan eğitime göre çok daha önemsizdi (Long, 2006, 1050).
- 17 1816 yılında Almanya'da, 1,2 milyon öğrencisiyle okul çağındaki neslin yüzde 60'ını barındıran 20.345 ilköğretim okulu vardı. 1846'ya gelindiğinde, okul sayısı 24.000'i geçerken öğrenci sayısı bir önceki neslin iki katına çıkarak 2,4 milyona ulaştı.
- 18 Bu alandaki ilklerden biri, yeni sistemi 1826'da Giessen'e getirirmeden önce Fransa'da çalışmış olan Justus Liebig'in kurduğu kimya araştırmaları laboratuvarıydı. Franz Neumann, 1830'ların başında, Königsberg Üniversitesi'nde tamamen yeni yöntemlerle araştırma seminerleri düzenliyordu.
- 19 Gerschenkron (1962), gelişmiş ülkelerin tarih boyunca izlediği yolun sanayileşme için gereken belirli ön şartları hazırladığını öne sürdü. Bu "ön şartlar" arasında sermaye birikim hızı vardı; kültüre ve teknolojiye bağlı unsurlar da önemliydi. Bunlar Britanya'da gerçekten zaman içinde gelişti. Avrupa kıtası üzerinde batıdan doğuya ve güneye doğru gidildiğinde, ülkelerin geri kalmışlık seviyesinin artarak farklılaştığı görülmektedir. Gerschenkron'a göre, Britanya haricinde, sanayi dönüşümü için gereken önkoşullar doğal gelişim sürecinde kendiliğinden ortaya çıkmadı, müdahale gerekti.
- 20 Richard Sylla ve Gianni Toniolo, 1960'lı yıllarda "Alexander Gerschenkron'un Harvard'daki İktisat Tarihi Atölyesinin üyeleri" (xi) olan önde gelen iktisat tarihçilerinin katkılına editörlüğünü yaptıkları kitapta, Gerschenkron'un 19. yüzyıldaki sanayileşme biçimi kavramını incelemiş, yerli yerine oturtmuş, ama en çok da gözden geçirmişti (Sylla ve Toniolo, 1991).
- 21 Alexander Eckstein, Avrupa'daki devlet müdahalelerini dört tipe ayırmaktadır: Toplumsal yapıların kurulması; gümrük tarifeleri ve imtiyazlar yoluyla doğrudan yardım biçimleri; devlet teşekküllerinin oluşturulması ve son olarak devletin ekonomik planlama yapması (Eckstein, 1958).

- 22 Ekonomisi gelişmiş ve güçlü ülkeler, Britanya'nın Afyon Savaşı'nın ardından Çin'i serbest ticarete zorladığı gibi, sanayileşmeye geç katılan ülkeleri ve periferilerdeki bölgeleri çoğu zaman *laissez-faire* sistemleri kurmaya zorladı. 1842'deki Nanking Antlaşması'yla, Çin'in uygulayacağı gümrük vergileri yüzde 5'le sınırlandırıldı.
- 23 Gregory Clark'a göre, İngiltere'nin kazandığı istisnai başarının ülkenin kurumlarına atfedilmesi tek taraflı bir değerlendirmedir. Bu başarıdan sorumlu olan güya "kömür değildir, sömürgeler değildir, Protestan Reformasyonu değildir, Aydınlanma değildir ama kurumsal istikrarın yol açtığı kazalardır" (Clark, 2007, 11).
- 24 Gregory Clark, iktisat tarihinin kurumlar üzerinden açıklanması eğiliminin "iktisat mesleğinin sıkı sıkıya avucunun içinde tutmasının sebeplerinden birinin, pek çok iktisatçının tarih bilgisinin sınırlı olması" olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmiştir (Clark, 2007, 211).
- 25 Büyük bir bölümü 19. yüzyılda yaratılan ve bu bölümde ele alınan temel devlet-kurumsal yapı tartışmasına ilave olarak, kurumların altyapı, bankacılık, madencilik, sanayi vb. alanlardaki rolünü, ekonomik kalkınmada etkili olan diğer bazı unsurlar bağlamında, bu kitabın bazı bölümlerinde daha etraflıca inceleyeceğim.
- 26 Malapane Çelikhanesi 1753 yılında kuruldu. Hükümetin 1802'de Königshttte ve Gleiwitz'de kurduğu dökümhane, Spandau ve Potsdam'daki silah ve mühimmat fabrikaları, Almanya'daki ilk Britanya buharlı motorun yapıldığı Friedrichsgrube'deki kurşun döküm atölyesi: Bütün bunlar Prusya'nın savaş odaklı sanayileşmesinin başladığının işaretleriydi. 18. yüzyılın son yirmi yılında, Silezya'daki sanayi işgücü ve maden üretimi beş kat arttı. Prusya devletinin kurduğu ve yönetimini von Heinitz ile Silezya özel komiseri Graf von Reden'in yaptığı sanayi ve madencilik kurumu, Britanya Sanayi Devrimi'ni kopyalamada başarılı adımlar attı.
- 27 Smith'in öne sürdüğü argümanların, kendisinden sonra gelen *laissez-faire* literatüründen daha rafine olduğunu da belirtmek gerekir. Smith, *Milletlerin Zenginliği*'nde, "egemenin ya da devletin görevinin, getireceği kârla bireylerin katlanacağı maliyeti asla karşılayamayacak, bu yüzden de hiçbir bireyin inşa etmesi veya bakımını üstlenmesi beklenmeyecek kamu kurumlarını ve kamu hizmetlerini tesis edip bakımını üstlenmek" olduğunu öne sürmektedir (Smith, [1776] 1976, Kitap V, Bölüm I, Kısım III, Supple, 1973 içinde alıntılanmıştır).
- 28 Avrupa'nın önemli ticaret ortaklarından Birleşik Devletler korumacı gümrük vergileri belirleyerek ekonomisini ileri bir seviyeye taşıdı. Bu vergiler ilk önce, McKinley düzenlemeleriyle ortalama ithal vergisi oranının yüzde 50 olarak belirlendiği 1890 yılında uygulamaya kondu. Bundan yedi yıl sonra, Dingly düzenlemeleriyle bu oran yüzde 57'ye çıkarıldı.
- 29 Aynı korumacı gümrük tarifelerinin iki dünya savaşı arasındaki dönemde tam tersi sonuç verdiğini de belirtmek gerekmektedir.

3 TARIM, ULAŞIM VE İLETİŞİM (Sayfa 105-130)

Tohum başına rekolte oranı Britanya ve Hollanda'da 1'e 11,3 iken, Batı Avrupa ve İskandinav'da sadece 1'e 5,6'ydı. Buna karşılık, 15. ve 16. yüzyıllarda, Batı Avrupa'nın tamamında tek bir tüketiciyi doyurmak için sadece 0,4 dönüm toprağa ihtiyaç duyulurken Doğu Avrupa'da 1,2 dönüm toprak gerekiyordu (Maczak, 1967, 28).

Bu bölgede sulama sistemine –göllerin boşaldığı nehirleri destekleyen büyük arteriyel kanallara– Ortaçağ'dan beri rastlanmaktaydı. Geçmiş dönemlerde yapılmış ve iyi muhafaza edilmiş bir sulama sistemi, Lombardiya bölgesinin beşte birine hizmet vermektedir.

- 3 Mısır 16. yüzyılda İspanya'da, İtalya'daki Po Ovası'nda ve Fransa'da Toulouse civarlarında ekilmiş olmakla birlikte, Avrupa genelinde kullanılması 17. yüzyılın sonlarına ve 18. yüzyıla rastladı. Avrupa'nın bazı bölgelerinde 16. yüzyıldan beri kullanıldığına dair kanıtlar bulunan patates ise 19. yüzyıla girilirken diyetlerin ayrılmaz bir parçası haline geldi.

- 4 1884'te kurulan The British National Pig Breeders' Association [Britanya Ulusal Domuz Yetiştiricileri Birliği] ve (Belçikalı veteriner Leopold Frateur tarafından kurulan) The Institute of Animal Husbandry at the Catholic University of Louvain [Louvain Katolik Üniversitesi Hayvan Yetiştiriciliği Enstitüsü] bu gelişmenin bariz örnekleridir.
- 5 Örneğin buharlı harman makineleri Britanya'dan Almanya'ya kadar, gelişmiş büyük mülklerde vardı; ancak bunları hareket ettirmek çok zordu ve sadece büyük arazilerde kullanılmaları mümkündü. Bu nedenle köylülere ait küçük çiftliklere uygun değildi ve yaygın kullanım alanı bulamıyordu. 1868'de bile kullanıldığı bilinen buharlı traktörler ise daha da kullanışsızdı. Bu beş tonluk makinelerden genelde taşımada yararlanılırdı.
- 6 Britanya'da, arazilerinin büyüklüğü 40 ile 1.200 dönüm arasında değişen büyük mülk sahibi yaklaşık 36.000 aile ve 1.200 dönümden fazla arazisi olan 1.700 toprak sahibi, bütün toprakların yüzde 81'ine sahipti.
- 7 Lenin'den sonraki Marksist literatürde, tarımsal kalkınmada Prusya ve Amerika yöntemleri arasında ayrıma gidilmiş, Amerika'daki yöntemin Avrupa'daki eski feodal düzene ait büyük mülklerden bozma yöntemden üstün olduğu öne sürülmüştür. Prusya tipi kalkınma denen bu yöntemin, Avrupa'nın sadece periferisinde modernleşme seviyesinin düşük kalmasına yol açtığını düşünüyorum. Bu tarz bir tarımsal dönüşümün görece geri kalmasına neden olan toprak mülkiyeti yapısı değil, karmaşık sosyo-ekonomik ve siyasi dönüşümlerin geç yapılması ve taraflılığydı.
- 8 Hayvan mevcudu önemli ölçüde arttı; 1850 ile 1910 yılları arasında büyükbaş hayvan sayısı iki katına, domuz mevcudu üç katına çıktı. Daha da önemlisi, aynı dönemde, gıda işleme süreçleri de tarımda uzmanlaşmanın faydasını gördü. Büyük mülkler tarafından şeker rafinerileri için üretilen şekerpancarı miktarı 1870'ler ve 1910'lar arasındaki dönemde üç katına yükseldi. Çek ve Avusturya bölgelerinde ihracat sektörünü sürükleyen, ihracata dönük üretim yapan şeker rafinerileri ve devasa büyüklükteki modern bira sanayisiydi.
- 9 Ovalarda tahıl ekiliyordu ve geleneksel üçlü ürün rotasyonu sistemi baskındı. Daha yüksek bölgelerde (*Hirtenland*) Alp Dağları'nda uzun bir geçmişli olan hayvan otlatma ve tahıl üretimi ağırlıktaydı. 1805 yılında, Interlaken üzerinde, Alp Dağları'na özgü geleneksel hayatı kutlamak için düzenlenen bir çoban festivali vardı.
- 10 1900 yılında, her biri 156 hektarlık alana hizmet veren 30.000 buharlı harman makinesi faaliyetliydi. Yine aynı yıl, her biri yaklaşık 500 hektarlık alana hizmet eden 52.000'den fazla buharlı mibzer çalışıyordu. Diğer faaliyetlerin mekanizasyonu bu kadar başarılı olmadı.
- 11 Bir hektolitreye (hl) 21,9 İngiliz ve 26,4 Amerikan galonuna eşittir.
- 12 Bir ton 2.204,6 pounda eşittir.
- 13 Ülkedeki çalışan nüfusun artış oranı yüzde 50'nin altında kalmış olmakla birlikte, tarımdaki nüfus, mutlak değer olarak bakıldığında, neredeyse durağanlaştı: 1851'de 8,3 milyon olan bu nüfus 1911 yılında sadece 8,6 milyona çıkmıştı.
- 14 1806 yılında 350 bağımsız birimden ve 1815'ten sonra 39 egemen birimden oluşan Almanya'nın birleşmesi 1871 yılına kadar tamamlanmamıştı.
- 15 Prusya'nın doğu vilayetlerindeki köylüler erken modern yüzyıllarda "Doğu Avrupa'ya geç gelmiş serfliğe" mahkûm olmuşken, Renanya'dakilerin durumu Fransa'dakilere benziyordu. Elbe Nehri'nin doğusundaki Alman toprakları, hemen yakınındaki sanayisi tarıma dayalı Orta Avrupa ve Baltık bölgelerine benzer özellikler sergiliyordu. Söz konusu farklılıkların kanıtlarını değerlendiren Nicolas Wolf, çalışmasına münasip bir dille "Was Germany Ever United?" [Almanya Hiç Birleşmiş miydi?] (Wolf, 2009, 846) adını vermişti.
- 16 Ürün rekolteleri önemli ölçüde -örneğin patatesten yüzde 90- arttı. Şekerpancarı içindeki şeker miktarı 1830'lu yıllarda sadece yüzde 6 iken, I. Dünya Savaşı öncesinde yüzde 17'ye ulaştı. Et üretimi iki buçuk kat artarken süt üretimi iki katına çıktı.
- 17 Bazı hesaplamalara göre, 18. yüzyılın ilk yarısındaki yıllık kişi başına ham pamuk tüketimi İngiltere'de 90 gramdan 200 grama yükselirken, Fransa'da aynı yüzyılın ikinci yarısında 50 gramdan 180 grama çıkmıştı.
- 18 Tarım sektörü (1) nüfusu besleyecek ve döviz kazandıracak malları üretmeli ("ürün" rolü); (2) hem tüketim hem yatırım için mamul ürünlerin satın alınabileceği devasa bir pazarı doldur-

- malı ("pazar" rolü); (3) sanayi ve hizmet sektörüne işgücü ve sermaye sağlamalıdır ("üretim faktörü" rolü). Söz konusu roller, tarım ile ekonominin geri kalanı arasındaki "ticaret" dengesi bakımından bir diğeriyle bağlantılıdır (Federico, 2005, 223, 231).
- 19 "Avrupa Sanayi Devrimi'nin başarısı ticaretin ve denizasıırı faaliyetlerin genişlemesiyle çok yakından bağlantılıdır... 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, hemen hem tüm kıtaları ticaret yoluyla birbirine bağlayan ve gelişmiş bir uluslararası ticaret sistemi mevcuttu" (Findlay ve O'Rourke, 2007, 364, 365).
- 20 Bu ülkelere kıyasla çok daha yavaş gelişen Avusturya ve Kuzey İtalya'nın toplam ihracatı on yedi kat artmıştı.
- 21 1736'da deneme amacıyla inşa edilen ilk buharlı gemide verimli olmaktan çok uzak bir Newcomen buharlı motor kullanılmıştı. Bundan kırk yıldan daha uzun bir süre sonra, 1776'da, dönel çarklı buharlı gemi başarıyla hizmete alınmıştı.
- 22 Tahrik makinesi, bir cismi ileri doğru hareket ettirecek itme gücünü yaratır. Bu güçle bir çark ya da pervane hareket ettirilebilir.
- 23 Fresnel'in geliştirdiği lens ışığın yüzde 83'ünü yakalıyor, dönen yuvarlak ışık demeti ise ışığın yanıp söndüğünün 30 kilometreden fazla bir mesafeden görülebilmesini sağlıyordu.
- 24 1.400 tonluk *America*, günde 60 ton kömür yakıyordu. 1840'ta inşa edilen 1.139 tonluk *Britannia*'nın günlük kömür ihtiyacı ise 38 tondur ve 225 ton mal taşıyabiliyordu. 1874'te hizmet vermeye başlayan 4.556 tonluk *Bothnia* 3.000 ton mal taşıyabiliyordu.
- 25 Su taşımacılığındaki devrime Amerika Birleşik Devletleri de katıldı. Diğer taraftan, dünya toplam deniz taşımacılığı kapasitesinin sadece yüzde 6'sı Avrupa dışındaki ülkelere aitti.
- 26 Panama demiryolu sayesinde ulaşım bağlantıları 1855 yılında kuruldu. 1880 yılında, kanalı inşa etmesi için Lesseps görevlendirildi ancak yıllarca süren zorlu çalışmaların ve binlerce insanın (sıtma yüzünden) ölmesinin ardından bu teşebbüs başarısız oldu. John F. Stevens (Amerikalı yeni baş mühendis) Lessep'in kanalı deniz seviyesinde inşa etmeyi hedefleyen projesi bir kenara bıraktı ve kanalı havuzlarla inşa etmeyi planladı.
- 27 Britanya'daki Thames, Severn ve Trent nehirleri ile Almanya'daki Ren Nehri bu duruma örnek verilebilecektir.
- 28 1830'a gelindiğinde, Belçika, seyrüsefere müsait 1.600 kilometrelik su yoluna sahipti ve bu ağın 450 kilometrelik kısmı Meuse ile Scheldt'i birbirine bağlayan kanallardan oluşuyordu. 19. yüzyılın ortalarında, Liège ile Maastricht birbirine bağlandı.
- 29 Kanallar Rotterdam'ı Kuzey Denizi'ne 1872 yılında bağladı; 98 kilometrelik Kaiser Wilhelm (ya da Kiel) Kanalı Kuzey Denizi ile Baltık Denizi'ni birleştirdi. Kanalin 1905 yılında uzatılıp derinleştirilmesinin ardından, okyanusta sefere çıkacak gemilerin de kanalı kullanması mümkün hale geldi. Bu kanal rotayı 250 deniz mili kısaltarak Baltık bölgesini dünyaya bağladı. Prusya ve daha sonra Almanya da yoğun bir kanal ağı inşa etti. Oder-Spree Kanalı (1669), Plauen ve Finow kanalları (1745) Yukarı Silezya'yı Hamburg ile, Elbe'yi Oder ile birbirine bağladı. Bromberg Kanalı (1774) Oder ile Vistula'yı bağlarken, Klodnitz Kanalı Yukarı Silezya'daki kömür sahalarını Oder ile birleştirdi. Prusya, 1830'ların ortalarına kadar, yaklaşık 800 kilometrelik su yolu inşa etti (bunun 600 kilometresi nehir yollarının iyileştirilmesinden oluşuyordu). Kanallar Berlin'i çeşitli nehirlerle birleştirirken Ren Nehri etrafında yoğun bir kanal ağı inşa edilmişti. (1833'te tamamlanan) 349 kilometrelik Ren-Rhône Kanalı, Ren-Herne Kanalı (1914), Datteln-Hamm ve Dortmund-Ems (1899) kanalları tüm büyük şehirleri birbirine bağlarken Baltık ve Kuzey denizleriyle de bağlantılarını oluşturdu.
- Fransa'daki yoğun kanal inşaatı 17. yüzyılda başladı: Briare Kanalı (1642) ile Orléans Kanalı (1692), Loire ve Seine nehirlerini; (1667 ile 1694 yılları arasında inşa edilen) 360 kilometrelik Midi Kanalı, Akdeniz ile Atlas Okyanusu'nu birbirine bağladı. Burgundy Kanalı (242 kilometre) ve 18. yüzyılda yapılan Centre Kanalı (1783-1802), Fransa'dan geçen 118 kilometrelik bölümüyle, Manş Denizi ile Akdeniz arasında su yolları yarattı. Saint-Quentin Kanalı (1810) ve Oise Kanalı (1836), Paris'i kuzeydeki kömür sahalarına bağladı. Rhône ve Ren nehirlerini birbirine bağlayan "Canal Monsieur" (1832), Alsace'den kömür gelmesini temin etti. 1820 yılında, Ponts et Chaussées [Köprü ve Yol İdaresi] genel direktörü F.L. Becquey, 3.000 kilomet-

relik kısmı sonraki on yıllarda tamamlanacak olan 10.000 kilometrelik bir kanal sisteminin planlarını tamamladı. Kanallar ve seyrüsefere uygun nehirler Fransa'da etkileyici bir su yolu sistemi oluşturdu (Pollard, 1981, 127).

Habsburg İmparatorluğu'nda kullanılabilecek tek büyük doğal su yolu Tuna Nehri'ydi. Nehri ıslah etme çalışmaları 1830-1840'lardan itibaren birkaç on yıl sürdü. 19. yüzyılın ilk dönemlerinde, İmparator Franz'ın danışmanları karayolu ve kanal inşaatına devletin çok büyük yatırım yapmasını önerdi ancak bu önerileri hayata geçiremedi. İlk kanalları inşa edenler, madenlerin ve büyük ormanların da maliki olan toprak sahibi aristokratlardı. Bohemya bölgesindeki en büyük arazilerin sahibi olan Prens Schwarzenberg, kereste taşımak için 1788 yılında Český Krumlov'daki ormanlarından başlayan bir kanal inşa ettirdi; Viyana'daki Neustadt Kömür Kumpanyası da Viyana'ya kömür teslim etmek için aynısını yaptı. İlk kömür kargosu 1803 yılında Viyana'ya varmıştı.

İlk buharlı gemi Tuna Nehri üzerinde 1817 yılında görüldü ancak dönüm noktası, Britanyalı John Andrews ve Joseph Pritchard tarafından 1829 yılında Danube Steamship Company [Tuna Nehri Buharlı Gemi Kumpanyası] kurulmasıydı. Bu şirket kısa süre içinde Tuna Nehri'nde 51 buharlı gemi ve 200 mavnaya sahipti. 1851 yılında şirket 216 ton mal taşıdı. Buna karşılık, 1870 ile 1875 yılları arasında, nehir yatağının değiştirilip Viyana yakınlarına taşınması gerekti. Tehlikeli Demirkapı, Karadeniz'e açılan yolu tıkıyordu ve bunu açmak için büyük bir çalışma yapılmasına ihtiyaç vardı. Çalışmanın tamamlanması birkaç on yıl daha sürdü. Nihayetinde, Tuna Nehri'nin Karadeniz'den gelip Viyana ve Ulm'a kadar uzanan deniz trafiğine, 1830 ve 1895 yılları arasında uygun hale getirilmesiyle Avrupa'nın en önemli su yollarından biri yaratılmış oldu.

- 30 1797 yılında düzenli faaliyet gösteren kırk iki servis hattı vardı. Londra'dan Edinburgh'a seyahat etmek kırk üç saat sürüyordu. Düzenli atlı araba hizmetini 1640 gibi erken bir tarihte bile bulmak mümkündü; Londra ile Bristol arasında 1784 yılında posta arabaları çalışmaya başladı. 19. yüzyılın başlarında, Londra ile Manchester arasında düzenli at arabası seferleri kondu.
- 31 19. yüzyılın ilk yıllarında, bakım işlerini yapan mühendislerin sayısı 500'den fazlaydı. 1841 yılında, ulusal yol ağının inşası, tamiri ve bakımı yaklaşık 700 mühendis, 3.000 ustabaşı ve 15.000 daimi işçi tarafından sağlanmaktaydı.
- 32 Sağlam ve uzun süre dayanacak yollar inşa edilirken en alta büyük taşlar döşeniyor, üstüne çakıl ile sıkıştırılmış ve arnavutkaldırımı ile kaplanmış kırık taşlar yerleştiriliyordu. Ayrıca, su birikmemesi için yol hafif konveks yapılıyordu.
- 33 Berlin ile Breslau, Viyana ile Prag birbirine karayolu ile bağlanmıştı. Viyana ile Prag arasında posta arabası ile seyahat 1807 yılında yirmi sekiz saat sürüyordu. Habsburg İmparatorluğu İmparator II. Joseph döneminde, 1792 yılında etkileyici bir inşaat programı başlatmak suretiyle Viyana'yı Adriyatik'teki limanlara Semmering Geçidi üzerinden bağladı. 1818'e gelindiğinde, sadece Bohemya vilayetinde bile ulaşımın daha hızlı yapılmasına imkân tanıyan 1.755 kilometrelik bir karayolu ağı vardı. Viyana ile Prag ve Viyana ile Trieste arasında düzenli ekspres arabalar işliyordu. 1885 yılında, 61.000 kilometreden uzun bir karayolu ağı Kuzey İtalya'ya hizmet veriyordu; başka bir deyişle, 1.000 kişi başına yaklaşık 5 kilometre yol düşüyordu (Schram, 1997, 97).
- 34 Mont Ceniz Tüneli (1857-1871) 13,6 kilometre, St. Gotthard (demiryolu) Tüneli (1872-1882) 15 kilometre ve Simplon Tüneli (1898-1906) 20 kilometreydi.
- 35 Demiryolu taşımacılığının tarihi çok eskilere dayanmaktaydı. 16. yüzyıl Britanya'sında, insanlar ya da hayvanlar tarafından çekilen ve tahta raylar üzerinde hareket eden arabalarla madenlerden kömür çıkartılıyordu. Dökme demirden raylar İngiltere'de 1767 yılında üretildi. Bu ilk raylar kolaylıkla kırılıbiliyordu ve ağır yüklerin taşınmasına uygun değildi; ancak 1816'da ferforje demirden rayların, 1860'lı yıllarda çelik rayların kullanıma girmesi durumu değiştirdi. O dönemde, Britanya'daki madencilik sanayisine hizmet veren yüzlerce kilometre demiryolu vardı. İlk başta hayvanların yerini buharlı motorların almasına dönük deneyler yapıldı. Buharlı motorun çektiği bir lokomotifin madende kullanılmasının ilk örneği 1804 yılında Galler'de

görüldü, ancak birkaç denemeden sonra başarısız oldu. Dar hatlı Middleton Demiryolu'nda bir buharlı lokomotif (*Salamanca*) 1812 yılında başarıyla çalıştırıldı. İlk yolcu treni lokomotifin patenti 1821'de alındı. Başlangıçta, sabit lokomotiflerin çekeceği kablolarla trenlerin hareket ettirilmesini öngören bir plan da mevcuttu.

- 36 Diğer ülkeler, çok büyük çoğunlukla, 4 ft 8 1/2 inç (143,6 santimetre) ray açıklığını standart kabul edip uyguladı.
- 37 Londra-Birmingham, Londra-Southampton ve Londra-Bristol hatları faaliyete girdi.
- 38 1840'lı yıllarda, Macaristan'daki ilk 40 kilometrelik hat faaliyete girdiğinde, meşhur şair Sándor Petöfi bu gelişmeyi Avrupa medeniyetinin birbirine bağlanmasının bir işareti olarak hoşnutlukla karşılamıştı. “*Kilometrelerce gidiyor demiryolu! / Görünmüyor bile yolun sonu! / Örin dünyayı raylarla, / Toprağa can veren damarlarla, / Toprağın kanı o damarlarda akar, / Medeniyetin nabzı o demirlerde atar*” (Petöfi, 1985, 701).
- 39 “Sosyal tasarruflar sadece ülkede iyi bir iç su yolu sistemi yoksa (örneğin İspanya’da) büyük miktarlara ulaşıyordu” (Broadberry ve diğ., 2010, 79-80).
- 40 1850 yılında bir mil demiryolunun inşaat maliyeti 40.000 sterlindi ve toplam 250 milyon sterlinlik yatırım gerekiyordu.
- 41 Friedrich List’e göre demiryolları, gümrük birliği ile birlikte, Almanya’nın siyasi birleşmesine giden yolu hazırlayacaktı. List, Almanya’daki demiryolu ağının ilk planlarını 1833 yılında hazırladı.
- 42 Demiryollarının savaş aracı olarak kullanılmasının Avrupa’daki ilk örneği, İtalya’nın birleşmesi sırasında 1849 yılında Piemonte ile Avusturya’nın yaptığı savaşı. Bundan on yıl sonra, Avusturyalı birlikler Viyana’dan Lombardiya’ya ve Venedik’e demiryoluyla taşındı. Taşıma operasyonunun kaosa dönüşmesi, organizasyonunun kötü yapılması, çok beklenmesi gibi sorunlar yaşanmış olsa dahi, birlikler iki haftada hedefe varmış, geleneksel ulaşım yöntemlerine kıyasla dört ila beş kat hızlı taşınabiliyordu (Schram, 1997, 18-19).
- 43 1847 yılına gelindiğinde, 1,5 milyar franklık bir yatırımla, Paris’i Lille, Rouen ve Tours’a bağlayan 1.600 kilometrelik demiryolu hattı inşa edilmişti. Bunları 1853’te faaliyete giren Paris-Marsilya ve Paris-Strasbourg hatları takip etti.
- 44 Péreire kardeşler Compagnie du Chemin de Fer du Nord [Kuzey Demiryolu Şirketi] şirketini 1845 yılında kurdu ve Argenteuil hattını 1851’de, Auteuil hattını 1852’de inşa etti. Örümcek ağı formunda daha yoğun bir demiryolu ağının kurulması, altı ana hat inşa edilmesi ve bunların Paris’te birleşmesi planlandı. O tarihten 1890 yılına kadar, hummalı bir inşaat seferberliği her yıl 1.000 kilometre demiryolu inşa edilmesine yol açtı. O yıllarda, ülkedeki en önemli yatırım faaliyeti demiryolu yatırımlarıydı.
- 45 İtalya’daki demiryolu inşaatlarında dış yatırım 1850’lerden itibaren artmaya başladı. 1860’a gelindiğinde, Fransızların İtalya’daki yatırımlarının toplamı 300 milyon franka (60 milyon ABD doları) ulaştı; 1900 yılında 350 milyon ABD dolarına ve 1913 yılında 500 milyon ABD dolarına yükseldi. Fransız finans grupları Venedik-Milano ve Bolonya hatlarına yatırım yaptı. 1880’lerin ortalarına gelindiğinde, toplam 2,2 milyar franklık demiryolu yatırımının yüzde 60’ını Fransızlar, ağırlıklı olarak da Rothschild’ler, sağlamıştı. Britanya’nın yatırdığı sermaye Fransa’nın gerisinde, 1913 yılında yaklaşık 100 milyon ABD doları, kalmıştı.
- 46 Demiryolu yatırımının yüzde 60’ını Fransız sermayesi finanse etmişti. Demiryolu yapımı Güney İtalya’da farklı bir rota izledi. İtalya’nın birleşmesi tamamlanana kadar, ülkenin gününde neredeyse hiç demiryolu yoktu; öte yandan, I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde ülkenin farklı bölgelerini birleştiren demiryollarının uzunluğu 6.000 kilometreyi aşmıştı.
- 47 Habsburg İmparatorluğu’ndaki ilk demiryolu hattı (vagonları atların çektiği 53 kilometrelik Linz-Budweis hattı) 1832 gibi erken bir tarihte inşa edilmişti. Viyana-Bochnia (Galiçya) hattının inşaatına 1836 yılında başlanmış, Viyana-Brno hattı ise 1839 yılında faaliyete geçmişti. 1854’e gelindiğinde, Habsburg İmparatorluğu’nda mülkiyeti çoğunlukla devlete ait demiryollarının uzunluğu 2.617 kilometreyi bulmuştu. Monarşi aynı yıl demiryolu hatlarını özelleştirdi, demiryolu inşaatına yatırılan sermayeye yüzde 5 faiz garantisi verdi ve devasa bir demiryolu inşaatı hamlesi başlamış oldu.

- 48 Savaş Bakanlığı'nın idare ettiği görsel sinyal istasyonları, sinyalleri teleskopla izliyordu.
- 49 Elektrikli telgraf hatları üzerinden haberleşme ilkesi 1825 yılında Britanyalı mucit William Sturgeon tarafından geliştirildi. Bundan beş yıl sonra, uzun mesafeli mesajların nasıl gönderileceği sorunu Amerikalı Joseph Henry çözdü. Bu soruna daha da pratik bir çözüm geliştiren, 1835 yılında oturduğu sinyal aktarım koduyla bir diğer Amerikalı, Samuel F.B. Morse oldu. Morse'un bulduğu çözümün kullanılabilmesi için dokuz yıl daha geçmesi gerekecekti.
- 50 İki yıl içinde Britanya ve İrlanda ile Londra ve Paris birbirine bağlandı; bir sonraki yıl Britanya ile Hollanda arasındaki bağlantılar tesis edildi. 1858 yılında ilk transatlantik kablo döşendi ama bu deneme başarılı olmadı. Çalışan bir bağlantı ancak 1865-1866'da, SS *Great Eastern* gemisinin döşediği kablolarla sağlandı. Britanya ile Hindistan 1870'te, Londra ile Hong Kong 1872'de birbirine bağlandı. Denizin altına döşenen bu kablolar 1874 yılında Latin Amerika'ya da ulaştı.
- 51 Bazı ülkelerde, örneğin Belçika'da, bütün ülkeye hizmet veren telefon santrallerini devlet kurarken, diğer bazı ülkelerde, mesela Norveç'te, belediyeler yerel sistemler kurmuştu. Uluslararası Bell Şirketi birçok ülkede telefon sistemi kurup işletti; ancak yerel şirketler rekabete girmekte gecikmedi. İsveç'te, Lars Magnus Ericsson telefon cihazları üretmeye başladı ve 1883 yılında Allmänna Telefonaktiebolag şirketini kurdu.
- 52 1680 yılında, William Dockwra, London Penny Post hizmeti i kurdu ve günde dört (iş merkezleri için altı ila sekiz) teslimat yapmaya başladı. Taxis ailesi, üç yüzyıl boyunca Almanya ve Avusturya'da özel posta hizmeti işletti.
- 53 Britanya'da General Post Office 1660 yılında kuruldu ve şehirler arası posta arabası servisi 1784 yılında başladı. Yolcu trenlerinin posta taşımaya başladığı 1830 yılında, gönderilerin ertesi gün teslim edilmesi Britanya'nın birçok bölgesinde normal kabul edilir hale gelmişti.

4 İŞ HAYATI VE FİNANSIN ÖRGÜTLENMESİ

(Sayfa 131-149)

Larry Neal, *The Rise of Financial Capitalism* [Finans Kapitalizminin Yükselişi] adlı kitabında, Avrupa'da 16. yüzyılda yaşanan "ilk finansal devrimden" bahsetmektedir (Neal, 1990, 3). O yüzyılda fiyat seviyelerinin ikiye katlanmasına yol açan ve fiyat devrimi olarak adlandırılan gelişmeye Latin Amerika'dan Avrupa'ya gelen altın ve gümüşün sebep olduğunu savunan yerleşik görüşe Neal karşı çıktı. Aksine, Neal'e göre, finansal piyasalar ya da finansal kapitalizmin yükselişinde, hangi malların üretileceğini belirlemek ve üretim faktörleri piyasalarını yönetmek suretiyle, hükümet politikaları ve gösterişli askeri hedefler merkezi rol oynadı. James Tracy 1540'larda Habsburg Hollanda'sında görülen bir finansal devrimden bahsetmekte (Tracy, 1985); Herman Van der Wee ise bu devrimi, yabancı para üzerinden düzenlenmiş bir kambiyo senedinin ciro edilebileceğinin bulunduğu 16. yüzyıl sonu Anvers'ine yerleştirmektedir (Van der Wee, 1977).

İsveç'teki Riksbank, kurulduğu dönemde banknot basmış ancak bu uygulamaya kısa sürede son vermişti.

- 3 Hoare ve & Co. gibi bankacılar altın işiyle ticarete başladı. Quaker cemaatine mensup Barclay ailesi bankasını 1690 yılında kurdu. Kumaş tüccarı Francis Baring (Bremen'li Alman göçmen) 18. yüzyılda bir ticaret şirketi kurdu ve 1820-1830'lu yıllarda bunu bankacılıkla birleştirdi.
- 4 Cambridge'de ticaret ve değirmencilik yapan Fosters, bankacılık işine 1804 yılında girdi; Birmingham'daki Lloyds demir, Smiths ise tuhafiye ticareti yapıyordu. Corn bölgesindeki bankacıların çoğu madencilikten gelmeyi; Hertfordshire ve Essex bölgesindeki bira yapımcılarından elli tanesi bankacı olmuştu.
- 5 Praed & Co. James Watt'ı ve Corn bölgesindeki bakır madenlerini finanse etmişti. Verilen krediler çoğu zaman "içeridekilere" gidiyordu.
- 6 Mayer Amschel Rothschild, 1810 yılına kadar, antika ve eski para alım satımı yapan, emtia ticareti ile iştigal eden ve borsa ile ilgilenen biriydi. Daha sonra Seçici (Elektör) Prens olacak

Hessen-Kessel Kontu'nun finansal temsilcisi oldu ve kısa süre içinde, ilki Danimarka'ya olmak üzere, diğer ülke devletlerine borç vermeye başladı.

- 7 Napoléon Savaşları sırasında Rothschild ailesine bağlı olarak Frankfurt'ta çalışan Ralph Erlanger, bu ailenin iş yapma yöntemini aynen aldı ve kendi bağımsız bankasını kurarak üç oğlunu Londra, Paris ve Viyana'ya gönderdi. Modern ticaret bankacılığı Avrupa geneline yayıldı ve diasporadaki tacirler bu defa diasporadaki bankacılar haline geldi.
- 8 Bu hikâye Sefarad Yahudilerinin 15. yüzyılın sonunda Granada'dan sürülmesi ile başlayıp Aşkenaz Yahudilerin 16. yüzyılda Orta Avrupa'da zulme uğramasıyla, Mağribilerin Valencia'dan sürülmesiyle, Huguenot'ların 17. yüzyılda Fransa'dan kovulması ile devam etti.
- 9 Ruthwell Savings Bank (1810) ve Edinburgh Bank of Savings (1813) mevduat bankacılığının ilklerindendi.
- 10 Her ilçede en az bir banka ya da banka şubesi vardı: West Midlands bölgesinde 12.000 kişi başına 1 banka düşerken Londra'da 17.000 kişi başına 1 banka, İngiltere ve Galler genelinde de 21.000 kişi başına 1 banka düşüyordu.
- 11 Bu dönemde, 1830'lu yıllarda toplanan mevduatlara dayalı olarak, çekler de çoğaldı ve İskoçya'daki bankalar basılı çek uygulamasını getirmek suretiyle çek kullanımını yaygınlaştırdı (Cameron, 1967). Çekler Kıta Avrupası'na yavaş yavaş yayıldı ancak 1860'a kadar yasal çerçeveye oturtulmamıştı.
- 12 Öte yandan modern zamanlardaki ilk bankacılık uygulamaları geçmiş dönemlerden kalma bazı uygulamaları, geçiş aşaması unsurlarını muhafaza etmekteydi. Bunlardan biri, Ortaçağ'daki "saray Yahudileri", yani saraylarla ya da hükümetlerle yakın ilişkileri bulunan tefecilerdi. Yahudi bankacı Bleichröder'in 1860'lı yıllarda Bismarck'la kurduğu yakın ilişki, modernleşmiş bir "saray Yahudisi" sisteminin 19. yüzyılda da olduğunu açıkça göstermektedir.
- 13 Frankfurt'ta kambiyo işi yapan tacirlerden Joseph Süß Oppenheimer, 17. yüzyılda Württemberg'de "saray Yahudisi" oldu. Bethmann kardeşler 18. yüzyılın sonlarında Habsburg'ları finanse etti. Bu dönemde ülkelerin sürekli savaş halinde olması, zengin tüccar ve tefeciler için böyle pozisyonlara gelme fırsatı yarattı. Samson Wertheimer 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na ve Fransa'ya karşı verilen savaşları finanse ederken Feidel David Hessen-Kassel Kontu'nun finansçısı oldu (North, 2000, 159-62). Sakız Adası'ndan Yunanlı Rallis kardeşler kendi şirketlerini kurdular, şirketi büyütüp faaliyetlerini Suriye, İstanbul, Malta, Livorno ve Londra'ya taşıdılar. Aslen Bakü'lü olan Ermeni Toumantiantz kardeşler işlerini büyütüp Odesa, Moskova ve daha sonra Paris'te faaliyet gösterdiler (Baghdiantz McCabe ve diğ., 2005). Birçok örnekte, 17. yüzyılın "saray Yahudisi", 19. yüzyılın saray bankacısına dönüştü. Bunun temelinde, Ortaçağ'daki ikraz usulü olan tefeciliğin kilise tarafından yasaklanmış olması vardı. Ortaçağ ve erken modern dönemde, toplumdaki aracılık pozisyonu, Karl Marx'ın verdiği isimle, "boş pozisyonlar" Yahudiler tarafından dolduruldu. Bunun sonucunda, 19. yüzyılın başlarındaki tacirlerin ve devletlerle iş yapan bankacıların çok büyük bölümünü Yahudiler oluşturdu. Yahudiler kendi aralarında uluslararası bir ağ oluşturdu ve uluslararası bir irtibat dilini, Yahudi Almancasını (Yiddish) kullanmanın avantajını gördü. Hükümetler ve hanedanlarla kişisel ilişki kurup sürdürdüler ve modern devletlerin bağ finansçısı konumlarını muhafaza ettiler. Gebrüder Bethmann Bank, Avusturya İmparatorluğu'na ilk kredisini 1778 yılında açtı ve Avusturya devletine 1819 yılına kadar seksen iki defa daha kredi verdi.
- 14 Bischoffsheim-Goldschmidt, Hentsch-Lütscher, Kohn-Reinach, Erlanger, Betzold ve diğer aileler ağırlıklı olarak simsarlıkla uğraşıyordu. Menkul kıymetlerde kendi hesaplarına ya da müşterilerin hesabına işlem yapıyor, menkul kıymet çıkartıyor ve bunları varlıklı yatırımcılara satıyorlardı (Bonin, 2007).
- 15 Benzer bir şekilde, Kuzey İtalya'da, *società in accomandita* (komandit şirket) türündeki sermaye şirketleri, hissedarlarına önemli miktarlarda kâr payı dağıtıyor ve sanayinin finansmanına katkıda bulunuyordu. 1845 yılına gelindiğinde, Milano'daki yirmi yedi sermaye şirketinin sadece sekizi gerçek limited şirketti ve bunlar yalnızca sigorta, denizcilik ve demiryolu işlerinin finansmanı ile uğraşıyordu. Cassa di Risparmio, Mevduat Bankası, tarım ve gayrimenkul sektörüne uzun vadeli kredi ve ipotek kredisi veriyordu. 19. yüzyılın ortalarında, Lombardiya ve Venedik'te yirmi iki mevduat bankası vardı. Çok sayıda özel banka (Milano'da 1830'lu

- yıllarda yaklaşık otuz özel banka vardı) ticari faaliyetlere finansman sağlıyordu (Greenfield, 1965, 131, 137).
- 16 Almanya'da faaliyet gösteren tacir banker ağı devasa büyüklükteydi: Hamburg'da Behrens, Oppenheimer ve Hecksher, Augsburg'da Erichthal, Berlin'de Seehandlung ve Benecke Brothers, Frankfurt'da Bethmann. Frankfurt'ta 1790 yılında en az kırk beş banker vardı. Salomon Oppenheim 1789 yılında Bonn'da bir şirket kurdu, Köln'e taşındı ve 1834 yılında yaptığı evlilikle Rothschild'lerle akraba oldu. Almanya'daki bankacılık ağı yüzyılın ilk yarısında aşama aşama genişledi. 1830'lu yıllara kadar dolaşımdaki banknot miktarı önemsiz denebilecek bir seviyede idi. Modern ölçekteki ilk banknot bankası (Bayerische Hypotheken-und-Wechseln Bank) 1835 yılında kuruldu ve onu 1838 yılında Leipzig'de açılan ikinci şube (daha sonra Saksonya Bankası oldu) ile 1846 yılında Prusya Bankası izledi. Prusya, 1856 yılında yedi yeni banknot bankasına lisans verdi.
 - 17 1816 yılında Viyana'da kurulan Österreichische Nationalbank [Avusturya Merkez Bankası], Prag'da (1847) ve Peşte'de (1851) şubeler açtı. Buna ilaveten, mevduat bankaları ya da kooperatifler ağırlıklı olarak taşrada faaliyet göstermeye başladı. Erste Österreichische Sparkasse (1819), Prag (1836), Kronstädter (1836) ve Peşte (1836) mevduat bankaları, 1860'lı yıllara değin, kâr amacı gütmeyen hayırsever kuruluşlar olarak hizmet vermeye zorlandı. Habsburg İmparatorluğu'ndaki ilk ticari bankalar ve ipotekli kredi bankaları 1840'lardan itibaren faaliyet göstermeye başladı. Dönemin önde gelen finansçılarından biri Yunanlı banker Georg Simon Sina'ydı.
 - 18 İlk Sanayi Devrimi'ni izleyen birkaç on yılda, ortalama bir tekstil firmasının istihdam rakamları ketende 93, ipekte 125 ve pamukta 176 kişiydi. Pamuk eğirme dalında çalışan ve tek bir işletmeyi bir malik ya da iki veya üç ortakla işleten sanayici, F. Crouzet'nin deyimiyile (1985, 17) "mükemmel sanayiciydi" (Clapham, 1930, 196; Berg, 1994, 126). Bundan birkaç on yıl sonra, II. Sanayi Devrimi'nin yarattığı dalgayla, büyük şirketler ortaya çıkmaya başladı: 1870'lerin başında, Essen'deki Krupp atölyesinde yaklaşık 12.000 kişi, Fransa'da Schneider'de 12.500 kişi istihdam ediliyordu (Hobsbawm, [1975] (1996, 213).
 - 19 Société Générale ekonominin farklı sektörlerini, örneğin dış ticaret, kömür ve diğer sanayi kollarını finanse etmek için alanlarında uzmanlaşmış iştirak şirketleri kurdu. 1835 ile 1840 yılları arasında, bankanın sanayi portföyünün değeri 5,7 milyondan 38,6 milyon franka çıktı. Bu tutarın yüzde 36'sı ulaşım, yaklaşık yüzde 57'si de metal sanayisi ve kömür madenciliğinden geliyordu. Bankanın bu başarısı, aynı amacı güden ve aynı faaliyetleri yürüten Banque de Belgique'in 1835 yılında kurulmasına yol açtı. Öte yandan bu banka, yedi yıl faaliyet gösterdikten sonra iflas etti.
 - 20 Péreire kardeşlerin 1835 ile 1852 yılları arasındaki ilk önemli girişimleri, Fransız demiryolu sisteminin inşaatıyla yakından bağlantılıydı. Péreire kardeşler daha sonra İsviçre, İspanya ve Rusya'da da demiryolu inşaatı yaptı.
 - 21 20. yüzyılın başlarında, Banque Nationale pour le Commerce et l'Industrie (1901) ve Banque de l'Union Parisienne gibi birkaç yeni ve büyük banka faaliyete geçti.
 - 22 Fransız bankalarının, birkaç uluslararası ortakla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan, Romanya ve Rusya'da çok büyük girişimleri vardı. Rus devletine verilen kredilerin aşağı yukarı üçte ikisini Fransız bankaları sağlıyordu (Bonin, 1991, 75).
 - 23 Frankfurt Borsası'nda ilk defa, 1820 yılında, Avusturya Merkez Bankası hisse senetleri işlem gördü; ancak daha fazla şirket hissesinin (Bayerische Hypotheken- und Wechselbank hisselerinin) borsada alınıp satılabilmesi için on altı yıl daha geçmesi gerekcekti (Heyn, 1981).
 - 24 Hubert Bonin, iki bankacılık devriminden bahsetmektedir. Bunlardan birincisi, özel ve yerel bankaların ortaya çıkması, aşağı yukarı 1750 ile 1840 arasında gerçekleşti; Crédit Mobilier ve Alman evrensel yatırım bankaları tipi bankaların kurulmasıyla özdeşleşen ikinci devrim ise 1870'lerin başında tamamlandı (Bonin, 1991, 72).
 - 25 Basel Bankası, İsviçre'deki Walter Boveri Şirketi'yle ilgileniyordu; Credit Suisse ve Stockholm Enskilda Bank ise elektrik şirketleri kurmuştu. 1895'te, elektrik sanayisi için Zürih'te bir İsviçre Electrobank'ı kurulmuştu.
 - 26 20. yüzyıla girilirken, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki "şirket birleşmesi çılgınlığının" yeri Avrupa'da bankaların faaliyetleri aldı ve bunlar sayesinde hammadde temini, sanayi üretimi,

ulaşım, pazarlama ile satış sonrası hizmetler arasında ardıl ve öncül bağlantılar kurularak tüm işlemler çok fonksiyonlu tek bir dev şirketin çatısı altında toplandı.

- 27 Her ne kadar Dresdner Bank en büyük sanayi imparatorluğunun sahibi olmuş, önde gelen tüm Alman bankaları farklı sektörlerdeki sanayi şirketlerine büyük yatırımlar yapmış olsa da, bankaların çeşitli sanayi dallarında uzmanlaşmaya yöneldiği de görülmüyordu. Berliner Handelsgesellschaft kömür sanayisine, Darmstädter Bank demiryollarına ve Deutsche Bank elektrik sanayisine hâkimdi.
 - 28 Britanya ve Fransa'daki bankalar yeni sanayi kollarına yatırım yapmamış; Paribas, Société Générale ya da Rothschild ailesi elektrik şirketlerinin hisselerini satın almamıştı. "Sanayide yaratacağı sonuçlar belirsiz, karmaşık ve maliyetli olan... yeni bir teknolojiyle karşılaşan Britanyalılar ve Fransızlar daha tedbirli, mütereddit ve ketum davrandı" (Broder, 1991, 471).
 - 29 Sanayi devleri aynı zamanda bankacılıkta da nüfuz kazandı. Daha sonraki paragraflarda tartışılacağı üzere, Alman sanayisi benzersiz bir sermaye temerküzü seviyesine ulaştı: I. Dünya Savaşı'ndan önce, 550 büyük sanayi şirketi 1,3 milyon işçi istihdam etmekteydi. Gelsenkirchen kömür madencilik şirketi 37.000 işçi çalıştırıyordu ve Lotharingen ile Lüksemburg'daki demir ve çelik sanayisinin büyük bölümünü satın aldı. Yaklaşık 69.000 işçisiyle Krupp imparatorluğu ve Thyssen holdingi Ruhr bölgelerinin; Rochling, Saar bölgesinin hâkimiydi; Henckel-Donnersmark ise Yukarı Silezya'daki sanayiye kontrol ediyordu.
 - 30 İtalya, yabancı bankaların ülkenin bankacılığının gelişmesinde oynadığı rolün çok iyi bir örneğidir. İtalya'nın birleşmesi tamamlanmadan önceki dönemde ülkede çok zayıf ve geri kalmış bir bankacılık sektörü vardı. 1870 yılından önce, altı banka para basma yetkisine sahipti. Bu altı bankaya ilave olarak, diğer dört kurum tarım kesimine kredi sağlıyor ve toplamda 123 yerel mevduat bankası nüfusun küçük bir kesimine bankacılık hizmeti veriyordu. Bununla birlikte, 1860'lı yıllardan itibaren, Fransız bankaları İtalya'ya girmeye başladı ve demiryolu inşaatına yapılan toplam yatırımın yüzde 60'ını finanse etti. Söz konusu bankalar ayrıca yerel bankacılık işine de el attı. 1860'lı yıllarda, toplamda aşağı yukarı 100 milyon lîre sermayeleri bulunan Torino'daki Banca di Credito Italiano, Floransa'daki Banco del Commercio dell'Industria ve bilhassa Milano'daki Società Generale di Credit Mobiliare, Fransa'daki bankacılık modelini izledi ve sanayiye yöneldi. 1870'li yıllar boyunca anonim şirket türünde 143 banka kuruldu ve bu bankaların toplam sermayesi 792 milyon lîre ulaştı. Buna karşılık, banknot basanı da dahil olmak üzere aralarından bazıları 1890'ların ortalarında iflas etti. İtalya'da bankacılık neredeyse yok olmuştu.
- 1870'lerdeki ağır bankacılık krizi, bankacılık sektörünü dramatik bir dönüm noktasına getirdi. Berliner Handelsgesellschaft, Bleichröder Bank ve önde gelen Alman bankaları sektöre girdi; karma hizmet veren en büyük iki modern İtalyan bankasını (Banca Commerciale Italiana ve Credito Italiano) kurdu. Almanya'dan gelen yatırım ve Alman tipi bankacılığa başlanmasının yolu açıldı. İtalyan sermayesiyle iki modern banka daha kuruldu: Banco di Roma ve Società Bancaria Italiana. 1895 yılında, para basma yetkisi olan altı farklı banka yerine, modern bir merkez bankası olarak Banca d'Italia kuruldu. 1896 ile 1914 yılları arasında toplanan yarım milyar lîrelik mevduatlar bankacılık sistemini güçlendirdi. Ağırlıklı olarak Alman desteğiyle ve Alman bankacılık geleneğinin izinden gidilmesi sayesinde, modern İtalyan bankacılığı Kuzey İtalya ekonomisindeki dramatik değişime ve sanayileşmenin başlangıcına köklü bir katkıda bulundu. Alman sermayesi, yeni yatırım bankaları aracılığıyla İtalya'daki elektrik ve kimya sanayilerine yatırım yaptı.
- İtalya'nın siyasi birliğini sağlamadan önce yaşadığı iktisadi kalkınmada temel rolü oynayan dış yatırımlardı; diğer taraftan, Risorgimento'dan sonraki on yılda dahi dış kredilerin ve dış yatırımın sağladığı sermaye, ülke içinde biriktirilen sermayenin yarısı kadardı. İtalya'da daha geç başlayan ekonomik büyümeye dış yatırımlar katkıda bulundu ancak yatırımlar 1890'lardan sonra hızla düşmeye başladı ve bunların yerini iç finansal kaynakların alması gerekti.
- 31 İngiltere Merkez Bankası ilk defa 1890 yılında Baring Brothers şirketini kurtarmak için bir operasyon düzenledi. Fransa Merkez Bankası ve İtalya Merkez Bankası da izleyen yıllarda benzer roller üstlendi.

- 32 1796 yılında bir grup banker, Paris bankalarının bankası olarak hizmet verecek özel bir banka olan Caisse des Comptes Courants'ı kurdu. 1800 yılında bu banka yeniden düzenlenerek Banque de France [Fransa Merkez Bankası] adıyla Paris bölgesinde para basma hakkını aldı. Öte yandan bu hak, Nantes'tan Bordeaux'ya ve Lyon'dan Marsilya'ya kadar ülke genelinde dokuz taşra bankasına daha tanınmıştı. Fransa'da para basma hakkının münhasıran Fransa Merkez Bankası'na verilmesi ancak 1848 yılında gerçekleşti ve diğer dokuz taşra bankası bu bankanın şubeleri haline getirildi. O zamandan sonra merkez bankası yoğun bir şube ağı kurmaya başladı ve 1900 yılında ülke genelindeki şube sayısını 411'e çıkarttı.
- 33 İsviçre'deki St. Gallen ve Cenevre bankaları kapılarını 18. yüzyılın ortaları ve sonlarına doğru açtı. Pictet Bank ve Cie Bank, 19. yüzyılın başlarında modern ticaret bankaları haline geldi ve demiryollarıyla sanayiye yatırım yaptı.
- 34 Zengin özel bankalara ilaveten, Viyanalı Rothschild, Simon Sina, Arnstein ve Eskeles, Wodianer ve Königswarter bankaları da devletlere ve tarım kesimine kredi açıyordu. Rothschild ve Sina aileleri 1830'lu yıllarda demiryollarına ve sanayiye yatırım yapmaya başladı. O yüzyılın ilk iki çeyreğinde yüz yirmi dört mevduat bankası da faaliyet göstermekteydi. 1850'li yıllarda birkaç yeni banka daha kurulmuş olmakla birlikte, "şirketlerin, sanayinin, tarımın ve inşaatın faydalanabileceği karmaşık ve modern bir kredi pazarı henüz oluşturulmamıştı" (Baltzarek, 2005, 24-25).
- 35 Credit-Anstalt, Prag, Peşte, Brünn, Kronstadt, Lemberg ve Trieste'deki şubeleriyle, kısa süre içinde Orta Avrupa'nın en önde gelen bankacılık kurumu oldu.
- 36 Anonim şirket türünde kurulmuş bankaların sermayesinin yüzde 67'si Viyana'daki en büyük on bankanın tekelindeydi ve bu bankalar Monarşi'nin batı vilayetlerindeki bu tür şirketlerin toplam sermayesinin yüzde 53'ünün sahibiydi. Prag'daki bankacılık da genişlemişti; bu yönde atılan en önemli adım 1868 yılında Živnostenská Banka pro Čechy a Moravu'nun kurulmasıydı. 1890 yılında, Viyana bankalarının sermayesi Prag bankalarınınkinin dokuz, 1913'e gelindiğinde ise dört katıydı.
- 37 Sigortacılığın ilkel biçimleri çok eskilere dayanmaktaydı. Köy komünleri ve loncalar, bir çeşit örgütlü sosyal "sigorta" imkânı sunuyordu. Erken modern yüzyıllarda, yardımlaşma dernekleri ve defin cemiyetleri gibi sivil örgütler kendi üyelerini "sigortalıyordu." O dönemde, sigorta şirketlerinin öncülleri de Londra'da ortaya çıkmıştı; bunlar büyük yangından (1666) sonra yangın sigortası satarken, taşradakiler için de canlı hayvan sigortası sunuyordu.
- 38 18. yüzyıl başlarında ilk deniz sigortacılığı şirketi (Royal Exchange Assurance and London Assurance) faaliyetlerine başladı. 1793 yılında, Yardımlaşma Derneği Yasası ile sivil kuruluşlar da düzenlemeye tabi hale getirildi. Deniz sigortacılığı Edward Lloyd'un işlettiği kahvehanede 1871 yılında kurulan Society of Lloyd's, modern sigortacılığın önde gelen isimlerinden biri oldu.
- 39 Britanya'da 1840'lı yıllarda kurulan Prudential, Universal Railway Casualty Compensation Co., Accidental Death Insurance Co., Farmers' and Gardeners' Hailstorm Insurance Co. ve Farmers' and Grazers' Cattle Insurance Co. şirketleri, Lloyd's ve diğer ilk sigorta şirketlerini takip etti. Soci  t   Anonyme des Assurances G  n  rales de Paris (1818), ilk defa deniz, yangın ve hayat sigortalarını tek bir şirket çatısı altında 1840'larda birleştirdi. Compagnie Française du Ph  nix (1820), 1844 yılında emekli maaşı ve koruma planlarını uygulamaya koydu. 1848 yılında Fransa'da anonim şirket olarak kurulmuş otuz üç sigorta şirketi faaliyet göstermekteydi. Kantonal yangın sigortası İsviçre'de 1805 yılında zorunlu hale getirildi ancak ilk modern sigorta şirketleri, 1861'de çıkan ve yol açtığı zarar 8 milyon İsviçre frankına ulaşan mahvedici Glarus yangınının ardından ancak kuruldu. Öte yandan, yine 1861 yılında, Helvetia Fire ve St. Gallen sigorta şirketleri de faaliyetlerine başladı. 18. yüzyıl sonlarındaki Mecklenburg Hail Insurance Association ve canlı hayvan sigortası kurumlarını takiben, 1890 yılında Almanya'nın en büyük sigorta şirketlerinden biri olan Allianz AG kuruldu. F  rs  kringsaktiebolaget Skandia şirketi, yangın ve hayat sigortası satan küçük bir şirket olarak 1855 yılında faaliyete geçti ve 1890 yılına gelindiğinde diğer birçok branşta da poliçe satıyordu. Hayat sigortası sektörünün henüz emekleme a  masında oldu   1800 yılında, Britanya ve Fransa'nın toplamında satılan hayat sigortası poliçelerinin toplam teminat değeri yalnızca 1,6 milyon dolardı. Buna kar  şlık, 1875 yılına gelindiğinde Britanya, Fransa ve Almanya'daki hayat sigortası sektörünün varlık toplamı 2,461 milyar dolara, 1900 yılında ise 6,53 milyar dolara ulaştı.

- 40 Şirketlere yönelik yangın sigortalarının reasüransı önceki dönemlerde de vardı ancak sigorta şirketlerinin sigortalanmasının kurumsallaştırılmasına dönük çalışmalar ağırlıklı olarak 1860'lı yıllarda yapıldı. Şehri mahveden Hamburg yangınının ardından 1841 yılında kurulan Köln Reasürans şirketi muhtemelen Avrupa'da bu alandaki ilk şirketti. Bununla birlikte, 1860'lı yıllarda, Compagnie Française des Réassurances, Magdeburg ve Zürih merkezli Swiss Re (1863) şirketleri de kuruldu. Britanya'daki ilk reasürans şirketi kapılarını 1867 yılında açtı (Pearson, 2001).
- 41 Başkalarının parasına yöneticilik yapan direktörlerin “özel ortaklıklardaki ortakların kendi paralarına gösterdikleri heves dolu ihtiyat ile bu paralara göz kulak olmasını beklemek pek doğru değildir... İhmal ve israf... böyle şirketlerin işlerinin yönetiminde... mutlaka galebe çalacaktır” (Smith, alıntılan Pollard, 1965, 112).
- 42 Bu şirketler (örneğin Portekiz, Hollanda, Britanya, Danimarka'nın Asya'da ve Fransa'nın Güneydoğu Asya'da kurduğu şirketler) gayrimenkul edinen ve davaya konu edilebilecek bağımsız tüzel kişiliklerdi. Devletlerden kârı tekel hakları almışlardı, hisseleri çok değerliydi ve dağıtımları kâr payı çok büyüktü. Buna karşılık, bankacılık ve deniz sigortacılığı da dahil olmak üzere bu şirketlere devletler tarafından verilen tekel hakları, 1800-1830 döneminde neredeyse tamamen kaldırıldı.
- 43 “Pamuklu ve keten kumaş işleyecek bir atölyenin, o âna kadar uygulanagelmış olanlardan daha geniş ölçekli bir plana göre kurulması... tek bir kişi ya da birden fazla hissedar çok büyük sermaye koymadan mümkün değildir” (1779 tarihli Commons' Journal; Harris, 2000, 174'te alıntılanmıştır).
- 44 Fransa'da sermayesi hisselerle bölünmüş şirketler kraliyet izniyle kurulabiliyordu. 1816 yılından sonra, anonim sigorta şirketleri tüm ülkeye hızla yayıldı. 1848'e gelindiğinde otuz anonim sigorta şirketi faaliyetliydi. Diğer taraftan Fransa, anonim şirketlerin kuruluşunu serbest bırakacak yasayı 1867 yılına kadar çıkarmadı. Danimarka Yüksek Mahkemesi 1827 yılında ticari şirketlerde sınırlı sorumluluğu kabul etmek ve anonim şirketleri hukuki şahıslar olarak tanımlamakla birlikte, Danimarka hükümeti yasal düzenlemeyi ancak 1917 yılında yaptı. Hamburg ve Bremen, sınırlı sorumlu şirketlerin kuruluşunun onaya tabi olmaması prensibini hemen benimsedi ve sadece tescil edilmelerini şart koştu. Öte yandan, Kuzey Almanya Konfederasyonu'nun şirketlerin serbestçe kurulabileceğini düzenleyen yasayı çıkardığı 1869 yılına kadar, anonim şirketlerin kurulmasındaki sınırlamalar devam etti. 1870'lerin ortalarındaki krizin ardından Alman Parlamentosu, 1884 yılında, şirket hisselerinin aşgari nominal değerini yükseltmek ve finansal verilerin açıklanmasını zorunlu tutmak suretiyle bu şirketlere yeni sınırlamalar getirdi. Buna karşılık, 1880'lerin sonlarından itibaren, bu gibi aşırı düzenlemeler yük olmaya başladı ve hükümeti yeni bir şirket türü yaratmaya yöneltti: Gesellschaft mit beschränkter Haftung (GmbH), sınırlı sorumlu şirket. Kısa süre içinde başka ülkeler de benzer düzenlemeler yaptı. Britanya Parlamentosu, 1900 yılında çıkardığı Şirketler Yasası ile sınırlamalar koyup finansal şeffaflık şartı getirdi ama çok geçmeden sınırlı sorumlu şirketlerin yaratılmasına izin verdi (Lamoreaux, 2009, 26-27).
- 45 Buna karşılık, 1873 yılındaki borsa krizinin ardından çıkartılan yeni yasalar (1874) anonim şirketlere daha ağır –şahıs şirketlerinin iki katı kadar– vergi yükü getirdi ve devletin borsa üzerinde uyguladığı kontrolleri sıkılaştırdı (1875).
- 46 Frankfurt Borsası'nın kökeni, 16. yüzyılda düzenlenen yıllık bir fuara katılan tacirlerin kendi aralarında düzenli olarak buluşmasına dayanmaktadır. Söz konusu buluşmalar 1862 yılında yasal çerçeveye oturtuldu ve Frankfurt Borsası 1779 yılında tahvil ticaretine başladı.
- 47 Ford'un getirdiği sistemde, “montajı yapılacak farklı parçalar mesai boyunca bir istasyondan diğerine kesintisiz bir akış içinde geçmektedir. Ford montaj hattı, şasi montajı için gereken süreyi on iki saatten iki saatin altına indirdi” (Singer, 1998, 242). Taylor, işyerinde süre ve hareket ölçümleri yaptı; her bir hareketi ölçtüktan sonra, işleri daha rasyonel ve daha etkin biçimde yapılacakları şekilde yeniden düzenledi. Taylor'un 1911 yılında yayımlanan *Principles of Scientific Management* [Bilimsel Yönetimin İlkeleri] kitabı, bütün dünyada işgücünü düzenleme biçimlerini etkiledi. Diğer bir Amerikalı uzman (Charles Bedaux) Taylor'un yöntemlerinin, “işbölümünün giderek artmasına, kalifiye işgücünün vasıfsız olandan ayrılmasına,

- vasıflı işlerin mekanizasyonuna dayanarak... standartlaştırılmış ürünlerin seri üretim yoluyla ölçek ekonomisine ulaşma amacıyla tasarlanmış" bir varyantını icat etti (Eden, 2000, 330).
- 48 Sidney Pollard ayrıca profesyonel yöneticiler tarafından idare edilen şirket kavramının genel geçerliliğini de reddetmektedir. "Amerika'daki organizasyon modelinin, epey homojen ve hızla büyüyen bir iç pazara uygun olsa dahi, son derece istikrarsız ve tahmin edilmesi zor bir ihracat pazarıyla bir arada var olan daha küçük, daha çok farklılaşmış ve oldukça istikrarlı bir iç pazara uygun olup olmadığı hayli şüphelidir" (Pollard, 1994, 71).
- 49 20. yüzyılın son üçte birlik bölümünde, pek çok modern işkolunda küçük şirketler yeniden önem kazanmaya başladı. Naomi Lamoreaux, Daniel Raff ve Peter Temin tarafından ortaya konulduğu üzere, büyük çok bölümlü şirketlerin rolleri aynı dönemde, Amerika Birleşik Devletleri'nde dahi, önemi yitirmeye başladı (Lamoreaux ve diğ., 2003).
- 50 Müstakil işletmeler "deniz aşırı bölgelerdeki... kârlı işlemleri bir araya toplamak suretiyle sermaye elde etmek" üzere özel olarak kurulmuş şirketlerdi. "O ülke dışında iş yapma amacıyla belirli bir ülkede kurulurlardı" (Wilkins, 1988, 262; Wilkins ve Schröter, 1998, 3). 1880'ler ile I. Dünya Savaşı arasındaki dönemde, kırk altı Britanya, Belçika, Fransa, İsviçre ve Almanya şirketi İtalya'da müstakil işletme kurup tescil ettirdi. Bu şirketlerin nominal sermayesi savaş öncesi dönemde 360 milyon lirete ulaşıyordu. Benzer ticari faaliyetler Rusya'da da gerçekleştirildi.
- 51 Amerika Birleşik Devletleri'nde, 1890 yılında çıkartılan Sherman Anti-Tröst Yasası ile tekel kurulması yasaklandı ve Standard Oil Tröstü birkaç bağımsız şirkete bölündü. Tröst karşıtı yasalar şirketleri birleşmeye ve çok bölümlü şirketler kurmaya zorladı.
- 52 Alman tipi kartelleşme Avusturya-Macaristan'da da baskındı. 1900 yılında, Habsburg İmparatorluğu'nda elli altı Avusturya-Macaristan karteli vardı ve bu karteller önde gelen sanayi kollarının çoğunu kontrol ediyordu (Berend ve Ránki, 1955, 89).
- 53 En büyük sanayi imparatorluğunu kontrol eden Dresdner Bank'tı; Schaffhausensche Bankverein ise Renanya bölgesindeki sanayi kompleksinin hisselerinin büyük bölümünü almıştı. Deutsche Bank temsilcileri, elektrik sanayisindeki şirketlerde büyük miktarda hisse tutuyordu. Bankalar, Ruhr ve Renanya bölgelerindeki "kömür ve demir evliliğinde" asli rol oynadı.
- 54 "Bazı sanayi kollarında, örneğin Corn bölgesindeki kalay madenlerinde, tersanelerde ve Güney Galler'deki kimi demirhanelerde, çalışanlara tıbbi destek verilmesi yaygın bir uygulamaydı... bu hizmete genellikle yardım sandıkları tarafından verilen destek ve emekli maaşı uygulaması eşlik etmekteydi" (Pollard, 1996, 202). "Cemaati yanına çekmeye çalışan müteşebbisin, kendi çalışanlarından ne kadar kopuk olursa olsun... bu çalışanların çok farklı ihtiyaçlarını karşılamak zorunda olduğu somut bir gerçektir ve bu yüzden zorla da olsa çalışanlarına belli bir ölçüde insanca davranmak zorundaydı" (Pollard, 1965, 206).
- 55 Danimarka 1891 yılında katılım payı alınmayan emeklilik sistemi başlattı ve bunu birkaç refah devleti adımı takip etti. Danimarka, Norveç ve İsveç'in üçü de çeşitli sağlık ve emeklilik sigortası planlarını yürürlüğe koydu. Hatta İskandinav modern refah devletinin öncülüğünü yaptı (Kudrle ve Marmor, 1981, 140).
- 56 Küçük yüzölçümüyle İsviçre'de, 1870'lerde bile 23 şirketin çoğu tekstil işi yapan 25 yurtdışı iştiraki vardı. 1900 yılında, 98 çokuluslu şirket yurtdışında 144 iştirake sahipti. I. Dünya Savaşı'ndan önce, İsviçreli şirketlerin dış ülkelerde 265 iştiraki bulunuyordu. Belçika'da da pek çok modern çokuluslu şirket vardı: Cockerill, Gaevert (daha sonra Agfa ile birleşti), Petrofina, Solvay ve diğerleri gibi. Hollanda'da da Unilever, Royal Dutch Shell ve Philips şirketleri vardı (Schröter, 1997, 180-1; Jones ve Schröter, 1993, 52-3, 101-3).
- 57 Çelik sanayisinde Forges et Acières de Marine-Homécourt ve Schneider, elektrik mühendisliğinde Compagnie Française Thomson-Houston, otomotiv sanayisinde Peugeot ve Renault.
- 58 Bunlar arasında Linde, Zeiss, Bosch ve Metallgesellschaft şirketlerinin yanı sıra Siemens ve Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft (AEG) şirketleri ile kimya sanayisindeki IG Farben ve Bayer şirketleri vardı. "Alman elektrik mühendisliği sanayisi, diğer yeni sanayilerin hiçbirinde görülmemiş ölçüde, kuruluşundan itibaren çokuluslu şirketler çıkarttı" (Wengenroth, 1997, 151; Kocka, 1980, 79-88; Jones ve Schröter, 1993, 29).

5 BAŞARILI SANAYİLEŞMENİN ÜÇ YÖNTEMİ

(Sayfa 151-198)

“Sanayi devriminden geçmiş” işkolları sadece çok az bölgede –örneğin Lancashire, Cheshire, Central ve Fife gibi yerlerde– işgücünün yüzde 30’unu istihdam etmekteydi. Çoğu yerde, örneğin Güney İngiltere’de ve İskoçya’nın Highlands bölgesinde, bu oran yüzde 10’un altındaydı ve Londra’da yalnızca yüzde 19’dü (Crafts, 1985, 4-5).

Hayranlık uyandıran karayolu ağı, seyrüsefere müsait nehirleri (Rhône ve Garonne) ve Marsilya limanı, Languedoc bölgesindeki proto-sanayiye yabancı pazarlara açılan mükemmel bir ulaşım ağı sunuyordu. Bölgenin belli başlı şehirleri olan Carcassonne ve Clermont-de-Lodève, 1750 yılına kadar düzenli olarak genişledi ve refah seviyesini korudu. 1732 yılında Clermont’daki toplam işgücü 5.649 kişiydi. Buna ilaveten, 1754’te şehir merkezi için eğirme, dokuma ve taraklama ile uğraşan elli altı köy ve kasaba vardı. Carcassonne, seksen bir köyde kırsal sanayi işçisi istihdam ediyordu.

- 3 1780’li yıllarda Calwer Zeughandlungskompanie şirketinin kırsal sanayide 5.000 işçilik bir işgücü ağı vardı.
- 4 Dağ silsilelerinin sarıp sarmaladığı bu ülkenin köylerinde işgücü, sanayi faaliyetlerinde yoğun olarak kullanılmaktaydı. 19. yüzyıla girilirken, başı çeken sanayi kolları dantel işleme, keten, pamuk, patiska baskısı ve saatçilikti. 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında Schaffhausen ve St. Gallen’de keten üretimi, Neuchâtel’de dantel işleme gelişmişti. Bazı tacir-sanayici aileler 500 ila 600 kırsal sanayi işçisi istihdam ediyordu. 1800 yılında, ilk merkezi fabrika olan Fabrique-Neuve açılmış olmakla birlikte, kendi evinde patiska baskısı yapan 10.000 ila 12.000 işçi vardı.
- 5 Köylülerin evde çalışarak ürettiği saatler, Cenevre’de 1550, Neuchâtel’de 1680 yılından beri yapıyordu. Bir mekanik saati oluşturan yaklaşık yüz küçük parça geleneksel sipariş üzerine imalat sistemiyle üretiliyor, nihai montaj tacir-sanayicinin fabrikasında gerçekleştiriliyordu. Dünyadaki ilk saat dükkânı 1760 yılında Schaffhausen yakınlarında açıldı. 1790’da İsviçre yılda 60.000 saat ihraç ediyordu. İlk modern saat fabrikası Cenevre’de 1840 yılında kuruldu.
- 6 17. yüzyılın ortalarına kadar, “Britanya sanayisinde 1540 ile 1640 yılları arasında yaşanan değişimler... ürettiği lüks tüketim mallarıyla uluslararası pazarlara hâkim olan... Venedik’teki sanayi kollarının her alandaki teknolojik gelişmişliği ile karşılaştırıldığında neredeyse ilkel kalıyordu” (Poni ve Mori, 1996, 161). Dünyanın en büyük ipek sanayisi Cenova, Bologna, Milano ve Venedik’ten ortaya çıkmıştı; 16. yüzyılın sonlarında yaklaşık 100.000 kişiyi istihdam ediyordu.
- 7 Kent Greenfield’in bahsettiği üzere, bu “ipekböcekçiliğinin genişlemesinin doğrudan ve gerekli bir sonucuydu. Bu esnada, tarımdan bağımsız bir sanayinin hedefi olan manüfaktürün ikinci aşaması... [1850’li yıllarda] büyük aşama kaydetmişti” (Greenfield, 1965, 85).
- 8 (1672 yılında bir tacirin kurduğu) Linz yün fabrikası gibi en büyük sanayi işletmelerinin bazıları, geleneksel kırsal sanayi ile büyük merkezi fabrika sistemini birleştirmişti; şirketin yerel temsilcileri evlerinde iplik eğiren binlerce işçiye yün temin edip onlardan iplik topluyor, sürecin son aşaması ise merkezi fabrikada tamamlanıyordu.
- 9 1742 yılında Holič bölgesindeki büyük mülkünde bir İtalyan çini fabrikası, Şaştin’deki büyük mülkünde bir pamuk fabrikası ve Zbiroh’da bir dökümhane kurmuş olan Franz Stephan von Lotharingen, İmparatoriçe Maria Theresa’nın kocası, ilk “sanayicilerdendi.” Franz Stephan, karlı işletmelerini idare etmek için Belçika’dan tekstil işçilerini ve Britanya’dan metal uzmanlarını davet etti. Kont Johann Wallenstein, büyük mülkünde hammadde çıkartmaya başladı. 1704 yılında gümüş madenciliğine başladı, 1712 yılında orduya silah temin eden bir silah fabrikası kurdu, 1715 yılında Horni Litvinov bölgesinde bir yün fabrikası ve dört yıl sonra da bir kömür madeni açtı. Bazı aristokratlar, örneğin Kosmonosy-Jusefov Dul bölgesinde Kont Bolza ve 1795 yılında Namesti bölgesinde Kont Heinrich Haugwitz (imparatoriçenin başbakanının yeğeni), ilk tekstil üreticileri oldu.

- 10 Yün sanayisi mekanize edilmemişti. 1841 yılında, Liberec bölgesindeki büyük tekstil merkezinde 3.000 tezgâhtan sadece 40'ı mekanize tezgâhtı. 1850 yılında, Brno'daki tekstil merkezinde yün üretiminin altıda beşi loncalar tarafından gerçekleştiriliyordu.
- 11 II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde, ülkelerin sanayileşmede olgunluk seviyesine, Alexander Gerschenkron ve Walt W. Rostow'un tabirleriyle, ani bir "büyük sıçrama" sayesinde mi yoksa "kalkışa hazırlanarak" mı ulaştığını açıklığa kavuşturmaya çalışan şiddetli akademik tartışmalar yaşandı (Gerschenkron, 1957; Rostow, 1960). Yeni araştırma ve hesaplamalar bu resmi önemli ölçüde değiştirmiştir.
- 12 Jaroslav Purš'un (1960) öne sürdüğü ancak geniş çevrelerce kabul edilmeyen görüş, bu dönemi Britanya Sanayi Devrimi ile aynı kefeye koymaktadır. Richard Rudolph (1976) erken modern yüzyıllardan başlayan kesintisiz bir süreçten bahsetmektedir; John Komlos (1983) tercihini 1825-1830 döneminden yana kullanır; Herbert Matis (1972) 1830 ve 1840'lı yılları tercih eder; Nachum Gross (1966) büyüme oranlarının en yüksek olduğu dönemin 1865-1885 olduğunu (yüzde 4,1) ancak bu dönemin ardından yavaşladığını (yüzde 3,4'e kadar) savunur; Eduard März (1968) 1850'lerde ve 1867-1873 arasında görülen yükselişin "hatalı çıkıştan" öteye geçmediğini ve ancak 1895 yılından sonra gerçek bir "kalkış" yaşandığını öne sürmektedir (Rudolph, 1976, 50-5, 84).
- 13 1800 ile 1834 yılları arasında Britanya ihraç mallarının ortalama yıllık değeri 38 ila 40 milyon sterlin iken I. Dünya Savaşı öncesinde 455 milyon sterline ulaştı.
- 14 Britanya'nın 1870 yılından sonra yaşadığı çöküş üzerine yapılan çalışmaları derleyen karmaşık bir külliyat Dormois ve Dintenfass (1999) tarafından yayımlanmıştır.
- 15 Alman Thomas Mann, bir ailenin nesiller boyu süren hikâyesini anlattığı *Buddenbrooks: Verfall einer Familie* (1901) [*Buddenbrooklar / Bir Ailenin Çöküşü*, çev. Kasım Eğitim ve Yedigâr Eğitim, Can Yayınları] adlı kitabında, iktisadi ve manevi durumlarındaki sürekli bozulmadan mustarip, ticaretle uğraşan zengin bir Lübeck'li ailenin üç nesillik destanını anlatmaktadır. Britanyalı John Galsworthy'nin yazdığı üçleme, *Forsyte Saga* (1906-1921), baskın ve sahiplenici içgüdüleriyle Soames, kurnaz ve güçlü Yaşlı Jolyon ve resimle uğraşmak için Forsyte ailesinin ticaretten ibaret dünyasını bırakan uçarı ve sanatçı ruhlu Genç Jolyon üzerinden, orta üst sınıfa mensup Forsyte ailesinin hikâyesini anlatmaktadır.
- 16 Ticaret dengesi 1870'li yıllarda sağlanmış olmakla birlikte Britanya'nın ticaret açığı izleyen dönemde artmıştı. 1910'lu yılların başlarında, Britanya'nın Avrupa'ya yaptığı ihracatın 65,8 milyon sterlinlik değeri, Kıta Avrupası'ndan gelen 98,9 milyonluk ithalatla karşılaştırıldığında çok aşağıda kalmıştı.
- 17 Olson, argümanını olumsuz örnekler üzerinden sunabilmek amacıyla mevcut kurumların tamamen yok edildiği II. Dünya Savaşı sonrası Japonya ve Almanya'nın ekonomik başarılarını savaşın olumlu sonuçlarından biri olarak değerlendirdi.
- 18 Almanya'daki verimlilik oranları kimya (yüzde 26,6), demir ve çelik (yüzde 37,8) sanayilerinde çok daha yüksek, ancak tekstil ve giyim sanayilerinde yüzde 16,4; kömür madencilğinde neredeyse yüzde 22; gıda ve içecek sanayisinde yüzde 33 daha düşüktü.
- 19 Sidney Pollard, *Britain's Prime and Britain's Decline* kitabında bu konuları üç yüzden fazla sayfa boyunca inceleyip şu sonuca varmıştı: "Hangi açıdan incelenirse incelenir, başarısızlık ya da rekabet becerisinin olmayışı denebilecek hiçbir şey yoktu... [Britanya]... savaştan önce... bilim ve teknoloji eğitimi ve araştırmalarını geliştir[ebilmişti]... [ve] 1913'e yaklaşırlarken Britanya ekonomisi... Avrupa'daki en verimli ekonomiydi... ekonominin temelleri sağlamdı" (Pollard, 1989, 266, 270-1).
- 20 İnsani Gelişme Endeksi kişi başına GSYH, ortalama yaşam süresi ve eğitim kriterlerini karmaşık bir hesaplamayla birleştirmek suretiyle insan refahını yansıtmaktadır.
- 21 Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*'nde, "Bu yüzden üreticinin emeği işlediği malzemelere genellikle değer katar... Buna karşılık, hizmetçinin emeği değere hiçbir şey eklemesiz..." demiştir (Smith, [1776] 1976, 430, Lee, 1994, 117'de alıntılanmıştır).
- 22 Bauwens, modern spicilik tekniklerini öğrenmesi amacıyla Britanya'ya gönderilmişti ancak o, dönüşte mekanize bir pamuk eğirme fabrikası açtı. 1798'in sonunda, Bauwens, modern tekstil makineleri –İngiltere'den kaçırılmış ilk çıkık makinelerini– satın aldı. Pamuk eğirme ve

dokuma fabrikaları kurdu, çırkık makineleri dahil olmak üzere makine ve teçhizat yapmaya başladı. Bauwens ayrıca Flandre'a ilk atkı mekiğini ve buharlı motoru getirip kayınbiraderinin fabrikasına kurdurdu. Bauwens'in kayınbiraderleri de –çoğunlukla tüccar ailelerden geliyorlardı– tekstil sanayicileri oldu.

- 23 1834 yılında 200.000 olan pamuk iğ sayısı 1913 yılında 1,5 milyona çıktı.
- 24 John Holker yeni icat edilmiş iplik eğirme makinesinin çizimlerini 1771 yılında Fransa'ya getirdi; Lancashire'lı James Milne, 1785 yılından sonra ilk su tezgâhlarını yaptı ve Fransa'daki on yedi fabrikayı mekanize etti. Fransa'nın Normandiya ve Picardie bölgesinde daha 1770'lerde bile çırkık kullanılıyordu. Herzog ailesinin Orléans'taki pamuk fabrikası ve bunun yanı sıra her biri 10.000 iğ çalıştıran birkaç büyük şirket, Fransız Devrimi esnasında Fransa'yı modern fabrika sistemiyle tanıştırdı.
- 25 James Jackson, Job Dickson, John Heathcote, Isaac Holden ve diğerleri tekstil fabrikaları kurdu, makine ithal etti; buharlı motorlar, lokomotifler ve yeni teknolojiler üretti. Bu müteşebbisler tabii ki az sayıdaydı: 1830 yılından önce yirmi dört buharlı motor üreticisinin beşi Britanyalıydı.
- 26 Bazıları ev yapımı ve 10.000 beygirgücü kapasiteli olmak üzere Fransa'da kullanılan buharlı motor sayısı 1810 yılında 200 ve 1830 yılında 625 idi. Modern, mekanize pamuk fabrikası sayısı 1799 yılında 37 iken 1810 yılında 266'ya çıktı. 1807'de, Paris'te 15 firma iplik eğirme makinesi ürettiyordu.
- 27 Kömür üretimi 1811 ile 1865-1869 arasındaki dönemde 0,8 milyon tondan 12,7 milyon tona yükselerek Belçika'nın üretimini yakaladı ancak Britanya'nın 105 milyon tonluk üretiminin hâlâ çok gerisindeydi.
- 28 Bu oranlar, ülkedeki istihdam yapısını ortaya çıkarmak için Wayne Synder (2006) tarafından sahada yapılan titiz tarih araştırmalarına dayanmaktadır. Araştırma çeşitli bölgelerde yapılmış ve Fransa nüfusunun yüzde 1,5'ine karşılık gelen bir örneklem kümesi oluşturulmuştur.
- 29 Brno'daki tekstil fabrikalarının birinde, Britanya'dan ithal edilen ilk buharlı motor 1816 yılında faaliyete geçirildi. Württemberg'li Alman Heinrich Luz Brno'ya yerleşti ve 1821 yılında bir makine atölyesi açtı. 1841 yılına gelindiğinde, Avusturya-Bohemya'da kullanılan buharlı motorların yaklaşık üçte birini Luz üretmişti.
- 30 1820 yılında Escher Wiss, hem yurtiçi pazara hem dış pazarlara üretim yapacak bir tekstil makinesi fabrikası açtı. 1853'te, ülkedeki iğün yüzde 39'una, her biri 10.000'den fazla iğ çalıştıran on iki büyük tekstil fabrikası sahipti. Pamuk dokumacılığı ülkeye 1835 yılında geldi ve 1850 yılı itibarıyla ülkede 3.000 makine tezgâhı vardı. 1867'ye gelindiğinde bu sayı 13.000'e yükselmisti.
- 31 1840 itibarıyla 626.000, 1860 itibarıyla da 2,2 milyondan fazla pamuk iği faal durumdaydı. 19. yüzyılın ortalarında tekstil sektöründe, sanayideki toplam işgücünün yaklaşık beşte birine karşılık gelen, 789.000 işçi istihdam edilmekteydi.
- 32 1788 yılında Prusya'daki kömür madenlerinde sadece 3.200 işçi çalışmaktaydı. Halbuki 1801 yılında, Ruhr madenlerinin derinleştirilmesi projesinde ilk buharlı motor kullanıldı. Silezya ve Saar'da geleneksel yöntemlerle kömür çıkartılan havzalar da dahil edildiğinde, kömür madenlerinden toplam 1,8 milyon ton antrasit ve yarım ton linyit çıkartılıyordu.
- 33 1834 yılına kadar, modern kokkömürü ile ısıtılan fırınlar Almanya'daki demir üretiminin sadece yüzde 5'ini karşılıyordu. 19. yüzyılın ortalarında dahi, 220 fırından yalnızca 39'u kokkömürü kullanıyordu. Buna karşılık 1856 yılına gelindiğinde, demir üretiminin yüzde 56'sı modern yöntemlerle yapılır olmuştu. Demir üretimi 1830'da toplam 110.000 tona ve 1860'da 529.000 tona ulaştı.
- 34 19. yüzyılın ortalarında Piemonte ve Lombardiya'daki tekstil sanayisi 60 fabrika ve 200.000 iğden oluşuyordu ama 1876 yılına gelindiğinde iğ sayısı 745.000'e çıktı. Yirmi yıl içinde 0,3 milyon tondan 2 milyon tona yükselen kömür ithalatı, Kuzey İtalya'daki sanayinin gelişmeye başladığının açık bir işaretiydi.
- 35 1880 yılında 1,6 milyon pamuk iği faaliyeteyken 1914'te bu sayı 4,9 milyona çıktı. Makinelerdeki beygirgücü kapasitesinin dörtte biri tekstil sanayisinde kullanılıyordu. I. Dünya Savaşı'ndan önce, Avusturya-Bohemya'daki sanayi üretiminin yüzde 41'ini tekstil sanayisi karşılamak-

taydı. Bu bölgede 6,2 kilogram olan kişi başına pamuk tüketimi Fransa'dakinden fazla (5,4 kg), Belçika ve Almanya'dakine yakın (6,6 ve 6,8 kg) ancak Britanya'dakinin çok gerisindeydi (16 kg). Avusturya-Bohemya'daki sanayi üretimi 1880 ile 1913 yılları arasında dört kattan fazla arttı. Toplam sanayi üretiminin yaklaşık beşte biri demir ve makine sanayisinden gelmekteydi. İmparatorluğun lokomotif üretiminde kendi kendine yeterli hale geldiği, Prag ve Viyana'da mühendislik merkezleri kurduğu 1870 yılından önce dahi makine yapımında ilerleme kaydedilmişti. Makine yapım sanayisindeki toplam üretimin değeri 1870 yılında 60 milyon kron iken 1912 yılında 630.000 milyona çıkmıştı (sabit fiyatlar üzerinden hesaplanmıştır). Sanayideki toplam büyümeye bakıldığında, makine yapımı Avusturya sanayisinin en dinamik sektörlerinden biri haline geldi: 1882-1894 ile 1908-1912 arasında sanayideki toplam yıllık büyüme yüzde 2,4 iken bu sektördeki büyüme yaklaşık üç kat daha fazlaydı (yıllık yüzde 7,1).

- 36 Appert her türlü gıdayı, cam kavanozlara doldurup hava geçirmeyecek şekilde kapattıktan sonra suda kaynatarak konserveliyordu. *L'art de conserver les substances animales et végétales* [Hayvansal ve bitkisel maddeleri muhafaza etme sanatı] üzerine yazdığı kitap, gıdanın tenekelere kutularda muhafaza edilmesinin patentinin alınması gibi bir dizi icada yol açtı. Gıdaların bu şekilde işlenmesi iki yıl sonra Britanya'da da uygulanmaya başladı; Bryan Donk ve John Hall söz konusu patenti satın aldı ve donanma için konserve gıda imal etti.
- 37 Bununla birlikte, gıdaların taşınması, yük trenlerinde buz kalıpları ile soğuk muhafaza edilmeleri sayesinde çözülen önemli bir sorundu. Fransız gemisi *Frigorifique*, Fransız mühendis Charles Tellier'in icadı olan metil-eter soğutma makinelerinden üçü tarafından suni olarak soğutulmuş etlerden oluşan kargosuyla 1876 yılında Atlas Okyanusu'nu geçti. Öte yandan bu sorunun gerçek çözümü, Ferdinand Carré'nin patentini aldığı (1860) ve ilk defa Fransız gemisi *Paraguay*'da kullanılan, -27 ila -300 C ısıda amonyaklı soğutma yöntemiyle geldi. Bu çözümler 1891 yılında *Ice and Refrigeration* dergisinde tanıtıldı.
- 38 Kooperatif fikri, Avrupa'da Robert Owen'in girişimlerine, Britanya'daki perakendeci Cooperative Society (1844), Cooperative Wholesale Society (1864) ve Cooperative Union'a (1869) kadar uzanan köklü bir geçmişe sahipti. Kooperatiflerin sayısı 1910 yılında 18.000'i geçti; yaklaşık 30.000 yeni kredi kooperatifinin kurulması, Avrupa'da tarımın finansmanını kolaylaştırdı. Hollandalı patates üreticileri, patates nişastası üretimi için 1898 yılında bir kooperatif kurdu.
- 39 Tamamen makineleşmiş ilk tekstil şirketi 1830'da kuruldu ancak 1860 yılında pamuk sanayisinde kullanılan iğ sayısı 56.000'den azdı. 1910 itibarıyla bu sayı 487.000'e çıktı ve pamuk tüketimi 70.000 tondan 2,1 milyon tona fırladı.
- 40 Söz konusu cemiyet kapsamlı faaliyetler tertip ediyor, ödül koyuyor, uluslararası yazışmalar başlatıyor ve kırsal ekonomiyi ilgilendiren makaleler yayımlıyordu. 1773 yılına gelindiğinde, yirmi beş ciltlik makaleyi basmış ve Fransızcaya çevirtmişti.
- 41 Almanya doğumlu eczacı Heinrich Nestle 1839 yılında, yirmi beş yaşındayken, İsviçre'ye taşındı ve ismini, kulağa Fransızca gibi gelen Henri Nestlé olarak değiştirdi.
- 42 Macaristan'dan imparatorluğun batı bölgelerine gönderilen mal miktarı 1850 ile 1913 yılları arasında on iki kat artmıştı.
- 43 Avusturya-Bohemya'daki büyükbaş hayvan mevcudu 5.126 baş hayvandan 9.160 baş hayvana, domuz mevcudu da 2.156'dan 6.431'e yükseldi.
- 44 Alman kimyacı Andreas Marggraf'ın icadı olan bu yenilik, beyaz Silezya pancarını seçen ve 1801 yılında dünyanın ilk şekerpancarı fabrikasını kuran öğrencisi Franz Carl Achard tarafından kullanıma sokulmuştu.
- 45 Biranın yüzyıllardır üretilmesine, Britanya'daki son derece gelişmiş bira imalatı sanayisinin çok uzun bir geçmişi olmasına karşılık, koyu ve çoğu zaman düşük kaliteli sıcak ve üstten fermente edilmiş biranın (*ale*) yerini soğuk ve alttan fermente edilmiş biranın (*lager*) almasıyla modern bira sanayisi 19. yüzyılda doğmuş oldu. 1876'da, *lager* üretimi pastörizasyon ile standart hale getirildi.
- 46 Fransız René Réaumur 1722 yılında çeliğin, dökme demir ile dövme demir arasındaki bir ara ürün olduğunu fark etti. İsveçli Tobern Bergman, Réaumur'dan elli yıldan uzun bir süre sonra, üç demir türü arasındaki farkın sebebinin içerdikleri karbon olduğunu anladı (ve içeriğe grafit adını verdi) (Mokyr, 1990, 169).

- 47 Bessemer'in Sheffield'da kurduğu şirket, dünya çelik sanayisinin merkezi haline geldi.
- 48 Sulh mahkemesinde kâtiplik yapan Thomas, Britanya Sanayi Devrimi'nin muhtemelen son amatör mucidiydi.
- 49 19. yüzyılın ortalarından itibaren, büyük demiryolu inşaatları demir, çelik ve makine sanayilerine bağlı çeşitli yeni sektörlerde devrim niteliğinde değişikliklere yol açtı. 1850 ile 1910 yılı arasındaki dönemde, Batı Avrupa ve İskandinavya'da 165.000 kilometreden fazla demiryolu hattının inşa edildiği unutulmamalıdır. Yeni teknoloji çağının doğumunda ve 19. yüzyılın ikinci yarısında sanayileşmenin hızla artmasında demiryolları önemli bir unsurdur.
- 50 "Değişim sistemin bir parçasıydı... 20. yüzyıla girilirken [yeni icatlar sayesinde yeni sanayi kolları ortaya çıktı:] elektrik ve motorlar; organik kimya ve sentetikler; içten yanmalı motor ve otomotiv; hassas üretim ve montaj hattı. II. Sanayi Devrimi adını hak etmiş bir dizi yenilik yaşandı" (Landes, [1969] 1995, 235).
- 51 Organik kimyanın Alman kurucusu (Liebig) Paris'te öğrenim görmüş ve önde gelen Fransız akademisyenlerden ders almıştı. Liebig, Paris'teki laboratuvar sistemini kopyalamıştı.
- 52 Kekulé, Liebig ile tesadüfen tanışan ve ondan kimya öğrenmek için üniversiteye kaydolana bir Alman mimardı. 1890 yılında, Kayzer'in huzurunda Berlin belediye binasında Kekulé'nin onuruna bir "Benzol festivali" düzenlendi.
- 53 Carl Duisburg, 1863 yılında kurulmuş ve Friedrich Bayer'e ait olan küçük Alman boya fabrikasını yeniden düzenledi. Genç kimyacı Felix Hoffman, Eberfeld'deki yeni araştırma laboratuvarında, 1899 yılında salisilik asiti başarıyla rafine etmeyi, bu asitin tehlikeli yan etkisini –midde üretilen koruyucu organizmanın, prostaglandinlerin, yok edilmesi– ortadan kaldırmayı başardı. Sadece üç yıl içerisinde, aspirin üzerine yapılmış 160 inceleme ve çalışma yayımlandı.
- 54 18. yüzyılın sonlarında denemeleri yapılan buharlı motorlu kara araçları işe yaramadı. Belçikalı Jean-Etienne Lenoir'ın 1859 yılında geliştirdiği, gaz ve hava karışımıyla çalışan deneysel motor merak uyandırdı. 1862 yılında Fransız Alphonse Beau de Rochas, verimli bir dört zamanlı motorun çalışma prensiplerini açıklayıp patentini almıştı ancak onun modeli asla geliştirilmedi.
- 55 Otto, nesli hızla tükenen amatör mucitlerden biriydi, teknik eğitim almamış bir gezici satıcıydı ve II. Sanayi Devrimi'ne damgasını vurdu.
- 56 Bu icatlardan biri, (1887 yılında Wilhelm Maybach tarafından patenti alınan) benzinin karbüratör içinden motora enjekte edilmesi yöntemi idi.
- 57 Göçmen bir Alman ailesinin çocuğu olarak Paris'te doğan Rudolf Diesel, Fransa-Prusya savaşı sırasında akrabalarının yanına Augsburg'a gönderilmiş ve Münih Politeknik'te okumuştur.
- 58 Volta'nın geliştirdiği kimyasal pil (1800), Ohm'un elektrik devresi (1827), Faraday'ın elektromanyetik indüksiyonu (1831), zaman içinde kendilerine farklı uygulama alanları bulmuş ve birçok yeni sanayi kolunun kurulmasına yol açmıştı.
- 59 1903 yılına gelindiğinde, Britanya'da nüfusu 100.000 kişiden fazla şehirlerin neredeyse tamamına elektrik veriliyordu, ancak şehirli nüfusun sadece yüzde 6 ila yüzde 7'si elektrikli aydınlatmayı kullanıyordu. 1906 yılında, Fransa'da 3.000 yerleşim birimi elektrik enerjisine kavuştu.
- 60 1879 yılında, Britanya'nın 1 milyon tonu aşan üretimi Almanya, Fransa ve Belçika'nın toplam 922.000 tonluk üretimini geçiyordu; önde gelen çelik üreticilerinin toplam üretiminin yarısından fazlasını Britanya karşılıyordu. 1910-1913 döneminde Britanya, çelik üretimini daha da artırıp yaklaşık yedi katına çıkarttı ve 7,66 milyon tonluk üretim yaptı.
- 61 Amerika Birleşik Devletleri, 1880 ile 1913 arasındaki dönemde, üretimini 1,25 milyon tondan 31,3 milyon tona yükseltti; 1913'te dünyadaki toplam üretimin yüzde 42'sini ABD gerçekleştiriyordu.
- 62 İşin aslı, Peter Temin'in (1963) açıkladığı gibi, gelişmekte olan ABD ve Alman ekonomilerindeki çelik talebi, bu ülkelerdeki koruyucu gümrük uygulamaları, belli başlı çelik üreticisi ülkelerde kaynak maliyetlerinin birbirine yaklaşması, Britanya'nın hâkimiyetini doğal olarak azalttı. Britanya'nın rakibi olan ve hızla sanayileşen ülkelerdeki sanayiler, ilave talebin büyük bölümünü karşılıyordu.

- 63 1850 ile 1914 arasındaki dönemde, Vestfalya'daki ağır sanayilerin sahibi-yöneticisi olan 248 müteşebbisin yüzde 82'si biraz yükseköğrenim görmüş, yüzde 71'i de diplomasını almıştı. Bilim okullarındaki dokuz yıllık, "gerçek" liselerdeki (*gynasium*) sekiz yıllık eğitim sayesinde iyi eğitilmiş sanayiciler ve yöneticiler yetişiyordu (Pierenkemper, 1979, 51).
- 64 Yeni kurulan elektroteknik sanayisinde iki dev firma (AEG ve Siemens) pazarın yarısını tekeline aldı. 1907 itibarıyla, karteller sanayi üretiminin dörtte birini kontrol ediyor ve düzenliyor-du (Tilly, 1991, 112).
- 65 Modern demir ve çelik sanayisinde Fransa da büyük güçlerden biri haline geldi. Düşük kaliteli fosforlu demir cevherinin kullanılmasına imkân sağlaması nedeniyle, yeni Thomas prosedürü, Fransa'nın kendi demir ve çelik sanayisini geliştirmesinde hayati önem taşımaktaydı.
- 66 1870 ile 1913 yılları arasında, antrasit üretimi yıllık 26,4 milyon tondan 190,1 milyon tona ve çıkartılan linyit miktarı 1,8 milyon tondan 872 milyon tona yükseldi.
- 67 August Borsig, Josef Anton Maffei ve Emil Kessler'in kurduğu fabrikalar demiryolları için üretim yapmaya başladı. Demir işleme ve makine sanayisinde 1875 yılında 600.000 kişi istihdam edilirken bu sayı 1913 yılında 1,9 milyona yükseldi.
- 68 Almanya'daki klorin üretiminin yüzde 65'i elektroliz yöntemiyle elde edilirken Britanya'nınki yüzde 18'de kalmıştı. Britanya'nın ilk dönemlerde Leblanc prosedürü ile sağladığı ilerleme, eski teknoloji çok uzun süre muhafaza edilince, değişimin önünde engel yarattı.
- 69 Friedrich Bayer 1863 yılında küçük bir boya fabrikası kurdu ancak 1884 yılında iflasın eşiğinden döndü. Bayer bunun üzerine Carl Duisburg adında genç bir kimyacıya işe aldı. Duisburg sentetik boyaları icat etti; daha da önemlisi, araştırma ve patent bölümünün başı olarak ilaç üretimine başladı. Bayer, Duisburg'un yönetim ve liderliğinde araştırma alanında öncü şirketlerden biri haline geldi. Duisburg, 1890 yılında Eberfeld'de ilaç araştırmalarının ihtisaslaşan laboratuvarlar kurdu. Benzer bir şekilde, İsviçre'de, Alexandre Clavich'in kurduğu küçük tekstil boyama fabrikası 1884 yılında, daha sonraları dünyanın önde gelen ilaç şirketlerinden biri olan dev CIBA şirketi haline gelecek, yeni bir şirkete dönüştürüldü; bu yeni şirketin çalışanlarının yüzde 20'si mühendislerden, teknisyenlerden ve araştırmacılardan oluşmaktaydı. Yine 1880'lerde, J.R. Geigy'nin kurduğu kimya firması ile Alfred Kern ve Eduard Sandos'un kurduğu ilaç şirketi, İsviçre ilaç sanayisini Avrupa'da başı çeken sanayilerden biri haline getirdi.
- 70 Sanayide güç üreten makinelerin kapasitesi 1860 yılında 178.000 beygirgücüyken 1913 yılında 3,6 milyona çıktı.
- 71 "Veliht Prens Rudolf'un Avusturya'dan başlayıp tüm dünyayı saracak bir ışık denizi fikrini ortaya attığı 1883 yılında, sevinçten havalara uçan Viyana, Elektrik Sergisi'nin kapılarını açtı... [Aslında tam tersi gerçekleşti ve] yabancı şirketler ülkenin elektriğe kavuşturulmasında baskın bir rol oynadı" (Sandgruber, 1994, 231-2). 1890 yılına gelindiğinde Avusturya'da altı elektrik santrali daha faaliyete girmişti ancak, 1900 yılında dahi, Viyana'da havagazı bağlanmış ev sayısı elektrik bağlanmış olanlardan üç kat daha fazlaydı. Evlerin sadece yüzde 3'üne elektrik bağlanmıştı. Buna karşılık, 1914 yılı itibarıyla, büyük şehirlerin çoğuna 358 elektrik santralinden elektrik verilmekteydi. Bu santraller savaştan önce 370.000 kW elektrik ürettiyordu.
- 72 Yoğun nüfusa sahip ve ulaşım ağı kuvvetli olan Kuzey İtalya'daki kentsel yerleşimler, modern sanayileşmenin merkezi haline geldi. I. Dünya Savaşı'ndan önce, İtalya'nın nüfusunun yüzde 45'i kuzeyde yaşıyordu. Nüfus yoğunluğu (kilometrekareye 153 kişi) ve okuma yazma bilmeyenlerin azalması (1871 ile 1911 yılları arasında yüzde 54'ten yüzde 11'e düşmüştü), bölgenin Batı Avrupa'ya benzemesine yol açtı.
- 73 Ülkenin orta kesimleri biraz geride kalmıştı. Öte yandan güney bölgeler, kuzeyin modern dönüşümünü izlemedi ve 10. Bölüm'de aktarılacağı üzere, modernleşmede farklı bir seviye ve yöntem uyguladı.
- 74 I. Dünya Savaşı'ndan önce Britanya 2,5 milyar ve Fransa 1,8 milyar kW saat elektrik üretirken Almanya ise 8,01 milyar kW saat elektrik ürettiyordu.
- 75 Şirketin Almanya'da 57.000, yurtdışında da 24.000 çalışanı vardı. Şirket, elektrik santrali yapımına başladı. Ülkenin elektrik üretimi 1900 yılında 960 milyon kW seviyesindeydi ancak sadece 1911 yılında yüzlerce yeni santral yapıldı ve 110 yeni santral faaliyete geçirildi.
- 76 Peugeot bisiklet fabrikası, otomobil üretimi için dönüştürülen ilk fabrikalardan biriydi.

6 BİLGİNİN VE DEVLET MÜDAHALESİNİN YARATTIĞI MUCİZE: İSKANDİNAVYA (Sayfa 199-216)

Tahıl üretimi 1720 ile 1815 yılları arasında, bazı on yıllık dönemler itibarıyla azalma görölse de, genel olarak yüzde 75 arttı. Söz konusu artış tahıl ithalatını sonlandırmakla kalmadı, ayrıca ihraç edilebilecek üretim fazlasını da beraberinde getirdi. Tarımsal üretimdeki artış nüfustaki artışı geçiyordu; kişi başına üretimdeki yıllık artış yüzde 0,4 ile yüzde 0,6'ydı. Ülkeyi vuran (ve etkisi genellikle sadece belirli bölgelerde hissedilen) kıtlık, 1860'larda yaşandı (Magnusson, 2000, 3-5).

Üretim 1740'larda 42.000 tona ulaşmış olmakla birlikte, izleyen yarım yüzyılda durakladı. Yüzeyden çok derine inilmesi gerekmeyen açık madenlerde demir cevheri madenciligi nispeten kolaydı. Demir ilkel fırınlarda üretiliyordu ancak 17. yüzyılda daha büyük Alman ve Fransız tipi fırınların kullanılması sayesinde eritme süreci iyileştirilmişti.

- 3 İsveç'teki demir üretim seviyesini Rusya 1760'ta, Britanya 1795'te yakaladı ve sonrasında da büyük farkla geride bıraktı.
- 4 Danimarka'da makineleşme çok yavaş ilerledi; 1855 yılında, el sanatlarına dayalı küçük ölçekli sanayide üretilen malların değeri 56 milyon kron olarak ölçülürken, mekanize fabrikalarda üretilen malların değeri yalnızca 18 milyon krondu.
- 5 İsveç'in ihraç ettiği işlenmemiş ağaç miktarı, 18. yüzyılın ortalarından 1870'lere kadar yüzde 566 oranında arttı.
- 6 İsveç, 1600 ile 1720 yılları arasında, İmparatorluk Çağı (*Stormaktstiden*) olarak adlandırılan ve savaşlarla geçen bir dönem yaşadı: Bahsedilen yılların yetmiş beşinde ülke savaş halindeydi. İsveç, yıkıcı Otuz Yıl Savaşları'nda belirleyici rol oynadı; orduları Rusya'nın büyük bölümünü ve hatta Orta Avrupa'yı işgal etti. 17. yüzyılın ortalarında Danimarka ile yaptığı iki savaş neticesinde ülkenin doğal sınırları belirlendi. Finlandiya'yı 1809 yılında Rusya'ya kaybetmiş olmakla birlikte, İsveç, 1814 yılında Norveç'le kurduğu ikili krallığı 1905 yılına kadar devam ettirdi.
- 7 Bu reformu taçlandıran başarıyla –1865 anayasasıyla– dört toplumsal sınıfın yapısı değiştirildi; modern iki kamaralı bir parlamento kuruldu.
- 8 Kalmarunion (1397), üç İskandinav ülkesinin tek bir hükümdar altında birleşmesi, Danimarkalıların hâkimiyetine yol açarken, İsveçlilerin 1434 ve 1436 yıllarında iki defa ayaklanmasına sebep oldu. İsveçli köylü orduları Danimarkalıları İsveç'ten attı. O zamandan sonra, İsveç'te belirleyici rolü oynayan köylü sınıfı oldu.
- 9 1749 tarihli Arazi Birleştirme Yasası, 1783 tarihli Yer Ölçümü Yasası, 1803 ve 1807 tarihli çevirme kararnamele ve 1827 tarihli Yeniden Dağıtım Yasası.
- 10 İskandinav Protestanlığı kabul ettiğinde, Katolik Kilisesi'ne ait topraklar müsadere edilip kraliyete ait topraklar haline dönüştürüldü; bunlar 16. yüzyılın başlarında bölgedeki sahipli arazilerin üçte birine denk düşüyordu.
- 11 Sandberg, İskandinavya'nın bu ilginç ve o bölgeye özgü durumunu “yoksul ama gelişmiş” ifadesiyle tanımlamış; başka bir deyişle, ekonomide geri kalmış bu ülkelere “göz alıcı büyüklükte bir beşeri ve kurumsal kapasite” bahşedilmişti (Sandberg, 1979, 225).
- 12 Amerika'daki büyük göçmen nüfusu ve el değmemiş toprakların sınırsızlığı, 19. yüzyılın ikinci yarısında Amerika Birleşik Devletleri'ndeki ekili arazinin üç katına, çiftlik sayısının ise dört katına çıkmasına yol açtı. 1850 ile 1878-1882 arasındaki dönemde, Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Arjantin ve Avustralya'nın toplam yıllık üretimi 3,1 milyon metrik tondan 14,3 milyon metrik tona çıktı. Sadece 1870-1874 ile 1880-1884 arasındaki on yıllık dönemde, ihraç edilen Amerikan tahılının miktarı üç kat arttı. Amerikan tahılının fiyatı, tahıl üreticisi birkaç Avrupa ülkesindeki üretim maliyetinden ucuzdu.
- 13 Hayvan yemi üretimi 1870 yılında önemsiz seviyelerdeydi; sadece 5.000-6.000 hektarlık alan bu iş için kullanılıyordu. I. Dünya Savaşı başlarken, çiftçiler 300.000 hektarlık alanda hayvan

yemi ürettiyordu. Büyükbaş hayvan sayısı 1871 ile 1914 yılları arasındaki dönemde iki kattan fazla artarak 1,2 milyondan 2,5 milyona yükseldi. Domuz sayısı da artarak 442.000'den 2,5 milyona çıktı.

- 14 1870'li yılların başında önem taşımayan kümes hayvancılığı da büyük bir hızla gelişti: Kümes hayvanı mevcudu 1893 yılında 5,9 milyondan 1914 yılında 15,1 milyona çıktı.
- 15 20. yüzyılın başlarında, seksen okulda 7.000 çiftçi düzenli eğitim alıyordu.
- 16 Bir grup çiftçi 1881-1882 kışında Ølgod kilisesinde toplanarak süt ticaretini nasıl geliştireceklerini tartışmaya başladı. Söz konusu grup, katılımcılardan biri olan ve Tune Tarım Okulu'nda mandıracılık eğitimi almış bulunan Jacob Stilling-Andersen'i bir ortak mandıra kurmakla görevlendirdi. Bu, Danimarka'daki ilk kooperatifti.
- 17 Kooperatiflerin her biri bölgesel ve bağımsız faaliyet gösteriyordu; her üyenin tek bir oy hakkı vardı ancak üyelere, kooperatife getirdikleri inek ve süt miktarına göre ödeme yapılıyordu.
- 18 İsveç'te W. Lefeldt, C. Leutschy ve Carl Gustav De Laval, aşağı yukarı aynı dönemlerde, merkezkaç kuvvetiyle krema ve sütü birbirinden ayıran krema separatörlerinin farklı türlerini üretti.
- 19 Geleneksel yöntemlerle evlerde bira üretimine Avrupa'nın tarihi boyunca rastlanmaktaydı. 19. yüzyılın ortalarına değin, geleneksel evde bira yapım yöntemleriyle Danimarka'da "hvidtol" birası üretiliyordu.
- 20 1870 yılında 130.000 hektolitreye olan üretim 1905 yılında 1 milyon hektolitreye çıktı ancak bunun sadece 51 hektolitresi ihraç ediliyordu.
- 21 Norveç'in deniz taşımacılığı kapasitesi 1850 yılında 300.000 tondan (yelkenli gemi filosu) ancak bu kapasite 1914 yılında 1,8 milyon tona ulaştı. 1890 yılından önce bu kapasitenin sadece yüzde 12'si buharlı gemilerden oluşurken, bu oran 1910 yılı civarlarında yüzde 60'a çıktı.
- 22 İsveç'te 1868 yılında açılan ve Göta Nehri'ni suyollarına bağlayan 190 kilometrelik Göta Kanalı sayesinde Göteborg ile Stockholm arasında iç su yolu ulaşımı sağlanmış oldu. Yaygın inşaatlarla İsveç'te yoğun bir kanal ağı oluşturuldu. 19. yüzyılın sonunda, bir kilometre su yolu ortalama 66 kilometrekarelik tapulu araziye hizmet ediyordu ve bu rakam Britanya'dakinin iki katıydı. Danimarka'da da çeşitli küçük suyolları ile Øarnas, Köpenhams ve Thyboron kanalları inşa edildi.
- 23 Nüfusunun az oluşu, ülkenin büyüklüğü nedeniyle mesafelerin uzunluğu ve dağlık arazilerin çokluğu nedeniyle Norveç, demiryolu inşaatı için ideal bir ülke değildi. İnşaat çok pahalıya geliyor ve kârlı olmuyordu. Ülkedeki demiryolu ağı yalnızca mütevazı ölçülerde arttı ve 1870 yılında 400 kilometreyken 1910'larda 3.100 kilometreye çıktı.
- 24 Bazı hesaplamalara göre, 1880'ler boyunca ve sonrasında İsveç'in çektiği yabancı yatırımın tutarı 1,5 milyar kron (400 milyon dolar) seviyesindeydi. Ülkeye gelen yabancı sermayenin yaklaşık yüzde 10'u kredi kuruluşlarına gitmekle birlikte ülkedeki sanayinin yalnızca yüzde 5'i yabancılara aitti.
- 25 Üstelik, Johan Palmstruch ilk özel bankayı (Stockholm Banco) 1656 yılında kurmuş ve para basmıştı. Bu banka, finansal sahtekârlıkta da öncülük yaptı: Gümüş rezervleriyle karşılayabileceğinden daha fazla para bastı ve 1667 yılında bu paralar gümüş madeni paralarla değiştirilemez hale geldi. Banka battı ve Palmstruch ömür boyu hapis cezasına çarptırıldı.
- 26 Bunları 1870'li yıllarda kurulan Landmandsbanken ve Handelsbanken izledi. Danimarka'da 1855 yılında yalnızca sekiz banka varken bu sayı 1875 yılında 36'ya ve 1914 yılında 140'a çıktı. Mevduat miktarı 1857 yılında 51 milyon kron iken 1877 yılında 208 milyona ve 1914 yılında 910 milyona yükseldi.
- 27 1874 yılında İsveç'te 35 ticari banka, 300 mevduat bankası ve 40 ipotek kredisi veren banka faaliyet gösteriyordu. Önde gelen bankaların bazıları, örneğin Svenska Handelsbanken [İsveç Ticaret Bankası], Skandinaviska Kreditbanken [İskandinav Kredi Bankası], Stockholm Enskilda Bank [Özel Stockholm Bankası] ve Göteborg Bankası, bankacılık sektöründeki toplam sermayenin -1860 yılında 206 milyon kron iken hızla artarak 1913 yılında 3,32 milyar krona ulaşan sermayenin- yarısını kontrol ediyordu.
- 28 1900 yılında, 150.000 beygörgücü kapasitesine sahip yirmi üç enerji santrali mevcuttu; 1914 yılında ise 920.000 beygörgücü kapasiteli 123 istasyona ulaşıldı. Söz konusu santraller elektrik,

- çelik, alüminyum ve kimya sanayilerinin kurulmasına zemin oluşturdu. İsveç'teki hidroelektrik sanayisi, I. Dünya Savaşı'ndan önce, 1,23 milyar kW saatlik elektrik enerjisi üretmekteydi.
- 29 Sanayideki gelişmenin ilk döneminde, yıllık yüzde 4,4 büyüme oranı yakalamış mekanize tekstil fabrikaları ağır basıyordu. Kerestecilik sanayisindeki yıllık büyüme oranı yüzde 5'ti. Demir ve çelik üretimi 1825 ile 1855 arasındaki dönemde iki katına çıktı.
- 30 1870'lerin başında, ihraç edilen işlenmemiş ağaç miktarı 2,3 milyon metrekareydi; yüzyılın sonuna gelindiğinde 5,2 milyon metrekareye yükseldi. Norveç'teki ağaç üretimi, sanayideki ağırlığı çok daha az olmakla birlikte, yine de 1850 ile 1870 yılları arasında 600.000 metrekare arttı ve ihracatın yüzde 42'sini oluşturdu. Öte yandan, işlenmemiş ağaç ihracatı, o tarihten itibaren azaldı ve 1910 yılında ihracatın sadece yüzde 13'ünü karşılar hale geldi.
- 31 18. yüzyılda ilk defa ağaçtan kâğıt yapan, Fransız bilim insanı René de Réaumur'dü. Ağacı kâğıt hamuruna mekanik öğütme vasıtasıyla dönüştüren ve 1845 yılında bu yöntemin patentini alan Alman Friedrich Gotlob Keller, modern mekanize kâğıt üretimini gerçekten kurmuş oldu. Öte yandan, Keller'in yöntemi çok geçmeden önemini yitirdi.
- 32 Kibrit imalindeki gerçek atılım, bisülfat fosfor kullanımıyla zehirsiz hale getirilen kibritlerin icadıydı ve bu icat için 1870 ve 1880'li yılları beklemek gerekecekti. Kibrit pazarı, sigara kullanımının hızla yaygınlaştığı dönemde –20. yüzyıla girilirken– bir anda genişledi.
- 33 Bu şirketin geçmişi sanayileşme öncesi kırsal sanayiye dayanıyordu; şirket, 1875 yılında bile 1.300 kırsal sanayi işçisi ve yalnızca 850 fabrika işçisi istihdam ediyordu.
- 34 I. Dünya Savaşı'ndan önce şirketin başına genç bir direktör (Ivar Kreuger) geçti. İki savaş arasındaki dönemde bütün dünyada adını duyurdu.
- 35 1900 yılı itibarıyla ülkede zaten 23 hidroelektrik santral faaliyet gösteriyor ve 110.000 kW elektrik enerjisi üretiyordu; 1914 yılına gelindiğinde, 123 santralle bu kapasite altı kattan fazla artırıldı.
- 36 Christiana Üniversitesi'nde (Oslo) profesör olan Birkeland, mühendis Samuel Eyde ile birlikte, İsveçli Wallenberg ailesinden finansman desteği alarak Notodden'de hidroelektrik santrali inşa etti ve bir fabrika kurdu.

7 NÜFUS YAPISINDAKİ DEVRİM, HAYATIN BAŞTAN AŞAĞI DEĞİŞMESİ VE YAŞAM STANDARDI (Sayfa 217-238)

Kıtlık, Silezya nüfusunu 1730'da, Saksonya'yı 1771-1772 döneminde ve Bavyera'yı 1816-1817 döneminde kırp geçirdi. Kıtlık ile ölü sayısı arasındaki trajik ilişkiyi Finlandiya'da 1696-1697 arasında yaşanmış bir felaket çok iyi ortaya koymaktadır: Kıtlık, Fin nüfusunun üçte biri ile dörtte birini yok etti (Braudel, 1979).

Angus Maddison'a (2001) göre, eski Roma döneminde Mısır'daki ortalama yaşam süresi 24 yıldır, 1301 ile 1425 yılları arasında İngiltere'de 24,3 yıldır ve 1740 ile 1751 yılları arasında Fransa'da 24,8 yıldır.

- 3 "Napoléon döneminde Büyük Savaş'a kadar, on binlerce insan... Kuzey Afrika'ya, Mısır'a ve Doğu Akdeniz'e yerleşmek için kuzeyden güneye inip denizleri aştı." 1847 yılında, Cezayir'in 100.000 kişilik nüfusunun 69.000'ini Avrupalılar, Tunus'un başşehirinin sakinlerinin yüzde 15'ini göçmenler oluşturmaktaydı. 19. yüzyılda, yaklaşık 2 milyon Müslüman Avrupa'dan sürüldü ve Osmanlı İmparatorluğu'na kaçtı (Clancy-Smith, 2011, 3, 5, 13, 99).
- 4 De Besches ile Momma-Reenstierna aileleri gibi müteşebbisler ve 17. yüzyıl İsveç'inin en geleneksel sanayi kolu olan demir imalatında başı çeken isimlerden Louis De Geer, İsveç'e Liège'den göç etti. Alman Heinrich Nestle İsviçre'ye yerleşti; Belçikalı Florentin Robert ve Bavyeralı Josef Groll Çek topraklarında önemli rol oynadı; Abraham Ganz ve Karl Haggenmacher İsviçre'den Macaristan'a göç etti; Schwechat Bira Fabrikası'nın sahibi Anton Dreher, ailesinin

- Macaristan kolunu kurdu. Başka ülkelere çalışmaya giden Fransız mühendisler Belçika, İsviçre ve Hollanda dahil olmak üzere Avrupa'nın dört bir tarafında demiryolu inşaatlarının denetimini yaptı ve Avrupa'daki limanların yarısında iskele ve dok inşa etti. 1849 yılında, Habsburg İmparatorluğu'nda 2.500 Fransız mühendis çalışmaktaydı (Cameron, 1966, 46, 72, 77).
- 5 Britanya Ticaret Bakanı John McGregor'un 1840'ta söylediği üzere: "Fransa'nın Rouen bölgesindeki ve pamuk fabrikalarındaki ustabaşarın Lancashire'den geldiğini; Belçika'daki, Hollanda'daki, Liège bölgesindeki... [ve Viyana'daki] direktörlerin ve ustabaşarın genelde... Glasgow ve Manchester'daki manüfaktürlerden gelen İngiliz ve İskoçlar olduğunu görüyoruz" (Clapham, 1930, 491 içinde alıntılanmıştır).
 - 6 Fransa'daki son veba salgını, Suriye'den Marsilya'ya gelen bir gemi ile "ithal edilmiş" ve 1720-21'de Provence bölgesindeki nüfusun yüzde 32'sinin ölümüyle sonuçlanmıştı. Balkanlar'da ise 1828-1829 ve 1841 yıllarında hâlâ veba görülmekteydi.
 - 7 1870 Fransa-Prusya savaşında Fransa ordusundaki cerrahların gerçekleştirdiği 13.000 amputasyonun 10.000'i ölümle sonuçlanmıştı.
 - 8 1857 yılında bileşik mikroskobun daha fazla geliştirilebileceği anlaşıldı. Jena Üniversitesi hocalarından Ernst Abbe ile güçlerini birleştiren Zeiss, 1872 yılında modern optik teorisini kullanarak on yedi objektifli mikroskop görüntüleme sistemini yaptı.
 - 9 Antropometrik kanıtlar, insanlardaki ortalama boy uzunluğunun zaman içinde önemli ölçüde arttığını ve gıda sıkıntısı çekilmeyen daha zengin ülkelerdeki insanların daha uzun boylu olduğunu gösterdi: İsveç'te yaklaşık 172 santimetre, Britanya'da 166 santimetre fakat daha geri kalmış bölgelerde sadece 161-162 santimetre (A'Hearn, 2003, 370).
 - 10 Çek topraklarındaki Ortaçağ kasabası Brno da bir proto-sanayi merkezi haline geldi. Tahkim edilmiş surlarla çevrili bu kasabada 19. yüzyılın başlarında otuz iki bağımsız sanayi yerleşimi bir anda kuruluverdi ve 1850 itibarıyla şehrin bir parçası oldu. 1902 yılına gelindiğinde şehirde tekstil ve makine sanayisi ile elektrik mühendisliği alanlarında faaliyet gösteren 4.000 modern şirket vardı; şehrin nüfusu 1914'te 200.000'e ulaştı.
 - 11 0 ile 1 arasındaki bu endeks, gelir dağılımındaki eşitsizliği sergilemekte olup 0 değerini aldığı anda o ülkedeki herkesin aynı gelire sahip olduğunu, 1 değerini aldığı anda ise bir kişinin ülkenin tüm gelirini aldığını göstermektedir.

8 AVRUPA'NIN AVRUPALILAŞMASI (Sayfa 239-264)

Sierra Leone 1808'de imparatorluğun parçası haline geldi; 1810 ve 1820'li yıllarda onu Cava, Singapur, Malakka ve Burma izledi. 1840'taki Waitangi Antlaşması ile Yeni Zelanda'daki Britanya hâkimiyeti meşrulaştırıldı. Britanya, 1840 ile 1850 yılları arasında Sindh ile Kaşmir arasında uzanan İndus Nehri Vadisi'ni işgal etti, 1850'lerde de Assam ve Aşağı Burma'yı imparatorluk topraklarına kattı. Kraliçe Victoria 1857 yılında Hindistan İmparatoriçesi olarak taç giydi. 1880'lerde, Belucistan ile Yukarı Burma, Malezya, Kuzey Borneo ve Yeni Gine sömürge imparatorluğuna katıldı. Her ne kadar David Livingstone Afrika'nın içlerini, Zambezi'yi ve Nyasaland'ı [günümüzde Malavi-ç.n.] 1850'lerde keşfetmiş olsa da, Britanya'nın hakiki bir sömürgeci olarak bölgeyi işgal etmesi ancak 1870'lerde gerçekleşti. Sierra Leone, Altın Sahil (Gana), Gambia, Bechuanaland [günümüzde Botsvana-ç.n.], Zanzibar ve Nijerya'nın sömürgeleştirilmesi, Mısır ve Rodezya'nın işgali 20. yüzyılın başında gerçekleşti ve bunları, Britanya'nın Afrika'daki sömürgelerini daha da büyütmesine sebep olan II. Boer Savaşı takip etti. Tibet, 20. yüzyılın ilk dönemlerinde Britanya'nın nüfuz alanına dahil oldu. Tüm bu keşifler, Britanya'nın Asya ve Afrika'da saldırgan bir tutumla inşa ettiği imparatorluğun dönüm noktalarıydı. Sömürgecilik ve emperyalizm, 20. yüzyıla girilirken sosyalist hareketleri ve ideolojiyi meşgul eden temel sorun haline geldi. Marksist teorisyenler, Marksist olmayan J.A. Hobson'un çalışmalarından çok istifade etti. Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals* (1913)

[*Sermaye Birikimi*, çev. Tayfun Ertan, Alan Yayıncılık, 1986] kitabında, kapitalizmin “artı değer” elde etmek için burjuvazi ve proletarya dışında “üçüncü bir tarafa”, daha sonra adlandırılacağı şekliyle, Üçüncü Dünya’yı içeren ve kapitalist olmayan bir sektöre ihtiyaç duyduğunu öne sürdü (Luxemburg, [1913] 1975, 299). Alman Sosyal Demokrat Partisi’nin önde gelen teorisini Karl Kautsky, 1914 tarihli *Der Imperialismus* [Emperyalizm] çalışmasında, tamamen farklı bir yorumda bulundu. Kautsky’ye göre, kapitalizmin genişlemek için devasa “tarımsal bölgelere” ihtiyacı vardı. Öte yandan Kautsky, (kapitalizmin ilk aşamasında çocukların da çalıştırılması ve iş günlerinin uzun tutulması gibi) emperyalizmin yalnızca bir siyasi tercih olduğunda ve başka politikalarla değiştirilebileceğinde ısrarcıydı. Bu nedenle kapitalizm, sömürgeler olmadan da varlığını sürdürebilir ve sömürgelerden kaynaklanan çatışmalar kapitalizmin gelecekteki bir aşamasında (Kautsky’nin *ultra-emperyalizm* adını verdiği aşamada) uluslararası işbirliğiyle çözülebilirdi (Kautsky, 1914, 921). Rus Bolşevik teorisyen Nikolay Buharin, 1915 tarihli *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi* adlı kitabında [çev. Uğur Selçuk Akalın, Bağlam Yayıncılık, 2005], geleneksel büyük şehir-köy dikotomisinin tutarlı bir sistem içinde tüm dünyaya yayıldığı, gelişmiş ülkelerin büyük şehir rolünü ve dünyanın tarıma dayalı bölgelerinin köylerin yerini aldığı, popüler kapitalist dünya sisteminin enternasyonalleşmesi gibi popüler bir kavramı kullandı (Buharin, [1915] 1966, 21). 1917 yılında, Vladimir İ. Lenin, “kapitalist gelişmenin son aşaması olarak emperyalizm” kavramını bilinir hale getirdi: Bu aşamada, mal varlıklarını yeniden paylaşmak için karşı karşıya gelen belli başlı emperyalist güçler dünyayı kendi aralarında bölüşmüştür (Lenin, [1917] 1974).

- 3 Fransa 1859 yılında Saygon’u (Vietnam) işgal etti ve güneydeki Nam Ký (Cochinchina), Tonkin ve Laos’a doğru ilerlemeye devam etti. 1860’lar ile 1890’lar arasında Fransız Hindini’ni sömürgeleştirdi. 1880’lerden 1910’lara kadar geçen dönemde, Avrupa’nın yüzölçümünden daha büyük bir alanı kaplayan Benin, Çad, Fransız Guyanası, Senegal, Tunus, Somali, Fildişi Sahili, Dahomey ve (1912’de) Fas, Fransa’nın Afrika’daki imparatorluğunun parçası haline getirildi.
- 4 Sömürgelerinin bazılarını Britanya’ya kaybetmiş olmakla birlikte, Hollanda hâlâ büyük sömürgeci güçlerden biriydi. Hollanda sömürgeleri arasında Doğu Hint Adaları, Cava, Batı Hint Adaları’ndaki bazı adalar, Surinam ve yeni ele geçirilen Kuzey Sumatra (Aceh), Batı Papua ve Bali vardı.
- 5 İspanya, 400 yıllık imparatorluğunun büyük bölümünü 1810 ile 1825 arasında kaybetti; Güney ve Orta Amerika’daki topraklarının yerini çeşitli bağımsız devletler aldı.
- 6 Fransa örneğinde, 1898 yılında masraflar gelirleri 108 milyon frank aştı. 1894 ile 1913 yılları arasında Almanya, kendi sömürgelerine 1 milyar mark harcıyıp sadece 972 milyon marklık bir ticaret hacmi sağlayabildi. İtalya’nın sömürgelere yaptığı harcama da ticaret hacmini geçiyordu.
- 7 Corradini, sosyalistlerin benimsediği, ulusun kendi içindeki sınıf mücadelesi fikrini reddetmekteydi. Onun yerine, “burjuva ve proleter uluslar” arasındaki uluslararası çatışma kavramını destekledi.
- 8 Sidney Pollard bize, büyük ekonomist Pareto’nun 1889 Roma Barış Kongresi’nde iktisadi bütünleşmenin siyasi bütünleşmeye götüreceğini ve 1900 Siyasi Bilimler Kongresi’nin Birleşik Avrupa Devletleri fikrini bir kez daha canlandırabileceğini ilan ettiğini hatırlatmaktadır (Pollard, 1981a, 55).
- 9 Rusya, Finlandiya’ya uyguladığı gümrük vergilerini 1859 yılında aşağı çekti. Rusya’nın 1877 yılında uygulamaya başladığı korumacı gümrük vergilerinden Lehistan da muaf tutulmuştu.
- 10 Adam Smith bu fikrin peygamberi haline geldi ve onun savunduğu modern iktisat, ulusal düzenlemelerden bağımsız olarak, uluslararası finans teorisinin kutsal ideali oldu. David Ricardo bir adım daha ileri giderek karşılaştırmalı üstünlük teorisini geliştirdi ve ticaretin sıfır toplamı bir oyun olmaması nedeniyle, serbest ticaretin hem gelişmiş hem az gelişmiş ülkeler için avantajlı olduğunu savundu. En etkin biçimde ürettikleri malı satın üretmelerinin zor olduğu ürünleri satın aldıkları için her iki taraf da bu ticaretten kazanç sağlıyordu.
- 11 1703 yılında Portekiz ile imzalanan Methuen Antlaşması ve 1786’da Fransa ile imzalanan Eden Antlaşması.

- 12 1842 yılında, Britanya Başbakanı Sir Robert Peel, gümrük vergilerinden elde edilen gelirlerin önemli rol oynamadığı dengeli bir bütçe hazırladı. Büyük bir engelden kurtulan Peel, 750 kalem maldaki ithalat vergisini ve Britanya'da üretilen mallara uygulanan ihracat vergilerini düşürme imkânına artık sahipti. Peel 1845 yılında da gümrük vergilerinde sert indirimler yaptı.
- 13 Markus Lampe'ye göre, Cobden-Chevalier Antlaşması önemli bir atılım değildi; "bu iki ülkenin ihracat malları için özel olarak kaleme alınmış, hiç birinin tek taraflı olarak uygulamayacağı maddelerin yer aldığı bir liberalleştirme antlaşmasıydı" (Lampe, 2009, 1017).
- 14 1863'te Fransa ile İtalya; 1865'te Fransa ile İsveç, Fransa ile Norveç ve Fransa ile İspanya; 1867'de Fransa ile Avusturya ve Fransa ile Portekiz; 1863'te Britanya ile İtalya ve 1865'te Britanya ile Avusturya arasında imzalanan antlaşmalar örnek olarak verilebilecektir.
- 15 18. yüzyılın başlarında imzalanan bu antlaşma ile Habsburg İmparatorluğu'ndan ithal edilen mallara azami yüzde 3 vergi getirilmişti. Dış ticareti çok büyük ölçüde İkili Monarşi'ye [Avusturya-Macaristan İmparatorluğu] bağlı olan (ihracat ve ithalatının, sırasıyla yüzde 88 ve yüzde 57'sini İkili Monarşi'yle gerçekleştiren) Sırbistan, yüz elli yıllık gümrük vergilerini 1880 yılına kadar korumak zorundaydı. Bulgaristan'ın, 1860-1861 döneminde İstanbul'a dayatılmış olan yüzde 8'lik Osmanlı gümrüklerini uygulaması gerekiyordu. Berlin Antlaşması'nın (1878) Sekizinci Paragrafı, Bulgaristan'ın bağımsızlığının onaylandığı madde, eski Osmanlı gümrükleri Bulgaristan'a dayatmıştı. Kendi ticaret politikasını yürürlüğe koyabilmek için Bulgaristan'ı 1894 yılına kadar beklemesi gerekecekti.
- 16 Fransa, para birimi olarak frank kullanan Latin Para Birliği üyelerinin (Fransa, Belçika, İsviçre ve İtalya) 1865 yılında toplanmasını sağladı ve bu toplantıda ortak bir para birimi politikası üzerinde anlaşmaya varıldı. Bundan iki yıl sonra, Paris'te düzenlenen Avrupa Para Kongresi'nde altın standardına geçilmesi savunuldu. Daha sonra, Birleşik Almanya, altına dayalı yeni para birimini (mark) çıkarttı. Hollanda ve İskandinav ülkeleri izleyen iki yıl içinde altın standardına geçerken Latin Para Birliği de 1878'de bu standarda katıldı.
- 17 Amerika Birleşik Devletleri bu yönde daha önce benzeri olmayan bir adım attı. Hamilton'ın tavsiyelerine uyan ABD Kongresi daha 1816 yılında makul ölçülerde korumacı gümrük vergilerini yürürlüğe koydu ve bunları 1824, 1862 ve 1864 yıllarındaki gümrük vergisi yasalarıyla dikkate değer seviyede güçlendirdi. Öte yandan, bu alandaki en önemli değişiklik 1890 tarihli McKinley Yasası ve 1897 tarihli Dingley Gümrük Vergisi Yasası ile yapıldı. Söz konusu yasalarla getirilen önlemler, ithal mallardaki vergi oranını yüzde 57'ye yükseltti. Başka bir deyişle, 20. yüzyılın başları Amerika Birleşik Devletleri'nde yüksek korumacılık ile özdeşleşti.
- 18 İtalya etkin koruma önlemlerini önce 1878'de ve daha sonra da 1887'de, İsviçre de 1884 yılında ve bilhassa 1906'da uygulamaya başladı. Fransa'daki 1892 tarihli Méline Gümrük Vergileri tarım ve sanayi sektörlerini koruma altına aldı; ancak 1910'daki vergilerle en modern sanayi ürünlerinin korunması hedeflendi ve kimyasal malzemeler, kauçuk ve elektrikli ürünler için gümrük vergileri yükseltildi. İsveç tarım ürünlerindeki gümrük vergilerini 1888 yılında tekrar yürürlüğe koydu, sanayi ürünlerindeki vergileri de 1892 yılında yükseltti. Avusturya-Macaristan korumacılığa giden yoldaki ilk adımlarını 19. yüzyılın sonlarında attı; 1906 yılındaki gümrük vergisi düzenlemeleriyle de imparatorluk korumacı politikaları tamamen benimsemiş oldu.
- 19 İspanya, tarım sektörünü koruma altına alan politikaları 1820'den beri uygulamış, 1834'te bu politikaları sertleştirmiş ve daha sonra belirli malların ithalatını hepten yasaklamıştı. 1868 anayasasıyla kurulan rejim serbest ticarete döndü, ancak 1873'teki restorasyon korumacılığı da yeniden getirdi. Rusya, Avrupa'daki en korumacı ülke haline geldi. Kendi emekleme çağındaki sanayisini rekabetten koruma amacıyla daha 1868 yılında gümrük vergileri koydu ve daha sonra bunları 1891, 1893 ve 1900 yıllarında yükseltti. Periferideki fakir ülkeler için *gümrük vergileri* de hayati önem taşımaya devam etti. Örneğin İspanya'da, gümrük vergileri devlet gelirlerinin yüzde 10'unu oluşturmaktaydı ve devletin elinde onu ikame edebilecek başka bir kalem yoktu. Başka bir deyişle, periferi ülkeler için korumacılık ile bütçenin acil ihtiyaçları arasında yakın bir bağlantı vardı.
- 20 1860'larda Elbe Nehri, 1856'da Tuna Nehri ve 1849 yılında da Po Nehri için aynı adımlar atıldı.

- 21 Uluslararası Yataklı Tren Kumpanyası da [Compagnie Internationale des Wagons-Lits] demiryolu seyahatlerini "Avrupalılaştırdı." İsviçre'nin girişimiyle 1874'te başlatılan bir dizi konferans, Orta Avrupa ülkeleri arasındaki demiryolu bağlantılarında uygulanacak standart hukuki ve teknik şartları ortaya koyan hükümetler arası iki antlaşmayla sonuçlandı. Fransa, Almanya, İtalya ve Avusturya-Macaristan, kompartımanların kullanımı ve değişimine ilişkin ortak düzenlemeleri kabul etti. 1887 yılında Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya-Macaristan ve İsviçre'nin katılımıyla Demiryolu Taşımacılığı Teknik Standartlar Birliği kuruldu.
- 22 Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin kuruluş statüsü 1872 yılında yazıldı; Uluslararası Hukuk Enstitüsü 1873'te, Uluslararası Ceza Kanunu Birliği ise 1889 yılında kuruldu.
- 23 1880'lerde denenen suni Volapük (dünya dili) hemen başarısız oldu. Birden fazla dilin konuşulduğu, Rusya-Lehistan sınırındaki Bialistok'ta doğan tabip Ludowik Łazara Zamenhof, kurgusu daha sağlam bir dil olan Esperanto'yu yarattı. Bu dilin gramerini düzenleyen ilk kitabı (*Lingvo Internacia*) 1887'de Varşova'da yayımladı. Her ne kadar 1905 yılında Fransa'da dünyanın ilk Esperanto konferansı düzenlense de bu dil yerleşmedi.
- 24 Sosyalizmin yalnızca bir ülkede zafer kazanamayacağı ve "yerel komünizm" in dünya sistemiyle bağlantısı yüzünden yok edileceği belirtiliyordu (Marx ve Engels, [1847] 1970).
- 25 "Birinci" sıfatı bu dönemi, 1970'lerden itibaren yaşanan çağdaş küreselleşme döneminden ayırt etmeyi sağlamaktadır. O'Rourke ve Williamson bu sürecin I. Dünya Savaşı'ndan sonra akamete uğradığını, iki savaş arası dönemde küreselleşmenin geriye gittiğini savunmaktadır.
- 26 Batı Avrupa ülkelerinin sömürgeleri büyümek için girdiği yoğun rekabet, 1880'lerde birbirine meydan okuyan iki askeri ittifak sistemi, Birleşik Krallık-Fransa Dostluk Antlaşması [Entente Cordiale] ve İttifak Devletleri'nin oluşmasına yol açtı ancak ulus-devletler arasındaki ekonomik bütünleşme sürecini durdurmadı.
- 27 I. Dünya Savaşı öncesindeki kırk yıllık dönemde, Londra ile Kalküta arasındaki jüt fiyatı farkı yüzde 35'ten yüzde 4'e, Londra ile Yangon arasındaki pirinç fiyatı farkı ise yüzde 93'ten yüzde 26'ya indi. Liverpool ile İskenderiye (Mısır) arasındaki pamuk fiyatı farkı da 1837-1846 döneminde yüzde 63,2 iken 1890-1899 döneminde yüzde 5,3'e geriledi.
- 28 Britanya, Fransa, Almanya, Kuzey İtalya ve Avusturya-Bohemya'nın toplam yıllık ortalama ithalatı 1833-1844 döneminde 271,3 milyon ton iken yedi kat artarak 1905-1913 döneminde 1,91 milyar tona çıktı. Fransa, İsveç ve İtalya'nın toplam madenkömürü ve kökkömürü ithalatı, 1830 ile 1905-1913 yılları arasında 1,1 milyon tondan 31,7 milyon tona yükseldi. Britanya, Fransa, Almanya, İsveç ve İtalya'nın toplam yıllık petrol ithalatı 1865-1874 döneminde 184.500 ton iken on beş kat artarak 1905-1913 döneminde 2,77 milyar tona çıktı.
- 29 Neredeyse bütün 19. yüzyıl boyunca, Fransa'nın ithal ettiği malların yüzde 20'si tekstil hammaddeleri idi. Buna karşılık I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce, madenkömürü ve kökkömürü Fransa'nın yaptığı ithalattan aldığı payı yüzde 7 daha artırırken bir diğer yüzde 7'yi de tahıl aldı. Hollanda'da en büyük ithal kalemi tahıl idi (toplam ithalatın yüzde 17'si). Hollanda ve İsviçre'nin yaptığı ithalatın kabaca üçte biri enerji ve hammadde ithalatıydı.
- 30 Kuzey Amerika, Arjantin, Hindistan ve Avustralya, çeşitli gıda malzemelerinden ve hammadde-lerden oluşan ihracatlarını hiç şüphesiz artırdı. Örneğin Britanya 1831'de, ihtiyaç duyduğu buğdayın yüzde 86'sını Avrupa'dan alırken, bu oran 1913'te sadece yüzde 5'ti. Belçika'nın Avrupa'dan yaptığı ithalatın ülkenin toplam ithalatı içindeki payı 1880 yılında yüzde 76 iken, bu oran 1913'te yüzde 66'ya indi. Hollanda'nın yaptığı ithalatta Avrupa'nın payı 1880 ile 1913 arasında yüzde 78'den yüzde 38'e geriledi. Hızla sanayileşen ülkeler deniz aşırı bölgelerden yaptıkları ithalatı artırdı; ithal edilen malların neredeyse tamamı gıda malzemesi ve hammaddeydi. Britanya'nın deniz aşırı yerlerden yaptığı ithalat 1796 ile 1913 yılları arasında on dokuz kat, Fransa'nınki aynı dönemde on yedi kat, Almanya'nınki 1880 ile 1913 yılları arasında beş kat, İsveç'inki ise 1870 ile 1913 arasında altı kat arttı.
- 31 Bu ulusların bazılarında resmi dairelerde ve okullarda kendi anadillerini kullanmak yasaklanmıştı; çoğu da siyasi ve kültürel özerkliğe sahip değildi.
- 32 "Fransa dokumacılık ve aprelemede yoğunlaştı... çünkü Britanya ile arasındaki teknik farkın en az olduğu alanlar bunlardı." Almanya da dokumacılığa ve ihracata dönük örme çorap imalatına odaklandı (Pollard, 1981a, 175-8).

- 33 Her iki yazara göre de, ticaret örutüsünü belirleyen karşılaştırmalı üstünlük değil azlık unsu-
ruydu. Ülkeler, kendi ekonomilerinde olmayan (ya da az bulunan) malları satın alırlardı.
- 34 1815'i takip eden on yılda, Britanya'nın ihraç ettiği sermaye 500 milyon dolara, Hollanda ve
Fransa'nın dış yatırımları ise, sırasıyla 300 milyon ve 100 milyon dolara ulaştı. 1850'ye gelin-
diğinde, Avrupa sermaye ihracının toplamı 2 milyar doları bulmuştu. Bu tutar 1870'e kadar
üç katına çıktı ve 1913 itibarıyla neredeyse sekiz kat artarak 46 milyar dolara yükseldi.
- 35 Amerika Birleşik Devletleri'nin payı da düşüktü ve dünya sermaye ihracının yüzde 7'sini ger-
çekleştirmişti.
- 36 I. Dünya Savaşı'ndan önce, ihraç edilen sermayenin yüzde 24'ü, yüzde 20'si, yüzde 16'sı ve
yüzde 9'u, sırasıyla Kuzey Amerika, Latin Amerika, Asya ve Afrika'ya gitti.
- 37 William Herschel 1801 yılında güneş lekelerinin iklim ve ekonomi üzerindeki etkilerini keş-
fetti. Güneş lekeleri uzun zamandır bilinmekle birlikte, Herschel'in bulduğu, bunların sayısı
ile Londra piyasalarındaki buğday fiyatı arasındaki korelasyondur. Güneş lekelerinin çok sa-
yıda olması dünya iklimine kuvvetli etki yapıyordu; çünkü bu durum, güneşin verdiği enerjiyi
artırıp atmosferdeki sıcaklığı yükseltiyor, az sayıda olması ise tam tersi etki yapıyordu. Bu
dalgalanma, hasatların bir iyi bir kötü geçmesine ve sonuçta tahıl fiyatlarının artmasına ve
azalmasına sebep oluyordu. 1843'te, Heinrich Schwabe, güneş lekelerinin on bir yıllık döngü-
lerle artıp azaldığını gösterdi.
- 38 Britanya'da 1816, 1829, 1831, 1837-1838, 1848 yıllarında; Fransa'da 1818, 1820, 1822,
1825, 1833, 1842, 1845-1846 yılları ile 1850'li ve 1860'lı yıllarda birkaç defa daha.
- 39 Britanya'daki tecrübesini esas alan İngiliz Jevons ve Hollandalı van Gelderen, I. Dünya Sava-
şı'ndan önce yaşanan uzun süreli döngülerin varlığını açıklamıştır.

9 “UYUYAN” PERİFERİLER, GELENEKSEL KURUMLAR VE DEĞERLER (Sayfa 267-298)

Reformculardan biri Tuna Nehri'nde buharlı gemi çalıştırmayı önerdiğinde “en yakın arka-
daşları dahi kafalarını olmaz dercesine salladı. Macaristan'da buharlı gemi mi! Evet, tabii,
başka bir yüzyılda olur!” 50.000 nüfuslu Debrecen kasabasını ziyaret ettiğinde buranın bir
Avrupa kasabasına hiç mi hiç benzemediği dikkatini çekti: “Yağmurlu havada [taş döşenme-
miş] sokaklar çamur deryasına dönüyor” (Paget, 1839, 137, 324).

Portekiz'deki liberal devrim ve modern 1821 anayasası uzun ömürlü olmadı. Ordunun başını
çektiği bir liberal ayaklanma ve 1832-1834 arasındaki iç savaş 1834 ile 1853 yılları arasında
sürekli yaşanan isyanlar ve 1846-1847 dönemindeki yeni iç savaş takip etti. 1891 yılındaki
cumhuriyetçi devrim ise yenilgiye uğratıldı.

- 3 Bu terim yaratılırken, Guiseppe Tomasi di Lampedusa'nın, Risorgimento döneminde Güney
İtalya'daki sosyopolitik koşulları anlatan ünlü romanının isminden hareket edilmişti: *Il Gat-
topardo* (Leopar).
- 4 Bir Rus ölçü birimi; 1 desyatın: yaklaşık 1,1 hektar.
- 5 Lehistanlı soyluların taşıdığı benzersiz üstünlük hissini dışı vurumu, onları Slav ırkına men-
sup Leh köylülerinden göya farklı bir etnik gruba koyan, “kökenlerinin Sarmatlara dayandığı”
efsanesiydi.
- 6 Çeşitli mantarlar ve diğer patates hastalıkları 1807, 1821-1822 ve 1835 yılında birçok bölge-
de patates hasadının büyük bölümünü yok etti.
- 7 Kesin rakam bilinmemektedir. Bazı hesaplamalara göre 1,3 milyon ila 1,5 milyon insan hayatını
kaybetmişti. Munster ve Connaught bölgelerindeki nüfus, sırasıyla yüzde 22 ve yüzde 29 azaldı.
- 8 Vörå bölgesinde nüfusun yüzde 16'sı hayatını kaybetti.
- 9 William McNeill, çok övgü toplayan iki eserinde, *The Rise of the West* [Batı'nın Yükselişi]
(1963) ve *Europe's Steppe Frontiers 1500-1800* (1964) [*Avrupa'nın Bozkır Sınırları*, çev. S.

- Erdem Türközü, Nika Yayınevi, 2017], Balkanlar'da gözlediği, temelde Asya'ya özgü olmakla birlikte coğrafi ortama (dağlık bölgelere) uyarlanmış bir bozkır göçebe kültüründen bahsetmektedir (McNeill, 1963, 1964). Samuel Huntington, meşhur *The Clash of Civilizations* [Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması, çev. Cem Soydemir, Doç. Dr. Mehmet Turhan, Vadi Yayınları, 1995] kitabında, yüzde 70 ila yüzde 90'ı Rum Ortodoks olan Doğu Avrupa toplumlarındaki belirgin "Avro-Asyatik" medeniyeti temasını tekrarlamaktadır.
- 10 Kotkin bu ifadeyi Doğu-Orta Avrupa'da komünizm sonrası, dönüşümü devam eden ve Kotkin'e göre, bir sivil toplum yaratmayan toplumlardan bahsederken kullanmaya başladı. Öte yandan Kotkin, bu olguyu bölgenin tarihsel gelişimi bağlamında ele almamaktadır (Kotkin, 2009).
- "Sivil toplum" terimini ilk defa kullanan muhtemelen, 1767 tarihli *Essay on the History of Civil Society* [Sivil Toplumun Tarihi Üzerine] eseri ile İskoçyalı Adam Ferguson'du. Ferguson, "kendi namına hareket etmeyi seçmiş önemli ya da kolektif taraflardan" bahsetmişti. Ferguson'un sivil toplumu yalnızca "yasalarla yönetilmenin getirdiğini düşündüğümüz özgürlükte" var olabilecekti (Ferguson, 1768, 193-4, 404). 19. yüzyıl Avrupa'sında sivil toplum mevcut değildi; kendi başına örgütlenen topluluk ve kurumların Sanayi Devrimi'nde önemli rol oynadığı Britanya belki bu durumun istisnasıydı. Elli yıldan da uzun bir süre sonra, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki sivil toplumun varlığı Fransız Alexis de Tocqueville'i derinden etkileyecekti. Oradaki tecrübelerini aktardığı *De la Démocratie en Amérique* [Amerika'da Demokrasi, çev. Seçkin Sertdemir Özdemir, İletişim Yayınları, 2016] kitabında, siyasi toplum ile sivil toplum arasında ayrıma gitmiş ve birey ile devlet arasında aracılık yapan örgütlerden bahsetmişti. Tocqueville bu tarz bir toplumun, insanların faal rol aldığı örgütlenmelerin ancak toplumsal mobilitenin güçlü olduğu, yerel özerkliklerin gelenekselleştiği ve özyönetimin uzun süredir var olduğu ülkelerde ortaya çıkabileceğini açıkça teslim etmişti (de Tocqueville, [1835, 1840] 2000).
- 12 Balkan tarih yazımı Osmanlı etkisini ya abartmakta, bölgenin tarihsel "deformasyonunun" sebebi görmekte ya da hafife almakta ve hatta inkâr etmektedir. Maria Todorova (1997), bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından geçmişlerinden kopmuş olmaları nedeniyle, siyasi kurumlar açısından "Osmanlı mirasının önemsiz olduğunu" savunmaktadır.
- 13 Macaristan'da zorunlu ve ücretsiz temel eğitime geçildiği 1868 yılında nüfusun yüzde 68'i hâlâ daha okuma yazma bilmiyordu; bu oran I. Dünya Savaşı'na gelindiğinde yüzde 35'e indi. Avusturya-Macaristan'ın en doğusu ve güneyindeki bölgelerde, Lehistan'da, Rusya'da ve Balkanlar'da durum çok daha kötüydü. Dalmasya'da, 1870 yılında, askere alınanların yalnızca yüzde 1'i imzasını atabiliyordu. Galiçya'da, 1910 yılına gelindiğinde, nüfusun yüzde 50'si okuma yazma bilmiyordu.
- 14 Anton Çehov'un *Vişne Bahçesi* (1904) eserinin kahramanlarından birinin açıkça söylediği gibi, "İnsan ırkı gelişmekte... ancak Rusya'da pek azımız çalışmaktayız. [Elit kesimin] çoğunluğu... hiçbir şey istemez, hiçbir şey yapmaz ve... yoğun çalışmayı kaldıramaz... onlar köylülere hayvan gibi davranır... Burada gerçekten yaşanan sadece pislik, kabalık ve Asya'ya özgü salgın hastalıklardır" (Çehov, [1904] 1917). Çehov'un Rus çağdaşlarından Baron Nicholas E. Wrangel benzer bir gözlemlerde bulunmuştu: "Çalışmak mı istiyorsun? Ne garip! İş yapan bir devlet memurunun kaybolup gideceğini bilmiyor musun?.. Hiçbir şey yapmayan... birkaç sene geçmeden meclis üyesi olan ve her istediğini elde edebilen beyefendiler var" (Harcave, 2004, 35 içinde alıntılanmıştır).
- 15 1897 yılında Belarus'taki tacirlerin yüzde 90'ı Yahudiydi. Vitebsk'teki tacirlerin yüzde 85'i ve Vilna'dakilerin yüzde 98'ini Yahudiler oluşturuyordu (Kiştymau, 2006, 222).
- 16 "[Lehistanlı soylular] Dükkân sahiplerinin değil atalarının geleneklerine göre yaşadılar... [Soylular] altın buzağıya tapılmasını ve faydacılığı [reddetmektedir]... Ulusun tarihi önem taşıyan geçmişinin tamamının tek mirasçısı [soylulardır]... Din, Anavatan, Aile ve Gelenek" (Jedlicki, 1999, 218-19 içinde alıntılanmıştır).
- 17 Romanya'daki aristokratik elitler için de benzer görüşler ifade edilmişti: "Eğitimli Romenler ticarete kariyer yapmaktan kaçınmış, bu gibi faaliyetleri yabancı unsurlara bırakmıştı... Ülke... böylece bağımsız bir orta sınıf inşa etme fırsatından mahrum bırakılmıştır" (Logio, 1932, 115, 118).

- 18 Bu bakış açısında, Batı kapitalizmi aşağılayıcı ve yıkıcıdır. Popülist aydınlar işbirliğine ve kapitalizmden kaçınmaya dayanan bağımsız bir "Rus yolunun" müjdesini veriyordu.
- 19 "Germen-Romenler", despot Katolik Kilisesi'nin ya da Protestanlığın "dini anarşisinin" etkisi altında kalmış, iktidarı seven ve agresif insanlardır. Materyalisttirler ve "demokrasinin getirdiği anarşiyi" benimsemişlerdir.
- 20 Sipariş üzerine imalat yaptıran başka bir tacir, köylülerin "hiçbir şey yapmama aşkından" bahsetmekteydi. Yine bir diğer girişimci, köylülerdeki "düşük çalışma motivasyonunu" anlatmaktaydı. Sanayide çalışan köylüler, daha yüksek ücret alabilmek için emek piyasasından istifade etmeye çalışmıyordu. O döneme ait bu ifadeleri alıntılaman Klaus Gestwa, söz konusu kapitalizm öncesi davranış kalıbını "geçimlik iktisadi yeniden üretim mantığı" olarak adlandırdı.
- 21 K. Zamorski, "paranın asla en önemli değer olmadığı bir ortak değer sistemine" sahip, modernlik karşıtı köylü zihniyetinden bahsetmektedir. Köylük bir proto-sanayi bölgesinde yasietler, şahadetler ve resmi envanter üzerinde yapılmış ve "köylerde, üreticiler gibi tacirlerin de kendi servetlerini üretimle alakası olmayan kurumlara bıraktığını" kanıtlayan bir inceleme atfına bulunmaktadır. "Bu kişiler tüm mal varlıklarını dini sebeplerle kiliseye bağışlamıştı." Bazı durumlarda, müteveffanın serveti in yüzde 20'si mürşif cenaze törenine harcanmaktaydı (Zamorski, 1998, 44).
- 22 Burada farklı şekilde ifade edilmiş olmakla birlikte, 1848 tarihli Komünist Manifesto'nun başlangıcı kıtanın daha gerçekçi bir resmini çizmektedir.
- 23 Konarski, Britanya'da geçirdiği yıllar boyunca Sanayi Devrimi' i şahsen tecrübe etti. 18. yüzyıl sonunda Lehistan'a döndüğünde, ülkenin ilk modern dergisini (*Monitor*) çıkarttı.
- 24 Macar devlet adamı ve aydını József Eötvös 1836-1837 döneminde Paris ve Londra'da dokuz ay kaldı. 1848 yılında devrimci hükümetin üyesi oldu ve 1867 tarihli Avusturya-Macaristan Uzlaşısı'nın ardından Macaristan hükümetinde eğitim bakanlığı yaptı. Günlüğüne şu notu düşmüştü: "Fransız Devrimi'nden bu yana, Avrupa ülkelerinin çoğundaki gelişme göstermektedir ki yeni kurumlar için İngiltere model alınmış, fikirler ve kavramlar Fransa'dan kopyalanmıştır" (Eötvös, 1902, 39).
- 25 Batı'yı model alan reformlara ihtiyaç olduğunu Osmanlı İmparatorluğu bile kabul etmişti. II. Mahmud'un damadı ve Serasker Halil Rifat Paşa 1830'da şöyle söylüyordu: "Eğer Avrupa'nın yolunu benimsemezsek, Asya'ya dönmekten başka hiçbir seçeneğimiz kalmaz." Bundan yedi yıl sonra, Mustafa Reşit Paşa aynı uyarıyı tekrarladı: "Bu süregelen siyasi ve iktisadi krizi ancak Türkiye'yi Avrupalı hayat standartlarına yaklaştıracak reformlar sayesinde aşabiliriz" (Petrosian, 1977, 63-5 içinde alıntılanmıştır). Osmanlı İmparatorluğu'nda 1820 ile 1870 yılları arasında orduda veya hükümette görev yapan üst düzey yöneticilerin yaklaşık dörtte biri Batı'da eğitim almış ya da Batı ülkelerinde vakit geçirmişti. Bunlardan biri, Paris'te eğitim almış ve yaşamış olan (Tunuslu) Hayreddin Paşa'ydı. Sultan Abdülhamid, mali danışmanı olması için Hayreddin Paşa'yı ülkeye davet etti ve 1870'lerde sadrazamı yaptı. Orhan Pamuk, paşaya dair şu gözlemlerde bulunmuştu: "Paşa, dışarıda eğitim almış çok sayıda maliye uzmanından biriydi ve... Batı çizgisinde ulusal reformların... hayalini kurmanın ötesine geçmişti... [İ]nsanlar bu paşadan çok şey bekliyordu, bunun tek nedeni onun bir Osmanlı'dan ziyade Batılı olmasıydı" (Pamuk, 2005, 25).
- 26 İmparatorluğun sürekli savaş halinde olması binden fazla köyün boş kalmasına yol açtı, nüfus artışını durdurdu. 1768 tarihli bir beyanı alıntılaman Nadal, imparatorluğun giriştiği savaşların "uzaktaki vilayetleri elde tutmak isterken... imparatorluğun nüfusunun azalmasına yol açtığına" dikkat çekmektedir.
- 27 Almanya'nın batı yarısı, Kuzey İtalya ve Habsburg İmparatorluğu'nun batı bölgeleri dahil olmak üzere Batı Avrupa.
- 28 Habsburg İmparatorluğu'nun merkezi bölgeleri, özellikle Macaristan Krallığı (Transilvanya ve günümüz Slovakya'sı ile birlikte), İrlanda, Almanya'nın doğu bölgeleri ve Finlandiya, Baltık bölgesi ile Rus Lehistanı dahil olmak üzere Rus İmparatorluğu'nun batı bölgeleri.
- 29 Akdeniz ülkeleri (Güney İtalya dahil), Rusya, Balkanlar ve Habsburg İmparatorluğu'nun en doğu ve en güney bölgeleri.
- 30 1750 ile 1800 yılları arasında, Britanya'nın ve Hollanda'nın nüfusları, sırasıyla yüzde 42 ve yüzde 31 artarken, İspanya ve Portekiz'inki, sırasıyla yalnızca yüzde 26 ve yüzde 28 arttı.

1797 ile 1860 yılları arasında, periferi ülkelerinden İspanya'da yıllık nüfus artışı yüzde 0,63 iken İngiltere'de bu oran yüzde 1,25'ti.

- 31 18. yüzyılın son döneminde Batı Avrupa'da ölüm oranı her bin kişide 37-38 iken, doğum oranı her bin kişide 30 ila 36'ydı. I. Dünya Savaşı'ndan önce, doğum oranları her bin kişide 25 ila 30'a indi, ancak ölüm oranları her bin kişide 14 ila 20'ye düştü.
- 32 Periferide dikkate değer bölgesel farklılıklar yoktu: 1901-1910 döneminde, ölüm oranı İspanya'da binde 25,2, Bulgaristan'da 23,2, Romanya'da 25,7 ve Rusya'da 30,0'dı.
- 33 20. yüzyıla girilirken, Balkanlar'a özgü bir oranla, Sırbistan'da her bin yenidoğanın 232'si ilk bir yıl içinde hayatını kaybetmekteydi.
- 34 20. yüzyıla girilirken Sırp kadın ve erkeklerin çoğunluğu hâlâ on altı ile yirmi yedi yaşları arasında evleniyordu. 19. yüzyıl sonu Macaristan'ındaki ortalama evlilik yaşı kadınlar için on sekiz ve erkekler için yirmi üçtü.
- 35 100.000 kişiye düşen doktor sayısı Almanya'da 34 ve Fransa'da 38'di. Buna karşılık, Macaristan'da her 100.000 kişiye 23, Transilvanya'da 15, Galiciya'da 12 ve Hırvatistan ile Rusya'da 9 doktor düşüyordu.
- 36 1830 ile 1910 yılları arasında, Britanya'daki yıllık nüfus artışı yüzde 0,80 iken Bulgaristan'daki yüzde 1,87 ve Rusya'daki yüzde 1,13'tü.
- 37 İskandinavya bu durumun istisnasını teşkil ediyordu ve savaştan önce bu bölgedeki nüfus yoğunluğu son derece azdı: Kilometrekare başına Danimarka'da 71 kişi, İsveç'te 12 kişi ve Norveç'te 7 kişi düşmekteydi.
- 38 İrlanda'nın nüfusu 18. yüzyıl ortaları ile 1841 arasındaki dönemde dikkat çekici seviyede artmış, 3 milyondan 8,2 milyona yükselmiş, başka bir deyişle 2,7 kat çoğalmıştı. Buna karşılık, ülke nüfusu dramatik bir düşüşle 1861'de 5,8 milyona ve 1911'de 4,4 milyona geriledi, 1841'deki nüfusun neredeyse yarısına indi. Bu benzersiz durum tarımda geri kalmışlığın ve iktisadi gerilemenin sonucuydu. Nüfus artışının yaşandığı dönemlerde İrlanda Malthus Kapanı'ndan kaçmayı asla başaramadı. 1740-1741, 1799-1800, 1816-1817, 1819, 1822, 1836 ve en trajik 1845-1848, 1851 ve 1879 yıllarındaki patates hasadının sürekli kötü geçmesi, peşinden açlık ve kıtlığı getirdi. Açlık ve kıtlık en çok batıdaki en yoksul bölgeleri vurdu.
- 39 Sánchez-Alonso, söz konusu devalüasyon yaşanmamış olsaydı İspanya'nın vereceği dış göçün yüzde 25 artmış ve İtalya'daki göç oranını yakalamış olacağını ilave etmektedir (Sánchez-Alonso, 2000a, 309, 327).

10 MODERNLEŞME FİTİLİNİ TUTUŞTURAN BATILI KIVILCIMLAR

(Sayfa 299-318)

1871 ile 1919 yılları arasında altmış dört Britanyalı madencilik şirketi kuruldu. Çıkarılan demir cevheri miktarı elli kat arttı: 1865'te 0,2 milyon ton iken 1913'te 9,9 milyon tona yükseldi. 1913'te bunun 8,3 milyon tonluk kısmı, üretimin yüzde 84'ü, ihraç ediliyordu. 1913'e gelindiğinde, İspanya'da madencilğe yatırılmış toplam sermayenin yarısını, sayıları 150'yi aşan yabancı madencilik şirketi getirmişti. Madencilik şirketlerinin toplam sermayesinin dörtte biri Britanya, yüzde 12'si Fransa, yüzde 10'undan biraz fazlası da Almanya, Belçika ve İsviçre menşeliydi. Çıkarılan toplam 9-10 milyon tonluk demir, kurşun, çinko, cıva ve diğer demir harici metallerin yüzde 90'ı yatırımcı ülkelere ihraç edilmekteydi.

Fransız sermayesi bu bölgeye başlangıçta büyük ilgi gösterdi: İhraç edilen Fransız sermayesinin 1850 yılında yüzde 10'u ve 1880 yılında yüzde 14'ü Avusturya-Macaristan'a gönderildi. Siyasi mülahazalardan ötürü, Fransa bölgeyle ilgilenmeyi o tarihten itibaren bir anda bıraktı.

- 3 Avusturya-Bohemya, Monarşi'nin batı vilayetleri, çoğunlukla imparatorluğun doğu vilayetlerine sermaye "ihraç ediyordu." 20. yüzyılın başında, Avusturya-Bohemya'nın ihraç ettiği 5,5 ila 6 milyar kronluk sermayenin 4,7 milyar kronu yatırım amacıyla Macaristan'a gönderildi.

Macaristan'daki demiryollarının inşasında Avusturya'nın sermaye yatırımları belirleyici rol oynadı. Her ikisi de Rothschild ailesinin Viyana kolunun kontrolündeki önde gelen iki Avusturyalı şirket (Avusturya Devlet Demiryolları Şirketi ve Tuna Nehri Buharlı Gemi Şirketi) Macaristan'da kömür madencilliğini başlattı; ülkedeki kömür madencilığının yüzde 75 ile yüzde 80'i Avusturya'nın elindeydi. Daha 1863 yılında bile, ülkede faaliyet gösteren buharlı motorların on yedisi Avusturya Devlet Demiryolları Şirketi'nin fabrikalarındaydı. 1850'li yıllar boyunca, Avusturyalı şeker şirketleri Macaristan'da on dört şirket kurdu.

- 4 Fransız Société Générale pour l'Exploitation de Cir Minérale et Pétrole [Maden ve Petrol Çıkartma] şirketi, Kanadalı William MacGarvey şirketi ve Britanyalı John S. Bergheim şirketi Galiçya'da faaliyete geçti. 1890'lar boyunca üretim arttı. Boryslaw bölgesinde Avrupa'nın en zengin petrol yataklarından biri keşfedilince Alman, İngiliz, Fransız, Belçikalı ve Amerikalı şirketler hemen bölgeye geldi. Savaşın önce, Galiçya'daki petrol çıkartma işlerini kontrol eden en önemli şirket, üretimin dörtte birini sağlayan İngiliz Premier Oil and Pipeline Co. idi. Alman Erdöl ve Standard Oil şirketleri de bölgeyle ilgileniyordu. Diğer geri kalmış periferi bölgelerindeki gibi, Galiçya'daki madenleri çıkartmak için gereken tüm önemli yatırımları Batılı şirketler yaptı.
- 5 1885 yılında, bu şirketin demir madenleri devlet kontrolündeki bir başka şirket, Vareser Eisenindustrie AG, tarafından devralındı. 1892'de, üçüncü bir devlet şirketi maden üretimine başladı.
- 6 1907 tarihli işyeri tahririne göre Bosna'da 29.243 sanayi işletmesi vardı ve bunlar ağırlıklı olarak giyim ve gıda işleme üzerine çalışıyordu. İşletmelerin neredeyse tamamı proto-sanayi aşamasındaydı. Üstelik, 25.385 işletmenin tek çalışan işletmenin sahibiydi ve geri kalan şirketlerde ortalama iki ya da üç kişi istihdam edilmekteydi.
- 7 Alman yatırımcılar Steaua Română şirketini, Britanya-Hollanda ortaklığındaki çokuluslu Royal Dutch Shell şirketi Astra Română şirketini, Belçikalı müteşebbisler Telega Oil Co. şirketini, Fransız bir grup Aquila Franco Română şirketini ve Standard Oil şirketi Româno-American şirketini kurdu.
- 8 Yabancılar havagazı ve elektrik üretim sanayisindeki şirketlerde yüzde 95,5 hisseye, şeker sanayisindekilerde yüzde 94 hisseye ve demir, kimya, kereste sanayisindekilerde yüzde 70 ile yüzde 74 hisseye sahipti.
- 9 Banca Natională, Banca Generală Română ve Banca de Credit Romană tamamen yabancı sermayeyle kurulmuş şirketlerdi; Banca Marmorosch ise kısmen öyleydi.
- 10 Özel yabancı sermaye savaşın önce 1 milyon frank daha arttı: Belediyeler tarafından yapılan yatırımlarla ulaşım yatırımlarının yüzde 45'i, tersane yatırımlarının yüzde 25'i, sanayi yatırımlarının yüzde 64'ü ve bankacılık yatırımlarının yüzde 57'si yabancı kaynaklıydı. Hepsi birlikte dikkate alındığında, ekonomideki toplam yatırımların yaklaşık üçte ikisi yurtdışından –ağırlıklı olarak yabancı sermaye girişinin yüzde 64'ünü sağlayan Fransa'dan– geliyordu. İlk yıllarda önemli rol oynamış olan Britanya, nihayetinde, toplam yabancı sermaye girişinin yalnızca yüzde 27'sini karşıladı.
- 11 Britanya kaynaklı sermaye yatırımı Balkanlar'ı 1820 ile 1830 arasındaki dönemde hedeflerken, 1870 sonrasında ağırlık Fransız ve Alman sermaye yatırımlarına geçti. Britanya'nın yaptığı yatırım yaklaşık 100 milyon dolar, Fransa'nınki 540 milyon dolar ve Almanya'nınki 400 milyon dolardı. İsviçre, Hollanda, Belçika ve Avusturya'nın toplam yatırımları yaklaşık 200 milyon dolardı. Toplamda, Balkanlar'a ulaşan yabancı sermaye tutarı 6 milyar franktı (1,25 milyar dolar); bu, iktisadi modernleşmeyi bir ölçüde tetikleyecek kadar önemli bir tutardı.
- 12 Bu ülkeler ve bütçelerinin tamamı yabancı ülkelerin finansal denetimine girdi. H. Feis'in Balkanlar'daki seri iflaslar hakkında yaptığı yorum şuydu: “Her bağımsız devlet kendisini asmayı yetecek uzunlukta organ satın alabilir, tabii yeterince ödeme yaparsa” (Feis, 1965a, 263).
- 13 1861 ile 1893 arasında, Rus devleti yaklaşık 2,5 milyar ruble tutarında dış sermaye finansmanı sağladı; bunun yüzde 90'ı demiryolu inşaatında ve sadece yüzde 5'i sanayi yatırımlarında kullanıldı. 1893 ile 1900 yılları arasında, sermaye girişinin üçte biri zaten sanayiye yatırılmıştı. Savaşın hemen önceki yıllarda, Rusya'ya yabancı sermaye girişi 1,707 milyar rubleye ulaştı ve bunun neredeyse yarısı (800 milyon ruble) sanayiye aktarıldı.

- 14 Rusya'da, toplam yabancı yatırımın yüzde 31'ini oluşturan ve ağırlıklı olarak bankacılık, kömür, demir ve makine sektörünün finansmanına odaklanmış Fransız sermayesinin hâkimiyeti vardı. Britanya sermayesi yabancı yatırımların yüzde 25'ine karşılık geliyordu ve petrol sektöründe belirleyici bir rol oynadı. Bu iki ülkenin ardından yüzde 21 ile Almanya ve yüzde 12 ile Belçika geliyordu. Hem Almanya hem de Belçika makine ve elektrik sanayisine büyük yatırım yaptı.
- 15 Bu ilk adımların en önemlisini, 1867'de Magyar Általános Hitelbank [Macaristan Genel Kredi Bankası] kuran Vienna Credit-Anstalt attı. Wiener Bankverein, küçük Pesti Magyar Kereskedelmi bankasını [Peşte Macar Ticaret Bankası] 1873 bankacılık krizinin ardından modern ve büyük bir bankaya dönüştürdü. Macaristan'ın ilk bankası Pesti Hazai Első Takarékpénztár da [Peşte Macaristan Mevduat Bankası] benzer bir dönüşümden geçti. 1873 itibarıyla Macaristan'da 637 banka vardı ve bunların çoğu Avusturya ya da Alman sermayesiyle kurulmuştu. Macaristan bankalarının toplam sermayesi 1867 yılında 172 milyon kron iken önemli bir artışla 1913 yılında 6,7 milyar krona yükseldi.
- 16 1797 yılında kurulmuş olan İrlanda Merkez Bankası, anonim şirket tipindeki bankacılığı tekeline aldı ve İrlanda ekonomisini finanse etti.
- 17 Sociedad General de Credito Mobiliare Español, Fransız Péreira kardeşler; Sociedad Española Mercantil e Industrial da Rothschild ailesinin Fransa kolu tarafından kuruldu. Ülkenin üçüncü en büyük bankası, Compañía General de España Fransız yatırımıyla kuruldu. 20. yüzyıla girilirken diğer bazı büyük bankalar kurulmuş olmakla ve hakiki İspanyol bankalarının bazıları (örneğin Credito Mobiliario de Barcelona) finansal sistemin önde gelen üyeleri arasına katılmış olmakla birlikte, bu bankaların rolü demiryolları, madencilik, bankacılık ve sanayiye yapılmış 4 milyon pesetalık doğrudan yabancı yatırımla kıyaslandığında yine de tali kalıyordu.
- 18 Fransız bankaları, 1910'larda, iki bankayı (St. Petersburg Özel Bankası ile Moskova Birleşik Bankası) yeniden örgütleyip genişletti. Alman Disconto-Gesellschaft tarafından yönetilen bir konsorsiyum St. Petersburg Diskonto Bankası için finansman sağladı; Bethmann ve Erlanger, birkaç Hamburg bankeriyile birlikte, St. Petersburg Uluslararası Ticaret Bankası'na destek oldu. Russian Bank for Industry and Trade, Londra merkezli Anglo-Russian Bank tarafından 1911 yılında kuruldu (Bovikin ve Ananich, 1991, 154).
- 19 Banca Natională, Banca Generală Romană ve Banca de Credit Român kurumlarının arkasında Alman Disconto-Gesellschaft, Bleichröder Bank, Länder Bank, Darmstädter Bank, Deutsche Bank ve Fransız Crédit Mobilier vardı.
- 20 İspanya'daki demiryolu sistemini Fransız bankaları kurdu ve finanse etti. Rusya'daki demiryolları için Fransız ve Alman yatırımcılar büyük miktarda finansman sağladı. Macaristan, Galıçya ve Hırvatistan'daki demiryolu ağırları Avusturya-Macaristan demiryolu sisteminin parçalarıydı ve ağırlıklı olarak Avusturya ve Alman bankaları tarafından finanse edilmişti.
- 21 Söz konusu projelerden biri –Büyük Kanal– 1804 yılında tamamlandı ve 1836'ya kadar kanala üç kol daha ilave edildi. İkinci proje –Kraliyet Kanalı– 1817 yılında faaliyete geçerken Ulster Kanalı, Ballinamore Kanalı ve Ballyconnell Kanalı, sırasıyla 1842 ve 1860 yıllarında tamamlandı.
- 22 Kanal inşaatı Doğu Alman, Leh ve Rus bölgelerinde de yapıldı. Plauen Kanalı (1745) ile Finow Kanalı (1746), Elbe Nehri'ni Havek Nehri üzerinden, Oder Nehri'ne Stettin yakınlarında bağlayan bir su yolu yarattı. Bydgoszcz Kanalı (1774) ile Noteć, Warta ve Oder nehirleri birbirine bağlandı. Vistula ve Oberland kanalları, sırasıyla 1850 ve 1860 yıllarında tamamlandı. Augustów Kanalı (1830) ve Dinyeper-Bug Kanalı, Neman ve Vistula su yolu sistemlerini ve Dinyeper ile Vistula su yolu sistemlerini 1841'de birbirine bağladı. 1.450 kilometrelik bir kanalla Volga Nehri Baltık Denizi'ne bağlandı ve Beyaz Deniz ile Dinyeper Nehri birleştirildi. Baltık Denizi ile de Karadeniz arasında bağlantı kuruldu. Rusya'nın Avrupa kıtasındaki uçsuz bucaksız topraklarında, söz konusu geniş kanal sistemleri, ortalamada her 88 kilometrekarelik arazi için 1 kilometrelik su yolu yaratmış oldu: Bu, Britanya'da her bir kilometre kanala düşen arazinin neredeyse üç katıydı.
- 23 Akdeniz'e ve Atlas Okyanusu'na sınırı olan İspanya bile aslında karada sıkışıp kalmıştı. Nehirler seyrüsefere ancak kısmen müsaitti. İber Yarımadası'nın ortasındaki plato düz değildi: Yüksekliği 2.000 metreyi aşan ve sahil bölgelerine erişimde doğal bir engel yaratan büyük dağ silsileleriyle çevrilirdi.

- 24 O dönemde buharlı gemilerin hâkimiyeti de başlamıştı: 1875 yılında taşıma kapasitesinin yalnızca yüzde 1,2'sini sağlayan bu gemiler savaşın hemen öncesinde Yunan ticaret filosunun yüzde 94'ünü oluşturur hale geldi.
- 25 Demiryolu inşaatı Varna'dan batıya uzanan bir hat üzerinde 1860'lı yıllarda başladı. Plana göre, 2.500 kilometre uzunluğundaki bir hatla Osmanlı yönetimindeki Balkanlar Viyana'ya bağlanacaktı. Baron Hirsch yönetiminde bir Avusturyalı-Fransız şirket, 1870'li yıllarda bu demiryolunun üç ayrı kısmını inşa etti.
- 26 Deutsche Bank, Makedonya'da Selanik'ten Manastır'a kadar olan bölümde inşaatı devam etti. Buna ilaveten, Fransız bankası Banque Impériale Ottomane [Bank-ı Şahane-i Osmani], Selanik'ten doğuya kıyı şeridi boyunca uzanan 660 kilometrelik bir hat inşa etti.
- 27 Ülke uluslararası ticaret rotalarının merkezinde bulunmadığından Yunanistan'daki demiryolları çok daha geri kaldı ve 1869 ile 1912 yılları arasında Yunanistan'da sadece 1.500 kilometrelik demiryolu hattı inşa edildi.
- 28 Maliye Bakanı Mikhail Reutern 1862 yılında güçlü bir demiryolu inşaatı programının başlatılması çağrısında bulundu. "Demiryolları ve makine sanayisi olmadan Rusya kendi sınırları içinde emniyette kabul edilemez" (Douglas ve Frazier, 1992).
- 29 1865 ile 1875 yılları arasında yılda ortalama 1.500 kilometre, 1890'lar boyunca da yılda ortalama 2.500 kilometre demiryolu hattı inşa edilmişti.
- 30 Rusya dahil edildiğinde bu oran yalnızca yüzde 16'dır.

11 BAĞIMLILIĞIN GETİRDİĞİ AVANTAJ: ORTA AVRUPA, BALTİK ÜLKELERİ, FİNLANDIYA VE İRLANDA (Sayfa 319-337)

Üniversiteden mezun olmadan önce György Ránki ile birlikte yazdığımız ilk kitapta (Berend ve Ránki, 1955) biz de Macar tarih yazımının bu geleneksel fikrini benimsemiştik. Bununla birlikte, 1867 ile 1914 yılları arasındaki milli gelir üzerine yaptığımız 1966 tarihli çalışmada (Berend ve Ránki, 1970), bu fikre ilk karşı çıkan da biz olduk.

Ülkenin doğusu, "Eski Finlandiya" denen kısmı, bu durumun istisnasıydı çünkü bu bölge 18. yüzyılda Rusya'ya aitti ve Rus sistemini benimsemişti; Finlandiya Büyük Düklüğü'nün parçası haline daha sonra geldi.

- 3 Emekyoğun bir biçimde, iyi toprak yaratmak için ormanlar yakılıyordu: Bu şekilde elde edilen topraklardan tohum başına çoğu zaman 1'e 40 verim alınabiliyordu. Öte yandan, yangının ardından toprak ancak bir ya da iki defa ekilebiliyor, bir sonraki yangını çıkartmak için seksen ila yüz yıl beklemek gerekiyordu.
- 4 1824 ile 1907 yılları arasında büyükbaş hayvan mevcudu iki buçuk kat artarak 600.000'den 1,5 milyona çıktı. Hayvan türlerinin ıslahı üretimi daha da artırdı. 18. yüzyılın sonunda bir inek yılda ortalama 300 ila 400 kilogram süt veriyordu. Bu üretim 19. yüzyılın ortalarında 500 ila 600 kilograma ve 20. yüzyılın başında 1.000 kilograma yükseldi.
- 5 Litvanya'da, 1860'ların başında soyluların Rusya'ya karşı giriştiği ayaklanmanın ardından, Çarlık hükümeti köylülerin soylulardan toprak satın almasına izin verdi. Vilnius ve Kaunas bölgelerinde köylülere ait topraklar 1870'e gelindiğinde yüzde 30 ila yüzde 50 arttı. Öte yandan, söz konusu iki bölgedeki toprakların yüzde 30'u ve yüzde 40'ı soyluların elinde kaldı.
- 6 1860'lara gelindiğinde, malikâne sistemindeki toprakbeyleri Livonya ve Kurlandiya'daki eklebilir arazinin, sırasıyla yüzde 65'inde ve yüzde 80'inde, ürün rotasyonu yapıyordu. Birkaç büyük mülkte drenaj sistemleri kurulmuştu. Livonya İktisat Cemiyeti [Livländische Gemeinnützigke Ökonomische Sozietät] Danimarkalı mühendisleri davet etti ve 1897 yılında Toprak İslah Bürosu kuruldu. 1830'lar ve 1850'lerde Batı Avrupa'dan pulluk ithal edildi, orak yerini tırpana bıraktı ve İskoçya'dan harman makineleri ithal edildi. Bu makinelerin sayısı Est-

land'da 1910 itibarıyla 3.750'ye çıktı; ayrıca bölgede binlerce de mibzer, biçerdöver ve saman taşıyıcı kullanılıyordu.

- 7 Ekilebilir (ve ağaçlık) alanlar 1800 ile 1910 yılları arasında, bilhassa o yüzyılın ikinci yarısında, dikkate değer bir artış göstererek 5 milyon hektardan 16,1 milyon hektara yükseldi. Yaklaşık 100 drenaj cemiyeti, ıslah edilmiş nehirlerin etrafındaki 4,8 milyon hektarlık bataklık ve sahipli araziye ekili alana dönüştürdü. Köylülerin yüzde 60'ı hürriyetine toprak sahibi olmadan ya da çok az toprakla kavuştuğundan, tarımdaki nüfusun yüzde 39'u, ayakta kalmayı başaran eskinin soylularına ait büyük mülklerde ücretli emekçi olarak çalışmaya başladı.
- 8 20. yüzyıla girilirken, Prusya nüfusunun yüzde 43'ü kentsel yerleşimlerde yaşarken bu oran Doğu Prusya'da sadece yüzde 28 ile yüzde 30'du, hatta bazı bölgelerde yüzde 20'nin altındaydı.
- 9 Toprakların üçte biri ile yarısı, kabaca 1 milyon hektarlık arazi, Junker'lerin büyük mülklerinin parçası haline geldi. Köylülerin feodal yükümlülüklerinin kaldırılmasına karşılık ödemek zorunda kaldıkları tazminat, gelirlerinin üçte biri ile dörtte üçüne karşılık geliyordu.
- 10 Kiralamanın nispeten daha yaygın olduğu Mecklenburg'da 200 hektarın üzerindeki büyük mülklerin sadece yüzde 30'u kiralanmıştı. Doğu Prusya ortalaması ise yüzde 32'den yüzde 22'ye düşmüştü.
- 11 Bu tip işçiler sabit bir ayni ödeme, düşük bir nakit ücret, kira ödemedikleri bir kulübe ve küçük bir toprak parçası alır ve karşılığında, ihtiyaç duyulduğu her zaman büyük mülklerde çalışmaya hazır olurdu.
- 12 1849 yılında tarımdaki nüfusun yüzde 45'i topraksızdı; ancak 1871'e gelindiğinde, Almanya'nın birleşmesini tamamladığı dönemde, tarımda çalışan erkek işgücünün yüzde 60'ı topraksız kalmıştı.
- 13 Büyük mülklerin gelirinin önemli bir bölümü hasılayı ve verimliliği artırmak, elle çalışan işçileri makinelerle değiştirmek için toprağa yatırılmaktaydı. Drenaj sistemleri, mekanizasyon, suni gübre kullanımı, hayvan stokunun artırılması, ithal edilen Doğu Frizya (Hollanda) ve Holstein öküzleriyle türlerin önemli ölçüde ıslahı, üretimin artmasına dikkate değer seviyede katkıda bulundu. Mekanizasyon da dikkat çekecek kadar arttı. Büyük mülklerde buhar teknolojisine dayanan tarım makineleri kullanmak mümkündü; harman makinelerinin sayısı 1882 ile 1907 arasında neredeyse dörde katlandı, mibzerlerin ve hasat makinelerinin kullanımı da yaygınlaştı. 1900'e gelindiğinde Almanya'da her biri 17.000 hektarlık araziye tohum ekebilen 1.696 buharlı mibzer kullanılıyordu. Yaklaşık 26.000 buharlı harman makinesi faaliyetteydi, yani her 111 hektara bir harman dövme makinesi düşüyordu. Buharlı mibzer kullanımı da ilerledi; bu makinelerin her biri 170 hektarda ekim yapabiliyordu. Korumacı politikalara geçilmesi ardından tarımsal yatırımlara verilen teşvikler dikkate değer ölçüde arttı.
- 14 1866'da 130.000 ton olan tetrakalsiyum fosfat üretimi çok büyük bir artışla 1913 yılında 2,4 milyon tonu aştı. Alman bilim insanları, etkisini keşfettikleri potasyum kloritten savaştan önce 8,2 milyon ton üretti. O dönemde, Almanlar 0,4 hektar toprak başına 54 kilogram fosforlu gübre kullanıyordu; Belçika ve Britanya'da kullanılan, sırasıyla 98 kilogram ve 83 kilogram gübreye göre çok az olan bu miktar, rekolteyi önemli ölçüde artırmaya yine de yetiyordu.
- 15 Tereyağı ihracatı 1860-1913 arasında 1,8 milyon tondan 12,6 milyon tona yükseldi ve ihracat rakamlarında önemli bir rol oynadı. Kâğıt hamuru ve kâğıt sanayisi, 1885-1905 arasında hasılasını dört kattan fazla artırdı.
- 16 David Ricardo, ticaretin iki tarafa da cömert davrandığını kanıtlamak için Methuen Antlaşması örneğini kullandı; bu antlaşma, sanayileşmekte olan Britanya ile şarap üreticisi Portekiz arasında yapılmıştı ve serbest ticaret anlaşmalarının ilklerinden biriydi. Ricardo, Portekiz'in Avrupa'nın en zengin üç dört ülkesinden biriyken en fakir üç dört ülkesinden biri olacak kadar düştüğünü görmeye ömrü yetmediği için "şanslıydı."
- 17 Gıda maddesi ihraç eden Hollanda ve Danimarka, esnekliğin en iyi örneklerini veren klasiklerdir.
- 18 Britanya'nın ticaret haddi 19. yüzyılın ilk yarısında bozuldu ve 1860 yılında, aynı değerde ithalat yapabilmek için yüzde 50 daha fazla ihracat yapmak zorunda kaldı. Almanya'nın ticaret haddinin bozulması, ülkenin geçirdiği en başarılı sanayi ve iktisadi büyüme döneminde gerçekleşti.

- 19 ABD ve Kanada, örneğin, 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde “geri kalmış” ülkelerin klasik ihracat yapısına sahipti. 1868-1870 ile 1896-1900 arasında, bu ülkelerin ihracatının yüzde 90’ından fazlasını tarımsal ürün ve hammadde oluştuyordu; bu iki kalemin payı 1914 gibi geç bir tarihe kadar yüzde 87’nin altına düşmedi (Kindleberger, 1962, 41, 43).
- 20 1790 ile 1815 yılları arasında on yedi proto-fabrika kâğıt ürettiyordu ve bunların on ikisi soylulara ait büyük mülkler üzerinde kuruluydu. 1830’ların sonuna kadar, faaliyetteki yirmi iki şeker rafinerisinden on altısı malikâne sisteminde işleyen fabrikalardı. Esterházy ailesinin Tata-Gesztes arazisindeki Tokod ve Dorog’da kömür madencilğine başlandı ve ayrıca büyük bir damıtım tesisi de kuruldu. Malikâne sisteminde başı çeken sanayilerin başlıcası demir üretimiydi. Kont György Andrásy, 1845 ve 1847 yıllarında Betlér ve Dernő’deki mülkleri üzerinde demirhane kurdu ve serflerinden bazılarını Baden’e eğitime gönderdi. 1830’larda, Macaristan’daki demir sanayisinin ezici çoğunluğunu, malikâne sisteminde işleyen yaklaşık yüz demirhane oluştuyordu.
- 21 Viyanalı tacir Johan Puthon, Sasvár’da ülkenin en büyük tekstil imalathanesini kurdu. Kırsal sanayiye esas alan Sasvár’daki bu imalathane, 1800 yılında 20.000 haneye iş yaptırıyordu. Valero ipek fabrikası 1776 yılında Pest’te kuruldu; 1848 itibarıyla 500 atölye ve proto-fabrika faaliyetliydi. O dönemde nüfusun yüzde 11’i el sanatlarına dayalı sanayide çalışıyordu.
- 22 Çoğu Yahudi olan varlıklı tahıl tüccarı aileler 1860’lı yıllarda çok sayıda un fabrikası açtı: Weiss, Deutsch ve Brüll aileleri, Budapeşte’deki on dört büyük fabrika dahil olmak üzere, pek çok fabrikanın hissedarıydı.
- 23 1840’lara kadar ülkede çoğunlukla sanayi haricinde kullanılan ve kapasitesi ancak 100 beygücüne eşit yalnızca dokuz adet buharlı motor vardı. 1860’ların başında ülkedeki makine kapasitesi hâlâ dağınıktı: Kapasitesi 8.000 beygücünü aşan 480 buharlı motor faaliyetliydi. Bu motorların 308 adedi gıda işlemede, 100 adedi demir, metal ve makine sanayisinde, 29’u da kereste sanayisinde kullanılmaktaydı.
- 24 1913’e gelindiğinde, gıda işleme sektörü sanayideki toplam işgücünün yaklaşık yüzde 19’unu istihdam etmekteydi; yine bu sektör, sanayideki makine kapasitesinin yüzde 30’una sahipti ve sanayi üretiminin toplam brüt değerinin yüzde 41’ini üretmekteydi. Batı Avrupa’ya yapılan ihracat korumacı önlemler nedeniyle azalınca, un sanayisi, ürünleri i Monarşi’nin Avusturya-Bohemya vilayetlerindeki korumalı pazarlarda sattı.
- 25 Ganz fabrikası, kendi geliştirdiği sert döküm demiryolu yük vagonu tekerleği patentini aldı ve diğer dört makine-teçhizat fabrikası ile birlikte 1890’lı yıllarda 28.000 yük vagonu üretti.
- 26 Egyesült Izzólámpagyár [Birleşik Ampul] şirketi, Avrupa’daki ampul pazarının önemli bir bölümünü ele geçirdi. Ganz Villamossági Gyár [Ganz Elektrik Fabrikası] şirketi de İtalya’daki Valtellina demiryolunun elektrifikasyonunu yaptı.
- 27 Almanya’da bu sanayi kollarında 1900 yılında toplam 69.000 işçi çalışıyordu ve bunların 14.000’inden fazlası (toplamin yüzde 21’i) Doğu Prusya vilayetlerindeydi. Doğal kaynakların bolluğu nedeniyle, toplam işçi sayısının 280.000’e ulaştığı, bölgenin en sanayileşmiş yeri olan Doğu Prusya’daki Silezya’da madencilik (175.000 işçi) ve demir sanayisi (75.000 işçi) gelişti (Tebarth, 1991; Voth, 2001). 1840’ta, Prusya’daki 401.210 adet pamuk iğinin 234.903 adedi Prusya’nın doğu vilayetlerinde kullanılıyordu. Pamuk sanayisindeki kapasite bölgesel talebi karşılamakla kalmıyor, ihraç ürünlerini de temin ediyordu.
- 28 Üçgen ticaret terimi ile Doğu Prusya’dan İngiltere’ye yapılan ihracat, İngiltere’den Batı Prusya’ya yapılan (çoğunlukla yarı mamul) sanayi ürünleri ihracatı ve Batı Prusya’dan Doğu Prusya’ya tarım makine ve ekipmanlarının gönderilmesi kastediliyordu (Dumke, 1979).
- 29 Kâğıt ihracatının payı, 1913’teki yüzde 9’luk seviyesiyle, düşük kaldı; öte yandan, işlenmemiş ağaç ihracatı 1860 ile 1913 yılları arasında yüzde 54’ten yüzde 60’a yükseldi.
- 30 İhracatta başı çeken sanayi kollarına ilaveten, tekstil ve demir sanayileri de Rus pazarına bağlı olarak önemli gelişme kaydetti. Söz konusu sektörlerdeki ilk keremize fabrikalar çoğunlukla yabancılardan kurduğunu teslislerdi. İlk tekstil fabrikasını bir İskoç kurmuştu. I. Dünya Savaşı’ndan önce, (Tampere’deki) Finlayson ve (Turku’daki) Barker tekstil fabrikaları, sırasıyla 2.200 ve 1.100 kişi istihdam etmekteydi. Rus yatırımcılar Finlandiya’nın doğu bölgelerinde demirhane kurdu. En büyük on fabrika arasında iki kâğıt fabrikası ve dört kereste fabrikası vardı (Ojala ve Karonen, 2006, 107).

- 31 Riga Teknik Üniversitesi'nin üyeleri, imparatorluğun en büyük çimento fabrikasının 1860'ların sonunda açılmasına katkıda bulundu. Riga Üniversitesi elektroteknik laboratuvarının başında bulunan E. Arnold, jeneratör üretimine başladı ve Detman'daki fabrikayı imparatorluk genelinde önemli bir seviyeye yükseltti.
- 32 1836 yılında, Yoksullara Yardım Yasası İzleme Komisyonu [Poor Law Commission], dokumacı sayısının üçte iki ila dörtte üç oranında azaldığını raporladı. 1769 yılında 4.000 ailenin geçim kaynağı olan şeker rafinerileri 1861 yılında yalnızca 19 kişi istihdam ediyordu. 1793 ile 1815 yılları arasında, ihracat hacminin yüzde 40 ve fiyatların yüzde 120 artması ile yaşanan görece bolluk, Napoléon Savaşları'nın bitmesiyle bir anda sona erdi. Sığır eti ihracatı üçte iki oranında azalırken domuz eti ihracatı da yarı yarıya azaldı. 1770 ile 1820 arasında, tahıl fiyatları yüzde 50 düşerken et fiyatları üçte bir oranında azaldı, ihraç malların fiyatları genel olarak indi.
- 33 1852 itibarıyla, İngiliz pazarı için üretim yapan yirmi sekiz keten fabrikası Belfast'ta faaliyetliydi. Damıtım tesislerinden yapılan ihracat 1860'lar ile 1870'ler arasında iki katına çıktı ve 20. yüzyılın başında yine ikiye katlandı. 1907 yılında, çoğunluğu Belfast'ta kurulu dört büyük damıtım tesisinden olmak üzere, 8,5 milyon galon [38,7 milyon litre] viski ihraç edilmişti.

12 YABANCI YATIRIMLARDAN İSTİFADE: AKDENİZ ÜLKELERİ VE RUSYA (Sayfa 339-369)

1901-1910 döneminde, hektar başına buğday rekoltesi İspanya'da 9; Portekiz'de 5,9 ve İtalya'da 9,5 kental iken, Fransa'da 13,6; Almanya'da 19,7 ve Britanya'da 22,1 kentaldi (Tortella, 2000, 66).

Bölgesel farklılıklar çok şaşırtıcıydı. Orta, Batı ve Kuzeybatı İspanya'da tarımdaki nüfus 19. yüzyılda önemli ölçüde arttı. Galiçya, Asturias, Kastilya ve Leon ile Extremadura, kendi tarımsal istihdamlarını 1800 ile 1900 yılları arasında, daha önce eşî benzeri görülmemiş biçimde, yüzde 72,3'ten yüzde 82,2'ye çıkarttı.

- 3 Büyük bölümü Endülüs, Valencia ve Katalonya'da kurulu şarap bağları 1800 yılında 0,4 milyon hektarlık alanı kaplarken bu alan 1890 yılında 1,7 milyon hektara yükseldi. Şarap üretimi 1800 yılında 3,9 milyon hektolitreydi; 1860 ve 1900 yıllarında, sırasıyla 10,8 ve 21,6 milyon hektolitreye fırladı. 1860 ve 1870'li yıllar boyunca yaklaşık 1 milyon hektolitrede tıkalı kalan ihracat miktarı, 1880 yılına gelindiğinde yaklaşık 6 milyon hektolitreye ve 1890 itibarıyla da 11 milyon hektolitrenin üstüne çıktı.
- 4 Valencia ve Castellón'da, narenciye bahçelerinin kapladığı alan 1878 ile 1904 arasında her yıl yüzde 6,5 büyüyerek 4.700 hektardan 24.200 hektara çıktı. Valencia'daki narenciye sanayisini, sulama sistemlerini geliştiren ve gübre kullanımını getiren yerel toprak sahipleri ve yabancı tacirler kontrol ediyordu.
- 5 Bu iki bölgede kilometrekare başına düşen kişi sayısı, sırasıyla 60 ve 70'ti; kilometrekare başına 37 kişi olan İspanya ortalamasının bir hayli üzerindeydi.
- 6 1850 yılında İspanya'da en önemli on ihracat kaleminden dokuzu tarımsal üründü.
- 7 İlkel tahıl tarımı Portekiz'in de özelliğiydi. Toprağın dörtte üçü tahıl ekimi için kullanılmaktaydı. Köylülerin yüzde 70'i küçük arazileri ekip biçiyordu ve ürünlerini pazarlama imkânına sahip değildi. Tarımdan elde edilen gelirin yalnızca yüzde 10'u köylülere kalıyordu. Kişi başına düşen tahıl üretimi en yüksek seviyeye 19. yüzyılın ortalarında ulaştı. "19. yüzyılın son otuz yılını... 18. yüzyılda ve sonra da 19. yüzyılda modernleşmeyi başaramayan... Portekiz tarımı için kriz dönemi olarak tarif etmek uygun olacaktır" (Pedreira, 1991, 353). Portekiz'in durağan tarımındaki tek istisna, üzüm ve şaraba bağlı geleneksel ekonomiydi. Tapulu arazi ve şarap üretimi, bilhassa yüzyılın ortalarından itibaren, hızla arttı. Şarap ihracatı 1870 ile 1886 arasında dörde katlandı. 1870 yılından önce, özel Porto şarabı, şarap ihracatının yüzde 70'ini

karşıliyordu ancak 1885 yılına gelindiğinde bu oran yüzde 25'e düştü. 1890'ların ortalarındaki şarap ihracatı, 1870'lere göre yüzde 80 artmış olmakla birlikte, ihracatın değeri yalnızca yüzde 10 yükseldi.

- 8 O dönemde Britanya'nın himayesindeki Sicilya'da, soylulardan kurulu parlamento feodal kurumları 1812 yılında lağvetti. I. Ferdinand, Napoli Krallığı'ndaki 1815 tarihli Bourbon Restorasyonu'nun ardından, bu kararı uygulamaya devam etti.
- 9 1860 yılında, toprak sahibi köylülerin yüzde 94'ü, ortalama 1,5 hektar gelen küçük arazilere sahipti ve bunların toplamı tapulu arazinin yaklaşık yüzde 40'ına karşılık geliyordu.
- 10 1908 ile 1910 arasında yapılan ve 500 büyük mülkü kapsayan bir meclis araştırması, bunlardan yalnızca 33'ünde modern makine-teçhizat olduğunu, onların da çoğunlukla buharlı harman makineleri olduğunu tespit etti. Kuzeydeki yoğun tarımdan elde edilen rekolte, pirinç de dahil olmak üzere, güneydekinden iki kat fazlaydı.
- 11 Geçimlik tarıma devam edildiğinin kanıtı, siyasi birleşme döneminde İki Sicilya Krallığı'nda kişi başına düşen ticaretin değerinin Piemonte, Lombardiya ve Parma-Modena'dakinin yarısı olmasıdır.
"Revizyonist" görüşler *latifondi*'yi yeniden değerlendirmiş ve "çevrenin düşmanlığına, rekoltenin çok dalgalanmasına ve kötü işleme verilen rasyonel bir tepki" olduğu sonucuna varmıştı (Cohen ve Federico, 2001, 38).
- 13 Kuzey ile güney arasındaki okuryazarlık farkı 46'ya 26'ydı.
- 14 Meyve ihracatı 1862 yılında 454 kental iken 1913 yılında 4,3 milyon kental çıktı.
- 15 Immanuel Wallerstein'in (1974, 68) dikkat çektiği gibi, Rusya, yeni ortaya çıkan uluslararası ekonomik sistemin 19. yüzyıldan önce parçası değildi. "1733-1817 döneminde yeniden görülen iktisadi yayılmacılık sırasında... Avrupa temelli dünya ekonomisi sınırlarını aşmış... Osmanlı İmparatorluğu [ve] Rus İmparatorluğu başta olmak üzere... muazzam büyüklükte yeni toprakları... [dünya ekonomisindeki] işbölümünün bir parçası haline getirmeye başlamıştı" (Wallerstein, 1989, 129).
- 16 En iyi kara toprakların bulunduğu yirmi bir vilayette köylülere ait toprakların yüzde 25'i, diğer on beş vilayette de yüzde 10'u köylülerin elinden alındı ve büyük mülklerin parçası haline getirildi. Köylülerin kabaca yüzde 15 ila yüzde 20'si toprakları olmadan hürriyetlerine kavuştu.
- 17 Hürriyetlerine kavuşturulmuş köylüler, topraklarının mülkiyetini alabilmek için, geçici bir süre boyunca yılda kırk gün çalışmak ve yüksek tutarda –toplam 2 milyar ruble– tazminat ödemek zorundaydı.
- 18 19. yüzyılın başlarında, tahıl rekoltesi ekilen tohum miktarını üç kat aşırıyordu; rekolte/tohum oranı 1840 ile 1860 arasında hâlâ 3,4'e 1'di.
- 19 1771 ile 1773 yılları arasında, o devasa ülkenin büyük bir bölümü zorlu Puşçov isyanıyla sarsıldı. 1826 ile 1861 yılları arasında, yerelde veya vilayetlerde, köylülerin çalışmayı reddettiği, toprak işgal ettiği, toprakbeylerini öldürdüğü ve malikânelerini yaktığı 1.185 isyan patlak verdi.
- 20 *Kustar*'ın (kırsal sanayinin) yaygınlaşması, V.İ. Lenin tarafından Rusya'daki kapitalist dönüşümün kanıtı olarak görüldü. Gerçekte ise, modern sanayinin, çoğunlukla İvanovo ve Pavlovo bölgelerinde olmak üzere, sadece düzensiz biçimde gelişmesine yol açtı. *Kustar*, ülkenin çoğu bölgesinde, modern sanayiye açılan bir kapı değildi; köylü aile ekonomisinin ayrılmaz bir parçasıydı. Evde yapılan imalat, gelirin yalnızca yüzde 50'sinin tarımdan elde edildiği bazı bölgelerde, köylülerin hayatta kalabilmesinde kritik önem taşıyordu (Kovalchenko, 1989, 459).
- 21 Bu veriler, daha gelişmiş bir bölgede askere alınmış 20.000 kişiden toplanmıştı. Rusya'nın tamamı hakkında genelleme yapmak, bölgeler arasındaki önemli farklılıklar nedeniyle, imkânsızdır.
- 22 Peter Gatrell, 20. yüzyılın başından itibaren, Çarlık ekonomisini değerlendirmede üç farklı siyasi yaklaşım geliştiğini tespit etmektedir: Liberal, popülist (*narodnik*) ve marksist (Gatrell, 1986, xiv-xvi). Bütün ülkeyi kapsayan istatistik veri bulunmadığından, var olanlar da dağılık olduğundan, kendi teorilerini kanıtlamak için yerel istatistiksel verilerden genellemelere

- ulaşmak, bölgesel gerçekleri ve dokümanları kullanmak her kamp için mümkündü. Bölgeler arasında büyük farklılıklar olduğu için bu yapılabilir. Paul Gregory'nin yakın tarihli çalışması her ne kadar modern kantitatif yöntemlere (kliyometri) dayansa da, 1994 yılında yayımladığı kitabının giriş bölümünde açıkça ifade edildiği gibi, onun da bir siyasi ajandası mevcuttur.
- 23 1896'da, Moskova ve etrafındaki altı vilayette yaşayan yetişkin erkeklerin yüzde 30 ila yüzde 40'ı pasaport alıp köyleri dışında çalışırken, Rus Avrupası'ndaki belirli periferi bölgelerinde her yüz köylüye ancak üç pasaport düşüyordu.
- 24 A.V. Peşekonov, *Russkoe bogatsvo* (1898) isimli çalışmasında, "işçi kılığındaki" köylülerden, sıradan bir köylü ailesinin bazı fertlerinin dışarıda çalışan işçi haline geldiği köylü-işçi kombi-nasyonundan bahsetmektedir (Perrie, 1992, 69, 77).
- 25 Vitte, 1901 tarihli yıllık raporunda, vergilendirmenin "hiç şüphesiz tarımdaki kalabalık nüfus-a sırtını dayadığını ve onların alım gücünü ciddi ölçüde sakatladığını" açıkladı. Bu raporda, Vitte, "halkın ödeme gücünü" tüketen bir tarım krizinden bahsetmektedir.
- 26 "Aşırı yüklenme" meselesinin ne kadar tartışmalı olduğunu göstermek için, Evsey Domar'ın benzer bir tartışmada kullandığı, alaycı köşe yazısının bitiş cümlelerini müsaadenizle ödünç alacağım: "Köylülere toprakları için gereğinden çok mu vergi çıktı? Çok büyük ihtimalle evet. Belki de hiç kimsenin aklına gelmediği kadar çok çıktı. Ve belki de çok daha az ya da hiç" (Domar, 1989, 437).
- 27 Bunun sonucunda, 19. yüzyılın ilk yarısında neredeyse hiç değişmemiş ve 1850'li yıllarda 82,5 milyon hektara ulaşmış olan tarıma elverişli arazinin büyüklüğü hızla artarak 1913 yılı itibarıyla 113,5 milyon hektara çıkmıştı.
- 28 20. yüzyıla girilirken, zirai makine üreten 18 firmanın Sibirya'da bürosu vardı ve Rusya'da pazarlanan makinelerin dörtte biri o bölgede satılmaktaydı (Wood, 1991, 143-9).
- 29 Hayvan stokundaki büyüme makul seviyelerdeydi: Büyükbaş, at ve domuz stokları, sırasıyla yüzde 38, yüzde 45 ve yüzde 21 artmıştı.
- 30 Bu krizde, Tobolsk vilayetindeki çiftliklerin beşte dördü haraç mezat satıldı, büyükbaş hayvanların ve atların üçte biri ile yarısı kesildi (Goriushkin, 1989, 447).
- 31 Sabanların üçte birini tahtadan yapılmış ilkel sabanlar, diğer üçte birini de bazı parçaları demirden yapılmış tahta sabanlar oluştuyordu. Rusya'daki 12 milyon büyük mülkte toplam 27.000 buharlı harman makinesi faaliyeteydi.
- 32 Batı'nın ileri tarım usullerini uygulayan ülkeler tepkilerini hemen ve birden fazla şekilde gösterdi. İlk önce, tarımdaki büyüme önemli ölçüde yavaşladı; Almanya'da 1850 ile 1864 yılları arasında yıllık yüzde 2,3 olan büyüme, 1864 ile 1881 yılları arasında yıllık yüzde 1,1'e düştü. Almanya'nın batısı ve güneyindeki çiftçiler ile doğusundaki Junker'lerin talep ettiği korumacı gümrük tarifeleri Bismarck tarafından 1878-1879 yıllarında yürürlüğe kondu. Et ithalatına 1900 yılında katı sınırlamalar getirildi ve bunları 1906 yılındaki esaslı vergi artışları takip etti: Tahıl vergileri ton başına 28 ila 35 marktan 50 marka, öküz başına alınan vergi 25 marktan 40 marka ve büyükbaş hayvan başına alınan vergi 9 marktan 32 marka fırladı.
- Dönemin en gelişmiş tarımına sahip Batı Avrupa bu yeni duruma tarımdaki verimliliği artırıp tahıl üretiminin yerine entansif kültür bitkisi tarımı, iktisatlaşmış üretim ve gıda işleme sanayisini koyarak uyum sağlayabildi. Zaten tahıl ithal etmekte olan ülkelere ilaveten, diğer bazı ülkeler tahıl ithal etmeye başladı ve hatta düşük fiyatlardan kâr sağladı. Britanya, Hollanda ve Danimarka hep bu yolu izledi. Hollandalı çiftçiler bahçecilik faaliyetlerini genişletti, kullandığı gübreyi iki katına çıkardı ve hayvan mevcudunu artırdı. Danimarka kendi tarım sektörünü kökten değiştirip yeniden yapılandırdı, tahıl ekonomisini bir kenara bıraktı, hayvan besiciliğine ve gıda işleme sanayisine döndü. Almanya şekerpancırı ve kök bitki ekimini yaygınlaştırdı. 19. yüzyılın sonu ile I. Dünya Savaşı'nın başlaması arasındaki kısa sürede ekili alanlardan elde edilen rekolte hızla arttı, gübre kullanımı neredeyse iki katına çıktı ve tahıl rekoltesi yüzde 20 ila yüzde 25 yükseldi. Domuz ve büyükbaş hayvan mevcudu, 1873'ten sonraki yirmi yıl boyunca, sırasıyla yüzde 71 ve yüzde 11 oranında arttı.
- 33 "Pek çok akademisyen, sermayenin olmayışının... sanayileşmenin önünde ciddi bir engel vazifesi gördüğünü savunmaktadır. Bu argüman en iyi ihtimalle tartışmalıdır" (Cohen ve Federico, 2001, 56).

- 34 Odunkömürüyle ısıtılan ilk fırın 1832 yılında ve kokkömürüyle ısıtılan ilk fırın ancak 1865 yılında inşa edildi. 1880'lerin ilk yarısında, İspanya'nın dökme demir üretimi kişi başına 8 kilogramdı: Bu, Macaristan'dakinin yalnızca yüzde 80'ine, Fransa'dakinin yüzde 6,4'üne ve Belçika'dakinin yüzde 0,1'ine karşılık geliyordu.
- 35 1860'lar ile 1913 arasında kurşun üretimi yüzde 40, bakır üretimi on üç kattan fazla arttı. İspanya'daki madenler dünya kurşun çubuk üretiminin yüzde 20'sini ve Avrupa'dakinin yüzde 38'ini karşılamaktaydı. Madenlerden çıkartılan saf bakır miktarı 1913 yılında 3,2 milyon tona ulaşırken dünya üretiminin yüzde 10'unu ve Avrupa üretiminin yüzde 51'ini oluştuyordu.
- 36 J. Vicens Vives'e göre, cari açığın kalıcı olması, Restorasyon rejiminin 1870'lerin ortasından itibaren iktisadi bakımdan başarısız olmasına katkıda bulunmuş ağır bir yükü (Vicens Vives, 1953). A.P. Thirlwall bu durumdan "büyüme üzerindeki harici baskı" olarak bahsetmekteydi (Thirlwall, 1979).
- 37 1882 yılında, Sociedad de Altos Hornos y Fábricas de Hierro y Acero de Bilbao [Bilbao Yüksek Fırın ve Demir Çelik Üreticileri Cemiyeti] modern Siemens-Martin fırınına faaliyete geçirdi. Hemen hemen aynı zamanda, Metalurgia y Construcción La Vizcaya [Biskay Metalurji ve İnşaat] ile üçüncü bir metalurji şirketi de demir ve çelik üretimine başladı. Birkaç yıl içinde bu üç şirket birleşti. 1890, 1891 ve 1892 yıllarında üç yeni fabrika açıldı.
- 38 Buna karşılık, 20. yüzyılın başlarında, Bask bölgesinde iki hidroelektrik santral de inşa edildi. 1913'e gelindiğinde 300.000 beygirgücü kapasitesine sahip olan ülkede 62 milyon kW saat elektrik enerjisi üretilmekteydi.
- 39 Pamuk ithalatı 1860'lardaki 17.000 tondan 1910'larda 90.000 tona çıkmıştı ve ithal edilen pamuk çoğunlukla Barcelona'da işleniyordu.
- 40 Eski sömürge imparatorluğu birkaç yüzyıl önce Avrupa'nın en zengin ülkelerinden biriydi ve gelir seviyesi, 1860'lara kadar bile Avrupa ortalamasına yakındı.
- 41 1910 itibarıyla, çoğu küçük ölçekli sanayide olmak üzere 100.000 işçi istihdam edilmekteydi; çalışan sayısı 500'den fazla olan sanayi şirketi sayısı sadece yirmi beşti. Sanayi malları talebi, şarap ihracatı ile finanse edilen ve giderek artan ithalatla karşılanıyordu. İhracatın azalması ve ithal edilen malların fiyatının artması nedeniyle, ticaret haddi yüzde 30 azaldı ve ülkede devasa bir dış ticaret açığı oluştu.
- 42 Jorge Pedreira'ya göre, ülke İspanya'dan daha geri kalmıştı ve "İtalya'nın Mezzogiorno bölgesi ile karşılaştırılması daha doğru olurdu... Kuzey ile Güney ve kıyı şeridi ile hinterland arasındaki farklılık çok belirgindi (Pedreira, 1991, 355-6).
- 43 Sicilya ve Calabria'daki ipek sanayisi ile İsviçreli müteşebbisler tarafından kurulmuş olan pamuk sanayisi, İtalya'nın siyasi birleşmesini tamamlamasından önce zaten vardı; ancak bu durum Güney İtalya'nın tarımsal karakterini değiştirmede. Ülkenin birleşmesini tamamlamasından önce, güçlü korumacı politikalar Napoli civarında (makine mühendisliği ve diğer alanlarda) daha gelişmiş endüstriyel ceplerin oluşmasına yol açtı.
- 44 Güney İtalya literatürü, ülkenin siyasi birleşmesi i çoğu zaman kuzeyin güneyi işgali olarak yorumlamış, birleşmiş devleti de kuzeyin güneyi istismar etmesi olarak görmüştür. Bunun sonucunda, birleşmiş İtalya'daki gelişmişlik farkının suçunu kuzeye yüklemiş, güneyin 1860'a değin aşağı yukarı kuzey kadar gelişmiş olduğunu, ancak kuzeyin bilinçli politikaları yüzünden birleşmenin ardından dibe çakıldığını savunmuştur (Davis, 2000).
- 45 Proto-sanayi kollarının ayakakabı Tver bölgesinde, ipek Bogorodsk ve Bronnıcy'de, oyuncak Dmitrov'da, keten Yaroslavl bölgesinde, deri giyim Bogorodsk'ta, toplu iğne Nijni Novgorod çevresinde ve ikona boyama Vladimir bölgesinde temerküz etmişti. Köylü başına düşen arazinin ortalama 1,8 hektar olduğu Rus Besarabya'sında, *kustar tipi* halı-kilim dokumacılığı, Ekim sonu ile Nisan başı arasında kalabalık ailelerin çoğunun uğraştığı ve önemli bir ek gelir kaynağı oluşturan bir faaliyetti (Wright, 1991).
- 46 Müteşebbislerden biri (Jakov Garelin) 1884 yılında İvanovo tekstil sanayisinde makine tezgâhının nasıl yaygınlaştığını aktarmıştı. 1860 yılında, İvanovo'daki patiska üretiminin yüzde 48'i zaten makineler tarafından yapılıyordu. Çeşitli üretim süreçlerinin makineleşmesi aşamalar halinde gerçekleşti ve tamamlanması 1890'ları buldu.

- 47 Urallar'da serflerin emeğinin kullanıldığı, geleneksel feodal düzendeki toprakbeylerine ait demir sanayisi ile büyük mülklerde benzer şekillerde işletilen şeker sanayisi ve damıtım tesisleri Rusya'da 1860'lara kadar önemini korudu. Bunların modernizasyonu ve mekanizasyonu ağır ağır ve kısım kısım ilerleyen bir süreçti. Şeker sanayisi de büyük mülkler içinde kuruluydu ve burada serflerin emeği kullanılıyordu. 1804 yılında ülkedeki 95.000 sanayi işçisinin yarısı, 1860 yılında ise 565.000 işçinin yalnızca yüzde 15'i serfti.
- 48 Büyük Petro İsvç'e karşı giriştiği savaşta ordusunu desteklemek için sanayileşmeyi başlattı. Biri yeni kurulan başkentte (St. Petersburg'da), diğeri de Urallar'da olmak üzere iki sanayi merkezi kurdu ve on iki demir fabrikası inşa ettirdi. 18. yüzyıl sonunda, Urallar'da 165 demir fabrikası faaliyet göstermekteydi.
- 49 1881 yılı itibarıyla toplam 2,662 milyar ve 1914 yılı itibarıyla 7,634 milyar ruble.
- 50 Geleneksel Rus ağırlık ölçüsü; 1 pud: 16,38 kilogram.
- 51 Pamuk tüketimi 1870 ile 1910 yılları arasında yirmi kattan fazla arttı, pamuk iğ sayısı dört kattan fazla artarak 2 milyondan 8,3 milyona yükseldi ve tezgâh sayısı 87.000'den 213.000'e çıktı.

13 KÖYLÜ TOPLUMLARDAKİ ÇAPULCU LEVİATHAN: BALKANLAR VE AVUSTURYA-MACARİSTAN İMPARATORLUĞU'NUN SINIR BÖLGELERİ (Sayfa 371-391)

"Toprakta özel mülkiyet yoktu; devletin (yani sultanın) toprakları ve geliri, [merkezden] atanmış bürokratik-askeri elitler... [ve] onlara iştirak etmiş yerel Sırp, Bulgar, Boşnak ve Arnavut sözde elitler tarafından idare ediliyordu. Osmanlı'ya tabi kılınmış yerel elitler... Osmanlı yetkilileri ile yerel halk arasında aracılık yapan köy ileri gelenleri ve knezlerden (*knezina*) oluşuyordu" (Berend, 2003, 204).

Niek Koning aile çiftliklerinin avantajlarına dikkat çekmektedir: "19. yüzyıl sonlarından itibaren aile çiftliklerinin daha verimli olduğu ilan edilmeye başlandı... Kâr marjlarının daralması ve kira getirilerinin azalması teknik açıdan sahip oldukları üstünlükleri azalttığından büyük çiftlikler geriledi; öte yandan, ücretlerin artması küçük çiftçiler lehine bir emek fiyatı avantajı yarattı" (Koning, 1994, 172). Endülüsteki büyük mülkleri Flandre'daki köylülere ait küçük çiftliklerle karşılaştıran J.P. Cooper, o bölgedeki büyük mülklerin verimliliği artırmadığını ancak Flandre'daki köylülere ait küçük çiftliklerin artırdığını gösterdi (Cooper, 1985).

- 3 İşyan, Botoşani bölgesinde Avusturyalı Fischer Şirketi'nin mülkünde başladı ve bütün ülkeye yayıldı: Bir köylü ordusu Budapeşte'ye doğru yürüyüşe geçti. Kraliyet ordusu 10.000 köylüyü öldürüp isyanı acımasızca bastırdı.
- 4 Romanya'da 1880'lerin ilk yarısında dönüm başına yaklaşık 1,25 kental olan rekolte 1910'lar da 1,7 kentale çıktı. Bulgaristan ve Sırbistan'daki rekolte savaştan önce, sırasıyla 1,55 kentale ve 1,3 kentale yükseldi. Bulgaristan ve Romanya'daki buğday rekolteilerinin toplamı Britanya'dakinin yarısını ancak geçiyor ve Danimarka'dakinin kabaca üçte birine karşılık geliyordu.
- 5 Balkanlar ve Rusya (Macaristan ile birlikte) Avrupa buğday üretiminin neredeyse yarısını sağlamaktaydı.
- 6 1860 ile 1900 yılları arasında tütün üretimi 1.200 tondan 8.800 tona, kuru üzüm ihracatı 1.200 tondan 141.000 tona çıktı.
- 7 1915 yılında, sanayide toplam 53.000 işçi istihdam ediliyor ve bunların 7.000'i yerel gıda işleme tesislerinde çalışıyordu.
- 8 Alman yatırımcılar Steaua Română ve Creditul Petrolifer şirketlerini; Royal Dutch Shell şirketi Astra Română şirketini; Britanyalı ve Belçikalı yatırımcılar da Telega Oil şirketini kurdu. Aquila Franco Română şirketinin arkasında Fransız sermayesi vardı ve Româno-Americanâ petrol şirketini Standard Oil şirketi kurdu.

- 9 1881 yılında yaklaşık 50 rafineri ile 205 petrol ve petrol mumu üreten şirket faaliyetliydi. Petrol kaynakları çok zengindi: 1900 yılında Galiçya'dan çıkartılan petrol, dünya petrol üretiminin yüzde 1,2'sine karşılık gelirken bu oran 1909 yılında yüzde 5'e yükseldi. Öte yandan, Galiçya'daki petrol sanayisinin tamamında, her biri 38 beygircüğünde yedi buharlı motor kuruluydu ve petrol çıkartmada yalnızca bir tane 16 beygircüğünde buharlı motor kullanılmaktaydı.
- 10 Gewerkschaft Bosnia ve Varaser Eisenindustrie A. G.
- 11 Bavyeralı Otto Steinbeis büyük kereste fabrikaları açtı ve buralarda 10.000 kişi istihdam etti. 1907 yılında bunlara bir de kâğıt hamuru fabrikası ekledi.
- 12 Kıyaslama olarak, Rusya'da yüzde 14, Sırbistan'da yüzde 5,5 ve Bulgaristan'da yüzde 3,5.
- 13 Buna karşılık, Bosna'daki 29.000 sanayi tesisinin 25.000'i işçi çalıştırmıyordu ve 4.000 tanesinin de sadece iki çalışanı vardı. 187 büyük şirket ağırlıklı olarak hammadde çıkartma ve kerestecilikle uğraşüyor, ihracata yönelik üretim yapıyordu.
- 14 1913 yılında, sanayide istihdam edilen işçi sayısı yalnızca 31.000'di ve tüm makinelerin toplam kapasitesi 43.700 beygircüydü.
- 15 Lampe ve Jackson, dengeyi gözetken bir değerlendirme yapmak isteseler de, anlattıkları hikâyeyi, şaşırtıcı derecede olumlu ve Balkan ekonomisinin başarısızlığına dair bulgularıyla uyuşmayan bir havada bitirmektedirler: "Böylece Habsburg İmparatorluğu'nun sınır bölgeleri, Balkan devletleri gibi, savaşın arifesinde *bir dizi modern finansal ve endüstriyel sektöre* sahip oldular. *Avrupa'daki en iyi uygulamalara* yaklaştılar ve 1900'den itibaren hızlı büyüme kaydettiler... ancak... ekonomilerinde... yapısal dönüşümü gerçekleştiremediler... Geniş ölçekli bir kalkınmanın yaşanabilmesi için esas olarak o ülke vatandaşlarına ait olan bu modern cepelerin ilk önce... kırsal sektörle ve hükümetin desteğiyle buluşması gerekti" (Lampe ve Jackson, 1982, 322; vurgular yazara aittir).

14 SONSÖZ: İKTİSADİ EŞİTSİZLİK VE I. DÜNYA SAVAŞ'INDAN SONRA ORTAYA ÇIKAN İKTİSADİ REJİM ALTERNATİFLERİ

(Sayfa 393-399)

Sonsöz'de Berend (2006a)'dan yararlandım.

Kaynakça

- Acworth, William, 1925. *Financial Reconstruction in England, 1815-1822*, Londra: P. S. King and Son.
- Ady, Endre, 1973. *Összes prózai művei*, c. X, Budapeşte: Akadémiai Kiadó.
- A'Hearn, Brian, 2003. "Anthropometric Evidence on Living Standards in North Italy, 1730-1860", *Journal of Economic History*, c. 63, No. 2.
- A'Hearn, Brian ve U. Woitek, 2001. "More International Evidence of the Historical Properties of Business Cycles", *Journal of Monetary Economics*, c. 47.
- A'Hearn, Brian, Jörg Baten ve Dorothee Crayen, 2009. "Quantifying Quantitative Literacy: Age Heaping and the History of Human Capital", *Journal of Economic History*, c. 69, No. 3.
- Aldcroft, Derek H., 1964. "The Entrepreneur and the British Economy, 1870-1914", *Economic History Review*, İkinci Dizi, c. 8.
- Aldcroft, Derek H. ve Harry W. Richardson, 1969. *The British Economy 1870-1939*, Londra: Macmillan.
- Alford, B.W.E., 1977. "Entrepreneurship, Business Performance and Industrial Development", *Business History*, c. 19.
- 1999. "Flagging or Failing? British Economic Performance, 1880-1914", *The British Industrial Decline* içinde, der. Jean-Pierre Dormois ve Michael Dintenfass, Londra: Routledge.
- Allen, Arthur, 2007. *Vaccine. The Controversial Story of Medicine's Greatest Lifesaver*, New York: W. W. Norton.
- Allen, Robert C., 1994. "Agriculture during the Industrial Revolution", *The Economic History of Britain since 1700*, c. 1: 1700-1860, 2. Basım içinde, der. Frederick Floud ve Donald McCloskey, Cambridge University Press.
- 1998. "Tracking the Agricultural Revolution", Müzakere Dokümanı no. 98-18. Ekonomi Bölümü, University of British Columbia, <http://web.arts.ubc.ca/econ/> adresinden erişilebilir.
- 2004. "Britain's Economic Ascendancy in a European Context", *Exceptionalism and Industrialization. Britain and its European Rivals, 1688-1815* içinde, der. Leandro Prados de la Escosura, Cambridge University Press.
- 2009a. *The British Industrial Revolution in Global Perspective*, Cambridge University Press.
- 2009b. "The Industrial Revolution in Miniature: The Spinning Jenny in Britain, France, and India", *Journal of Economic History*, c. 69, No. 4.
- Amin, Samir, 1970. *L'accumulation à l'échelle mondiale*, Paris: Anthropos.
- Anez Alvarez, R., 1970. "Los inversiones estranjeros en España de 1855 a 1881", *Enayos sobre la economia española a mediados del siglo XX* içinde, der. Pedro Schwartz, Madrid: Banco de España.
- Appley, Joyce, 2010. *The Relentless Revolution. A History of Capitalism*, New York: W. W. Norton.
- [Amansız Devrim - Kapitalizm Tarihi, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Alfa Yayınları.]
- Arendt, Hannah, 1966. *The Origins of Totalitarianism*, Cleveland, Ohio: Meridien.
- [Totalitarizmin Kaynakları 1/Antisemitizm, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları.]
- [Totalitarizmin Kaynakları 2/Emperyalizm, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları.]

[*Totalitarizmin Kaynakları 3/Totalitarizm*, çev. İsmail Serin, İletişim Yayınları.]

- Armengaud, André, 1973. "Population in Europe, 1700-1914", *The Fontana Economic History of Europe*, c. III: *The Industrial Revolution* içinde, der. Carlo Cipolla, Londra: Collins.
- Armengaud, André ve Marcel R. Reinhard, 1961. *Histoire générale de la population mondiale*, Paris: Éditions Montchrestien.
- Armstrong, John, 1995. "Inland Navigation and the Local Economy", *Inland Navigation and Economic Development in Nineteenth-Century Europe* içinde, der. Andreas Kunz ve John Armstrong, Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Ashton, Thomas S., 1948. *The Industrial Revolution, 1760-1830*, Oxford University Press.
- Aslanian, Sebouh David, 2011. *From the Indian Ocean to the Mediterranean. The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, Berkeley: University of California Press.
- Baasch, E., 1927. *Holländische Wirtschaftsgeschichte*, Jena: G. Fischer.
- Baghdiantz McCabe, Ina, Gelina Harlaftis ve Joanna Pepelasis Minoglou (der.), 2005. *Diaspora Entrepreneurial Networks. Four Centuries of History*, Oxford: Berg.
- Bairoch, Paul, 1973a. "Agriculture and the Industrial Revolution, 1700-1870", *The Fontana Economic History of Europe*, c. III: *The Industrial Revolution* içinde, der. Carlo Cipolla, Londra: Collins/Fontana.
- 1973b. "European Foreign Trade in the 19th Century: The Development of the Value and Volume of Exports", *Journal of European Economic History*, c. 2, No. 1.
- 1976a. *Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle*, Paris: Mouton.
- 1976b. "Europe's Gross National Product: 1800-1975", *Journal of European Economic History*, c. 5, No. 2.
- 1982. "International Industrialization Levels from 1750 to 1980", *Journal of European Economic History*, No. 11.
- 1989. "European Trade Policy 1815-1914", *The Cambridge Economic History of Europe*, c. VIII içinde, der. Peter Mathias ve Sidney Pollard, Cambridge University Press.
- 1991. "How and not Why? Economic Inequalities between 1800 and 1913: Some Background Figures", *Between Development and Underdevelopment. The Precocious Attempts at Industrialization of the Periphery, 1800-1870* içinde, der. Jean Batou, Cenevre: Librairie Droz.
- Baldwin, Peter, 1990. *The Politics of Social Solidarity. Class Bases of the European Welfare States, 1875-1975*, Cambridge University Press.
- Baltzarek, Franz, 2005. "Finanzrevolutionen, Industrialisierung und Crédit Mobilier Banken in der Habsburgmonarchie", *Bank Austria Creditanstalt* içinde, der. Oliver Rathkolb, Theodor Venus ve Ulrike Zimmerl, Viyana: Paul Zsolnay Verlag.
- Baranowski, Shelley, 2001. "Agrarian Transformation and Right Radicalism: Economics and Politics in Rural Prussia, 1830-1947", *Modern Prussian History, 1830-1947* içinde, der. Philip G. Dwyer, Harlow: Pearson Education, 146-165.
- Barnett, Vincent, 1998. *Kondratiev and the Dynamics of Economic Development: Long Cycles and Industrial Growth in Historical Context*, Londra: Macmillan.
- 2004. *The Revolutionary Russian Economy, 1890-1940. Ideas, Debates and Alternatives*, Londra: Routledge.
- Barsby, Steven L., 1969. "Economic Backwardness and Characteristics of Development", *Journal of Economic History*, c. 29, No. 31.
- Bastien, Carlos, 2002. "Friedrich List and Oliveira Marreca: Some Odd Coincidences", *Economic Thought and Policy in Less Developed Europe. The Nineteenth Century* içinde, der. Michalis Psalidopoulos ve Maria Eugénia Mata, Londra: Routledge.
- Baugh, Daniel A., 2004. "Naval Power: What Gave the British Navy Superiority?", *Exceptionalism and Industrialization. Britain and its European Rivals, 1688-1815* içinde, der. Leandro Prados de la Escosura, Cambridge University Press.
- Baxa, Jacob ve Guntwin Bruhns, 1967. *Zucker in Leben der Völker. Eine Kulturund Wirtschaftsgeschichte*, Berlin: Bartens.

- Belich, James, 2009. *Replenishing the Earth. The Settler Revolution and the Rise of the Anglo-World, 1783-1939*, Oxford University Press.
- Berend, Ivan T., 2003. *History Derailed. Central and Eastern Europe in the Long Nineteenth Century*, Berkeley: University of California Press.
- 2006a. *An Economic History of Twentieth-Century Europe. Economic Regimes from Laissez-faire to Globalization*, Cambridge University Press.
- [20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi, çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.]
- 2006b. "Organization and Management as Growth Factors in the 20th Century European Economy", *Economic Systems, Development Policies and the Enterprise Strategies in the Age of Globalization* içinde, der. Vassilis Angelis ve Leonidas Maroudas, Atina: Papazissis.
- Berend, Ivan T. ve Tamás Csató, 2001. *Evolution of the Hungarian Economy, 1848-1998*, Boulder, Colo.: Social Science Monographs.
- Berend, Ivan T. ve György Ránki, 1955. *Magyarország gyáripara 1900-1914*, Budapeşte: Szikra Kiadó.
- 1970. "Nationaleincommen und Kapitalakkumulation in Ungarn, 1867-1914", *Studia Historica*, No. 62.
- 1972. *A magyar gazdaság száz éve*, Budapeşte: Közgazdasági Kiadó.
- 1973. "Méthodologie et concept de l'Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. Une approche pour la période moderne relative à l'Europe de l'Est", *Méthodologie de l'histoire et des sciences humaines, Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel* içinde, der. Branislava Tenenti, Paris: Privat.
- 1974. *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. New York: Columbia University Press.
- 1982. *The European Periphery and Industrialization 1780-1914*, Cambridge University Press.
- 1987. *Európa gazdasága a 19. században, 1780-1914*, Budapeşte: Gondolat.
- Berg, Maxine, 1994. "Factories, Workshops and Industrial Organization", *The Economic History of Britain since 1700*, c. I: 1700-1860, 2. Basım içinde, der. Roderick Floud ve Donald McCloskey, Cambridge University Press.
- Berg, Maxine, Pat Hudson ve Michael Sonenscher (der.), 1983. *Manufacture in Town and Country before the Factory*, Cambridge University Press.
- Berlin, Isaiah, 1999. *The Roots of Romanticism*, der. Henry Hardy, The A. W. Mellon Lectures, Bollingen serisi no. 45, Princeton University Press.
- [Romantikliğin Kökleri, çev. Mete Tunçay, Yapı Kredi Yayınları.]
- 2000. *The Power of Ideas*, der. Henry Hardy, Princeton University Press.
- Besomi, Daniele, 2009. "Clément Juglar and his Contemporaries on the Causes of Commercial Crises", *Revue européenne des sciences sociales*, c. 47, No. 143.
- Bettin Lattes, Gianfranco ve Ettore Recchi (der.), 2005. *Comparing European Societies. Towards a Sociology of the European Union*, Bolonya: Monduzzi.
- Bevilacqua, Piero, 1989. *Storia dell' agricoltura italiana in età contemporanea*, Venedik: Spazi e Paesaggi.
- 1993. *Breve storia dell'Italia meridionale all'ottocento a oggi*, Roma.
- Bibó, István, 1986. *Válogatott Tanulmányok*, c. II, Budapeşte: Magvető Könyvkiadó.
- Bielenberg, A., 2008. "What Happened to Irish Industry after the British Industrial Revolution? Some Evidence from the First UK Census of Production in 1907", *Economic History Review*, c. 61, No. 4.
- Bjerke, K. ve N. Ussing, 1958. *Studier over Danmarks Nationalprodukt 1870-1950*, Kopenhagen: Gads Forlag.
- Blackbourn, David, 1998. *The Long Nineteenth Century. A History of Germany, 1780-1918*, Oxford University Press.
- Blackwell, William L., 1982. *The Industrialization of Russia. An Historical Perspective*, 2. Basım, Arlington Heights, Ill.: Harlan Davidson.
- Blanc, Alan, Michael McEvoy ve Roger Plank (der.), 1993. *Architecture and Construction in Steel*, Londra: E. and F. N. Spon.

- Bloch, Marc, [1941] 1992. *The Historian's Craft*, Manchester University Press.
[*Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları.]
- Bogart, Dan, Mauricio Drelichman, Oscar Gelderblom ve Jean-Laurent Rosenthal, 2010. "State and Private Institutions", *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, c. I: 1700 to 1870 içinde, der. Stephen Broadberry ve Kevin H. O'Rourke, Cambridge University Press.
- Bogucka, Maria, 1993. "Social Structures and Customs in Early Modern Poland", *Acta Poloniae Historica*, c. 68.
- Bohac, Rodney, 1989. "Agricultural Structure and the Origins of Migration in Central Russia, 1810-1850", *Agrarian Organization in the Century of Industrialization: Europe, Russia, and North America* içinde, der. George Grantham ve Carol S. Leonard, Greenwich, Conn.: Jai Press.
- Bonin, Herbert, 1991. "The Case of the French Banks", *International Banking 1870-1914* içinde, der. Rondo Cameron ve V. I. Bovikin, Oxford University Press.
- 2007. "French Investment Banking at Belle Époque: The Heritage of the 19th Century Haute Banque", Cenevre'de düzenlenen European Business History Association Konferansında sunulan tebliğ, www.unige.ch/ses/instece/EBHA2007/papers/Bonin.pdf.
- Borchardt, Knut, 1973. "Germany 1700-1914", *The Fontana Economic History of Europe*, c. IV: *The Emergence of Industrial Societies*, Bölüm I içinde, der. Carlo Cipolla, Glasgow: Collins/Fontana.
- Boserup, Ester, 1990. *Economic and Demographic Relationships in Development*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Bouvier, Jean ve R. Girault, 1976. *L'impérialisme français d'avant 1914*, Paris: Mouton.
- Bovikin, Valerij I., 1967. *Zarozhdenie finansovo kapitala v Rossii*, Moscow University.
- 1973. "Oroszország ipari fejlődésének társadalmi-gazdasági problémái", *Történelmi Szemle*, No. 1-2.
- Bovikin, Valerij I. ve B. V. Ananich, 1991. "The Role of International Factors in the Formation of the Banking System in Russia", *International Banking 1870-1914* içinde, der. Rondo Cameron ve V.I. Bovikin, Oxford University Press.
- Braudel, Fernand, 1979. *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, c. I: *Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*, Paris: Colin.
- [*Maddi Uygarlık - Mübadele Oyunları*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları.]
- Brenner, Robert, 2001. "The Low Countries in the Transition to Capitalism", *Peasants into Farmers? The Transformation of Rural Economy and Society in the Low Countries (Middle Ages to 19th Century) in Light of the Brenner Debate* içinde, der. Peter Hoppenbrouwers ve Jan Luiten van Zanden, Turnhout: Brepols.
- Brenner, Robert ve Christopher Isett, 2002. "England's Divergence from China's Yangzi Delta: Property Relations, Microeconomics, and Patterns of Development", *Journal of Asian Studies*, c. 61, No. 2.
- Broad, John (der.), 2009. *A Common Agricultural Heritage? Revising French and British Rural Divergence*, Exeter: British Agricultural History Society.
- Broadberry, Stephen, 2006. *Market Services and the Productivity Race, 1850-2000. British Performance in International Perspective*, Cambridge University Press.
- Broadberry, Stephen ve Carsten Burhop, 2008. "Resolving the Anglo-German Industrial Productivity Puzzle, 1895-1935. A Response to Professor Ritschl", *Journal of Economic History*, c. 68, No. 3.
- Broadberry, Stephen ve Bishuprya Gupta, 2006. "The Early Modern Great Divergence: Wages, Prices and Economic Development in Europe and Asia, 1500-1800", *Economic History Review*, c. 59, No. 1.
- Broadberry, Stephen ve Kevin H. O'Rourke (der.), 2010. *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, c. I: 1700 to 1870; c. II: 1870 to the Present, Cambridge University Press.
- Broadberry, Stephen, Giovanni Federico ve Alexander Klein, 2010. "Sectoral Development, 1870-1914", *The Cambridge Economic History of Modern Europe: 1700 to the Present*, c. II: 1870 to the Present içinde, der. Stephen Broadberry ve Kevin H. O'Rourke, Cambridge University Press.

- Brock, Peter, 1972. *Nationalism and Populism in Partitioned Poland*, Londra: Orbis Books.
- Brock, Thomas D., 1999. *Robert Koch: A Life in Medicine and Bacteriology*, Washington, D.C.: ASM Press.
- Broder, Albert, 1991. "Banking and the Electrotechnical Industry in Western Europe", *International Banking 1870-1914* içinde, der. Rondo Cameron ve V.I. Bovikin, Oxford University Press.
- Brunt, Liam, 2004. "Nature or Nurture? Explaining English Wheat Yields in the Industrial Revolution, c. 1770", *Journal of Economic History*, c. 64, No. 1.
- 2006. "Rediscovering Risk. Country Banks as Venture Capital Firms in the First Industrial Revolution", *Journal of Economic History*, c. 66, No. 1.
- Buchsteiner, Ilona, 1994. "Besitzkontinuität, Besitzwechsel und Besitztverlust in den Gutswirtschaften Pommerns 1879-1910", *Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik* içinde, der. Heinz Reif, Berlin: Akademie Verlag, 125-140.
- Buganov, Viktor I., 1989. "The Russian Peasant Movement in the Eighteenth and Nineteenth Century", *Agrarian Organization in the Century of Industrialization: Europe, Russia, and North America* içinde, der. George Grantham ve Carol S. Leonard, Greenwich, Conn.: Jai Press.
- Bukharin, Nikolai, [1915] 1966. *Imperialism and World Economy*, New York: Howard Fertig. [*Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*, çev. Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon Yayınları.]
- Burds, Jeffrey, 1998. *Peasant Dreams and Market Politics. Labor Migration and the Russian Village, 1861-1905*, University of Pittsburgh Press.
- Butterfield, Herbert, [1950] 1962. *The Origins of Modern Science*, New York: Collier.
- Cafagna, Luciano, [1989] 1994a. "Discussion of the Origins of Italian Economic Dualism", *The Economic Development of Italy since 1870* içinde, der. Gianni Federico, Aldershot: Elgar.
- 1994b. *Nord e sud: non fare a pezzi l'unità d'Italia*, Venedik: Marsilio.
- Cain, P.J. ve A.G. Hopkins, 2001. *British Imperialism, 1688-2000*, 2. Basım, Londra: Longman.
- Calvo, Angel, 2006. "The Shaping of Urban Telephone Networks in Europe, 1877-1926", *Urban History*, c. 33, No. 3.
- Cameron, Rondo, 1957. "Profit, croissance et stagnation en France au XIXe siècle", *Economie appliquée*, c. 10, No. 2-3.
- 1966. *France and the Economic Development of Europe 1800-1914*, 2. Basım, Chicago: Rand McNally.
- 1967. *Banking in the Early Stages of Industrialization. A Study in Comparative Economic History*, Oxford University Press.
- Cameron, Rondo ve V.I. Bovikin (der.), 1991. *International Banking 1870-1914*, Oxford University Press.
- Cameron, William Bruce, 1963. *Informal Sociology. A Casual Introduction to Sociological Thinking*, New York: Random House.
- Capie, Forrest, 2001. "The Origins and Development of Stable Fiscal and Monetary Institutions in England", *Transferring Wealth and Power from the Old to the New World. Monetary and Fiscal Institutions in the 17th through the 19th Centuries* içinde, der. Michael D. Bordo ve Roberto Cortés-Conde, Cambridge University Press.
- Carmona, Badia, Albert Carreras ve Jorge Nadal (der.), 1990. *Pautas regionales de la industrialización española, siglos XIX y XX*, Barcelona: Editorial Ariel.
- Carnegie, Andrew, 1905. *James Watt*, New York: Doubleday.
- Caron, François, 1979. *An Economic History of Modern France*, New York: Columbia University Press.
- Caumanns, Ute, 1994. *Technischer Fortschritt und sozialer Wandel in deutschen Ostprovinzen*, Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen.
- Chadwick, Owen, 1975. *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century*, Cambridge University Press.
- [19. Yüzyıl Avrupalı Aklın Sekülerleşmesi, çev. Murat T. Aslan, Birey Yayınları.]
- Chandler, Alfred D. Jr., 1977. *The Visible Hand. The Managerial Revolution in American Business*, Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press.

- 1990. *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Chapman, Stanley D., 1972. *The Cotton Industry in the Industrial Revolution*, Londra: Macmillan.
- 2006. *The Rise of Merchant Banking*, Londra: Routledge.
- Chayanov, Alexander V., 1966. *The Theory of Peasant Economy*, New York: R. D. Irwin.
- Chiro, Daniel, 1997. "Conflicting Identities and the Danger of Communalism", *Essential Outsider: Chinese and Jews in the Modern Transformation of Southeast Asia and Central Europe* içinde, der. Daniel Chiro ve Anthony Reid, Seattle: University of Washington Press.
- Cipolla, Carlo M. (der.), 1973. *The Fontana Economic History of Europe*, c. IV: *The Emergence of Industrial Societies*, Bölüm 2, Londra: Fontana.
- 1994a. *Before the Industrial Revolution. European Society and Economy 1000-1700*, 3. Basım, New York: W. W. Norton.
- 1994b. "The Industrial Revolution", *The Economic History of Britain since 1700*, c. I: 1700-1860, 2. Basım içinde, der. Frederick Floud ve Donald McCloskey, Cambridge University Press.
- Cipolla, Carlo ve Knut Borchardt (der.), 1985. *Europäische Wirtschaftsgeschichte*, c. IV, Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.
- Clancy-Smith, Julia A., 2011. *Mediterraneans, North Africa and Europe in an Age of Migration, c. 1800-1900*, Berkeley: University of California Press.
- Clapham, John H., 1930. *An Economic History of Modern Britain*, c. I, Cambridge University Press.
- Clark, Christopher ve Wolfram Kaiser (der.), 2003. *Culture Wars. Secular-Catholic Conflict in Nineteenth-Century Europe*, Cambridge University Press.
- Clark, Gregory, 1993. "Agriculture and the Industrial Revolution, 1700-1850", *The British Industrial Revolution* içinde, der. J. Mokyr, Boulder, Colo.: Westview.
- 2007. *A Farewell to Alms. A Brief Economic History of the World*, Princeton University Press.
- Clark, Gregory ve Gillian Hamilton, 2006. "Survival of the Richest. The Malthusian Mechanism in Pre-Industrial England", *Journal of Economic History*, c. 66. No. 3.
- Coale, A.J. ve E.M. Hoover, 1958. *Population Growth and Economic Development in Low-income Countries*, Princeton University Press.
- Cobden, Richard, 1994. *The European Diaries of Richard Cobden, 1846-1849*, der. Miles Taylor, Aldershot: Scholar Press.
- Cohen, H. Floris, 2007. "Reconceptualizing the Scientific Revolution", *European Review*, c. 15, No. 4.
- Cohen, John ve Giovanni Federico, 2001. *The Growth of the Italian Economy, 1820-1960*, Cambridge University Press.
- Cohen, Jon S. ve Francesco L. Galassi, 1990. "Sharecropping and Productivity: 'Feudal Residual' in Italian Agriculture, 1911", *Economic History Review*, c. 43, No. 4.
- Colombo, John Robert ve Nikola Roussanoff (der.), 1976. *(The) Balkan Range: A Bulgarian Reader*, Toronto: Hounslow Press.
- Conze, Werner, 1969. "The Effect of Nineteenth-Century Liberal Agrarian Reforms on Social Structure in Central Europe", *Essays in European Economic History 1789-1914* içinde, der. F. Crouzet, W.H. Chaloner ve W.M. Stern, New York: St. Martin's Press.
- Cooper, J.P., 1985. "In Search of Agrarian Capitalism", *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* içinde, der. T.H. Aston ve C.H.E. Philpin, Cambridge University Press.
- Cottrell, P.L., 1991. "Great Britain", *International Banking 1870-1914* içinde, der. Rondo Cameron ve V.I. Bovikin, Oxford University Press.
- Crafts, Nicholas, 1985. *British Economic Growth during the Industrial Revolution*, Oxford: Clarendon Press.
- 1994. "The Industrial Revolution", *The Economic History of Britain since 1700*, c. I: 1700-1860, 2. Basım içinde, der. Roderick Floud ve Donald McCloskey, Cambridge University Press.
- 1995. "Exogenous or Endogenous Growth? The Industrial Revolution Reconsidered", *Journal of Economic History*, c. 55, No. 4.

- 1997. *Britain's Relative Economic Decline, 1870-1995*, Londra: Social Market Foundation.
- Crafts, Nicholas ve C. Knick Harley, 2004. "Precocious British Industrialization: A General Equilibrium Perspective", *Exceptionalism and Industrialization. Britain and its European Rivals, 1688-1815* içinde, der. Leandro Prados de la Escosura, Cambridge University Press.
- Crafts, Nicholas, S.J. Leybourne ve T.C. Mills, 1988. *Economic Growth in Nineteenth-Century Britain. Comparisons with Europe in the Context of Gerschenkron's Hypotheses*, Coventry: University of Warwick.
- Crafts, N.F.R., S.J. Leybourne ve T.C. Mills, 1991. "Britain", *Patterns of European Industrialization. The Nineteenth Century* içinde, der. Rychard Sylla ve Gianni Toniolo, Londra: Routledge.
- Craig, Lee A. ve Douglas Fisher, 1997. *The Integration of the European Economy, 1850-1913*, Houndmills: Macmillan.
- Craig, Lee ve Concepción García-Iglesias, 2010. "Business Cycles", *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, c. I: 1700 to 1870 içinde, der. Stephen Broadberry ve Kevin H. O'Rourke, Cambridge University Press, 122-144.
- Crisp, Olga, 1976. *Studies in the Russian Economy before 1914*, Londra: Macmillan.
- Croce, Benedetto, [1921] 1960. *History - Its Theory and Practice*, New York: Russel and Russel.
- Crossick, Geoffrey ve Serge Jaumain (der.), 1999. *Cathedrals of Consumption. The European Department Store, 1850-1939*, Aldershot: Ashgate.
- Crouzet, François (der.), 1972. *Capital Formation in the Industrial Revolution*, Londra: Methuen.
- 1985. *The First Industrialists: The Problem of Origins*, Cambridge University Press.
- 1991. "France", *The Industrial Revolution in National Context. Europe and the USA* içinde, der. Mikuláš Teich ve Roy Porter, Cambridge University Press.
- 1996. *Britain, France, and International Commerce from Louis XIV to Victoria*, Aldershot: Ashgate.
- 2001. *A History of the European Economy, 1000-2000*, Charlottesville: University Press of Virginia.
- 2003. "The Historiography of French Economic Growth in the Nineteenth Century", *Economic History Review*, c. 56, No. 2.
- Cullen, Louis M., 1987. *An Economic History of Ireland since 1660*, Londra: B. T. Batsford.
- Çehov, Anton P., [1904] 1917. *The Cherry Orchard*, çev. Julius West, New York: Scribner's. [*Vişne Bahçesi*, çev. Ataoğulları Behramoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.]
- Dahlmann, Dittmar, 2006. "Religion und Geschäft. Deutsche Unternehmer in Moskau und St. Petersburg von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis 1914", *Unternehmer im Russischen Reich. Sozialprofil, Symbolwelten, Integrationsstrategien im 19. Und frühen 20. Jahrhundert* içinde, der. Jörg Gebhard, Rainer Lindner ve Bianka Pietrow-Ennker, Osnabrück: Fibre Verlag.
- Dal Lago, Enrico, 2005. *Agrarian Elites. American Slaveholders and Southern Italian Landowners, 1815-1861*, Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Dal Lago, Enrico ve Rick Halpern (der.), 2002. *The American South and the Italian Mezzogiorno: Essays in Comparative History*, New York: Palgrave Macmillan.
- Datta, N.C., 2005. *The Story of Chemistry*, New Delhi: Universities Press India.
- Davies, Norman, 1986. *Heart of Europe. A Short History of Poland*, Oxford University Press.
- Davis, John A. (der.), 2000. *Italy in the Nineteenth and Twentieth Century, 1796-1900*, Oxford University Press.
- Dean, Phyllis ve W.A. Cole, 1962. *British Economic Growth, 1688-1959*, Cambridge University Press.
- Debré, Patrice, 2000. *Louis Pasteur*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Delaisi, Francis, 1929. *Les deux Europes*, Paris: Payot.
- Dhondt, J., [1955] 1969. "The Cotton Industry at Ghent during the French Régime", *Essays in European Economic History, 1789-1914* içinde, der. F. Crouzet, W.H. Chaloner ve W.M. Stern, New York: St. Martin's Press.
- Dincecco, Marc, 2009. "Fiscal Centralization, Limited Government, and Public Revenues in Europe, 1650-1913", *Journal of Economic History*, c. 69, No. 1.

- Dobbs, Betty Jo Teeter ve Margaret C. Jacob, 1995. *Newton and the Culture of Newtonianism*, Atlantic Highlands: Humanities Press.
- [*Newton ve Newtonculuk Kültürü*, çev. Gökçen Ezber, İzdüşüm Yayınları.]
- Dolan, Brian, 2000. *Exploring European Frontiers. British Travellers in the Age of the Enlightenment*, Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Domar, Evsey D., 1989. "Were Russian Serfs Overcharged for their Land by the 1861 Emancipation? The History of One Historical Table", *Agrarian Organization in the Century of Industrialization: Europe, Russia, and North America* içinde, der. George Grantham ve Carol S. Leonard, Greenwich, Conn.: Jai Press.
- Domínguez Martín, Rafael, 2002. *La riqueza de las regions. Las desigualdades económicas regionales en España, 1700-2000*, Madrid: Alianza Editorial.
- Dormois, Jean-Pierre ve Michael Dintenfuss (der.), 1999. *The British Industrial Decline*, Londra: Routledge.
- Douglas, Rachel ve Barbara Frazier, 1992. "Mendeleyev and Vitte - The Fight to Bring the 'American System' to 19th Century Russia", and 'Introduction' to the English edn of Sergei Vitte, The Fight for Russian Industry", *Executive Intelligence Review*, Ocak, http://members.tripod.com/~american_almanac adresinden erişilebilir.
- Dumke, Horts R., 1979. "Anglo-deutscher Handel und Frühindustrialisierung in Deutschland 1882-1865", *Deutsche Frühindustrialisierung, Geschichte und Gesellschaft* içinde, der. Richard Tilly, c. 5, No. 2.
- Dyos, Harold J. ve Derek H. Aldcroft, 1974. *British Transport: An Economic Survey from the Seventeenth Century to the Twentieth*, Leicester University Press.
- Eckaus, Richard S., 1961. "The North-South Differential in Italian Economic Development", *Journal of Economic History*, No. 3 (Eylül).
- Eckermann, Johann Peter, [1835] 2006. *Gespreche mit Goethe in letzten Jahren seines Lebens*, Frankfurt: Insel Verlag.
- [*Yaşamının Son Yıllarında Goethe ile Konuşmalar*, çev. Mahmure Kahraman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.]
- Eckstein, Alexander, 1958. "Individualism and the Role of the State in Economic Growth", *Economic Development and Cultural Change*, c. 6, No. 2.
- Eden, Lorraine, 2000. "Bringing the Firm Back In: Multinationals in International Political Economy", *The New Political Economy of Globalizations*, c. I içinde, der. Richard Higgott ve Anthony Payne, Cheltenham: Edward Elgar.
- Eiduks, G. ve J. Grosvalds, 1962. "Cementa rūpnīcības iesākums un attīstība Latvijas PSR teritorijā līdz 1941.g.", *Par tehnikas vēsturi Latvijas PSR* içinde, Riga: Zinātne Akadēmijas Izdeuniecība.
- Eisenman, Stephan, 1994. *Nineteenth Century Art. A Critical History*, Londra: Thames and Hudson.
- Emilsson, Erik Örjan, 2005. *Before the European Miracle: Four Essays on Swedish Preconditions for Conquest, Growth and Voice*, University of Gothenburg Press.
- Emmanuel, Arghiri, 1969. *L'Échange inégal. Essai sur les antagonismes dans les rapports économiques internationaux*, Paris: Maspero.
- Engelhardt, A.N., 1993. *Aleksandr Nikolaevich Engelhardt's Letters from the Country, 1872-1887*, çev. Cathy A. Frierson, Oxford University Press.
- Engels, Friedrich, [1844] 1975. "The Condition of the Working Class in England in 1844", *Collected Works of Marx and Engels*, c. IV içinde, New York: International Publisher.
- [*İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*, çev. Oktay Emre, Ayrıntı Yayınları.]
- Engerman, Stanley L., 2004. "Institutional Change and British Supremacy, 1650-1850. Some Reflections", *Exceptionalism and Industrialization. Britain and its European Rivals, 1688-1815* içinde, der. Leandro Prados de la Escosura, Cambridge University Press.
- Eötvös, József, 1902. *Tanulmányok*, Budapeşte: Révai Testvérek.
- Epstein, S.R., 2008. "Craft Guilds in the Pre-Modern Economy. A Discussion", *Economic History Review*, c. 61, No. 1.

- Erle, Lord, 1925. "The Land and its People", *Agriculture and Economic Growth in England, 1650-1815* içinde, der. Eric L. Jones, Londra: Methuen.
- [1912] 1961. *English Farming: Past and Present*, Londra: Heinemann.
- Essemyr, Mats, 1992. "Nutritional Needs and Social Esteem: Two Aspects of Diet in Sweden during the 18th and 19th Centuries", *European Food History. A Research Review* içinde, der. Hans J. Teuteberg, Leicester University Press.
- Esteban, Javier C., 2004. "Comparative Patterns of Colonial Trade: Britain and its Rivals", *Exceptionalism and Industrialization. Britain and its European Rivals, 1688-1815* içinde, der. Leandro Prados de la Escosura, Cambridge University Press.
- Federico, Giovanni, 2005. *Feeding the World. An Economic History of Agriculture, 1800-2000*. Princeton University Press.
- Federico, Giovanni ve Gianni Toniolo, 1991. "Italy", *Patterns of European Industrialization: The Nineteenth Century* içinde, der. Richard Sylla ve Gianni Toniolo, Londra: Routledge.
- Feinstein, C.H., 1972. *National Income, Expenditure and Output of the United Kingdom 1855-1965*, Cambridge University Press.
- Feis, Herbert, 1965. *Europe, the World's Banker, 1870-1914*, New York: Norton.
- Fenoaltea, Stefano, 1983. "Italy", *Railways and the Economic Development of Western Europe* içinde, der. Patrick O'Brien, Londra: Macmillan.
- 2003a. "Notes on the Rate of Industrial Growth in Italy, 1861-1913", *Journal of Economic History*, c. 63, No. 3.
- 2003b. "Peeking Backward. Regional Aspects of Industrial Growth in Post-Unification Italy", *Journal of Economic History*, c. 63, No. 4.
- Ferguson, Adam, 1768. *Essay on the History of Civil Society*, Londra: A. Millar and T. Cadell.
- Fichte, Johann Gottlieb, [1800] 1920. *Der geschlossene Handelsstaat*, Jena: Gustav Fischer.
- Field, Daniel, 1989. "The Polarization of Peasant Households in Prerevolutionary Russia: Zemstvo Censuses and Problems of Measurement", *Agrarian Organization in the Century of Industrialization: Europe, Russia, and North America* içinde, der. George Grantham ve Carol S. Leonard, Greenwich, Conn.: Jai Press.
- Findlay, Ronald ve Kevin H. O'Rourke, 2007. *Power and Plenty. Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium*, Princeton University Press.
- [Güç ve Refah. İkinci Binyılda Ticaret, Savaş ve Dünya Ekonomisi, çev. Ahmet Ataseven, Küre Yayınları.]
- Flandreau, Marc, Juan Flores, Clemens Jobst ve David Khoudour-Casteras, 2010. "Business Cycles, 1870-1914", *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, c. II: 1870 to the Present içinde, der. Stephen Broadberry ve Kevin H. O'Rourke, Cambridge University Press.
- Flinn, Michael, 1966. *The Origins of the Industrial Revolution*, Londra: Longmans.
- Floud, Roderick, 1994. "Britain, 1860-1914: A Survey", *The Economic History of Britain since 1700*. c. II: 1860-1939, 2. Basım içinde, der. Roderick Floud ve Donald McCloskey, Cambridge University Press.
- Fogel, Robert, 1964. *Railroads and American Economic Growth. Essays in Econometric History*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Fontaine, André, 2001. "Farewell to the United States of Europe, Long Live the European Union", www.opendemocracy.net/content/articles/PDT/344.pdf.
- Foreman-Peck, James, 1983. *A History of the World Economy. International Economic Relations since 1850*, Brighton: Wheatsheaf.
- 1999. "The Balance of Technological Transfers 1870-1914", *The British Industrial Decline* içinde, der. Jean-Pierre Dormois ve Michael Dintenfuss, Londra: Routledge.
- 2006. "Lessons from Italian Monetary Unification", Yayınlanmamış Makale, Viyana: Oesterreichische Nationalbank.
- Foreman-Peck, James ve Pedro Lains, 2000. "European Economic Development. The Core and the Southern Periphery, 1870-1910", *The Mediterranean Response to Globalization before 1950* içinde, der. Şevket Pamuk ve Jeffrey G. Williamson, Londra: Routledge, 76-106.

- Foreman-Peck, James ve R. Millward, 1994. *Public and Private Ownership of British Industry, 1820-1990*, Oxford: Clarendon Press.
- Fraile, Pedro, 1987. "The Basque Provinces and the World Market", *The Economic Modernization of Spain, 1830-1930* içinde, der. Nicolás Sánchez-Albornoz, New York University Press.
- 1991. *Industrialización y grupos de presión: la economía política de la protección en España, 1900-1950*, Madrid: Alianza.
- Frank, Alison Fleig, 2005. *Oil Empire. Visions of Prosperity in Austrian Galicia*, Boston: Harvard University Press.
- Frank, Andre Gunder, 1976. "Multilateral Merchandise Trade Imbalances and Uneven Economic Development", *Journal of European Economic History*, c. 5, No. 2.
- 1998. *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley: University of California Press.
- [Yeniden Doğuş. Asya Çağında Küresel Ekonomi, çev. Kamil Kurtul, İmge Kitabevi Yayınları.]
- Frank, Andre Gunder ve Barry Gills (der.), 1993. *The World System: Five Hundred Years or Five Thousand?*, Londra: Routledge.
- [Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?, çev. Esin Soğancılar, İmge Kitabevi Yayınları.]
- Freudenberger, Herman, 2003. *Lost Momentum. Austrian Economic Development 1750-1830*, Viyana: Böhlau.
- Fridenson, Patrick, 1997. "France: The Relatively Slow Development of Big Business in the Twentieth Century", *Big Business and the Wealth of Nations* içinde, der. Alfred D. Chandler, Franco Amatori ve Takashi Hikino, Cambridge University Press.
- Fridlitzius, G., 1963. "Sweden's Exports 1850-1960", *Economy and History*, c. 4.
- Frieden, Jeffrey, 1994. "International Investment and Colonial Control: A New Interpretation", *International Organization*, c. 48, No. 4.
- Fritzsche, Bruno, 1991. "Switzerland", *The Industrial Revolution in National Context. Europe and the USA* içinde, der. Mikuláš Teich ve Roy Porter, Cambridge University Press.
- Galbraith, John Kenneth, 1961. *The Great Crash, 1929*, Boston: Houghton Mifflin.
- [Büyük Kriz 1929, çev. Özkan Özdem ve Elif Nihan Akbaş, Pegasus Yayınları.]
- Gall, Lothar, 2000. *Der Aufstieg eines Industrieimperiums*, Berlin: Siedler.
- Gallagher, Jack ve Ronald Robinson, 1953. "The Imperialism of Free Trade", *Economic History Review*, İkinci Dizi, c. 6, No. 1.
- Gardiner, Patrick, 1959. *Theories of History*, Glencoe, Ill.: The Free Press.
- Gatrell, Peter, 1986. *The Tsarist Economy, 1850-1914*, Londra: Batsford.
- Geary, Frank ve Tom Stark, 2004. "Trends in Real Wages during the Industrial Revolution. A View from across the Irish Sea", *Economic History Review*, c. 57, No. 2.
- Gelderblom, Oscar ve Joost Jonker, 2004. "Completing a Financial Revolution: The Finance of the Dutch East Indian Trade and the Rise of the Amsterdam Capital Market, 1595-1612", *Journal of Economic History*, c. 64, No. 3.
- 2011. "Public Finance and Economic Growth: The Case of Holland in the Seventeenth Century", *Journal of Economic History*, c. 71, No. 1.
- Gerschenkron, Alexander, 1957. "Reflection on the Concept of 'Prerequisites' of Modern Industrialization", *L'industria*, c. 42.
- 1962. *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge, Mass.: Belknap Press.
- 1968. *Continuity in History and Other Essays*, Cambridge, Mass.: Belknap Press.
- 1970. *Europe in the Russian Mirror: Four Lectures in Economic History*, Cambridge University Press.
- Gestwa, Klaus, 1999. *Proto-Industrialisierung in Russland. Wirtschaft, Herrschaft und Kulture in Ivanovo und Pavlovo, 1741-1932*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht.
- Gilder, Joseph B. (der.), 1899. *Impressions of Spain. James Russell Lowell*, A.A. Ade'e'nin önsözüyle, Boston: Houghton, Mifflin.
- Girard, L., 1965. "Transport", *The Cambridge Economic History of Europe*, c. VI içinde, der. H.J. Habakkuk ve M. Postan, Cambridge University Press.
- Glass, D.V. ve E. Grebenik, 1965. "World Population, 1800-1950", *The Cambridge Economic History of Europe*, c. VI içinde, der. H.J. Habakkuk ve M. Postan, Cambridge University Press.

- Goethe, J.W. von, 1961. *Faust*, Walter Kaufman'ın çevirisi ve önsözüyle, New York: Doubleday. [*Faust*, çev. A. Erkin Köylügil, İlgi Kültür Sanat Yayınları.]
- Gold, John R. ve Margaret M. Gold, 2005. *Cities of Culture. Staging International Festivals and the Urban Agenda, 1851-2000*. Aldershot: Ashgate.
- Gómez-Mendoza, Antonio, 1987. "Transportation and Economic Growth, 1830-1930", *The Economic Modernization of Spain, 1830-1930* içinde, der. Nicolás Sánchez-Albornoz, New York University Press.
- 1995. "Europe's Cinderella: Inland Navigation in Nineteenth-Century Spain", *Inland Navigation and Economic Development in Nineteenth-Century Europe* içinde, der. Andreas Kunz ve John Armstrong, Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Goose, Nigel ve Lien Lun (der.), 2005. *Immigrants in Tudor and Early Stuart England*, Brighton: Sussex Academic Press.
- Goriushkin, Leonid, M., 1989. "The General and the Specific in Siberian Agrarian Development in the Second Half of the Nineteenth and the Beginning of the Twentieth Century", *Agrarian Organization in the Century of Industrialization: Europe, Russia, and North America* içinde, der. George Grantham ve Carol S. Leonard, Greenwich, Conn.: Jai Press.
- Gracia Delgado, José Luis, 1987. "Economic Nationalism and State Intervention, 1900-1930", *The Economic Modernization of Spain, 1830-1930* içinde, der. Nicolás Sánchez-Albornoz, New York University Press.
- Grafe, Regina, Larry Neal ve Richard W. Unger, 2010. "The Service Sector", *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, c. I: 1700 to 1870 içinde, der. Stephen Broadberry ve Kevin H. O'Rourke, Cambridge University Press.
- Grantham, George ve Carol S. Leonard (der.), 1989. *Agrarian Organization in the Century of Industrialization: Europe, Russia, and North America*, Greenwich, Conn.: Jai Press.
- Greenfield, Kent Roberts, 1965. *Economics and Liberalism in the Risorgimento. A Study of Nationalism in Lombardy, 1814-1848*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Gregor, James A., 1969. *The Ideology of Fascism. The Rationale of Totalitarianism*, New York: The Free Press.
- Gregory, Paul R., 1992. "Rents, Land Prices and Economic Theory: The Russian Agrarian Crisis", *Economy and Society in Russia and the Soviet Union, 1860-1930* içinde, der. Linda Edmondson ve Peter Waldron, New York: St. Martin's Press.
- 1994. *Before Command. An Economic History of Russia from Emancipation to the First Five-Year Plan*, Princeton University Press.
- Greif, Avner, 2006. *Institutions and the Path to the Modern Economy. Lessons from Medieval Trade*, Cambridge University Press.
- Grigg, David, B., 1980. *Population Growth and Agrarian Change: An Historical Perspective*, Cambridge University Press.
- Gross, Nachum, 1966. "Industrialization in Austria in the Nineteenth Century", Doktora Tezi, University of California, Berkeley.
- Guinnane, Timothy W., William A. Sundstrom ve Warren Whatley (der.), 2004. *History Matters. Essays on Economic Growth, Technology, and Demographic Change*, Stanford University Press.
- Gunn, Geoffrey C., 2003. *First Globalization. The Eurasian Exchange, 1500-1800*, Lanham, Md.: Rowman and Littlefield.
- Gustafsson, Bo, 1991. "The Industrial Revolution in Sweden", *The Industrial Revolution in National Context. Europe and the USA* içinde, der. Mikuláš Teich ve Roy Porter, Cambridge University Press.
- Hajnal, John, 1965. "European Marriage Patterns in Perspective", *Population in History* içinde, der. V.D. Glass ve D.E.C. Eversley, Londra: E. Arnold.
- Halpern, Joel M. ve Barbara Krewsky Halpern, 1972. *A Serbian Village in Historical Perspective*, New York: Holt, Rinehart and Winston.

- Hamilton, Alexander, [1791] 1961-79. "Report on Manufactures", 5 Aralık 1791, *The Papers of Alexander Hamilton*, c. II içinde, der. Harold C. Syrett ve diğ., c. 27, New York: Columbia University Press.
- Hamilton, E.J., 1938. "The Decline of Spain", *Economic History Review*, c. 8, No. 2.
- Hannah, Leslie, 1991. "Scale and Scope: Towards a European Visible Hand", *Business History*, c. 33.
- Harcave, Sidney, 2004. *Count Sergei Witte and the Twilight of Imperial Russia. A Biography*, Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe.
- Harley, C.K. ve D.N. McCloskey, 1981. "Foreign Trade: Competition and the Expanding Economy", *The Economic History of Britain since 1700*, c. II içinde, der. R.C. Floud ve D.N. McCloskey, Cambridge University Press.
- Harris, R. John, 1998. *Industrial Espionage and Technology Transfer. Britain and France in the Eighteenth Century*, Aldershot: Ashgate.
- Harris, Ron, 2000. *Industrializing English Law: Entrepreneurship and Business Organization, 1720-1844*, Cambridge University Press.
- Harrison, Joseph, 1978. *An Economic History of Modern Spain*, Manchester University Press.
- Harrison, Peter, 2007. "Was there a Scientific Revolution?", *European Review*, c. 15. No. 4.
- Hartel, Hans ve Harald Faber, 1918. *Co-operative Danish Agriculture*, Londra: Longmans.
- Hartog, Adel P. den, 1992. "Modern Nutritional Problems and Historical Nutrition Research, with Special Reference to the Netherlands", *European Food History. A Research Review* içinde, der. Hans J. Teuteberg, Leicester University Press.
- Hartwell, R. Max, 1971. *The Industrial Revolution and Economic Growth*, Londra: Methuen.
- 1973. "The Service Revolution: The Growth of Services in the Modern Economy, 1700-1914", *The Fontana Economic History of Europe*, c. III: *The Industrial Revolution* içinde, der. Carlo Cipolla, Londra: Collins/Fontana.
- Hatton, Timothy J., Kevin H. O'Rourke ve Alan M. Taylor (der.), 2007. *The New Comparative Economic History. Essays in Honor of Jeffrey G. Williamson*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Haudrère, Philippe, 2006. *Les Compagnies des Indes orientales. Trois siècles de rencontre entre Orientaux et Occidentaux, 1600-1858*, Paris: Desjonquères.
- Haupt, Heinz-Gerhard ve Jürgen Kocka, 2009. "Comparison and Beyond. Traditions, Scope, and Perspectives of Comparative History", *Comparative and Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives* içinde, der. H.-G. Haupt ve J. Kocka, New York: Berghahn Books.
- Heckscher, Eli, [1919] 1949. "The Effect of Foreign Trade on the Distribution of Income", *Readings in the Theory of International Trade* içinde, der. Howard S. Ellis ve Lloyd A. Metzler, Philadelphia: Blakiston.
- 1954. *An Economic History of Sweden*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Hegel, G.W.F., [1806] 2005. *The Letters*, çev. Clark Butler ve Christine Seiler, Bloomington: Indiana University Press.
- Heilbron, John L., 2007. "Coming to Terms with the Scientific Revolution", *European Review*, c. 15. No. 4.
- Heimann, Eduard, 1964. *History of Economic Doctrines*, Oxford University Press.
- Heller, Klaus, 2006. "Auf dem Weg zum Bourgeois? Das 'Moskau der Kaufleute' vor 1917. Gesellschaftliche Vorurteile gegenüber dem 'Kaufmann' im alten und neuen Russland", *Unternehmer im Russischen Reich. Sozialprofil, Symbolwelten, Integrationsstrategien im 19. und frühen 20. Jahrhundert* içinde, der. Jörg Gebhard, Rainer Lindner ve Bianka Pietrow-Ennker, Osnabrück: Fibre Verlag.
- Herranz-Loncán, Alfonso, 2006. "Railroad Impact in Backward Economies. Spain, 1850-1913", *Journal of Economic History*, c. 66, No. 4.
- Hertner, Peter, 1981, "Il capitale staniero in Italia, 1883-1914", *Studi storici*, c. 22, 767-795.
- Heyn, Ugo, 1981. *Private Banking and Industrialization*, New York: Arno Press.
- Hicks, John, 1969. *A Theory of Economic History*, Oxford: Clarendon Press.

- Hildebrand, Karl-Gustaf, 1992. *Swedish Iron in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Export Industry before Industrialization*, Skriftserie 29, Södertälje: Jernkontorets Berghistorika.
- Hilferding, Rudolf, [1910] 1981. *Finance Capital*, Londra: Routledge.
- [*Finans Kapital 1*, çev. Yılmaz Öner, Belge Yayınları.]
- Hills, Richard L., 1993. *Power from Steam. A History of the Stationary Steam Engine*, Cambridge University Press.
- Hitchin, Keith, 1994. *Rumania: 1866-1947*, Oxford University Press.
- Hjerpe, Riita, 1982. "Finland in the European Economy 1860-1980", *Festskrift til Kristof Glamann* içinde, Odense.
- Hjerpe, Riita ve E. Pihkala, 1977. "The Gross Domestic Product of Finland in 1860-1913", *Economy and History*, c. 20, No. 2.
- Hjerpe, R., M. Peltonen ve E. Pihkala, 1984. "Investment in Finland, 1860-1979", *Scandinavian Economic History Review*, c. 32, No. 1.
- Hobbes, Thomas, [1651] 1956. *Leviathan*, Chicago: Gateway.
- [*Leviathan*, çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları.]
- Hobsbawm, Eric, 1964. *Labouring Men. Studies in the History of Labour*, Londra: Weidenfeld and Nicolson.
- 1969. *Industry and Empire*, Harmondsworth: Penguin Books.
- [*Sanayi ve İmparatorluk*, çev. Prof. Dr. Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi.]
- [1975] 1996. *The Age of Capital, 1848-1875*, New York: Vintage Books.
- [*Sanayi Çağı*, çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi.]
- 1989. *The Age of Empire, 1875-1914*, New York: Vintage Books.
- [*İmparatorluk Çağı*, çev. Vedat Aslan, Dost Kitabevi.]
- Hobson, John A., 1902. *Imperialism. A Study*, Londra: James Nisbet.
- Hodgson, Marshall G.S., 1977. *The Venture of Islam. Conscience and History in World Civilization. The Gunpowder Empires and Modern Times*, c. III, University of Chicago Press.
- [*İslam'ın Serüveni. Barut İmparatorlukları ve Modern Zamanlar*, çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınevi.]
- 1993. *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam and World History*, Cambridge University Press.
- [*Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, çev. Ahmet Kanlıdere ve Ahmet Aydoğan, Vadi Yayınları.]
- Hoffman, Philip T., David Jacks, Patricia A. Levin ve Peter H. Lindert, 2002. "Real Inequality in Europe since 1500", *Journal of Economic History*, c. 62, No. 2.
- Hoffman, W.G., 1955. *British Industry 1700-1950*, Oxford: Blackwell.
- Hohenberg, Paul M., 2008. "Toward a More Useful Economic History", *Journal of Economic History*, c. 68, No. 2.
- Holm, Edvard, 1888. *Festskrift i Anledning af den Nordiske Industri-, Landbrugsog Kunststudling*, Kopenhag: G. E. C. Gad.
- Holmgren, Beth, 1998. *Rewriting Capitalism: Literature and the Market in Late Tsarist Russia and the Kingdom of Poland*, University of Pittsburgh Press.
- Hoppenbrouwers, Peter ve Jan Luiten van Zanden (der.), 2001. *Peasants into Farmers. The Transformation of Rural Economy and Society in the Low Countries (Middle Ages to 19th Century) in Light of the Brenner Debate*, Turnhout: Brepols.
- Huang, Philip, 1991. "The Peasant Family and Rural Development in the Jangtzi Delta, 1350-1988", *Journal of Asian Studies*, c. 50, No. 3.
- 2002. "Development or Involution in Eighteenth Century Britain and China. A Review of Kenneth Pomeranz's *Great Divergence*", *Journal of Asian Studies*, c. 61, No. 2.
- Hudson, Pat, 1983. "From Manor to Mill: The West Riding in Transition", *Manufacture in Town and Country before the Factory* içinde, der. Maxine Berg, Pat Hudson ve Michael Sonenscher, Cambridge University Press.
- Hunt, Lynn, Margaret Jacob ve Wijnand Mijnhardt, 2010. *The Book that Changed Europe: Picart and Bernard's 'Religious Ceremonies of the World'*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

- Huntington, Samuel, P., 1996. *The Clash of Civilizations. The Remaking of the World Order*, New York: Simon and Schuster.
- [Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması, çev. Cem Soydemir ve Doç. Dr. Mehmet Turhan, Okuyan Us Yayınları.]
- Israel, Jonathan, 1995. *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806*, Oxford: Clarendon Press.
- Ivanovskis, V., 1970. "Rīgas Politehniskais Institūts", *Latvijas PSR Mazā enciklopēdija* içinde, Rīga: Zinātne Akadēmijas Izdevniecība.
- Ivaros, Martin ve Adam Tooze, 2007. "Convergence or Divergence on Europe's Southeastern Periphery? Agriculture, Population, and GNP in Bulgaria, 1892-1945", *Journal of Economic History*, c. 67, No. 3.
- Jacob, Margaret ve Larry Stewart, 2004. *Practical Matter. The Impact of Newton's Science from 1687 to 1851*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Jeannin, Pierre, 1980. "La proto-industrialisation: développement ou impasse?", *Annales*, c. 35.
- Jedlicki, Jerzy, 1999. *A Suburb of Europe: Nineteenth-Century Polish Approaches to Western Civilization*, Budapeşte: Central European Press.
- Jensen, Einar E., 1982. *Bonde og Landbrug: Traek af Dansk Landbrugs Historie*, Odense: Landhusholdningsselskabets Forlag.
- Jensen, Hans, 1945. "Danks Jordpolitik 1757-1919", *FaesteveaesensAfvikling og Jordlougivningen i Perioden 1910-1919* içinde, der. Anden Del, Kopenhagen: Nordisk Forlag.
- Johansen, Hans-Christian, 1991. "Banking and Finance in the Danish Economy", *International Banking 1870-1914* içinde, der. Rondo Cameron ve V.I. Bovikin, Oxford University Press.
- John, Michael, 2000. "The Napoleonic Legacy and Problems of Restoration in Central Europe: The German Confederation", *Napoleon's Legacy. Problems of Government in Restoration Europe* içinde, der. David Laven ve Lucy Riall, Oxford: Berg.
- Jones, Eric Lionel (der.), 1967. *Agriculture and Economic Growth in England, 1650-1815*, Londra: Methuen.
- 1981. *The European Miracle: Environments, Economies, and Geopolitics in the History of Europe and Asia*, Cambridge University Press.
- Jones, Geoffrey ve Harm G. Schröter (der.), 1993. *The Rise of Multinationals in Continental Europe*, Aldershot: Edward Elgar.
- Jonge, Jan Aart de, 1969. *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, Nijmegen: Socialistische Uitgeverij.
- Jörberg, Lennart, 1973. "The Nordic Countries 1850-1914", *The Fontana Economic History of Europe*, c. 4: *The Emergence of Industrial Societies*, Bölüm 2 içinde, der. Carlo Cipolla, Londra: Collins/Fontana.
- Juglar, Clément, 1862. *Des crises commerciales et de leur retour périodique en France, en Angleterre et aux Etats-Unis*, Paris: Guillaumin.
- Kaelble, Hartmut, 2009. "Between Comparison and Transfer - and What Now? A French-German Debate", *Comparative and Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives* içinde, der. Heinz-Gerhard Haupt ve Jürgen Kocka, New York: Berghahn Books.
- Kahan, Arcadius, 1989. *Russian Economic History. The Nineteenth Century*, University of Chicago Press.
- Kahk, Juhan ve Enn Tarvel, 1997. *An Economic History of the Baltic Countries*, Stockholm: Studia Baltica Stockholmensis no. 20.
- Kardasis, Vassilis, 2001. *Diaspora Merchants in the Black Sea. The Greeks in Southern Russia, 1775-1861*, Lanham, Md.: Lexington Books.
- Katus, László, 1970. "Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism (1867-1913)", *Studia Historica*, No. 62.
- Kaukiainen, Yrjö, 2006. "Foreign Trade and Transport", *The Road to Prosperity. An Economic History of Finland* içinde, der. Jari Ojala, Jari Eloranta ve Jukka Jalava, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Kautsky, Karl, 1914. "Der Imperialismus", *Neue Zeit*, c. 2.
- Kemp, Tom, 1969. *Industrialization in Nineteenth-Century Europe*, Londra: Longman.
- Kenwood, A.G. ve Alen L. Lougheed, 1971. *The Growth of the International Economy, 1820-1960*, Londra: Allen and Unwin.
- Keynes, John Maynard, 1927. *The End of Laissez Faire*, Londra: Leonard and Virginia Woolf.
- Khromov, P.A., 1950. *Ekonomicheskaja razvitie Rossii v 19-20 vekah (1800-1917)*, Moskova: Gozizdvo Polit.
- Kindleberger, Charles, 1962. *Foreign Trade and National Economy*, New Haven: Yale University Press.
- 1975. "The Rise of Free Trade in West Europe", *Journal of Economic History*, c. 35, No. 1.
- Kisbán, Eszter, 1992. "Food and Foodways as the Subject of Historical Analyses in Hungary", *European Food History. A Research Review* içinde, der. Hans J. Teuteberg, Leicester University Press.
- Kištimau, Andrej, 2006. "Jüdische Unternehmer in Weissrussland. Zeitgenössische Wahrnehmung, Sozialprofil und Wirtschaftsformen", *Unternehmer im Russischen Reich. Sozialprofil, Symbolwelten, Integrationsstrategien im 19. und frühen 20. Jahrhundert* içinde, der. Jörg Gebhard, Rainer Lindner ve Bianka Pietrow-Ennker, Osnabrück: Fibre Verlag.
- Klíma, Arnošt, 1991. *Economy, Industry and Society in Bohemia in the 17th-19th Centuries*, Prag: Univerzita Karlova.
- Kocka, Jürgen, 1980. "The Rise of the Modern Industrial Enterprise in Germany", *Managerial Hierarchies: Comparative Perspectives on the Rise of the Modern Industrial Enterprise* içinde, der. Alfred D. Chandler ve Herman Daems, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- 2010. "History and the Social Sciences Today", *The Benefit of Broad Horizon. Intellectual Preconditions for a Global Social Science* içinde, der. Hans Joas ve Barbro Klein, Leiden: Brill.
- Kocka, Jürgen ve John Breuilly (der.), 1988. "Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert", *Bulletin of the German Historical Institute*, c. 10, No. 3.
- Kołodziejczyk, R. ve R. Gradowski, 1974. *Zarys dziejów kapitalizmu w Polsce*, Varşova: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Komlos, John, 1983. *Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century*, Boulder: East European Monographs.
- 1998. "Shrinking in a Growing Economy? The Mystery of Physical Stature during the Industrial Revolution", *Journal of Economic History*, c. 58, No. 4.
- Kondratiev, Nikolai, [1922] 1984. *The Long Wave Cycle*, New York: Richardson and Snyder.
- Koning, Niek, 1994. *The Failure of Agrarian Capitalism. Agrarian Policies in the United Kingdom, Germany, the Netherlands and the USA, 1846-1919*, Londra: Routledge.
- Kossert, Andreas, 2006. "Gelobte Land? Religiosität und unternehmer in der Industriegesellschaft Lodz und Manchester in langen 19. Jahrhundert", *Unternehmer im Russischen Reich. Sozialprofil, Symbolwelten, Integrationsstrategien im 19. Und frühen 20. Jahrhundert* içinde, der. Jörg Gebhard, Rainer Lindner ve Bianka Pietrow-Ennker, Osnabrück: Fibre Verlag.
- ve Jerzy Tomaszewski, 1966. *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, Varşova: Wiedza Powszechna.
- Kotkin, Stephen, 2009. *Uncivil Society: 1989 and the Implosion of the Communist Establishment*, New York: The Modern Library.
- Kovalchenko, I.D., 1989. "The Peasant Economy in Central Russia in the Late Nineteenth and Early Twentieth Century", *Agrarian Organization in the Century of Industrialization: Europe, Russia, and North America* içinde, der. George Grantham ve Carol S. Leonard, Greenwich, Conn.: Jai Press.
- Kriedte, P.H., H. Medick ve J. Schlumbohm, 1981. *Industrialization before Industrialization: Rural Industry in the Genesis of Capitalism*, Cambridge University Press.
- Kudrle, Robert T. ve Theodor R. Marmor, 1981. "Social Security: The Importance of Socioeconomic and Political Variables", *The Development of the Welfare States in Europe and America* içinde, der. Peter Flora ve Arnold J. Heidenheimer, 1981. New Brunswick: Transaction.

- Kuhn, Thomas S., 1962. *The Structure of Scientific Revolutions*, University of Chicago Press. [*Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev. Nilüfer Kuyaş, Kırmızı Yayınları.]
- Kula, W., 1947. *Historia gospodarcza Polski 1864-1918*, Varşova: Spółdzielnia Wydawnicza "Wiedza".
- Kunz, Andreas ve John Armstrong, 1995. *Inland Navigation and Economic Development in Nineteenth-Century Europe*, Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Kussmaul, Ann, 1994. "The Pattern of Work as the Eighteenth Century Began", *The Economic History of Britain since 1700*, c. I: 1700-1860, 2. Basım içinde, der. Roderick Floud ve Donald McCloskey, Cambridge University Press.
- Kuznets, Simon, 1963. "Economic Growth and the Contribution of Agriculture: Notes on Measurements", *The Role of Agriculture in Economic Development* içinde, Oxford University Press. (*International Journal of Agrarian Affairs*, c. 3, Nisan 1961'den tekrar basım.)
- 1966. *Modern Economic Growth. Rate, Structure, and Spread*, New Haven: Yale University Press.
- Lafferty, W., 1971. *Economic Development and the Response of Labour in Scandinavia*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Lains, Pedro, 1999. *L'économie portugaise au XIXe siècle. Croissance économique et commerce extérieur 1851-1913*, Paris: L'Harmattan.
- Lamartine Yates, P., 1959. *Forty Years of Foreign Trade. A Statistical Handbook with Special References to Primary Products and Under-Developed Countries*, Londra: Allen and Unwin.
- Lamoreaux, Naomi R., 2009. "Scylla or Charybdis? Historical Reflections on Two Basic Problems of Corporate Governance", *Business History Review*, c. 83.
- Lamoreaux, Naomi, Daniel Ratt ve Peter Temin, 2003. "Beyond Markets and Hierarchies: Toward a New Synthesis of American Business History", *American Historical Review*, c. 108, No. 4.
- Lampe, John R. ve Melvin R. Jackson, 1982. *Balkan Economic History, 1550-1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington: Indiana University Press.
- Lampe, Marcus, 2009. "Effects of Bilateralism and the MFN Clause on International Trade. Evidence for the Cobden-Chevalier Network, 1860-1875", *Journal of Economic History*, c. 69, No. 4.
- Landes, David S., [1969] 1995. *The Unbound Prometheus. Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*, Cambridge University Press.
- 1991. "Does it Pay to be Late?", *Economy and Society. European Industrialization and its Social Consequences. Essays Presented to Sidney Pollard* içinde, der. Colin Holmes ve Alan Booth, Leicester University Press.
- 1998. *The Wealth and Poverty of Nations. Why Some Are So Rich and Some So Poor*, New York: W. W. Norton.
- [Milletlerin Zenginliği ve Yoksulluğu. Neden Bazıları Çok Zengin, Bazıları Çok Yoksuldur?, çev. Ayşe Su Doğru, Feylesof Yayınları.]
- 1999. "The Fable of the Dead Horse; or the Industrial Revolution Revisited", *The British Industrial Revolution. An Economic Perspective*, 2. Basım içinde, der. Joel Mokyr, Boulder, Colo.: Westview Press.
- Landry, Adolphe, 1934. *La révolution démographique*, Paris: Sirey.
- Lapavitsas, Costas, 2006. "Industrial Development and Social Transformation in Ottoman Macedonia", *Journal of European Economic History*, c. 35, No. 3.
- Laue, Theodor H. von, 1969. *Sergei Witte and the Industrialization of Russia*, New York: Atheneum.
- Laven, David ve Lucy Riall (der.), 2000. *Napoleon's Legacy. Problems of Government in Restoration Europe*, Oxford: Berg.
- Lee, Clive, 1994. "The Service Industries", *The Economic History of Britain since 1700*, c. II: 1860-1939, 2. Basım içinde, der. Roderick Floud ve Donald McCloskey, Cambridge University Press.
- Lenin, Vladimir I., [1899] 1956. *The Development of Capitalism in Russia*, Moskova: Foreign Language Publisher.

- [*Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi. Geniş-Çaplı Sanayi İçin Bir İçpazarın Oluşma Süreci*, çev. Seyhan Erdoğan, Sol Yayınları.]
- 1971. *Selected Works*, tek ciltlik baskı, New York: International Publisher.
- [*Seçme Yazılar 1-5*, çev. İlhan Erman, İlkeriş Yayınları.]
- [1917] 1974. *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism. A Popular Outline*, Moskova: Foreign Language Publisher.
- [*Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, çev. Ferit Burak Aydar, Agora Kitaplığı.]
- Leonard, Carol S., 1989. "Postscript", *Agrarian Organization in the Century of Industrialization: Europe, Russia, and North America* içinde, der. George Grantham ve Carol S. Leonard, Greenwich, Conn.: Jai Press.
- Leonard, Carol ve Jonas Ljungberg, 2010. "Population and Living Standards", *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, c. II: 1870 to the Present içinde, der. Stephen Broadberry ve Kevin H. O'Rourke, Cambridge University Press.
- Le Play, Frédéric, 1871. *L'organisation de la famille*, Paris: Téqui.
- Lévy-Leboyer, Maurice, 1968. "La croissance économique en France au XIXe siècle", *Annales*, No. 4.
- Lewis, Arthur, 1978. *Growth and Fluctuations 1870-1913*, Londra: Allen and Unwin.
- Liedtke, Rainer ve Stephan Wendehorst (der.), 1999. *Emancipation of Catholics, Jews, and Protestants. Minorities and the Nation State in Nineteenth-Century Europe*, Manchester University Press.
- Lindert, Peter H. ve Jeffrey G. Williamson, 1983. "English Workers' Living Standard during the Industrial Revolution. A New Look", *Economic History Review*, c. 36, No. 1.
- List, Friedrich, [1841] 1947. *Das nationale System der politischen Ökonomie*, Stuttgart: J. G. Cotta'scher Verlag. Sampson S. Lloyd'un yaptığı 1845 tarihli çeviri, Columbia College Contemporary Civilization Ekibi tarafından hazırlanan *Introduction to Contemporary Civilization in the West* kitabında kısmen basılmıştır. New York: Columbia University Press, 1947.
- Livi-Bacci, Massimo, 1991. *Population and Nutrition: An Essay on European Demographic History*, Cambridge University Press.
- Locke, John, [1690] 1947. *Two Treatises on Government*, New York: Hafner.
- [*Yönetim Üzerine İki İnceleme*, çev. Ömer Saruhanlıoğlu, Litera Yayıncılık, 2020.]
- Logio, George Clenton, 1932. *Rumania: Its History, Politics and Economics*, Manchester: Sherratt and Hughes.
- Long, Jason, 2006. "The Socio-economic Return to Primary Schooling in Victorian England", *Journal of Economic History*, c. 66, No. 4.
- Love, Joseph L., 1996. *Crafting the Third World. Theorizing Underdevelopment in Rumania and Brazil*, Stanford University Press.
- 2002. "Resisting Liberalism: Theorizing Backwardness and Development in Rumania before 1914", *Economic Thought and Policy in Less Developed Europe* içinde, der. Michalis Psalidopoulos ve Maria Eugénia Mata, Londra: Routledge.
- Lundström, Ragnhild, 1991. "Sweden", *International Banking, 1870-1914* içinde, der. Rondo Cameron ve V.I. Bovikin, Oxford University Press.
- Luxemburg, Rosa, [1973] 1975. *Gesammelte Werke*, c. V, Berlin: Institut für Marxismus-Leninismus.
- Luzzatto, G., 1968. *L'economia italiana dal 1861 al 1894*, Turin: Einaudi.
- Lyons, John S., Louis P. Cain ve Samuel H. Williamson (der.), 2007. *Reflections on the Cliometrics Revolution: Conversation with Economic Historians*, Abingdon: Routledge.
- McCloskey, Deirdre, 2006. *The Bourgeois Virtues. Ethics for an Age of Commerce*, University of Chicago Press.
- McCloskey, Donald (der.), 1972. *Essays on a Mature Economy: Britain after 1840*, Londra: Macmillan.
- 1994. "1780-1860: A Survey", *The Economic History of Britain since 1700*, c. I: 1700-1860, 2. Basım içinde, der. Roderick Floud ve Donald McCloskey, Cambridge University Press.

- McEvedy, Colin, 2002. *The New Penguin Atlas of Recent History*, Londra: Penguin.
- [*Yakınçağ Tarih Atlası 1815'ten 2000'e Avrupa*, çev. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları.]
- Mackenzie, Georgina M.M. ve A.P. Irby, 1877. *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, gözden geçirilmiş 3. Basım, Londra: Bell and Daldy. Daldy, Isbister.
- MacLeod, Christine, 2004. "The European Origins of British Technological Predominance", *Exceptionalism and Industrialization. Britain and its European Rivals, 1688-1815* içinde, der. Leandro Prados de la Escosura, Cambridge University Press.
- McLeod, Hugh, 2000. *Secularisation in Western Europe, 1848-1914*, New York: St. Martin's Press.
- McNeill, William H., 1963. *The Rise of the West: A History of the Human Community*, University of Chicago Press.
- 1964. *Europe's Steppe Frontier 1500-1800: A Study of the Eastward Movement of Europe*. University of Chicago Press.
- Maczak, Antoni, 1967. *Uzrodek nowoczesnej gospodarki europejskiej*, Varşova: PWN.
- Maddison, Angus, 1995. *Monitoring the World Economy 1820-1992*, Paris: OECD.
- 2001. *The World Economy. A Millennial Perspective*, Paris: OECD.
- 2007. *Contours of the World Economy 1-2030 AD: Essays in Macro-Economic History*, Oxford University Press.
- Magnusson, Lars, 2000. *An Economic History of Sweden*, Londra: Routledge.
- 2005. Wittold Kula'yı gözden geçirmek, *The Problems and Methods of Economic History*, Aldershot: Ashgate, 2001, *Journal of Economic History*, c. 63, No. 3 içinde.
- Maizels, Alfred, 1969. *Industrial Growth and World Trade*, Cambridge University Press.
- Malthus, Thomas, R., 1798. *An Essay on the Principles of Population*, Londra: J. Johnson.
- [*Nüfus İlkesi*, çev. Çağla Taşkın, Pinhani Yayınları.]
- 1830. *A Summary View of the Principles of Population*, Londra: John Murray.
- Maluquer de Motes, Jordi, 1987. "The Industrial Revolution in Catalonia", *The Economic Modernization of Spain, 1830-1930* içinde, der. Nicolás Sánchez-Albornoz, New York University Press.
- Manchester, William, 1968. *The Arms of Krupp 1587-1968*, Boston: Little, Brown.
- Mann, Charles C. ve Mark L. Plummer, 1991. *The Aspirin Wars. Money, Medicine, and 100 Years of Rampant Competition*, New York: Alfred A. Knopf.
- Mann, Thomas, 2005. *Joseph and his Brothers*, çev. John Woods, New York: Knopf.
- [*Yusuf ve Kardeşleri / 1-4*, çev. Zeki Cemil Arda, Hece Yayınları.]
- Mantoux, Pierre, 1928. *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century*, Londra: Methuen.
- Marcovits, Claude, 2000. *The Global World of Indian Merchants, 1750-1947. Traders of Sind from Bukhara to Panama*, Cambridge University Press.
- Marfany, Julie, 2010. "Is it Still Helpful to Talk about Proto-Industrialization? Some Suggestions from a Catalan Case Study", *Economic History Review*, c. 63, No. 4.
- Marsden, Ben, 2004. *Watt's Perfect Engine. Steam and the Age of Invention*, New York: Columbia University Press.
- Marsella, Mauro, 2004. "Enrico Corradini's Italian Nationalism: The 'Right Wing' of the Fascist Synthesis", *Journal of Political Ideologies*, c. 9, No. 2.
- Martin, Ged, 2004. *The Impossible Necessity of History*, University of Toronto Press.
- Martín Aceña, Pablo, 1987. "Development of Modernization of the Financial System, 1844-1935", *The Economic Modernization of Spain, 1830-1930* içinde, der. Nicolás Sánchez-Albornoz, New York University Press.
- Marx, Karl, [1867] 1932. *Capital: A Critique of Political Economy*, c. I, Chicago: Charles H. Kerr.
- [*Kapital*, c. 1: *Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili / Sermayenin Üretim Süreci*, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları.]
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, [1847] 1970. *The German Ideology*, Londra: Lawrence and Wishart.

- [*Alman İdeolojisi*, çev. Olcay Geridönmez ve Tonguç Ok, Kor Kitap.]
- März, Edward, 1968. *Österreichische Industrien und Bankpolitik in der Zeit Franz Joseph I*, Viyana: Europa Verlag.
- Mason, Peter, 1984. *Blood and Iron*, Ringwood, Victoria: Penguin.
- Mathias, Peter, 1969. *The First Industrial Nation. An Economic History of Britain, 1700-1914*, Londra: Methuen.
- Matis, Herbert, 1972. *Österreich Wirtschaft, 1848-1914*, Berlin: Duncker und Humblot.
- Mayer, Arno J., 1981. *The Persistence of the Old Regime. Europe to the Great War*, New York: Pantheon.
- Medick, Hans, 1976. "The Proto-Industrial Family Economy: The Structural Function of Household and Family during the Transition from Peasant Society to Industrial Capitalism", *Social History*, No. 3.
- Meinecke, Friedrich, 1908. *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*, Münih: R. Oldenbourg.
- Mendels, Franklin F., 1972. "Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process", *Journal of Economic History*, No. 32.
- Mérei, Gyula, 1983. *Magyarország története, 1790-1849*, Budapeşte: Akadémiai Kiadó.
- Mill, John Stuart, [1859] 1946. *On Liberty, Introduction to Contemporary Civilization in the West* içinde, New York: Columbia University Press.
- [*Özgürlük Üzerine*, çev. Tuğçe Kanbur, Litera Yayıncılık.]
- [1861] 1946. *Consideration on Representative Government, Introduction to Contemporary Civilization in the West* içinde, New York: Columbia University Press.
- [*Demokratik Yönetim Üzerine Düşünceler*, çev. Özgüç Orhan, Pinhan Yayıncılık.]
- Miller, Michael B., 1981. *Bon Marché. Bourgeois Culture and the Department Store, 1969-1920*, Princeton University Press.
- Milward, Alan ve S.B. Saul, 1973. *The Economic Development of Continental Europe, 1780-1870*, Londra: Allen and Unwin.
- 1977. *The Development of the Economies of Continental Europe, 1850-1914*, Londra: Allen and Unwin.
- Minardi, Tomasso, [1834] 1987. "On the Essential Quality of Italian Painting from its Renaissance to the Period of its Perfection", *Nineteenth-Century Theories of Art* içinde, der. Joshua C. Taylor, Berkeley: University of California Press.
- Mironov, Boris ve Brian A'Hearn, 2008. "Russian Living Standard under the Tsars: Anthropometric Evidence from the Volga", *Journal of Economic History*, c. 68, No. 3.
- Mitchell, R.C., 1973. "Statistical Appendix", *The Fontana Economic History of Europe*, c. IV: *The Emergence of Industrial Societies*, Bölüm 2 içinde, der. Carlo Cipolla, Londra: Fontana.
- 1975. *European Historical Statistics 1750-1970*, New York: Columbia University Press.
- Mitterauer, Michael ve Reinhard Sieder, 1982. *The European Family. Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present*, University of Chicago Press.
- Moe, Nelson, 2002. *The View from Vesuvius. Italian Culture and the Southern Question*, Berkeley: University of California Press.
- Mokyr, Joel, 1990. *The Lever of Riches. Technological Creativity and Economic Progress*, Oxford University Press.
- 1994. "Technological Change, 1700-1830", *The Economic History of Britain since 1700*, c. I: 1700-1860, 2. Basım içinde, der. Roderick Floud ve Donald McCloskey, Cambridge University Press.
- (der.), 1999. *The British Industrial Revolution. An Economic Perspective*, Boulder, Colo.: Westview Press.
- 2000. "The Rise and Fall of the Factory System: Technology, Firms, and Households since the Industrial Revolution", Kasım 2000'de Pittsburg'daki Carnegie-Rochester Konferansı'na sunulan tebliğ, www.faculty.econ.northwestern.edu/faculty/mokyr/pittsburg.PDF adresindedir, 2 Ekim 2007 tarihinde erişilmiştir.

- 2002. *The Gift of Athena. Historical Origins of the Knowledge Economy*, Princeton University Press.
- 2005. "The Intellectual Origins of Modern Economic Growth", *Journal of Economic History*, c. 65, No. 2.
- 2006. "Preface: Successful Small Open Economies and the Importance of Good Institutions", *The Road to Prosperity. An Economic History of Finland* içinde, der. Jari Ojala, Jari Eloranta ve Jukka Jalava, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mokyr, Joel ve Hans-Joachim Voth, 2010. "Understanding Growth in Europe, 1700-1870: Theory and Evidence", *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, c. I: 1700 to 1870 içinde, der. Stephen Broadberry ve Kevin H. O'Rourke, Cambridge University Press.
- Molinas, César ve Leandro Prados de la Escosura, 1989. "Was Spain Different? Spanish Historical Backwardness Revisited", *Explorations in Economic History*, c. 26, No. 4.
- Mols, Roger S.J., 1974. "Population of Europe, 1500-1700", *The Fontana Economic History of Europe*, c. II: *The Sixteenth and Seventeenth Centuries* içinde, der. Carlo Cipolla, Londra: Collins.
- Montesquieu, Charles-Louis, [1748] 1946. "The Spirit of the Law", *Introduction to Contemporary Civilization in the West. A Source Book*, c. I içinde, New York: Columbia University Press. [Kanunların Ruhü Üzerine, çev. Berna Günen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.]
- Moore, Barrington Jr., 1966. *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Boston: Beacon Press.
- [Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri, çev. Adam (Aleaddin) Şenel ve Şirin Tekeli, İmge Kitabevi Yayınları.]
- Morgan, Kenneth, 2002. "Mercantilism and the British Empire 1688-1815", *The Political Economy of British Historical Experience, 1688-1914* içinde, der. Patrick K. O'Brien ve Donald Winch, Oxford University Press.
- Mori, Giorgio, 1975. "The Genesis of Italian Industrialization", *Journal of Economic History*, No. 4.
- 1991. "Industry without Industrialization. The Italian Peninsula from the End of French Domination to National Unification, 1815-1861", *Between Development and Underdevelopment. The Precocious Attempts at Industrialization of the Periphery 1800-1870* içinde, der. Jean Batou, Cenevre: Librairie Droz.
- Morris, Cynthia Taft ve Irma Adelman, 1988. *Comparative Patterns of Economic Development, 1850-1914*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Mosse, George L., 1988. *The Culture of Western Europe. The Nineteenth and Twentieth Centuries*, 3. Basım, Boulder, Colo.: Westview Press.
- Munting, Roger, 1992. "Economic Change and the Russian Gentry, 1861-1914", *Economy and Society in Russia and the Soviet Union, 1860-1930* içinde, der. Linda Edmondson ve Peter Waldron, New York: St. Martin's Press.
- Mussolini, Benito, 1935. *Fascism. Doctrine and Institutions*, Roma: Ardita.
- [Faşizm / Faşist Devlet, çev. Hasan Tuncay, Serhat Tokar ve Mine Tekin, Tokar Yayınları.]
- Musson, Albert E., 1978. *The Growth of British Industry*, Londra: Batsford.
- 1982. "The British Industrial Revolution", *History*, No. 67.
- Musson, Albert Eduard ve Eric Robinson, 1969. *Science and Technology in the Industrial Revolution*, Manchester University Press.
- Nadal, Jorge, 1973. "Spain 1830-1914", *The Fontana Economic History of Europe*, c. IV: *The Emergence of Industrial Societies*, Bölüm 2 içinde, der. Carlo Cipolla, Londra: Fontana.
- 1987. "A Century of Industrialization in Spain, 1833-1935", *The Economic Modernization of Spain, 1830-1930* içinde, der. Nicolás Sánchez-Albornoz, New York University Press.
- Neal, Larry, 1990. *The Rise of Financial Capitalism. International Capital Markets in the Age of Reason*, Cambridge University Press.
- Neugebauer, Wolfgang ve Ralf Prüve (der.), 1998. *Agrarische Verfassung und politische Struktur*, Berlin: Arno Spitz.

- Nietyesin, J.N., 1980. *Promislennij kapital Latvii 1860-1917*, Riga: Zinatne Akadēmijas Izdevniecība.
- North, Douglas C., 1958. "Ocean Freight Rates and Economic Development 1750-1913", *Journal of Economic History*, No. 18.
- 1990. *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press.
- 2005. *Understanding the Process of Economic Change*, Princeton University Press.
- North, Douglas C. ve Robert P. Thomas, 1973. *The Rise of the Western World. A New Economic History*, Cambridge University Press.
- North, Douglas C. ve Barry Weingast, 1989. "Constitutions and Commitment: The Evolution of Institutions Governing Public Choice in Seventeenth-Century Britain", *Journal of Economic History*, c. 49, No. 4.
- North, Michael (der.), 2000. *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, Münih: Verlag C. H. Beck.
- O'Brien, Patrick K., 1983. "Transport and Economic Development in Europe, 1789-1914", *Railways and the Economic Development of Western Europe, 1830-1914* içinde, der. Patrick K. O'Brien, Basingstoke: Macmillan.
- 2000. "War and Economic Development", *The Oxford Companion to Military History* içinde, der. C. Holmes, Oxford University Press.
- 2002. "Fiscal Exceptionalism: Great Britain and its European Rivals - From Civil War to Triumph at Trafalgar and Waterloo", *The Political Economy of British Historical Experience, 1688-1914* içinde, der. Patrick K. O'Brien ve Donald Winch, Oxford University Press.
- 2004a. "The British Economy from Dominance to Decline", teksir, Tokyo.
- 2004b. "The Cost and Benefits of British Imperialism, 1846-1914", *Past and Present*, c. 120, No. 1, 163-200.
- O'Brien, Patrick K. ve Leandro Prados de la Escosura, 1998. "Balance Sheet for the Acquisition, Retention and Loss of European Empires Overseas", Yayınlanmamış Makale 98-99, Economic History and Institution Series, 08, Londra.
- O'Brien, Patrick K. ve Gianni Toniolo, 1994. "The Poverty of Italy and the Backwardness of its Agriculture before 1914", *The Economic Development of Italy since 1870* içinde, der. Giovanni Federico, Aldershot: Edward Elgar.
- Ogilvie, Sheilagh, 2007. "Whatever is, is Right? Economic Institutions in Pre-Industrial Europe", *Economic History Review*, c. 60, No. 4.
- Ó Gráda, Cormac, 1988. *Ireland Before and After the Famine. Exploration in Economic History, 1800-1925*, Manchester University Press.
- Ohlin, Bertil, 1966. *Interregional and International Trade*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Ojala, Jari ve Petri Karonen, 2006. "Business: Rooted in Social Capital over the Centuries", *The Road to Prosperity. An Economic History of Finland* içinde, der. Jari Ojala, Jari Eloranta ve Jukka Jalava, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ojala, Jari ve Ilkka Nummela, 2006. "Feeding Economic Growth: Agriculture", *The Road to Prosperity. An Economic History of Finland* içinde, der. Jari Ojala, Jari Eloranta ve Jukka Jalava, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ojala, Jari, Jari Eloranta ve Jukka Jalava (der.), 2006. *The Road to Prosperity. An Economic History of Finland*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Olson, Mancur, 1982. *The Rise and Decline of Nations. Economic Growth, Stagflation and Social Rigidities*, New Haven: Yale University Press.
- Ormrod, David, 2003. *The Rise of Commercial Empires. England and the Netherlands in the Age of Mercantilism, 1650-1770*, Cambridge University Press.
- O'Rourke, Kevin H., 2000. "Tariffs and Growth in the Late Nineteenth Century", *Economic Journal*, c. 110, No. 463.
- O'Rourke, Kevin H. ve J.G. Williamson, 2000. "When did Globalization Begin?", Yayınlanmamış Makale, Nisan, www.nber.org/papers/w7632, 15 Mayıs 2012 tarihli erişim.

- 2001. *Globalization and History. The Revaluation of a Nineteenth-Century Atlantic Economy*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Orwin, Cristobel S. ve Edith Whetham, 1964. *History of British Agriculture, 1846-1914*, Londra: Longmans.
- Pach, Zsigmond Pál, 1994. *Hungary and the European Economy in Early Modern Times*, Aldershot: Variorum.
- Padhi, Sakti, 1997. "Historical Paths of Capitalist Development in Agriculture", *Economic and Political Weekly*, c. 32, No. 4.
- Paget, John, 1839. *Hungary and Transylvania. With Remarks on their Condition, Social, Political, and Economic*, c. I, Londra: John Murray.
- Palafox, Jordi, 1987. "Exports, Internal Demand, and Economic Growth in Valencia", *The Economic Modernization of Spain, 1830-1930* içinde, der. Nicolás Sánchez-Albornoz, New York University Press.
- Palairret, Michael, 1997. *The Balkan Economies c. 1800-1914. Evolution without Development*, Cambridge University Press.
- [*Balkan Ekonomileri 1800-1914 / Kalkınmasız Evrim*, çev. Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi Yayınları.]
- Pamuk, Orhan, 2005. *Istanbul. Memories of a City*, Londra: Faber and Faber.
- [*Istanbul. Hatıralar ve Şehir*, çev. Orhan Pamuk, Yapı Kredi Yayınları.]
- Pamuk, Şevket ve Jan Luiten van Zanden, 2010. "Standard of Living", *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, c. I: 1700 to 1870 içinde, der. Stephen Broadberry ve Kevin H. O'Rourke, Cambridge University Press.
- Pamuk, Şevket ve Jeffrey G. Williamson, 2011. "Ottoman De-Industrialization, 1800-1913. Assessing the Magnitude, Impact, and Response", *Economic History Review*, c. 64, No. 1.
- Pap, Gy, 1865. *Palócz népköltemények*, Sárospatak: Forster.
- Parker, William N., 1984. *Europe, America and the Wider World. Essays on the Economic History of Western Capitalism*, c. I: *Europe and the World Economy*, Cambridge University Press.
- 1991. "Europe in an American Mirror: Reflections on Industrialization and Ideology", *Patterns of European Industrialization. The Nineteenth Century* içinde, der. Richard Sylla ve Gianni Toniolo, Londra: Routledge.
- Parlamento Tutanakları, 1908. Avam Kamarası, c. 126. Londra.
- Pearson, Robin, 2001. "The Birth Pain of a Global Reinsurer: Swiss Re of Zurich, 1864-79", *Financial History Review*, c. 8, No. 1.
- Pearson, Thomas S., 1989. *Russian Officialdom in Crisis: Autocracy and Local Self-Government, 1861-1900*, Cambridge University Press.
- Pedreira, Jorge Miguel, 1991. "The Obstacles of Early Industrialization in Portugal, 1800-1870. A Comparative Perspective", *Between Development and Underdevelopment, 1800-1870* içinde, der. Jean Batou, Cenevre: Droz.
- Pepelasis Minoglou, Joanna, 2002. "Ethnic Minority Groups in International Banking: Greek Diaspora Bankers of Constantinople and Ottoman State Finance, c. 1840-81", *Financial History Review*, c. 9, No. 2.
- Pérez Moreda, Vicente, 1987. "Spain's Demographic Modernization, 1800-1930", *The Economic Modernization of Spain, 1830-1930* içinde, der. Nicolás Sánchez-Albornoz, New York University Press.
- Perrie, Maureen, 1992. "'A Worker in Disguise': A. V. Peshekhonov's Contribution to the Debate on the Peasants at the Turn of the Century", *Economy and Society in Russia and the Soviet Union, 1860-1930* içinde, der. Linda Edmondson ve Peter Waldron, New York: St. Martin's Press.
- Persson, Karl Gunnar, 2010. *An Economic History of Europe. Knowledge, Institution, and Growth, 600 to the Present*, Cambridge University Press.
- Petöfi, Sándor, 1985. *Költeményei*, Budapeşte: Helikon.

- Petrosian, J., 1977. "Die Idee 'der Europäisierung' in dem sozialpolitischen Leben des osmanischen Reiches in der Neuzeit (End des 18., Anfang des 20. Jahrhunderts)", *La révolution industrielle dans le sud-est européen - XIX s içinde*, der. Maria N. Todorova, Sofia: Institut d'Etudes Balkaniques.
- Petrusewicz, Marta, 2002. "Land-based Modernization and the Culture of Landed Elites in the Nineteenth-Century Mezzogiorno", *American South and Italian Mezzogiorno. Essays in Comparative History* içinde, der. Enrico Del Lago ve Rick Halpern, New York: Palgrave.
- Pfiffner, Albert, 1991. "Henri Nestlé and the Pioneers of the Swiss Food Industry", *The Swiss Economy, 1291-1991* içinde, der. Gerard Geiger, St-Sulpice: SQP.
- Pichler, Rupert, 2001. "Economic Policy and Development in Austrian Lombardy, 1815-1859", *Modern Italy*, c. 6, No. 1.
- Pierenkemper, Toni, 1979. *Die Westphalischen Schwerindustriellen 1852-1913. Soziale Strukturen und unternehmerischer Erfolg*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht.
- (der.), 2002. *Die Industrialisierung Europäischer Montanregionen im 19. Jahrhundert*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Pierenkemper, Toni ve Richard Tilly, 2004. *The German Economy during the Nineteenth Century*, New York: Berghan Books.
- Platt, D.C.M., 1980. "Overseas Investment", *Economic History Review*, Şubat.
- Pokrovskij, S., 1947. *Vnyesnaia torgovlja i vnyesnaia torgovaja politika Rossii*, Moskova: Mezhdunarodnaia Kniga.
- Polanyi, Karl, 1964. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of our Time*, Boston: Beacon.
- [*Büyük Dönüşüm / Çağımızın Sosyal ve Ekonomik Kökenleri*, çev. Ayşe Buğra, İletişim Yayınları.]
- Pollard, Sidney, 1965. *The Genesis of Modern Management. A Study of the Industrial Revolution in Great Britain*, Londra: Edward Arnold.
- 1981a. *The Integration of the European Economy since 1815*, Londra: Allen and Unwin.
- 1981b. *Peaceful Conquest. The Industrialization of Europe 1760-1970*, Oxford University Press.
- 1989. *Britain's Prime and Britain's Decline. The British Economy 1870-1914*, Londra: Edward Arnold.
- 1990. *Typology of Industrialization Process in the Nineteenth Century*, Chur: Harwood Academic.
- 1994. "Entrepreneurship, 1870-1914", *The Economic History of Britain since 1700*, c. II: 1860-1939, 2. Basım içinde, der. Roderick Floud ve Donald McCloskey, Cambridge University Press.
- 1996. "The Industrial Revolution – An Overview", *The Industrial Revolution in National Context. Europe and the USA* içinde, der. Mikuláš Teich ve Roy Porter, Cambridge University Press.
- Pomeranz, Kenneth, 2000. *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton University Press.
- Poni, Carlo ve Giorgio Mori, 1996. "Italy in the *Longue Durée*: The Return of an Old First-Comer", *The Industrial Revolution in National Context. Europe and the USA* içinde, der. Mikuláš Teich ve Roy Porter, Cambridge University Press.
- Postan, Michael M., 1967. *An Economic History of Western Europe, 1945-1964*, Londra: Methuen.
- Prados de la Escosura, Leandro, 1987. "Foreign Trade and the Spanish Economy during the Nineteenth Century", *The Economic Modernization of Spain, 1830-1930* içinde, der. Nicolás Sánchez-Albornoz, New York University Press.
- 1988. *De imperio a nación. Crecimiento atraso económico en España, 1780-1930*, Madrid: Alianza.
- (der.), 2004. *Exceptionalism and Industrialization. Britain and its European Rivals, 1688-1815*, Cambridge University Press.

- 2007. Gözden geçirme: J.W. Drukker, *The Revolution that Bit its own Tail*, *Economic History Review*, c. 60, No. 4.
- “Spain’s International Position, 1850-1913”, Working Papers in Economic History, <http://d.repec.org/n?u=RePEc:cte:whrepe:wp09-09&cr=his>, Ekim 2009’da erişilmiştir.
- Prebisch, R., 1981. *Capitalismo periférico: crisis y transformación*, Mexico City: Fondo de Cultura Económica.
- Purs, J., 1960. *The Industrial Revolution in the Czech Lands*, Prag: Historica II.
- Rabb, Theodore K., 2007. “The Scientific Revolution and the Problem of Periodization”, *European Review*, c. 15, No. 4.
- Ragon, Michel, 1988. “Az ipari forradalom és az építészet”, *Művészet Történet. A Századvég és a Századelő* içinde, der. Nóra Aradi, Budapeşte: Corvina.
- Rappaport, Erika D., 1999. “Acts of Consumption: Musical Comedy and the Desire of Exchange”, *Cathedrals of Consumption. The European Department Store, 1850-1939* içinde, der. Geoffrey Crossick ve Serge Jaumain, Aldershot: Ashgate.
- Ravnholt, Henning H., 1945. *Andelsbevaegelsen. Den Folkestyrede Økonomi*, Kopenhagen: Det Danske Forlag.
- Reis, Jaime, 2000. “How Poor was the European Periphery before 1850?”, *The Mediterranean Response to Globalization before 1950* içinde, der. Şevket Pamuk ve Jeffrey G. Williamson, Londra: Routledge.
- Rémond, René, 1999. *Religion and Society in Modern Europe*, Oxford: Blackwell.
- Rerum Novarum*, 1891. (www.vatican.va/.../hf_I-XIII/enc15051891rerum_novarum_en.html) adresinden erişilebilir.
- Reynolds, Joshua, [1777] 1987. “Discourses on Art”, *Nineteenth-Century Theories of Art* içinde, der. Joshua C. Taylor, Berkeley: University of California Press.
- Ringrose, David R., 1996. *Spain, Europe, and the “Spanish Miracle,” 1700-1900*, Cambridge University Press.
- Romer, Christian, 1994. “The End of Economic History?”, *Journal of Economic History*, c. 25, No. 1, 49-66.
- Ronnas, Per, 1984. *Urbanization in Romania*, Stockholm: Stockholm School of Economics.
- Rosenthal, Jean-Laurent, 1992. *The Fruits of Revolution. Property Rights, Litigation, and French Agriculture, 1700-1860*, Cambridge University Press.
- Rosenthal, Jean-Laurent ve R. Bing Wong, 2011. *Before and Beyond Divergence. Politics and Economic Change in China and Europe*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Rosés, Joan R., 2003. “Why isn’t the Whole of Spain Industrialized? New Economic Geography and Early Industrialization 1797-1910”, *Journal of Economic History*, c. 63, No. 4.
- Rossi, Nicola, Gianni Toniolo ve Giovanni Vecchi, 2001. “Is the Kuznets Curve Still Alive? Evidence from Italian Household Budgets, 1881-1961”, *Journal of Economic History*, c. 61, No. 4.
- Rostow, Walt W., 1960. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge University Press.
- Rothschild, Emma, 1992. “Commerce and the State: Turgot, Condorcet and Smith”, *Economic Journal*, c. 102.
- 2001. *Economic Sentiments: Adam Smith, Condorcet, and the Enlightenment*, Boston: Harvard University Press.
- 2002. “The English Kopf”, *The Political Economy of British Historical Experience, 1688-1914* içinde, der. Patrick K. O’Brien ve Donald Winch, Oxford University Press.
- Rousseau, Jean-Jacques, [1755] 1983. *Discourse on the Origin of Inequality*, Indianapolis: Hackett.
- [İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Temeli ve Kökenleri, çev. Elif Yıldırım, Oda Yayınları.]
- [1762] 1946. “The Social Contract”, *Introduction to Contemporary Civilization in the West* içinde, New York: Columbia University Press.
- [Toplum Sözleşmesi, çev. Vedat Günyol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.]

- Rudolph, Richard, 1976. *Banking and Industrialization in Austria Hungary*, Cambridge University Press.
- Samuelson, Kurt, 1958. "The Banks and the Financing of Industry in Sweden, c. 1900-1927", *Scandinavian Economic History Review*, c. 6, No. 2.
- 1968. *From Great Power to Welfare State. 300 Years of Swedish Social Development*, Londra: Allen and Unwin.
- Sánchez-Albornoz, Nicolás 1977. *España hace un siglo: una economía dual*, Madrid: Alianza.
- (der.), 1987. *The Economic Modernization of Spain, 1830-1930*, New York University Press.
- Sánchez-Alonso, Blanca, 2000a. "European Emigration in the Late Nineteenth Century: The Paradoxical Case of Spain", *Economic History Review*, c. 53, No. 2.
- 2000b. "What Slowed Down the Mass Emigration from Spain before the First World War? A Comparison with Italy", *The Mediterranean Response to Globalization Before 1950* içinde, der. Şevket Pamuk ve Jeffrey G. Williamson, Londra: Routledge.
- Sandberg, L.G., 1979. "The Case of the Impoverished Sophisticate: Human Capital and Swedish Economic Growth before World War I", *Journal of Economic History*, Mart.
- Sandgruber, Roman, 1994. "The Electric Century: The Beginnings of Electricity Supply in Austria", *The Economic Development of Austria since 1870* içinde, der. Herbert Matis, Aldershot: Edward Elgar.
- Sassoon, Donald, 1996. *One Hundred Years of Socialism*, New York: The New Press.
- 2006. *The Culture of the Europeans. From 1800 to the Present*, Londra: Harper Collins.
- Saul, S.B., 1969. *The Myth of the Great Depression, 1873-1896*, Basingstoke: Macmillan.
- Schabas, Margaret, 2005. *The Natural Origins of Economics*, University of Chicago Press.
- Schama, Simon, 1988. *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*, Berkeley: University of California Press.
- Schiemenz, Günter P., 1993. "A Heretical Look at the Benzolfest", *British Journal for the History of Science*, c. 26, No. 2.
- Schlot, Werner, 1952. *British Overseas Trade from 1700 to the 1930s*, Oxford: Blackwell.
- Schlumbohm, Jürgen, 1983. "Seasonal Fluctuations and Social Division of Labour: Rural Linen Production in the Osnabrück and Bielefeld Regions and the Urban Woollen Industry in the Niederlausitz, c. 1770-1850", *Manufacture in Town and Country before the Factory* içinde, der. Maxine Berg, Pat Hudson ve Michael Sonenscher, Cambridge University Press.
- Schmoller, Gustav, 1884. "Das Merkantilssystem in seiner historischen Bedeutung", *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft*, c. 8.
- Schofield, Roger, 1994. "British Population Change, 1700-1830", *The Economic History of Britain since 1700*, c. I: 1700-1860, ikinci baskı içinde, der. Frederick Floud ve Donald McCloskey, Cambridge University Press.
- Scholliers, Peter, 1992. "Historical Food Research in Belgium: Development, Problems and Results in the 19th and 20th Centuries", *European Food History. A Research Review* içinde, der. Hans J. Teuteberg, Leicester University Press.
- Schön, Lennart, 1988. *Industri och hantverk 1800-1980*, Historiska Nationalräkenskaper för Sverige 65, Lund.
- Schram, Albert, 1997. *Railways and the Formation of the Italian State in the Nineteenth Century*, Cambridge University Press.
- Schröter, Harm G., 1997. "Small European Nations: Cooperative Capitalism in the Twentieth Century", *Big Business and the Wealth of Nations* içinde, der. Alfred D. Chandler, Franco Amatori ve Takashi Hikino, Cambridge University Press.
- Schulze, Max-Stephan, 1996. *Engineering and Economic Growth. The Development of Austria-Hungary's Machine-Building Industry in the Late Nineteenth Century*, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Schumpeter, Joseph, 1939. *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, New York: McGraw-Hill.
- Scranton, Philip, 1991. "A Review of Scale and Scope", *Technology and Culture*, c. 32, No. 4.

- Secombe, Wally, 1992. *A Millennium of Family Change: Feudalism to Capitalism in Northwestern Europe*, Londra: Verso.
- Sechel, Teodora Daniela, 2008. "The Emergence of the Medical Profession in Transylvania 1770-1848", *Cultural Dimensions of Elite Formation in Transylvania (1770-1950)* içinde, der. Victor Karády ve Borbála Zsuzsanna Török, Cluj-Napoca: EDRC Foundation.
- Seton-Watson, Robert W., 1963. *The History of the Roumanians*, Londra: Archon.
- Shapin, Steven, 1996. *The Scientific Revolution*, Chicago University Press.
- [*Bilimsel Devrim*, çev. Ayşegül Yurdaçalış, İzdüşüm Yayınları.]
- Shea, William R., 2007. "The Scientific Revolution Really Occurred", *European Review*, c. 15. No. 4.
- Sievers, Kai Detlev (der.), 1998. *Hunger und Elend in Ländern des Mare Balticum. Zum Pauperismus im Ostseeraum zwischen 1600 und 1900*, Neumünster: Wachholtz Verlag.
- Simson, James, 2004. "European Farmers and the British Agricultural Revolution", *Exceptionalism and Industrialization. Britain and its European Rivals, 1688-1815* içinde, der. Leandro Prados de la Escosura, Cambridge University Press.
- Singer, Edward N., 1998. *Twentieth Century Revolutions in Technology*, Commack, N.Y.: Nova.
- Skinner, A.S., 2001. "Adam Smith (1723-90)", *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences* içinde, der. Neil J. Smelser ve Paul B. Baltes, Amsterdam: Elsevier.
- Smelser, Neil J. ve Paul B. Baltes (der.), 2001. *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*, c. XX, Amsterdam: Elsevier.
- Smil, Vaclav, 2005. *Creating the Twentieth Century: Technical Innovations of 1867-1914 and their Lasting Impact*, Oxford University Press.
- Smith, Adam, [1776] 1976. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, University of Chicago Press.
- [*Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.]
- Snyder, Wayne, 2006. "Occupational Evolution in XVIIIth and XIXth-Century France", *Journal of European Economic History*, c. 35, No. 3.
- Solow, Robert, [1985] 2006. "Economic History and Economics", *Historical Methods in the Social Sciences*, c. I içinde, der. John A. Hall ve Joseph M. Bryant, Londra: Sage.
- Soltésova, Elena Maróthy, [1898] 1991. "The Need for Women's Education", *Incipient Feminists: Women Writers in Slovak National Revival* içinde, der. Norma Rudinsky, Columbus, OH: Slavica.
- Stahl, Henri H., 1980. *Traditional Romanian Village Communities: The Transition from the Communal to the Capitalist Mode of Production in the Danube Region*, Cambridge University Press.
- Stasavage, David, 2003. *Public Debt and the Birth of the Democratic State: France and Great Britain, 1688-1789*, Cambridge University Press.
- Stavrianos, Leften S., 1963. *The Balkans since 1453*, New York: Holt.
- Stern, Fritz, 1977. *Gold and Iron. Bismarck, Bleichröder, and the Building of the German Empire*, New York: Alfred Knopf.
- Stromberg, Roland N., 1990. *European Intellectual History since 1789*, 5. Basım, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.
- Stuivenberg, J.H. van, 1977. *De economische geschiedenis van Nederland*, Groningen: Wolters-Noordhof.
- Suchit, Arora, 2001. "Health, Human Productivity, and Long-Term Economic Growth", *Journal of Economic History*, c. 61, No. 3.
- Sugar, Peter F., 1999. "Continuity and Change in Eastern European Authoritarianism: Autocracy, Fascism and Communism", *East European Nationalism, Politics and Religion* içinde, der. Peter F. Sugar, Aldershot: Ashgate, Variorum.
- Supple, Barry, 1973. "The State and the Industrial Revolution", *Fontana Economic History of Europe*, c. III: *The Industrial Revolution* içinde, der. Carlo Cipolla, Londra: Fontana.

- 2007. “Institution and Economic Development: Economic History and Human Arrangement”, *Institutions and Market Economies: The Political Economy of Growth and Development* içinde, der. W.R. Garside, Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Sylla, Richard, 2002. “Financial Systems and Economic Modernization”, *Journal of Economic History*, c. 62, No. 2.
- Sylla, Richard ve Gianni Toniolo (der.), 1991. *Patterns of European Industrialization. The Nineteenth Century*, Londra: Routledge.
- Széchenyi, István, 1830. *Hitel*, Peşte: Petrózai Trattner.
- Széchenyi, István ve Miklós Wesselényi, 1985. *Feleselő naplók. Egy barátság kezdetei*, Budapeşte: Helikon.
- Szekfü, Gyula, 1920. *Háromnemzedék. Egy hanyatlókor története*, Budapeşte: Kiralyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- 1922. *Amagyar bortermelő lelki alkata. Gazadságtörténeti tanulmány*, Budapeşte: Minerva Társaság.
- Tabak, Faruk, 2008. *The Waning of the Mediterranean, 1550-1870. A Geohistorical Approach*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- [Solan Akdeniz 1550-1870, Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım, çev. Faruk Tabak, Yapı Kredi Yayınları.]
- Taine, Hippolyte, [1865] 1987. “The Philosophy of Art”, *Nineteenth-Century Theories of Art* içinde, der. Joshua C. Taylor, Berkeley: University of California Press.
- Talmon, Jacob L., 1967. *Romanticism and Revolt. Europe 1815-1848*, San Diego, Calif.: Harcourt, Brace and World.
- Tawney, R.H., 1954. *Religion and the Rise of Capitalism. A Historical Study. Holland Memorial Lecture, 1922*, New York: Mentor.
- Taylor, James, 2006. *Creating Capitalism: Joint Stock Enterprise in British Politics and Culture, 1800-1870*, Woodbridge: Boydell Press.
- Tebarth, Hans-Jakob, 1991. *Technischer Fortschritt und sozialer Wandel in deutschen Ostprovinzen. Ostpreussen, Westpreussen und Schlesien im Zeitalter der Industrialisierung*, Berlin: Mann Verlag.
- Temin, Peter, 1966. “The Relative Decline of the British Steel Industry, 1880-1913”, *Industrialization in Two Systems: Essays in Honor of Alexander Gerschenkron* içinde, der. Henry Rosovsky, New York: John Wiley.
- Teuteberg, Hans J. (der.), 1992. *European Food History. A Research Review*, Leicester University Press.
- Thirlwall, A.P., 1979. “The Balance of Payment Constraint as an Explanation of International Growth Rate Differences”, *Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review*, c. 128.
- Thomson, J.K.J., 1983. “Variations in Industrial Structure in Pre-industrial Languedoc”, *Manufacture in Town and Country before the Factory* içinde, der. Maxine Berg, Pat Hudson ve Michael Sonenscher, Cambridge University Press.
- 2005. “Explaining the ‘Take-off’ of the Catalan Cotton Industry”, *Economic History Review*, c. 58, No. 4.
- Thorbecke, Erik, 1969. “Introduction”, *The Role of Agriculture in Economic Development* içinde, der. Erik Thorbecke, New York: National Bureau of Economic Research.
- Thoré, Théophile, [1857] 1987. “New Tendencies in Art”, *Nineteenth-Century Theories of Art* içinde, der. Joshua C. Taylor, Berkeley: University of California Press.
- Tilly, Richard, 1967. “Germany, 1815-1870”, *Banking in the Early Stages of Industrialization. A Study in Comparative Economic History* içinde, der. Rondo Cameron, Oxford University Press.
- 1991a. “German Industrialization”, *The Industrial Revolution in National Context. Europe and the USA* içinde, der. Mikuláš Teich ve Roy Porter, Cambridge University Press.
- 1991b. “International Aspects of the Development of German Banking”, *International Banking, 1870-1914* içinde, der. Rondo Cameron ve V.I. Bovikin, Oxford University Press.

- Timár, Lajos, 1992. "Regional Economic and Social History or Historical Geography?", *Journal of European Economic History*, c. 21.
- Tipton, Frank B., 1995. "The Regional Dimension in the Historical Analysis of Transport Flows", *Inland Navigation and Economic Development in Nineteenth-Century Europe* içinde, der. Andreas Kunz ve John Armstrong, Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Tipton, Frank B. ve Robert Aldrich, 1987. *An Economic and Social History of Europe, 1890-1939*, Houndmills: Macmillan.
- Tocqueville, Alexis de, [1835, 1840] 2000. *Democracy in America*, University of Chicago Press. [*Amerika'da Demokrasi*, çev. Seçkin Sertdemir Özdemir, İletişim Yayınları, Şubat 2016.]
- Todorova, Maria, 1997. *Imagining the Balkans*, Oxford University Press.
- [*Balkanları Tahayyül Etmek*, çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları.]
- Toniolo, Gianni, 1990. *An Economic History of Liberal Italy, 1850-1914*, Londra: Routledge.
- 2004. "Laudatio Patritii: Patrick O'Brien and European Economic History", *Exceptionalism and Industrialization. Britain and its European Rivals, 1688-1815* içinde, der. Leandro Prados de la Escosura, Cambridge University Press.
- Topolski, Jerzy, 1982. *Zarys dziejów Polski*, Varşova: Wydawnictwo Interpress.
- Tortella, Gabriel, 1972. "Spain 1829-1874", *Banking and Economic Development* içinde, der. Rondo Cameron, Oxford University Press.
- 1973. *Los orígenes del capitalismo en España. Banca, industria y ferrocarriles en el siglo XIX*, Madrid: Tecnos.
- 1987. "Agriculture: A Slow-Moving Sector, 1830-1935", *The Economic Modernization of Spain, 1830-1930* içinde, der. Nicolás Sánchez-Albornoz, New York University Press.
- 1994a. "Economic Entrepreneurship: A Scarce Factor in Spain: The Banking Sector, 1782-1914", *Entrepreneurship and the Transformation of the Economy* içinde, der. Paul Klep ve Eddy Van Cauwenberghe, Leuven University Press.
- 1994b. "Patterns of Economic Retardation and Recovery in South-western Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries", *Economic History Review*, c. 47, No. 1.
- 2000. *The Development of Modern Spain. An Economic History of the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Toutain, Jean-Claude, 1961. *Le produit de l'agriculture française de 1700 à 1958*, c. II, Paris: ISEA.
- Tracy, James D., 1985. *A Financial Revolution in the Habsburg Netherlands: Renten and Rentiers in the County of Holland, 1515-1565*, Berkeley: University of California Press.
- Trebilcock, Clive, 1981. *The Industrialization of the Continental Powers 1780-1914*, Londra: Longman.
- Treitschke, Heinrich von, [1898] 1916. *Politics*, c. I, Londra.
- Turgot, Anne-Robert-Jacques, [1766] 1921. *Reflections on the Formation and Distribution of Riches*, New York: Augustus M. Kelley.
- Turnbull, Gerard L., 1987. "Canals, Coal and Regional Growth during the Industrial Revolution", *Economic History Review*, c. 40.
- Van Bavel, Bas J.P. ve Jan Luiten van Zanden, 2004. "The Jump-Start of the Holland Economy during the Late Medieval Crisis, c. 1350-1500", *Economic History Review*, c. 57, No. 3.
- Van der Wee, Herman, 1977. "Monetary, Credit and Banking Systems", *The Cambridge Economic History of Europe*, c. V: *The Economic Organization of Early Modern Europe* içinde, der. E.E. Rich ve Charles Wilson, Cambridge University Press.
- 1996. "The Industrial Revolution in Belgium", *The Industrial Revolution in National Context. Europe and the USA* içinde, der. Mikuláš Teich ve Roy Porter, Cambridge University Press.
- 1999. "Was the Dutch Economy during the Golden Age Really Modern?", *European Review*, c. 7, No. 4.
- Van der Wee, Herman ve Monique Verbreyt, 1997. *The General Bank 1822-1997*, Tielt: Lannoo.
- Van Poppel, Frans W.A., Hendrick P. van Dalen ve Evelien Walhout, 2009. "Diffusion of a Social Norm: Tracing the Emergence of the Housewife in the Netherlands, 1812-1922", *Economic History Review*, c. 62, No. 1.

- Van Zanden, Jan Luiten, 2001. "A Third Road to Capitalism? Protoindustrialization and the Moderate Nature of the Late Medieval Crisis in Flanders and Holland, 1350-1550", *Peasants into Farmers? The Transformation of Rural Economy and Society in the Low Countries (Middle Ages to 19th Century) in Light of the Brenner Debate* içinde, der. Peter Hoppenbrouwers ve Jan Luiten van Zanden, Turnhout: Brepols.
- 1993. *The Rise and Decline of Holland's Economy*, Manchester University Press.
- 2002. "The Revolt of the 'Early Modernists' and the 'First Modern Economy': An Assessment", *Economic History Review*, c. 55, No. 4.
- Vicens Vives, Jaime, 1953. *Manual de historia económica de España*, Barcelona: Teide.
- Voltaire [François-Marie Arouet], 1946. "Philosophical Dictionary" ve "Essay on Toleration", *Introduction to Contemporary Civilization in the West* içinde, New York: Columbia University Press.
- Voltes Bou, Pedro, 1974. *Historia de la economía española en los siglos XIX y XX*, Madrid: Editoria Nacional.
- Voth, Hans-Joachim, 2001. "The Prussian Zollverein and the Bid for Economic Superiority", *Modern Prussian History, 1830-1947* içinde, der. Philip G. Dwyer, Harlow: Pearson, 109-125.
- Vries, Jan de, 2001. "The Netherlands in the New World: The Legacy of European Fiscal, Monetary, and Trading Institutions for New World Development from the 17th to the 19th Centuries", *Transferring Wealth and Power from the Old to the New World. Monetary and Fiscal Institutions in the 17th through the 19th Centuries* içinde, der. Michael D. Bordo ve Roberto Cortés-Conde, Cambridge University Press.
- 2008. *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*, Cambridge University Press.
- Vries, Jan de ve Ad Van der Woude, 1997. *The First Modern Economy. Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1815*, Cambridge University Press.
- 2001. "The Transition to Capitalism in a Land without Feudalism", *Peasants into Farmers? The Transformation of Rural Economy and Society in the Low Countries (Middle Ages to 19th Century) in Light of the Brenner Debate* içinde, der. Peter Hoppenbrouwers ve Jan Luiten van Zanden, Turnhout: Brepols.
- Vries, P.H.H., 2001. "Are Coal and Colonies Really Crucial? Kenneth Pomeranz and the Great Divergence", *Journal of World History*, c. 12, No. 2.
- Wadsworth, Alfred P. ve Julia De Lacy Mann, 1931. *The Cotton Trade and Industrial Lancashire*, Manchester University Press.
- Wagner, Ursula H., 1982. *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirks Marianwerder 1871-1920*, Cologne: Grote.
- Wallerstein, Immanuel, 1974. *The Modern World-System*, c. I: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academic Press.
- [*Modern Dünya Sistemi* 1, çev. Latif Boyacı, Yarı Yayınılık.]
- 1989. *The Modern World System*, c. III: *The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840*, San Diego: Academic Press.
- [*Modern Dünya Sistemi* 3, çev. Latif Boyacı, Yarı Yayınılık.]
- Wallsten, Scott, 2008. "Returning to Victorian Competition, Ownership, and Regulation. An Empirical Study of European Telecommunication at the Turn of the Twentieth Century", *Journal of Economic History*, c. 65, No. 2.
- Walter, François, 1991. "From a Land of Shepherds to the Protected Peasant: One and a Half Centuries of Changes in Agriculture (1860-1914)", *The Swiss Economy, 1291-1991* içinde, der. Gerard Geiger, St-Sulpice: SQP.
- Ward, Mariane ve John Devereux, 2003. "Measuring British Decline. Direct versus Long-Span Income Measure", *Journal of Economic History*, c. 63, No. 3.
- Weber, Eugen, 1960. *Paths to the Present: Aspects of European Thought from Romanticism to Existentialism*, New York: Dodd, Mead.

- Wehler, Hans-Ulrich, 1995-2005. *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. c. II: 1815-1845-49; c. III: 1849-1914, Münih: C. H. Beck.
- Wengenroth, Ulrich, 1997. "Germany: Competition Abroad – Cooperation at Home, 1870-1900", *Big Business and the Wealth of Nations* içinde, der. Alfred D. Chandler, Franco Amatori ve Takashi Hikino, Cambridge University Press.
- Wheatcroft, S.G., 1992. "The 1891-92 Famine in Russia: Towards a More Detailed Analysis of its Scale and Demographic Significance", *Economy and Society in Russia and the Soviet Union, 1860-1930* içinde, der. Linda Edmondson ve Peter Waldron, New York: St. Martin's Press.
- White, N. Eugene, 2001. "France and the Failure to Modernize Macroeconomic Institutions", *Transferring Wealth and Power from the Old to the New World. Monetary and Fiscal Institutions in the 17th through the 19th Centuries* içinde, der. Michael D. Bordo ve Roberto Cortés-Conde, Cambridge University Press.
- Wieland, Thomas, 2006. "Scientific Theory and Agricultural Practice. Plant Breeding in Germany from the Late Nineteenth to the Early Twentieth Century", *Journal of the History of Biology*, c. 39, No. 2.
- Wilkins, Mira, 1970. *The Emergence of Multinational Enterprise*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- 1988. "An Important Type of British Foreign Direct Investment", *Economic History Review*, c. 41.
- Wilkins, Mira ve Harm Schröter (der.), 1998. *The Free-Standing Company in the World Economy 1830-1996*, Oxford University Press.
- Wilson, Jeffrey K., 2008. "Environmental Chauvinism in the Prussian East. Forestry and Civilizing Mission on the Ethnic Frontier", *Central European History*, c. 41.
- Wilson, John, 1995. *British Business History, 1720-1994*, Manchester University Press.
- Wilson, R. G. ve Terence R. Gourvish (der.), 1998. *The Dynamics of the International Brewing Industry since 1800*, Londra: Routledge.
- Winch, Donald, 1973. "The Emergence of Economics as Science 1750-1870", *The Fontana Economic History of Europe*, c. III: *The Industrial Revolution* içinde, der. Carlo Cipolla, Londra: Fontana.
- Winks, Robin W. ve Thomas E. Kaiser, 2004. *Europe from the Old Regime to the Age of Revolution*, Oxford University Press.
- Witte, Sergei, 1990. *The Memoirs of Count Witte*, çev. ve der. Sidney Harcave, Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe.
- Wojtinsky, W. S., 1927. *Die Welt in Zahlen*, Berlin: Rudolf Mosse.
- Wolf, Nikolas, 2009. "Was Germany Ever United? Evidence from Intra - and International Trade, 1885-1933", *Journal of Economic History*, c. 69, No. 3.
- Wong, Bin R., 1998. *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience*, Ithaca: Cornell University Press.
- Wood, Alan (der.), 1991. *The History of Siberia from Russian Conquest to Revolution*. Londra: Routledge.
- Wood, J.C., 1984. *Adam Smith: Critical Assessments*, Beckenham: Croom Helm.
- Woodruff, William, 1973. "The Emergence of an International Economy, 1700-1914", *The Fontana Economic History of Europe*, c. IV: *The Emergence of Industrial Societies*, Bölüm 2 içinde, der. Carlo Cipolla, Londra: Fontana.
- 1982. *The Impact of Western Man. A Study of Europe's Role in the World Economy 1750-1960*, Washington D.C.: University Press of America.
- Wright, Richard E., 1991. "Weaving in Bessarabia", Araştırma Raporu, c. 9, No. 3, www.richardwright.com/9105/bessarabia.html-24k adresinden erişilebilir.
- 2001. "The Transition to Capitalism in a Land without Feudalism", *Peasants into Farmers? The Transformation of Rural Economy and Society in the Low Countries (Middle Ages to 19th Century) in Light of the Brenner Debate* içinde, der. Peter Hoppenbrouwers ve Jan Luiten van Zanden, Turnhout: Brepols.

- Wrigley, Edward Anthony, 1962. *Industrial Growth and Population Change*, Cambridge University Press.
- 1988. *Continuity, Chance and Change. The Character of the Industrial Revolution in England*, Cambridge University Press.
- Yerxa, Donald A., 2007. "Introduction: Historical Coherence, Complexity and the Scientific Revolution", *European Review*, c. 15, No. 4.
- Zamagni, Vera, 1978. *Industrializzazione e squilibri regionali in Italia. Bilancio dell'età giolittiana*, Bologna: Il Mulino.
- 1980. "The Rich in a Late Industrializer: The Case of Italy 1800-1945", *Wealth and the Wealthy in the Modern World* içinde, der. W.D. Rubinstein, Londra: Croom Helm.
- 1990. *Della periferia al centro. La seconda rinascita economica dell'Italia, 1861-1981*, Bologna: Il Mulino.
- 1993. *The Economic History of Italy, 1860-1990*, Oxford: Clarendon Press.
- Zamorski, Krzysztof, 1998. "Necessity of Freedom. Economic, Social, and Political Consequences of Late Industrialization in Poland in the 19th Century", *Transizione e sviluppo. Le peripherie d'Europa (secc. XVIII-XIX)* içinde, der. Pasquale Fornaro, Catanzaro: Rubbettino.

DİZİN

- Afrika 21, 24, 34, 58, 220, 239-41, 252, 260, 317, 344
ağaç ve kereste sanayisi 154, 200-201, 210, 322
kibrit sanayisi 213
Almanya (Prusya) *çeş. yer.*
birleşme ve reform 90-91, 112, 126, 175, 193, 324-25
erken modern dönemde 35
gümrük birliği 81, 91, 175, 244, 246, 257
periferiye etkisi 260
sanayi 190, 195
sömürgecilik hevesleri ve sermaye ihracı 241, 390
tarım 107, 112, 114, 326
Alsace-Lorraine 111
alüminyum sanayisi 196, 214
altyapı 13, 97, 99-101, 115, 126, 143, 151, 165, 167, 233, 249, 256, 258, 329, 388
Amerika kıtası 15, 24, 30, 34, 58, 106, 119, 146, 240-41, 358
Amerika Birleşik Devletleri 112, 118, 124, 129, 130, 145-46, 149, 160-65, 195-97, 240-41, 244, 250, 253, 296, 360
Avrupa'ya tahıl ihracatı 106, 204
Amsterdam 26, 28-30, 35, 75, 132, 134, 145, 178, 226, 246
anayasal demokrasi 202
parlamentar sistem 36, 43, 49, 83, 227, 287, 321
anonim şirket 48, 125, 131-32, 135-39, 142-45, 190, 194-95, 208, 211, 213, 286-87, 302-303, 308, 364
borsa 30, 125, 139, 143, 145, 300
antropometrik çalışmalar 230, 348
Anvers 30, 35, 41, 43, 58, 75, 167, 191
arayı kapatma 247, 368, 393
Asya 6, 21-23, 29, 37, 58, 119, 218, 239, 241, 250, 267, 286, 296, 309, 339
Orta Asya 296, 352
Aşağı Ülkeler 24-29, 34, 36, 40, 51, 74, 86, 88-89, 95, 101, 105, 145, 153, 166, 220, 246
Avustralya 24, 163, 165, 191, 239-40, 317
Avrasya 21
Avrupa geneli 4, 74, 80-81, 83, 85-86, 94, 98, 100-101, 107, 130, 133, 138, 141, 147, 223, 245, 247, 249-51, 261, 263, 291, 307, 309
Batı Avrupa *çeş. yer.*
Doğu Avrupa 7, 36, 113, 203-204, 247, 251, 256, 272, 276, 283, 288, 290-92, 295, 299, 309, 315, 324, 329, 346, 355, 394, 396, 398-99
Güney Avrupa (Akdeniz Avrupa'sı) 7, 23, 203, 254, 295, 320, 342, 358, 393, 396
Kuzeybatı Avrupa 4-5, 7-8, 21-40, 51, 58-59, 73-75, 87-88, 105, 116, 119-20, 134, 151, 217-18, 226, 239, 291, 295, 339, 358
Orta Avrupa 9, 11, 89, 200, 221, 256, 293, 310-11, 319, 321, 337, 376, 384
Avrupa'nın "Avrupalılaşması" 3, 125, 239, 251, 256
Avrupa'nın bütünleşmesi 1, 4, 243-44, 246, 249-51, 256, 299, 340
karşılıklı ilişkiler 4-5
Aydınlanma 15, 22-23, 41-42, 44-46, 50-51, 74, 80, 83-85, 87, 92, 243, 273, 283
Fransız Aydınlanması 49
İngiliz Aydınlanması 43
Sanayi Devrimi Aydınlanması 44
azınlık (diaspora) tacirleri, bankacıları 133-35
Huguenot'lar (Fransız Protestanları) 36, 63, 89, 134, 152, 220
Protestanların/Yahudilerin özgürlüklerine kavuşması 89, 277
Yahudiler 26, 89-90, 134-35, 220-21, 272, 276-77, 279, 296, 319
bağımlılık teorileri 255, 327
Balkanlar 7, 9, 11-12, 21, 254, 267, 270, 273-74, 281, 291-94, 296, 302, 306, 309, 311-13, 328, 340, 349, 355, 371-79, 381-82, 384-90
Baltık 2, 9, 11, 30, 254, 285, 311, 319-23, 325, 327-29, 333-34, 337, 366, 371, 386
bankacılık, bankacılık devrimleri 2-3, 13, 23, 67, 75, 113, 131-44, 147, 149, 165, 207, 211, 256, 263, 275-76, 288, 300, 303, 306-309, 319, 339, 383, 388-89

- ilki, Britanya'da 131-33, 135, 142
 ikincisi, Belçika ve Fransa'da 137, 142
 üçüncüsü, Almanya'da 139, 141-42
 merkez bankaları (milli bankalar) 3, 132-33, 141, 211
 periferi bölgelerinde bankacılık 307-309
 Bask bölgesi 341, 357, 359, 365
 Batı Avrupa/Batı *bkz.* Avrupa
 bankacılığı 134
 erken modern dönem 6, 58, 74-75, 88, 131, 133, 177, 201, 213, 239, 250-51, 283, 320, 356, 362
 nüfus yapısı 9, 51, 217-20, 223, 226, 290, 292, 337
 periferilere etkisi 268-72, 288-92, 307, 396
 sanayisi 157, 190, 358
 tarımı 108, 114
 Belçika 64, 83-85, 88-90, 94, 101-105, 116, 120-21, 127, 130, 137, 139, 141, 147, 149, 153, 156, 166-68, 170, 174, 181, 186, 189, 193, 219-20, 228, 231-32, 234, 238, 240, 245-46, 259, 303-304
 Aşağı Ülkeler 24-29, 34, 36, 40, 51, 74, 86, 88-89, 95, 101, 105, 145, 153, 166, 220, 246
 Charleroi 138, 167-68, 186
 Flaman 29, 31, 52, 88, 108
 Flandre 15, 23, 25-26, 28-29, 34, 56, 75, 88, 106, 166-67, 263
 Berlin 85, 127, 188, 193-94, 229, 234-35, 304, 309, 312
 beşeri sermaye 36, 209-10, 373
 boksit sanayisi 214
 Bosna-Hersek 260, 267, 302-303, 371, 373, 377, 380, 386-87
 bölgesel farklılıklar, uyumsuzluklar 4, 7, 10, 91, 297, 394
 Britanya, İngiltere/İngiliz *çeş. yer.*
 1870'ten sonra etkisinin göreceli olarak azalması 161
 Bank of England (İngiltere Merkez Bankası) 32, 132-33
 donanması ve girdiği savaşlar 33, 37, 75, 95-96
 erken modern dönemde 75, 131, 227
 kolonyal ve küresel hâkimiyeti 239-40
 mali sistemi 32
 nüfus yapısı 31, 38, 53, 55, 109, 163
 periferilere etkisi 267
 Sanayi Devrimi 4, 14, 22, 35, 58, 60-75
 sanayileşmiş 335
 sermaye ihracı 161, 259
 Şanlı Devrim 33, 36, 43, 98, 268
 Budapeşte 185, 214, 228, 234, 276-77, 307, 327, 330, 374
 buharlı motor 15, 60, 63-69, 71, 102, 107, 117-18, 128, 144, 151-52, 166-68, 170-72, 175, 188, 196, 200, 284, 330, 332, 363
 Bulgaristan/Bulgar 7, 279, 295, 303, 305, 313, 355, 372-73, 375-85, 387-89, 391, 398
 Bükreş 276, 383
 Büyük Buhran (1870'ler) 263, 354
 büyük mağazalar/mağazacılık 185, 384, 235, 236
 çokuluslu şirket 146-47, 179, 213-14, 251
 iştirakleri 251
 Danimarka 2, 23, 34, 64, 86, 102, 109, 114, 149, 156, 171, 179, 181-82, 193, 200-12, 215, 226, 232, 238, 247-48, 257, 274, 327-28, 333
 değerler 4-5, 26, 35, 41-51, 80, 82, 85-87, 144, 148, 201, 203, 267, 272, 274-75, 279, 329
 davranış kalıpları 1, 9, 11, 13, 275, 281
 zamanın ruhu 5, 40
 demir, çelik 137, 142, 158, 176, 182, 214, 246, 306, 310, 330-31, 359, 364
 Bessemer yöntemi 183, 189, 193, 213
 metal sanayisi 191
 Siemens-Martin yöntemi 183, 189, 193, 213
 demiryolları *çeş. yer.*
 devlet mülkiyetinde olması 389
 ekonomideki rolü 318
 köprü ve tünel inşaatı 101, 122, 184-85, 286
 modernlik sembolü 235, 283, 309, 316
 periferilerde 125
 sanayileşmeyi başlatması 125
 devlet *çeş.yer.*
 hükümetin rolü 13
 kilise ve devletin birbirinden ayrılması 26
 ulus-devlet 2, 4, 83, 95, 244
 Diesel, Rudolf 128, 187, 194
 Donets Havzası 287, 306, 313, 365-66
 Eiffel, Gustave 184-85, 236
 Eyfel Kulesi 184-85
 eğitim ve bilgi 95
 elektrik sanayisi 8, 137, 140, 142, 187, 189, 190, 195-96, 210, 331, 396

- elitler 50, 80-82, 85-86, 90, 92, 99, 133, 147, 202, 240, 269-77, 282-83, 288, 321-22, 325, 341, 371-72, 374, 377-78, 383, 389
- emek 5, 16, 22, 47, 52, 69, 105, 148, 169, 249, 277, 347, 355, 360, 376, 383, 395
- çalışma koşulları 47, 230-31
- kadın ve çocuk emeği 57, 226-27, 231
- Eski Rejim* 39-40, 50, 79-80, 82-83, 87, 89, 91, 201, 203, 268, 275
- aristokrasi (soylu elitler) 6, 25, 82, 90, 113, 203, 270-71, 276-77, 283
- feodal yapılar 25, 343
- toprak sahipliği 39, 52, 56, 203, 321, 329, 343, 345, 361, 381
- fabrika sistemi 57, 60, 71, 152, 335, 356
- Finlandiya 2, 7, 9, 11, 202, 232-33, 254, 271, 291, 296, 319-23, 325, 327-29, 332-35, 337, 366, 371, 386, 394
- fiyatlar 16, 30, 44, 47, 57, 68, 109, 113-14, 119, 147, 179, 201, 204, 234, 250-51, 254, 262, 324, 328, 341, 351, 354-55, 377, 380, 397
- ticaret haddi 328
- Fransa/Fransız *çeş. yer.*
- bankacılığı 136, 138, 308, 315
- Banque de France (Fransa Merkez Bankası) 136, 141
- bilimi ve yükseköğrenimi 93, 169, 223
- Devrimi 15, 39, 50, 64, 67, 80, 83, 86-90, 111, 153, 203, 244, 270
- erken modern dönemde 283
- rakiplere karşı giriştiği savaşlar 38, 193, 240
- sanayisi 157, 168, 170, 195, 359
- sömürgeci ve küresel güç olarak rolü 38, 241
- tarımı 55, 111, 113
- gelir farklılığı 146, 238
- gelir dağılımında eşitsizlik 39, 67, 238, 356
- gemi yapımı 15, 43, 62, 65, 117, 167, 188, 196, 336, 361
- deniz taşımacılığı 24, 34, 95, 116-17, 119, 144, 158, 165, 209, 311
- geri kalmışlık 1-2, 8, 11-13, 96, 98, 139, 146, 161, 165, 255, 275, 288-89, 307, 327-28, 337, 345, 353-54, 360-61, 373, 381, 386-88, 395
- iktisadi başarısızlık 11
- gıda işleme 8, 29, 37, 108, 110-11, 114, 154, 156, 171, 176-82, 200, 205, 207-208, 241, 278, 326-27, 329-31, 355, 366, 383-84
- bira sanayisi 181-82
- şeker sanayisi 181-82
- un sanayi 228, 327, 330
- göç 26, 31, 36, 111, 115, 134, 153, 168-69, 220-22, 228, 239, 251, 271, 277, 286, 288, 290, 295-96, 326, 330, 340, 345, 350-53, 356, 360-61, 372
- dış göç 290-98
- iç göç 326, 350
- GSYH (kişi başına) 59, 164-65, 199, 317, 360-61, 366-69, 390, 393-94
- dört bölgede 4, 7
- gümrük tarifeleri 2, 13, 46, 48, 99-100, 102, 364-65, 380, 394-95
- Habsburg İmparatorluğu 7-9, 11, 26, 79, 81, 91, 93-94, 100, 109, 112, 114, 127, 141, 154, 171, 175, 181, 220, 222, 244, 246, 254, 260, 277, 294, 296, 312, 319-20, 323-24, 330, 335, 373, 377, 380-81, 386-87, 390-91, 394
- Avusturya-Macaristan 2, 7, 147, 155, 173, 182, 246, 249, 254, 260, 268, 277-79, 294, 301-303, 307-308, 312-13, 323-25, 329, 355, 366-67, 371, 373-74, 376, 380, 386-88
- Bohemya 9, 94, 108, 110, 114, 125, 154, 156-57, 171, 173, 176, 181-82, 254, 259-60, 278, 302, 308, 323-24, 339-31, 386-87, 390-91
- sanayisi 173, 181, 330
- sınır bölgeleri 2, 11, 220, 335, 371, 373-74, 381, 390-91
- tarım 323
- hayat standardı 51, 72-73, 156, 217, 229-31, 234-35, 238, 242, 356
- Hindistan 21-22, 30, 38, 58, 61, 118-19, 191, 219, 239, 241
- hizmet sektörü 29, 165-66, 215, 220, 234, 298, 334
- Hobson, John. A. 240-42
- Hollanda *çeş. yer.*
- Altın Çağı 28, 30, 54
- etkisinin azalması 26-27
- Seksen Yıl Savaşı 26, 166
- ticaret filosu 28, 34
- İber Yarımadası 9, 239, 295, 301, 341-41, 355, 360, 365, 367-68, 394
- ihracat *çeş. yer.*
- ihracata dayalı büyüme 30, 334-35, 394, 397
- periferide 253

- ithalat 28, 68, 109, 160, 163, 167, 175, 178-79, 181, 200-201, 204, 209, 241, 245, 251-53, 301, 305, 320, 328, 331-32, 341, 356-57, 363-65, 380-81
- iktisadi büyüme 3, 17, 30, 37, 47-48, 51, 70-71, 73, 98, 115, 124, 283, 334, 360
- iktisadi döngü 261-64
- iktisadi döngü teorileri 261-64
- Juglar döngüsü 262
- Kondratiev döngüsü 262
- iletişim 93, 105, 128-30
- iletişim devrimi 129
- İngiltere *bkz.* Britanya
- İnsani Gelişme Endeksi 165, 234
- İrlanda 2, 8-9, 11, 46, 62, 158, 234, 245, 254, 271, 295-96, 308, 310, 314-15, 319-20, 329, 335-37, 371, 394
- kıtlık 245, 271
- İskandinavya 7-9, 11, 74, 88, 93-94, 129, 139, 142-43, 156, 189, 199-205, 210-12, 214-16, 220, 232, 238, 253-54, 256, 289, 291, 293, 295, 312, 315, 319, 321, 329, 333, 337, 368-69
- arayı kapatması 214-16
- bankacılık sistemi 211
- bilimsel devrim 74
- İsveç ve Norveç'in sanayileşmesi 209-12
- Keşifler 224
- Nordik ülkeler 199, 209, 254, 321
- sosyal-siyasi reformlar 288-89
- İspanya/İspanyol 2, 7, 11, 13, 23-24, 26, 28, 30, 34, 37, 50, 58-59, 74, 84, 89, 97, 103, 134, 166, 193, 201, 220, 240-41, 245, 248, 254, 260, 268, 271-72, 274-76, 279, 281, 290-91, 293, 295-96, 299-301, 306-308, 310-13, 316-17, 339-43, 355-60, 365, 390, 398
- istihdam 8, 25, 52-53, 55, 57, 71-72, 109, 112, 125, 143, 146, 148, 151, 153-54, 159, 165-67, 169, 172, 175, 178-79, 190-92, 194-96, 199-200, 214-15, 220, 226-28, 230, 235-37, 298, 302, 317, 321-22, 324-25, 330-31, 334-37, 342, 345, 359-62, 366-67, 383-87, 389-91
- İsveç 23, 34, 55, 102-103, 120, 122, 128, 145, 149, 172, 187-89, 195-96, 199-205, 207, 209-15, 222, 226, 232-34, 246-48, 254, 274, 285, 292-93, 295, 319-22, 328, 332-33, 360, 366
- İsviçre 7, 13, 26, 40-41, 64, 74, 84-86, 88, 93-94, 102-103, 109-10, 113, 116, 127, 129-30, 141, 144, 147, 149, 153, 156, 163, 171-74, 179-82, 188, 190, 193-95, 200, 209, 219-20, 244-45, 259, 261, 323, 330, 346
- iş yapış biçimleri 133, 143, 235, 320, 389
- İtalya *çeş. yer.*
- birleşmesi 83, 127, 344, 346, 361
- Güney İtalya 12, 271, 281, 342-46, 355, 360-61, 367, 394
- Kuzey İtalya 11, 15, 23, 29, 58, 74, 88, 101, 105-106, 109, 125, 127, 147, 153-56, 172, 175-76, 189, 195-96, 198, 339, 344, 355, 367, 398
- kâğıt ve kâğıt hamuru sanayisi 33, 43, 61, 72-73, 132, 142, 147, 187, 212-14, 245-46, 285, 302, 327, 330, 332-33, 357, 366, 384
- "kalkış" 70, 157
- "kalkışa geçme", geçememe 70
- kapitalizm/kapalist 6, 15, 21-75, 82, 88, 91, 93, 97, 100, 104, 106, 108, 113, 140, 144-48, 156, 204, 217, 240-41, 251, 267, 275-77, 280, 282, 322-23, 325, 339-40, 345, 347-49, 352-53, 362, 376-78, 395-96, 398
- karşılaştırmalı yöntem 2-6
- Katalonya/Katalan 340-43, 356-57, 359, 365
- kendi kendine yetme 56, 110, 170, 181, 252, 326, 356, 382, 397-98
- kentleşme 15, 75, 227-29, 235, 238, 295, 297, 320, 355
- kentli toplum 271
- kırsal sanayi *bkz.* proto-sanayi
- kıtlık 55, 218, 245, 261, 271, 296, 311, 342, 353, 381
- açlık 255, 234, 291, 291, 296, 340, 342
- kimya sanayisi 72, 107, 142, 147, 149, 156, 161, 169, 182, 186-90, 194-95, 210, 212, 214, 306, 326, 331, 356, 364, 366, 396
- ilaç sanayisi 187, 243
- kooperatif hareketi 178, 205-206
- Koch, Robert 222, 224-25
- korumacılık 3, 100, 102, 245, 247, 254, 257, 320, 395-97
- ayr. bkz.* merkantilizm
- kömür sanayisi 61, 71, 144, 190, 331, 334
- köy komünleri (köylü toplumlar) (*obşçına, zadruga*) 6, 201, 206-207, 269-70, 276, 296-97, 340-41, 349-51, 371, 376-77, 388
- Krupp 190-94, 228, 279
- kurumlar *çeş. yer.*
- hukuk sistemi 3, 36, 40, 51, 88-89, 95, 299, 319, 340
- feodal kurumlar 89, 91, 105, 110, 113, 268, 270, 275, 351

- iktisat tarihinin kurumsal yapıya göre yorumlanması 98
 mülkiyet hakkı 3, 26, 36-37, 39, 80, 87, 98, 110, 321, 351, 357, 376
 küreselleşme 1, 250-51, 288, 394, 397, 399
 “ilk dalga” 394
 küçük ölçekli sanayi 178, 329, 348, 363, 385
- laissez-faire* bkz. serbest ticaret
 Latin Amerika 241, 252, 358
 liberalizm 50, 82-83, 87
 Liebig, Justus 64, 82, 107-108, 186-87
 List, Friedrich 3, 247, 257-58, 286, 395
 Liverpool 31, 75, 123, 158, 229, 235, 250
 Lombardiya 79, 105, 127, 154, 175, 344-46, 360
 Londra çeş. yer.
 Crystal Palace Sergisi 192
 Lyon 38, 121, 151, 169, 235
- Macaristan/Macar 2, 7, 36, 114, 119, 124-25, 127, 154, 173, 181, 188, 220, 222, 228, 254, 260, 267-68, 271, 275-79, 282, 284, 293-97, 302, 307-308, 310-12, 319-20, 323-24, 327-32, 334-37, 347, 353, 355, 359-60, 371, 374, 378, 381, 383, 386-87, 390, 393-94, 396, 398
 Madrid 275, 310, 313, 357
 madencilik sanayisi 124-25, 154, 210, 259, 303, 306, 313, 334, 364, 387
 makine sanayisi 142, 182, 214, 334, 359, 366, 384, 396
 mali sistem 32
 iflas 37, 97, 262, 290, 304-305, 335, 388, 390
 vergilendirme 27, 40, 51, 97, 99
 Malthus, Thomas 51, 218-19
 nüfus kontrolü 51
 Malthus Kapanı 30, 51, 72, 218, 225, 271
 Manchester 31, 75, 122-23, 132, 148, 158, 227-29, 231, 235, 276, 334, 362
 merkantilizm 38, 45, 99, 101
 merkantilist politikalar 46, 99, 356
 Milano 127, 307
 Cenova-Torino-Milano sanayi üçgeni 196
 milliyetçilik 82, 93, 244, 250, 255, 279, 283, 320, 394, 397
 iktisadi milliyetçilik 255, 397
 minerallere dayalı ekonomi 32, 37
 Moskova 275-76, 286, 308, 313, 362, 365-66
 müteşebbisler 13, 22, 43, 56, 66, 68, 79-81, 90, 95, 98-100, 105, 115, 134, 146-48, 160-61, 167-69, 178, 180-81, 190, 202, 217, 221, 231, 262, 271, 273, 275, 282-84, 334, 386, 388, 390, 396
 yöneticiler 262
- Napoléon 91, 93, 105, 112, 144-45, 153, 167, 177, 193, 222
 Napoléon Savaşları 32-33, 67, 93, 116, 132-33, 153, 167-69, 174, 181, 223, 230, 239, 241, 243, 251, 258, 262
 Napoléon Kanunları 40, 80, 91
 Nestlé, Henri 180
 Newton, Isaac 15, 41-43, 45, 47-49, 83
 Newton fiziği 48, 62
 Norveç 7, 34, 147, 149, 188-89, 199-203, 209-12, 214-15, 226, 233, 238, 246, 329, 332-33
 nüfus yapısında devrim/nüfus artışı 217-26, 290
 aile yapısında değişiklikler 217, 296
 aşılarda 187, 222-25
 doğum oranları 39, 55, 219-21, 292-95, 375
 ortalama yaşam süresi 233
 ölüm oranları 39, 55, 219-22, 224, 229-31, 292-95, 375
 periferide 220, 290
- okuryazarlık 6, 8-9, 12, 36, 93, 203, 274, 296-97, 337, 345, 373, 387
 okuma yazma bilmeme 8, 42, 93, 203, 217, 293, 297-98, 321, 345, 367, 371, 373
 temel matematik becerisi 36
 organik kimya sanayisi 190
 Ortaçağ 5, 15, 22-23, 25, 29, 34, 39, 41, 69, 75, 88, 108, 110, 131-32, 135, 144, 166, 174, 191, 201, 203, 221-23, 227-28, 238, 250, 268, 299, 322, 339, 343-45, 347, 349, 376-78
 orta sınıf 35-36, 50, 81-82, 86-87, 154, 160, 227, 233-35, 271-72, 336, 363, 374
 burjuva 25-26, 81-82, 87, 154, 202, 276, 325, 345, 363, 389, 398
 yeni elitler 81-82
 Osmanlı İmparatorluğu 21, 220, 246, 270, 274, 303-304, 312, 371-72, 375, 377-78, 381-83, 386-90
 otokrasi/otokratik 269, 272-73, 276, 285, 321, 371
 otoriter rejimler 271-74
 otomotiv sanayisi (içten yanmalı motor) 107, 118, 128, 156, 161, 183, 187-88, 195, 197
- öncül ve ardıl bağlantılar 73, 124-25, 140

Paris 29, 35, 38, 63-64, 94, 102-103, 121-23, 133, 136, 138, 152, 169, 178, 185, 188, 191, 193, 196, 214, 223, 234-36, 300, 313, 331, 374
 parlamenter sistem *bkz.* anayasal demokrasi
 Pasteur, Louis 177, 186, 222-25
 Péreire kardeşler 138, 300
 periferi *çeş. yer.*
 çekirdek/merkez-periferi ilişkileri 254, 288, 291, 293-94, 307, 339
 periferideki bölgeler 7, 22, 125, 202, 220, 254, 256, 260, 267-68, 270-71, 273, 275, 283, 289-90, 292-99, 301, 307-17, 319-20, 324, 326-27, 329, 331, 339, 341, 343, 352-53, 355-56, 371, 379, 384, 386, 388, 393-94, 397, 399
 periferideki ülkeler 7-8, 11, 85, 199, 203, 246, 248, 250, 253-54, 257-59, 271-72, 284, 287-91, 297, 307, 317-19, 327, 329, 332, 355
 “uyuyan” periferi 283
 petrol sanayisi 286, 303, 366
 Polonya 2, 7, 13, 254, 276, 283-84, 298, 319-20, 331, 366, 371, 376, 386, 394
 Lehistan/Leh 221, 270-71, 274-77, 279, 283, 291, 296, 320, 325, 331, 334-35, 337, 380
 Prag 64, 94, 374
 Protestanlık 15, 26, 41, 50, 81-82, 89-90, 93, 202-203, 320
 Protestan ahlakı 35, 202
 Reformasyon 35, 41, 74, 91-92, 273, 288
 proto-sanayi 22, 29, 35, 56-58, 60, 75, 88, 131, 151-55, 166, 172, 181, 200, 227, 329-30, 335, 340, 348, 355-57, 361-63, 378, 381, 383, 393
 kırsal sanayi 56-57, 62, 154, 282
 malikâne sisteminde proto-sanayi 154, 329
 refah devleti kurumları 231-32
 politikaları 194
 Reformasyon *bkz.* Protestanlık
 Renanya 89, 326
 Ruhr bölgesi 89, 174, 190, 193, 228
 Ricardo, David 3, 49, 255, 327, 395
 Romantizm 51, 74, 86-87, 92, 102, 184
 Romanya 2, 7, 127, 179, 193, 276, 284, 295-99, 303-304, 307, 309, 313, 325, 355, 373-75, 377-80, 384, 388-89, 395-96
 Rothschild'ler 5, 35, 133, 138, 141, 191, 304, 366
 Rusya/Rus *çeş. yer.*
 Kırım Savaşı 125, 269, 313, 347

saatçilik 62, 153, 396

sanayileşme *çeş. yer.*

Akdeniz ülkeleri ve Rusya 7, 200, 355-69
 Balkanlar'da ve Habsburg İmparatorluğu'nun sınır bölgelerindeki başarısızlık 9, 11

Batı'da kullanılan üç varyantı 156

Britanya modelinin Batı Avrupa'da (Kıta Avrupası) kısmen uygulanması 155

Britanya modelinin Belçika'da uygulanması 156

Britanya modelinin Fransa'da uygulanması 156

gıda işlemeye dayalı sanayileşme 8

II. Sanayi Devrimi 8, 61, 64, 73, 128, 156, 159, 161-62, 171, 173, 175, 178, 182-98, 212, 288, 396

II. Sanayi Devrimi'ne dayalı sanayileşme 8
 İsveç ve Norveç 209, 212, 214

ithal ikamesi 397

sanayiye dayalı kalkınma 13, 31

yarı başarılı sanayileşme 360

serbest ticaret (*laissez-faire*) 3, 44, 46-49, 97, 105, 101-102, 109, 177, 202, 209, 242, 245-48, 254, 257-58, 262, 284, 288-89, 393-97, 399

altın standardı 3, 245-47, 262, 284, 288-89, 393, 397

karşılaştırmalı üstünlük 16, 38, 49, 161-62, 164, 255, 327, 337, 401

serflik 5-6, 25, 31, 52, 81, 88, 110, 203, 269-70, 272, 277, 286, 321, 323-24, 343, 346, 377

serflerin hürriyetine kavuşturulması 81, 201, 268-70, 285, 318, 325, 347

sermaye birikimi 44, 73, 96-97, 105, 115, 139, 154, 159, 161, 200, 210-11, 256, 259, 271, 284, 287-88, 302, 306, 345, 355

sermaye ihracı/ithali 161, 258-61, 284, 299, 301, 304-306

Sırbistan/Sırp 7, 36, 220, 279, 293, 297, 303-305, 312-13, 355, 372-73, 375-85, 387-91

Sibirya 221, 285-87, 296, 340, 350, 352-54

Siemens Şirketi 140, 196

Siemens kardeşler 140, 183, 188

sigorta 136, 142, 144, 148-49, 165, 194, 207, 232-33

Silezya 100-101, 174, 325, 332

sivil (örgütlü) toplum 36, 43, 50, 55, 85, 205-206, 270, 273

siyasi iktisat 44, 101, 257

doğuşu 44

Smith, Adam 3, 21, 24, 44-49, 52, 57, 81, 101, 143, 165, 247, 257, 395

Smith'çi büyüme 24

Sofya 374

sömürgecilik sistemi 23, 38, 60, 96, 98, 239-43
yayımlılık 38, 258, 312, 339

emperyalizm 240-43, 246, 260, 288, 398

imparatorluklar 242-43

Stockholm 64, 333

St. Petersburg 124, 214, 275, 280-81, 286, 293, 310, 313, 333, 366

tahıl ekonomisi 110-11, 321, 332, 341, 343, 346, 371, 378-79

üretimi 28, 52, 111, 114, 181, 200, 204, 206, 321, 324, 326-27, 342, 347, 352-55, 372, 378-79

1870'lerdeki tahıl krizi 114, 206, 263, 354-55

tarım *çeş. yer.*

Akdeniz ülkeleri ve Rusya 251, 341-46

Balkanlar ve Habsburg İmparatorluğu'nun sınır bölgeleri 11, 220, 371-91

Batı'daki devrim 13-14, 35, 105-14

büyük mülkler, büyük toprak sahipliği 30-31, 38, 91, 106, 108-10, 112-13, 154, 200, 268, 271, 308, 321-26, 329, 332, 341, 343, 345-47, 350, 353, 361, 372, 375-77

çiftçi ekonomisi 105

çitleme (*enclosure*) sistemi 30, 31, 50, 52, 115

erken modern dönemde tarım 177

Finlandiya, Baltık ülkeleri, Macaristan ve Doğu Prusya 9

geçimlik tarım 108, 110, 270, 323, 353-54, 372, 376-77, 381, 388, 393

hayvan besiciliği 106-109, 113, 177, 179, 181, 204, 207, 209, 224, 322-23, 355, 372, 378

hayvan yetiştiriciliği 107, 204, 323, 349, 381

nadasa bırakılan toprak 31, 39, 53, 106, 110-12, 114, 322-23, 372

ortakçılık (*métayage*) 111, 340, 344, 347, 353, 372, 377

şarap bağları, bağcılık 342

tarımda ihtisaslaşma 106, 109, 111, 177, 342, 353

üçlü ürün rotasyonu sistemi 52-53, 106, 110-12, 347, 353, 372, 377

ürün rotasyonu sistemi 31, 52-53, 106, 110-13, 179, 284, 322, 342, 378

tarıma dayalı sanayi yapısı 9, 11, 140, 173, 253, 332-33, 336

tarihsel iktisat 16-18

taşımacılık 2, 13, 22, 24-25, 28, 34, 39, 67, 75, 95, 101, 115-23, 140, 144, 158, 165-66, 190, 204, 209-10, 215, 234, 307, 310-11, 314-17, 319-20, 328, 333, 336, 358

kanal inşası/kanal ağları 24, 39, 116, 119-20, 136, 144, 310, 389

karayolları 121, 123, 310, 396

metrolar 188, 234

periferilerde 289, 315

su taşımacılığı/suyolları 22-25, 39, 117-20, 122-23, 166, 190, 204, 209-10, 310, 333

taşıma maliyetleri 118-19, 127

taşımacılık devrimi 13, 158

teknoloji 3-5, 12, 17, 23, 26, 36, 38, 43, 48, 51-52, 60-64, 67-72, 93, 102, 114, 117-18, 124, 128, 131, 133, 145-46, 152-53, 155-56, 159, 161-63, 168, 170, 174-75, 178, 181, 183-84, 189-90, 194-96, 205, 208, 214, 243, 255, 262-63, 282-83, 288, 328, 330, 344, 347, 353, 377, 396

tekstil sanayisi 58, 61, 68, 71, 73, 100, 152-55, 167-69, 171, 174, 176, 178, 289, 306, 330, 334, 356-57, 359, 363-64, 366, 368, 383

giyim sanayisi 71, 167, 169, 172, 255

ipek sanayisi 38, 106, 125, 151-53, 169-70

pamuk sanayisi 61, 64, 66, 68, 73, 81, 153-54, 158, 167, 170, 195, 366

yün sanayisi 31, 169, 174, 212, 361

tepeden inmeci devrimler ve reformlar 91, 112

ticaret *çeş. yer.*

işbölümü 34, 44, 47-48, 52, 56-57, 114, 181, 226, 251-52, 254, 320, 330, 334, 379, 395-96

uluslararası ticaret 21, 24, 30, 96, 117, 201, 245-46, 250, 252, 326, 333

toplumlar 5, 35-36, 51, 81-82, 95, 99, 201, 203, 226, 230, 232, 272-73, 282, 288, 319, 355, 361, 371, 388, 396

toplumsal yetkinlik 12, 88

tüketim 12, 27, 32, 34-35, 57, 68, 75, 102, 106, 109-10, 115, 118, 152, 156, 158, 165, 167, 169-70, 173, 178-79, 185, 195, 208-209, 212, 214, 234-37, 241, 244, 261, 281-82, 321, 330-31, 334, 348, 351, 354, 359, 366, 368, 384, 386

tüketim malları 34-35, 102, 115, 152, 156, 165, 169, 178, 195, 212, 234, 334, 366

ulus-devlet *bkz.* devlet

ücretler 22, 27, 29, 47, 57-58, 60, 75, 92, 123, 131, 168, 229-31, 234, 238, 248, 296, 336, 368
ücretli emek 75, 105, 155, 347

Venedik 23, 28, 30, 35, 79, 127, 154
verimlilik 14, 22, 31, 39, 47-48, 53, 57-58, 60, 73, 75, 106-108, 114-16, 148-49, 156, 161, 163-64, 200, 204-205, 234, 281, 298, 326, 342, 344, 347-48, 351, 354, 367, 376
Vitte, Sergey 282, 284-87, 317, 348, 351
Viyana 58, 64, 79, 84, 87, 90, 94, 133, 142, 182, 214, 222, 260, 294, 307-308, 312-13, 374, 387

yapısal değişiklik 71, 161, 166, 207
yenilenme 165

yatırım *çeş. yer.*

dış yatırım 240, 258, 260, 303, 314, 358

Yeni Zelanda 165, 240

yoksulluk 102, 231, 261, 282, 296, 348, 356

yolsuzluk 273, 288, 388-90

kayırmacılık 99, 272, 288

Yunanistan/Yunan 7, 45, 134, 247, 254, 272, 277, 296, 303-305, 309, 311, 355, 375-76, 379-81, 383, 385, 389, 391, 399

Watt, James 15, 62-63, 65-68, 170

Boulton ve Watts Şirketi 66-67

19. yüzyıl dünyanın çehresini değiştiren uzun bir yüzyıldı.

Günümüzün önemli iktisat tarihçilerinden Ivan T. Berend,

19. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi'nde şu önemli sorunun yanıtını arıyor: Niçin Avrupa'nın bazı ülkeleri ve bölgeleri 19. yüzyılın daha erken dönemlerinde ileri bir gelişme seviyesi yakalarken, diğerleri geride kaldı? Avrupa'daki ekonomik kalkınmayı uluslar ötesi bir ölçekte ele alan bu karşılaştırmalı çalışma, bölgesel farklılıkların ülkelerin ekonomik güzergâhında nasıl belirleyici bir etki yapabileceğini gösterirken, ilerlemenin ve geri kalmanın tarihsel nedenlerini de tartışmaya açıyor.

Akademik yaşamı boyunca iktisadi geri kalmışlık ve periferi ekonomileri üzerine çalışan Berend, bu kitapta sosyal, politik, kurumsal ve kültürel etkenleri bir arada ele alırken, bilgi, devlet ve kurumların iktisadi kalkınmadaki rollerini de inceliyor.

19. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi, o uzun yüzyılın makroekonomik eğilimlerini ve çeşitli iktisat teorilerini masaya yatırırken, ayrıca günümüze de ışık tutuyor.

Ivan T. Berend Los Angeles California Üniversitesi'nde tarih profesörüdür. Yayınevimizden daha önce çıkmış eseri:

20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi (2011). Yayımlanmış çok sayıda eserinden bazıları: (György Ranki ile birlikte) *The European Periphery and Industrialization 1780-1914* (1982), *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe Before World War II* (1998), *History Derailed: Central and Eastern Europe in the 'Long' 19th Century* (2003), *Central and Eastern Europe, 1944-1993: Detour from the Periphery to the Periphery* (1996).

